A MARXISTA FILOZÓFIA ALAPJAI

A MARXISTA FILOZÓFIA ALAPJAI

(ÁTDOLGOZOTT KIADÁS)

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ
1963

Az orosz eredeti címe:

АКАДЕМИЯ НАУК СССР ИНСТИТУТ ФИЛОСОФИИ
ОСНОВЫ МАРКСИСТСКОЙ ФИЛОСОФИИ
Госполитиздат, Москва 1962

A könyv szerzői:

F. V. Konsztantyinov, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező tagja (a kollektíva vezetője); *V. F. Beresztnyev*, a filozófiai tudományok doktora; *G. J. Glezerman*, a filozófiai tudományok doktora; *M. A. Dinnyik*, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező tagja; *M. D. Kammari*, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező tagja; *I. V. Kuznyecov*, a filozófiai tudományok doktora; *P. V. Kopnyin*, a filozófiai tudományok doktora; *M. M. Rozental*, a filozófiai tudományok doktora; *A. F. Siskin*, a filozófiai tudományok doktora; *P. N. Fedoszejev*, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának tagja; *J. P. Francev*, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező tagja.

B 18 36 T

ÁLLOMÁNYBÓL KIVONT
PÉLDÁNY

Fordította: Varga Iván

„A marxista filozófia alapjai" című könyv most megjelenő második kiadása rendszeresen kifejti a dialektikus és történelmi materializmust. Ezt a könyvet a főiskolai hallgatóknak, a pártoktatásban résztvevőknek és az egyéni tanulóknak szántuk.

Korunkban senki sem lehet haladó, képzett, napjaink eseményeiben tudatosan tájékozódó ember, aki nem tanulmányozza a filozófiai gondolkodás legnagyobb eredményét, a dialektikus és történelmi materializmust. A Szovjetunió Kommunista Pártjának XXII. kongresszusán elfogadott program azt a feladatot tűzi ki, hogy kialakítsuk a kommunizmus valamennyi építőjének tudományos világnézetét, hogy az egész lakosságot a tudományos kommunizmus szellemében neveljük. A párt arra törekszik, hogy a dolgozók jól megértsék a világ fejlődésének menetét és távlatait, helyesen tájékozódjanak az országban, valamint a nemzetközi küzdőtéren lezajló eseményekben, tudatosan, kommunista módon építsék az életet. Ennek érdekében haladó, tudományos világnézettel kell felvértezni a dolgozókat. „A szocializmusnak és a kommunista társadalom építésének feltételei között — mondja az SZKP programja —, amikor a spontán gazdasági fejlődést a termelés és az egész társadalmi élet tudatos szervezése váltja fel, amikor az elmélet napról napra gyakorlattá válik, elsőrendű jelentőségű a tudományos világnézet kialakítása a szovjet társadalom minden dolgozójában, a marxizmus—leninizmus alapján, amely a filozófiai, közgazdaságtani, társadalmi és politikai nézetek teljes és szabatos rendszere."[1]

[1] Az SZKP XXII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó, 1962. 812. old.

A marxizmus mint világnézet, mint a forradalmi munkásosztály ideológiája száz egynéhány esztendővel ezelőtt keletkezett. Az azóta eltelt években, melyek során nagy történelmi események mentek végbe, számos burzsoá társadalmi és filozófiai elmélet bukkant fel és tűnt le a színről. Ezek az elméletek csődöt mondtak és csődöt mondanak, mert nem állták ki az idő és a társadalmi-történelmi gyakorlat próbáját. Csak a marxizmus állta ki dicsőségesen az idő és a világtörténelmi gyakorlat próbáját. A reakciós ellenfelek falkáinak dühödt támadásai nem tudtak rést ütni a marxista—leninista világnézet egységes, nagyszerű épületén. Az elmúlt száz év történelme cáfolhatatlanul bebizonyította a marxizmus—leninizmus elvei és az általa felfedezett törvények igazságát.

A dialektikus és történelmi materializmus a marxizmus—leninizmus alkotórésze, filozófiai alapja. A dialektikus materializmus filozófiája marxista—leninista filozófia. Lenin filozófiai munkáiban általánosította a természettudomány és a társadalmi-történelmi gyakorlat legújabb adatait, s tovább fejlesztette a marxista filozófia valamennyi alaptételét, új, magasabb fokra emelte a marxista filozófiát. A marxista—leninista filozófia mint élő, alkotó tanítás az új történelmi tapasztalat alapján állandóan fejlődik és gazdagodik. A Szovjetunió Kommunista Pártja és Központi Bizottsága amikor megoldja a kommunizmus felépítésének alapvető gyakorlati problémáit a Szovjetunióban, egyszersmind tovább fejleszti a marxizmus—leninizmus elméletét is. Gazdagítja a marxista—leninista elméletet a testvéri szocialista országok kommunista és munkáspártjainak harci tapasztalata, az egész nemzetközi kommunista és munkásmozgalom tapasztalata. Ez a tapasztalat a nemzetközi kommunista mozgalom legfontosabb dokumentumaiban és az SZKP új programjában testesült meg, amelyet méltán neveznek korunk kommunista kiáltványának.

A revizionizmus és a dogmatizmus szembeszáll a marxista—leninista elmélet alkotó fejlesztésével. A revizionisták a marxista elmélet „fejlesztése" címén igyekeznek elvetni a marxizmus alapelveit, és ezzel lecsúsznak a burzsoázia ideológiai álláspontjára, a dogmatikusok pedig hátat fordítanak az új történel-

mi tapasztalatnak, régi formulákba kapaszkodnak, elsorvasztják az elméletet.

A revizionisták a múlt század vége óta mindmáig azon mesterkednek, hogy felülvizsgálják a marxista elmélet alapelveit, köztük a marxizmus filozófiai alapjait. A mai revizionisták azt a reakciós burzsoá ostobaságot szajkózzák, hogy a marxizmus „elavult", hogy „primitívség" a filozófiát materializmusra és idealizmusra osztani. Megpróbálják elmosni a határt a munkásosztály forradalmi, valóban tudományos világnézete és a burzsoázia idealista, reakciós világnézete között. A revizionisták azt javasolják. hogy a dialektikus és történelmi materializmust ki kell egészíteni a mai burzsoá filozófia és szociológia következtetéseivel A jelenkori burzsoá idealista filozófia és szociológia azonban tudományellenes és terméketlen. A mai burzsoá filozófiának és szociológiának legfőbb jellemző vonása, hogy harcol a tudományos világnézet — a dialektikus és történelmi materializmus —, a marxizmus—leninizmus, a kommunizmus ellen. S a burzsoá filozófusokat és szociológusokat ez óhatatlanul a valósággal, a tudomány adataival való ellentmondásba taszítja.

Ez a könyv a marxista—leninista filozófia alapkérdéseit világítja meg, az idealizmus és a metafizika ellen irányul. A szerzők célul tűzték ki, hogy harcolnak mind a revizionizmus ellen — amely napjaink legnagyobb veszélye marad a kommunista és munkásmozgalomban —, mind pedig a dogmatizmus és szektásság ellen, amely kibékíthetetlen ellentétben van a forradalmi elmélet alkotó fejlesztésével.

*

E könyv első kiadása 1958 májusában látott napvilágot. A kibocsátott több mint egymillió példány teljesen elfogyott. „A marxista filozófia alapjai"-t lefordították német, cseh, bolgár, lengyel, román, magyar, vietnami, spanyol, japán és más nyelvekre. Ez mutatja, hogy mennyire szükség volt egy ilyen kiadványra.

A jelenlegi második kiadás megőrzi az első fő vonásait. Figyelembe kellett venni az utóbbi évek történelmi eseményeit, s fő-

ként azokat az új feladatokat, amelyekkel a kommunizmus általánosan kibontakozó építése jár. A párt történelmi jelentőségű XXI. és XXII. kongresszusa óriási mértékben hozzájárult a marxista—leninista elmélet valamennyi alkotórészének a fejlesztéséhez; e kongresszusok anyagát teljes egészében fel kell használni a dialektikus és történelmi materializmus tanulmányozásánál. A könyv szerzői igyekeztek maximálisan figyelembe venni az SZKP új programjának elméleti és gyakorlati következtetéseit. Ez a program új korszakot jelent Marx, Engels és Lenin forradalmi elméletének fejlődésében.

A második kiadás előkészítésekor a szerzők egyszersmind figyelembe vették a kiadvány főiskolai tankönyvként való felhasználásának tapasztalatait, a sajtóban megjelent számos recenziót, az olvasók leveleit, valamint több főiskola filozófiai tanszékének a könyv megvitatásakor kifejtett igen értékes kritikai észrevételeit stb.

Az olvasók kívánságának megfelelően új részek kerültek a könyvbe a nemzeti felszabadító mozgalmakról és az imperializmus megdöntésében betöltött szerepükről, a háborúról mint társadalmi jelenségről, a háború ellen, a világbékéért folyó harcról; e részek a XV. fejezetben találhatók. A szerzők kiegészítették a XIV. és XV. fejezetet a hadseregről mint az államhatalom eszközéről szóló részekkel. Mindeme kérdéseket a tanulmányozott tárgy, a történelmi materializmus szempontjából fejtették ki, figyelembe véve azt, hogy a főiskolákon külön tárgyként fogják tanulmányozni a tudományos kommunizmus alapjait.

A szerzői kollektíva, hogy ne lépje túl a könyv korábbi terjedelmét, célszerűnek tartotta törölni „A materializmus és az idealizmus harca a Marx előtti korszak filozófiájának történetében" című II. fejezetet. E témáról rövid tájékoztatókat iktattak be más fejezetekbe, azok az olvasók pedig, akik részletesebb filozófiatörténeti anyagot szeretnének kapni, tanulmányozhatják a rendelkezésre álló filozófiatörténeti kézikönyveket. Végül, szükség esetén felhasználhatják „A marxista filozófia alapjai" első kiadásának II. fejezetét is.

A XVIII. fejezet általános filozófiai részének (a mai burzsoá

filozófia bírálata) előkészítésében részt vettek *V. V. Msvenyieradze*; *M. L. Csalin* és *J. V. Minkjavicsusz*, a filozófiai tudományok kandidátusai.

A könyv szerzői köszönetet mondanak mindazoknak az olvasóknak, akik elküldték megjegyzéseiket és kívánságaikat, és a tankönyv további munkálatainál is számítanak a segítségükre.

1962. IV. 20.

A szerzők

BEVEZETÉS

A FILOZÓFIA TÁRGYA

A marxizmus egységes egész. Három alkotórészt ölel fel: a filozófiát, a politikai gazdaságtant és a tudományos kommunizmus elméletét. A marxizmus eme alkotórészeit eltéphetetlen belső kapcsolat fűzi egymáshoz. A dialektikus és történelmi materializmus a marxizmus — a marxista politikai gazdaságtan, a **tudományos kommunizmus**, a marxista pártok stratégiája és **taktikája általános elméleti-filozófiai alapja**. Ha nem sajátítjuk el a **marxista** filozófiát, nem érthetjük meg alaposan a marxizmus—leninizmust. A marxizmus belső harmóniája, egyöntetűsége, vaslogikája, következetessége — melyet még a marxi tan ellenfelei is elismernek —, annak eredménye, hogy minden alkotórészében egységes módszert, egységes világszemléletet alkalmaz. A forradalmi munkásosztálynak és marxista pártjainak filozófiai világnézete a dialektikus és történelmi materializmus.

Mit tanulmányoz a marxista filozófia, mi a tárgya? Milyen viszonyban van a marxista filozófia más tudományokkal és a társadalmi tudat különböző formáival? Ezekre a kérdésekre könnyebben adhatunk feleletet, ha történelmileg közelítjük meg ezt a kérdést. A marxista filozófia az emberiség haladó filozófiai és tudományos gondolata által befutott egész korábbi fejlődés törvényszerű eredménye; a filozófia és a tudomány vívmányaira támaszkodik, s egyúttal minőségileg új, magasabb szakaszt jelent a filozófia fejlődésében. Ezért elsősorban azt kell tisztáznunk, milyen kérdéseket és hogyan oldott meg a marxizmust megelőző filozófia. Ekkor világosan áll majd előttünk, hogy miben különbözik a marxista filozófia minden más filozófiai áramlattól, s miért jelentett forradalmi változást a filozófiában a dialektikus és történelmi materializmus létrejötte.

A „filozófia" elnevezés a görög „phileo" — szeretek és „szophia" — bölcsesség szavakból ered, vagyis annyit jelent, mint a bölcsesség szeretete. A „filozófia" szó szerinti értelme azonban még nem határozza meg tárgyát, tartalmát és feladatait. A filozófia csak akkor határozható meg helyesen, ha figyelembe vesszük, milyen sajátosságai vannak más tudományokhoz és a társadalmi tudat más formáihoz képest, amelyekkel kölcsönhatásban fejlődött.

A filozófia legfőbb sajátossága az, hogy kialakulásának kezdete óta többé-kevésbé teljes *világnézetet* nyújtott, vagyis a világra: a természetre, a társadalomra, az emberre vonatkozó általános nézetek rendszerét adta.

Minden emberben kialakul valamilyen világnézet, de lehetséges, hogy ez nem átgondolt, hanem életfeltételeinek hatására ösztönösen alakul ki, és gyakran a világra vonatkozó különféle ellentmondó nézetek és elképzelések töredékeiből áll. A filozófia viszont a világra vonatkozó nézeteknek és elképzeléseknek nem pusztán összege, hanem rendszere, a környező valóságra vonatkozó meghatározott nézőpont tudatos érvényesítésének eredménye, meghatározott elvek összessége. Ezek az elvek mindig valamelyik társadalmi osztály ideológiáját, életfeltételeit és érdekeit fejezték ki.

A filozófia fejlődésének különböző fokain különféle kérdések tanulmányozásával foglalkozott. Eleinte számos olyan problémát foglalt magába, amelyek később átkerültek a szaktudományokba. De bármiképp változott is a filozófia tárgyának felfogása, a filozófia fő kérdései mindig a világnézet alapvető kérdései voltak, a filozófia olyan kérdéseket válaszolt meg, hogy milyen a környező világ, örökké létezett-e a világ, vagy pedig valamilyen módon keletkezett, milyen helyet foglal el az ember a világban, mi a tudatunk, mi a tudat viszonya a világhoz stb.

A világnézet alapvető kérdése a gondolkodás, illetve a tudat és a lét, a szellem és a természet viszonyának kérdése. Mi az elsődleges, az eredendő: a természet (a lét, az anyag), vagy pedig a szellem (az ész, a tudat, az eszme)? Más szóval, mi mit előz

meg: az anyag a tudatot vagy ellenkezőleg, a tudat az anyagot? A lét, az anyag határozza-e meg a gondolkodást, a tudatot, vagy pedig megfordítva?

Minden jelenség vagy az anyagi, vagyis a tudatunkon kívül létező jelenségekhez (ilyenek a külvilág tárgyai és folyamatai), vagy a szellemi, eszmei, azaz csak a tudatunkban létező jelenségekhez (ilyenek érzéseink, gondolataink, eszméink stb.) tartozik. Az anyagi és a szellemi rendkívül tág fogalmak, amelyek magukban foglalnak mindent, ami a világban létezik. Ezért minden világnézet feltétlenül abból indul ki, hogy ilyen vagy amolyan választ ad az anyagi és a szellemi viszonyára. Ez volt és ez marad mindig a fő kérdés a filozófiai világnézet kidolgozásában. És éppen az erre a kérdésre adott ilyen vagy amolyan válasz jellemzi elsősorban a filozófiai világnézetet.

Az alapvető kérdés eldöntésétől függően a filozófiai tanítások két fő irányzatra: *a materializmusra* és *az idealizmusra* oszlanak. Azokat a filozófusokat, akik az anyagot ismerik el elsődlegesnek, *materialistáknak* nevezzük (a latin „materialis" — anyagi — szóból); szerintük a környező világot senki sem teremtette, a természet öröktől fogva létezik. A materialisták a világot önmagából magyarázzák, s nem hivatkoznak semmiféle természetfeletti erőre, amely állítólag a világon kívül található. Így szemlélték a világot Démokritosz és Epikurosz, ókori görög filozófusok; Lamettrie, Holbach, Diderot, XVIII. századi francia materialisták; Ludwig Feuerbach, német materialista, Karl Marx és Friedrich Engels előfutára: és mások. *Az idealisták* (a görög „idea" — gondolat — szóból) a materialistákkal szemben azt állították és állítják, hogy a gondolkodás vagy a „szellem" az ősalapja mindennek. A szellem — mondják — a természet előtt és a természettől függetlenül létezett. Ilyen világnézetet vallott Platón, ókori görög filozófus; Berkeley, XVIII. századi angol filozófus; Hegel, a XIX. század első negyedének német filozófusa; és mások.

Minden többé-kevésbé következetes világnézet feltétlenül egyetlen princípium — vagy az anyag vagy a szellem — elsődlegességének elismeréséből indul ki. Az ilyen világnézetet *monizmus*nak nevezzük (a görög „monosz" — egy — szóból). Voltak ugyan a történelemben olyan filozófusok

is, akik mindkét princípiumot elsődlegesnek és egymástól függetlenül létezőnek tartották. Ezeket *dualistáknak* nevezzük (a latin „duo" — kettő — szóból). A dualizmus az anyagot és a szellemet önálló szubsztanciáknak fogja fel, nem tud kapcsolatot teremteni köztük. Ezért a dualista filozófus a világ jelenségeinek magyarázatában okvetlenül a maga rendszere szempontjából megoldhatatlan ellentmondásokba bonyolódik, s vagy a materializmus vagy az idealizmus álláspontjára helyezkedik. A dualizmus a filozófia alapvető kérdésének a materializmushoz és az idealizmushoz képest nem valamiféle elvileg új megoldása, hanem a filozófiai következetlenség kifejezése.

A gondolkodás és a lét viszonyának kérdése azért alapvető kérdése bármely filozófiai világnézetnek, mert ennek eldöntésétől függ, hogy milyen válaszokat adnak más kérdésekre, melyekkel a filozófia foglalkozik. Így például a filozófusok attól függően, hogy miképpen döntötték el a szellem vagy a természet elsődlegességének kérdését, különbözőképpen válaszoltak arra, hogy öröktől fogva létezik-e a világ, vagy időbeli kezdete volt, végtelen-e, vagy térbelileg korlátozott stb.

Az anyag vagy a tudat elsődlegességének elismerésével függ össze annak a kérdésnek az eldöntése is, hogy léteznek-e a világban *törvényszerűségek*, s milyen ezeknek a törvényszerűségeknek a jellege. A materialisták szerint a világ az emberi tudattól függetlenül létezik. S ha így van, akkor a világ különböző jelenségei közti összefüggéseket nem az emberi gondolkodás hozza létre, hanem objektíve, vagyis a tudattól függetlenül léteznek. A materialisták ezért elismerik az objektív törvényeket, amelyeknek a környező világ minden jelensége és folyamata alá van rendelve.

Másképpen döntik el ezt a kérdést az idealisták. Közülük egyesek (az úgynevezett *szubjektív idealisták*) az emberi tudatot tekintik elsődlegesnek. Állításuk szerint az embernek közvetlenül csupán önnön tudatának jelenségeivel — érzetekkel, képzetekkel, fogalmakkal stb. — van dolga, s jogosulatlan feltételezni, hogy bármi is létezik a tudaton kívül. A szubjektív idealizmus az objektív világ létezésének tagadásával, valamint azzal, hogy a tárgyakat érzetek és eszmék összességének tartja, a jelenségek objektív törvényszerűségét is tagadja. A szubjektív idealisták szempontjából nézve a tudomány által feltárt

természeti és társadalmi törvények, a jelenségeknek és folyamatoknak a tudomány által feltárt okai csupán a jelenségek általunk megfigyelt egymásutániságát fejezik ki, de ez az egymásutániság egyáltalában nem szükségszerű.

Az idealizmus másik irányzata — az *objektív idealizmus* — az emberen kívül és az embertől függetlenül létező szellemet, eszmét tartja elsődlegesnek. Az objektív idealisták elismerik, hogy a természetben meghatározott rend van, a jelenségek törvényszerűek, de ennek a törvényszerű rendnek a forrását nem magában a természetben, nem az okok és okozatok természetes kapcsolatában, hanem a „világészben", az „abszolút eszmében", a „világakaratban" keresik. Nem nehéz felfedeznünk, hogy az abszolút eszme, a világész vagy világakarat csak más elnevezés isten számára, aki a világot teremtette, és meghatározott célokat tűzött ki számukra.

Bármely filozófiai kérdést tekintsünk is — akár a világ örökkévalóságát és egységét, akár a jelenségek törvényszerű voltát stb. —, a kérdések megközelítése így vagy amúgy a filozófia alapvető kérdésének megoldásától függ. Itt húzódik a filozófia két fő irányzata — a materializmus és az idealizmus — közti vízválasztó.

Első pillantásra úgy tűnhet, hogy a filozófia alapvető kérdése általánosságánál fogva távol áll az élettől, az emberek gyakorlati tevékenységétől. Ez az elképzelés azonban hibás. Az alapvető kérdés eldöntéséből meghatározott társadalmi következtetések fakadnak: az ember ilyen vagy amolyan viszonya a valósághoz, a társadalmi élet, a történelmi feladatok, az erkölcsi elvek stb. különböző felfogása.

Ha például az idealistákkal együtt azt vallanánk, hogy a tudat, a szellem az elsődleges, akkor a dolgozóknak az osztálytársadalmakban, különösen a kapitalizmusban kegyetlen szenvedéseket okozó társadalmi nyomorúság (a dolgozó tömegek igába hajtása és nyomora, a pusztító háborúk stb.) forrását nem az emberek anyagi életfeltételeiben, nem a társadalom gazdasági rendjében, osztályszerkezetében kellene keresni, hanem a szellemi élet feltételeiben, az emberek tévedéseiben, erkölcsi fogyatékosságaiban. Az ilyen nézet nem teszi lehetővé a tár-

MTA TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET KÖNYVTÁRA

sadalmi élet tényleges megváltoztatásához vezető utak meghatározását. Nem képes a dolgozóknak megmutatni azokat a módokat, amelyek révén megoldhatók a jelenkor legfontosabb kérdései: a béke biztosítása, a világháborúk elhárítása és kiiktatása a társadalom életéből, a gyarmati rendszer teljes megsemmisítése, a nemzeti és osztályelnyomás végleges megszüntetése.

Az idealista világszemlélet valamilyen módon, közvetve vagy közvetlenül mindig támogatja a vallást, összefügg a miszticizmussal. A vallásnak pedig az osztálytársadalomban pontosan meghatározott társadalmi szerepe van: a tömegek szellemi leigázásának eszköze; Marx szemléletes kifejezésével élve, a vallás a nép ópiuma. A vallás, amikor az istenben és a sírontúli életben való hitet prédikálja, a dolgozók között elhinti a földi élet mulandóságának és az osztályelnyomás alóli felszabadulásért folytatott harc hiábavalóságának gondolatát, az égi kárpótlás ígéretével beléjük oltja a passzivitás, az alázatosság, a földi társadalmi igazságtalansággal való megbékélés szellemét.

Az idealizmus és a vallás a fő pontban, a világnézet alapvető kérdésének megválasztásában hasonlít egymásra. Mindegyik vallás a világot kormányzó természetfeletti erőkbe vetett hiten alapul. Ugyanezt tanítja az idealizmus is, amely szerint minden dolog alapja valamilyen nem anyagi, szellemi erő, s ez teremti a világot. Igaz ugyan, hogy a vallástól eltérően az idealista filozófusok a szellemi princípiumot, amely szerintük a világ teremtője, nem mindig nevezik istennek, de ez jottányit sem változtat a lényegen. Tanításuk, még ha el is vetik az istenbe mint mindenható, megszemélyesített létezőbe vetett primitív, naiv hitet, végső soron múlhatatlanul papi butításra, a vallás támogatására vezet.

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az idealista filozófia és a vallás közé egyenlőségjel tehető. A vallás nem a valóság megismerésének formája. A vallás a tudás helyébe a vak hitet állítja, a megismeréstől a képzelet fantasztikus szüleményeinek birodalmába vezet, a valóságot fejtetőre állítva magyarázza. Az idealista filozófia szintén hazug tan, de némelyik idealista rendszer a világra vonatkozó ismeretek racionális magvait tartalmazta. A kiemelkedő idealista gondolkodók előre-

lendítették a valóság egyes oldalainak megismerését, jóllehet a világot egészében idealista módon, egyoldalúan, hamisan fogták fel. Hegel például filozófiájában kidolgozta a dialektikus fejlődés eszméjét, de mivel idealista volt, ezt a fejlődést eltorzítva, a kiagyalt „abszolút eszme" önfejlődésének megnyilvánulásaként ábrázolta.

Az idealista filozófiának társadalmi és ismeretelméleti gyökerei vannak. A haladó osztályok rendszerint a filozófiai materializmust, a reakciós osztályok viszont rendszerint az idealizmus különböző formáit védelmezték.

Az idealizmus ismeretelméleti gyökerei a megismerés egyoldalú megközelítésében, a bonyolult, sokoldalú megismerési folyamat egyvalamely oldalának, síkjának eltúlzásában vagy éppenséggel abszolutizálásában állnak. Például, az emberek a valóság megismerésének folyamatában általánosításokat, általános fogalmakat alkotnak, megalkotják mondjuk „a ház" fogalmát. „A ház" fogalmát a valóságban létező házak bizonyos közös vonásainak absztrahálása, elvonatkoztatása által dolgozzák ki. Az absztrahálás folyamata azt a lehetőséget tartalmazza, hogy a gondolat elszakad a valóságtól. Elég, ha megfeledkezünk az általános fogalom eredetéről, s az általános fogalmat a valóságos tárgyaktól független, önálló létezőnek fogadjuk el, nyomban lecsúszunk az idealizmus álláspontjára.

Az idealista filozófia, Lenin kifejezése szerint, meddő virág, de olyan meddő virág, mely az eleven, termékeny, hatalmas, mindenható emberi megismerés élő fáján nő. Lenin a megismerés folyamatát nem egyenes vonalon, hanem bonyolult görbén, spirálison haladó mozgáshoz hasonlította. Egyoldalú, szubjektív megközelítés esetén a spirális bármelyik darabkája egyenessé változtatható, s ez ekkor az embert letéríti a megismerés fő útjáról, az igazság eltorzításához vezeti el. Az igazságtól való eltérés pedig gyakran egybevág a reakciós társadalmi osztályok érdekeivel, a reakciós osztályok megrögzítik azt, s az egyes idealista hibák idealista filozófiai rendszerekké változnak. Lenin hangsúlyozza, hogy az egyenesvonalúság és egyoldalúság, a gondolat megcsontosodása, a szubjektivizmus és a szubjektív vakság alkotja az idealizmus ismeretelméleti gyökereit.

A szellemi munkának az osztálytársadalomban létrejött elválása a fizikai munkától, majd később a kettő közötti ellentét azt az illúziót kelti, hogy a gondolatok, az eszmék függetlenek a gyakorlattól, sőt meghatározzák a gyakorlatot. A világnak ez az idealista szemlélete eltorzítja a valóságot, fejetetejére állítva értelmezi a világot. s ezt a szemléletet a kizsákmányoló osztályok uralmuk igazolására és megszilárdítására használják fel. Az idealista világnézet tehát meghatározott osztályviszonyok és osztályérdekek hatására alakul ki és terjed el.

Nem véletlen, hogy a mai polgári filozófia az idealizmus álláspontját képviseli, míg két évszázaddal azelőtt — például Franciaországban — a burzsoázia ideológiáját kifejező filozófusok a materializmust védelmezték. A filozófiai nézeteknek ezt a változását azon osztály helyzetének megváltozása magyarázza, amelynek ideológiáját kifejezik: a burzsoázia haladó, forradalmi, felemelkedő osztályból reakciós, halódó osztállyá vált.

Az idealizmussal ellentétben a materialista világnézet rendszerint a társadalom élenjáró, haladó erőinek érdekeit fejezte ki; ezeknek az erőknek a társadalmi termelés, tehát egyben a tudomány fejlesztése állt érdekükben.

A természettel foglalkozó tudományok kialakulása után a materializmus mint filozófiai világnézet a természettudománynyal szoros kapcsolatban fejlődött. Lényegét tekintve minden tudományos magyarázat materialista, hiszen a tudomány a jelenségeket természetes módon értelmezi, amely felvértezi az embert a világ átalakítására. A tudomány abból indul ki, hogy az általa tanulmányozott tárgyak s az egész környező világ, a világ törvényszerű összefüggései és viszonyai objektíve, tudatunktól függetlenül léteznek. A tudomány eleve tagadja a természetfeletti erők létezését. A természettudomány egész fejlődése azt bizonyítja, hogy a természet nem teremthető, s az anyag és mozgása örökkévaló. Az anyag és mozgása állandóan egyik formából a másikba megy át, de sohasem keletkezik és nem semmisíthető meg.

A tudomány és a vallás sok évszázados harcában az idealizmus rendszerint a vallás, a materializmus pedig a tudomány oldalára állt. A materializmus lényegénél fogva ellenségesen

áll szemben a vallással. Ezért a materializmus védelmében a történelem során általában azok a társadalmi erők szálltak síkra, amelyek a vallás és a babonák ellen, s a felvilágosodás elterjesztéséért küzdöttek. Lenin megjegyezte, hogy az egész legújabbkori történelemben „a materializmus bizonyult az egyetlen következetes filozófiának, mely összhangban van a természettudomány minden tanításával, s ellenségesen áll szemben a babonákkal, az álszenteskedéssel stb."[1]

A filozófia alapvető kérdésének azon a kérdésen kívül, hogy mi az elsődleges: a gondolkodás-e vagy a lét, másik oldala is van, mégpedig az, hogy mi a viszonya eszméinknek, gondolatainknak, a világról alkotott ismereteinknek ehhez a világhoz? Képes-e gondolkodásunk arra, hogy megismerje a valóságos világot?

A filozófiának csaknem fennállása kezdetétől fogva az volt az egyik legfontosabb feladata, hogy kutassa a valóság megismerésének folyamatát, módszerét és eszközeit. A filozófia megkísérelte tisztázni, hogy mi a forrása megismerésünknek, hogy érzeteinket, képzeteinket, fogalmainkat a valóság visszatükröződésének tekinthetjük-e, és képesek-e ezek híven ábrázolni a világot.

A fenti kérdések eldöntésekor szintén megnyilvánul a materializmus és az idealizmus ellentéte.

A materializmus azt állítja, hogy a világ objektíve, a tudattól függetlenül létezik, az emberek a természet részei és a természetet tudatukban visszatükrözik. Ebből magától értetődően következik a világ és törvényszerűségei megismerhetőségének elismerése.

Számos idealista filozófus szintén nem tagadta a világ megismerésének lehetőségét, de mindegyik idealista elveti azt a felfogást, hogy a megismerés az objektív valóság visszatükrözése. Egyes idealisták (például Platón ókori görög filozófus) azt állították, hogy a megismerés forrása a „túlvilágban, az ideák világában" van, ezért annak az embernek, aki meg akarja ismerni az igazságot, le kell mondania a környező világról, be

[1] *Lenin* Művei. 19. köt. Szikra 1955. 4. old.

kell hunynia szemét, be kell dugnia fülét, s visszaemlékeznie arra, amit „halhatatlan lelke" az ideák világában valaha megfigyelt. Más idealisták (például Hegel) a megismerést az abszolút eszme önmegismerésének tekintették; az abszolút eszme megteremti a világot és az ember képében megismeri önmagát. Az idealista iskolák, sokféleségük és a megismerésről vallott különböző nézeteik ellenére is mind megegyeznek abban, hogy az emberi érzetekben, fogalmakban, eszmékben nem a dolgok visszatükröződését látják, s nem az objektív világot tartják a megismerés forrásának.

A világ megismerhetőségét elismerő filozófusokon kívül voltak és vannak olyanok, akik kételkednek ennek lehetőségében *(szkepticizmus)*, sőt olyanok is, akik kísérletet tesznek arra, hogy elvileg megalapozzák a világ megismerésének lehetetlenségét. Azt a filozófiai irányzatot, amely tagadja a megbízható megismerés lehetőségét, *agnoszticizmusnak* nevezzük (a görög „a" — nem — és „gnoszisz" — tudás — szavakból).

Az agnoszticizmus gyakran úgy jelentkezik, mint kísérlet arra, hogy megkerülje a filozófia alapvető kérdésének megválaszolását, s eldönthetetlennek nyilvánítsa az anyag vagy a tudat elsődlegességének, sőt akár magának az objektív világ létezésének a kérdését is. Ám az agnoszticizmus, jóllehet valamiféle „közép"-útra tart igényt a materializmus és az idealizmus között, az esetek többségében az idealizmushoz csatlakozik.[2]

Igen jellemző, hogy a mai burzsoá filozófia csaknem teljes egészében az agnoszticizmus talaján áll: tagadja, hogy az emberi ész képes megismerni a világot, a jelenségek lényegét, s a logikus gondolkodás tehetetlenségét bizonygatja. Ez is azt mutatja, hogy a kapitalizmus és a burzsoázia hanyatlik, régen elvesztette az emberi elme alkotó erejébe és a társadalmi haladásba vetett magasztos hitét.

A világ megismerhetőségének tagadása lealázza a tudományt.

[2] Az agnoszticizmus a múltban néha úgy is jelentkezett, mint a materializmus szégyenlős formája. A XIX. századi Angliában például néhány természettudós (Thomas Huxley stb.) a burzsoá előítéletek hatására nem szánta rá magát arra, hogy nyíltan materialistának vallja magát, s ezért az agnoszticizmus leplébe burkolózott.

Az agnoszticizmus azáltal, hogy a világ megismerésének lehetetlenségét hirdeti, utat tör a vallásos hit, a tudomány és a vallás kibékítése számára. Ha lehetetlennek tartjuk megbízható ismeretek szerzését a világról, akkor nem marad más hátra, mint az, hogy az ember gyakorlati tevékenységét ne a tudomány adataira, hanem a hit dogmáira alapozza. A mai burzsoá országokban az agnoszticizmus igyekszik megingatni a munkásosztálynak azt a meggyőződését, hogy megismerheti a tőkés rabigából való megszabadulásának feltételeit, és ily módon a gyakorlatban is széttépheti a rabláncokat.

Az efféle prédikációk társadalmi értelmét nagyszerűen feltárja Gorkij következő naplójegyzete:

„A világban két gondolat él: az egyik bátran szembenéz az élet rengeteg rejtélyével, és arra törekszik, hogy megfejtse őket; a másik megmagyarázhatatlannak tartja a titkokat, és tőlük való félelmében istenné emeli őket.

Az egyik számára nincs semmi, ami megismerhetetlen, csak meg nem ismert dolgok léteznek; a másik azt hiszi, hogy a világ mindörökre megismerhetetlen.

Az egyik áttör a lét jelenségeinek káoszán, bátran hozzányúl mindenhez, ami nehéz útjában áll, s mindent elevenebbé tesz energiájával, még a néma köveket is arra bírja, hogy ékesszólóan hirdessék az élet elvét; a másik reszketve ide-oda hánykolódik, miközben sikertelenül próbálkozik azzal, hogy igazolást találjon létezésére.

— Vajon létezem-e? — kérdi önmagától, míg az első így szól:

— Én cselekszem!

Az egyik gyakran önmaga kínozza magát az erejében való kételkedéssel, de a hideg szkepticizmus csak meggyógyítja, s még erősebbé válva, újra látja a lét és a tett célját; a másik állandó félelemben él: retteg saját magától, úgy tűnik fel neki, hogy rajta kívül van még valami magasabb rendű — egy elv, amely rokon vele, de ellensége, és fenyegetően védelmezi létének titkait.

Az első célja, hogy szüntelenül az egyik igazságtól a következő felé haladjon, és mindenen keresztül hatolva elérje a végső igazságot, bármilyen legyen is; a másiknak az a célja, hogy az örökös mozgás, az örökös ingadozások világában holtpontra leljen, és ezen megdönthetetlen dogmát emeljen, a kutatás és a bírálat szellemét a szuggesztió acélbilincsébe verje.

Az egyik a bölcsesség szeretete miatt filozofál, mert bátran bízik erejében; a másik félelemből gondolkodik, abban a reményben, hogy felülkerekedik a félelmen.

Mindkettő szabad — az egyik, mint minden energia, a másik, mint

kivert kutya; szüköl minden kapu előtt, mely mögött meleget, békességet és olcsó kényelmet érez.

Ez a második gondolat a leggyakrabban a templomok küszöbén csúszik-mászik, kegyes figyelemért fohászkodva maga iránt — a saját maga félelme által teremtett erő iránt.

Ez a gondolat szétbomlása közben a földet a misztikum... mérgével hinti tele, az első gondolat viszont, a maga útján haladva, a világot a művészet és a tudomány kincseivel díszíti fel."[3]

A filozófia története az ókortól napjainkig a materializmus és az idealizmus harcának története. Kettőjük között a legszenvedélyesebb küzdelem folyt és folyik, ami önmagában is bizonyítja, hogy mennyire közvetlenül érinti a filozófia az emberek életbevágó érdekeit. Lenin „Materializmus és empiriokriticizmus" című könyvében, amelyet a materialista világnézet megvédelmezésének s a reakciós, idealista filozófia elleni engesztelhetetlen harcnak szentelt, a materializmust és az idealizmust úgy jellemezte, mint két pártot a filozófiában. A legújabb filozófia, hangoztatta Lenin, éppoly pártos, mint kétezer évvel ezelőtt. A harcban álló két párt a materializmus és az idealizmus; küzdelmük végső soron az ellentétes társadalmi osztályok tendenciáit és ideológiáját fejezi ki.

A materializmus és az idealizmus harca nem mindig nyílt, a filozófusok pedig nem mindig jelentik ki leplezetlenül, hogy ebbe vagy abba a táborba tartoznak. A filozófia története folyamán számos olyan kísérlettel találkozunk, hogy gyáván megkerüljék a materializmus és az idealizmus ellentétét, s valamilyen harmadik filozófiai irányt hozzanak létre, amely se nem materialista, se nem idealista. Ezek a próbálkozások azonban terméketlenek. Eklekticizmusra[4] vagy álcázott, új kifejezésekbe burkolt idealizmusra vezetnek. Ez különösen a mai burzsoá filozófiára jellemző. Vannak a mai burzsoá filozófiában olyan irányzatok, amelyek többé-kevésbé nyíltan az idealizmust és a vallást védelmezik (ilyen például a neotomisták filozófiája, amely Aquinói Tamásnak, a katolicizmus ideológusának tanításait veszi ma védelmébe). De többségben vannak azok a filo-

[3] Gorkij Összegyűjtött művei. 14. köt. 1951. 207—208. old. (oroszul).
[4] Eklekticizmusnak (a görög „eklégo" — kiválasztok — szóból) a különféle eszmei irányzatok, áramlatok, nézetek mechanikus, elvtelen egyesítését nevezzük.

zófusok, akik kijelentik, hogy nekik sem a materializmushoz, sem az idealizmushoz nincs semmi közük.

A *pozitivisták* például szavakban egyáltalában tagadják a filozófiát, kijelentik, hogy csupán a pozitív tudást ismerik el. Számos burzsoá filozófus azt állítja, hogy a szellem és az anyag csupán jelentés nélküli szavak, s ezért a filozófiának egyáltalában nem szabad a kettő közti viszonnyal foglalkoznia. Véleményük szerint a lét és a tudat viszonyának kérdése nemcsak hogy nem alapvető kérdése a filozófiának, hanem értelmetlen, egyáltalában nem méltó a filozófusok figyelmére.

Mire redukálják hát ezek a filozófusok a filozófia tárgyát? Az úgynevezett logikai pozitivizmus vagy neopozitivizmus egyik megalapítója, *Bertrand Russell* — az ismert angol filozófus — kijelenti, hogy a filozófia egyáltalán nem adhat semmiféle **új ismeretet a világról, s feladata csupán az, hogy logikailag elemezze a tudományos megismerést;** ezért a filozófia lényege a logika, melyet Russell formális tudományként fog fel. Ez az álláspont kísérletet jelent arra, hogy megkerülje a világnézet alapvető kérdését.

Rudolf Carnap, a mai pozitivizmus másik képviselője pedig úgy véli, hogy a logikai analízis alapjában véve a nyelv analízise, hogy „a logika: szintaxis", és a filozófia feladata a szavak, a mondatok stb. logikai elemzésére korlátozódik. A filozófusnak egyszer s mindenkorra meg kell értenie, hogy nincs semmiféle eszköze a világra vonatkozó kérdések megválaszolására. „... A filozófia problémái — nyilvánítja ki Carnap — nem a lét végső természetére vonatkoznak, hanem a tudomány nyelvének szemantikus (jelentésbeli) felépítésére, ide értve a köznapi nyelv elméleti részét is".[5] A neopozitivisták tehát a filozófia egyetlen céljának a fogalmak, az általános terminusok logikai elemzését tartják; szerintük a filozófia, a tudománytól eltérően, nem az igazságot állapítja meg, hanem csupán azt tanítja, hogyan kell kifejezni az igazságot.

Ez az álláspont kísérlet arra, hogy a filozófiát megfosszák valóságos kutatási tárgyától. Hiszen a filozófia mindig a világ

[5] *Carnap:* Introduction to Semantics. (Bevezetés a szemantikába.) 1946. 250. old.

lényegének, a gondolkodás és az objektív valóság viszonyának kérdését tekintette alapvető problémájának. A különféle pozitivisták azonban, bármennyire is igyekeznek megkerülni a világnézet alapvető kérdéseinek eldöntését, s gyáván kivonják magukat a materializmus és az idealizmus harcából, tulajdonképpen nem tudnak félreállni. Tagadják az objektív világ megismerésének lehetőségét, elvetik az objektív lét fogalmát, s ezáltal a szubjektív idealizmus álláspontjára helyezkednek.

Ebben a tekintetben a pozitivizmussal megegyezik a mai burzsoá filozófiának egy másik válfaja, az *egzisztencializmus* is.[6] Az egzisztencialisták az objektív létet nem ismerik el sem a filozófia alapjaként, sem tárgyaként. A gondolkodás és a lét viszonyának kérdése — Albert Camus francia egzisztencialista kijelentése szerint — éppoly „mélységesen közömbös" és „tartalmatlan", mint bármely tudományos kérdés, például az, hogy a Föld kering-e a Nap körül vagy fordítva. Az egyetlen, aminek értelme van, a „létezés", amin az „én" személyi, egyéni létezését érti, „azt, ami én vagyok a magam számára". Ebben a szélsőséges szubjektivizmusban a filozófia kizárólag az egyéni erkölcsre, a szubjektum pszichológiájára redukálódik, az utóbbit pedig az egocentrizmus szellemében értelmezi. Jaspers nyugat-németországi egzisztencialista filozófiáját „világnézeti pszichológiának"[7] nevezte. Jaspers, aláásva az emberi ész és a logikus gondolkodás erejébe vetett hitet, arra hívta fel követőit, hogy „szemlélődjenek pszichopatologikusan, kérdezzenek pszichopatologikusan, pszichopatologikusan elemezzenek és tanuljanak pszichopatologikus módon gondolkodni".

Mit jelent azonban, ha lemondanak az objektív létnek, az objektív lét megismerhetőségének és az objektív igazságnak az elismeréséről? Nem egyebet, mint az idealizmus vonalának védelmezését.

Bármennyire igyekezzenek is a mai burzsoá filozófusok kitérni a filozófia alapvető kérdésének eldöntése elől, s a materializmuson és az idealizmuson kívül állni, fölébük kerülni — ez lehetetlen: kénytelenek így vagy úgy, bár nem mindig egyenesen, válaszolni arra a kérdésre, hogy létezik-e tudatunktól függetlenül az objektív világ, s mi a gondolkodásunk és a kör-

[6] A pozitivizmus és az egzisztencializmus lényegéről bővebbet lásd a XVIII. fejezetben.

[7] *Jaspers:* Psychologie der Weltanschauungen. (A világnézetek pszichológiája.) Berlin 1954. 6. old.

nyező világ viszonya. A sokféle filozófiai irányzat és áramlat mind végső soron vagy a materializmus táborához, vagy az idealizmus táborához csatlakozik.

Korunk a fejlődő szocializmus és az önmagát túlélt kapitalizmus erői között vívott éles harc korszaka. Ez a harc nemcsak gazdasági és politikai, hanem ideológiai síkon is folyik, amely a világnézeti kérdésekben szintén visszatükröződik. A reakciós erők az idealista filozófiát és a vallást használják fel eszmei fegyverként; a munkásosztálynak és kommunista élcsapatának eszmei fegyvere viszont a dialektikus materializmus. Az osztálytársadalomban nincs és nem is lehet osztályokon, pártokon felül álló filozófia. Erre különösen akkor kell emlékezni, amikor a haladás és a reakció erői között kiéleződik az eszmei harc.

A tőkésországokban a reakció számos képviselője, köztük néhány államférfi is, elkeseredett hadjáratot folytat a marxizmus, az ateizmus és a kommunizmus ellen, s eközben nem riad vissza attól sem, hogy rágalmakat szórjon a kommunizmusra és a materializmusra. S milyen tudatlanság nyilvánul meg ebben! Bármi áron is, de be akarják feketíteni a materializmust, s ezért a kommunistákat durva embereknek festik le, akik az anyagi javakat fölébe helyezik a szellemieknek.

A kommunizmusról és a materializmusról alkotott efféle tudatlan és ostoba elképzelések nem újak. Már Engels kigúnyolta őket „Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása" című könyvében. Engels nevetségessé tette a német nyárspolgárt, aki „materializmuson nem ért egyebet, mint zabálást, iszákosságot, szem és test kéjelgését, önteltséget, pénzsóvárságot, fösvénységet, kapzsiságot, profithajhászást és börzeszédelgést, szóval mindazokat a szennyes bűnöket, melyeknek titokban maga is hódol; idealizmuson pedig hitet az erényben, általános emberszeretetet és egyáltalán hitet egy »jobb világban«, amellyel mások előtt henceg, de amelyben maga csak addig hisz, amíg a . . . csömör vagy csőd állapotában van . . ."[8]

A burzsoázia ideológusainak a marxista materializmus cáfolására felhasznált kedvelt fegyvere az is, hogy a marxista filo-

[8] *Marx–Engels:* Válogatott művek. II. köt. Szikra 1949. 373. old.

zófiát a XIX. század közepének *vulgáris materializmusával* vagy a XVII—XVIII. századi *mechanikus materializmussal* azonosítják. A marxista filozófia azonban *modern* materializmus, amely nagymértékben különbözik a Marx előtti materializmus minden formájától.

A régi materialista iskolák gyengesége abban rejlett, hogy gondolkodásmódjuk túlnyomórészt metafizikus volt; nem rendelkeztek a megismerés helyes, dialektikus módszerével.

Metafizikus[9] módszernek nevezzük a valóság olyan tanulmányozását, amely a természeti dolgokat, jelenségeket nem szerves, kölcsönös összefüggésükben vizsgálja, hanem lényegükben változatlan és belső ellentmondások nélküli dolgoknak tekinti. Ez a módszer egyoldalúan tükrözi a valóság bizonyos oldalait: észreveszi a dolgok viszonylagos állandóságát, de figyelmen kívül hagyja fejlődésüket; kiragad egyes elemeket, de megfeledkezik az egészről, amelyet ezek az elemek alkotnak.

A metafizikussal ellentétes megismerési módszert *dialektikus*[10] módszernek nevezzük. A dialektika a dolgokat, a jelenségeket és elménkben való tükröződéseit, a fogalmakat kölcsönös összefüggésükben, mozgásukban — keletkezésükben, ellentmondásos fejlődésükben, és pusztulásukban — fogja fel. Számos múltbeli materialista iskola nagy gyengesége volt, hogy nem ismerte a dialektikát.[11] Ez meggátolta őket, hogy következetesen keresztülvigyék materialista nézeteiket. A dialektika nem ismerése különösen a társadalmi élet jelenségeinek felfogásában jelentkezett, amelyeket idealista módon értelmeztek.

[9] A „metafizika" szó jelentése a filozófia története folyamán változott. Eredetileg ezzel a kifejezéssel (a görög „meta tá füszika" – szó szerint: a fizikán túl) Arisztotelésznek a fizikáról írt munkái után következő műveit jelölték. S mivel Arisztotelész műveinek ebben a részében a „lét spekuláció révén hozzáférhető principiumainak" kérdéseit vizsgálta, a metafizika kifejezéssel jelölték mindazokat a filozófiai tanításokat, amelyek „minden létezőnek az érzékszervek által hozzáférhetetlen principiumaival" foglalkoztak: a filozófusok ezeket a „principiumokat" rendszerint változatlanoknak tekintették. Később (Hegel óta) metafizikának az antidialektikus megismerési módszert nevezik, amely a világot, a tárgyakat és a jelenségeket változatlanoknak, nem fejlődőknek tekinti.

[10] A dialektika szó a görög „dialego" – beszélgetek, vitatkozom – szóból származik. Az ókorban a dialektikát úgy tekintették, mint azt a művészetet, amely az igazságot az ellentétes nézetek összeütközése révén éri el.

[11] A múltban is voltak olyan materialisták, akiknél a materialista világszemlélet a világ megismerésének ösztönös dialektikus megközelítésével vagy a dialektika elemeivel párosult. [Ezek közé a filozófusok közé tartozott az ókorban epheszoszi Hérakleitosz (i. e. V. század), az újkorban Diderot és mások.] A dialektika náluk még nem vált tudományosan kidolgozott dialektikus módszerré. A dialektikus materialista módszert csupán Marx és Engels alkotta meg.

Marx áttörte a régi materializmus korlátait. A materializmust a dialektikával — a fejlődés legátfogóbb és legmélyebbre hatoló tanával — gazdagította.

A megismerés tudományos dialektikus módszere forradalmi módszer, mert annak elismerése, hogy minden változik és fejlődik, arra a következtetésre vezet, hogy meg kell semmisülnie mindannak, ami túlélte önmagát és a történelmi fejlődés útjában áll. Éppen ezért gyűlölik a burzsoázia ideológusai a marxista dialektikát. Marx a „Tőke" második kiadásának utószavában, módszerét jellemezve, megjegyezte, hogy a dialektika: „Racionális alakjában a polgárságnak és doktrinér szószólóinak botránkozás és borzalom, mert a fennállónak pozitív megértésébe egyúttal tagadásának, szükségszerű pusztulásának megértését is belefoglalja, minden létrejött formát a mozgás folyamatában fog fel, tehát múlandó **oldaláról is, semmi előtt meg nem hajlik, lényegét tekintve kritikus és forradalmár."**[12]

A tudományos dialektikus módszer kidolgozása következtében a materializmus magasabb fokra emelkedett. Karl Marx és Friedrich Engels, a marxizmus megalapítói folytatták a materialista filozófia sok évszázados fejlődésének vonalát, s ugyanakkor tökéletesen új világnézetet alkottak meg: a dialektikus materializmust, amelyben a megismerés dialektikus módszere szervesen egybeolvad nemcsak a természeti, hanem egyúttal a társadalmi jelenségek materialista magyarázatával.

2. A FILOZÓFIA ÉS A TÖBBI TUDOMÁNY VISZONYA. A MARXISTA FILOZÓFIA TÁRGYA

A dialektikus materializmus az egyetlen filozófia, amely az összes modern tudomány szilárd alapjára támaszkodik.

Számos mai burzsoá filozófus kiemeli a filozófiát a tudományok rendszeréből. Sőt, néhányan a filozófiát olyan láncszemnek tekintik, amely egyesíti a vallást és a tudományt, s azt állítják, hogy a filozófia hivatása „a konkrét tudományok eredményeinek összeegyeztetése az erkölcs és a vallás elveivel", vagy

[12] *Marx:* A tőke. I. köt. Budapest 1961. 23. old.

pedig úgy vélik, hogy a filozófia valamilyen középút a tudomány és a teológia (hittudomány) között. „A filozófia — írja Russell »A nyugati filozófia története« című művében — felfogásom szerint valamiféle közvetítő a teológia és a tudomány között. A teológiához hasonlóan, olyan kérdésekre vonatkozó spekulációkat tartalmaz, amelyekhez az egzakt megismerés mindeddig nem fért hozzá; viszont a tudományhoz hasonlóan, inkább az emberi értelemre apellál, semmint a hagyományban vagy a kinyilatkoztatásban gyökerező tekintélyre. Minden *egzakt* tudás, melynek teljesen hitelt adok, a tudományhoz tartozik. Minden arra vonatkozó *dogma,* ami túlmegy az egzakt tudás határain, a teológiához tartozik. A teológia és a tudomány között azonban senki földje terül el, amely mindkét fél támadásának ki van téve; ez a senki földje a filozófia."[13] Ez a jellemzés valóban ráillik a mai idealista polgári filozófiára, amely tartalmát tekintve alig különbözik a vallástól, s a tudományból csupán az okfejtés formáját meríti. Ebben Russellnak igaza van. De mélységesen téved, amikor minden filozófiára ráhúzza ezt a jellemzést. Létezik valóban tudományos filozófia, amelynek következtetései és megismerési módszerei éppoly tudományosak s ugyanannyira összeférhetetlenek a vallással, mint a fizika, a kémia, a biológia stb. adatai. Ez a filozófia a dialektikus materializmus, a munkásosztály világnézete.

A dialektikus materializmus a filozófia és a konkrét tudományok történelmi fejlődésének eredményeként jött létre. A filozófia fejlődése folyamán megváltozott a filozófia tárgyának, feladatainak és a többi tudomány között elfoglalt helyének felfogása.

A filozófia az ókorban úgy jött létre, mint az ismeretek mindent átfogó tárháza. Az emberek akkor már bizonyos matematikai, csillagászati, fizikai és egyéb ismereteket gyűjtöttek össze, de ismereteiket még nem fogalmazták meg külön szaktudományokban, s így ezek a filozófiához tartoztak. Az ókori filozófusok értekezései gyakran ilyen címet viseltek: „A természetről", „A mindenségről" stb. Ezekben a tanulmányokban nemcsak

[13] *Russell:* A History of Western Philosophy. (A nyugati filozófia története.) New York 1945. XIII. old.

a tulajdonképpeni filozófiai kérdéseket vizsgálták, hanem számos speciális kérdést is, például a növények, az állatok és az ember keletkezése, a nyelv kialakulása, az állami élet formái stb. Műveik sok zseniális megsejtést tartalmaztak, amelyek megelőzték a tudomány későbbi fejlődését. Például, az ókori filozófia több mint két évezreddel azelőtt fejezte ki azt a gondolatot, hogy a testek atomokból állnak, mintsem a természettudomány kísérletileg alátámasztotta a testek atomos szerkezetének elméletét. Már az ókori materialista filozófia leszögezte azt a tételt, hogy az anyag örökkévaló, nem keletkezik és nem semmisül meg; ezt a természettudomány később igazolta.

A filozófia fejlődésének kezdetén az eredeti, *naiv és ösztönös materialista* világszemlélettel együtt spontán módon kialakult a világ megismerésének **dialektikus megközelítése is. Az a gondolat, hogy minden mozog („minden folyik, minden változik") és egymással kölcsönösen összefügg, a természeti és társadalmi jelenségek megfigyelésének gyümölcse. Ez azonban az általánosról szerzett ismeret, vagy helyesebben szólva, az általános megsejtése volt, amely még nem az egyes, vagyis a külön tárgyak és jelenségek részletekbe menő tanulmányozásán alapult. Ez az ókori ösztönös materializmus történelmi korlátozottsága, melynek oka a szaktudományok fejletlensége.

A világ eredeti általános szemléletéről, melyet a leghaladóbb ókori filozófiai tanok fejtettek ki, szükségképpen át kellett térni a természet egyes tárgyainak és folyamatainak tudományos vizsgálatára. Ez különösen akkor vált szükségessé, amikor a termelés fejlődése már megkövetelte a tudomány adatainak alkalmazását a technológiai folyamatokra. Éppen ezzel függött össze a társadalmi gyakorlat szükségleteit kielégítő különálló tudományok kialakulása. A természettudományok egymás után sorra leváltak a filozófiáról: már az ókorban kezdetét vette az a folyamat, amelynek során a csillagászat, a matematika és a mechanika önálló tudománnyá vált. Ez a folyamat a reneszánsz korától és különösen a XVII. századtól kezdve meggyorsult. A termelés már nem volt képes a tudomány nélkül fejlődni. A termelés szükségletei lökést adtak a tapasztalati természetkutatá-

son alapuló önálló tudományok kialakulásának, mint pl. a fizika és a kémia, s később a biológia és egyéb tudományok.

A tudományok ebben az időszakban túlnyomórészt tények gyűjtésével és rendszerezésével, osztályozásával, vagyis az egyesnek a tanulmányozásával foglalkoztak. Az ismeretek különböző területei közti kapcsolatot viszont a filozófia igyekezett megteremteni. Engels így jellemezte a kor tudományos ismereteinek állapotát: „Az enciklopédia gondolata jellemző volt a tizennyolcadik századra; ez a gondolat azon a tudaton alapult, hogy mindezek a tudományok összefüggenek egymással, de nem volt még képes az átmeneteket megalkotni, s ezért egyszerűen csak egymás mellé rakhatta őket."[14] A filozófia volt az, amely megkísérelte valamennyi tudomány egyesítését, egységes rendszerbe fűzését. Az egyes tudományokat gyakran a filozófia részének tekintették, a filozófia pedig úgy jelentkezett, mint az emberi ismeretek sajátos enciklopédiája, s a „tudományok tudománya" szerepére tartott igényt. Descartes XVIII. századi francia filozófus „A filozófia elvei" című könyvének előszavában ezt írta: „... Az egész filozófia mintegy valamely fához hasonlít, amelynek gyökere a metafizika,[15] törzse a fizika s a törzsből kinövő ágai az egyéb tudományok, melyek három fő tudományra — a medicinára, a mechanikára és az etikára — redukálódnak."[16]

A filozófia igénye a „tudományok tudománya" szerepére bizonyos fokig jogosult volt mindaddig, amíg a tapasztalaton alapuló természetmegismerés nem volt eléggé fejlett. Az emberi tudásban egy sereg hézag tátongott, s a filozófiának kellett ezeket betömni. Számos tudománynak azokat az általános kérdéseit, amelyek eldöntésére nem állt rendelkezésre elegendő kísérleti adat, spekulatív módon, vagyis logikai megfontolások segítségével oldották meg. Ebből azonban zseniális megsejtéseken kívül sok olyan elgondolás is fogant, amely fékezte a természettudomány fejlődését.

[14] *Marx–Engels* Művei. 1. köt. Budapest 1957. 551. old.
[15] Descartes metafizikának a lét és a megismerés elveiről szóló tant nevezi.
[16] *Descartes:* Les principes de la philosophie. (A filozófia elvei.) Lásd *Descartes:* Oeuvres philosophiques et morales. (Filozófiai és erkölcstani munkák.) Bibliotheque des lettres. Párizs 1948. 337. old.

Az egyes tudományok oly mértékben szakadtak le a filozófiáról, s nyerték el önállóságukat, ahogyan a tapasztalati megismerés szilárd talajára helyezkedtek. S ez nemcsak a konkrét tudományok szempontjából jelentett haladást, hanem a filozófia szempontjából is, mivel arra ösztönözte a filozófiát, hogy mondjon le a megoldhatatlan feladatról: minden más tudomány helyettesítéséről.

A XIX. században, a természettudományos felfedezések következtében messze előrehaladt a természeti folyamatok kölcsönös összefüggéseinek megismerése, mégpedig nemcsak azoknak az összefüggéseknek a megismerése, amelyek a természet egy-egy területén lezajló folyamatok közt állnak fenn, hanem azoknak az összefüggéseknek is, amelyek a különböző tudományok által tanulmányozott különféle területek között léteznek. A természettudomány adatainak segítségével általános képet lehetett alkotni a természetről mint összefüggő egészről. S mivel minden egyes külön tudomány tisztázni tudta helyét az ismeretek általános rendszerében, fölöslegessé vált az úgynevezett természetfilozófia, amely spekulatív úton próbálta megalkotni a természet általános képét.

Hasonlóképpen, a társadalmi tudományok fejlődése s különösen a társadalom fejlődésének Marx és Engels megalkotta tudományos elmélete — a történelmi materializmus — fölöslegessé tette a korábbi történelemfilozófiát, amely ugyancsak spekulatív úton próbálta összefüggően ábrázolni az emberiség történetét, a történelmi jelenségek valóságos összefüggését pedig kiagyalt összefüggésekkel cserélte fel.

A marxista filozófia kialakulása a XIX. század negyvenes éveiben azt jelentette, hogy véget ért a régi filozófia, amely a „tudományok tudománya" szerepére tartott igényt. A marxista filozófia nyíltan kijelentette, hogy nincs szükség tudományok felett álló filozófiára.

Mint Engels hangoztatta, nem az a feladat, hogy fejünkben kigondoljuk a jelenségek közti összefüggéseket, hanem az, hogy magában a valóságban tárjuk fel az összefüggéseket és a törvényeket. A marxista filozófia — Engels szavaival élve — „világnézet, amelynek nem egy külön tudományok tudományában, ha-

nem a tényleges tudományokban kell beválnia és tevékenyen hatnia".[17]

A mai tudomány az ismeretek rendkívül szétágazó rendszere. A környező világ jelenségeinek bármelyik területét tekintsük is, azt valamilyen külön szaktudomány tanulmányozza. Mi marad hát a filozófia számára? Nem emlékeztet-e a filozófiának a tudományok között elfoglalt helyzete Shakespeare Lear királyának szomorú sorsára, aki birodalmát felosztotta lányai közt, ő maga pedig birtok nélkül maradt?

Nem, helytelen lenne ilyen következtetést leszűrni. A filozófia azáltal, hogy megszüntette a régi filozófiát mint a „tudományok tudományát", nem veszítette el tulajdonképpeni tárgyát. A filozófia ugyanazt a világot tanulmányozza, amelyet a résztudományok kutatnak. A filozófia azonban általánosabb összefüggéseket és viszonyokat ismer meg, mint a speciális résztudományok, amelyek a jelenségek különböző külön területeit tanulmányozzák. A résztudományok fejlődése nem tette szükségtelenné a világnézet alapvető kérdéseinek megoldását, amelylyel mindig a filozófia foglalkozott. Mint Lenin „Materializmus és empiriokriticizmus" című könyvében sokszor hangsúlyozta, az alapvető filozófiai kérdés az, hogy mi az elsődleges: az anyag vagy a tudat, s hogy mi megismerésünk forrása. Ezt a kérdést, amely minden világnézet alapvető kérdése, nem szabad összekeverni azokkal a konkrét problémákkal, amelyeket a fizika, a kémia és más tudományok oldanak meg. Lenin erélyesen szembeszegült a machistáknak olyan próbálkozásaival, hogy „összetévesszük az anyag ilyen vagy olyan szerkezetének tanát egy ismeretelméleti kategóriával, hogy összetévesszük az új anyagfajták (például az elektronok) új tulajdonságainak kérdését az ismeretelmélet régi kérdésével, tudásunk forrásainak, az objektív igazság létezésének stb. kérdésével".[18]

Az anyag mint érzeteink objektív forrása létezésének elismerése éppenséggel az ismeretelmélet, s nem a fizika vagy a kémia kérdése — hangoztatta Lenin.[19] Az ismeretelméleti kér-

[17] *Engels*: „Anti Dühring", Szikra 1950. 143. old.
[18] *Lenin* Művei. 14. köt. Szikra 1954. 127. old.
[19] Lásd ugyanott, 280. old.

désekhez elsősorban a következők tartoznak: a tudat és az anyag viszonya — melyik az elsődleges és melyik a másodlagos: érzeteink, képzeteink, fogalmaink az objektív világ visszatükröződései-e; milyen feltételek közt objektív igazság ez a visszatükröződés: mi az igazság kritériuma; mi az anyag, melyek az anyag létezési formái stb.

A természet- és a társadalomtudományok fejlődése megszabadította a filozófiát a részleges törvényszerűségek kutatásától. Mindegyik résztudomány egy bizonyos mozgásforma törvényeit kutatja: a mechanika a testek mechanikai mozgásának, helyváltoztatásának törvényeit; a kémia az atomok mozgását és egyesülését stb.; a biológia az élő szervezetek fejlődési törvényeit; a társadalomtudományok a társadalmi élet különböző folyamatainak és jelenségeinek fejlődéstörvényeit.

A **résztudományok a világ jelenségeinek különböző területeit, oldalait tanulmányozzák, a dialektikus** materializmus viszont azt az általánosat tárja fel, amely *minden* jelenség és folyamat alapja. A dialektikus materializmus megismertet azokkal az általános törvényekkel, amelyeknek mindennemű mozgás és fejlődés alá van rendelve, a jelenségeknek bármelyik területén — a természetben, a társadalomban vagy az emberi gondolkodásban — menjen is végbe.

A világ egységes, mert összes jelenségei a mozgásban levő anyag különböző formái. A világban nemcsak részleges, hanem egyetemes fejlődési törvények is működnek. Az általános törvények éppoly valóságosak, mint a részleges törvények.

A dialektikus materializmus az egész világban érvényesülő legáltalánosabb törvényeket, valamint az emberi megismerésben való visszatükröződésüket tanulmányozza. A megismerés legáltalánosabb fejlődéstörvényeit egyetlen résztudomány sem tanulmányozza, ezek a filozófiai tanulmányozás tárgyának körébe tartoznak.

Mi a viszonya az objektív világ általános fejlődéstörvényeinek és a megismerés fejlődéstörvényeinek?

Az előbb szó volt arról, hogy az emberi megismerés az objektív világot tükrözi vissza. Ezért nem fejlődhet a világ fejlődéstörvényeitől teljesen eltérő törvények szerint. Ha az ember

a logika törvényei alapján gondolkozik, s igaz premisszákból indul ki, akkor a valósággal megegyező zárótételekhez jut. Ez azt mutatja, hogy a gondolkodás és a valóság lényegében egy és ugyanazon általános törvényeknek van alávetve.

A dialektikus materializmus olyannak tekinti a világot, amilyen, vagyis állandó változásban és fejlődésben levőnek. Ha pedig minden tárgy a fejlődés állapotában van, úgy ez a tárgyakat tükröző kategóriákra (fogalmakra) is vonatkozik.

Minden tudomány használ bizonyos általános fogalmakat, *kategóriákat,* amelyek egymással logikai kapcsolatban vannak. Emellett a kategóriáknak a tudományban megjelenő logikai kapcsolata és egymásutánisága nem más, mint a valóság történelmi fejlődésének és a megismerés fejlődésének általánosított visszatükrözése.

Marx például a „Tőké"-ben a kapitalizmus elemzését az áru kategóriájának tanulmányozásával kezdi, feltárja az áru belső ellentmondásait és fejlődésüket, megmutatja, hogyan vezet ezeknek az ellentmondásoknak dialektikus fejlődése a pénz kialakulására, s hogyan válik a pénz tőkévé. A kategóriáknak ez a logikai kapcsolata *(áru—pénz—tőke)* nem pusztán gondolati konstrukció, hanem a kapitalizmus történelmi fejlődési folyamatának általánosított visszatükrözése. Köztudomású, hogy az áru nemcsak logikailag, hanem történelmileg is megelőzi a tőkét, hogy a tőkés termelést az árutermelés szüli.

A résztudományok, például a politikai gazdaságtan kategóriáitól (áru, pénz, tőke stb.) eltérően, a *filozófiai kategóriák* a legáltalánosabb fogalmak, amelyek bármelyik tudományban alkalmazhatók. Nincs egyetlen tudós sem, legyen akár természetkutató, történész, közgazdász vagy irodalmár, aki boldogulhatna az olyan általános fogalmak nélkül, mint *törvény, törvényszerűség, ellentmondás, lényeg és jelenség, ok és okozat, szükségszerűség és véletlen, tartalom és forma, lehetőség és valóság* stb. A filozófiai vagy a logikai kategóriák a valóság jelenségeinek legáltalánosabb összefüggéseit fejezik ki, s egyben a világ megismerésének fokait képviselik, a gondolkodás eszközei, valamint általánosítják azokat a történelmi tapasztalatokat, amelyeket az ember a világ tanulmányozása során szerzett.

A logikai kategóriák tanulmányozásával természetesen nem lehet helyettesíteni a konkrét folyamatok kutatását. A marxizmus—leninizmus filozófiája vezérfonal a valóság legkülönbözőbb területeinek megismerése számára, de nem pótolja a résztudományokat. Nem ad kész válaszokat azokra a kérdésekre, amelyekkel a résztudományok foglalkoznak, viszont minden tudománynak megadja a helyes gondolkodás elméletét és a válaszok meglelésének *módszerét.*

A helyes módszernek óriási szerepe van a valóság megismerésében. Bacon, XVII. századi híres angol materialista gondolkodó a módszert lámpásnak nevezte, amely bevilágítja az utazó előtt az utat. Azt a tudóst, aki nincs birtokában a helyes módszernek, sötétben bolyongó, útját tapogatózva kereső utazóhoz hasonlította.

Mégis, melyik megismerési módszert kell helyesnek tartanunk? Vajon nem a tudós ízlésének dolga-e, hogy ezt vagy amazt a módszert választja, éppúgy, mint az útra készülő ember belátása szerint ezt vagy amazt a lámpást választja ki?

Nem, a megismerés helyes módszere nem lehet szubjektív belátás eredménye. A megismerés módszere nem korlátozódik pusztán a kutatás technikai fogásainak és gyakorlatának összességére, hanem a módszernek a valósággal analógnak kell lennie, vagyis az objektív világ törvényeit kell visszatükröznie.

A módszernek, hogy igazán tudományos legyen, vagyis igaz ismeretek megszerzésének eszközeként használhassuk, az ember gondolatát egy irányban kell vezetnie azzal az úttal, amelyen a tanulmányozott valóság fejlődése halad. A módszernek a jelenségek között valóságosan fennálló összefüggéseket kell visszatükröznie, a tárgy valóságos változásait kell kifejeznie.

A megismerés tudományos módszere tehát arra épül, hogy a természet, a társadalom és a gondolkodás legáltalánosabb fejlődéstörvényeit alkalmazza a megismerésre. Ezekkel a törvényekkel pedig a materialista dialektika ismertet meg bennünket: „... éppen a dialektika a legfontosabb gondolkodási forma a mai természettudomány számára — írta Engels —, mivel egyedül ő szolgáltatja az analógiát és ezzel a magyarázat módszerét a természetben előforduló fejlődési folyamatok, az általánosabb

összefüggések, az egyik kutatási területről a másikra való átmenetek számára".[20]

A dialektikus materializmus: világnézet, a megismerés és a cselekvés módszere. Minden tudományág művelőjét felvértezi a gondolkodás egységes, következetesen tudományos módszerével, a kutatás egyetemes módszerével. A tudomány elkülönítése a filozófiától annyit jelent, mintha a tudósokat arra kárhoztatnánk, hogy a valóság megismerésének nagy munkáját irányító világnézeti, módszertani eszmék nélkül, vakon, tapogatózva végezzék. Annyit jelent, mintha a tudósokat arra késztetnénk, hogy a réges-rég eldöntött problémákat újra megoldják, méghozzá korlátozott, hiányos anyag alapján, az emberi gondolkodás története során szerzett tapasztalatok figyelembevétele nélkül. Ha így tennénk, akkor fékeznénk, zsákutcába terelnénk a tudományt.

Ilyen zsákutcába terelik a tudományt például a *pozitivizmus* különböző válfajai, amelyek a XIX. század közepe óta terjedtek el a burzsoá filozófiában. A pozitivisták azt állítják, hogy a tudománynak semmiféle filozófiára nincs szüksége, jelszavuk: „a tudomány önmagában filozófia".

Ám a pozitivisták csak szavakban vetik el a filozófiát, amikor a tudósokat arra szólítják fel, hogy a pozitív, tapasztalati tudáshoz ragaszkodjanak. Valójában azonban ők is filozófiát hirdetnek, csak tudománytalan filozófiát, amely a tapasztalatot az érzéki észleletek összességére redukálja, s lemond annak a kérdésnek az eldöntéséről, hogy mi hozza létre az érzéki észleleteket. Mindennek következtében a pozitivisták az objektív világ megismerhetőségének tagadásához, agnoszticizmushoz és idealizmushoz jutnak el.

Nyilvánvaló pedig, hogy semmiféle tudomány nem fejlődhet gyümölcsözően azon mélységes meggyőződés nélkül, hogy az ember képes megismerni a valóság törvényszerűségeit, és ismereteit fel tudja használni a gyakorlati tevékenységben. Ennek tagadása a tudományt meddőségre kárhoztatja, hiszen, Tyimirjazev helyes megjegyzése szerint, „amikor valamely jelenség

[20] *Engels:* A természet dialektikája. Szikra 1952. 55. old.

magyarázatához hozzáfogunk, nem szabad abból a tételből kiindulni, hogy az a jelenség megmagyarázhatatlan".[21]

Számos természettudós a pozitivizmus hatására kijelentette, hogy lemond mindenfajta filozófiáról. Ez a valóságban azonban lehetetlen. A tudományban nem lehet „négyszemközt" maradni a tényekkel, az elméletet pedig a laboratórium küszöbe mögött hagyni, s arra késztetni, hogy hallgasson, várja meg, mit mondanak a tények a maguk „tiszta formájában", mit mutatnak az „önmagukban vett" tények. A tudomány nem létezhet elméleti gondolkodás nélkül, hiszen feladata nemcsak a jelenségek leírása, hanem megmagyarázása is.

Amikor a tudomány a tények, a folyamatok összegyűjtéséről és leírásáról a törvények megállapítására, elméleti következtetések leszűrésére tér át, akkor minden átfogóan gondolkodó fizikus, kémikus, biológus, szociológus olyan talajra lép, amelyen nem tud mihez kezdeni filozófia, világnézet, ismeretelmélet nélkül. A kérdés csupán az, *milyen filozófiát* használ: tudományos, materialista vagy tudománytalan, idealista, vagy pedig — mint gyakran megesik — eklektikus filozófiát, az idealizmus és a materializmus keverékét; a burzsoá világban uralkodó, felületes és eklektikus filozófiai gondolat divatos eredményeivel él-e, vagy pedig a dialektikus materializmus tudományos filozófiájával, a filozófia és a természettudomány sok évszázados fejlődésének legmagasabb rendű eredményével.

Engels „A természetkutatás a szellemek világában" című cikkében azt írta, hogy a filozófia bosszút áll azokon a természettudósokon, akik hátat fordítanak neki. Engels A. R. Wallace biológus, W. Crookes fizikus és mások példáján, akik hitelt adtak a szellemek létezésének és a spiritizmus, a primitív babona áldozataivá váltak, kimutatta, hogy az elméletet lebecsülő, lapos empirizmus a természettudománytól a miszticizmushoz vezet.

A tudományos filozófia egységes világképet nyújt, egyöntetű világnézetet ad, s ezzel lehetővé teszi a kutató számára, hogy tágabb látókörből szemléljen minden tanulmányozott problémát. Így lehetősége nyílik arra, hogy felülemelkedjék a kutatás tár-

[21] *Tyimirjazev:* Vitalizmus és tudomány. Lásd *Tyimirjazev* Művei V. köt. 188. old. (oroszul).

gyának egyoldalú megközelítésén, amely a tudományok szakosodásából óhatatlanul kialakul.

Bármennyire kifejlődjenek is az egyes tudományok, bármennyire differenciálódjék, szétágazzék a tudomány fája, a filozófia sohasem veszíti el létjogosultságát. A tudomány fejlődése egyrészt korlátozta, mintegy szűkítette, de egyben bizonyos értelemben bővítette a filozófiai általánosítást igénylő kérdések körét. A tudomány haladása olyan kérdések elé állítja a résztudományokat, amelyekkel a szaktudósok nem tudnak megbirkózni, ha nincs birtokukban a tudományos filozófiai világnézet.

A kiélezett ideológiai harc körülményei között az ismeretek bármelyik területének szaktudósa, aki nem rendelkezik helyes materialista filozófiával, gyakran képtelen arra, hogy megállja a helyét a reakciós ideológia támadásával szemben, és a tudomány fejlődését gátló, tudománytalan, idealista filozófia rabságába kerül. „A természettudósnak — hangoztatta Lenin —, hogy ebben a harcban helytállhasson, s ezt a harcot teljes sikerrel vívhassa meg, modern materialistának, a Marx által képviselt materializmus tudatos hívének, vagyis dialektikus materialistának kell lennie."[22]

A modern tudomány sikerei, amelyek lehetővé teszik a kozmosznak nemcsak elméleti megismerését, hanem gyakorlati meghódítását is, valamint a nukleáris energia birtokba vételét, nem csökkentik, hanem növelik a természettudományos problémák filozófiai általánosításának jelentőségét. „A tudomány rohamos fejlődésének korszakában — mondja az SZKP programja — még inkább időszerű a modern természettudomány filozófiai problémáinak kidolgozása, a dialektikus materializmus, az egyetlen tudományos megismerési módszer alapján."[23]

A marxista filozófia a társadalomtudományoknak is vezérlő módszere. A társadalomtudományokat felvértezi az emberi történelem fejlődéstörvényeinek ismeretével. Mindazokat az általános mozgás- és fejlődéstörvényeket, amelyeknek tanulmányozása a dialektikus materializmus tárgya, alkalmazza a társadalmi élet megismerésében is. Marx és Engels a materializmust és a

[22] *Lenin* Művei 33. köt. Szikra 1953. 225. old.
[23] Az SZKP XXII. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1962. 821. old.

dialektikát kiterjesztették a társadalmi élet jelenségeinek megismerésére, kidolgozták a társadalmi élet tudományos felfogását: a történelmi materializmust.

A történelmi materializmus a Marx és Engels megalkotta filozófiai világnézet elválaszthatatlan része. A társadalmi fejlődés legáltalánosabb törvényeinek helyes megértése nélkül nem létezhet egységes tudományos világnézet. A materializmus mint filozófiai világnézet mindaddig nem nyert betetőzést, nem foghatta át egységes értelmezéssel az egész világot, amíg nem terjedt ki az emberi társadalom megismerésére is. A filozófia alapkérdését — a gondolkodás és a lét viszonyának kérdését — materialista módon kellett eldönteni a társadalmi életre alkalmazva is. „Ha a materializmus általában a létből magyarázza a tudatot, nem pedig megfordítva, akkor az emberiség társadalmi életére alkalmazott materializmus megkövetelte, hogy a *társadalmi* tudatot a *társadalmi* létből magyarázzuk."[24] Marx és Engels ennek a feladatnak a megoldásával felrakták a materializmus épületére a tetőt. Így tehát a történelmi materializmus felfedezésével első ízben jött létre egyöntetű, következetes és minden tekintetben kifejlesztett materialista világnézet, amely a természetet és a társadalmi életet egyaránt átfogja.

Csakis az emberek társadalmi-történelmi tevékenységének jelentőségét feltáró materialista történelemfelfogás alapján lehet leküzdeni a régi materializmus egyik fő fogyatékosságát, a valóságnak és a valóság megismerésének szemlélődő megközelítését. Marx, amikor tisztázta, mi az elvi különbség az ő filozófiája és minden megelőző filozófia között, hangsúlyozta, hogy a filozófusok a világot mindaddig csak magyarázták, a feladat viszont az, hogy megváltoztassuk. Ezt a tevékeny szerepet tölti be a marxista filozófia, amely a világ forradalmi átalakításának fegyvere.

[24] *Lenin* Művei. 21. köt. Szikra 1951. 43. old.

3. A DIALEKTIKUS ÉS TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS — A KOMMUNIZMUSÉRT FOLYÓ HARC ESZMEI FEGYVERE

A történelem valamennyi sorsfordulóját az jellemzi, hogy nemcsak a politika és a gazdaság, hanem az ideológia területén is kiéleződik a harc. Ezekben a korszakokban kiváltképpen égetően szükségessé válik a társadalmi élet mélyreható változásainak filozófiai áttekintése, ilyenkor szemléletesen megnyilvánul a különböző világnézetek összecsapása. Elég, ha példaképpen a reneszánsz korára emlékeztetünk, amikor összeomlottak a feudalizmus és szellemi támasza, az egyház pillérei. Ebben a korszakban nyíltan vagy vallási mezbe burkoltan harcoltak egymással a haladó és a reakciós erők, s ez kifejezésre jutott a filozófiai világnézetek küzdelmében is. Kopernikusz, Giordano Bruno, Galilei, Morus Tamás és a kor más gondolkodói az egyház szellemi diktatúrájával haladó filozófiai eszméket, a humanizmus eszméit szegezték szembe. Hasonlóképpen a XVIII. századi Franciaországban a Bastille megostromlását a régi rend reakciós szellemi oszlopai ellen indított támadás előzte meg. A francia felvilágosítók, akik műveikben bírálták a feudalizmus ideológiáját és intézményeit, forradalmat hajtottak végre az elmékben, s ez a társadalmi forradalom előjátéka volt.

Korunk a történelem legmélyebbre ható társadalmi fordulatának kora, amelynek az a rendeltetése, hogy mindenütt véget vessen a kizsákmányoláson alapuló osztálytársadalomnak, s megteremtse az osztályelnyomás és a nemzeti leigázás minden formájától mentes új, kommunista társadalmat. Korunk egyúttal annak a rendkívül éles harcnak a kora, amelyet az önmagát túlélt tőkés rendet foggal-körömmel védelmező burzsoázia világnézete és a forradalmi proletariátus világnézete vív egymással.

A marxista filozófia úgy jött létre mint a proletariátus ideológiája, mint a történelem legforradalmibb osztályának, annak az osztálynak a világnézete, amely vezeti a dolgozó tömegek harcát a kapitalizmus megdöntéséért és a kommunizmus felépítéséért. A helyes, tudományos világnézet roppant nagy jelentőségű a dolgozóknak felszabadulásukért vivott harca szempontjából. Mint Lenin megjegyezte, Marx filozófiai materializmusa

megmutatta a proletariátusnak a kiutat abból a szellemi rabságból, amelyben mindaddig az összes elnyomott osztályok nyögtek. A marxista filozófia lehetővé tette, hogy a leghaladottabb munkások lerázzák a vallás szellemi igáját, kiábránduljanak a tőkés világ kormányzóinak és urainak jószándékaiba vetett jámbor hitből, s felismerjék, hogy a munkásosztály csak a maga aktív harca révén tud megszabadulni a kizsákmányolástól.

Marx és Engels dialektikus és történelmi materializmusuk létrehozása, valamint gazdasági tanaik kidolgozása következtében a szocializmust utópiából, a jobb jövőről szőtt ábrándokból tudománnyá változtatták, amely megmutatja a proletárpárt számára az új társadalom felépítéséért folyó harc helyes útját.

A marxizmus volt az, amely következetesen tudományos alapra helyezte a világ forradalmi átalakításának gyakorlatát.

A társadalmi tanok történetében számos példát találunk arra, hogy olyan emberek, akik elméletüket szélsőségesen forradalminak kiáltották ki, de az idealizmus álláspontjára helyezkedtek, a dolgozók felszabadításának feladatát arra korlátozták, hogy megszabadítsák őket a hamis eszméktől, az illúzióktól. Marx és Engels még munkásságuk kezdetén megsemmisítő bírálatot mondottak a baloldali hegeliánusokról[25], akik a munkások elnyomott helyzetének okát a proletárok gondolkodásában látták, s azt bizonygatták nekik, hogy akkor szüntetik meg a kapitalizmust, ha gondolatban leküzdik a tőke *kategóriáját*. A munkások tudják, hangsúlyozta Marx és Engels, hogy a magántulajdon, a tőke, a bérmunka, a munkások tőkés kizsákmányolása korántsem a képzelet ködképei, hanem valóságos viszonyok, s ezért gyakorlatilag kell megszüntetni őket.

Könnyű észrevennünk, hogy ebben a vitában a materializmusnak és az idealizmusnak ugyanaz az ellentéte nyilvánul meg, amellyel a filozófia alapvető kérdésének tárgyalásakor találkoztunk. Marx és Engels itt is úgy jártak el, mint következetes materialisták, akik a munkásosztály elnyomott helyzetének okát a proletariátus társadalmi létének tőkés viszonyaiban látják, s

[25] Baloldali hegeliánusoknak (vagy ifjúhegeliánusoknak) a XIX. század harmincas-negyvenes éveiben dívó német polgári liberalizmus ideológusait nevezték (Bruno Bauer, David Strauss stb.).

ezért elengedhetetlennek tartják e lét gyakorlati átalakítását, a tőkés rend forradalmi megsemmisítését. Az általuk bírált baloldali hegeliánusok viszont éppen ellenkezőleg, teljesen az idealista történelemfelfogás talaján álltak, amely a társadalmi életben az emberek eszméinek, nézeteinek tulajdonít meghatározó szerepet.

Ennek az idealista nézetnek a szempontjából a munkások „a valóságban megszűnnek bérmunkások lenni, ha gondolatban megszüntetik a bérmunka gondolatát, ha gondolatban megszűnnek bérmunkásnak tekinteni magukat és e fellengzős képzelgésnek megfelelően már nem személyükben fizettetik meg magukat. Mint abszolút idealisták, mint éteri lények azután természetesen a tiszta gondolat éteréből is megélhetnek."[26]

Ugyanilyen idealista álláspontra helyezkednek azok a mai jobboldali szocialisták is, akik Léon Blumhoz, a francia jobboldali szocialisták elhunyt vezéréhez hasonlóan a tőkés társadalom forradalmi átalakítását az emberek erkölcsi öntökéletesedésének prédikálásával próbálják felcserélni. „Úgy kell jobbá tennünk az életet, hogy tökéletesebbé tesszük önmagunkat" — jelentik ki álszenteskedve. Szerintük a társadalmi igazságtalanság forrása az emberek erkölcsi fogyatékosságaiban rejlik, az igazságtalanságok megszüntetésének módja pedig önmagunk tökéletesítése.

A valóság azonban éppen ellenkezőleg fest: az erkölcsi fogyatékosságokat a magántulajdonon és a kizsákmányoláson épülő tőkés világ embertelen életfeltételei szülik. Ezért az idealistákkal ellentétben a történelmi materializmus hívei szerint a társadalmi bajok megszüntetésének elengedhetetlen feltétele a társadalmi lét gyökeres megváltoztatása, amit a proletariátus szocialista forradalma hajt végre. A társadalmi élet jelenségeinek materialista megközelítése tehát a társadalmi forradalom szükségszerűségének elismerésére vezet.

A társadalmi forradalom eszméje, amelyet a kapitalizmus viszonyai keltettek életre, a természeti és társadalmi fejlődés dialektikus materialista szemléletének elméleti alapjára épül. Ha,

[26] *Marx—Engels* Művei. 2. köt. Budapest 1958. 52. old.

mint a dialektika tanítja, minden változik, akkor a társadalmi rend sem lehet változatlan: a társadalmi élet minden egyes formája, amelyet a maga idején a történelmi fejlődés szükségletei hoztak létre, később túléli önmagát, és helyébe új, magasabb rendű formának kell lépnie. Ezt a cserét, változást pedig az osztályok összecsapásain át fejlődő osztálytársadalomban a társadalmi forradalom hajtja végre.

Természetesen helytelen lenne az elmondottakat úgy értelmezni, mintha a társadalmi forradalom, a proletárdiktatúra eszméje és Marx egész tudományos kommunizmusa a marxista materializmusból és dialektikából leszűrt puszta logikai következtetés lenne. A tudományos kommunizmus a kapitalizmus és fejlődéstörvényei mélyreható elemzésének eredménye. A marxista politikai gazdaságtan kimutatja a kapitalizmus ellentmondásait, amelyek elkerülhetetlenül az osztályharc kiéleződésére és szocialista forradalomra vezetnek. De amikor hangsúlyozzuk a marxizmus gazdasági elméletének a tudományos kommunizmus megalapozásában játszott nagy szerepét, egyúttal okvetlenül látnunk kell azt a belső összefüggést is, amely Marx materialista dialektikája, valamint az osztályharcról, a szocialista forradalomról és a proletárdiktatúráról szóló tanítása közt fennáll.

Marx gazdasági elméletének a dialektikus és történelmi materializmus a módszertani, filozófiai alapja. Lenin azt írta, hogy Marx „Tőké"-jében „alkalmazva van egy tudományra a logikája, dialektikája és ismeretelmélete a materializmusnak", s hogy „a burzsoá társadalom dialektikája Marxnál a dialektikának csak egyes esete".[27] Ezért nem lehet a dialektika tanulmányozása nélkül megérteni Marx „Tőké"-jét, különösen a mű I. fejezetét.

Marx filozófiai materializmusa és dialektikus módszere áthatja s egységes, harmonikus világnézetté egyesíti a marxi tanítás mindegyik alkotórészét.

A II. Internacionálé opportunistái, valamint a mai revizionisták lépten-nyomon azt állították és állítják, hogy a marxizmus-

[27] *Lenin* Művei. 38. köt. Budapest 1961. 305. old. illetve 349. old.

nak nincs filozófiája; Marx tanítását a gazdasági és történelemelméletre próbálták korlátozni, amely szerintük bármilyen filozófiai rendszerrel párosulhat.[28]

Az eklektikusok, akik a társadalomról szóló marxista tanítást nem-marxista filozófiai rendszerekkel próbálták egybekapcsolni, elkerülhetetlenül kudarcot vallottak. Erőfeszítéseik azt bizonyítják, hogy nem értették meg — és nem is akarták igazából megérteni — sem a marxista filozófiát, sem a marxista politikai gazdaságtant, sem a tudományos kommunizmust. Ha valaki lemond a marxizmus filozófiájáról — a dialektikus és történelmi materializmusról —, akkor ez annyit jelent, hogy a marxista elméletet megfosztja forradalmi szellemétől, kihúzza a tudományos alapot Marx társadalom-elmélete s tudományos kommunizmusa alól.

A marxizmussal ugyanígy ellenségesen állnak szemben a mai revizionistáknak azok a próbálkozásai, hogy „elavultnak" nyilvánítsák a filozófiai irányzatok materializmusra és idealizmusra osztását. Állításaik tulajdonképpen azt jelzik, hogy a revizionisták a burzsoá filozófia álláspontjára süllyedtek, lemondtak a dialektikus materializmusról, azt ismétlik meg, ahonnan Bernstein, majd Bogdanov, Kautsky, Max Adler és más revizionisták elindultak a marxizmus elárulásának útján.

A marxista párt stratégiája és taktikája elválaszthatatlanul egybeforrott világnézetének, a dialektikus és történelmi materializmusnak alapvető premisszáival. Lenin ismételten hangsúlyozta, hogy a kommunista párt politikája nem szubjektív vágyakon alapul, hanem az objektív feltételeknek, kiváltképpen az osztályok erőviszonyainak szigorú materialista számbavételén. A párt, stratégiájának és taktikájának kidolgozásakor, az

[28] Karl Kautsky, aki a maga korában a II. Internacionálé hírneves teoretikusa volt, 1898-ban, abban az időszakban, amikor a revizionisták megkísérelték a marxizmus és az újkantianizmus egyesítését, ezt írta Plehanovnak: „Mindenesetre nyíltan meg kell vallanom, hogy az újkantianizmus engem a legkevésbé sem zavar. Sohasem volt erős oldalam a filozófia, s bár teljes egészében a dialektikus materializmus talaján állok, mégis azt gondolom, hogy Marx és Engels gazdasági és történelmi nézőpontja végső esetben összeegyeztethető az újkantianizmussal." Tíz esztendővel később pedig, amikor a revizionisták a marxizmust Mach idealista filozófiájával kapcsolták össze, Kautsky így nyilatkozott: „Én a marxizmust nem filozófiai tannak tekintem, hanem empirikus tudománynak, a társadalom sajátos felfogásának. Ez a nézet nem fér össze ugyan az idealista filozófiával, de nincs ellentmondásban Mach ismeretelméletével."

osztályokat és kölcsönös viszonyaikat nem statikusan, hanem mozgásukban vizsgálja meg, s a forradalmi dialektika követelménye szerint, nemcsak a múlt, hanem a jelen és a jövő szemszögéből is.

Azokban a korszakokban, amikor gyorsan peregnek az események, élesen megváltozik a harcoló erők helyzete és egymáshoz való viszonya, különösen gondosan konkrét történelmi módon kell értékelni az eseményeket, vizsgálni az osztályharc kérdéseit. A dolgok absztrakt-dogmatikus kezelése ilyen körülmények között roppant veszélyes lehet.

A kommunista párt a világnézet kérdését sohasem tekintette és sohasem tekintheti tagjai „magánügyének". Az opportunisták azt hajtogatják, hogy a filozófiai nézetek és a vallási meggyőződés minden szociáldemokrata magánügye, s hogy pártjuk nem köti le magát semmilyen filozófia mellé. Az efféle kijelentések szélesre tárják a kaput a burzsoá nézeteknek a munkáspártba való behatolása előtt, a marxizmus revíziója s idealista polgári filozófiával és szociológiával való felcserélése előtt. Az opportunisták törekvéseivel ellentétben a kommunista párt mint egységes szervezet vált naggyá és edzetté, amelyet egységes eszmei, politikai, taktikai és szervezeti elvek forrasztanak egybe. A kommunista párt a marxizmus elméleti, filozófiai alapjainak megvédelmezését saját ügyének tekinti, hiszen a marxista filozófiában a munkásosztály szellemi fegyverét látja.

Nincs-e ellentmondásban az elmélet proletár, kommunista pártossága és tudományos jellege? A burzsoázia ideológusai s nyomukban a revizionisták rendszerint magasztalják az elmélet pártatlanságát, mely szerintük egyet jelent az objektivitással, az elfogulatlansággal, a tudományossággal. A valóságban azonban minden filozófiai, szociológiai és közgazdasági elmélet, amely fényt kíván deríteni a társadalmi élet égetően fontos kérdéseire, valamelyik osztály érdekeit fejezi ki, s ebben az értelemben pártos. Minden attól függ, milyen az illető osztály, s milyen viszonyban vannak az osztály érdekei a társadalmi haladással. A reakciós burzsoázia érdekei a kizsákmányolás és az elnyomás örökössé tételét követelik meg. Ezek az érdekek a burzsoázia ideológusait osztályuk szűk önös érdekei nevében az igazság elfer-

dítésére, a valóság feje tetejére állított ábrázolására ösztökélik. A mai burzsoázia ideológusai, a tőkés rend és osztályuk uralmának megőrzése érdekében arra törekszenek, hogy a kapitalizmust a legszebb színekben tüntessék fel, elleplezzék a tőkés rend ellentmondásait, s a legkülönfélébb módon gyalázzák a szocializmust.

A reakciós osztályok nem tudják elfogadni a forradalmi, materialista dialektikát. A proletariátusnak mint a legforradalmibb osztálynak viszont az az érdeke, hogy alapjaiban megváltoztassa a társadalmat és véget vessen mindennemű kizsákmányolásnak. A proletariátus nem azért ragadja meg a hatalmat, hogy a kizsákmányolás egyik formáját másikkal cserélje fel, hanem hogy mindennemű kizsákmányolást és mindenfajta osztályt megszüntessen. Ezt a feladatot, a világ átalakítását pedig csakis a világ törvényszerűségeinek ismeretében lehet végrehajtani. Így hát a proletariátusnak és marxista pártjának az áll érdekében, hogy minden torzítás nélkül úgy ismerje meg a világot, amilyen, hogy feltárja a valóság fejlődési tendenciáit. A forradalmi cselekvésnek csak a tudományos elmélet lehet a vezérfonala. Ezért van az, hogy a tudomány, különösen a filozófia proletár, kommunista pártossága nem mond ellent az objektivitásnak, hanem a világ objektív megismerését követeli, egybevág a szigorú tudományossággal, az objektivitással.

A marxisták — mondják a mai revizionisták — az elmélet pártosságának elismerésével odáig süllyednek, hogy a filozófusokat leegyszerűsítve két táborra: materialistákra meg idealistákra osztják, eltaszítják maguktól a filozófusok és más társadalmi tudományok képviselőinek jelentős részét, s lemondanak mindazokról az értékekről, amelyeket a nem marxista filozófia, szociológia, közgazdaságtan, történetírás stb. tartalmaz.

A marxistáknak nem kell két táborra felosztaniuk a filozófusokat, hiszen ez a megoszlás az életben áll fenn, függetlenül bárkinek az értékelésétől. Ezt a tényt éppolyan értelmetlen tagadni, mint az osztályok létét és harcát a mai kapitalista társadalomban. E tény elismerése azonban egyáltalában nem azonos a polgári tudósok kutatásaiban feltárt pozitív eredmények semmibevételével. A marxisták el tudják határolni azokat az

igen értékes ténybeli kutatásokat, amelyeket gyakran találhatunk a valóságot lelkiismeretesen tanulmányozó polgári tudósoknál, e kutatók hamis elméleti, filozófiai általánosításaitól és következtetéseitől. A marxisták elvetik mindazt, ami magán viseli a burzsoá korlátozottság és előítéletek bélyegét, de egyúttal felhasználják a polgári kutatóknak a konkrét tudományok területén elért összes vívmányait. Ha mellőzzük ezeket a vívmányokat, a szektarianizmus álláspontjára csúszunk le, ha viszont e vívmányokkal együtt szerzőik filozófiai következtetéseit is elfogadjuk, feladjuk eszmei állásainkat, és az ellenséges ideológia csapdájába kerülünk.

Továbbá, az, hogy a mai idealizmus mint filozófiai tan reakciós jellegű, nem jelenti azt, hogy minden képviselője személy szerint politikailag reakciós, a béke és a demokrácia ellensége lenne. A polgári tudósok idealista tévelygései nem feltétlenül abból fakadnak, hogy önös egyéni érdekek fűzik őket a kapitalizmus védelméhez, mint a marxizmus vulgarizálói állítják. Ezek a tévelygések gyakran burzsoá előítéleteiknek, társadalmi látókörük korlátozottságának stb. hatására keletkeztek. A marxista pártok semmiféle megalkuvó engedményt nem tesznek a burzsoá ideológiának, az idealista filozófiának, de nem taszítják el maguktól a polgári értelmiségnek a burzsoá ideológiával átitatott rétegeit, sőt ellenkezőleg, igyekeznek őket bevonni a békéért, a demokráciáért és a szocializmusért folyó közös harcba.

Minél jobban elmélyül a kapitalizmus válsága, annál nyilvánvalóbbá válik, hogy a tőkés rend képtelen biztosítani az emberi társadalom további gazdasági, politikai, technikai és szellemi haladását.

Ma már a marxizmus ellenfelei is kénytelenek keserű szájízzel elismerni, hogy a marxista filozófia az egész világon egyre nagyobb hatással van a dolgozó tömegekre. Egyesek közülük a marxista tanítást a modern világ legjelentősebb és egyúttal legveszélyesebb eszmei erejének nevezik. 1961-ben a „Washington Post and Times Herald" című amerikai lap közölte James B. Hodgsonnak, a filozófia érdemes professzorának ebből a szempontból nagyon jellemző levelét. „Egy nagyszerű német filozófus — írja a professzor — a British Museumban ülve kidolgozott

egy hatalmas társadalmi filozófiát. Természetesen Karl Marxra gondolunk.

Egyetlen tankja, egyetlen lökhajtásos repülőgépe vagy rakétája sem volt. Mégis terjedelmes tudományos munkái jelentik a fő erőt, amely ma fenyegeti a Nyugatot.

Úgy vélem, hogy Hruscsov úr mély meggyőződése a kommunizmus végleges győzelmében az eszmék e nagyszerű mesterének munkáiból fakad.

Ahogyan én látom, a nyugati filozófusok között jelenleg nincs olyan mozgalom, amelynek célja lenne valamiféle, ebben a mélyülő válságban hatékonyan felhasználható választ kidolgozni Marxnak. Tudomásom szerint Kennedy elnök környezetében nincs egyetlenegy filozófus sem.

Marx várja a Nyugat válaszát."

Méltán tölti el rettegés a kapitalizmus védelmezőinek szívét. A dolog lényege persze nem az, hogy hány filozófus van az elnök környezetében, hanem az, hogy a tőkés rend ideológusai a múltba tekintenek, egy önmagát túlélt világot védelmeznek. Ezért képtelenek kidolgozni olyan eszméket, amelyek milliókat tudnának tűzbe hozni. A kommunizmus viszont lelkesítő és nemes eszméket ad a világnak: a békét, a munkát, valamennyi nép szabadságát, egyenlőségét, testvériségét és boldogságát szentesíti a földön.

A világban az utóbbi évtizedek során végbement nagy, történelmi jelentőségű változások — a szocializmus teljes és végleges győzelme a Szovjetunióban, a szovjet nép sikeres előrehaladása a kommunizmus felé, a szocialista világrendszer kialakulása és fejlődése, az, hogy ez a világrendszer a társadalmi fejlődés döntő tényezőjévé vált, valamint az imperializmus gyarmati rendszerének összeomlása — a marxizmus—leninizmus igazságát támasztják alá. A világ dolgozói látják, hogy beteljesedőben van a kapitalizmus Marx által előrelátott bukása, hogy, mint Lenin megjósolta, új szakasz kezdődik a világtörténelemben, amikor a Kelet népei maguk döntenek saját sorsukról, és a nemzetközi viszonyok hatalmas tényezőivé válnak.

Egyes-egyedül a marxizmus—leninizmus eszméi bizonyították be, hogy képesek a népeknek megmutatni valóságos felsza-

badulásuk útját, s választ adni a világtörténelem jelen korszaka által feltett kérdésekre.

Az olyan fordulópontokon, amelyet napjainkban él át az emberiség, különösen nagy jelentőségre tesz szert a helyes, tudományos világnézet, amely nagyszerű távlatokat nyit, és a dolgozó tömegeket igaz ügyük győzelmébe vetett bizonyossággal tölti el. Ezért mutat rá az SZKP programja, hogy „továbbra is állhatatosan védelmezni kell és ki kell dolgozni a dialektikus és történelmi materializmus, a természet, a társadalom, az emberi gondolkodás fejlődésének legáltalánosabb törvényeit magában foglaló tudományt".[29]

Könyvünk következő fejezetei megmutatják a tudományos világnézet létrejöttének és fejlődésének folyamatát, feltárják a dialektikus és történelmi materializmus legfontosabb vonásait.

[29] Az SZKP XXII kongresszusa 822 old.

51

A MARXISTA FILOZÓFIA KELETKEZÉSE ÉS FEJLŐDÉSE

1. A MARXISTA FILOZÓFIA KELETKEZÉSÉNEK TÖRTÉNELMI FELTÉTELEI. MARX ÉS ENGELS A DIALEKTIKUS ÉS TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS NAGY MEGALKOTÓI

A XIX. század negyvenes évei során a filozófia fejlődésében forradalmi változás következett be: létrejött a marxista filozófia, a dialektikus és történelmi materializmus. A marxista filozófia, amelyet teljes joggal nevezünk korunk igaz és egyedül tudományos világnézetének, éppúgy a konkrét történelmi korszak terméke, mint bármely filozófiai tan. Az — hogy a korábbi filozófusok, akik közül egyesek jelentősen fejlesztették a filozófiát — nem alkottak és nem is tudtak megalkotni ilyen tant, nem gyengeségüknek róható fel, hanem elsősorban munkásságuk történelmi viszonyaival magyarázható.

A dialektikus és történelmi materializmus azért a múlt század derekán született meg, mert a társadalmi fejlődés menete, a természetről szerzett ismeretek felhalmozódása, valamint az egész előző filozófiai fejlődés törvényszerűen és szükségszerűen ehhez a fordulóponthoz vezetett.

A marxizmus egészében és a marxista filozófia mint a marxizmus alkotórésze az időszerűvé vált történelmi szükségletek következtében jött létre, válaszként azokra az igényekre, amelyeket az objektív társadalmi fejlődés és az emberi ismeretek fejlődése vetett fel.

„A filozófia története és a társadalomtudomány története — írta Lenin — teljes világossággal mutatja, hogy a marxizmusban nyoma sincs semmiféle »szektásságnak«, holmi begubózott, megcsontosodott tanításnak, amely az egyetemes civilizáció fejlődésének országútjától *távol* jött létre. Ellenkezőleg, Marx lángelméje éppen abban nyilatkozik meg, hogy azokra a kérdésekre adott választ, amelyeket az emberiség haladó elméi már felvetettek. Marx tanítása a filozófia, a politikai gazdaságtan és a

szocializmus legnagyobb képviselői tanításának egyenes és közvetlen *folytatásaként* jött létre."[1]

Ezekkel a nagyszerű szavakkal jellemezte Lenin egyrészt a marxizmus, a marxista filozófia és az emberi gondolkodás egész korábbi fejlődésének belső összefüggését, folytonosságát, másrészt azt az újat, ami a marxizmus keletkezését határkővé, forradalmi fordulattá tette az emberiség szellemi történetében. A dialektikus és történelmi materializmus nem jöhetett volna létre anélkül, hogy kritikailag el ne sajátította és fel ne dolgozta volna mindazt, amit a múltbeli haladó filozófia alkotott. A marxista filozófia a filozófiai gondolat hosszú fejlődésének eredménye és betetőzése, törvényes örököse a legjobb gondolatoknak, amelyek a tudományos világnézet kidolgozásának bonyolult, ellentmondásos útja során megszülettek.

Amint az első fejezetben említettük, a két fő filozófiai irányzat — a materializmus és az idealizmus — közötti harc már közvetlenül a filozófiai gondolkodás megszületésekor megkezdődött, később pedig mind jobban kiéleződött. A filozófia történelmi fejlődésének meghatározott törvényszerűsége van, amely abban nyilvánul meg, hogy az idealizmussal és a vallással ellentétben, a népek szellemi fejlődésében meglevő bizonyos cikcakkok ellenére, ebben a harcban kialakult és fejlődött az egyedül helyes — *materialista* világnézet. A materializmus még az ősidőkben keletkezett. Ez az irányzat megfelelt az ember ama helyes és egyszersmind egészséges szemléletének, hogy a természet objektív, a tudattól függetlenül létező valóság.

Thalész, *Anaximandrosz* és *Anaximenész* ókori görög materialisták már az i. e. VI. században felismerték a természeti jelenségek anyagiságát, és e jelenségek alapját egységes „princípiumban" látták. Thalész az anyagi „princípiumnak" a vizet tekintette, Anaximandrosz a határtalan és meghatározatlan anyagot (az apeirónt), Anaximenész pedig a levegőt. E filozófusok tanítása szerint a világmindenségben végbemenő minden változás az anyagi „princípiumok" örökös mozgásával, végtelen átalakulásával magyarázható.

A materialista filozófia *epheszoszi Hérakleitosz* — az i. e. VI. század végén—V. század elején élt bölcselő — tanaiban fejlődött tovább. Hérakleitosz ókori görög materialista és dialektikus gondolkodó tanítása szerint a világot nem isten teremtette, hanem mindig létezett és örökké létezni fog. A világ valamennyi jelenségének egységét az magyarázza, hogy alapjuk egyetlen anyagi „princípium" — a tűz. A világon, a világminden-

[1] *Lenin* Művei. 19. köt. 3. old.

ségben minden törvényszerűen fejlődik a tűz fellobbanása és kialvása folytán. „A világot, a mindenből való Egyet, nem alkotta senki az istenek, sem az emberek közül, hanem örökéletű tűz volt, van és lesz, amely fellobban mérték szerint és kialszik mérték szerint."[2] Hérakleitosznak ezt a kijelentését Lenin úgy jellemzi, mint a természet dialektikus felfogásának nagyon jó elemi kifejtését.[3]

Hérakleitosz tanításában kidomborodik az ókori materializmusnak és a valóság dialektikus megközelítésének szerves kapcsolata. Az első, ami a természet és a társadalmi élet vizsgálatakor szembetűnik, az egyetemes változásnak, egyik jelenség másikkal való felváltásának, a jelenségek keletkezésének és elmúlásának képe. Az ókori materialista filozófusok, minthogy olyannak vették a világot, amilyen, és amilyennek az elemi megfigyelés számára látszik, tanításaikban visszatükrözték az egyetemes változásnak, mozgásnak és fejlődésnek a folyamatát.

Leukipposz és *Démokritosz* (i. e. V. század) ókori görög filozófusok kifejtették azt a nagyszerű gondolatot, hogy az anyag atomos szerkezetű, és hogy a természet valamennyi jelensége között oksági összefüggés van. Leukipposz lerakta az ókori görög atomisztika alapjait, Démokritosz pedig az atomista materializmus egész rendszerét fejlesztette ki.

Démokritosz nézete szerint a világmindenség végtelen, örök, és számtalan világból áll, amelyek örökösen keletkeznek, fejlődnek és elmúlnak. A világon semmi sincs az atomokon és az űrön kívül. Démokritosznak az a gondolata, hogy a dolgokat alkotó atomok mozgása mindig létezett és örökké létezni fog, nagy szerepet játszott az anyag és a mozgás kategóriáinak (fogalmainak) fejlődésében.

Démokritosz materialista rendszerét folytatta *Epikurosz* görög és *Lucretius Carus* római filozófus (i. e. III., ill. I. század).

A materialista tanítás széleskörűen fejlődött az ókori kelet országaiban is. (Kína, India stb.)

A középkor a vallás, a vallási filozófia uralmának a korszaka volt. Ebben az időben üldözték a tudományos, materialista filozófiát, és az természetesen nem fejlődhetett kellőképpen. A materialista filozófia új fellendülése körülbelül a XVI—XVII. században kezdődött. Ez összefüg-

[2] Lásd *Lenin* Művei. 38. köt. 337. old.
[3] Lásd ugyanott, 337. old.

gött a feudális társadalom felbomlásával, a kapitalista termelési mód kialakulásának kezdetével, és azzal, hogy új, haladó társadalmi erők léptek a történelmi küzdőtérre.

A kialakuló kapitalista termelésnek, az új technikának, valamint a kereskedelemnek és a tengerhajózásnak a fejlődése szükségessé tette a természettudomány, elsősorban a mechanika, a matematika és a csillagászat fejlesztését. A természettudománnyal együtt fejlődött a materialista filozófia is. Ez utóbbi nemcsak általánosította a természettudomány adatait, hanem a materialista világszemléletnek, a materialista ismeretelméletnek és a valóság megközelítése módszerének kidolgozásával nagy lökést is adott annak.

Ebben a korszakban a materialista filozófia a nagy nevek egész seregét sorakoztatta fel, olyanokat, mint *Francis Bacon* (1561—1626), *Thomas Hobbes* (1588—1679), *John Locke* (1632—1704) Angliában; *Benedictus Spinoza* (1632—1677) Hollandiában; majd később, a XVIII. században, a nagy francia forradalom előestéjén olyan gondolkodókat, mint *Julien Lamettrie* (1709—1751), *Paul-Henri Holbach* (1723—1789), *Claude-Adrien Helvetius* (1715—1771), *Denis Diderot* (1713—1784) és másokat.

Különösen harcos materialista világnézet volt a XVIII. századi *francia materializmus*, amely ideológiailag előkészítette a francia polgári forradalmat. A francia materialisták elszántan küzdöttek a vallásos világnézet, az uralkodó katolikus egyház, az abszolutizmus, s a hűbéri rend alapjai ellen.

„Azok a nagy férfiak — írta Engels —, akik Franciaországban az elméket az eljövendő forradalom számára felvilágosították, maguk is felette forradalmian léptek fel. Nem ismertek el semmiféle külső tekintélyt, bármi lett légyen is az. Vallást, természetfelfogást, társadalmat, államrendet, mindent a legkíméletlenebb bírálatnak vetettek alá; mindennek igazolnia kell létezését az ész bírói széke előtt, vagy le kell mondania a létről."[4]

A XVIII. századi francia filozófusok elsősorban az anyagi világ és a természet értelmezésében tettek nagy lépést előre a XVII. századi materialistákhoz képest. Az anyag szerintük a mozgásban levő valóságos dolgok végtelen összessége, az egész anyagi világ a maga sokoldalúságában.

A XVIII. századi francia materializmus azonban, éppúgy, mint a XVII. századi angol materializmus. túlnyomórészt mechanikus és metafizikus jellegű volt. A XVIII. századi materializmus kor-

[4] *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. 112. old.

látozottságához tartozott az is, hogy nem tudott felemelkedni a társadalmi élet materialista felfogásának színvonalára. A XVIII. század filozófusai társadalom-elméletükben fenntartották azt az idealista elvet, hogy „a vélemények kormányozzák a világot".

Nem sokkal a marxizmus megszületése előtt különösen éles harc bontakozott ki a materializmus és az idealizmus között Németországban. Az idealista filozófiát itt olyan filozófusok képviselték, mint *Immanuel Kant* (1724—1804), *Georg Wilhelm Friedrich Hegel* (1770—1831) és mások; a materialista filozófiát pedig *Ludwig Feuerbach* (1804—1872) képviselte. Hegel objektív idealista volt. Filozófiájának kiindulópontja az, hogy létezik egy bizonyos „abszolút eszme", már a természet előtt és attól függetlenül. Hegel „abszolút eszméje" nem más, mint a misztifikált és istenné tett emberi tudat, amelyet Hegel elszakított az anyagtól, a természettől, és szembeállított az anyaggal és a természettel mint az egész létező világ magasabb rendű teremtő erejét. Hegel azonban nemcsak idealista gondolkodó volt, hanem dialektikus is. Tanítása szerint az úgynevezett abszolút eszme állandóan fejlődik, változik, és dialektikus fejlődése során létrehozza a természetet, az embert, az emberi társadalmat, amelyek ennek a misztikus „abszolút eszmének" a „máslétei". Hegelnek nagy érdeme, hogy noha hamis, idealista alapon, de kidolgozta a dialektikus módszert. Mint Lenin megjegyezte: Hegel zseniálisan kitalálta (csak kitalálta, semmi több!), hogy az eszméknek, a fogalmaknak a dialektikájában a dolgoknak, magának a reális valóságnak a dialektikája van. Idealista alapon Hegel fogalmazta meg először a dialektikának olyan alapvető törvényeit, mint a mennyiségnek minőségbe való átcsapása, a tagadás tagadásának törvénye, és az, hogy a fejlődés forrása az ellentmondás, az ellentétek harca. Bár Hegel még idealista formában és következetlenül fogalmazta meg a fejlődésnek ezeket az elveit, ez mégis hatalmas lépés volt a filozófiai gondolat fejlődésében, a dialektikus fejlődéselmélet előkészítésében. A dialektikus fejlődés terén végzett kutatásaival Hegel nagy csapást mért az akkoriban uralkodó metafizikus módszerre.

Hegel azonban nem tudott teljes vereséget mérni a metafizikára, minthogy idealista rendszere ellentmondásban volt a dia-

lektikával, béklyóba verte a dialektikát, gátolta teljes kibontakozását. Sőt, az idealista rendszer arra kényszerítette a hegeli filozófiát, hogy metafizikus következtetésre jusson a társadalmi fejlődésnek valamiféle utolsó lépcsőfokáról stb. Ez különösen megmutatkozott Hegel társadalmi-politikai nézeteiben (a németországi társadalmi rend határozott, forradalmi lerombolásától való félelme, a meglevő valósággal való kibékülése stb.).

Hegel idealista filozófiáját Ludwig Feuerbach élesen, könyörtelenül bírálta. Feuerbach kezdetben maga is Hegel tanítványa volt, de hamarosan felfedezte az idealizmus helytelenségét, és bátran harcra kelt a materializmusért. Feuerbach kimutatta a hegeli „abszolút eszme" egész fantasztikusságát, és szilárdan védelmébe vette az anyag elsődlegességének és a tudat másodlagosságának elvét. Materializmusa antropológiai jellegű (a görög „anthroposz" — ember — szóból) volt, mert az embert állította filozófiájának középpontjába, az embert mint anyagi, fiziológiai lényt, akinek érzései és gondolatai vannak, aki megismeri az objektíve létező természetet. Semmi más, semmi természetfeletti nincs és nem is lehet. Feuerbach antropologizmusának azonban megvolt a maga negatív oldala is: Feuerbach csupán biológiai lénynek tartotta az embert, holott a valóságos embert nem szemlélhetjük a társadalmon kívül, a társadalmi viszonyoktól elszakítva. Éppen ezért, mihelyt Feuerbach a társadalmi élet kérdéseit vizsgálja, rögtön kiderül társadalomfelfogásának idealista volta és emberének elvont jellege.

Természetfelfogásában viszont Feuerbach következetes materialista volt. Filozófiai tanítása nemcsak az idealizmus és a vallás ellen irányult, nemcsak a XVII—XVIII. századi materialista hagyományokat védelmezte, hanem igyekezett leküzdeni a materializmus mechanikus formájának bizonyos korlátait. Elvetette az elvont, mechanikus anyagfelfogást, amely szerint az anyag egynemű valami. A természet Feuerbach szerint minőségileg sokféle, amelyet az ember összes érzékeivel észlel.

Számos termékeny és új eszmét vetett fel Feuerbach az ismeretelméleti kérdésekkel kapcsolatban is. Tovább fejlesztette a megismerésről mint a dolgok objektív sajátosságainak a visszatükrözéséről szóló tanítást. Hegel teljesen lebecsülte az érzéki

megismerés szerepét, ezzel szemben Feuerbach hangsúlyozta az érzékelés, az érzetek nagy jelentőségét a természetnek az emberi gondolkodásban való helyes visszatükröződése szempontjából.

Feuerbach azonban egyáltalán nem értette meg Hegel dialektikáját, és lényegében metafizikus alapokon magyarázta a természetet. Ez volt filozófiájának legnagyobb fogyatékossága. Társadalmi nézeteit tekintve sokkal haladóbb volt Hegelnél; Feuerbach ugyanis a demokratikus burzsoázia ideológusaként lépett fel az 1848-as németországi forradalom előkészítésének időszakában.

A XIX. század közepén szenvedélyesen bírálták a filozófiai, köztük a hegeli idealizmust a nagy orosz materialisták és forradalmi demokraták is: *A. I. Herzen* (1812—1870), *N. G. Csernisevszkij* (1828—1889) és mások. Materialista nézeteik előrelépést jelentettek Feuerbachhoz képest; ők ugyanis megértették a dialektika jelentőségét, és materialista szellemben átdolgozták a dialektikát.

A filozófiai gondolat sok évszázados fejlődése és a materializmus harca az idealizmus ellen tehát előkészítette a talajt az egyedül helyes materialista világnézet végleges győzelme számára.

Csak *Marx* és *Engels*, a proletariátus ideológusai tudták megalkotni a következetesen tudományos materialista filozófiát — a *dialektikus materializmust*. A marxizmus a korábbi filozófiai fejlődés legjobb hagyományainak egyenes folytatója, de abban lényegesen különbözik minden korábbi tanítástól, hogy feleletet tudott adni azokra a kérdésekre, amelyeket ugyan az előző filozófia is felvetett, de történelmi és osztálykorlátai miatt nem tudott megoldani. A marxizmus azért tudta ezt megtenni, mert az új történelmi viszonyoknak, a XIX. század első évtizedeiben a társadalmi küzdőtéren megjelent új társadalmi erőknek az elméleti kifejeződése.

A XVIII. század végén és a XIX. század elején számos országban, elsősorban Angliában és Franciaországban összeomlott a régi feudális rend, s az új, kapitalista rend aratott győzelmet. A kapitalizmus más országokban is fejlődőben volt. Németor-

ságban polgári forradalom érlelődött. A kapitalizmus a társadalom termelőerőinek korábban példátlan fejlődését hozta magával, s ezen az alapon gyors ütemben kezdett fejlődni a természettudomány. Az új, burzsoá társadalom azonban új, erejüket és élességüket tekintve páratlan társadalmi ellentmondásokkal is járt. Ezek az ellentmondások a legmélyebben a burzsoázia és a proletariátus harcában nyilvánultak meg.

Osztályellentmondások a feudális társadalomban is voltak. Ezek az ellentmondások és megoldásuk azonban még nem foglalták magukban a kizsákmányolástól mentes társadalom létrehozásának lehetőségét. A tőkés termelési mód a történelem folyamán első ízben teremtette meg saját gazdasági törvényeinek hatására a kizsákmányolás és a társadalmi rabság minden formájának megszüntetéséhez szükséges objektív előfeltételeket. A kapitalizmus létrehozta a proletariátust is, azt a társadalmi erőt, amely képes arra, hogy végrehajtsa az emberiség életében a legmélyebbre ható forradalmi változást, és felépítse a kizsákmányolástól megszabadult emberek együttműködésén és kölcsönös segítségnyújtásán nyugvó új társadalmat. A proletariátus osztályharcának — a korábbi társadalmi alakulatokban vívott osztályharcoktól eltérően — nem az a célja, hogy a kizsákmányolás egyik formáját egy másik formával cserélje fel, hanem hogy megszüntesse a kizsákmányolást általában, s véghezvigye az ember és az emberiség társadalmi felszabadítását.

A proletariátusnak a burzsoázia elleni osztályharca a polgári társadalom létének kezdetétől fogva megindult. A XIX. század harmincas-negyvenes éveiben ez a harc igen erőteljesen bontakozott ki. A különböző országokban egymást követték a proletariátus nagyszabású megmozdulásai. A francia munkások lyoni felkelései, az angol proletariátus erőteljes chartista mozgalma, a sziléziai takácsok felkelése Németországban és egyéb események mindmegannyi jelentős előhírnökei voltak a munkásosztály felszabadító harcának.

Ebben a küzdelemben azonban a munkásoknak még nem volt világos programjuk. Létükért, az élethez való jogukért, a kegyetlen és embertelen kizsákmányolás enyhítéséért szálltak harcba, de még nem látták és nem értették meg a munkásmozgalom vi-

lágtörténelmi jelentőségét, nem volt szervezetük, amely élére állt volna küzdelmüknek és helyes útra terelte volna harcaikat. Megmozdulásaikat még nem világította be a tudományos forradalmi elmélet, amely nélkül nem létezhet sikeres forradalmi mozgalom.

A burzsoá társadalom kiáltó ellentmondásainak kifejezéseként, a dolgozó tömegek nyomora és az uralkodó osztályok gazdagsága közti ellentét visszatükrözéseként létrejöttek az utópista szocialista rendszerek. Az *utópista* szocializmus legkiválóbb képviselői a XIX. század elején *Henri Saint-Simon, Charles Fourier* és *Robert Owen* voltak. Szocialista nézeteik a marxizmus egyik elméleti forrásává lettek. Az utópista szocializmus erős oldala volt a burzsoá rend bírálata, a kapitalizmus ellentmondásainak és hibáinak mélyreható ábrázolása. Az utópista szocialisták rendíthetetlenül hittek az emberiség jobb jövőjében, zseniálisan felfedezték az eljövendő társadalom egyes vonásait, s önfeláldozóan hirdették a szocializmus eszméit. De ez a szocializmus még nem volt tudományos. Az utópista szocialisták nem ismerték fel a proletariátus társadalmi jellegét, nem voltak képesek arra, hogy a munkásságban meglássák a társadalom szocialista átalakítására hivatott történelmi erőt. Egyáltalában nem ismerték a tőkés rend megsemmisítésének és a szocialista társalom felépítésének útjait-módjait. Tanításaikkal nem a néphez, nem a dolgozó tömegekhez fordultak, hanem valamennyi osztályhoz, a politikusokhoz, a burzsoáziához, a „felvilágosult uralkodókhoz", s az ő segítségükkel remélték terveik megvalósítását. Érthető, hogy az utópista szocializmus minden előremutató tulajdonsága mellett sem tudott a proletariátus segítségére lenni a burzsoázia elleni küzdelemben. Mi több, mivel az utópisták nem értették meg, hogy a proletariátus osztályharca nélkül a szocializmus elérhetetlen vágyálom marad, elméleteik az idők folyamán akadályozni kezdték a forradalmi munkásmozgalom égető feladatainak megoldását.

A *tudományos* szocializmusnak. vagy ami egy és ugyanaz, a *tudományos* kommunizmusnak a megalkotása a kapitalizmus győzelmével, valamint a proletariátus és a burzsoázia közti osztályharc kibontakozásával bekövetkezett új korszak történelmi-

leg időszerűvé vált feladata lett. A feladatot a történelem egész menete tűzte ki, s Marx és Engels, a proletariátus ideológusai oldották meg.

A tudományos szocializmus megalkotása rendkívül bonyolult és nehéz volt. „Ahhoz, hogy a szocializmusból tudományt lehessen csinálni, előbb reális talajra kellett állítani"[5] — mondotta később Engels. A szocializmus reális talajra állítása pedig annak tudományos bebizonyítását jelentette, hogy a szocializmus nem valamely lángelme véletlen felfedezése — mint az utópista szocialisták gondolták —, hanem a kapitalizmus gazdasági fejlődésének és az osztályok harcának kikerülhetetlen, törvényszerű következménye. Ebből a célból fel kellett tárni a tőkés termelési mód lényegét, megismerni a kapitalizmus fejlődéstörvényeit, kimutatni a tőkés kizsákmányolás mechanizmusát, amely előidézi a burzsoá társadalom két alapvető osztályának — a proletariátusnak és a burzsoáziának — harcát.

A tudományos szocializmus létrehozásának igen fontos előfeltétele volt a tudományos filozófiai világnézet kidolgozása. Enélkül lehetetlen lett volna akárcsak egy lépést is tenni az utópista szocializmustól a tudományos szocializmus felé. Az utópista szocializmus többek között azért sem állt reális talajon, mert az akkoriban uralkodó idealista történelemfelfogás álláspontját vallotta, mert a dialektika egyes zseniális felvillanásai ellenére is, egészében véve metafizikus módon közelítette meg a társadalmi életet.

Az idealizmus és a metafizika álláspontjáról nem lehetett megalkotni a *tudományos gazdasági elméletet* sem, amely megmagyarázza a tőkés termelési mód lényegét.

Nem mondhatjuk, hogy Marx és Engels előtt nem tettek kísérleteket a kapitalizmus lényegének és törvényeinek megismerésére. E tekintetben nagy érdemeket szerzett Adam Smith és David Ricardo, az angol politikai gazdaságtan e két legnagyobb képviselője, akik lerakták a munkaérték-elmélet alapjait. Gazdasági elméletük, akárcsak az utópista szocializmus, egyike volt a marxizmus elméleti forrásainak. Marx politikai gazdaságta-

[5] *Engels:* „Anti-Dühring". 21. old.

nának létrehozásakor kritikailag felhasználta Smith és Ricardo tanait. Ők azonban, mivel a burzsoázia érdekeit fejezték ki, nem voltak képesek meglátni a kapitalizmus átmeneti jellegét, metafizikus módon a tőkés rendet az emberi társadalom örök, változatlan és abszolút formájának tartották. Ez megakadályozta őket abban, hogy felfedjék a tőkés termelési mód lényegét.

Ahhoz, hogy a szocializmust utópiából tudománnyá lehessen tenni, okvetlenül és végleg meg kellett haladni az idealizmus egészét, de különösen az idealista történelemfelfogást, amely mindegyik régebbi filozófus sajátja volt, még azoké is, akik természetszemléletükben materialista álláspontra helyezkedtek. Végezni kellett a metafizikus gondolkodásmóddal is, amely megakadályozta, hogy a valóságot fejlődésében és változásában, a régi, önmagukat túlélt formákból új formákba való átmenetében szemléljük. Ki kellett dolgozni a valóság megismerésének tudományos filozófiai módszerét. Röviden, a marxizmus, a marxista szocializmus kialakulása lehetetlen lett volna az akkoriban uralkodó filozófiai nézetekben tett fordulat nélkül. Ezt a filozófiai forradalmat Marx és Engels a dialektikus és történelmi materializmus létrehozásával hajtotta végre.

A marxizmus megalapítói csupán a dialektikus és történelmi materializmus segítségével tudták tudományosan elemezni a kapitalizmust, kimutatni, hogy a szocializmus a társadalmi fejlődés törvényszerű következménye, tisztázni a proletariátusnak mint a kapitalizmus sírásójának világtörténelmi szerepét, s megmutatni a munkásosztálynak a politikai hatalom kivívásához, valamint az új — vagyis a szocialista — társadalom létrehozásához vezetőt utat. A marxista filozófia tehát a marxizmusnak, a proletariátus ideológiájának általános kialakulási folyamatával elszakíthatatlan kapcsolatban jött létre. A dialektikus és történelmi materializmus a marxizmus filozófiai alapja, s a politikai gazdaságtannal és a tudományos szocializmussal együtt a marxizmus alkotórésze.

Az, hogy Marx és Engels forradalmat hajtottak végre a filozófiában és olyan filozófiai tant alkottak meg, amely igaz és mélyenszántó tudományos rendszerbe foglalja a világra vonatkozó nézeteket, nem csupán azzal magyarázható, hogy zseniális

gondolkodók voltak, hanem elsősorban azzal, hogy munkásságuk idejére kialakultak az összes ehhez szükséges előfeltételek. A tudomány, elsősorban a természettudomány fejlődése már olyan szintet ért el, hogy lehetővé vált az igazi tudományos, dialektikus materialista, filozófiai világnézet kidolgozása. Engels, a természettudományok fejlődésének eredményeit összegezve, kimutatta, hogy az új, mind az idealizmussal, mind a metafizikával ellenségesen szemben álló természetszemléletet a természettudomány körülbelül a XIX. század derekára már előkészítette.

Nem érthetjük meg a dialektikus materializmus keletkezésének és kialakulásának folyamatát, ha nem vesszük figyelembe ennek a folyamatnak szerves kapcsolatát a természettudomány fejlődésével. A marxizmus megalapítói munkásságuk első lépéseitől kezdve, egészen életük végéig figyelemmel kísérték a tudomány és a technika eredményeit. A dialektikus materializmus alapelveit — a világ anyagiságáról, az anyagról és az anyag létezési formáiról, a lét legáltalánosabb fejlődéstörvényeiről, az anyag és a tudat kölcsönös viszonyáról szóló tanítást — csakis a természetről szerzett ismeretek szilárd fundamentumán lehetett következetesen kidolgozni. A Marx és Engels által végrehajtott filozófiai forradalom, amely a dialektikus materializmus létrejöttét jelentette, a természettudomány és a társadalmi-történelmi gyakorlat fejlődésének zseniális általánosításából fakadt. A kapitalizmusnak és ellentmondásainak, a proletariátus és a burzsoázia osztályharcának tudományos kutatása lehetővé tette az idealizmus kiűzését utolsó menedékéből — a társadalomtudományból, a történelemből —, és a történelmi materializmus létrehozását.

A dialektikus materializmus megteremtéséhez azonban az objektív feltételek egymagukban nem voltak elegendők. Olyan ideológusokra is szükség volt, akik képesek mélyen és mindenoldalúan elemezni és általánosítani a tudomány új adatait, valamint a kapitalizmus alapvető ellentmondásait; igazi analízis kellett, olyan, amely nem retten vissza a tényektől, nem fonódott össze a burzsoázia önző érdekeivel. Ezt pedig csupán a munkásosztály, a tőkés társadalom legforradalmibb osztálya álláspont-

járól lehetett elvégezni. Marx és Engels történelmi érdeme éppen az, hogy bátran a proletariátus álláspontjára helyezkedtek, és nagy tudományos hőstettet vittek végbe.

Németország, Marx és Engels szülőhazája, a polgári forradalom küszöbén állt. Bár az ország gazdaságilag viszonylag elmaradott volt — Angliánál és Franciaországnál később lépett a kapitalista fejlődés útjára —, mégis már viszonylag fejlett proletariátussal rendelkezett. A forradalmi mozgalom központja akkoriban oda tevődött át, s ez magyarázza, miért éppen Németország lett a marxizmus szülőhazája.

A marxizmus, amely Németország társadalmi talaján jött létre, egyben a világkapitalizmus ellentmondásai kifejlődésének a következménye, és az egész emberiség fejlődéséből leszűrt világtörténelmi tapasztalatok általánosításának terméke. A marxizmus kialakulása szempontjából különösen fontos volt az akkoriban legfejlettebb tőkésország, Anglia társadalmi életének tanulmányozása.

Marx és Engels nem azonnal, nem tevékenységük első lépéseitől kezdve álltak a munkásosztály oldalára, nem egy csapásra fogalmazták meg az új világnézet elveit. Amikor a marxizmus jövendő megalapítói a társadalmi küzdőtérre léptek, Németországban Hegel idealista filozófiája uralkodott. A hegeli filozófia nagy szerepet játszott Marx és Engels nézeteinek fejlődésében, kialakulásában. A marxizmus megalapítói mindig nagyra becsülték Hegel jelentőségét a filozófiai gondolat fejlődésében és saját fejlődésükben is. Mint fentebb láttuk, a hegeli filozófia ellentmondásokkal terhes. Dialektikus módszere lényegében forradalmi, idealista rendszere viszont konzervatív. Marx és Engels kritikailag átdolgozta a hegeli dialektikát, megtartotta forradalmi magvát, az ellentmondásokon és ugrásokon át végbemenő fejlődés eszméjét. Filozófiai nézeteik kialakulási folyamata abból állt, hogy szakítottak a hegeli idealizmussal, és áttértek a materializmus álláspontjára. A harmincas évek végén Marx és Engels az úgynevezett ifjúhegeliánusok közé tartozott. Az ifjúhegeliánusok alkották a hegeli filozófia balszárnyát, ők képviselték a felemelkedő és a feudalizmus megszüntetésére törekvő radikális polgárság eszméit. Marx és Engels első írásaira (az 1841

—1842-es években) a hegelianizmus nyomta rá bélyegét. Akkori nézeteik sajátossága azonban abban nyilvánult meg, hogy a nép jogainak megvédéséért indított forradalmi demokratikus harc szellemét sugározták. Ez kezdettől fogva megkülönböztette Marx és Engels álláspontját a többi ifjúhegeliánus nézeteitől, akik lenézték a népet, féltek tőle, s akiket Marx és Engels csakhamar könyörtelenül kritizált.

Marx filozófiai és politikai nézeteinek fejlődésére nézve nagy jelentőségű volt a „Rheinische Zeitung"-nál (Rajnai Újság) — az antifeudális polgári ellenzék lapjánál — folytatott munkásságának időszaka. Marx az újságot harcos forradalmi demokratikus irányba terelte. Marx, amikor a „Rheinische Zeitung"-nál dolgozott, szembetalálkozott a társadalmi ellentmondásokkal, valamint számos gazdasági kérdéssel, és látta, hogy a hegeli idealista filozófiát az élettel való találkozásakor az egyik vereség a másik után éri. Így például Marx idealista módon közeledett korának egyik égető problémájához, a sajtószabadsághoz, amelyet a „szabad szellem" kifejezésének tekintett, majd meggyőződött arról, hogy a sajtó valójában az egyik osztály érdekeit védelmezi a másik osztály érdekeivel szemben, a kizsákmányolók érdekeit a nép érdekeivel szemben. Hasonlóképpen, nem állja ki az élet próbáját az állam idealista felfogása sem, amely az államot az egyetemes szellem, minden osztály közös érdekei megtestesülésének tekinti. Marx meggyőződött róla, hogy a valóságban a porosz állam, törvényeivel és a joggal egyetemben csak a gazdagok érdekeit védelmezi, a szegényember pedig „egy törvénybe foglalt hazugságnak az áldozata lesz". Marx a dolgozó nép nevében kezd beszélni. „Mi a szegénységnek vindikáljuk a *szokásjogot* . . . — írta egyik korai cikkében. — Még tovább megyünk és azt állítjuk, hogy a szokásjog, természete szerint, *csakis* ennek a legalsó nincstelen és elemi tömegnek a joga lehet."[6] Marx fokról fokra meggyőződött arról, hogy a társadalomban az anyagi viszonyok elsőbbségben vannak az eszmei viszonyokkal szemben. Több cikkében kimutatta, hogy elsősorban az anyagi érdekek döntik el az osztályok és társadalmi csopor-

[6] *Marx–Engels* Művei. 1. köt. 115. old.

tok magatartását. A falopási törvényről írt cikkében világosan feltárta, hogy a porosz állam az erdőtulajdonos gazdasági érdekeit szolgáló eszköz szerepét tölti be. Az erdőtulajdonos érdekének — írta — „az egész mechanizmus meghatározó lelkének"[7] kell lennie. Könyörtelen bátorsággal tárta fel az uralkodó osztályok és a dolgozó tömegek közti ellentmondást: „... míg a természet állatvilágában a heréket megölik a dolgozó méhek, a szellemi állatvilágban a dolgozó méheket ölik meg a herék, mégpedig éppen a munka által". A „Rheinische Zeitung"-ot forradalmi irányzata miatt hamarosan betiltották. Marx továbbra is elmélyülten dolgozott a hegeli filozófia felülvizsgálatán és a maga materialista nézeteinek kialakításán.

Ugyanezt az utat futotta be önállóan Engels. Nézeteinek fejlődésére nagy hatással volt angliai tartózkodása. Később, fejlődési útjára visszaemlékezve, Engels így írt erről: „Manchesterben szinte orrommal ütköztem bele abba, hogy a gazdasági tények, amelyek az eddigi történetírásban semmilyen vagy csak nagyon lenézett szerepet játszanak, legalábbis a modern világban döntő történelmi erők..."[8]

Marx és Engels filozófiai nézeteinek kialakulására roppant nagy hatással volt Feuerbach filozófiája. Feuerbachnak a hegeli idealizmusról mondott ragyogó, szenvedélyes bírálata segítségükre volt, hogy leszámoljanak a filozófiai idealizmussal, és szilárdan megvessék lábukat a materializmus talaján. Engels „Feuerbach..." című művében ezt írta „A kereszténység lényege" című munkáról, amelyben Feuerbach kifejtette materialista filozófiáját: „E könyv felszabadító hatását csak az tudja elképzelni, aki azt maga is átélte", vagyis aki tanúja volt Feuerbach szerepének a hegeli idealizmustól való megszabadulásban. Engels a feuerbachi materializmust „összekötő kapocsnak" nevezte a hegeli és marxista filozófia között. Feuerbachtól eltérően azonban Marx és Engels nem vetette el a hegeli filozófia értékes oldalát: a dialektikát, a fejlődés tanát, hanem a dialektikát materialista szellemben dolgozta át: Így tehát a klasszikus német filozófia, különösen a hegeli dialektika és a feuerbachi materia-

[7] Ugyanott, 130. old.
[8] *Marx–Engels:* Válogatott művek. II. köt. 363. old.

lizmus, a marxizmus, a marxista filozófia kialakulásának egyik legfontosabb elméleti forrása lett.

Az 1844. év Marx és Engels számára határkövet jelentett; ekkor fejeződött be az áttérés régi nézeteikről új felfogásukra. Mindketten saját útjukon haladva, kidolgozták alapvető materialista filozófiai nézeteiket és proletárforradalmárokká váltak. 1844-ben, a „Deutsch-Französische Jahrbücher"-ben (Német-Francia évkönyvek) mindketten egyidejűleg közölték cikkeiket, amelyek új nézeteik kifejtését tartalmazták.

Az emberi gondolat történetének nagyszerű pillanata volt ez. A filózófia évszázadokon át távol állt a néptől, az anyagi javak termelőitől, akiknek munkája mindig a társadalmi fejlődés legmélyebben fekvő alapja volt. Sőt, a legtöbb múltbeli filozófiai rendszer a néptömegek munkájáról azt tartotta, hogy az az emberi tevékenységnek a társadalom fejlődése szempontból a legkevésbé termékeny formája. S most bekövetkezett az a perc, amikor a filozófia az égből leereszkedett a földre. A marxista filozófia megállapította, hogy a néptömegek munkája döntő jelentőségű a társadalom életében. Az idealista hagyományokkal ellentétben, őket, a dolgozó embereket tekintette a „föld sójának". Marx „A hegeli jogfilozófia kritikájához" című cikkében bebizonyította a filozófiai idealizmus, az idealista történelemfelfogás tarthatatlanságát, és fennen hirdette a proletariátus világtörténelmi szerepét: a munkásság az egyetlen erő, amely képes felszabadítani az emberiséget. Kinyilvánította, hogy „... a filozófia a proletariátusban találja meg az *anyagi* ... a proletariátus a filozófiában találja meg a *szellemi* fegyvereit ..."[2] Franz Mehring német marxista találó kifejezésével élve, ez azt jelentette, hogy a filozófia megértette a proletariátust, a proletariátus pedig a filozófiát.

Marx és Engels először 1842-ben, másodszor 1844-ben találkoztak, s ettől az időtől fogva vállvetve, közösen dolgozták ki a dialektikus materialista világnézetet. Az 1844—1846-ban írt „A szent család" és „A német ideológia" című műveikben behatóan taglalják Hegel és Feuerbach filozófiáját, feltárják a két

[2] *Marx—Engels* Művei. 1. köt. 390. old.

filozófus erősségeit és gyengéit, kritizálják az ifjúhegeliánusokat, szétzúzzák az ifjúhegeliánusoknak azt az idealista elméletét, hogy a történelemben mindent a „kritikailag gondolkodó személyiség" jelent, a nép viszont semmit, és első, vázlatos fogalmazásban kifejtik a történelmi materializmust.[10]

Az egész marxista tanításnak, de különösen a dialektikus és történelmi materializmusnak a kidolgozásában fontos lépést jelentett Marxnak „A filozófia nyomorúsága" című műve. Marx ebben az írásában szétzúzta Proudhon kispolgári utópiáját, s folytatta a tudományos szocializmus elveinek, a dialektikus materializmus, valamint a materialista történelemfelfogás alapjainak kidolgozását.

Marx és Engels nemcsak új világnézetük kidolgozásán fáradoztak. Fő céljuk az volt, hogy egyesítsék a tudományos szocializmust és a munkásmozgalmat, s a munkások ösztönös harcát a tudatos forradalmiság medrébe tereljék. 1847-ben tevékeny részvételükkel megalakult a proletariátus első szervezete, a Kommunisták Szövetsége.

1848-ban megjelent „A Kommunista Párt kiáltványa", amelyet Marx és Engels a Kommunisták Szövetsége megbízásából írt. Ez a nagyszerű mű nemcsak a proletárpárt első tudományos programját tartalmazza, hanem a Marx és Engels megalkotta új világnézet kifejtését is. Ebben a műben — írta Lenin — Marx és Engels „lángészre való világossággal és élességgel fejti ki az új világszemléletet, a következetes, a társadalmi élet területét is átfogó materializmust, a dialektikát, mint a legsokoldalúbb és legmélyebb fejlődéstant, az osztályharc elméletét és a proletariátusnak, az új, kommunista társadalom megalkotójának világtörténelmi, forradalmi szerepéről szóló elméletet".[11]

1848-ig Marx és Engels tanításuk — közte filozófiájuk — alapjait rakták le. 1848 után megkezdődik e tan mélyreható, mindenirányú kidolgozása és továbbfejlesztése. Ezen az úton törté-

[10] Egyes mai revizionisták feldicsérik Marx és Engels korai műveit, ugyanakkor lebecsülik alapvető, érett munkáikat. Ezeket a korai írásokat az elvont idealista „humanizmus" szellemében igyekeznek tárgyalni, s közben elhallgatják és kiirtják belőlük a forradalmi tartalmat. Ez azonban hamis eszközökkel történő próbálkozás, mert a marxizmus megalapítói már e korai műveiben is szilárdan a forradalmi proletariátus álláspontjára helyezkedtek.

[11] *Lenin* Művei. 21. köt. 36. old.

nelmi mérföldkő Marx fő művének, egész életén át végzett munkája gyümölcsének, a marxizmus alapvető munkájának, a „Tőké"-nek a megjelenése. A „Tőke", bár közgazdasági mű, mérhetetlen fontosságú a filozófia szempontjából is. Marx ebben a munkájában a tőkés társadalmi-gazdasági alakulat elemzésére alkalmazta a dialektikus materialista módszert, feltárta ennek a módszernek alapelveit, s a kapitalizmus vizsgálatából összegyűjtött anyagon kidolgozta a materialista ismeretelméletet és logikát. Lenin azt írta, hogy Marx, Hegeltől eltérően nem hagyott hátra „Logikát" nagy betűvel, vagyis nem hagyott hátra külön munkát a dialektikáról, de hátrahagyta a „Tőke" logikáját. Lenin hangsúlyozta, hogy a „Tőke" előtt a történelmi materializmus hipotézis volt, de a „Tőke" következtében — amelyben Marx materialista módon magyaráz egy olyan bonyolult alakulatot, mint a kapitalizmus, valamennyi oldalával együtt — a történelmi materializmus bebizonyított, megdönthetetlen és egyedül tudományos társadalomelméletté vált.

Engels számos művet szentelt a dialektikus és történelmi materializmus megalapozásának és kidolgozásának. Ilyenek az „Anti-Dühring", a „Feuerbach . . .", „A család, a magántulajdon és az állam eredete" című híres könyvei és más munkái, amelyekben a természettudomány és a történelmi gyakorlat általánosítása, valamint a marxizmussal ellenségesen szembenálló filozófiai áramlatok bírálata alapján behatóan és ragyogóan megvilágította a marxista filozófia valamennyi oldalát — a materializmust, a dialektikát, az ismeretelméletet és a materialista történelemfelfogást. Művei sorában fontos helyet foglal el „A természet dialektikája" című befejezetlen munkája. Engels ebben a művében nagyszabású kísérletet tett arra, hogy a korabeli tudomány — a matematika, fizika, kémia, biológia, kozmogónia stb. — anyagán kimutassa a természet fejlődésének dialektikus jellegét, és megalapozza a materialista dialektikát mint a modern természettudomány egyetlen helyes filozófiai módszerét.

A marxizmus megalapítói elméletüket forradalmi szervező munkásságukkal elszakíthatatlan kapcsolatban, a munkásmozgalom gyakorlatának általánosítása alapján dolgozták ki.

1864-ben Marx és Engels megszervezte a „Nemzetközi Munkásszövetséget", az I. Internacionálét. Egész működésük során harcoltak azért, hogy megtisztítsák a munkásmozgalmat a kispolgári eszméktől és az opportunizmustól — a „balos"-szektás, anarchikus opportunizmustól is — és küzdöttek a tudományos kommunizmus győzelméért.

Mi hát annak a forradalmi fordulatnak a lényege, amelyet Marx és Engels hajtott végre a filozófiában? Mik azok az új alapvető vonások, amelyek a marxista filozófiát minden megelőző filozófia fölé emelik, s meghatározzák a régi filozófiai nézetektől és rendszerektől való gyökeres, minőségi különbségét?

2. A MARXIZMUS ÁLTAL VÉGREHAJTOTT FILOZÓFIAI FORRADALOM LÉNYEGE

A dialektikus és történelmi materializmus meghatározó sajátosságát így fejezte ki Marx az új világnézet egyik első vázlatában, a „Tézisek Feuerbachról" című írásában: „A filozófusok a világot csak különbözőképpen *magyarázták*, de a feladat az, hogy *megváltoztassuk*."[12]

Ez a tézis megmutatja az egyik vonást, amiben a marxista filozófia alapvetően különbözik minden előző filozófiától. Marxnak e szavait természetesen nem szabad úgy értelmezni, hogy valamennyi régi filozófus csupán tétlenül szemlélte a világot, és nem akadtak köztük a társadalmi rendszer megváltoztatására törekvő forradalmi harcosok. Az előbb szóltunk a XVIII. századi francia materialisták ragyogó csoportjáról, amely elszánt harcot vívott az ember feudális igába döntése ellen. S mégis, Marx tézise pontosan meghatározza a régi filozófia lényegét. Még azok a régi filozófusok is, köztük a francia materialisták, akik társadalmi átalakulásokra vágytak, azt feltételezték, hogy a társadalmi bajok — például az emberek jogfosztottsága a feudalizmusban, a háborúk, a nyomor, a vallási maszlag — forrása a helytelen világszemléletben, az emberi természetben stb. rejlik. Véleményük szerint csak le kell mondani a hamis nézetekről

[12] *Marx–Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1960. 10. old.

és helyesen kell magyarázni a világot, helyesen kell felfogni az ember természetes és — szerintük — örök mivoltát, hogy változtatni lehessen a társadalomban uralkodó helyzeten. Nem tudták, hogy nemcsak a társadalmi rendszer, hanem az általuk bírált hamis eszmék is mélyen a társadalom anyagi életének objektív történelmi feltételeiben gyökereznek, s hogy éppen ezért ezeknek a feltételeknek a megváltoztatása a társadalmi haladás egyetlen reális útja.

A francia materialisták például élesen bírálták a vallást, küzdöttek azért, hogy az emberek elvessék vallásos nézeteiket, mert — helyesen — ebben az emberek felszabadulásának egyik módját látták. Azt gondolták azonban, hogy a vallás megszüntetése, az emberek kiszabadítása a vallás béklyóiból egymagával a világ helyes magyarázatával is lehetséges, azoknak az anyagi társadalmi viszonyoknak az átalakítása nélkül, amelyekből a vallás táplálkozik.

Ezért a korábbi filozófiai rendszerek középpontjában nem a *gyakorlat*, nem az emberiség forradalmi-gyakorlati tevékenysége, a világ átalakításának egyetlen lehetséges módja állt, hanem főképp a szellemi tevékenység, a szemlélet, a világ magyarázata. Ebben látja a marxizmus minden előző materializmus fő fogyatékosságát. A valóságot, a tárgyat — mondja Marx „Tézisek Feuerbachról" című említett munkájában — csak a szemlélet alakjában fogták fel, nem pedig a gyakorlati tevékenységgel kapcsolatban.

Ezzel a filozófiával ellentétben a marxista filozófia döntő jelentőséget tulajdonít az emberek gyakorlat-átalakító tevékenységének. Nem arról van szó, hogy a marxizmus lebecsüli az emberiség szellemi tevékenységének szerepét. Éppen Marx, a proletariátus ideológiájának megalapítója mondotta ki azt a nagy jelentőségű tételt, amely feltárja, milyen nagy szerepe van az eszméknek a társadalmi élet fejlődésében. Marx „A hegeli jogfilozófia kritikájához" című munkájában, amelyben új nézeteit fejtette ki, hangsúlyozta, hogy „az elmélet is anyagi hatalommá válik, mihelyt a tömegeket megragadja".[13]

[13] *Marx–Engels* Művei, 1. köt. 384–385. old.

Az elmélet azonban akkor válik anyagi hatalommá, ha egybekapcsolódik a gyakorlattal, a gyakorlatnak van alárendelve, és a gyakorlat alapjára épül.

Marx és Engels, midőn korai műveikben bírálták a hegeli filozófiát, amely az emberi tevékenységet csupán mint szellemi, észbeli tevékenységet fogta fel, kimutatták ennek a korlátozottságnak osztálygyökereit. Az idealista filozófia azzal, hogy a társadalmi fejlődésben a szellemi tevékenységet tartja elsősorban jelentősnek, elvonja a dolgozó tömegek figyelmét rabságuk anyagi alapjairól. Az idealizmus még azt a luxust is megengedheti magának, hogy bírálja a társadalmi rabságot és elnyomást. Ez azonban, mint Marx és Engels bebizonyította, „álkritika": a valóságos dolgot az idealizmus gondolati dologgá változtatja, és mint szellemi jelenséget kritizálja. Ezért az elnyomás leküzdése sem lépi túl a tiszta gondolat határait.

Hegel például azt állította, hogy „a rabság alapja általában az, hogy az ember még nem ismeri fel szabadságát . . ." Kétségtelen, ha az ember felismerte leigázottságát, ezzel már egy lépést tett a szabadság felé. De a reális bilincseket nem lehet csupán a tudat keretein belül széttörni. Hegel követői, az ifjúhegeliánusok, sokat beszéltek a „szabadságról", az ember „emancipációjáról", de az ember felszabadítása egyetlen módjának a vallás filozófiai kritikáját és az emberek erkölcsi öntökéletesedését tartották. Marx őket bírálva kifejtette, hogy az ifjúhegeliánusok Hegeltől megtanulták „legalábbis *azt* a művészetet, hogyan lehet *reális, objektív, kívülem* létező láncokat ***pusztán eszmei,*** pusztán *szubjektív*, pusztán *bennem* létező láncokká, s ennélfogva minden *külsőleges*, érzéki harcot tiszta gondolati harccá *átváltoztatni*".[14]

A valóságban a reális rabláncokat ugyancsak reális úton, vagyis a gyakorlati tevékenység, a harc révén lehet leverni. Az elnyomás anyagi erejét ugyanolyan anyagi erővel lehet legyőzni. A proletariátust létének feltételei kényszerítik arra, hogy különbséget tegyen a *reális* és a *képzeletbeli* élet, a *valóság* és a *tudat* között. „. . . A *tömegszerű* kommunista munkások — han-

[14] *Marx–Engels* Művei. 2. köt. 82. old.

goztatta Marx —, akik például Manchester és Lyon műhelyeiben tevékenykednek, nem hiszik azt, hogy »*tiszta gondolkodással*« megszabadulhatnak gyáruraiktól és saját gyakorlati lealázottságuktól. Nagyon fájdalmasan érzik a *különbséget lét* és *gondolkodás, tudat* és *élet* között. Tudják, hogy a tulajdon, a tőke, a pénz, a bérmunka és hasonlók korántsem eszmei agyrémek, hanem saját önelidegenülésüknek igen gyakorlati, igen tárgyi termékei, amelyeket tehát gyakorlati, tárgyi módon is kell megszüntetni, hogy az ember ne csak a *gondolkodásban,* a *tudatban,* hanem a tömegszerű *létben,* az életben is emberré váljék."[15]

A marxizmus az a filozófia, amely minden kérdés középpontjába a gyakorlatot helyezte, s ezzel megmutatta a világ *megváltoztatásának* igazi, reális módját; a világot pedig azért kívánja megváltoztatni, hogy az emberiséget felszabadítsa a társadalmi elnyomás alól. A marxista filozófia megkülönböztető vonása éppen ezért aktivitásában, a társadalom forradalmi-gyakorlati átalakítására irányuló céljában rejlik. A marxista filozófia tudományosan magyarázza a világot, de nem korlátozódik erre; magyarázatának értelme teljes egészében az, hogy az emberek megértsék: a kizsákmányoláson és elnyomáson alapuló világot nemcsak magyarázni kell, hanem meg is kell változtatni. A marxizmus szerint a társadalom forradalmi megváltoztatásának fő eszköze a proletárdiktatúra megteremtése.

A marxizmus és a marxista filozófia a munkások és dolgozók millióit, valamint élcsapatukat, a kommunista pártot a világ forradalmi megváltoztatása törvényeinek ismeretével vértezi fel. Azelőtt a filozófia egy szűk kör tulajdona volt. A marxista filozófia viszont a szocializmusért harcoló emberek egyre nagyobb tömegének közkincsévé lett és lesz napról napra.

Korunkban a világtörténelem a kommunizmus felé halad, a dialektikus és történelmi materializmus pedig e haladás filozófiai, elméleti alapja.

A marxista filozófia létrejöttének világtörténelmi jelentősége továbbá az, hogy átütő győzelemre vitte az egyetlen tudomá-

[15] Ugyanott, 52. old.

nyos, a materialista filozófiai irányzatot, s megalkotta a materializmus legmagasabb formáját, a dialektikus materializmust.

A Marx előtti korszak materializmusa nagyon nagy szerepet játszott az idealizmus és a vallás elleni harcban, s a tudomány állásainak megvédelmezésében. A Marx előtti materializmust azonban történelmi korlátai megakadályozták abban, hogy győzelmet arasson a filozófiai idealizmussal való döntő összecsapásban, és véglegesen megszilárdítsa a materializmus elveit. A metafizikus módszer álláspontjáról, amely a természetet megmerevedett, változatlan dolgok összességének tekintette, nem lehetett kielégítően megmagyarázni a világ egységét, a szervetlen és a szerves természet törvényszerű összefüggését, az átmenetet az egyikből a másikba, a tudat kialakulását, továbbá számos más olyan kérdést, amely elsőrendű fontosságú a tudományos világnézet szempontjából. Ezt kihasználták az idealisták, hogy megszilárdítsák a természetet és az embert irányító istenbe, természetfeletti erőbe vetett hitet.

Közben a természettudomány fejlődése egyre inkább ellentmondásba került a metafizikus gondolkodásmóddal. A természettudományban a XVIII. század végén—XIX. század elején megkezdődött új korszak jellemző vonása volt, hogy a természeti jelenségek fejlődésének, összefüggésének és kölcsönhatásának gondolata, a világ egységének eszméje bevonult a tudományba. Engels hangsúlyozta, hogy míg azelőtt a természettudomány a kész dolgok tudománya volt, a XIX. században már „a folyamatok, a dolgok eredetének és fejlődésének és annak az összefüggésnek a tudománya, amely e természeti folyamatokat nagy egésszé fűzi egybe".[16]

A fejlődés eszméjének a természettudományban aratott győzelme szempontjából három nagy felfedezésnek volt különlegesen nagy jelentősége, ezek: a növényi és állati sejt felfedezése, az energia megmaradásának és átalakulásának törvénye, valamint a növény- és állatfajták keletkezésének és fejlődésének darwini elmélete. Az említett felfedezések kimutatták a természet fejlődésének dialektikus jellegét. Marx és Engels, a ter-

[16] *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. 384. old.

mészettudomány fejlődésére támaszkodva, leküzdötte a régi materializmus metafizikus korlátozottságát, és a materializmust dialektikussá tette.

Nagy győzelmet jelentett ez az emberi gondolkodás történetében: olyan filozófiai tan jött létre, amely a természetet, legegyszerűbb megnyilvánulásaitól kezdve a legbonyolultabbig, egységes egésznek tekintette, s minden folyamatot és jelenséget tudományos módon az anyag törvényszerű fejlődésével, egyik állapotból a másik állapotba, alacsonyabb formáiból magasabb formáiba való átmeneteivel magyarázott. Ezzel teljes vereséget szenvedett a filozófiai idealizmus, amely a tudomány még megoldatlan problémáin és a metafizikus materializmus gyengeségein élősködött.

A materializmus magasabb rendű, dialektikus formájának létrehozásában kimagasló szerepet játszott a hegeli dialektikus módszer értékes oldalainak felhasználása. Marx és Engels materialista alapon átdolgozta a hegeli dialektikát, és új, következetesen tudományos dialektikus módszert hozott létre, amely a tudományos kutatásnak, valamint a valóság forradalmi átalakításának vezérfonala. Ahogyan a dialektikának a materializmusra való alkalmazása lehetővé tette a materializmus átalakítását és modern tudományos formába öntését, éppen úgy a dialektika materialista átdolgozása révén vált valóra a dialektika legmagasabb rendű formájának, a materialista, marxista dialektikának a megalkotása.

„Az én dialektikus módszerem — hangoztatta Marx —, alapját tekintve, nemcsak különbözik a hegelitől, hanem annak szöges ellenkezője. Hegel számára a gondolati folyamat, amelyet eszme néven még önálló alannyá is alakít, a demiurgosza (teremtője — *Szerk.*) a valóságnak, amely annak csak külső megjelenése. Nálam, megfordítva, az eszmei nem más, mint az emberi fejben áttett és lefordított anyagi."[17]

Az idealista Hegel tagadta a természetben végbemenő fejlődést, mert azt feltételezte, hogy a fejlődésre nem az anyag képes — amelyet ő tehetetlennek tartott —, hanem csak a szellem,

[17] *Marx:* A tőke. I. köt. 23. old.

az abszolút eszme. A marxista filozófia megdönthetetlenül bebizonyította a természet dialektikus jellegét. A materialista dialektika, írta Engels, „feltétlen szükségességgé válik a természettudomány számára, amely már elhagyta azt a területet, ahol a merev kategóriák... még elegendők voltak..."[18]

Korunkban a természettudomány egyre újabb képviselői térnek át a marxista dialektika álláspontjára. Ez nagyszerűen alátámasztja Engels gondolatát.

A marxista dialektika Hegeltől eltérően, nem szab szemmiféle határt sem a társadalom, sem a természet fejlődésének. Nemcsak a múlt, hanem a jelen és a jövő felé is fordul, s feltárja az emberiség határtalan fejlődésének lehetőségeit. Az idealista hegeli dialektika korlátaitól mentes materialista dialektikának ez a sajátossága a proletariátus, a legforradalmibb osztály nézőpontjának kifejezése.

A marxizmus azáltal, hogy a materialista dialektikát alkalmazta az emberi gondolkodásra, mélyenszántó és következetesen tudományos tanítást dolgozott ki a megismerésről, megalkotta a dialektikus materializmus ismeretelméletét.

A marxizmust megelőző materializmus érdeme volt, hogy a gondolkodást, a megismerést az objektíve létező külvilág visszatükrözésének tartotta. A régi materializmus azonban nem értette meg a megismerés dialektikus természetét, nem úgy vizsgálta a megismerést mint fejlődési folyamatot, nem látta, hogy a gondolkodás bonyolult úton dolgozza fel a valóságból merített adatokat, hanem merev fogalmakban és kategóriákban gondolkozott, s nem a társadalmi gyakorlatot állította az ismeretelmélet középpontjába.

A marxista filozófia, a dialektikus materialista logika a filozófia története folyamán első ízben tárta fel materialista alapon a megismerés folyamatának és formáinak teljes gazdagságát, s tette a gyakorlatot a megismerés igazságának alapjává és egyedül megbízható próbakövévé. A dialektikus materializmus ismeretelmélete az emberi gondolat egyik legnagyszerűbb vívmánya.

[18] *Engels:* A természet dialektikája. 215. old.

A marxizmus nemcsak azáltal vitte átütő győzelemre a filozófiai materializmust, hogy magasabb formává alakította át: dialektikus materializmussá változtatta, hanem azáltal is, hogy kiterjesztette a társadalmi élet magyarázatára. Marx és Engels előtt a társadalmi jelenségek területe az idealizmus bevehetetlen erődje volt. Valamennyi filozófus azt a meggyőződést vallotta, hogy a társadalmi életben az eszméknek, az emberek véleményeinek s az eszmék és vélemények harcának van meghatározó szerepe. Természetesen, a társadalom materialista megközelítésének egyes elemei fellelhetők a marxizmus számos előfutáránál: a francia materialistáknál, a XIX. század eleji francia történetíróknál — Thierrynél, Guizot-nál és Mignet-nél —, a leghaladóbb angol közgazdászoknál, Feuerbachnál és Hegelnél, valamint az utópista szocialistáknál. Ezek azonban csak megsejtések voltak, melyek mit sem változtattak az általános helyzeten, az idealizmusnak a történetírásban meglevő teljes uralmán.

Marx és Engels ezen a területen is legyőzte az idealizmust, mert a dialektikus materializmust a társadalmi életre alkalmazva, megalkotta a történelmi materializmus elméletét. A történelmi materializmus elméletének alapvető jelentősége az, hogy a társadalomról és a társadalmi törvényekről szóló tanítást tudománnyá tette, amely a többi tudományhoz hasonlóan egzakt ismereteket nyújt, és képes előre látni az események menetét, a társadalmi fejlődés irányait.

A történelmi materializmus elméletének kidolgozásában fontos szerepet játszott a kapitalista társadalom vizsgálata. A kapitalizmus, valamint a proletariátus és a burzsoázia osztályharca minden más alakulatnál jobban felfedte azokat az ellentétes *anyagi* érdekeket, amelyeken valamennyi osztálytársadalom antagonizmusa nyugszik. A burzsoázia kora, írta Marx és Engels a „Kommunista Kiáltvány"-ban, „egyszerűsítette az osztályellentéteket"; „a vallási és politikai illúziókba burkolt kizsákmányolást, a nyílt, szemérmetlen, közvetlen, szívós kizsákmányolással váltotta fel". A tőkés rend beható, objektív elemzése megdöntötte az idealista történelemfelfogást, s arra a megcáfolhatatlan következtetésre vezetett, hogy a társadalmi fejlődés fő mozgató-

erői nem az ész és nem az eszmék, hanem az anyagi szükségletek és az anyagi javak termelése.

A kapitalista társadalom mozgatóerőinek vizsgálata az egész múltbeli történelemre is fényt derített. A burzsoá rend anatómiája bizonyos mértékig az egész előző társadalmi fejlődés anatómiájának nyitja lett.

Marx és Engels kimutatta, hogy a természethez hasonlóan, a társadalom fejlődésében is objektív, az emberek tudatától és akaratától független törvények hatnak. Feltárták mindenfajta társadalmi folyamat általános törvényeit, amelyek a történelmi materializmus tartalmát alkotják.

A marxizmus a dialektikus materializmus létrehozásával megváltoztatta a filozófia jellegét és tárgyát. Egyszer s mindenkorra véget vetett annak az igénynek, hogy a filozófia a „tudományok tudománya" legyen, azaz, hogy magába foglalja az összes tudományokat, az ismeretek valamennyi területét. A dialektikus materializmus kimutatja, hogy a világ anyagi jellegű, kifejti a természet, a társadalom és a gondolkodás legáltalánosabb fejlődéstörvényeit, az ismeretelméletet és a módszert, s ezzel a valóság helyes megközelítésének és a kapitalista társadalom szocialista társadalommá való forradalmi-gyakorlati átalakításának fegyverét adja kezünkbe.

Röviden ebben foglalhatók össze a Marx és Engels által végrehajtott filozófiai forradalom fő vonásai; ez a forradalom vezetett a dialektikus és történelmi materializmusnak, korunk egyetlen tudományos világnézetének a létrejöttéhez.

3. A MARXISTA FILOZÓFIA ALKOTÓ JELLEGE ÉS LENINI TOVÁBBFEJLESZTÉSE

A Marx és Engels által létrehozott filozófia — a dialektikus és történelmi materializmus — egyik jellemző vonása: alkotó jellege. Ez a filozófia a legpontosabban tükrözi az objektív világot, a világ fejlődését és változását, s egyúttal a történelmi feltételek változásával, az új tudományos adatok feltárásával maga is fejlődik, gyarapodik, konkretizálódik. Mi sem idegenebb a

marxizmustól, a marxista filozófiától, mint az, hogy az elméletet dogmák, megmerevedett igazságok összességeként fogja fel. A dogmatizmus és a szellemi megcsontosodottság ellentmond a marxista dialektikának, s az örök, szakadatlan mozgásról szóló elvének.

A dialektikus és történelmi materializmus az emberi ismeretek minden konkrét területén felgyülemlett adatoknak, valamint a társadalmi fejlődés összes történelmi tapasztalatainak tanulmányozásán és általánosításán alapul. Érthető, hogy a marxista filozófia nem mehet el közömbösen a tudomány és a társadalmi-történelmi gyakorlat legújabb fejleményei mellett. Ahhoz, hogy a marxista filozófia sikeresen tölthesse be feladatát mint világnézet és mint a valóság kutatásának módszere, mint a megismerés és a gyakorlati cselekvés eszköze, figyelembe kell vennie, mindenkor általánosítania kell a tudomány és a gyakorlat legújabb eredményeit, s ezek alapján konkretizálnia, gyarapítania elveit és tételeit.

Goethe híres mondása — „Szürke minden elmélet barátom, de zöld az élet aranyfája" — annyiban igaz, amennyiben az élet, a valóság elsőbbségét fejezi ki az elmélettel, a valóság szellemi visszatükrözésével szemben. Az elmélet is képes azonban arra, hogy állandóan megtartsa erejét és korszerűségét, ha figyelembe veszi az élet sohasem szűnő fejlődését, s együtt halad az élettel. Éppen ezt teszi a marxista elmélet, a marxista filozófia.

Marx és Engels halála után a marxizmus egészét, s a dialektikus és történelmi materializmust — mint a marxizmus alkotó részét, filozófiai alapját — *Lenin* fejlesztette tovább műveiben. Lenin nevéhez fűződik a marxizmus fejlődésének a XIX. és a XX. század fordulóján elkezdődött új szakasza. A kapitalizmus, fejlődésének utolsó, imperialista szakaszába lépett. Ebben az új korszakban megy végbe a kapitalizmus összeomlásának és az új, szocialista társadalom kialakulásának folyamata. A társadalom — Marx és Engels korára jellemző — viszonylag lassú, evolúciós fejlődését gyors, konfliktusokban gazdag, forradalmi fejlődés váltotta fel. Új módon vetődnek fel a proletariátusnak és pártjának feladatai, a forradalmi mozgalom stratégiájának és taktiká-

jának problémái. A II. Internacionálé opportunista vezérei nem vették tekintetbe az új történelmi korban végbement mélyreható változásokat, s a forradalmi harc helyett a burzsoáziával való megegyezésnek, a kapitalizmusban kiéleződött ellentmondások elsimításának, eltussolásának a politikáját folytatták.

A politikai reakció erősebbé válása, ami jellemző az imperializmusra, kifejezésre jutott a burzsoá filozófiában is. Az imperializmus ideológusai szét akarják zúzni a materializmust, és egyben vissza akarják állítani az idealizmus legreakciósabb múltbeli formáit. Lenin szavaival élve, a hegeli idealizmusnál ezerszerte sekélyesebb és útszélibb idealizmust hirdetve, küzdenek a számukra oly gyűlöletes dialektika, a „forradalom algebrája" ellen, s minden úton-módon igyekeznek megszilárdítani a metafizikát. A burzsoá filozófia uszályában kullog a revizionizmus, amelynek képviselői harcolnak a dialektikus materializmus ellen, és — elvtelenül — lehetségesnek tartják a marxizmus egyesítését az idealizmus valamelyik válfajával.

Az új korszakban a filozófiai problémák nemcsak a társadalmi ellentmondások kiéleződése miatt kerültek előtérbe, hanem a tudomány, kiváltképpen a fizika gyors fejlődése miatt is. A XIX. század végén—XX. század elején a fizikában valóságos forradalom zajlik le. Az elektronoknak, a radioaktivitásnak, a kémiai elemek átalakulásának és egyéb tényeknek nagy jelentőségű felfedezése fordulatot idézett elő az anyagról és az anyag tulajdonságairól korábban uralkodó nézetekben. Az anyagra vonatkozó régi — a mechanikus materializmuson nyugvó — nézetek összeomlása idealista megingást váltott ki a fizikusok között. Az idealisták siettek kihasználni ezt az ingadozást. Az idealizmus nemcsak az emberi ismeretek „fehér foltjain", fogyatékosságain élősködik, hanem azt is megkísérli, hogy a tudomány vívmányait, amelyek a dialektikus materializmus igaza mellett szólnak, a maga szája íze szerint értelmezze. A machizmus, a XIX. század végi—XX. század eleji szubjektív idealizmus egyik elterjedt irányzata, megpróbálkozott azzal, hogy a legújabb fizikai felfedezéseket idealista módon értelmezze. A machisták szubjektív idealizmusukat valamiféle „semleges" filozófiának tüntették fel, amely a két harcoló

filozófiai tábor — a materializmus és az idealizmus — felett áll. A tudományos filozófia állásaiból meg kellett ütközni az idealizmussal, s dialektikus materialista módon általánosítani kellett a fizika és általában a modern természettudomány legújabb felfedezéseit.

Az új történelmi korszakban tehát a gazdasági és politikai viszonyok, valamint a természettudomány új eredményei egyaránt megkövetelték a marxizmus és a marxista filozófia alkotó továbbfejlesztését. Ez a munka Leninre és tanítványaira hárult. Lenin tovább fejlesztette, magasabb színvonalra emelte a marxizmusnak mind a három alkotórészét — a filozófiát, a politikai gazdaságtant és a tudományos kommunizmust —, és ezzel felelt az új időszakban felmerült halaszthatatlan, égető kérdésekre. A leninizmus a marxizmus közvetlen folytatása és alkotó továbbfejlesztése az új történelmi viszonyok között, az imperializmus és a proletárforradalmak korában, a kapitalizmus összeomlásának, a szocializmus és kommunizmus építésének időszakában. A marxizmus—leninizmus egyetlen, megbonthatatlan egész, a munkásosztálynak és kommunista pártjának ragyogó, korszerű tanítása.

A leninizmus szülőhazája nem véletlenül, hanem törvényszerűen volt Oroszország. A XX. század kezdetétől fogva Oroszország vált a világ forradalmi mozgalmának középpontjává. A marxizmus már a XIX. század nyolcvanas éveiben igen fontos támaszpontra lelt Oroszországban. Ebben nagy érdeme van *Plehanov*nak, és a „Munka felszabadítása" nevű csoportnak, amelyet Plehanov vezetett. Plehanov jelentős értékekkel járult hozzá a marxista tanítás, különösen a marxista filozófia megvédelmezéséhez, terjesztéséhez és fejlesztéséhez. Mesterien leleplezte a filozófiai idealizmus minden árnyalatát, közte az orosz narodnyikok szubjektív idealista elméletét, és az oroszországi felszabadító mozgalomban utat tört a marxizmus számára. A filozófiatörténet, valamint a dialektikus és történelmi materializmus körébe vágó művei, bár nem mentesek számos hibától és fogyatékosságtól, mégis a legnagyszerűbb lapok közé tartoznak a marxista filozófia fejlődéstörténetében. Lenin nagyon nagyra értékelte Plehanov filozófiai munkáit. Plehanov azonban nem

értette meg az új korszak jellegét, és ezért nem volt képes arra, hogy a marxizmust az imperializmus korában kialakult viszonyoknak, az orosz és a nemzetközi forradalmi munkásmozgalom követelményeinek megfelelően tovább fejlessze. Közben Oroszországban megérett a polgári demokratikus forradalom, amely azt a tendenciát hordta magában, hogy proletárforradalomba nő át. Az orosz munkásosztály elsőnek szakította szét az imperializmus láncát, és 1917-ben megvívta szocialista forradalmát, amely új történelmi kor kezdetét jelezte. A leninizmus éppen az orosz forradalmi mozgalom és az új történelmi korszak nemzetközi proletármozgalma gazdag tapasztalatainak elméleti általánosítása alapján fejlődött ki.

Lenin — Marxhoz és Engelshez hasonlóan — a marxista filozófiát a munkásmozgalom követelményeivel szoros kapcsolatban, a marxista világnézet ellenségei ellen vívott harcban fejlesztette tovább. Lenin megalapította Oroszországban az új típusú marxista pártot, a kommunista pártot. E párt vezetésével az oroszországi munkásosztály megvívta hatalmas szocialista forradalmát, létrehozta a földkerekség első szocialista államát. Lenin a néptömegeknek a szocializmusért vívott harcában szerzett óriási tapasztalatait elméletileg általánosítva, minden tekintetben tovább fejlesztette a marxizmust.

A következőkben lehetne röviden jellemezni azt az újat, amit Lenin a dialektikus és történelmi materializmus fejlesztéséért tett. Azzal, hogy a marxista filozófia álláspontjáról elméletileg általánosította a tudománynak, elsősorban a fizikának a XIX. század végén—XX. század elején tett nagy felfedezéseit, nemcsak ezeknek a felfedezéseknek idealista, machista meghamisítását leplezte le, hanem az új természettudományos eredmények fényében egyszersmind tovább fejlesztette a dialektikus materializmust is. Lenin végrehajtotta azt a feladatot, amelyről Engels szólott. nevezetesen, hogy a materializmusnak a természettudomány minden új nagy felfedezésével új formát kell öltenie. „Materializmus és empiriokriticizmus" című művében Lenin konkretizálta és az új tudományos eredmények alapján tovabb fejlesztette a dialektikus materializmus valamennyi alapvető kérdését. Ilyen kérdések: az anyag és a mozgás, a tér és az idő,

az okság, a szabadság és szükségszerűség kérdései, a fejlődés dialektikus jellegének problémái, valamint a visszatükrözési elmélet stb. Lenin új filozófiai eszméket fejtett ki, amelyek bevilágítják a modern természettudomány útját. Elegendő, ha akár csak az anyag lenini meghatározására és arra a tételre gondolunk, hogy az elektron éppúgy kimeríthetetlen, mint az atom. Ez a tétel, amelyet Lenin még az elektronok változékonyságának és átalakulhatóságának a kísérleti bebizonyítása, valamint más „elemi" részecskéknek a felfedezése előtt mondott ki, a fizika későbbi fejlődése során fényesen bebizonyosodott.

Az új korban teljes nagyságukban merültek fel az ismeretelmélet kérdései. Lenin a „Materializmus és empiriokriticizmus"-ban hangoztatta, hogy Marx és Engels „a materializmus filozófiájának betetőzésére, vagyis nem a materialista ismeretelméletre, hanem a materialista történelemfelfogásra fordították legfőbb figyelmüket".[19] A legújabb természettudományos fejlődés, az anyagra vonatkozó régi fizikai nézetek összeomlása az ismeretelmélet kidolgozását, számos gnoszeológiai kérdés megoldását követelte meg. Ez annál is inkább fontos volt, mert — mint Lenin mondotta — a burzsoá filozófia az ismeretelméletre „specializálta magát", és „főképp arra fordította figyelmét, hogy lent védelmezze meg, illetve állítsa helyre az idealizmust, nempedig fent".[20]

Lenin „Materializmus és empiriokriticizmus" című művében minden tekintetben kidolgozta a dialektikus materializmus ismeretelméletét mint az objektíve létező világ visszatükrözésének elméletét. Megvilágította a megismerés történelmi fejlődési folyamatának bonyolult, dialektikus jellegét, s megindokolta az abszolút és viszonylagos igazság dialektikáját. Lenin bebizonyította, hogy a dialektika: ismeretelmélet, példát mutatott arra, miként kell a marxista módszer álláspontjáról elemezni és elméletileg általánosítani a tudomány új adatait, feltárta a marxista módszer új oldalait és árnyalatait, a természeti jelenségek marxista megközelítésének gazdagságát.

Lenin mindig különleges figyelmet fordított a marxista dia-

[19] *Lenin* Művei. 14. köt. 342. old.
[20] Ugyanott.

lektikus módszer továbbfejlesztésére. S ez természetes is. Csupán a marxista dialektika és alkotó alkalmazása alapján lehetett felismerni s a politikában, a proletárpárt stratégiájában és taktikájában visszatükrözni a kor — a régi rend viharos szétzúzása és az új rend születése korának — új sajátosságait. Lenin kérlelhetetlen harcot vívott a reformisták és opportunisták — a marxista dialektika revideálóinak — vulgáris evolucionista elméletei ellen. Leninnek nemcsak filozófiai kérdésekről írt munkái, hanem gazdasági, politikai és taktikai kérdéseknek szentelt művei is a dialektika kérdéseivel kapcsolatos gondolatok és eszmék gazdag kincsestárai (az *általános* és a *különös* kölcsönös viszonya a történelmi fejlődésben, az *alapvető láncszem* a fejlődés láncolatában és más tételek).

Az első világháború küszöbén és folyamán Lenin külön vizsgálat alá vette a materialista dialektika és a dialektikus logika problémáit. A dialektika kutatásában Lenin az akkori bonyolult kérdések eldöntésére keresett és talált módszerbeli szempontokat. E munka eredménye lett a „Filozófiai füzetek", amelyet Lenin főképp a dialektika problémáinak szentelt. Jóllehet a „Filozófiai füzetek" nem kész mű, mégis rendkívül nagy jelentőségű a materialista dialektika alkotó fejlesztése szempontjából. Nemcsak a marxista módszer számos mélyenszántó tételének megfogalmazását tartalmazza, hanem kijelöli a dialektika mint tudomány továbbfejlesztésének egész programját is. Különösen fontosak a dialektikának mint logikának és ismeretelméletnek kidolgozására vonatkozó lenini útmutatások.

A filozófia igazi gyöngyszeme „A dialektika kérdéseihez" című rövid vázlat, amelyben Lenin tömören általánosította a dialektika kérdéseivel kapcsolatos munkájának eredményeit.

Nagy értékekkel fejlesztette tovább Lenin a marxista szociológiát, a történelmi materializmus elméletét. Lenin a marxi történelmi materializmust a tudomány hatalmas vívmányának tartotta. Ő maga nemcsak védelmezte és megvédte ezt a vívmányt a marxizmus különböző rendű és rangú ellenségeitől, hanem gazdagította is azáltal, hogy a materialista történelemfelfogást a társadalmi fejlődés új kérdéseinek kutatására használta fel. Lenin műveiben elméletileg általánosította a hatal-

mas arányú társadalmi konfliktusok és forradalmak korában végbemenő bonyolult társadalmi folyamat minden oldalát, s nagyszerű tudományos felfedezéseivel bevilágította az új életért harcoló milliók útját. Különösen nagy figyelmet fordított a néptömegeknek és élcsapatuknak — a kommunista pártnak — a proletárforradalom és a szocialista átalakulások korában betöltött szerepére.

Lenin halála után a marxizmus filozófiáját tanítványai fejlesztették tovább. A Szovjetunió Kommunista Pártjának vezetői alkotó módon tovább fejlesztik a marxizmust. A párt vezetőinek felszólalásai, N. Sz. Hruscsovnak az SZKP XX., XXI. és XXII. kongresszusán tartott előadói beszédei, a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága plénumain a kommunizmus építésének kérdéseiről, a gazdasági, politikai és kulturális kérdésekről kidolgozott anyagok, a párt elméleti kádereinek művei elméletileg általánosítják a forradalmi mozgalomnak és a társadalom szocialista átalakításának világtörténelmi jelentőségű tapasztalatait.

Különösképpen hozzájárult a marxizmus valamennyi alkotórészének, köztük a filozófiának a továbbfejlesztéséhez az SZKP XXII. kongresszusa. A kongresszuson elfogadott új pártprogram, valamint N. Sz. Hruscsov beszámolója a Központi Bizottság munkájáról és a programot ismertető beszéde alaposan, alkotó módon kidolgozza és tudományosan megvilágítja az emberiség jelenkori fejlődésének és a Szovjetunióban a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet fő problémáit. Marx és Engels „Kommunista Kiáltvány"-ától — amely először nyilatkoztatta ki a munkásosztály eszméit és céljait — a Szovjetunió Kommunista Pártjának új programjáig, amely a kommunizmus közvetlen gyakorlati felépítésének tudományosan megalapozott, konkrét tervét tartalmazza, vezet a marxizmus száz egynéhány év alatt megtett útja. Ez a marxista elmélet szakadatlan alkotó fejlődésének és gazdagodásának útja volt.

Más kommunista és munkáspártok — e pártok vezetői és felelős funkcionáriusai — is alkotó módon tovább fejlesztik a marxizmust és a marxista filozófiát, elméletileg általánosítva a szocialista forradalmaknak, a népi demokratikus országok szocia-

lista építésének, valamint a jelenleg még burzsoá uralom alatt álló országokban a szocialista forradalomért folyó harc mai szakaszának történelmi jelentőségű tapasztalatait.

Mindennek ismeretében elmondhatjuk, hogy a való helyzet meghamisítása és a marxizmus megrágalmazása, a mai revizionistáknak az az állítása, hogy az utóbbi évtizedekben a marxizmus fejlődése megállt, s a marxizmus majdhogynem megmerevedett. A revizionizmus a burzsoázia ízléséhez és igényeihez akarja idomítani a marxizmust, meg akarja fosztani forradalmi tartalmától: a szocialista forradalomról és a proletárdiktatúráról szóló tanítástól. S mivel a szocialista forradalom és a proletárdiktatúra marxista—leninista tanításának filozófiai alapja a dialektikus materializmus, magától értetődik, hogy a mai revizionisták — Bernsteinhez, Kautskyhoz, Bogdanovhoz és másokhoz hasonlóan — a marxista filozófiai világnézet felülvizsgálatára törekszenek. A revizionisták a reformizmus álláspontjára csúsznak le, a forradalmi dialektikát az evolúció lapos elméletével cserélik fel. A marxizmus ellensége a dogmatizmus is, amelynek az a lényege, hogy nyakra-főre idézgetve, történelmietlenül, metafizikusan viszonyul a viharosan változó valósághoz, és nem képes, de nem is akarja a marxista elmélet tételeit alkotó módon alkalmazni és konkretizálni a fejlődés mai feltételeire. Ezért követeli meg a forradalmi marxizmusért folyó harc a mai viszonyok között a revizionizmus és a dogmatizmus elleni hajthatatlan küzdelmet.

Minden filozófiai tanítás azzal bizonyítja be erejét és életképességét, hogy mennyire támasztja alá a gyakorlat, mennyire képes alkotó módon fejlődni, általánosítani, magáévá tenni és átdolgozni az új tapasztalatokat, s ezáltal a társadalmi fejlődés szükségleteit szolgálni. A dialektikus materialista világnézet létrejötte óta alig több mint száz év telt el. Ez a száz egynéhány esztendő jelentőségében felér több évszázadnyi múltbeli fejlődéssel. Ez alatt az idő alatt óriási történelmi események játszódtak le, amelyek megváltoztatták a társadalom arculatát. A tudomány számos felfedezést tett, s hétmérföldes léptekkel haladt előre. Hány burzsoá „elmélet" és filozófiai iskolácska született meg és merült el ez idő alatt dicstelenül a Léthe vizében! A mar-

xista tanításnak, a munkásosztály világnézetének viszont nem ártottak a nagy, korszakos változások, sőt ellenkezőleg, az új ismeretek és a gyakorlati tapasztalatok állandóan igazolták és gazdagították, s a marxizmus a jelenkori fejlődés hatalmas erejű, szüntelen eszmei mozgatója.

A marxizmus—leninizmus, ez az alkotó módon fejlődő tanítás még sohasem aratott oly nagy diadalt, mint a mai történelmi korszakban. Ugyanez áll a marxista filozófiai világnézetre is.

Mi a marxizmus e kiapadhatatlan életerejének „titka"? Lenin rövid, de kimerítő választ adott erre a kérdésre:

„Marx tanítása mindenható, mert igaz."

A dialektikus és történelmi materializmusnak, akárcsak az egész marxizmus—leninizmusnak az igazságát azok a világtörténelmi tapasztalatok igazolják, amelyeket a munkásosztály a szocializmusért vívott győzelmes harca során szerzett.

ELSŐ RÉSZ

A DIALEKTIKUS MATERIALIZMUS

AZ ANYAG ÉS LÉTEZÉSI FORMÁI

Az előző fejezetekben meghatároztuk a marxista filozófia tárgyát és kimutattuk, hogyan jött létre és fejlődött ez a filozófia. Most áttérünk a marxista filozófia — a dialektikus materializmus — alapjainak rendszeres kifejtésére. A dialektikus materializmus kiindulópontja az örökös mozgásban és fejlődésben levő anyag, a természet objektív létezésének elismerése. Ezért először is megvizsgáljuk, hogy mi az anyag és melyek az anyag létezési formái.

1. AZ ANYAG

Számtalan test vesz körül bennünket, ezeknek a legkülönfélébb tulajdonságai vannak. Egyes testek élőlények, másokban nincs meg az élet semmiféle ismérve; egyesek szilárdak, mások lágyak vagy folyékonyak; egyesek parányiak és könnyűek, mások óriási méretűek és elképzelhetetlenül nehezek; egyes testeknek elektromos töltésük van, másoknak nincs stb. stb. Mindezek összességükben alkotják azt, amit természetnek nevezünk. Bármennyire különbözzenek is egymástól a természeti testek, mindegyikük tulajdonsága, hogy a tudaton, az érzeten, a szellemen kívül és tőlük függetlenül léteznek. Arról, hogy ez valóban így van, minden egyes ember személyes élettapasztalata, az emberiség gyakorlata, a tudomány adatai tanúskodnak.

A természettudomány megdönthetetlenül bebizonyította, hogy bolygónk nem mindig volt olyan, mint most. Réges-régen a Föld olyan állapotban volt, amely nemcsak az érzettel és tudattal rendelkező ember, hanem bármely más élőlény létezését is kizárta. De a Föld akkor is, akárcsak ma, a Nap vonzásának hatá-

sára keringett a Nap körül, és a többi bolygóval együtt a Naprendszerhez tartozott. E tény éppen azt jelenti, hogy a Föld, a Nap, a Naprendszer, s általában véve a természet mindenfajta tudaton kívül és attól függetlenül létezik. Az ember, az emberi tudat csupán a természeti fejlődés meghatározott fokán, mint a természet legmagasabb rendű terméke jött létre, maga a természet viszont öröktől fogva létezik. Nincs és nem is lehet semmiféle „emberfeletti tudat", „abszolút tudat" vagy „abszolút szellem". A materialista filozófia ennek megfelelően azt tanítja, hogy a természet, az anyag elsődleges, a szellem, a tudat pedig másodlagos. Amikor a környező világ testei valamilyen módon érzékszerveinkre hatnak, megfelelő érzeteket váltanak ki, pl. a világosság vagy sötétség stb. érzetét keltik.

A filozófiai materializmus a filozófia és a természettudomány hosszas történelmi fejlődéséből leszűrt eredmények, a gyakorlat nyújtotta adatok általánosítása révén fokozatosan kidolgozta az *anyag tudományos fogalmát.*

„Az anyag — írta Lenin — filozófiai kategória, mely az érzeteinkben feltáruló, érzeteinkkel lemásolt, lefényképezett, visszatükrözött, érzeteinktől függetlenül létező objektív valóság megjelölésére szolgál."[1]

Ez a meghatározás kifejezi a materialista világnézet lényegét, s a materializmus és az idealizmus, valamint az agnoszticizmus ellentétét.

Nézzük például a szubjektív idealizmust. A szubjektív idealisták sokat és szívesen beszélnek ugyan a szubjektív és az objektív, a pszichikai és a fizikai különbségéről, de a szubjektív idealizmus lényege az, hogy mindent, ami reális, objektív, fizikai, *azonosít* az érzetekkel, mindent az érzetekre *redukál:* a szubjektum érzeteit fogadja el az egyetlen létezőnek. Berkeley, Mach és a többi szubjektív idealista ennek megfelelően azt állította, hogy a környező világ dolgai nem mások, mint érzetek „kombinációi" vagy „komplexumai"; hogy objektív az, ami állandó az ember érzeteiben, vagy az, ami számos ember érzeteiben közös, ami „általános jelentésű".

[1] *Lenin Művei.* 14. köt. 127. old.

Ezzel ellentétben a lenini anyagmeghatározás alapja a külvilágnak és összes dolgainak, a környező valóságnak elvi *elhatárolása* az érzetektől. A dolgok nem azonosak az érzettel, a tudattal, nem redukálhatók az érzetre. Nem az az objektív, ami a legállandóbb az ember érzeteiben, s nem is az, ami egyforma számos ember érzeteiben — mint a szubjektív idealisták hangoztatják —, hanem az, ami mindenféle érzeten *kívül* és mindenféle érzettől *függetlenül* létezik. Az objektív valóság és az érzetek szabatos, világos megkülönböztetését a szubjektív idealisták a „világ megkettőzésének", „dualizmusnak", a monista világszemlélettől való eltérésnek nyilvánítják. A dualizmus és a monista világszemlélettől való eltérés vádja azonban teljesen tarthatatlan. Az említett meghatározás, bár szabatosan és félreérthetetlenül elhatárolja egymástól az anyagot és az érzetet, egyáltalában nem állítja, hogy az anyag és az érzet két teljesen független „principium" vagy két „lényeg", amely a jelenségek két, egymástól elkülönült osztályának, két világnak az alapját képezné. Az érzet nem az anyaggal szemben álló, önálló, független „lényeg", hanem az anyag képmása, fényképe, visszatükröződése. Ez a visszatükröződés az anyagban és az anyag következtében áll fenn.

A szubjektív idealisták idealista „monizmusa" abban nyilvánul meg, hogy az anyagot az érzetekre redukálják. Ez szavakban megnyilvánuló álmonizmus, minthogy a valóságban lehetetlen az anyagot az érzetekre redukálni. A szubjektív idealisták a gyakorlati életben nemcsak saját érzeteik létezését, hanem más emberek és a környező anyagi világ tőlük független létezését is kénytelenek hallgatólagosan elismerni. De mivel nem tisztázzák egyúttal az érzetek és az anyagi világ közti viszony valóságos mivoltát, nézeteikben kiáltó ellentmondás keletkezik, amely megdönti egész kiagyalt „monizmusukat".

Az anyag lenini meghatározása pontosan kifejezi a következetes materialista monizmust, amely helyes és egyöntetű világképet nyújt.

A szubjektív idealisták tagadják hogy a Föld, a természet, a fizikai világ az ember nélkül létezik. Az objektív idealisták viszont azt a nézetet vallják, hogy a természet, a fizikai világ

az ember nélkül, az ember egyéni érzetei nélkül létezik, de ők is idealisták maradnak, mivel úgy vélik, hogy az egész világ, a természet teljesen valamiféle „abszolút eszmétől", a szellemtől „mint olyantól" stb. függ, mint olyasvalamitől, ami állítólag öröktől fogva létezik, és önmagából *megteremti* a természetet. Ámde a szellem „mint olyan", az „abszolút eszme" stb., mint Lenin kimutatta, ugyancsak emberi érzet, az ember gondolata, tudata, csupán az embertől elszakított és fantasztikus absztrakcióvá változtatott érzet, gondolat, tudat. Így tehát az a tétel, mely a lenini anyagmeghatározás magvát alkotja, vagyis hogy az objektív valóság az *elsődleges*, és *független* az érzetektől, a tudattól, a szellemtől: mind a szubjektív, mind az objektív idealizmus ellen irányul.

Az idealisták arra hivatkozva próbálják megindokolni lemondásukat a természet objektív valóságának elismeréséről, hogy az ember számára közvetlenül — állítólag — csakis a maga érzetei adottak. Ha viszont olyasvalamiről beszélünk, ami az érzetek határain túl van, az — véleményük szerint — annyit jelent, hogy elhagyjuk a valóságos tények talaját, és túllépünk a tapasztalat határain. Így hát — mondják — csupán a magunk érzeteit ismerjük, rajtuk túlmenni pedig megengedhetetlen. Ebből aztán azt a képtelen következtetést vonják le, hogy az érzet az egyetlen realitás. Az idealizmus legfőbb hamis kiindulótétele, amelyet teljesen dogmaként fog fel, az az állítás, hogy az ember számára csupán az érzetek adottak, vagyis hogy az ember csak a maga érzeteit érzékeli. Az anyag fogalmának lenini meghatározása megdönti az idealizmusnak ezt a dogmáját. A lenini meghatározás aláhúzza azt a különlegesen fontos gondolatot, hogy az ember *nem* az érzeteket és észleleteket érzékeli és észleli, hanem az anyagi világ dolgait és jelenségeit, vagyis hogy az érzetekben az *anyag* az, ami adva van az ember számára.

Az a tétel, hogy az ember számára érzeteiben az anyag az *adott*, véget vet az agnosztikusok örökös kételyeinek is, hogy vajon létezik-e külső világ vagy sem. Ez a tétel ugyanis feltárja, a kiinduló premissza hibás voltát — hogy számunkra csupán az érzetek az adottak —, amelyet az agnosztikusok az idealistákkal együtt elfogadnak, és amelytől, a materializmus és az idealizmus

között ingadozva, egyik irányzat felé sem teszik meg a végső lépést. Lenin, amikor az anyag meghatározásában hangsúlyozza, hogy az érzetek az objektív valóságot másolják le, fényképezik le, tükrözik vissza, megmutatta az anyag, a természet objektív megismerésének végtelen lehetőségeit.

A lenini meghatározást még egy lényeges sajátossága jellemzi: ez a meghatározás egyetemes, mindent átfogó, s nem pusztán az adott pillanatban a tudomány számára ismert és csupán meghatározott fizikai vagy kémiai tulajdonságokkal rendelkező meghatározott anyagfajták elismerésével függ össze. Ilyen általánosítás a természettudomány és a filozófia hosszas fejlődésének eredményeként vált lehetővé. Thalész ókori görög filozófus az anyagot a vízzel azonosította, Anaximenész minden létező princípiumának a levegőt tartotta, Démokritosz szerint pedig az atom az ősprincípium. Hasonlóképpen fogta fel az anyagot számos XVIII. és XIX. századi filozófus és természettudós, aki az atomokat változatlan, oszthatatlan és áthatolhatatlan részecskéknek tartotta. Fokról fokra kiviláglott azonban, hogy az anyag fogalmát meg kell szabadítani azoktól a korlátoktól, amelyek az anyag szerkezetéről és fizikai tulajdonságairól szerzett ismeretek történelmileg átmeneti színvonalával függtek össze.

Annak a törekvésnek, amely az anyagot „abszolút", egyszer s mindenkorra adott fizikai tulajdonságokkal (például oszthatatlanság, változatlanság) akarta felruházni, előbb-utóbb szöges ellentmondásba kellett kerülnie a valóságos természettel. Éppen ez történt a XIX. és XX. század fordulóján, amikor a fizika rohamos forradalmi fejlődés időszakán ment át. A radioaktivitás felfedezése következtében, amely az atomok bomlását bizonyította, megdőlt az atomok változatlanságáról és oszthatatlanságáról vallott, évszázadok óta uralkodó nézet. Felfedezték az elektront, az atom állományába tartozó, de az atomtól lényegileg különböző parányi, elektromos töltésű részecskét; s mivel a metafizikus materialisták éppen az atomhoz kapcsolták az anyag fogalmát, az elektron felfedezése alkalmat adott az idealistáknak arra, hogy az atom „dematerializálódásáról" beszéljenek.

Lenin éppen ebben az időben, az idealizmus ellen folytatott heves harc körülményei között fogalmazta meg az anyag fen-

tebb idézett meghatározását. Ebben a filozófiai meghatározásban az anyag általános fogalma mentes attól, hogy okvetlenül az anyagi tárgyaknak csupán meghatározott feltételek közt és meghatározott állapotaiban meglevő konkrét fizikai tulajdonságaihoz kapcsolódjék. Így világossá vált, hogy az olyan kérdések, vajon csak elektronokból áll-e az atom, vagy vannak más egyéb részecskéi is, változik-e tömege különböző feltételek között, vagy állandó marad stb., nem érinthetik az anyag filozófiai fogalmát: „Mert — mint Lenin hangsúlyozta — az anyag *egyetlen* »tulajdonsága«, melynek elismerésével függ össze a filozófiai materializmus, az a tulajdonság, hogy *objektív valóság*, hogy tudatunkon kívül létezik."[2]

A fenti igen fontos tétel kidolgozásának rendkívül nagy szerepe volt nemcsak a marxista filozófia, hanem egyben a természettudomány fejlődése szempontjából is.

Annak a ténynek a felfedezése, hogy az atomok állományába elektronok tartoznak, amelyek tulajdonságai nagymértékben eltérnek az atom tulajdonságaitól, nehéz helyzetbe hozta a természettudósokat az idealisták támadásaival szemben, akik azt állították, hogy „az anyagot az elektromosság váltja fel" és „az anyag eltűnik". Lenin teljesen elhárította ezt a nehézséget, és anyagmeghatározásával — hogy ti. az anyag objektív valóság — bebizonyította a materializmus megdönthetetlenségét. A filozófia alapkérdésének eldöntése szempontjából egyáltalán nincs jelentősége annak, hogy az elektron fizikai tulajdonságai tekintetében hasonlít-e vagy sem a szokványos anyagfajtához, hogy változatlanok-e tulajdonságai adott feltételek között vagy sem. Az alapvető kérdés, amely elhatárolja egymástól a filozófia összes irányait, és amelyek eldöntésétől függ viszonyuk ehhez vagy ahhoz a filozófiai irányzathoz, az a kérdés, hogy objektív valóság-e, a tudaton kívül és attól függetlenül létezik-e az elektron és a többi részecske. Erre a kérdésre a természettudomány egyértelműen és véglegesen „igen"-nel felel. S ha ez így van, akkor az atom „dematerializálódásáról", az anyagnak elektromossággal való „felcserélődéséről" stb. szóló kijelentések egész

[2] *Lenin* Művei. 14. köt. 269. old.

egyszerűen értelmetlenségek, mert az elektron nem egyéb, mint az anyag sajátos tulajdonságokkal rendelkező sajátos formája.

Miután felfedezték az elektron és a pozitron fotonokká (fény-részecskékké) való átalakulását, az idealista módon gondolkodó fizikusok „az anyag annihilációjáról" („az anyag semmivé válásáról") kezdtek beszélni. Ez a felfedezés azonban — akárcsak annak idején az elektron felfedezése — nemcsak hogy nem cáfolta meg a materializmust, hanem ellenkezőleg, újból nagyszerűen bebizonyította a dialektikus materialista anyagfogalom igazságát. Vajon a fotonok — amikké az elektron és a pozitron átalakul — semmik? Vajon a foton nem a tudaton kívül és attól függetlenül létező objektív valóság?

A fenti kérdésekre a modern fizika világosan, határozottan így felel: a fény részecskéi, a fotonok az anyag részecskéi, bár az elektronoktól és pozitronoktól számos fizikai tulajdonságuk tekintetében különböznek. Minden más anyagfajtához hasonlóan, a fotonok is a tudaton kívül és attól függetlenül léteznek. Mint kiderült, fordított irányú folyamat is fennáll: fotonok elektron-pozitron részecskepárrá alakulnak át. Tehát nem „az anyag eltűnésével" állunk szemben, hanem a különböző anyagfajták kölcsönös egymássá alakulásával. A tudomány így bizonyította be újból és újból a dialektikus materializmus igazságát az anyag örök és elpusztíthatatlan volta tekintetében.

Mégis felmerülhet a kérdés: bár minden egyes elektron és foton tudatunkon kívül és attól függetlenül létezik, de különkülön, egyenként nem fogják fel érzékszerveink; mondhatjuk-e ezért róluk, hogy „az érzetben adottak", és kiterjeszthető-e rájuk az anyag lenini meghatározása? Igen, ez feltétlenül lehetséges és szükséges. A következőről van szó: Az említett meghatározás egyáltalában nem függ össze azzal, hogy *milyen módon* kell valamely anyagi tárgynak érzékszerveinkre hatnia, a bennünk megfelelő érzeteket kiváltania. Ez a hatás közvetett is lehet, olyan egyéb anyagi tárgyak is közvetíthetik, amelyek az említett anyagfajták hatásait érzékszerveink által közvetlenül észlelhető formákká alakítják át. A gyakorlati életben állandóan igénybe veszünk olyan anyagi közvetítő tárgyakat, amelyek érzékszerveinket összekötik más tárgyakkal, ha e tárgyak

valamilyen oknál fogva nincsenek vagy nem lehetnek kapcsolatban testünkkel, de hatásukat észlelni szeretnénk. Amikor például a Napra tekintünk, és érzékileg észleljük, akkor a Nap a fénynek nevezett anyagi tárgy révén hat ránk. Ha egy, tőlünk bizonyos távolságban álló ember hangját halljuk, a hang a köztünk levő és rezgésbe jött levegő révén adott számunkra. Ugyanez a helyzet az elektronok és a fotonok esetében is. Az elektronok és fotonok külön e célra szolgáló készülékekkel észlelhetők, amelyeknek az a rendeltetésük, hogy az általunk vizsgált tárgyaknak érzékszerveinkkel közvetlenül nem észlelhető hatásait az érzékszervek számára hozzáférhető formává alakítsák át. Ezek a készülékek betöltött szerepüket tekintve, nem egyebek, mint természeti érzékszerveink tökéletesítései és meghosszabbításai, amelyek az észlelő alanyt a világ mind újabb területeivel kapcsolják össze.

A dialektikus materializmus, a metafizikus materializmussal ellentétben, elveti azokat az elképzeléseket, hogy a dolgoknak valamiféle „végső", „változatlan lényege" van, hogy létezik egy „abszolút egyszerű szubsztancia", s minden létező ennek „végleges" tulajdonságaira és megnyilvánulásaira redukálódik. A természetben nincs semmiféle változatlanság, semmilyen abszolút egyszerű szubsztancia. Bármilyen egyszerűnek tűnjék is valamely anyagi tárgy, a valóságban *végtelenül bonyolult* és kimeríthetetlen. Az anyag *mélységében is kimeríthetetlen.*

Az a Lenin által kidolgozott felfogás, hogy az anyag mélységben kimeríthetetlen, hogy az anyag végtelen, az anyagról alkotott dialektikus materialista tanítás egyik leglényegesebb vonása. A tudomány egész története megcáfolhatatlanul bizonyítja ennek a felfogásnak a helyességét. Az olyan testek bonyolultsága, mint a magasabb rendű idegműködéssel rendelkező emberi szervezet, szembetűnő, és nem szorul bizonyításra. De nézzük csak az anyag úgynevezett „elemi" részecskéit — az elektronokat, protonokat, neutronokat stb. —, minden más anyagi képződmény összetevőit, amelyek a jelenleg ismert legegyszerűbb anyagi objektumok.

Amikor felfedezték az elektront, először azt hitték, hogy csak tömege és elektromos töltése van. Ezek változatlan, eredeti,

semmitől sem függő, az elektronban „önmagában véve" bennerejlő tulajdonságoknak tűntek. Később azonban megállapították, hogy az elektron tömege az elektron mozgásakor változik, s hogy az elektromágneses mezővel — az elektront körülvevő anyagi objektummal — van összefüggésben. De ezzel még nem zárult le a dolog. Felfedezték az elektron hullám-tulajdonságait, s ennek következtében kiviláglott, hogy az elektron igen bonyolult objektum, amely nemcsak részecske-tulajdonságokkal (korpuszkuláris tulajdonságokkal), hanem hullám-tulajdonságokkal is rendelkezik. S annak felfedezése, hogy az elektronok a pozitronokkal való kölcsönhatásukban fotonokká képesek átalakulni, újabb lépést jelentett a parányi anyagrészecskék bonyolult voltának megismerésében.

Az a tény, hogy az elektronok, a pozitronokkal való kölcsönhatásukban fotonokká alakulva eltűnhetnek, és a fotonokból létrejöhetnek, kiváltképp szemléletesen bizonyította be, mennyire távol áll az elektron az „abszolút egyszerű és változatlan szubsztancia", a „végső szubsztancia" eszményétől, amelyről a metafizikusan gondolkodó tudósok ábrándoztak. A modern fizika az elektron egyéb tulajdonságait is feltárta. Nyilvánvalóan alaptalan arra gondolnunk, hogy ma már az elektron minden tulajdonságát ismerjük, és hogy az elektron természetét teljes egészében feltártuk, a végsőkig kimerítettük.

Mindaz, amit az elektronról mondtunk, ugyanúgy érvényes a többi „elemi" részecskére is. Évről évre növekszik a felfedezett „elemi" részecskék száma, ma már mintegy harminc ilyen részecskét ismerünk, köztük a közelmúltban felfedezett ún. antirészecskéket — az antiprotonokat, antineutronokat, antineutrinokat, antihiperonokat stb. —, amelyek antipódusaiktól csupán ellentétes előjelű elektromos töltésükben mágneses állapotukban stb. különböznek. Az „elemi" részecskék, amelyek az anyag minőségileg sajátos fajtái, nem egymástól elszigeteltek, megmerevedettek és változatlanok. Ellenkezőleg: megfelelő feltételek esetén, valamilyen módon mind megváltoznak (mozgásuk sebességétől függően például megváltozik a tömegük). Az „elemi" részecskék csodálatra méltó sajátossága, hogy bármelyikük más részecskévé képes alakulni. Így például egy proton és egy anti-

proton, egymással kölcsönhatásban, képes igen nagy energiájú fotonokká alakulni, és fordítva, két igen nagy energiájú foton képes egy protonná és egy antiprotonná alakulni.

Az „elemi" részecskék kutatása során fokról fokra feltárul tulajdonságaik egyre növekvő változatossága, s az egyes tulajdonságok maguk sem egyszerűek, hanem ellenkezőleg, a tudományos megismerést igen bonyolult feladatok elé állítják. A fizikusok, midőn az „elemi" részecskéknek ezeket az új tulajdonságait jellemzik, amelyek az anyag semmilyen korábban ismert tulajdonságaira nem redukálhatók, olyan fogalmakat alkotnak, mint „izotop-spin", „párosság", „különösség", „magtöltés" („barion-töltés"), „neutrino-töltés" („leptoin-töltés"), „spiralitás". Ezeknek az új fogalmaknak a megjelenése arról tanúskodik, hogy a valóságban mennyire bonyolultak a ma ismert legegyszerűbb anyagi objektumok. A tudomány előtt az a távlat bontakozik ki, hogy semmi sem korlátozza az anyag mélyébe való további behatolását. Már megvannak az első fontos adatok, amelyek feltárják az „elemi" részecskék *belső szerkezetét*. Ezek alapján joggal vélhetjük, hogy az „elemi" részecskék szerkezetüket tekintve nagyon bonyolult anyagi rendszerek.[3] Az emberi elme nem áll meg az eddig elért eredményeknél, hanem tovább megy az anyag, az anyagi részecskék még bensőbb lényegének feltárása felé. Mint Lenin hangsúlyozta, az elsőrendű lényeg mögött ott áll a másodrendű lényeg, a másodrendű lényeg mögött a harmadrendű lényeg, és így tovább *vég nélkül*.

Lenin több mint ötven évvel ezelőtt, nem sokkal az elektron felfedezése után, ezt írta: „Az elektron éppoly *kimeríthetetlen*, mint az atom, a természet végtelen . . ."[4] Meglepő ennek a bátor megállapításnak nagyszerű éleslátása. Ez az előrelátás nem véletlen megsejtés műve, hanem törvényszerűen következik az anyag dialektikus materialista felfogásából, amelynek kidolgozásához Lenin oly sok újjal járult hozzá.

Nem szabad összekevernünk azt a két kérdést, hogy a termé-

[3] Ennek következtében pontatlan az „elemi" részecske kifejezés. Arra a gondolatra vezethet ugyanis, hogy ezek az anyagi objektumok abszolút egyszerűek. Valójában az „elemi" részecskék csak abban az értelemben egyszerűek, hogy egyikük sem áll más, ma ismert részecskékből.

[4] Lenin Művei. 14. köt. 271. old.

szeti testek tudatunkon kívül és attól függetlenül léteznek-e, és hogy milyen ezeknek a testeknek a szerkezete, milyen fizikai elemekből állnak, s melyek alkotó elemeik fizikai tulajdonságai. Az első: filozófiai, ismeretelméleti kérdés. A második kérdés eldöntése a természettudományra, különösen a fizikára tartozik. Amikor azonban hangsúlyozzuk a két kérdés közti különbséget, nem szakíthatjuk el egyiket a másiktól. A természettudomány kutatásának tárgya: a valóságos világ, az ebben a világban levő változatos testek, a testek szerkezete, tulajdonságai, összefüggései, törvényszerűségei. A természettudomány nem létezhet a környező világ objektív valóságának elismerése nélkül. A világ objektív valóságát az anyag fogalma tükrözi vissza. Ezért oly fontos a természettudomány számára a marxista filozófia által kidolgozott anyagfogalom. A természettudományok által létrehozott alapfogalmak, amelyek jellemzik kutatásaik tárgyát — az „elemi" részecske, az atom, a molekula, a kémiai elem, a geológiai formáció, a kozmikus rendszer stb. fogalma — szükségszerűen kapcsolatban vannak a filozófiai anyagfogalommal, kifejeződnek benne.

A materialista filozófiának talán egyetlen más fogalma sem vonta magára az idealisták oly sok támadását, mint az anyag fogalma. S ebben nincs is semmi meglepő. Az anyag fogalma a materialista világnézet sarkköve, és ezért áll a materializmus ellenfeleinek pergőtüzében. Az idealisták számtalanszor kijelentették, hogy az anyag fogalma, amely az objektív valóságot jelöli, megdőlt vagy elavult, ám a tudományos fejlődés és a gyakorlati adatok megcáfolhatatlanul bizonyítják, hogy az anyag fogalma megdönthetetlen.

Az idealisták, meghátrálva a tudomány fejlődése elől, kénytelenek elismerni az atomok, elektronok, fotonok stb. létezését. Az „egyetlen", amit tagadnak, az, hogy mindezek a részecskék objektív realitások, anyagi jellegűek. De éppen ez az „egyetlen" az, ami áthághatatlan válaszfalat emel a materialisták és az idealisták közé. Az idealisták ennélfogva teljes erővel harcolnak az anyag fogalma ellen. Számos idealista lényegében véve Berkeley püspök útján halad, akinek nézeteit Lenin bírálta „Materializmus és empiriokriticizmus" című művében. Berkeley ezt írta:

„Hogy azok a dolgok, amelyeket szememmel látok és kezemmel tapintok, léteznek, valóban léteznek, abban egy cseppet sem kételkedem. Az egyetlen dolog, amelynek létezését tagadjuk, az, amit a *filozófusok* anyagnak vagy testi szubsztanciának neveznek."[5] Berkeley ezzel azt akarta mondani, hogy az emberek mit sem vesztenek, ha tagadják az anyag létezését. Ez azonban csak a szubjektív idealista filozófus cselfogása. Midőn azt mondja, hogy a dolgok valóságosan léteznek, ezen azt érti, hogy tudatunkban, érzeteinkben léteznek. A materializmus számára viszont, amely teljes összhangban van az emberek gyakorlatával, a dolgok valóságos létezése a dolgok anyagiságát, vagyis a szubjektum tudatától, érzeteitől való függetlenségét jelenti.

A mai idealisták egyik érve például, amellyel igyekeznek megindokolni az anyag mint objektív valóság létezésének tagadását, a következő: Tegyük fel, hogy a fizikus igen nagy pontossággal meg kívánja határozni valamely mikroobjektum helyzetét és sebességét egy adott pillanatban. E célból megfelelő kísérleti berendezéseket kell használnia. Emellett a helyzet (a koordináta) pontos mérésére egyfajta, a sebesség mérésére pedig másfajta berendezés szükséges. Az első típusú berendezés használata a mikroobjektumot olyan állapotba hozza, amelyben a sebességet nem lehet szigorúan meghatározni, a második típusú berendezés alkalmazása révén viszont a mérés tárgya másféle állapotba kerül, amelyben helyzete nem lesz meghatározott. Ebből azt az idealista következtetést szűrik le, hogy tehát nem lehet „önmagában vett" mikroobjektumról beszélni, hanem a mikroobjektumról csakis megfigyelésének meghatározott feltételeivel fennálló elválaszthatatlan kapcsolatában, a megfigyelővel való kapcsolatában beszélhetünk, vagyis az objektum nem létezik szubjektum nélkül. Annak elismerése azonban, hogy az objektum a szubjektummal való „elválaszthatatlan kapcsolatában" létezik, az anyagnak mint objektív valóságnak a tagadását jelenti.

Ezek a megfontolások lényegében véve nem egyebek, mint olyan próbálkozások, hogy más formában újjáélesszék Avenariusnak a szubjektum és az objektum „elvi koordinációjáról" szóló idealista elméletét. Avenarius elmélete szerint az objektum (a természet) nem létezhet szubjektum nélkül. Lenin bebizonyította, hogy ez az elmélet a legteljesebb mértékben tarthatatlan. Épp ennyire tarthatatlan „modern" változata is. Ha az objektum csakugyan „elválaszthatatlan kapcsolatban" lenne a szubjektummal, úgy ez arra az ostoba következtetésre vezetne, hogy az objektum nem létezik az őt észlelő tudat nélkül, érzetek nélkül. A jelen esetben a mikroobjektum vizsgálatára alkalmazott kísérleti berende-

[5] Ugyanott, 18. old.

zés meghatározott módon hat a tárgyra. A kísérleti berendezés azonban, mégha a megfigyelő fel is használja, önmaga nem a megfigyelő, s még kevésbé a megfigyelő tudata vagy érzete; a kísérleti berendezés objektíve létező valóságos fizikai test (vagy fizikai testek összessége), amelynek a mikroobjektummal fennálló kölcsönhatása anyagi jellegű és objektíve létezik. Az anyagi dolgoknak ez a valóságos kapcsolata — amely éppúgy, mint maguk a dolgok, bármiféle tudaton kívül és attól függetlenül létezik — egyáltalában nem azonos a dolgok és a tudat kiagyalt „elválaszthatatlan kapcsolatával".

Egyes pozitivisták nem ragaszkodnak ahhoz, hogy a kísérleti berendezést azonosítsák a szubjektummal, s azt hangsúlyozzák, hogy a mikroobjektum a kísérleti berendezéssel éppen mint fizikai testtel van elvi kapcsolatban, mivel szerintük a berendezés határozza meg, milyen lesz a mikroobjektum állapota. Így tehát még pusztán fizikai szempontból is értelmetlenség a készüléktől elszakított, a készülék segítségével végrehajtott megfigyeléseken kívül létező mikroobjektumról beszélni. S mivel a készülékeket, a kísérleteket, a megfigyeléseket a megfigyelő készíti el, illetve folytatja le, ebből az következik, hogy megfigyelő nélkül nincs mikroobjektum, más szóval: szubjektum nélkül nincs objektum.

Itt is, mint az előbb, a logika törvényeinek durva megsértésével az egyik tételt egy másikkal cserélik fel. Azt a tételt, hogy „a kísérleti berendezés feltételei között létező mikroobjektum állapotát a kísérleti berendezés határozza meg", ezzel az egészen más, az előzővel nem azonos és belőle nem következő tétellel cserélik fel: „a mikroobjektum csak a kísérleti berendezéssel való kapcsolatában, csak a megfigyelés révén létezik".

Természetesen, akkor, *amikor* a mikroobjektum éppen a kísérleti berendezésben van, csakugyan nem szemlélhető a berendezéssel való kapcsolatán, a berendezésnek reá gyakorolt hatásán kívül. A lényeg azonban az, hogy a mikroobjektum *nemcsak* a kísérleti berendezésben, *nemcsak* a berendezéssel való kapcsolatában létezik. A készülék, a kísérleti berendezés csupán egyike annak a számtalan testnek, amelyekkel a mikroobjektum a maga állapotát meghatározó kölcsönhatásba léphet. Mindehhez még hozzájárul először is az, hogy a világban valóságosan létező mikroobjektumoknak csupán elenyészően csekély része kerül az említett kapcsolatba, másodszor pedig, hogy ez a kapcsolat általában véve rendkívül rövid időtartamú. Az az állítás, hogy a mikroobjektum elvileg *csak* a kísérleti berendezésben létezik, hogy *mindig* csak a készülékkel való kapcsolatban szemlélendő, hogy *csak* a készülék segítségével lefolytatott megfigyelés által létezik: a készüléket valamilyen fantasztikus erővel ruházza fel, amely elválasztja a valóságos dolgok egész világától. Ténylegesen ez az állítás egyértelmű azzal, hogy a készülékek és annak kivételével, ami bennük végbemegy, lemondanak az anyagi világba tartozó valamennyi test valóságos létezésének elismeréséről. Ez nem más, mint sajátos „készülék-idealizmus", amely bár annak

elismerésére tart igényt, hogy a modern kvantummechanikára támaszkodik, valójában csupán dogmatikus módon bebizonyítottnak tünteti fel azt, ami számára kívánatos.

A mikroobjektumok létezése nem függ és nem is függhet össze a kísérleti berendezéssel, a készülékkel, a megfigyelés aktusával. A tudomány egyáltalában nem azért használ készülékeket és megfigyeléseket, mert ezek a mikroobjektumok létezésének feltételei, s mert a mikroobjektumok csak a kísérleti feltételek között és csak a megfigyelés pillanataiban valóságosak. A készülékeket azért szerkesztik meg, hogy azt kutassák, ami a készüléken kívül és a megfigyeléstől függetlenül létezik, habár az ehhez vezető *út* elkerülhetetlenül annak kutatásán át halad, ami a készülékben végbemegy. Az, hogy a mikroobjektumok *megismeréséhez* készülékekre van szükség, nem jelenti azt, hogy elvileg szükség van készülékekre a mikroobjektumok *létezéséhez.*

A kvantummechanikai irodalomban találkozhatunk olyan véleménnyel, hogy egyáltalában minden makroszkopikus test, amely kölcsönhatásban van a mikroobjektummal: „készülék", kettőjük kölcsönhatása pedig „mérés". Ez hibás álláspont, amely teljesen összezavarja a kérdés lényegét, és utat nyit az idealista spekulációk, a pusztán spekulatív konstrukciók számára. A készülék nem pusztán fizikai test, hanem olyan fizikai test, amelyet az ember a külvilág tárgyainak vizsgálata céljából érzékszervei és e tárgyak közé helyez. A fizikai test csakis ezzel a helyzetével és a megismerésben játszott ilyen szerepével kapcsolatban fogható fel készülléknek. Hasonlóképpen, a testek közötti fizikai kölcsönhatás önmagában véve, anélkül hogy közrejátszana a megismerési folyamatban, a szó tulajdonképpeni értelmében nem jelent mérést.

Egyes mai „fizikai" idealisták (Jeans és mások) az anyag mint objektív valóság elsődlegességének cáfolata céljából megpróbálják kihasználni az elektron és más anyagrészecskék hullám-tulajdonságait. Kijelentik, hogy a hullám-tulajdonságok nem anyagi, hanem szellemi jellegűek, tisztán észbeli konstrukciók, „ismereteink hullámai". S mivel például a mikroobjektumok térbeli eloszlását hullám-tulajdonságok határozzák meg egy olyan ernyőn való áthaladásuk után, amelyen egymáshoz közel elhelyezkedő rések vannak, (diffrakciós rács), az idealisták ezt a következtetést szűrik le: „A szellemi irányítja az anyagit."

A mikroobjektumok hullám-tulajdonságai azonban egyáltalán nem szellemi jellegűek, hanem, mint az anyag egyéb tulajdonságai, köztük a korpuszkuláris tulajdonságok is, a tudaton kívül és attól függetlenül léteznek. A mikroobjektum különböző tulajdonságainak összefüggése anyagi összefüggés, és semmi csodálnivaló nincs azon, hogy egyes tulajdonságok hatnak másokra, s az adott konkrét feltételek között lényegesebbek a folyamat lezajlása szempontjából.

Egyetlen anyagi dolog sem változatlan; mindegyik anyagi dolog véges. De ott, ahol eltűnik az egyik dolog, másik váltja fel,

mégpedig úgy, hogy egyetlen anyagrészecske sem tűnik el nyomtalanul, nem válik semmivé, és egyetlen parányi részecske sem keletkezik a semmiből. Ahol véget érnek az egyik anyagi objektum határai, kezdődnek a másik objektum határai, s az anyagi objektumok határtalan váltakozása és kölcsönhatása végtelen. Az anyag, a természet örök, végtelen és határtalan.

Az anyag nem egyforma, azonos minőségű valami, hanem számtalan különféle, egymástól minőségileg és mennyiségileg eltérő test, objektum formájában létezik. Ezek a testek tulajdonságaik tekintetében rokon objektumok csoportjait alkotják, melyeket az anyag különböző fajtáinak nevezünk.

Az anyag különböző fajtáit kisebb vagy nagyobb bonyolultságuk jellemzi, és a különböző tudományok — a fizika, kémia, biológia stb. — kutatásának tárgyai. Viszonylag egyszerűek az anyag „elemi" részecskéi: a fotonok, elektronok, pozitronok, mezonok, protonok, antiprotonok, neutronok, antineutronok stb. Bonyolultabbak az atomok és a molekulák. Bonyolultságuk tekintetében a következő fokon állnak a gázok, a folyadékok és a szilárd testek, amelyekkel mindennapi életünkben találkozunk, valamint a különböző égitestek: a bolygók, csillagok és csillagrendszerek. Jóval bonyolultabbak a szerves természet testei és különösen legmagasabb rendű terméke: az ember. Sajátos anyagi objektum az emberi társadalom, amelynek különböző oldalait és megnyilvánulásait számos tudomány kutatja, mint például a történelmi materializmus, a történettudomány, a politikai gazdaságtan, a gazdasági statisztika stb.

2. AZ ANYAG MOZGÁSA

A környező világban a parányi „elemi" anyagrészecskéktől kezdve egészen a hatalmas bolygókig és csillagrendszerekig minden mozgásban és változásban van. Az élő szervezetekben állandó anyagcsere folyik; reagálnak környezetük hatásaira. A Föld, amelyen élünk, tengelye körül forog és a Nap körül kering. De maga a Nap sem mozdulatlan. A körülötte keringő bolygórendszerrel együtt a világűrben mozog; a Napot alkotó anyag

pedig állandóan tomboló, féktelen tűzforgataghoz hasonlít. Minden egyes testben szüntelen mozgásban vannak a testet alkotó atomok, s minden egyes atom ugyancsak tele van belső mozgással: az atomok külső héjában az elektronok mozognak, a protonok és a neutronok pedig a magban végeznek intenzív mozgást, amelynek során nemcsak helyüket változtatják a mag egyik részéből a másikba, hanem egyben meglepő gyakran egymássá alakulnak.

A mozgás nem valami véletlen állapota az anyagnak; nem szakítható el az anyagi tárgyak alapvető, belső tulajdonságaitól. A dolgok éppen a bennük rejlő mozgás következtében azok, amik. A Naprendszer éppen azért sajátos anyagi objektum, mert a rendszert alkotó minden egyes bolygó meghatározott, rá jellemző mozgással rendelkezik. Ha megakadályozzuk az élő szervezetben, valamint a szervezet és a környezet között végbemenő sajátos anyagcserét, a szervezet nincs többé; holt test lesz előttünk, bár továbbra is lejátszódnak benne fizikai és kémiai folyamatok. Ha az atom héjában található elektronok jellemző mozgása megszűnnék, az atom nem létezne többé mint minőségileg meghatározott tárgy. A fizika kimutatta, hogyha az atommagban a protonok és neutronok nem lennének állandó mozgásban — amely kölcsönös egymássá alakulásukban jut kifejezésre —, nem volna atommag; a magon belüli erők, amelyek az említett részecskéket stabil atommaggá egyesítik, létezésüket ennek a mozgásnak köszönhetik.

Nincs és nem is lehet anyag mozgás nélkül. Az anyag elválaszthatatlan a mozgástól. Más szóval: *a mozgás az anyag létezési módja.*

A dialektikus materializmus *mozgáson* nemcsak a testek mechanikai, térbeli helyváltoztatását érti, hanem egyáltalában mindenfajta változást. Engels rámutatott, hogy: „A mozgás legáltalánosabb értelemben véve, azaz az anyag létezési módjának, elidegeníthetetlen tulajdonságának felfogott mozgás, a világegyetemben végbemenő minden változást és folyamatot magában foglal, a puszta helyváltoztatástól a gondolkodásig."[6]

[6] *Engels:* A természet dialektikája. 79. old.

A természeti jelenségek sokféleségének megfelelően az anyag mozgásának is számos különböző fajtája van. A sok különféle forma közül azonban kiválaszthatjuk a *mozgás* néhány *alapformáját;* ezek mindegyike az egymással meghatározott tekintetben rokon jelenségek többé-kevésbé széles körét öleli fel. A mozgásforma az *állapotváltozásnak* egy meghatározott *típusa,* amely az egymással összefüggő törvények egy bizonyos csoportjának van alárendelve, és az anyagi tárgyaknak többé vagy kevésbé széles osztályára vagy különböző osztályaira jellemző, ha ezeknek az osztályoknak különbségeik ellenére vannak lényeges közös vonásaik.

Jelenleg a következő fő mozgásformák ismeretesek.

1. A mozgás mechanikai formája, a testeknek egymáshoz viszonyított térbeli helyváltoztatása. 2. Az olyan mozgásformák csoportja, amelyeket a fizika tanulmányoz, például a hő- és elektromágneses folyamatok, köztük a fényjelenségek; a gravitációs kölcsönhatások; az atomon és az atommagon belüli folyamatok; az „elemi" részecskék mozgása és kölcsönös átalakulása. 3. A mozgás kémiai formája (a vegyi folyamatok). 4. A mozgás biológiai formája (a szerves élet). 5. A mozgás társadalmi formája (a társadalmi folyamatok, az emberi társadalom története).

Nem szabad azt gondolnunk, hogy ezek a mozgásformák egyszerűek. Például, a mozgás mechanikai formájáról mint egységes mozgásformáról beszélünk ugyan, azonban e mögött az egység mögött a mechanikai mozgás különböző alfajai rejlenek, mint például az egyenes vonalú és görbe vonalú, egyenletes és változó, forgó és előrehaladó mozgás. De ezt a változatosságot egy egységes, alapvető törvényszerűség fogja át, amely a newtoni mechanika egyenleteiben jut kifejezésre. A mozgás kémiai formája számtalan vegyi reakciót tartalmaz, továbbá magában foglalja az anyag bonyolultabbá válásának folyamatait egészen azokig a folyamatokig, amelyek a fehérjevegyületek kialakulását eredményezik. A változatos folyamatokat azonban itt is a kémiai törvényeknek egymással összefüggő, egységes csoportja irányítja.

Az anyag és a mozgás elválaszthatatlansága nemcsak abban nyilvánul meg, hogy nem létezhet anyag mozgás nélkül, hanem

abban is, hogy az egyes mozgásformák és azon anyagi objektumok között, amelyeknek az illető mozgásforma a létezési módja, teljesen meghatározott belső összefüggés van. Az élet, amilyennek a földi körülmények között mutatkozik, a fehérjetestekre jellemző mozgásforma; a szervetlen testekben nincs és nem is lehet élet. A mozgás kémiai formája a kémiai elemekre és vegyületeikre jellemző, de nincs meg az olyan anyagi objektumoknál, mint a fotonok, elektronok, pozitronok, mezonok és egyéb hasonló részecskék, amelyeket a fizika tanulmányoz.

A mozgás fajtáinak és az anyagi testek típusainak összefüggése az „elemi" részecskéknek nevezett viszonylag egyszerű testeknél is megtalálható. A fotonokra például a mozgás sajátos fajtája jellemző, amelynek alapvető specifikumait a Maxwell-féle elektrodinamikai egyenletek írják le. Az elektronok és pozitronok mozgását a Maxwell-egyenletektől lényegesen eltérő Dirac-egyenlettel kifejezett törvények irányítják. A nehezebb mezon-részecskék mozgása más törvényeknek van alárendelve.

Mivel a mozgás fajtái és az anyagi objektumok típusai között fennáll ez a belső összefüggés, ezért a mozgás tanulmányozása egyben az anyagi objektumok megismerésének útja is.

Amiképpen az anyag kimeríthetetlen, éppúgy kimeríthetetlenek mozgásának változatos fajtái és tulajdonságai is. Ahogyan nem létezik valamiféle „legegyszerűbb anyag", „a dolgok végső lényege", ugyanúgy nincs az anyag mozgásának „legegyszerűbb", „végső" formája sem. A ma ismert legegyszerűbb mozgásformák „egyszerűsége" viszonylagos. Értelmünk, ahogyan az anyag mélyébe hatol, a mozgás egyre újabb formáit s egyben a mozgásformák újabb és újabb sajátosságait fedezi majd fel.

Az anyag nem létezhet másként, csak mozgásban, de ez nem zárja ki, hogy az anyagi változások általános, soha meg nem szűnő folyamatában megjelenjenek a nyugalom, az egyensúly mozzanatai. A *nyugalom* és az *egyensúly* azonban viszonylagos: csupán valamely egyes anyagi objektum viszonylatában, nem pedig az anyag egészével kapcsolatban és csupán a mozgás valamely egyes fajtájának, nem pedig az adott objektumra jellemző mozgás mindegyik fajtájának viszonylatában fordul elő.

A környező valóságban lépten-nyomon találkozunk a nyuga-

lom és az egyensúly viszonylagos jellegének példáival. Ha például egy robogó vonat utasa az ülésen pihen, a vonattal együtt a föld felszínéhez képest *mozgásban van*, de ugyanakkor *nyugalomban van* a vagonhoz és a vagonban levő valamennyi tárgyhoz képest. Ugyanezen a példán láthatjuk azt is, hogy a nyugalom nemcsak a testek meghatározott összességéhez képest, hanem egyúttal csupán a mozgás meghatározott fajtájához képest áll fenn. Azzal egy időben, hogy az utas teste a vagonhoz képest nem változtatja helyét, vagyis a vagonhoz viszonyítva nem végez mechanikai mozgást, magában a testben számos igen különféle folyamat (mozgás) megy végbe, amelyek következtében az utas mint élő szervezet létezik.

Az a tény, hogy az anyagi objektumok viszonylagos nyugalomban és egyensúlyban lehetnek, óriási szerepet játszik a természet fejlődésében. Mint Engels mondotta: „A testek viszonylagos nyugalmának lehetősége, az időleges egyensúlyi állapotok lehetősége az anyag differenciálódásának és ezzel az életnek lényeges feltétele."[7] Éppen ennek következtében jönnek létre és léteznek többé-kevésbé hosszú ideig az egymástól különböző, minőségileg meghatározott dolgok. A testeknek például csupán azért van meghatározott formájuk, mert alkotórészeik egymáshoz képest nyugalomban vannak.

A viszonylagos nyugalom nemcsak abban jut kifejezésre, hogy a testek egymáshoz viszonyítva megmaradnak ugyanabban a helyzetben, és nem is csak abban, hogy valamely anyagi test nem rendelkezik valamely konkrét mozgásformával. A viszonylagos nyugalom egyik legfontosabb formája a folyamatok állandósága, a testekre jellemző mozgás megmaradása, valamint az adott viszonyok közt létező mozgásformák viszonylagos állandósága. A minőségileg sajátszerű élő szervezetek például csak azért léteznek, mert bennük mindig ugyanazon típusú anyagcsere megy végbe, mert a külső környezettel mindig ugyanazon jellegű kölcsönhatásban vannak. Az életműködés viszonylagos változatlanságában, típusának állandóságában a viszonylagos nyugalom, egyensúly mozzanata jut kifejezésre. Ám e nyugalom

[7] Ugyanott, 256. old.

és egyensúly mögött a szervezet szakadatlan mozgása, változása, önmegújulása rejlik. Ez, Engels szavaival, „a mozgás és egyensúly élő egysége".[8]

A nyugalom és az egyensúly nemcsak viszonylagos, hanem időleges is. Az egyetemes mozgás előbb-utóbb mindegyik objektumban felborítja, megsemmisíti, megszünteti őket. Másrészt viszont, maga a mozgás előbb-utóbb, de ilyen vagy amolyan formában, más viszonyok között elkerülhetetlenül létrehozza a nyugalmat és az egyensúlyt. S ez lehetővé teszi a minőségileg új dolgok megjelenését, az anyag differenciálódását.

Vegyük kissé alaposabban szemügyre a mozgás viszonylag egyszerű és bonyolultabb formáinak kölcsönös viszonyát. Vajon, ha azt mondjuk, hogy valamely magasrendűen szervezett objektumra meghatározott mozgásforma jellemző, annyit jelent-e ez, hogy a szóban forgó objektumban nincs más, egyszerűbb mozgásforma? Nem, nem jelenti ezt. Ha például azt állítjuk, hogy az élet a fehérjetestre jellemző mozgásforma, úgy ez egyáltalában nem annyit jelent, hogy a fehérjetestekben nem játszódnak le kémiai és fizikai folyamatok vagy az anyag mechanikai helyváltozásai. Ezzel csupán azt mondottuk, hogy az említett testben meglevő mozgásformák közül éppen a szerves forma a legmagasabb rendű. De a szerves élet mint a mozgás sajátszerű formája, megszüntetve megtartott és alárendelt fajtaként okvetlenül magában foglalja az alacsonyabb mozgásformákat.

Ugyanakkor a szerves élet, jóllehet az egyszerűbb mozgásformák alapján alakul ki, nem redukálódik ezekre. A szerves élet olyan sajátos valami, amelyik minden más mozgásformától minőségileg különbözik, de nélkülük nem létezik, tőlük elválaszthatatlan. A szerves élet sajátszerű egység, amelyben a különböző mozgásformák valamiféle oszthatatlan egésszé fonódnak, „mert — mint Engels írta — az organizmus kétségkívül a *magasabb egység, amely mechanikát, fizikát és kémiát egy egésszé egyesít magában,* úgyhogy ez a háromság nem választható szét többé".[9]

Mindaddig, amíg ez az egység fennáll, meghatározott korlátok

[8] Ugyanott, 256. old.
[9] Ugyanott, 260. old.

közé szorítja, meghatározott rendnek és ütemnek rendeli alá a szervezetben végbemenő fizikai és kémiai folyamatokat. Így az élő szervezetek számos fajtájában meghatározott hőmérsékleten tartja a testet, olyan feltételeket teremt, amelyek az élő szervezetekre nézve káros folyamatok ellen hatnak stb.

Az élet lényegét jelentő biológiai, fizikai és kémiai folyamatok egysége létrehozza a szervezet fenntartását célzó feltételeket, s különösen — kialakítja az élő szervezet számára szükséges bonyolult fehérjevegyületek szintézisének feltételeit. Ha megbontjuk az egyszerűbb mozgásformák egységét, ha elkülönítjük egymástól a mozgásformákat, akkor ugyan az életet ezekre „redukáljuk", de ebben az esetben már nem élő szervezet lesz előttünk, hanem holt test, amelyben fizikai és kémiai jelenségek mennek végbe.

Mindegyik magasabb rendű mozgásforma feltétlenül magában foglalja az összes alacsonyabb rendű mozgásformákat, különösképpen a mechanikai helyváltoztatást és az összes fizikai mozgást; ebben áll a mechanikai és a fizikai mozgás különleges szerepe és jelentősége általában az összes többi mozgásformák között. De semelyik magasabb rendű mozgásforma nem redukálódik és nem is vezethető vissza egyszerűbb mozgásformákra.

A kémia például azért létezik mint külön tudomány, mert a magasabb rendű mozgásformák nem redukálhatók alacsonyabb rendű mozgásformákra, holott a mozgás kémiai formája lehetetlen lenne fizikai folyamatok nélkül. Éppen ezért, mert az élet nem vezethető vissza más mozgásformákra, van szükség az élettel foglalkozó külön tudományra — a biológiára —, bár fizikai és kémiai folyamatok nélkül nem lehetséges élet. Ugyanígy szükségesek az emberi társadalom életét tanulmányozó társadalmi tudományok is, jóllehet a társadalmi élet lehetetlen lenne a mozgás mechanikai, fizikai, kémiai és biológiai formája nélkül.

Az anyag mozgására vonatkozó dialektikus materialista szemléletnek, eltérően a mechanikus materializmustól, egyik legfőbb vonása, hogy elismeri minden egyes mozgásforma minőségi sajátszerűségét és alacsonyabb formákra való redukálásának lehetetlenségét.

Anyag nem lehet mozgás nélkül, de mozgás sem lehet anyag

nélkül. Az egyik angol mese hőse egy macska, amelyik, ha eltűnik, hátrahagyja mosolyát. Ez persze csak a mesében történhet meg. De bármennyire értelmetlen is az eltűnt macska mosolyának elképzelése, ilyesvalamit hirdet az idealista filozófia, amikor azt állítja, hogy mozgás létezhet anyag nélkül.

Ha nincs anyag, semmi sem történhet, egyáltalában semmi sem létezik. Az a gondolat, hogy mozgás létezhet anyag nélkül, misztikum, badarság, átpártolás az idealizmushoz, lemondás a tudományról. Képzeljük el a lehetetlent, hogy az anyag eltűnt, de gondoljuk azt, hogy a mozgás megmaradt. Ha ezt megengedjük, akkor először is azt feltételezzük, hogy a mozgás nem anyagi, másodszor, hogy lehet gondolkodás anyag nélkül. De az az elképzelés, hogy a gondolkodás, a tudat anyag nélkül létezik, elpártolás a természetkutatástól, a tudománytól, amely meggyőzően kimutatta, hogy gondolkodás, tudat nem lehetséges anyag nélkül. Az már lényegtelen, hogyan fogják fel az anyagtól elszakított gondolkodást: mint az egyes egyén gondolkodását (szubjektív idealizmus) vagy mint valamiféle absztrakt „gondolatot", „eszmét" (objektív idealizmus). „Lényeges az — hangoztatta Lenin —, hogy amikor anyag nélkül próbálják *elképzelni* a mozgást, becsúsztatják az anyagtól elszakított *gondolkodást*, ez pedig filozófiai idealizmus."[10]

Az anyag nélkül végbemenő mozgás elgondolására tett egyik kísérlet volt Wilhelm Ostwaldnak — ennek a, Lenin kifejezésével élve, nagy kémikusnak és kis filozófusnak — úgynevezett „energetikája". A XIX. század végére a fizikában jelentős sikereket ért el a termodinamika, amely az energiának hőfolyamatokká való átalakulásához szükséges feltételek elméleti analízise alapján lehetővé tette számos fizikai és kémiai jelenség törvényszerűségeinek felfedezését. A tudósoknak, amikor ezeket a törvényszerűségeket levezették, nem kellett figyelembe venniük az anyag atomos szerkezetét. S mivel a metafizikusan gondolkodó természetkutatók az atomot azonosították az anyaggal általában, elhamarkodottan levonták a következtetést: „nincsen anyag", csupán átalakulóban levő energia van, s éppen ez a vi-

[10] *Lenin* Művei. 14. köt. 277. old.

lág alapja, „szubsztanciája". Az energetizmus hívei az anyag „kiküszöbölésével" elszakították a mozgást az anyagtól. Éppen ez az energetizmus fő hibája.

Természetesen, számos olyan tudományos probléma merül fel, amikor a folyamatok energetikai oldalának elemzése a lényeges, s ilyenkor absztrahálni lehet (és néha kell is) az anyag atomos szerkezetétől. Ez azonban semmiféle alapot nem nyújt arra, hogy általában elvessék az energia anyagi hordozóját, az anyagot, mint objektív valóságot. Az energia csupán annak a mozgásnak a kifejezése, amellyel az anyagi objektum rendelkezik, s nem létezik, nem is létezhet az anyagtól elkülönülten. A természettudomány az energetikai átalakulásokat a tudaton kívül és attól függetlenül végbemenő objektív folyamatnak tekinti. Ez annyit jelent, hogy az energia az anyag tulajdonsága. Értelmetlen dolog ezért azt állítani — mint az energetizmus hívei teszik —, hogy az energia „kiküszöböli" az anyagot.

Az energetizmus hívei ott követik el a hibát, hogy elvetik a tudaton kívül és attól függetlenül létező objektív valóságot, s az energiát „puszta szimbólumként", olyasvalamiként kezelik, amelyet a tudat, a szellem, az akarat stb. határoz meg. Így fogta fel az energiát Ostwald, amikor kifejtette „energetikáját". Azt állította, hogy a fizikai jelenségek úgy ábrázolhatók mint energiák közti folyamatok, s hogy ezt a tudat tulajdonsága szabja meg. De, mint Lenin írta: „Ez tiszta idealizmus: nem gondolatunk tükrözi az energia átalakulását a külső világban, hanem a külső világ tükrözi tudatunk »tulajdonságát«"![11] Ostwald konkrét tudományos fizikai és kémiai problémák eldöntésekor egyébként gyakran hűtlen lett ehhez az álláspontjához, és más természettudósokkal együtt az energetikai folyamatokat objektív, valóságos, a tudattól független folyamatoknak tekintette.

Az efféle visszalépések szemléletesen bizonyítják az idealizmus terméketlenségét. Amikor a tudós előtt pontos és egyértelmű eldöntést igénylő természettudományos probléma áll, maga a kutatás menete kényszeríti őt, hogy elhagyja az idealiz-

[11] Ugyanott, 280–281. old.

mus álláspontját és ténylegesen (tudatosan vagy nem-tudatosan) a materializmus oldalára térjen át.

Néhány mai fizikus megkísérelte, hogy felélessze Ostwald „energetikáját". A modern fizika olyan felfedezéseire próbáltak támaszkodni, mint az elektron és pozitron fotonokká alakulása, vagy az anyagi objektumok tömegének és energiájának összefüggését megállapító törvény, amely szerint az anyagi objektum energiája *(e)* egyenlő tömegének *(m)* és a fénysebesség *(c)* négyzetének szorzatával. Az első esetben a fotonokat mindenfajta anyag nélkül létező „tiszta energiával" azonosítják, s ezen az alapon kijelentik, hogy az anyag (az elektron és a pozitron) eltűnik, energiává (fotonokká) alakul át. A második esetben pedig az anyagot a tömeggel azonosítják, s az $e = mc^2$ viszony alapján kijelentik, hogy az anyag energiává „alakul át", az anyag „megalvadt" energia.

Láttuk azonban, hogy a foton nem „tiszta energia", hanem anyagi objektum, amely energiával rendelkezik, éppúgy, mint az elektron és a pozitron. Ebben az esetben különböző anyagi részecskék kölcsönös egymássá alakulásáról van szó. Teljesen tarthatatlan az az állítás is, hogy az anyag energiává „alakul át", „azonos" vagy „egyenértékű" az energiával. Először is, nem szabad az anyagot azonosítani egyik tulajdonságával, a tömeggel. Az $e = mc^2$ törvény tehát nem az anyag és az energia, hanem a tömeg és az energia összefüggését állapítja meg. Másodszor, abból, hogy valamely fizikai törvény két fizikai nagyságot összefüggésbe hoz egymással, egyáltalában nem következik, hogy ezek a nagyságok azonosak egymással, vagy az egyik nagyság a másikra redukálódik. Nincs semmiféle olyan tény, amely arról tanúskodnék, hogy az anyag energiává „alakul át". Az anyag nem alakulhat át egyetlenegy tulajdonságává sem, méghozzá úgy, hogy ez a tulajdonság anyagi hordozó nélkül marad. A tömeg és az energia kölcsönös összefüggéséről szóló törvénynek éppen az az értelme, hogy egy anyagi objektum, amely adott feltételek esetén meghatározott tömeggel rendelkezik, egyben a tömegnek megfelelő, meghatározott energiával is rendelkezik.

Annak sincs semmi alapja, hogy a tömegnek energiává vagy az energiának tömeggé való átalakulásáról beszéljünk. Ez már

a szóban forgó törvény megfogalmazásából is világos: a törvény kimutatja, hogyha nő a tömeg, nő az energia is, ha pedig csökken a tömeg, az energia is csökken. Ha ezek a nagyságok egymássá alakulnának, akkor nem állhatna fenn közöttük ilyen kölcsönös viszony, mert akkor az egyik nagyság növekedése elkerülhetetlenül a másik csökkenését eredményezné.

Nincs tehát és nem is lehet mozgás anyag nélkül. A mozgás elválaszthatatlan az anyagtól. S mivel az anyag örök, elpusztíthatatlan és teremthetetlen, örök, elpusztíthatatlan és teremthetetlen az anyag mozgása is. Az anyagi mozgás elpusztíthatatlanságának és teremthetetlenségének tétele a dialektikus materializmus és a modern természettudomány egyik alapvető tétele.

A természettudomány az anyag mozgásának megsemmisíthetetlenségét az energia megmaradásának és átalakulásának törvényében fejezi ki, amelyet Engels „a mozgás nagy alaptörvényének"[12] nevezett. Az energia a mozgás mértéke. Bármilyen folyamatok menjenek végbe a külső világban, bárhogyan alakuljanak át a mozgás formái, az energia összmennyisége mindig változatlan marad. Energia nem keletkezik, és nem tűnik el, hanem csak módosul, amikor egyik fajtából a másikká alakul át, és egyik anyagi objektumból a másikba megy át. Mindenki sokszor megfigyelte már, hogyan jut mozgásba egy nyugvó test, amikor bizonyos mennyiségű energiát nyer. Ha figyelmesen tanulmányozzuk e mozgás létrejöttének összes körülményeit, kiderül, hogy mindig van valamilyen más anyagi test vagy anyagi testek rendszere, amelynek mozgása terhére megindult a szóban forgó test mozgása. Amennyi energiát nyert a szóban forgó test, annyit veszítettek azok a testek, amelyeknek a vizsgált testtel való kölcsönhatása kiváltotta ez utóbbi mozgását. Csupán a mozgásban levő testek anyagi kölcsönhatása révén változik a testek mozgása, mégpedig úgy, hogy a folyamatokban részt vevő testek energiájának összmennyisége állandó marad.

Az, hogy a mozgás nem pusztítható el és nem teremthető, mennyiségileg abban nyilvánul meg, hogy az energia különböző formái között állandó kölcsönös egyenértékűségi viszonyok áll-

[12] *Engels:* „Anti-Dühring". 14. old.

nak fenn. Így például, bármilyen feltételek mellett alakuljon át a mechanikai mozgás hővé, mindig és mindenütt a mechanikai mozgás 426,9 méterkilogramm energiája hoz létre 1 nagykalória hőt. Hasonló állandó egyenértékűségi viszonyok állnak fenn a hő- és elektromos energia stb. átalakulásai esetén is. Semmi, semmiféle „csoda" nem hozhat létre 426,9 méterkilogramm munka révén többet vagy kevesebbet, mint 1 nagykalória hőt, vagyis többet vagy kevesebbet annál a mennyiségnél, amelyet az energia megmaradásának és átalakulásának törvénye meghatároz. A mechanikai hőegyenérték számszerű értéke a tudomány fejlődésével természetesen még többször pontosabbá válhat, szigorú meghatározottságának ténye azonban abszolút megingathatatlan marad.

Az anyag mozgásának elpusztíthatatlanságát azonban nem szabad csupán *mennyiségi* értelemben — az energia mennyiségének állandósága értelmében — felfognunk. Engels, aki behatóan elemezte az energia megmaradása és átalakulása törvényének tartalmát, hangsúlyozta, hogy ennek a törvénynek másik fontos oldala a mozgás ***minőségi*** elpusztíthatatlanságát tükrözi vissza. Engels a mozgás minőségi elpusztíthatatlanságán az anyagi mozgásnak azt a soha meg nem szűnő képességét érti, hogy mindig újabb és újabb átalakulásokat hajtson végre az egyik formából a másikba. Az energia *megmaradásának és átalakulásának* törvénye elválaszthatatlan összefüggésben fejezi ki a mozgás elpusztíthatatlanságáról szóló tétel mindkét oldalát.

Ha figyelmen kívül hagyják a mozgás elpusztíthatatlanságának minőségi oldalát, úgy ez ellentmondásra vezet az energia megmaradásának és átalakulásának törvényével. Szemléletesen bizonyította ezt a világegyetem úgynevezett „hőhalálának" elmélete, amelyet a XIX. század második felében vetett fel néhány természettudós. Ez az elmélet azt állította, hogy a mozgás minden formájának elkerülhetetlenül hővé kell átalakulnia, a hő pedig, miután egyenletesen szétoszlott az egész világmindenségben, egyensúlyba kerül, és mindörökre képtelen lesz további átalakulásokra, aminek következtében megszűnik minden természeti folyamat. De ha a folyamatok megszűnnek, elvész az eredetileg megvolt mozgás, mivel — hangsúlyozta Engels —

„annak a mozgásnak, amely nem képes már az őt megillető különféle formákba átmenni, van ugyan még dynamisza [eshetősége], de nincs többé energiája [hatékonysága], tehát részben elpusztult. Ez is, az is képtelenség."[13]

Engels behatóan bírálta a világegyetem hőhalálának elméletét. Kimutatta, hogy ez az elmélet teljesen ellentmondásban van az energia megmaradásának és átalakulásának törvényével, hogy a hőhalál-elmélet híveinek, akik ragaszkodnak álláspontjukhoz, végül is le kell majd mondaniuk még a mozgás pusztán mennyiségi elpusztíthatatlanságának felfogásáról is, és így végképp szakítanak a tudománnyal. Csakugyan, ha a világegyetemben levő mozgás végül is elvész, akkor honnan keletkezett eredetileg? Engels felhasználja azt a hasonlatot, amely a világmindenséget „világórának" tekinti, s a következőképpen tárja fel azt a gondolatsort, amelyhez a világegyetem hőhalál-elméletének hívei elkerülhetetlenül eljutnak: „A világ óráját fel kell húzni, akkor azután jár, míg egyensúlyba nem kerül, amelyből csak csoda indíthatja meg újra. A felhúzásra fordított energia, legalábbis minőségileg, elveszett és csak *külső lökés* útján állhat elő újra. A külső lökésre tehát kezdetben is szükség volt, a világegyetemben feltalálható mozgás, illetve energia mennyisége tehát nem mindig ugyanaz, az energiát tehát teremteni kellett, tehát teremthető, tehát megsemmisíthető. Ad absurdum! (Egészen a képtelenségig! — *Szerk.*)"[14] Engels bírálatával tehát alapjaiban megdöntötte a világegyetem hőhalálának elméletét. Az elmélet feltámasztására tett mai próbálkozásokban nincs egyetlenegy új, akárcsak szemernyire is komoly érv sem, amely a hőhalál-elmélet mellett szólna. A fizikai tudományok viszont újabb bizonyítékokkal támasztották alá a mozgás minőségi megsemmisíthetetlenségének tételét, valamint az energia megmaradása és átalakulása törvényének egyetemes érvényességét.

A modern csillagászat kétségbevonhatatlanul azt mutatja, hogy szó sem lehet a világmindenségnek valamiféle „elöregedéséről", „degradálódásáról". Semmiféle reális adat nincs, amely azt bizonyítaná, hogy a világ a hőhalál állapota felé közeledik,

[13] *Engels:* A természet dialektikája. 48–49. old.
[14] Ugyanott. 295. old.

hogy egyáltalán létezik ilyen állapot. Mint milliárd évekkel ezelőtt, ma is képződnek új alakulatok, ma is születnek újabb és újabb hatalmas csillagok és csillagrendszerek. A világtérben szétszórt por alakú, homogén anyagból a természet törvényeinek engedve olyan égitestek bonyolult rendszerei jönnek létre, amelyek magasabb rendű belső szervezettel rendelkeznek, mint a porfelhők. Egyszóval az anyag sehol és soha nem veszti el azt a képességét, hogy újra és újra átalakuljon.

A következetesen tudományos materialista világnézetet szétválaszthatatlan szálak fűzik a mozgás elpusztíthatatlanságának elismeréséhez. Ott, ahol valamilyen módon eltérnek a mozgás minőségi vagy mennyiségi megsemmisíthetetlenségének elismerésétől, felbukkannak az „első lökésről" tett tudományellenes szólamok, amelyek csupán álnevek „a világ teremtője" számára. Ezért ez a törvény, mint Lenin mondotta, a materializmus alaptételeinek megállapítása.[15]

Abban, hogy a mozgás örök, vagyis nem semmisíthető meg és nem teremthető, hogy az anyag soha és sehol sem létezhet mozgás nélkül, és semmilyen körülmények között sem veszíti el képességét az újabb és újabb változásokra, a mozgás *abszolút jellege* fejeződik ki. A mozgás azonban meghatározott konkrét, átmeneti, nem örök, egymást felváltó folyamatok formájában létezik. Az egyes folyamatoknak, a mozgás egyes fajtáinak elkerülhetetlen váltakozásában, egymássá alakulásában a mozgás *viszonylagos jellege* tárul fel. Más szóval: a mozgás természetét tekintve abszolút, de konkrét megjelenését tekintve viszonylagos.

Az a tétel, hogy a mozgás abszolút is meg viszonylagos is, fontos tényt tükröz vissza: a mozgás *belsőleg ellentmondásos jellegét*. A mozgás ellentmondásos természetét jellemezve meg kell még jegyeznünk a következőket. A mozgás lényegét tekintve változás, de magában a változásban benne van a változatlanság, a stabilitás, az állandóság mozzanata. Például, a mozgás különböző fizikai formái között állandó egyenértékűségi viszonyok állnak fenn, amelyek soha és sehol sem borulnak fel; minden

[15] Lásd *Lenin* Művei. 14. köt. 345. old.

egyes mozgásformára az anyagi objektumok állapotainak meghatározott típusú változása, meghatározott törvény jellemző. Éppen ezért minden adott mozgásformának megvannak a maga specifikumai, sajátosságai, amelyek megkülönböztetik más formáktól.

A mozgás abban az értelemben is ellentmondásos, hogy magában foglalja a folytonosság és a megszakítottság (diszkrét jelleg) mozzanatait. A mozgás megszakítottsága abban nyilvánul meg, hogy nem egyöntetű valami, hanem egymásra nem redukálható, minőségileg különböző formák összessége. Mégis, bármennyire különbözzenek egymástól a mozgás formái, nincsenek elszakítva egymástól, hanem átmennek egymásba, az egyik forma létrehozza a másikat. A mozgás összes, minőségileg sajátszerű formáinak szerves belső összefüggésében a mozgás folytonossága fejeződik ki.

A mozgás megszakítottságának és folytonosságának kölcsönös viszonyára példa az atomon belüli mozgás. Mint a modern fizika kimutatta, az atomok belső energiájának nem folytonos, hanem megszakított értéksora van. Ebből az következik, hogy a mozgásnak az atomon belüli folyamatokban diszkrét gerjesztési fokai vannak. Ám ugyanazon mozgás, amelyet az atom a külső környezetnek ad át, például elektromágneses sugárzás révén, más anyagi objektumokra teljesen folytonos módon oszolhat el.

3. A TÉR ÉS AZ IDŐ

Bármilyen anyagi objektumot veszünk szemügyre, mindig rendelkezik kiterjedéssel: hosszú vagy rövid, széles vagy keskeny, magas vagy alacsony. Nincsenek olyan dolgok, amelyeknek ne lenne hosszúságban, szélességben és mélységben kiterjedésük, ne volna valamilyen térfogatuk. A környező világ minden egyes dolga a többi dolog közt valamilyen helyet foglal el: egyes tárgyakhoz közelebb van, másoktól távolabb, egyesektől jobbra, másoktól balra helyezkedik el, egyeseknél magasabban, másoknál alacsonyabban található stb. A testek kiterjedéssel, terjedelemmel rendelkeznek, valamely helyen vannak, egymáshoz képest különbözőképpen helyezkednek el, különféle külső

formájuk van. Mindebben az a tény jut kifejezésre, hogy a testek térben léteznek.

Egy és ugyanazon test kisebbnek vagy nagyobbnak tűnhet, attól függően, hogy milyen messze van tőlünk. Ez azonban egyáltalában nem annyit jelent, hogy a dolgok térbeli kiterjedése szubjektív. A térbeli kiterjedés a dolgok objektív tulajdonsága, amely független érzeteinktől, észleleteinktől, tudatunktól. Azonos objektumok méreteit azért észleljük különbözőképpen, mert eltávolodtunk tőlük, és hozzánk képest már objektíve más viszonylatban vannak, de a testek kiterjedése, térfogata, formája nem függ érzeteinktől. A különböző testek közti távolság és a testeknek egymáshoz viszonyított elhelyezkedése is a testek közti reális viszonyok objektív jellemzője. Messziről úgy tűnik, mintha a testek közti távolság kisebb lenne, mint a valóságban. De ha közéjük valamely harmadik test (vagy testek csoportja) kerülne, úgy ennek a két test között elfoglalt helyzete független lenne attól, hogy honnan — közelről vagy távolról — észleljük a köztük levő távolságot.

Az anyag mindegyik mozgásformája szükségszerűen összefügg a kis vagy nagy testek térbeli helyváltoztatásával. Ebből az következik, hogy a tér az anyag mozgásának alapvető feltétele.

Így tehát, *a tér a mozgásban levő anyag objektíve valóságos létezési formája.* A tér fogalma kifejezi a dolgok egymás mellett létezését és egymástól való elkülönültségét, a dolgok kiterjedését és egymáshoz viszonyított elhelyezkedésük rendjét.

Az anyagi folyamatok nemcsak a tér különböző helyein mennek végbe, hanem egyesek korábban vagy később zajlanak le másoknál. Abban, hogy az anyagi folyamatok bizonyos egymásutániságban mennek végbe (az egyik korábban vagy később zajlik le a másiknál), hogy a folyamatok tartamuk tekintetében különböznek egymástól és egymástól eltérő időszakokkal (fázisokkal) vagy szakaszokkal (stádiumokkal) rendelkeznek — az a tény jut kifejezésre, hogy a testek időben léteznek.

Valamilyen két esemény közti azonos időköz más-más emberek számára rövidnek vagy hosszúnak tűnhet fel, attól függően, hogy milyen a hangulata, mennyire érdeklik őt a megfigyelt ese-

mények, milyen lelkiállapotban van stb. Ez azonban egyáltalában nem annyit jelent, hogy az időköz, az időbeli tartam szubjektív. A folyamatok időbeli tartama objektív, vagyis nem függ érzeteinktől, tudatunktól. Erről az a tény tanúskodik, hogy bármilyennek tetszik is a jelenségek közti időköz, adott feltételek mellett mindig egy és ugyanazon, akaratunktól és tudatunktól független objektív folyamat időbeli tartamát határolja.

Az, hogy a folyamatok különböző szakaszai időben különbözők, vagyis valamilyen időköz elkülöníti őket egymástól, a folyamatok létezésének alapvető feltétele. Ha nem lenne ez a tartam, ha időben nem különböznének egyazon folyamat különböző szakaszai, akkor nem léteznének ezek a szakaszok, tehát nem létezne semmiféle törvényszerű változás, amely a jelenségeket egyik szakaszból a másikba vezeti át, lehetetlen volna a jelenségek és folyamatok fejlődése, az alacsonyabb formákból magasabb formákba való átmenete. Ez annyit jelent, hogy az anyag nem mozoghat időn kívül.

Így tehát *az idő a mozgásban levő anyag objektíve valóságos létezési formája.* Az anyagnak ez a létezési formája kifejezi az anyagi folyamatok kibontakozásának egymásutániságát, egymással való felváltásuk rendjét, e folyamatok különböző szakaszainak egymástól való elkülönültségét, tartamát és fejlődését.

„Nincs semmi a világon, csak mozgásban levő anyag — írta Lenin —, a mozgásban levő anyag pedig nem mozoghat másképp, mint térben és időben."[16]

Egyetlenegy anyagi objektum sem létezhet csak térben úgy, hogy ne létezne egyszersmind időben, vagy megfordítva, nem létezhet úgy időben, hogy ne létezne egyszersmind térben. Mindig és mindenütt minden test térben és időben létezik. Ez pedig azt jelenti, hogy a tér és az idő szerves kapcsolatban van egymással.

Abból, hogy a tér az anyagi objektumok egymásmellettiségének a rendje, az idő pedig az anyagi folyamatok szakaszainak a rendje, e szakaszok egymásutánisága, az következik, hogy a tér és az idő elválaszthatatlan az anyagtól.

[16] *Lenin* Művei. 14. kót. 177. old.

Az idealista filozófusok tagadják a tér és az idő objektív realitását. Azt tartják, hogy a tér és az idő a tudatban vagy a tudat által létezik, a szellem, a gondolkodás terméke. Berkeley például azt hangoztatta, hogy a tér és az idő szubjektív élmények formái. Kant a teret és az időt szemléletünk a priori (tapasztalaton kívüli) formáinak tartotta, amelyeket tudatunk természete hoz létre. Mach szerint a tér és az idő csupán érzetsorok általunk, emberek által rendezett rendszerei. A hegeli filozófiában a tér és az idő az „abszolút eszme" terméke, amelyeket az „eszme" csupán fejlődésének meghatározott fokán hoz létre, mégpedig úgy, hogy először a tér jelenik meg, s csak ezután jön létre az idő; így tehát a tér és az idő elkülönült egymástól.

A tér és az idő idealista felfogását az emberek gyakorlati élettapasztalata és az egész természettudomány megcáfolja. Hogyan is érthetnénk egyet azzal az állítással, hogy a tér és az idő a tudat, a szellem, az eszme terméke, vagy a tudatban létezik, ha — mint a természettudomány tanítja — a Föld sok millió évvel a tudattal, szellemmel, eszmékkel rendelkező ember megjelenése előtt létezett térben, és fejlődött időben? Ez perdöntő jelentőségű a térre és az időre vonatkozó idealista nézetek tarthatatlanságának kimutatása szempontjából. Mint Lenin hangsúlyozta: „Az a tény, hogy a természet *időben* már sok-sok millió évvel az ember megjelenése és az emberi tapasztalat *előtt* is létezett, ennek az idealista elméletnek képtelen voltát bizonyítja."[17]

Bár a tér és az idő egyaránt az anyag létezési formái, mégis az anyag különböző létezési formái. Számos közös tulajdonságuk van, de egyúttal jelentős mértékben különböznek is egymástól. Közös bennük először is az, hogy objektívek, a tudaton kívül és attól függetlenül léteznek. Másodszor, mivel az anyag létezése örök, a tér és az idő is örök. Mindig voltak, vannak és lesznek, mert az anyag csak térben és időben létezhet. Harmadszor, mind a tér, mind az idő határtalan és végtelen.

A határtalanság és a végtelenség a tér és az idő két különböző jellemzője. A határtalanság a térre vonatkoztatva a következőt jelenti: bármely irányban mozogjunk a térben, bármeny-

[17] Ugyanott, 180. old.

nyire eltávolodjunk a kiindulóponttól, sehol és semmikor nem lesz előttünk olyan határ, amelyen túl már ne lehetne haladni. A határtalan azonban nem okvetlenül végtelen. Szemléletes példa erre a gömb felülete, amely „kétdimenziós térnek" tekinthető. Ez a „tér" határtalan, mert ha rajta mozgunk, sohasem találunk olyan határt, amelyen túl ne lehetne haladni. Ám a gömb felülete ugyanakkor véges, kifejezhető bizonyos véges számú területegységgel. Ez a végesség megnyilvánulhat abban is, hogy ha valamilyen meghatározott irányban haladunk a gömbfelületen, előbb-utóbb visszaérünk a kiindulópontra. A gömb kétdimenziós „tere" tehát zárt.

A világtér viszont nemcsak határtalan, hanem végtelen is. Nincsenek adatok, amelyek vitathatatlanul bizonyítanák a világtér „zártságát". A kozmológia által kidolgozott különböző absztrakt matematikai, térbelileg „zárt világmindenség"-modellek elemzése azt mutatja, hogy egyetlenegy ilyen modellben sem lehet gyakorlatilag megvalósítani a „zártságot". Képletesen szólva, ha mindig egy irányban haladunk is a világmindenségben, sohasem érünk vissza a kiindulópontra, hanem a világmindenségnek egyre új és új területein fogunk áthaladni. A tudomány mind messzebbre hatol be a végtelen világmindenségbe. A csillagászati technika nem is olyan régen olyan távolságokba engedett betekintést, amelyeket a fény — amely másodpercenként 300 000 kilométeres sebességgel halad — egymilliárd év alatt fut be. Ma a rádióteleszkópok lehetővé tették olyan távoli csillagrendszerek felfedezését, amelyekről a fény csak tíz- vagy még több milliárd év alatt jut el hozzánk. Ezek a roppant távolságok szemléletesen el sem képzelhetők. De természetesen ez sem jelenti a végső határt. Bármilyen távol vannak is tőlünk ezek a csillagrendszerek, mögöttük egyre újabb hatalmas égitestek és az anyagi objektumok közötti beláthatatlan távolságok találhatók.

Az idő szintén határtalan és végtelen. Bármennyi idő teljék el valamilyen eseményig, az idő tovább tart, és sohasem ér el olyan határig, amelyen túl már nem lesz semmilyen tartam, nem lesz az a végtelen számú folyamat, amelyek egymás után következnek, és amelyek összessége teszi a határtalan tartamot.

Ugyanígy, bármilyen régen történt is valamilyen esemény, azt megszámlálhatatlanul sok egyéb esemény elozte meg, amelyek összességukben határtalan tartamuak. Egyszersmind az ido ugy halad, hogy, képletesen szólva, nem ismetli onmagát, hanem uj és új pillanatokon és tartamokon megy at.

Az egyik kíserlet, amely a világ végtelenségere vonatkozo felfogast probalja megdonteni, a „tagulo világegyetem" idealista elmelete. A csillagaszati megfigyelesek azt mutattak, hogy galaktikankon kivuli kodok szinkepe nemikepp eltolodik a hosszabb hullamhosszak fele (az ugynevezett voroseltolodas). A szinkep effele eltolodasa reszben azert mehet vegbe, mert a fenyforras es a fenyt felfogo keszulek bizonyos sebességgel tavolodik egymastol. S mennel nagyobb sebességgel tavolodik egymastol a fenyforras meg a keszulek, annal nagyobb a szinkep eltolodasa. Az eltolódas fokából meg lehet ítelni, milyen sebességgel mozog a fenyforras a felfogo keszulekhez viszonyitva. Mivel a kodok altal kibocsatott szinkep voroseltolodasara semmifele mas magyarazatot nem talaltak, a tudosok altalaban arra hajlanak, hogy a szinkep eltolodasat a kodoknek galaktikank kozeppontjatol valo tavolodasaval indokoljak, s az egyes kodok tavolodasanak sebességet megkozelitoen aranyosnak tartjak az illeto kodnek a Foldtől valo tavolsagaval. Tehat, mennel messzebb van valamely kod, annal gyorsabban tavolodik.

Az idealista filozofusok és csillagászok ebből kiindulva azt a kovetkeztetést szűrték le, hogy valaha az egesz világegyetem rendkivul kicsiny, véges térfogatban, afféle „ősatomban" osszpontosult, de valamely idopontoan hirtelen tágulni kezdett, s ezzel egyutt kezdetet vette a valaha végtelenul kicsiny ter „tagulasa" is Mindez azzal a kijelentessel parosult, hogy az „ősatomot" isten teremtette, és az isteni akarat kovetkezteben kezdett tagulni.

A „táguló világegyetem" reakciós, nyíltan fideista elmélete osszeomlik a kritikai érvek súlya alatt. Eloszor is egyaltalan semmi alap sincs arra, hogy az általunk megfigyelt extragalaktikus kodok osszességet az egész világegyetemmel azonosítsuk. Ez a világegyetemnek csupán merhetetlenul kicsiny resze. Másodszor, teljesen alaptalan azt gondolni, hogy egyaltalában az osszes extragalaktikus kodok mozgása mindenutt hasonló módon — vagyis csak a „kozepponttol" tavolodoan — megy végbe, és hogy más extragalaktikus kodok nem végeznek ellenkező irányu vagy még bonyolultabb mozgást. Harmadszor, alaptalan azt feltételezni, hogy a kodok mozgása akarcsak a világegyetem altalunk megfigyelt reszeben is mindenkor ugyanaz volt. Nincs tehát alapja annak, hogy egy helyi jelenséget, mely csupán a világegyetem igen korlátozott részében all fenn, s amelyet csak viszonylag jelentektelen időkozben figyeltek meg, az egész végtelen világegyetem egyetemes mozgasi torvenyének tuntessenek fel. Sőt — szigorúan véve —, az extragalaktikus kodok voroseltolódásának

e ködök szétszóródásával történő magyarázata nem az egyetlen lehetséges és nem is végleges magyarázat, mivel még más olyan tényezők is napvilágra kerülhetnek, melyek ugyanezt az effektust váltják ki.

A „táguló világegyetem" elmélete tehát egyáltalán nem tudományos elmélet. Képtelen arra, hogy megingassa a világegyetem tér- és időbeli végtelenségének tételét.

Vizsgáljuk most meg a tér és az idő közti különbségeket. Mint Engels megjegyezte, a térbeli lét annyit jelent, mint „a tér egymásmellettiségében" létezni, az időbeli lét viszont annyit jelent, mint „az idő egymásutániságában"[18] létezni. A tér fontos sajátossága, hogy három dimenziója van, míg az időnek csak egy. A tér háromdimenziós volta a következőket jelenti: Ha a tér bármely pontján két tetszőleges irányú egyenest húzunk, akkor e két egyenesre mindig húzhatunk egy rájuk merőleges harmadik vonalat. Emellett, mint a tapasztalat bizonyítja, ez a harmadik egyenes kizárólagos lesz: nem létezhet olyan más egyenes, amely mindkettőre merőleges lenne. A tér háromdimenziós volta abban is kifejezésre jut, hogy bármely pont térbeli helyzete teljesen meghatározható azáltal, hogy megállapítjuk az adott pontnak bármely három egymást metsző — koordináta-rendszerként kiválasztott — síkhoz viszonyított távolságát. Ez az objektív térnek a sajátossága.

Bármely anyagi test feltétlenül háromdimenziós. A testek kisebb vagy nagyobb térfogattal rendelkeznek. De teljesen jogosult tudományos absztrakció a sík, a vonal és a pont fogalma; a síkot csak két dimenzió, a vonalat csak egy dimenzió jellemzi, a geometriai pontnak pedig egyetlen dimenziója sincs. A sík, a vonal és a pont absztrakt fogalmai nem az egész anyagi tárgy térbeli létezésének, hanem csak a tárgy meghatározott oldalainak visszatükrözései; ezek a fogalmak a valóságos anyagi testek osztatlan térfogatszerkezetének elemei között fennálló viszonyt fejezik ki.

A tértől eltérően, az idő egydimenziós. Az idő egydimenziós voltának fogalmában az a tény fejeződik ki, hogy bármely időpontot, amely valamely folyamat kezdetének, végének, vagy

[18] *Engels:* A természet dialektikája. 39. old.

közbeeső szakaszának felel meg, egyetlen szám határoz meg, amely kifejezi a számítás kezdetének elfogadott időponttól az eddig az időpontig eltelt időszak nagyságát. Minden esemény csakis egyetlenegy irányban halad: a múlttól a jelen és a jelentől a jövő felé. Ez az egyirányúság a folyamatok objektív vonása, amely nem függ a folyamatokat észlelő ember érzeteitől, tudatától. A térben a testek jobbról balra és balról jobbra, felülről lefelé és alulról felfelé stb. változtathatják helyüket. Nem lehet azonban időben megfordítani az oksági összefüggésben levő folyamatokat, arra késztetni őket, hogy a jövőtől a múlt felé haladjanak. Az idő megfordíthatatlan. Ebben a tekintetben is lényegbevágóan különbözik a tértől.

Az elméleti fizikában és a matematikában gyakran bevezetik a 4, 5, 6, sőt végtelen kiterjedésű, úgynevezett „sokdimenziós tér" fogalmát. Ez az elképzelés eredményesen felhasználható számos tudományos probléma vizsgálata szempontjából. De nincs-e ellentmondásban a tér háromdimenziós voltának tételével? Nem, nincsen. A valóságos tér, amelyben minden test létezik, és mi magunk is létezünk, közönséges, háromdimenziós tér. A sokdimenziós „tér" viszont absztrakció, amely több-kevesebb számú nagyság összességét fogja át gondolatilag; e nagyságok a vizsgált objektumoknak nem okvetlenül a kiterjedését, hanem bármely más tulajdonságát, például színárnyalatát is jellemzik.

Azt, hogy a tudomány bevezette a „sokdimenziós terek" elképzelését, az idealisták felhasználják a materializmus elleni harcra; a materializmus viszont tagadja, hogy bármiféle test téren kívül létezhet. Az idealisták kijelentették, hogy a tudomány bebizonyította a tér negyedik és további dimenzióinak létezését, s hogy bár az emberek és a közönséges testek a háromdimenziós térben helyezkednek el, a testetlen, „szellemi lényegek", a „szellemek", a térnek közönséges lények számára hozzáférhetetlen negyedik vagy további dimenzióiban tartózkodnak. Onnan tudnak — úgymond — a „szellemek" hatni az anyagi folyamatokra, irányítani őket, miközben maguk észleleteink határain kívül maradnak. Valójában azonban a térnek semmilyen „negyedik dimenziója" nem létezik. Teljesen alaptalanok azok az idealista spekulációk, amelyeket a materializmus megcáfolása céljából a

„sokdimenziós terek" fogalmáról szőnek. A sokdimenziós „terekről" szóló tudományos elképzelések mindig abból az emberi gyakorlat által bebizonyított tényből indulnak ki, hogy a valóságban nincs semmilyen más tér, mint az objektív, reális, háromdimenziós tér.

A modern tudományos és népszerűsítő irodalomban gyakran esik szó a „négydimenziós világról". Ez a felfogás ugyancsak nem támasztja alá az idealista nézeteket. A fizika a világ „négydimenziós voltán" azt az egyszerű és megdönthetetlen tényt érti, hogy a világ nemcsak (a háromdimenziós) térben, hanem (az egydimenziós) időben is létezik, s hogy valamennyi reális folyamat vizsgálatakor figyelembe kell venni az anyag mindkét létezési formájának összefüggését, amelyeknek együttvéve négy dimenziójuk van. A modern fizikának a „négydimenziós világról" alkotott elképzelésében semmiféle misztikum vagy titokzatosság nincs és nem is lehet.

Az objektíve reális térről és időről alkotott felfogásunk fokozatosan változik, fejlődik és elmélyül. Ez különösen a tér és az idő belső összefüggését visszatükröző „négydimenziós világ" elképzelésének bevezetésében, a geometria újabb törvényeinek felfedezésében stb. fejeződött ki. A térről és az időről alkotott fogalmaink megváltozását azonban — mint Lenin hangoztatta — nem szabad összetéveszteni „azzal a megváltozhatatlan ténnyel, hogy az ember és a természet csakis időben és térben létezik, az időn és a téren kívüli lények pedig, melyeket a papi butítás teremtett, s az emberiség tudatlan, elnyomott tömegének képzelete tart fenn, a beteges fantázia birodalmába tartoznak, a filozófiai idealizmus csodabogarai, egy csapnivaló társadalmi rend csapnivaló termékei".[19]

Mint a kvantummechanika kimutatta, a mikroobjektumok nem lehetnek olyan állapotban, amelyben egyidejűleg pontosan meghatározott koordinátával rendelkeznének — mint a pont —, valamint pontosan meghatározott mozgásmennyiségük (vagy sebességük) lenne. Számukra vagy olyan állapot lehetséges, amelyben meghatározott koordinátával, vagy olyan,

[19] *Lenin* Művei. 14. köt. 188. old.

amelyben meghatározott mozgásmennyiséggel (impulzussal) rendelkeznek. (Harmadik eset is fennforoghat — az az állapot, amelyben mozgásmennyiségük is és a koordinátájuk is meghatározatlan —, de ezt most az egyszerűség kedvéért elhagyjuk.) Az, hogy a mikroobjektum a két állapot közül melyikben van, anyagi feltételektől függ.

A mai idealisták abbeli törekvésükben, hogy igazolják a téren és időn kívüli létről alkotott elképzelést, kihasználják a kvantummechanikának ezeket az adatait, és így okoskodnak: ha a mikroobjektum olyan állapotban van, amelyben meghatározott koordinátával rendelkezik, úgy térben és időben létezik, ha viszont olyan állapotba megy át, amelyben nincs meghatározott koordinátája, akkor „téren és időn kívül" létezik. S mivel a mikroobjektum állapota attól függ, hogy a megfigyelő milyen típusú kísérleti berendezést alkalmazott, ennek kiválasztása pedig a megfigyelő akaratától függ, tehát a kísérletező személy saját óhaja szerint megfoszthatja realitásától, vagy valóságossá teheti a tért és az időt.

Ezek az okfejtések teljesen helytelenek. Először is az, hogy a mikroobjektumnak nincs meghatározott koordinátája — olyan, amilyen a klasszikus mechanika anyagi pontjának van —, egyáltalában nem azt jelenti, hogy a mikroobjektum nem térben és időben létezik. Az a tény, hogy lehetséges a mikroobjektum olyan állapota, amelyben nem rendelkezik az anyagi pont koordinátájához hasonló meghatározott koordinátával, csupán annyit jelent, hogy a mikroobjektum bonyolult test, nem pedig a klasszikus mechanika pontja. Megengedhetetlen összezavarni azt a két kérdést, hogy jellemezhető-e pont-koordinátával valamely objektum állapota, illetve, hogy térben és időben létezik-e az illető objektum. Másodszor, a mikroobjektum állapotának megváltozását objektív anyagi okok hatása, reális fizikai körülmény idézi elő, nem pedig a megfigyelő akarata, önkénye. Az ember például repülőgéppel magasba emelkedhet, és repülhet, de le is ugorhat ejtőernyővel. Az ember, amikor *saját akaratából* ezt vagy azt teszi, nem helyezi hatályon kívül a Föld vonzóerejét, ha gépével a magasba emelkedik, s nem hozza tetszése szerint működésbe, ha leugrik. Ugyanez a hely-

zet a mikroobjektumokkal is: a fizikai készülékek semmilyen használata sem szüntetheti meg a dolgok tér- és időbeli létezését, és nem viheti túl a mikroobjektumokat határaikon. Akárcsak a készülékek, a segítségükkel vizsgált mikroobjektumok is térben és időben léteznek. És ezen az alapvető tényen soha senki semmiképpen nem változtathat.

Azt mondjuk, hogy a tér és az idő az anyag létezési formái. Ez a tétel nemcsak azt jelenti, hogy mindketten objektíve valóságosak, hanem azt is, hogy elválaszthatatlan összefüggésben vannak a mozgásban levő anyaggal. Ahogyan nincs anyag téren és időn kívül, éppúgy nincs — és nem is lehet — tér és idő sem anyag nélkül.

A tér és az idő, valamint a mozgásban levő anyag elválaszthatatlan összefüggéséből következik, hogy bármennyire változzanak is a jelenségek meg az anyagi objektumok, a tér és az idő létezése nem függ ezektől a változásoktól, mert az anyag, akárhogyan változik is, örökké létezik.

Az a tény, hogy a tér és az idő a jelenségek váltakozásától, az anyagi dolgokban végbemenő mindenfajta változástól függetlenül objektíve létezik, a tér és az idő *abszolút jellegét* fejezi ki. A tér és az idő tulajdonságai azonban változnak, mivel a változó anyag tulajdonságai által feltételezettek. Az anyagi feltételektől függően változnak a tárgyak térbeli formái, változik kiterjedésük, változik a geometriai törvények jellege, más-más lesz a jelenségek időbeli tartama, másképp folyik le az idő. Ebben a tér és az idő *viszonylagos jellege* jut kifejezésre.

A dialektikus materializmus azáltal, hogy elismeri a tér és az idő, valamint az anyag megbonthatatlan összefüggését, lényegbevágóan különbözik a metafizikus materializmustól. A metafizikus materializmus elismeri ugyan a tér és az idő objektív valóságát, de ezeket önálló lényegeknek tartja, amelyek az anyagi testeknek és folyamatoknak az anyagtól független puszta tartályai. Weyl német matematikus szemléletes kifejezése szerint ez a nézet úgy tekintette a tért, mint „bérkaszárnyát", amelybe akármilyen lakók beköltözhetnek, de ha nincs bérlőjük, üresen maradnak. Hasonló nézeteket vallott Newton, a nagy angol tudós, a klasszikus mechanika megalkotója is. Ő úgy

vélte, hogy a tér és az idő objektívek, de a mozgásban levő anyagtól függetlenül léteznek, tökéletesen változatlanok, és nincsenek egymással összefüggésben. Az így felfogott teret és időt „abszolút" térnek, illetve időnek nevezte. Az „abszolút tér" és az „abszolút idő" newtoni elképzelése egészen a XX. század elejéig fennmaradt a tudományban, amikor is végül a természettudósok számára a relativitás-elmélet kapcsán világossá vált, hogy helytelen az idő és a tér elszakítása egymástól, valamint a mozgásban levő anyagtól. Ezek a természettudósok nem ismerték a dialektikus materializmus nézeteit, amely már jóval ezelőtt kimutatta, hogy az idő és a tér az anyaggal is és egymással is összefüggésben van.

A közönséges égi- és földi testek viszonylag lassú mozgásával kapcsolatos problémák kutatása során bizonyos határokon belül elhanyagolható a tér és az idő összefüggése az anyaggal és egymással. Így például számos esetben eltekintenek az anyagi testek térbeli kiterjedésétől, s e testeket kiterjedés nélküli anyagi pontoknak tekintik. De amiképpen ezen az alapon nem szabad levonni azt a következtetést, hogy a testeknek általában nincs kiterjedésük, éppúgy arra sem szabad következtetni, hogy a tér és az idő elvileg függetlenek a mozgásban levő anyagtól, hogy nincs köztük semmilyen összefüggés, s hogy változatlanok. Az „abszolút" tér, illetve idő newtoni fogalma csak azért tartalmaz racionális lényeget, és csak azért használható fel a klasszikus mechanika törvényeinek megfogalmazásakor, mert számos esetben a tér és az idő, valamint az anyag összefüggése, amely a valóságban mindig fennáll, nem nyilvánul meg lényegbevágó módon a jelenségek lefolyásában. A klasszikus mechanika azonban éppen az említett megszorítások miatt nem bizonyult alkalmazhatónak a fény sebességét megközelítő, igen nagy sebességű mozgásokra.

Azokban az esetekben, amelyekben a vizsgált jelenségek szempontjából nem lényegbevágó a tér és az idő valóságos összefüggése az anyaggal, valamint egymással, ez az összefüggés mellőzhető. Ebben nincs semmi metafizika. Itt jogosult tudományos absztrakcióról van szó. A metafizika azt állítja, hogy az idő és a tér elvileg, lényegénél fogva nem függ össze sem az

anyaggal, sem egymással, s ezért mindig és mindenütt változatlan marad. A tér és az idő elvi elválasztása az anyagtól és egymástól, súlyos következményekkel jár: így vagy amúgy, de a materializmustól való eltérésre vezet.

A tér és az idő csak az anyagi dolgokban, csak az anyagi dolgokon keresztül, csak az anyagi dolgok révén létezik. „Az anyag e két létezési formája — hangsúlyozta Engels — az anyag nélkül természetesen semmi, üres elképzelés, csak fejünkben meglevő absztrakció."[20] Aki a teret és az időt elszakítja az anyagtól, s azt hangoztatja, hogy a tér és az idő az anyagtól elkülönülten létezik, az önálló, független létet tulajdonít annak, ami csak a gondolkodásban van meg. De éppen ez jelenti az átállást az idealista álláspontra, amely gondolati tevékenységünk termékeit önálló lényegeknek nyilvánítja. Ezért jegyezte meg Lenin, hogy „az időbeli dolgokon kívüli idő = Isten".[21]

A tér és az idő, valamint a mozgásban levő anyag összefüggéséről szóló tudományos fogalmak kidolgozásában nagy része volt Lobacsevszkijnek, a nagy orosz matematikusnak, a nem-euklidészi geometria megalkotójának.[22] Lobacsevszkijt a geometriai problémák kidolgozásában az a fő elv vezérelte, hogy a tér tulajdonságai nem változatlanok, nem mindig és mindenütt azonosak, hanem az anyag tulajdonságaitól, az anyagi testekben lejátszódó fizikai folyamatoktól függően változnak. „A geometria új elvei, a párhuzamosak teljes elméletével" című művében ezt írta: „... elménkben semminő ellentmondás nem lehet, midőn feltételezzük, hogy a természetben egyes erők az egyik, más erők pedig a maguk külön geometriáját követik."[23] S bármennyire is hihetetlennek tűnt fel kortársai szemében, Lobacsevszkij teljesen új, az euklidészi geometriától eltérő geometriát alkotott. Lobacsevszkij nem-euklidészi geometriájának egyik sajátszerűsége, hogy benne a háromszög szögeinek összege nem állandó és nem 180°, hanem oldalai hosszának változásától függően változó és mindig kevesebb, mint 180°. Később

[20] *Engels:* A természet dialektikája. 245. old.
[21] *Lenin* Művei. 38. köt. 52. old.
[22] A nem-euklidészi geometria törvényeit Lobacsevszkijjel egy időben, tőle teljesen függetlenül Bólyai János (1802–1860) is felfedezte. – *Ford.*
[23] *Lobacsevszkij* Összes művei. 2. köt. Moszkva–Leningrád 1949. 159. old. (oroszul).

Riemann újabb nem-euklidészi geometriát konstruált, amelyben a háromszög szögeinek összege 180°-nál nagyobb.

A nem-euklidészi geometria megalkotása feltárta a tér és az anyag mélyenfekvő összefüggését, valamint azt, hogy a tér tulajdonságait az anyag tulajdonságai határozzák meg. Ez nagy csapást mért a térrel kapcsolatos idealista nézetekre. Kant, abból kiindulva, hogy Euklidész geometriája, amelyet még az ókori Görögországban hozott létre, évszázadokon át változatlan maradt, a teret tudatunk tulajdonságának, tapasztalaton kívüli, a priori szemléleti formának nyilvánította, amelyben a megismerő alany „rendezi" a jelenségek elhelyezkedését. A geometria, Kant feltételezése szerint, éppen azért változatlan, mert a tér a szubjektum tudatához, s nem az azon kívül létező változékony jelenségekhez tartozik. Amikor Lobacsevszkij bebizonyította, hogy az euklidészi geometria nem az egyetlen geometria, s hogy a térben az anyagi feltételektől függően egészen különböző geometriák törvényei érvényesülnek, a konkrét tudományos adatok megdöntötték Kant a priori elképzeléseit.

A modern fizika még jobban elmélyítette és még tovább fejlesztette Lobacsevszkij eszméit. Az Einsten-féle relativitáselmélet feltárta a tér és az idő egymással, illetve a mozgásban levő anyaggal való összefüggésének konkrét formáit, s ezeket az összefüggéseket matematikailag, meghatározott törvényekbe fejezte ki. A tér és az idő, valamint az anyagmozgás összefüggésének egyik kifejezése az a tény — amelyet első ízben a relativitás-elmélet mutatott ki —, hogy az események egyidejűsége nem abszolút, hanem viszonylagos. Azok az események, amelyek az egyik anyagi rendszer viszonylatában, vagyis a mozgás egy bizonyos feltételei között egyidejűek, nem egyidejűek más anyagi rendszer viszonylatában, vagyis a mozgás más feltételei között. Ezzel az alapvető ténnyel egyéb fontos tételek is összefüggnek. Kiderült például, hogy a térben egymástól véges messzeségben levő testek közti távolság a különböző mozgó anyagi rendszerekben nem egyforma; a sebesség növekedésével csökken a távolság (a hosszúság). Ugyanúgy, az események közti időköz a különböző mozgó anyagi rendszerekben nem egyforma; a sebesség növekedésével csökken az időköz. A tér-

beli kiterjedésének (hosszúságának) és az időközöknek a mozgás sebességétől függő változásai egymással szigorú összhangban mennek végbe. Ebben a tér és az idő belső összefüggése nyilvánul meg.

A térnek és az időnek az anyaggal, az anyag mozgásával való szerves összefüggése, amelyet a relativitás-elmélet fedezett fel, újabb természettudományos bizonyítékkal igazolja, hogy a tér és az idő objektív, reális, független a tudattól, a megismerő szubjektumtól.

Ha nem vesszük figyelembe a tér és az idő összefüggését egymással, valamint a mozgásban levő anyaggal, nem érthetjük meg sem a fénysebességet megközelítő sebességű mozgásokkal kapcsolatos fizikai jelenségek, sem a nagy energia-értékekkel kapcsolatos folyamatok óriási területét, sem pedig a testeknek erős gravitációs terekben végzett mozgását.

Az anyag fejlődése során egyre újabb formákat és sajátos törvényszerűségeket hoz létre, s ennek megfelelően a természetben új meg új tér- és időbeli viszonyok keletkeznek. Az élő szervezetek kialakulásával például olyan térbeli viszonyok jelentek meg, amelyekre az élettelen természetben ismeretlen sajátos szimmetria-típusok jellemzők. Így tehát *a tér és az idő, akárcsak maga az anyag, a lét nagy, egyetemes törvényének: a fejlődés törvényének van alárendelve.*

A tér és az idő belsőleg ellentmondásos. Ez az ellentmondásosság, mint fentebb hangsúlyoztuk, először is abban jut kifejezésre, hogy a tér és az idő, természetüket tekintve, abszolút is meg viszonylagos is. Másodszor, ellentmondást jelent az, hogy a tér végtelensége az egyes anyagi objektumok véges kiterjedéseiből, az idő végtelensége pedig az egyes anyagi folyamatok véges tartamaiból tevődik össze. Harmadszor, a tér és az idő folytonosak is és megszakítottak (diszkrétek) is. A tér abban az értelemben folytonos, hogy a térbeli kiterjedés bármely, tetszőlegesen kiválasztott két (kicsiny vagy nagy, igen közeli vagy távoli) eleme között mindig reálisan létezik a kiterjedésnek egy olyan eleme, amely mindkét említett elemet egységes térbeli kiterjedéssé egyesíti; a térbeli kiterjedés elemei közt nem létezik semmiféle abszolút elkülönültség, tagoltság; ezek az elemek

átmennek egymásba. Ugyanigy, az idő abban az értelemben folytonos, hogy bármely két időköz között mindig reálisan létezik egy olyan időbeli tartam, amely ezeket az időközöket az időbeli egymásutániság egységes folyamatává egyesíti. Ugyanakkor azonban a tér és az idő megszakítottak is. Ez abban jut kifejezésre, hogy olyan elemekből tevődnek össze, amelyek az anyagi tárgyak és folyamatok minőségi különbözőségnek megfelelően, belső tulajdonságaik, struktúrájuk tekintetében különböznek egymástól.

4. A VILÁG EGYSÉGE

Sok ember elfogadja, hogy a bennünket körülvevő természet tudatunkon kívül és attól függetlenül, reálisan létezik, viszont azt állítja, hogy ezen a mindenki által ismert anyagi világon kívül létezik valamiféle másik, nem anyagi világ is, amely a „szellemek", a „legfőbb ész", a „magasabb akarat" stb. székhelye. A két („földi" és „égi") világról alkotott elképzelések még a távoli ókorban alakultak ki, s a vallás hatása következtében hosszú időn át uralkodó szerepet játszottak.

A tudomány lépésről lépésre jutott el odáig, hogy bebizonyítsa a két különböző világról alkotott elképzelések helytelenségét. A világ egységes. Az a reális anyagi világ, amelyhez tudatunkkal, érzékeinkkel és érzeteinkkel egyetemben mi magunk is tartozunk, az egyetlen valóságos létező világ.

Egyes múltbeli filozófusok, akik materialisták akartak maradni, s elvetették a túlvilágról alkotott elképzeléseket, a világ egységét vagy abból az állításból kiindulva próbálták bizonyítani, hogy a világ azért egységes, mert annak *gondoljuk el,* vagy abból, hogy a világ azért egységes, mert *létezik.* Ilyen álláspontra helyezkedett ebben a kérdésben Dühring is, akinek nézeteit — a materializmustól való elfordulása miatt — Engels „Anti-Dühring" című művében mélyrehatóan bírálta. Engels kimutatta, hogy egyik érv sem helyes. Csakugyan, ha a világ csupán azért egységes, mert egységes a róla alkotott gondolatunk, akkor ez annyit jelent, hogy a gondolat határozza meg a világot. De nem a világ tükrözi vissza a gondolat tulajdonsá-

gait, hanem ellenkezőleg, a gondolat tükrözi vissza a világ tulajdonságait. Gondolatunk „egységbe" foglalhatja a cipőkefét és az emlős állatot, de, mint Engels mondta, ettől még a cipőkefének nem lesznek tejmirigyei. Ugyanígy, abból az állításból, hogy a világ létezik, még nem következik egysége, hiszen a létezés (a lét) fogalma különbözőképpen, materialista és idealista módon egyaránt értelmezhető. Az is elismerhető létezőnek, amit csupán a tudat tartalmaz (ilyen a túlvilág „létezéséről" alkotott elképzelés), és nemcsak az, ami a tudaton kívül és tőle függetlenül van. Így tehát nem tartható fenn következetes filozófiai vonal a világ létezésének puszta elismerésével és nem érthető meg helyesen a világ egységéről szóló tétel valóságos tartalma.

„A világ egysége — hangsúlyozta Engels — nem létében van, noha léte egységének egyik előfeltétele, mert hiszen előbb *lennie* kell, mielőtt *egységes* lehet... A világ valóságos egysége anyagiságában van, és ezt nem néhány szemfényvesztő frázis, hanem a filozófia és a természettudomány hosszú és fáradalmas fejlődése bizonyítja."[24]

A világ anyagi egységének megismeréséhez vezető út egyik rendkívül fontos állomása volt, hogy Kopernikusz megalkotta a heliocentrikus rendszert. Kopernikusz előtt az a nézet uralkodott, hogy a világmindenség középpontja a Föld, s ekörül helyezkedik el az „égi szféra", „eszményi" égitesteivel: a Nappal, a bolygókkal, a Holddal és a csillagokkal. E nézet szerint az égitestek tökéletességének megnyilvánulása pontos gömbalakjuk és felületük abszolút simasága. A Földön minden átmeneti, mulandó, az égi szférában viszont minden örök és változatlan. Kopernikusz a heliocentrikus tanítás kidolgozásával megdöntötte ezeket a nézeteket. Bebizonyította, hogy a Föld egyáltalában nem középpontja a világegyetemnek, hanem éppolyan bolygó, mint amilyeneket azelőtt az eszményi égi szférába soroltak. Így tehát kiderült, hogy a „földi" és az „égi világ" szembeállítása teljesen alaptalan.

A Kopernikusz által megkezdett mű Galileiben talált folytatójára. Amidőn Galilei megszerkesztette és az égboltra irá-

[24] *Engels:* „Anti-Dühring". 45. old.

nyította az első távcsövet, olyan felfedezést tett, amely valamennyi kortársát megdöbbentette. Kiviláglott, hogy a Hold, amelyet az „eszményi égitestek" egyikének tartottak, egyáltalában nem tökéletesen gömb alakú, hanem a Föld felületéhez hasonlóan mélyedések, völgyek és hegyek borítják. Galilei azt is felfedezte, hogy a Nap felszínén a legszabálytalanabb alakú sötét foltok vannak. A teológusok nem akartak kibékülni azzal a gondolattal, hogy az égitestek nem olyan simák és tökéletesek, amint ők állították. Kegyetlenül leszámoltak azokkal a nagy tudósokkal, akik az embereket arra tanították, hogy olyannak lássák a világot, amilyen a valóságban. Bátor eszméiért az inkvizíció máglyáján pusztult el Giordano Bruno, kiváló olasz materialista filozófus (1548—1600). Bruno azt bizonyította, hogy a világmindenség végtelen térségében — ott, ahol a teológusok hite szerint csak az eszményi „égi világ" létezik — megszámlálhatatlanul sok ugyanolyan anyagi világ van, mint a mi földi világunk. Galileinek végig kellett szenvednie az inkvizíció tortúráit. A vallás és az egyház gátolta a tudomány fejlődését, de nem tudta megfojtani az igazságot, azt, hogy az anyagi világon kívül nincs semmiféle másik világ.

A mechanika törvényeinek és az általános tömegvonzás törvényeinek felfedezése újabb bizonyítékokkal támasztotta alá ezt az igazságot. Azok, akik a két különböző világ létezése mellett kardoskodtak, azt állították, hogy a földi és az égitestek mozgásán elvileg különböző törvények uralkodnak. Istenkáromló eretnekségnek tartották nemcsak azt a gondolatot, hogy e törvények azonosak, de még azt is, hogy hasonlóak. Newton nagy jelentőségű tudományos tette volt, hogy bebizonyította: a földi és az égitestek mechanikájának azonos törvényei vannak, s természetét tekintve ugyanaz az erő, amely a támasztékuktól megfosztott testeket arra készteti, hogy a földre essenek, készteti arra a Holdat, hogy a Föld körül keringjen, a bolygókat — köztük a Földet is — pedig arra. hogy a Nap körül keringjenek. Bebizonyosodott, hogy a végtelen világ kivétel nélkül valamennyi testét lényegét tekintve egységes anyagi kölcsönhatás kapcsolja össze, s nem létezik semmiféle földi és égi világra való felosztás.

A világ anyagi egységének bebizonyításában a tudomány fontos lépést tett előre a színképelemzés révén — vagyis a testek vegyi összetételének az izzó gáznemű állapotukban kibocsátott fény jellege alapján végzett tanulmányozásával. Minden izzó gáznemű állapotban levő kémiai elem atomjai teljesen meghatározott hullámhosszú fénysugarakat bocsátanak ki, amelyek az úgynevezett spektroszkópban több-kevesebb keskeny fénysáv (spektrum-vonalak) alakjában észlelhetők. Mindegyik kémiai elem külön vonal-csoportot (spektrumot) bocsát ki. Az izzásban levő Nap, a világegyetem végtelen térségében elszórt számtalan csillag és üstökös fénysugarakat bocsát ki, amelyek alapján megállapítható a Nap, a csillagok és az üstökösök vegyi összetétele. A kutatások bebizonyították, hogy az égitestek ugyanazokból az elemekből állnak, mint a Föld. Természetesen, ezeknek az elemeknek a különböző égitesteken és különböző részeikben található viszonylagos mennyisége más és más. A Napban például mintegy hatvan ismert kémiai elemet fedeztek fel, s közülük az atomok számát tekintve, első helyen a hidrogén áll; hidrogénatomok számához mérten négy-ötször kevesebb a hélium, a többi elem atomjai pedig csupán kb. 0,001 arányban fordulnak elő.

Igen tanulságos a hélium nevű kémiai elem felfedezésének története. Először a színképelemzés révén csupán a Napban találták meg. Ezért is nevezték el „héliumnak" (héliosz görögül Napot jelent). A Földön sokáig nem lelték fel a héliumot, s úgy látszott, hogy olyasvalamit fedeztek fel, ami csak a Napban van meg, a Földön nem található. Ám egy idő múlva a héliumot a Földön is megtalálták, s kiderült, hogy nem is olyan ritka elem. Ma a tudomány és a technika számos gyakorlati célra felhasználja a héliumot.[25]

[25] A XIX. század második felében, a gázködök színképében olyan spektrumvonalakat fedeztek fel, amelyek nem vágtak egybe a Földön előforduló kémiai elemek vonalaival. Ezzel kapcsolatban azt a hipotézist vetették fel, hogy a gázködökben a „nebuliumnak" nevezett sajátszerű elem fordul elő. Ez a hipotézis egészen 1927-ig tartotta magát, de akkor felfedezték, hogy a szóban forgó vonalak nem valami külön égi elemből származnak, hanem számos, a Földön létező elemből, amelyek az illető vonalakat csak az anyag igen ritkított állapotában bocsátják ki (az úgynevezett „tilos vonalak"). Az, hogy földi elemeknek ilyen spektrum-vonalai léteznek, nemcsak elméletileg, hanem gyakorlatilag is bebizonyosodott. Így tehát elejtették a „nebulium" mint külön „égi anyag" létezésének hipotézisét.

A kozmosz mélységéből meteoritoknak nevezett kisebb-nagyobb égitest-szilánkok repülnek a Föld felé. Legtöbbjük a levegővel való súrlódás következtében izzó gőzzé válik, elég még mielőtt elérné a Föld felszínét. Egyesek viszont nem válnak gőzzé, a Föld felszínére esnek, és így lehetőség nyílik összetételük és tulajdonságaik tanulmányozására. A vizsgálódások bebizonyították, hogy a meteoritok legfőbb alkotórésze a vas, s hogy nem tartalmaznak semmiféle olyan elemet, amely elő ne fordulna a Földön

A fizikának és a kémiának a Földön és a kozmikus térben levő testek vegyi összetételéről szóló adatai, amelyeket a tudósok hosszas, aprólékos munkával tártak fel, szilárdan alátámasztották a világ anyagi egységének nagyszerű eszméjét.

Minden kémiai elem atomjai olyan anyagi rendszereket alkotnak, amelyek azonos típusú „elemi" részecskékből (protonokból, neutronokból és elektronokból) állnak, és azonos típusú szerkezettel rendelkeznek; e szerkezet fő vonásai abban fejeződnek ki, hogy mindegyik atomban megvan *a)* a központi mag, amely nehezebb „elemi" részecskékből áll, s ezért az atom tömegének nagyobbik részét hordozza; *b)* a magot körülvevő réteges héj, amely könnyebb „elemi" részecskékből áll; *c)* a mag és a héj ellentétes elektromos töltése. A kémiai elemek atomjai tehát összetételüket és szerkezetüket tekintve egységesek. Ezzel függ össze az, hogy az atomok változatossága nem véletlenül egymás mellett létező testek valamiféle halmaza, hanem egymással belső összefüggésben levő anyagi objektumok egységes összessége, amelyben az objektumokat Mengyelejev egységes periódusos rendszere, egységes periódusos törvénye egyesíti. Ebben az értelemben mondotta A. J. Ferszman akadémikus, hogy a környező világ „mengyelejevi világ".[26]

De képzeljük csak el, hogy valamikor valamelyik égitesten olyan elemet fedeznek fel, amely nincs meg a földi viszonyok

[26] A végtelen világmindenségben lehetnek olyan testek is, amelyek nem a kémiai elemek szokványos atomjaiból állanak. A modern fizika, amely felfedezte az úgynevezett antirészecskék létezését, előrelátja annak lehetőségét, hogy ezekből az antirészecskékből az atomokhoz hasonló, de tőlük mégis lényegbevágóan különböző, többé-kevésbé bonyolult rendszerek keletkeznek. Ezek létezése nemcsak nem bontja meg a világ anyagi egységét, hanem újabb bizonyítékokat hoz fel erre az egységre: az atomokat és az antirészecskéket a kölcsönös egymássá alakulás folyamatai kapcsolják egybe.

között. Azt jelentené-e ez, hogy megbomlott a világ anyagi egysége? Szó sincs róla. Ez éppen úgy nem lenne ellentmondásban a világ anyagi egységével, amint nincs ellentmondásban a Föld növényvilágának anyagi egységével az a tény, hogy az úgynevezett „alpesi növényzet" (vagyis a magas hegységekben honos növényzet) egyáltalában nem fordul elő a földgolyó számos övezetében. Nem az a kérdés lényege, hogy a Naprendszer valamennyi testében, az összes csillagokban és galaktikákban egy és ugyanazon kémiai elemek vagy egy és ugyanazon „elemi" részecskék létezzenek, hanem az, hogy bármilyen objektumokkal találkozzunk is a világmindenség valamelyik zugában, mindezek nem lesznek mások, mint az anyag válfajai. Ezek az objektumok ugyanazzal az alapvető tulajdonsággal fognak rendelkezni, mint az anyag többi fajtái, vagyis ezek is mindenféle tudaton, eszmén, szellemen stb. kívül és tőlük függetlenül fognak létezni, és a természet objektív törvényeinek uralma alatt fognak állni. Éppen ennek bebizonyítása a természettudomány egyik legnagyobb vívmánya.

A teológusok, amikor szembeállítják egymással a „földi" és az „égi világot", azt hangoztatják, hogy a Földön minden átmeneti, változékony és előbb-utóbb véget ér, az égben viszont minden „változatlan, állandó és örök". De ugyan mennyiben örökösek és változatlanok az égi világ testei? A természettudomány kimutatta, hogy az égitesteknek az a rendszere, melyet Naprendszernek nevezünk, korántsem volt mindig olyan, amilyen ma. A Naprendszernek megvan a maga történelme. A Naprendszerhez tartozó testek nem egyszerre váltak olyanokká, amilyenek ma, nem egyszerre szerezték meg azokat a tulajdonságokat, amelyekkel ma rendelkeznek. A tudomány jelenleg még nem képes minden részletében leírni ezt az egész folyamatot, de vitathatatlan, hogy a Naprendszer története természeti, anyagi folyamat, amelyben nincs helye semmiféle csodának, sem „túlvilági erők" beavatkozásának. A Nap számos változása még egyszerű távcsővel is megfigyelhető. Időről időre a Nap felszínéről több százezer kilométeres protuberanciák törnek ki, amelyek az izzó anyag gigászi változásairól tanúskodnak; sötét foltok keletkeznek és tűnnek el, melyek a Nap anyagának viszonylag hidegebb

részei. A Nap tekintetünk elől elzárt mélyében a hidrogén bonyolult folyamatok révén szüntelenül héliummá alakul, s ennek következtében állandóan változik a Nap kémiai összetétele; az anyag egy részét a Nap kilövelli a világtérbe. A csillagok sem maradnak változatlanok. Számos csillag fellobban, miközben sokszorosára növeli fényességét, sok csillag változtatja nagyságát, szétesik stb. Egész csillagrendszerek pusztulnak el és jönnek létre.

Minden örök mozgásban, változásban van, bárhol is létezzék, s nincs semmiféle külön világ, amelyre ne lenne érvényes a létnek ez a törvénye. Ott pedig, ahol az anyag valamelyik formája eltűnik, okvetlenül megjelenik az anyag újabb formája, amely elkezdi a maga történelmét.

Az anyag egyetlen parányi részecskéje sem tűnik el nyomtalanul, és nem keletkezik a semmiből: az anyag csak egyik formájából a másikba alakul át, s eközben soha nem veszíti el alapvető tulajdonságait. Ha például eltűnik egy meghatározott tömegű anyagi objektum, feltétlenül megjelenik egy vagy több anyagi test, amelynek tömege pontosan egyenlő lesz az eltűnt test tömegével. Minden átalakulási folyamatban azonos marad az elektromos töltés összege. Ebben az anyag örökkévalósága jut kifejezésre.

A világ anyagi egységéről szóló tétel alátámasztásában óriási szerepet játszik az energia megmaradásának és átalakulásának törvénye, amely azt bizonyítja, hogy az anyag mozgása nem teremthető és nem semmisíthető meg. E törvény következtében, mint Engels mondotta, „a világon kívüli teremtőre való emlékezés utolsó nyoma is elenyészett".[27] Semmi más nem közölhet semmiféle mozgást valamely anyagi testtel — még a legparányibbal sem —, csak valamely másik anyagi test reális hatása, amely test részben vagy egészben átadja saját mozgását. Amennyi mozgást nyer az egyik test, annyit veszít a másik. Ez a nagy természeti törvény kivétel nélkül minden esetben érvényesül, és semmi sem sértheti meg. Minden, ami a világon van, uralma alatt áll.

[27] *Engels:* „Anti-Dühring". 14. old.

E törvény következtében az összes folyamatok egységes összefüggő láncolatot alkotnak, s ebben nincs és nem is lehet semmi, amit ne az anyag hozott volna létre. Az emberiség egész gyakorlata, a tudomány minden adata arról tanúskodik, hogy az energia megmaradásának és átalakulásának törvénye kivétel nélkül valamennyi folyamatban igaz.

Soha semmiben, egyetlen természeti vagy társadalmi jelenségben sem nyilvánulnak meg — és nem is nyilvánulhatnak meg — valamiféle titokzatos „nem anyagi világból" eredő hatások, amelyek e világ létezését bizonyítanák. Mindennek megvan a maga természeti oka, amely az anyagi testekben, e testek hatásában, tulajdonságaiban gyökerezik. Ha a tudomány ma még nem ad kimerítő választ egyik-másik kérdésre, előbb-utóbb megfelel rájuk anélkül, hogy az anyagi világ felett álló titokzatos „**természetfeletti erőkhöz" folyamodnék. A tudomány az anyagi világot önmagából magyarázza.**

Volt olyan idő, amikor az emberek nem tudták, mi az élet lényege. Az élő szervezetek sajátszerűsége, amely oly élesen megkülönbözteti egymástól az élőt és az élettelent, egyes gondolkodóknak alkalmat nyújtott arra az állításra, hogy az élet alapja egy bizonyos nem-anyagi „életerő", amely az élő szervezetekben lejátszódó összes folyamatokat irányítja. Az idealista gondolkodók különösen az élettelen anyag élő anyaggá való átalakulásának az állatokban és növényekben végbemenő folyamatáról jelentették ki, hogy az az „életerő" működésének eredménye. A természettudomány azonban bebizonyította, hogy az élet lényege az anyagcsere különleges módon végbemenő anyagi folyamata; az anyagcsere az anyag és az energia megmaradása törvényének van alárendelve, amely a természet többi területein is érvényes. Ennek bebizonyításában óriási szerepet játszottak Tyimirjazevnek a növények zöld leveleiben végbemenő fotoszintézissel kapcsolatos klasszikus kutatásai. A fotoszintézis eredményeképpen a növények a környezetből elsajátított szervetlen anyagokat szerves anyagokká alakítják át. Tyimirjazev kimutatta, hogy a fotoszintézis anyagi ok következtében folyik le, s hogy a fotoszintézis intenzitását pontosan meghatározza a növények levelei által elnyelt napenergia mennyisége.

„A zöld levél, vagy jobban mondva, a mikroszkopikusan kicsiny zöld klorofillszemcse — írta Tyimirjazev — az a gyújtópont a világtérben, amelybe az egyik végből a napenergia áramlik, a másikból pedig kezdetét veszi a földi élet minden megnyilvánulása. A növény közvetítő az ég és a föld között. A növény igazi Prométheusz, aki elragadta a tüzet az égből. Az általa elragadott napsugár ég a pislákoló mécsesben is meg a vakító villamos szikrában is. A napsugár hozza mozgásba a roppant gőzgép óriási lendkerekét, a festő ecsetjét, a költő tollát."[28]

Volt olyan idő, amikor az ember keletkezését az ismeretlenség homálya burkolta. Ebben az esetben is az történt, hogy a tudományos probléma eldöntésében felbukkant átmeneti nehézség alapján bizonyos nem anyagi erők hatását feltételezték, amelyek „csoda" segítségével hozták létre az embert. Ám az idők múltán ez a kérdés is igazi tudományos megoldást nyert, amely teljesen száműzte a vallási elképzeléseket. A megoldást Engels hozta, aki Darwin evolúciós elméletére támaszkodva, kidolgozta antropogenezis-elméletét, amely az ember keletkezését a munkával magyarázta. Így hát a jelenségeknek erről a területéről is kiűzték a nem anyagi erőkről és a titokzatos természetfeletti világról alkotott nézeteket.

A tudat jelenségei jellegüket tekintve erősen különböznek az összes anyagi jelenségektől. Ezt a különbséget az idealizmus arra használja fel, hogy tarthatatlannak nyilvánítsa a világ anyagi egységének eszméjét. De — mint a következő fejezetben részletesen kimutatjuk — a tudat, amely maga nem anyagi, mégis a sajátos módon szervezett anyag tulajdonsága, terméke, s anyag nélkül nem létezik. A tudat jelenségei nem alkotnak semmiféle külön világot, amely az anyagi világon *kívül* és azon *felül* állna. A tudat jelenségei tehát semmiképpen sem bontják meg a világ anyagi egységét. Csupán azt bizonyítják, mennyire sokrétű és bonyolult ez az egység, amely magában foglalja a végtelenül különböző minőségekkel és tulajdonságokkal rendelkező, mozgásban levő anyag változatos formáit.

Az emberi társadalom életét, történetét, az emberi tevékeny-

[28] K. A. *Tyimirjazev:* Válogatott művek. 2. köt. Moszkva 1948. 382–383. old. (oroszul).

séget, a társadalom előrehaladását gyakran úgy tüntetik fel, mint az „isteni akarat" elrendelésének, vagy az anyagi valóság felett álló és rajta uralkodó eszmék, tudat hatásának eredményét. A történelmi materializmus a társadalmi fejlődés anyagi okainak feltárásával kimutatta e nézetek helytelenségét. A társadalmi élet nem egyéb, mint az anyag különleges mozgásformája, amelyen jóllehet a maga sajátos törvényszerűségei uralkodnak, de történelmileg az anyagi mozgás egyszerűbb formáiból és azok alapján jött létre.

Az anyag minőségileg különböző összes formái között, valamint a nekik megfelelő mozgásformák között fennálló genetikus összefüggés egyetemes jellegének megállapítása döntő jelentőségű a világ egységéről szóló tétel alátámasztása szempontjából. Az anyag különböző formáinak, valamint a mozgás különböző formáinak **összefüggése mindig és mindenütt megvolt**, megvan **és meglesz, akár a múltat, a jelent, a jövőt, akár a végtelen tér kivétel nélkül bármely területét** tekintsük is. Így tehát, *a világon soha és sehol sem létezett, nem létezik és nem fog létezni más, mint mozgásban levő anyag vagy a mozgásban levő anyag teremtménye.* Éppen ebben van a világ anyagi egysége.

A világ anyagi. A világ egységes, örök és végtelen. S az ember, az anyagi világ legmagasabb rendű terméke, koronája a természetnek nevezett nagy egész része.

ANYAG ÉS TUDAT

Tudjuk már, hogy az anyag elsődleges, a tudat pedig másodlagos. Ez a materialista filozófia kiinduló tétele. Miután elemeztük az anyag és létezési formái kérdését, áttérünk annak behatóbb vizsgálatára, hogy mi a tudat és melyek a tudat sajátosságai.

1. A TUDAT A MAGASRENDŰEN SZERVEZETT ANYAG TULAJDONSÁGA

A tudat keletkezésének és lényegének kérdése a tudomány egyik legnehezebb problémája. A tudomány sokáig nem oldotta meg az olyan kérdéseket, hogy miképpen és fejlődésének melyik lépcsőfokán hozza létre az anyag a tudatot, hogyan keletkeznek az ember érzetei, észleletei, képzetei és gondolkodása, s hogyan megy végbe az érzetektől és a képzetektől a gondolkodáshoz vezető átmenet. Ez alkalmat adott arra, hogy olyan teljesen helytelen nézetek terjedjenek el, amelyek szerint a tudat nem anyagi szubsztancia — „a lélek" — tulajdonsága vagy működése. A lélek — úgymond — egyáltalában nem függ az anyagtól, az emberi testtől, hanem a testen kívül önállóan létezhet; míg az anyagi test előbb-utóbb elhal, a nem-anyagi „lélek" és a vele összefüggő tudat „örökké" él. Az efféle nézetek már a primitív embereknél is megjelentek, akik az álmot vagy az ember halálát azzal magyarázták, hogy a „lélek" ideiglenesen vagy örökre eltávozik a testből. Az idealista filozófia nemcsak hogy nem számolt le ezekkel a fantasztikus elképzelésekkel, hanem ellenkezőleg, különböző rendszereivel elméletileg „megalapozta", megerősítette őket. Mindegyik idealista rendszer így vagy amúgy azt hirdette, hogy a tudat (vagy a „lélek") önálló, természetfe-

letti lényeg, amely nem függ az anyagtól, sőt, mi több, teremti az anyagot.

Nehézséget okozott ez a probléma a materialista filozófiának is. A materialista filozófia, amellett, hogy a tudat lényegét, helyesen az anyag különleges tulajdonságaként fogta fel, komoly hibákat is vétett. Egyes Marx és Engels előtti materialista filozófusok például megtorpantak a tudat keletkezésének nehéz problémája előtt, s a tudatot az anyag attribútumának, örök tulajdonságának tekintették, amely az anyag minden formájában jelen van. Más materialista gondolkodók viszont, mivel nem tudták helyesen felfogni a világ anyagi egységének elvét, lényegében véve oda jutottak, hogy tagadták a tudat létezését. Kijelentették, hogy a tudat az anyag sajátos válfaja, amelyet az agy úgy választ ki, mint például a máj az epét. Ezek voltak a *vulgáris materialisták*. A tudományos ismeretek fejlődése alapján a materializmus felülkerekedett mindezeken a hibákon, s a természettudományos adatokra támaszkodva, fokozatosan, lépésről lépésre haladt a tudat lényegének helyes, egyre mélyebbre hatoló ama felfogása felé, amely szerint a tudat a magasrendűen szervezett anyag tulajdonsága, az agytevékenység terméke.

A pszichés folyamatok, a tudati jelenségek tanulmányozása azért olyan nehéz, mert egyik érzékszervünk sem fogja fel őket közvetlenül. Az érzetet, az észleletet, a képzetet, a gondolatot nem lehet sem látni, sem hallani, sem szagolni, sem tapintani. Láthatjuk a gondolkodás szervét — az agyat —, mikroszkóp segítségével megszemlélhetjük az agy sejtjeit, megfelelő műszerekkel tanulmányozhatjuk az idegszövetben vagy az agyvelő állományában keletkezett elektromos áramot stb., de a gondolatot soha és sehol sem láthatjuk meg akár a legtökéletesebb mikroszkóppal sem, nem mérhetjük meg sem a súlyát, sem hosszúságát. A tudatnak, a gondolkodásnak nincsenek olyan fizikai tulajdonságai, mint amilyenekkel az anyagi testek rendelkeznek. Ebből azonban semmiképp sem következik, hogy a tudat valamiféle természetfeletti világhoz tartozik, amely elvileg különbözik az anyagi világtól, és nem függ az anyagtól. Az sem következik belőle, hogy a tudatot egyáltalában nem lehet szigorúan tudományos, objektív módszerekkel kutatni.

Jóllehet érzékeinkkel közvetlenül nem észleljük más emberek tudatát, de észleljük reális cselekvéseiket, magatartásukat, beszédüket, amelyekben gondolataik kifejeződnek. Az egyén célszerű tevékenységében, a környezettel való kölcsönös viszonyainak és kapcsolatainak jellegében feltárul az illető tudata, tudatának sajátosságai. Joggal járja ez a mondás: „Tetteiből ismerni meg az embert." Az ember gyakorlati tevékenységének, a természeti és társadalmi környezettel való kölcsönös viszonyainak és kapcsolatainak gondos tanulmányozása (s mindez hozzáférhető az objektív vizsgálat számára) sokkal többet nyújt az emberi tudat tanulmányozása szempontjából, mint ha valaki az önmegfigyelés módszerével vizsgálja, mi megy végbe saját tudatában. A tudatunkban végbemenő jelenségek helyesen végrehajtott önmegfigyelése sok értékes adatot nyújt a pszichikum tanulmányozása számára, és nem szabad lebecsülnünk ezt a módszert. A tudattal, a pszichés tevékenységgel foglalkozó tudomány azonban különösen azóta haladt nagy lépésekkel előre, amióta megtalálta a tudat tanulmányozásának objektív módszereit. E tekintetben a tudomány rendkívül sokat köszönhet I. M. Szecsenovnak és I. P. Pavlovnak, az orosz tudomány e két kitűnőségének, akik természettudományos módszer alkalmazása alapján kidolgozták az állatok és az ember magasabb rendű idegműködésének egységes egészet alkotó elméletét.

A pszichikum az agy anyagi működésének eredménye. Ezt elsősorban az a tény bizonyítja, hogy pszichés jelenségek csak idegrendszerrel rendelkező, normálisan funkcionáló élő szervezetekben fordulnak elő. Emellett a pszichés folyamatok legbonyolultabb fajtái (s ezek közé tartozik az elvont gondolkodás), amelyek megbonthatatlan belső egységükben és kölcsönös feltételezettségükben alkotják azt, amit tudatnak nevezünk, a legmagasabbrendűen szervezett idegrendszer és ennek legmagasabb rendű része — a nagyagy — létéhez kapcsolódnak. Minél alacsonyabb fokon helyezkednek el viszont az állatok az evolúció lépcsőfokain, s minél egyszerűbben szervezett idegrendszerük van, annál elemibbek pszichés jelenségeik. A legegyszerűbb lények, amelyeknek nincs központi idegrendszerük, nem mutatnak pszichés jelenségeket.

Az, hogy a tudat a meghatározott módon szervezett anyagtól függ, könnyen felfedezhető, ha valamilyen sérülés vagy betegség következtében kárt szenved az agy normális működése. Ha megsérülnek az ember nagyagyféltekéi — pszichikuma, tudata részben vagy egészében szétesik; az agy sérülésének meggyógyítása vagy az agy betegségének megszüntetése a tudat normális működésének helyreállását eredményezi. Azt, hogy a tudat az agy állapotától függ, olyan közismert tények is mutatják, hogy az emberek a különféle kábítószerek hatására elalszanak és hallucinálnak.

Az emberi tudat szempontjából döntő jelentőségű a nagyagykéreg. Ez rendkívül bonyolult anyagi képződmény, amelynek különböző részei különböző tulajdonságokkal és más-más szerkezettel rendelkeznek. A nagyagykéreg számos mezőre oszlik, úgymint látómező, hallómező, mozgató mező stb. **E mezők mindegyikére sajátos mikroszkopikus strukturáltság — a sejtek formája, a sejtrétegek elhelyezkedése — jellemző, és mindegyik mezőnek meghatározott funkcionális szerepe van az egész nagyagykéreg működésében.** Mindamellett ezeknek a területeknek a struktúrájában közös vonások is találhatók; a nagyagy egységes egészet alkot. A nagyagykéreg mezői a látó-, halló-, mozgató és egyéb analizátorok[1] kérgi végződései. Az analizátorok kérgi részei (az analizátormagok) nincsenek élesen elhatárolódva egymástól, hanem egymásba hatolnak, külön neuron-képletek révén összekapcsolódnak egymással. Az analizátorok kérgi részei töltik be a legmagasabb funkciót — az agyba belépő ingerületek analízisét és szintézisét. A kéregnek azok a részei, amelyek a tulajdonképpeni analizátorok között vannak elszórva, ugyanolyan receptorok, s néhány ugyanolyan típusú funkció ellátására képesek, mint maguk a kérgi analizátorok, csak jóval elemibb módon. Ennek következtében az analizátor valamely kérgi része működésének megsértése (operáció, sérülés stb.) lehetetlenné teszi az adott kéregmezőkre jellemző legmagasabb rendű funkciók ellátását, de az analizátorok elszórt részei még mindig képesek az ugyanezekkel a receptorokkal összefüggő elemi funkciók végrehajtására. Pavlov ezt a következő kísérletekkel bizonyította: egy olyan kutya, amelyiknek kiirtották agyféltekéinek tarkólebenyeit (azaz a látási észleletek, valamint magasabb rendű analízisük és szintézisük területét), nem tudta megkülönböztetni egymástól a tárgyakat, de megkülönböztette a megvilágítás fokait és az egyszerűbb

[1] Az analizátorok bonyolult idegmechanizmusok, amelyekbe a már említett kérgi részeken kívül még beletartoznak: az érzőkészülékek vagy receptorok (azoknak az érzőideg-rostoknak végződései, amelyek az ingereket felfogják és idegingerületekké alakítják át), továbbá a vezetékek, amelyek az ingerületet a receptorokból a nagyagykéregbe továbbítják.

formákat; egy olyan kutya pedig, amelyiknek eltávolították halántéklebenyeit (azaz a hallási észleletek, valamint magasabb rendű analízisük és szintézisük területét), nem különböztette meg az összetett hangokat, mint például a maga nevét más nevektől, de megkülönböztette az egyes hangokat, például az egyik hangot a másiktól stb. Pavlov ebben döntő bizonyítékot látott arra vonatkozóan, hogy a nagyagykéreg szerkezete elsőrendű szerepet játszik a magasabb rendű idegműködés folyamataiban. Pavlov gondos kísérleti vizsgálatokra támaszkodva kimutatta, hogy azzal, ha az állat nagyagykérgének valamelyik területét beteggé teszik, míg a többi területet épen hagyják, az állat magasabb rendű idegműködésének meghatározott fajtájú zavarai idézhetők elő.

Pavlov mint rendkívül fontos tényt hangsúlyozta, hogy az agy szerkezetének részletei és az idegfolyamatok dinamikája összhangban vannak egymással; a magasabb rendű idegműködésről szóló tanítás egyik alapelvének tartotta „a dinamika egyezését a struktúrával". Ezzel Pavlov kifejtette a dialektikus materializmusnak a pszichikumról szóló tanítását, amely szerint a pszichikum a *különleges* módon szervezett anyag tulajdonsága, az agy funkciója.

Az agykéreg nem egymás mellett létező, csupán külsőleg összefüggő, különálló strukturális képletek összessége. Pavlov hangsúlyozta, hogy az egyes képletek szerves összefüggésben vannak egymással, egységet alkotnak. „Míg — írta —, a nagyagyféltekék kérgét egyik szempontból úgy tekinthetjük, mint mozaikot, amely az adott pillanatban meghatározott fiziológiai szerepet játszó egyes pontok megszámlálhatatlan sokaságából áll, másik szempontból viszont igen bonyolult dinamikus rendszert találunk benne, amely állandóan az egyesülésre (integrációra) és az egyesített működés sztereotipizálására törekszik."[2] Pavlov tanításának egyik legfontosabb jellemző vonása, hogy ilyen dialektikusan fogja fel az egész és a részek szerves összefüggését az agykéreg munkájában. Ennek következtében Pavlovnak sikerült meghaladnia az agyvelő munkájának szemléletében megnyilvánuló két szélsőséges hibát: egyrészről az úgynevezett lokalizációs irányzatot, amelynek hívei semmibe véve az agy egységét, a legteljesebben abszolutizálják az agyvelő egyes területeinek működésében megnyilvánuló sajátszerűséget; másrészről azt az irányzatot, amely csak az agyvelő egységét látja, s így tökéletesen figyelmen kívül hagyja az agy egyes strukturális képleteinek jelentőségét.

A tudat tehát az agy terméke, a magasabbrendűen szervezett anyag terméke, az agy funkciója; az agy pedig a tudat, a gondolkodás szerve.

Amikor a tudatot az anyag termékének nevezzük, nem azt

[2] *Pavlov* Összes műveinek gyűjteménye. IV. köt. Moszkva–Leningrád 1947. 195. old. (oroszul).

akarjuk mondani, hogy a tudat, amely az anyagból származik s az anyagtól függ, az anyaghoz képest külsőleges valami, azzal párhuzamosan létezik, mint például az almafa ágain a fából származó és attól függő alma. A gondolkodó agyban végbemenő fiziológiai folyamatok és a gondolkodás, a tudat: nem két párhuzamos folyamat, *hanem egyetlen egységes folyamat,* amelynek belső állapota éppen a tudat. Lenin hangsúlyozta, hogy „a tudat az anyag belső állapota . . .”[3] Így tehát, a tudatot semmiképpen sem lehet elválasztani a gondolkodó anyagtól.

Helytelen ugyanakkor úgy tekinteni a gondolatot, a tudatot, mint anyagot, mint anyagi valamit, ahogyan a vulgáris materialisták teszik. Ha a tudatot anyagnak tartjuk, „ezzel az anyag és a szellem, a materializmus és az idealizmus ismeretelméleti szembeállítása értelmét veszti” (Lenin). Az ismeretelméleti kutatások határain belül elengedhetetlen az anyag és a tudat szembeállítása. Viszont „igen nagy hibát követne el az, aki e határokon túl akarna operálni az anyag és a szellem, a fizikai és a pszichikai ellentétével mint abszolút ellentéttel”.[4]

Az anyag szembeállítása a tudattal az ismeretelmélet határain belül abszolút abban az értelemben, hogy ez az elsődlegesnek a feltétlen szembeállítása a másodlagossal, az örökké létezőnek a szembeállítása azzal, ami a természet fejlődésének csupán meghatározott szakaszában alakul ki. Az anyag szembeállítása a tudattal azonban egyszersmind viszonylagos is abban az értelemben, hogy a tudatot semmiképpen sem lehet elválasztani a gondolkodó anyagtól és szembeállítani vele, mint valamiféle elkülönült, önálló dolgot. A tudat nem a természettől idegen valami, hanem éppen olyan természetes terméke a természetnek, mint azok az anyagi lények, amelyek rendelkeznek ezzel a tudattal.

A modern tudomány, amely jelentős sikerekkel büszkélkedhet az agyműködés megismerése, valamint a pszichés jelenségek, a tudati folyamatok tanulmányozása területén, nemcsak azt tűzi ki feladatául, hogy megmagyarázza ezeket a jelenségeket, hanem azt is, hogy uralkodjék rajtuk, irányítsa őket. „Meg

[3] *Lenin* Művei. 14. köt. 80. old.
[4] Ugyanott, 253. old.

lehetünk győződve — írta Pavlov —, hogy azon az úton, amelyre az állatok agyát vizsgáló szigorú fiziológia lépett, fényes felfedezések várják a tudományt, és ezzel olyan rendkívüli hatalomhoz jutunk a magasabb rendű idegműködés felett, amely nem marad el a természettudomány más vívmányai mögött."[5]

Az idealista filozófusok a természettudomány nyilvánvaló adatai ellenére is vitatni próbálják, hogy a tudat a meghatározott módon szervezett anyag terméke, funkciója, tulajdonsága, s hogy az ember agyával gondolkodik. Friedrich Paulsen[6] például kijelentette: értelmetlenség olyasmit mondani, hogy a gondolkodás az agyban megy végbe; szerinte ugyanolyan joggal azt is állíthatjuk, hogy a gondolatok a gyomorban vagy a Holdon vannak. A materializmus ellen felhozott efféle „ellenvetés" annyira badar, hogy egy elmegyógyász megjegyezte: csak bolondoktól és gyengeelméjűektől hallottam, hogy lelkük a gyomrukban vagy a Holdban van.

Azt a tételt, hogy a gondolat és az érzet az agy funkciója, tulajdonsága, a leghatározottabban elvetette a szubjektív idealista Richard Avenarius, akinek filozófiai nézeteit Lenin „Materializmus és empiriokriticizmus" című művében behatóan bírálta. Avenarius álláspontját arra hivatkozva próbálta megindokolni, hogy senki sem látta közvetlenül, miképp keletkeznek az érzetek az agyban. Nézete szerint az érzetek mindig léteznek, csak mi nem mindig tudatosítjuk őket: amikor végbemegy az anyagi mozgás (az ingerület) közlése azzal a szubsztanciával, amelyet mi érzékelő szubsztanciának tekintünk, ezzel egyidejűleg — de nem ennek következtében! — a már előbb is létezett érzetek „felszabadulnak" és tudatosultakká válnak. Az érzet, a gondolat Avenarius szerint nem az agy funkciója, nem az agy terméke.

Helyezkedjünk egy pillanatra Avenarius álláspontjára, és tegyük fel, hogy az agyban lezajló folyamatok nem létrehozzák, hanem csupán valamiképpen „felszabadítják" az érzeteket. Ekkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy például annak

[5] *Pavlov* Összes művei. III. köt. 1. könyv. Akadémiai Kiadó 1954.
[6] Lásd *Friedrich Paulsen:* Einleitung in die Philosophie. (Bevezetés a filozófiába.) Stuttgart–Berlin, 1916. 150. old.

a fájdalomnak az érzete, amelyet azért érzékelek, mert ma késsel megvágtam a kezem, már tegnap is, a vágás előtt is létezett, hogy az az érzet, amelyet csak a holnap megszagolt rózsa illata vált ki, már megvan bennem, csak még nem tudatosítottam stb.

Egyetérthetünk-e Avenarius-szal anélkül, hogy ne szakítanánk a tudományos, logikus gondolkodás legelemibb követelményeivel? Természetesen nem. Bárki lépten-nyomon meggyőződhet arról a kézenfekvő tényről, hogy érzetei az anyagi külvilágnak érzékszerveire gyakorolt hatása következtében keletkeznek. Csak azért lehetséges, hogy helyesen tájékozódjék a külvilág jelenségeiben, legyőzze az elébe tornyosuló akadályokat, elkerülje a kedvezőtlen viszonyokat, és meglelje a létezéséhez, valamint tevékenykedéséhez szükséges kedvező lehetőségeket. Avenarius és hívei visszavezetnek bennünket ahhoz a platóni elmélethez, hogy a lélek visszaemlékezik az ideákra, melyeket az „eszmék világában" látott.

Avenarius szemére vetette azoknak a természettudósoknak, akik a gondolatot és az érzetet az agy funkciójának tekintették, hogy megengedhetetlen „introjekciót" követnek el, azaz az agyba gondolatokat és érzeteket helyeznek bele, amelyek ott nincsenek. Kijelentette, hogy ezzel eltérnek „a világról alkotott természetes fogalomtól", ami idealizmusra vezet. Önmagát viszont az idealizmus ellenfelének nyilvánította azon az alapon, hogy egyformán reálisnak ismeri el az „én"-t és a környezetet. Valójában azonban Avenarius harcolt a világról alkotott valóban „természetes fogalom", azaz a materializmus ellen, s az idealizmusnak kelt védelmére, mert számára mind az „én", mind a környezet lényegében véve csak érzetek komplexuma. Végül is Avenarius nem bizonyította be, hanem csak posztulálta, amit be akart bizonyítani, azt ti., hogy az érzetek a gondolkodó anyag, az agy nélkül léteznek. Lenin ezt írta: „Mivel még nem ismerjük az érzet és a meghatározott módon szervezett anyag minden pillanatban észlelhető kapcsolatának összes feltételeit, ezért csak az érzetet ismerjük el egyes-egyedül létezőnek — így foglalható össze Avenarius szofizmája."[7]

[7] *Lenin* Művei. 14. köt. 42. old.

Egyes mai idealisták „nem tagadják", hogy a tudat összefügg az aggyal. Az összefüggést azonban úgy értelmezik, hogy az agy csupán a tudat megnyilvánulásának „eszköze", de a tudat, mondják, független az agytól. Könnyen felfedezhetjük, hogy ez csupán Avenarius hibás elméletének másfajta megfogalmazása.

Avenariustól eltérő módon közelítette meg a szubjektív idealista Ernst Mach a tudat és az agy összefüggésének kérdését. Mach el akarta kerülni, hogy nyílt ellentmondásba keveredjék a természettudomány adataival, amelyek a tudat, az érzetek, valamint az agyban és az idegrendszerben végbemenő anyagi folyamatok megbonthatatlan összefüggését bizonyítják, s ezért a természettudományos adatokat filozófiai tanításához próbálta idomítani, amely szerint a testek érzetkomplexumok. De, mint Lenin kimutatta, ez a kísérlet ugyancsak siralmas eredményekre vezetett. Mivel az agy test, ezért — Mach szerint — érzetkomplexum. De az agy az enyém, s én szintúgy érzetek komplexuma vagyok, tehát amikor valamit érzékelünk, azt kell mondanunk: az egyik érzetkomplexum (az „én") egy másik érzetkomplexum (az agy) segítségével valamilyen harmadik érzetkomplexumot érzékel! Akármennyire is összevissza kevert az „érzetkomplexumoknak" ez a halmozása, mégis eligazodhatunk benne, ha a kiindulópontnál kezdjük. Mindjárt szembeötlik Mach elméletének teljesen hibás és eklektikus volta: először kijelenti, hogy minden érzet, majd gyakorlatilag ennek ellentmondó nézeteket tesz magáévá, azt ti., hogy az érzetek olyan folyamatokkal függnek össze, amelyek az élő szervezetek és a külvilág közti anyagi mozgáscseréjét jelentik.

Az úgynevezett lokalizációs elméletek sajátos módon tagadják azt a tételt, hogy a tudat az agy funkciója. A lokalizációs elméletek hívei látszólag helyesen vélekednek, amikor azt a feladatot tűzik ki, hogy meg kell találni azokat a helyeket az agyban, ahol a pszichés folyamatok keletkeznek. Lényegét tekintve azonban nézeteik ellentmondanak a modern természettudomány adatainak, filozófiailag pedig tarthatatlanok. A lokalizációs irányzat hívei, akiket számos mai külföldi fiziológus és neurológus is támogat, egészen odáig mennek el, hogy kijelentik: az agyvelő minden egyes pontjának külön, teljesen elszigetelt

pszichés funkció felel meg — az egyik pontban van a „számok felismerésének" központja, a másikban „a mondatok megértésének", a harmadikban „a betűk felismerésének", a negyedikben „a megszemélyesített tárgyakról való képalkotásnak", az ötödikben „a meg nem személyesített tárgyak felismerésének", a hatodikban a személyiség, a hetedikben a vallási „én" központja stb., stb. S bár e pszichés funkciók mindegyikét az agy különkülön részeihez kötik, a pszichomorfológiai elméletek hívei lényegében véve tagadják a pszichikum és az agy belső kapcsolatát, elszakítják a pszichikumot az agytól. Mivel az agyat elkülönült, egymástól és a külső behatásoktól elszakított részekre darabolják, elvetették annak megértésének lehetőségét, hogy miként képes az agyvelő egységes szintetikus működésre. Ezért ahhoz az elképzeléshez folyamodnak, hogy a pszichés funkciók teljesen önállóak, csupán hely- és időbelileg esnek egybe az agykéreg fiziológiai működésével, s a maguk külön törvényei szerint mennek végbe, amelyeknek semmi közük sincs az agyvelő működésének törvényeihez. Ténylegesen ezek a nézetek csupán a tudomány által régen meghaladott dualizmusnak, a pszichofizikai paralelizmus elméletének felmelegített kiadásai. E szerint az elmélet szerint a világ két, egymástól teljesen független folyamat — a fizikai és a pszichés folyamatok — sora, s e folyamatok két, elvileg különböző szubsztanciában (az anyagi és a szellemi szubsztanciában) mennek végbe, mintegy párhuzamosan egymással.

Ugyanide jutnak el annak az elképzelésnek a hívei is, amely szerint az agy differenciálatlan, struktúra nélküli tömeg. Nem látják meg, hogy az agyi analizátorok működésének forrásai a külső környezet hatásai, nem látják az analizátorok munkájának sajátszerűségét, amelyet a külső anyagi hatások minőségének különbözősége okoz, s ezért úgy próbálják értelmezni a pszichikumot, mint valamiféle egységes, az egész agyra kiterjedő s anyagi alapjával szemben álló „agyi aktivitás", „spontán agyi energia" eredményét. Így tehát ők is a pszichofizikai paralelizmus álláspontjára helyezkednek.

Pavlov és más tudósok a magasabb rendű idegműködés körébe vágó kutatásaikkal teljesen megdöntötték mindezeket a dualista

elméleteket. Minden olyan ellenvetés, amelyet a materializmusnak az ellen a természettudományosan bebizonyított nagy fontosságú tétele ellen hoznak fel, hogy a tudat a magasrendűen szervezett anyag terméke, kudarcot vall — és kudarcot is kell vallania —, mert alapjában ellentmond a természettudomány adatainak!

Ezen a példán láthatjuk, milyen fontos a tanulmányozott jelenségek mindenirányú, dialektikus megközelítése, mert csak így juthatunk helyes következtetésekre; s azt is, hogy milyen súlyos hibákra vezet az egyoldalú, metafizikus megközelítés.

2. A TUDAT AZ ANYAGI VILÁG VISSZATÜKRÖZŐDÉSE

A tudat tehát az agyműködés terméke. A tudat azonban csak azért keletkezik és formálódik az agyban, mert az agy anyagi összefüggésben van a külső világgal. Az agy a külvilággal a perifériás érzékszervek — a szem, a fül, az orr nyálkahárnyái, a nyelv szemölcsei, a bőr idegvégződései stb. — révén áll kapcsolatban.

Érzetek csak akkor keletkeznek az agyban, amikor az agyba idegingerület jut el, ezt pedig valamilyen anyagi tényezőnek az érzékszervekre gyakorolt ingerlő hatása váltja ki. A hallási érzeteket például a hanghullámoknak a hallószervre gyakorolt hatása, a szaglási érzéket pedig az anyag részecskéinek az orrüregben elhelyezkedő szaglósejtekre gyakorolt hatása idézi elő stb.

Az érzetek forrása tehát a külvilág, az anyag, az anyagi környezet, a környezetet alkotó jelenségek és tárgyak.

Az érzet az az alap, amelyre a tudat valamennyi jelensége épül. Érzékelés nélkül lehetetlen a megismerés. A tudat csupán az érzékelés révén jut hozzá egész gazdag tartalmához. Minél tágabb körű és változatosabb a tudat kapcsolata a környező anyagi világgal, annál gazdagabb lesz tartalma.

Ismerünk olyan eseteket, hogy az emberek vakon, süketen és némán születtek. Hacsak nem segítenek különleges beavatkozással az ilyen szerencsétleneken, létezésük alapjában véve pusztán a fiziológiai funkciók

végzésére szorítkozik, tudatuk pedig rendkívül szegényes lesz. Ha viszont orvosi segítség következtében akárcsak valamelyik nem működő érzékszervüket sikerül helyreállítani, tudatuk gazdagodni fog és átfogóbbá válik, s az illetők teljes értékű tagjai lesznek az emberi társadalomnak, tevékeny, alkotó életet élhetnek. Ha az agy az érzékszervek révén egyáltalán nem tartana fenn kapcsolatot a külvilággal, nem keletkezhetnének benne érzetek, tehát az ember nem rendelkezhetnék tudattal. „Amikor az ember fizikailag erősen kimerült — írta Szecsenov — *halálosan mély álomba* merül. Az ilyen ember pszichés működése egyrészt a nullára esik, s az ilyen állapotban az ember nem lát álmot, másrészt az embert a külső ingerekkel szemben való rendkívül nagyfokú érzéketlenség jellemzi: nem ébreszti őt fel sem a fény, sem az erős hang, sőt még a fájdalom sem. A külső ingerek iránti érzéketlenségnek a pszichés működés megsemmisülésével való egybeesését a borral, kloroformmal elkábított és ájult embereknél is észlelhetjük. Az emberek tudják ezt, és senki sem kételkedik abban, hogy mindkét aktus oksági kapcsolatban van egymással. A tárgyra vonatkozó véleménykülönbség nem több, mint hogy egyesek az öntudat elvesztését tartják az érzéketlenség okának, mások ellenkezőleg. Az ingadozás e vélemények között azonban lehetetlen. A mélyen alvó ember füle mellett süssenek el 1, 2, 3, 100 stb. ágyút, az felébred, s a pszichés működés szempillantás alatt megjelenik. Viszont, ha az alvó embernek nem volna hallása, akkor elméletileg millió ágyút is elsüthetnének — s az öntudat nem térne vissza. Ha nem volna látásunk — ugyanez történne bármily tetszés szerinti erősségű fényingerülettel, s ha bőrünknek érzékenysége nem volna — a legrettenetesebb fájdalom is következmények nélkül maradna. Egyszóval a halálos álomba merült és az érzőidegeitől megfosztott ember folytatná halálos álmát egészen a halálig.

Nem bánom, ha ezek után mondják is, hogy külső érzéki ingerület nélkül — ha csak pillanatra is, de lehetséges a pszichés működés és ennek kifejezése — az izommozgás"[8]

Sz. P. Botkin, a híres tudós klinikáján feküdt egy nő, aki vak is meg süket is volt, és egyik keze kivételével egész testén elvesztette a bőrérzékenységét. A beteg rendszerint alvó állapotban volt, s csak akkor ébredt fel, ha megérintették azt a kezét, amely megőrizte érzékenységét.

Valamely meghatározott tárgy egy és ugyanazon tulajdonsága azonos feltételek között agyunkban egy és ugyanazon ingert váltja ki. Nem fordul elő olyasmi, hogy például azonos körülmények között egy és ugyanazon biliárdgolyó az egyik pillanatban a fehér szín érzetét váltja ki bennünk, a másikban a feketét, majd a zöldét vagy a kékét, s végül újból a fehérét stb.; vagy hogy most a simaság érzetét váltja ki, majd rögtön utána

[8] *I. M. Szecsenov:* Az agy reflexei. Akadémiai Kiadó 1954. 135–136. old.

az érdességét, hogy először a keménység érzetét kelti, s egy pillanat múltán a puhaságét stb. Az anyagi objektumok tulajdonságai nem véletlen, összevissza váltakozó érzeteket keltenek bennünk, hanem teljesen meghatározott érzeteket, olyanokat, amelyek a tárgyak objektív mivoltának felelnek meg. Ha például valamely anyag szagát érzékeljük, ez annyit jelent, hogy a szóban forgó anyagnak megvan az a képessége, hogy parányi részecskéit kibocsássa a környező térbe, s ezek a részecskék bizonyos fizikai és kémiai tulajdonságaikkal különböznek a nem illatozó testek részecskéitől. Az illatozás objektív tulajdonság. Azt, hogy illatozó anyag részecskéi vannak a levegőben, a szaglószerven kívül fizikai és kémiai eszközökkel is kimutathatjuk.

. Éppen azért, mert az anyagi objektumok meghatározott tulajdonságai meghatározott érzeteket keltenek bennünk, tudjuk megkülönböztetni egymástól a tárgyak ezen tulajdonságait. A testek azonos tulajdonságai, amelyek azonban különböző fokúak vagy intenzitásúak (például kisebb vagy nagyobb hő, kisebb vagy nagyobb súly), általában véve azonos típusú érzeteket váltanak ki, ezek az érzetek azonban olyan tulajdonságok által különböznek egymástól, amelyek e tulajdonságok intenzitásával függnek össze. Az anyagi objektumok által kiváltott érzetek hasonlóságában és különbözőségében a szóban forgó tárgyak tulajdonságainak hasonlósága és különbözősége fejeződik ki.

Az anyagi objektumok nem egyetlen tulajdonsággal rendelkeznek, hanem sokkal: alakjuk, súlyuk, színük, szaguk van, kemények vagy lágyak, simák vagy érdesek stb. Érzékszerveink egyidejűleg továbbítják az agyba mindazt a sokféle behatást, amelynek forrásai ezek a tulajdonságok. Ennek alapján az agyban a tárgyak egységes egészet alkotó *észlelete* képződik. Az észlelet olyan érzetek összessége, amelyek annak megfelelően kapcsolódnak össze egymással, ahogyan az észleletet kiváltó tárgy tulajdonságai egymással összekapcsolódnak. Minden egyes anyagi objektumnak a szubjektumban meghatározott észlelet felel meg; az észlelet sajátosságaiban az anyagi tárgyak sajátosságai, hasonlóságai és különbözőségei jutnak kifejezésre.

Az érzetek és észleletek nem úgy felelnek meg a külső tárgyaknak, mint ahogyan a jelek vagy jelzések az általuk jelzett

tárgyaknak, hanem úgy, ahogyan a tárgyak képmásai felelnek meg maguknak a tárgyaknak. Az érzetek és észleletek az anyagi objektumok *ábrázolatai, fényképei, képmásai.* Ez a tétel a dialektikus materialista ismeretelmélet egyik sarkköve, melyet a természettudomány kétségbevonhatatlan bizonyítékokkal igazolt.

Szecsenov jelentős mértékben hozzájárult annak a tételnek a megindoklásához, hogy az érzetek a külvilág tárgyainak hű ábrázolatai, képmásai, fényképei. A Szecsenov által kidolgozott bizonyítási módszer használatával meggyőződhetünk arról, hogyan nyújtanak a látóérzetek igaz képet az általunk látott tárgyakról.

Amikor a szem valamely külső tárgyra irányul, a szemfenéken — az úgynevezett ideghártyán (a recehártyán) — kirajzolódik a tárgy képe. Az ábrázolatot, az optika törvényei szerint, a bikonvex (kétszer domború) lencse alakú szemlencse hozza létre. Ez a fizikai kép azonban még nem az a látás által szerzett kép, amely a tudatban létezik, hanem csupán közvetítő láncszem a külső tárgy és a tudati kép között, s nem tudjuk, vajon nem alakítja-e át a tudat az ideghártyán létrejött ábrázolatot, amikor megteremti önmagában a képet. Így tehát három, egymással összefüggő tagból álló sorral van dolgunk: 1. a külső tárgy, 2. az ideghártyán létrejött ábrázolat, 3. a tudati kép. Bennünket az a kérdés érdekel, vajon a tudati kép (3) hasonlít-e a külső tárgyhoz (1). A kérdés azért bonyolult, mert nem tudjuk, milyen a tárgy önmagában véve a tudatban kialakult képétől függetlenül; számunkra közvetlenül csak a tudati kép adott. Ahhoz, hogy a feltett kérdésre választ kapjunk, kerülő úthoz kell folyamodnunk.

Vegyünk egy közönséges bikonvex lencsét. Segítségével vetítsük egy ernyőre annak a tárgynak az ábrázolatát, amelyet szemlélünk. Az ernyőn megjelent ábrázolat és a külső tárgy hasonló egymáshoz. A hasonlóságot az optika törvényei biztosítják. Ezenkívül közvetlenül is meggyőződhetünk hasonlóságokról, ha egybevetjük őket: az ernyőn megjelent ábrázolat is, meg a szemlélt tárgy is szemünk számára egyaránt külső tárgy; abból, hogy mindkettőből hasonló érzeteket nyerünk, arra következtethetünk, hogy hasonlóak egymáshoz. Mivel a szemlencse úgy működik, mint a közönséges lencse (ami kísérletileg bebizonyítható), tehát az ideghártyán általa létrehozott kép is egyezik a külső tárggyal. Midőn az ernyőre nézünk, valójában ugyanazt látjuk, ami az ideghártyán van, mivel mindkét ábrázolat azonos fizikai folyamatok révén jött létre. Amikor pedig szemünk a külső tárgyra irányul, agyunknak tudati képpel van dolga. Tehát, amikor az ernyőre és a külső tárgyra tekintünk, lényegében véve egybevetjük az ideghártyán kirajzolódott ábrázolatot és a tudati képet. Mit nyújt ez az összehasonlítás? Szecsenov így összegezi az eredményt: „Az ideghártyán megjelent háromszöget, kört, holdsarlót,

ablakkeretet stb. a tudat is háromszögnek, kornek, holdsarlónak stb. érzi. Az ideghártyán megjelenő elmosódott kép a tudatban is elmosódott képet eredményez. A mozdulatlan pont mozdulatlannak rajzolódik ki, a repülő madár pedig mozgónak tűnik fel; az ábrázolat gyengén megvilágított helyeit árnyékoltnak fogjuk fel, a fénylő pontok ragyognak stb. Egyszóval, a tudat az ideghártyán megjelenő képeket nem kevésbé híven tükrözi, mint az ideghártya a szem fénytörő közegével a külső tárgyat. Ha pedig a sor első tagja egyezik a másodikkal és a második a harmadikkal, akkor a harmadik is egyezik az elsővel. Tehát, *az ismeretlen külső tárgy, vagy a magábanvaló tárgy, egyezik a tudatban keletkezett optikai képével.*"[9]

A látási érzetek nemcsak az egyes tárgyakról adnak hű képet, hanem az észlelt tárgycsoportokról is. Ahhoz, hogy erről megbizonyosodjunk, az előbbi okfejtést alkalmazhatjuk, azzal a kiegészítéssel, hogy a csoportot egyetlen összetett tárgynak kell tekintenünk, amely különböző fajtájú részekből áll.

De vajon helyesen tükrözi-e vissza szemünk a tárgyak egymáshoz viszonyított térbeli elhelyezkedését? A tudomány erre a kérdésre is igenlően válaszol. Ahhoz, hogy felbecsüljük a tárgyak térbeli elhelyezkedését, tőlünk való távolságukat, szemünket sorjában az egyikről a másikra irányítjuk, miközben a szemtengely többé vagy kevésbé közeledik az orrhoz; ha a tárgy közel van, a szem jobban befelé fordul, ha távolabb, kevésbé. A szemgolyót mozgató izmok összehúzódásával kapcsolatos érzés lehetővé teszi a hajlásszög felbecsülését s ezzel közvetlenül összefügg a tárgy tőlünk való távolságának érzékelése. Lényegében véve az ember, amikor tekintetével végigméri a környező tájat, szemével ugyanazokat a geometriai műveleteket hajtja végre, amelyeket a topográfusok, midőn egy terület topográfiai felvételezését végzik. S ahogyan a topográfusok által szerkesztett térképek hű képet adnak a testek egymáshoz viszonyított térbeli elhelyezkedéséről, ugyanúgy látási érzeteink is nagyjában-egészében hű képet adnak erről. Természetesen a szögmérő műszerek pontosabban mérik a szögeket, mint a szemmozgató izmok. Éppen ezért egy táj szemmértékkel történő felmérése is kevésbé pontos lesz, ami különösen a messzebb fekvő tárgyak-

[9] *I. M. Szecsenov* Válogatott filozófia és pszichológiai művei. 1947. 333. old. (oroszul).

nál mutatkozik meg. A szem azonban általában véve e tekintetben is híven reprodukálja a valóságot. Az is kimutatható, hogy a szem egyúttal megközelítően híven tükrözi a tárgyak egymáshoz viszonyított nagyságát.

Annak, hogy a látási érzetekben helyesen tükröződik vissza a külvilág, általános bizonyítékát láthatjuk a következőkben. Az ember, mégha nagy sebességgel mozog is az őt körülvevő tárgyak között, amelyek gyakran igen bonyolult alakúak és a legkülönbözőképpen helyezkednek el útjában — a szem nyújtotta adatoktól vezérelve, sikeresen felülkerekedik minden akadályon. Ezt csak azért tudja megtenni, mert szeme híven és rendkívül gyorsan kirajzolódó ábrázolatot nyújt a külvilág tárgyairól.

A többi érzet is a külvilág visszatükröződése, képmása. Éppen **ezért beszélhetünk a külső világ folyamatainak „fény-képeiről" és „hang-képeiről". Hangérzeteink** híven tükrözik a testek hangmozgását. Ennek igazságáról meggyőződhetünk azoknak a fizikai műszereknek az adatai alapján, amelyek pontosan feljegyzik a testek hangmozgásait. Amikor valamely test hangot bocsát ki, ugyanakkor létrejön a hang érzete is. A hangmozgások megszűntével véget ér a hangérzet is. Ugyanabban a pillanatban, amikor változik a hangmozgások intenzitása, frekvenciája és időtartama, megváltozik a hangérzetek erőssége, tónusa és tartama. Az észlelt hang színében megnyilvánuló különbségeknek a hangmozgás jellegében meglevő objektív különbségek felelnek meg **stb.**

Az érzetnek (és az észleletnek) mint a világ visszatükrözési formájának két fontos sajátossága van: 1. az érzet az anyagi világ *közvetlen* visszatükrözése (az érzet mint a tudat eleme és az általa visszatükrözött objektív valóság között nincs semmiféle közbeeső láncszem); 2. az érzet a *konkrét* anyagi objektumok meghatározott tulajdonságainak visszatükrözése: nem általában *a* színt, hanem az adott tárgynak az adott pillanatban, adott körülmények között létező színét, nem általában *a* súlyt, hanem az adott testnek az adott pillanatban, adott körülmények között létező súlyát tükrözi vissza.

Az ember nemcsak biológiai, hanem társadalmi lény is. Érzék-

szervei nemcsak a biológiai, hanem egyben a társadalmi fejlődés termékei is. Az ember, miközben munkát végzett, a természetre hatott, egyúttal maga is megváltozott, megváltoztak érzékszervei is. A sas szeme messzebbre lát, mint az ember puszta szeme; de a sas egy századrészét sem különbözteti meg annak, amit az emberi szem képes látni. A látás, akárcsak a hallás, a tapintás és a szaglás, az ember történelmi fejlődésének eredménye; annak eredménye, hogy az ember alkalmazkodott létfeltételeihez, gyakorlati tevékenységének sajátosságaihoz. Minden embernek megvan a képessége az érzékelésre, az észlelésre, de a festőművész munkatapasztalata eredményeként több színárnyalatot tud megkülönböztetni, mint más ember. Sok állat képes meghallani az alig észlelhető neszt, de a fejlett zenei érzékkel rendelkező ember mérhetetlenül több hangot tud hallani, mint a legérzékenyebb állati fül, például a kutya füle.

Az ember nem passziv szemlélőként, nem holt tükörkép formájában, hanem aktívan észleli a világot. Az ember a munka, a társadalmi átalakító tevékenység folyamatában érzékeli és észleli a környező világ tárgyait és jelenségeit. Ez lehetővé teszi, hogy mélyebben ismerje meg a világot. Abban a folyamatban, amelynek során az ember a környező világot észleli, nemcsak az észlelt tárgyak és az érzékszervek játszanak szerepet, hanem az ember és az emberiség összes felhalmozott történelmi tapasztalatai is.

Környezetünk sok tárgyával gyakran van dolgunk. Agyunk egy és ugyanazon tárgy többször ismétlődő észlelése következtében képessé vált arra, hogy ne csak akkor reprodukálja az illető tárgy egész képét, amikor a tárgy közvetlenül előidézi mindazon érzetek összességét, amelyet egyáltalán ki tud váltani, hanem akkor is, amikor ezeknek az érzeteknek a csoportjából ténylegesen csupán néhány érzetet vált ki. Amikor például egy jól ismert fém gyertyatartóra pillantok, nemcsak mint pusztán meghatározott külső formával rendelkező tárgyat érzékelem, hanem mint kemény, hideg és súlyos tárgyat is. A gyertyatartó az adott pillanatban nem vált ki belőlem közvetlenül sem tapintási, sem hőérzeteket, sem a súly érzetét, mivel nem érintem meg. A múltban azonban létrejöttek ezek az érzetek,

amikor nemcsak láttam a gyertyatartót, hanem meg is tapintottam, kezembe vettem, és megbecsültem a súlyát. Ennek következtében tudatomban az érzetek tartós komplexuma alakult ki, amely a tárgy egészéről ad képet, *képzetet*. Most, amikor csak látom a gyertyatartót, és csupán látási érzeteket szerzek, asszociáció révén a test egyéb tulajdonságairól is képzetem keletkezik.

Agyunknak tehát megvan az a képessége, hogy *képzeteket* alkosson, vagyis létrehozza olyan tárgyak képét, amelyek az adott pillanatban nem keltenek bennünk érzeteket. Az efféle képek a tudat spontán tevékenysége termékének tűnnek. Ez azonban nem így van. Csupán olyan tárgyakról lehetnek képzeteink, amelyek valaha valóban érzeteket váltottak ki bennünk, s ezeknek nyomai megrögződtek az agyban. A képzetek, hasonlóan az érzetekhez és észleletekhez — amelyek alapján keletkeztek — az anyagi világ visszatükröződései, képmásai.

De hogyan magyarázzuk meg az agy pszichés működésének olyan termékeit, mint a kentaur — a félig ember, félig ló —, vagy a sellő — félig nő, félig hal — képeit? Soha senki nem látott vagy tapintott kentaurokat vagy sellőket, ezek semmilyen érzeteket nem váltottak ki, mert a természetben nem léteznek. Mindamellett elménkben megvan a képük. Nem dönti-e ez meg a materializmusnak azt a tételét, hogy az érzetek, észleletek és képzetek az objektív valóság, az anyagi világ képmásai, visszatükröződései? Semmiképpen sem. Ezt világosan bizonyítják azok az elemek, amelyekből létrejött a kentaur és a sellő képe. Azok az emberek, akik sohasem láttak lovat és halat, nem lennének képesek megalkotni a kentaur és a sellő képét.

Mivel a képzetek nem függnek össze azzal, hogy az adott pillanatban érzetek legyenek jelen, ezért viszonylagosan önállóak, s elménkben a különböző képzetek önkényesen kapcsolódhatnak össze. Az emberi képzelet a legkülönbözőbb képzetek elemeit kapcsolhatja össze — ezek a képzetek a múltban valamikor létrejött érzetek és észleletek alapján keletkeztek —, de végeredményben mindezek az elemek az objektív valóság visszatükröződései.

Még a legféktelenebb fantázia is olyan anyaggal dolgozik, amelyet a külső világot visszatükröző érzetek szállítottak. Az

emberi fantázia termékei — bármennyire is úgy tűnjék, hogy eltávolodtak a valóságtól — a valóság helyes vagy torz visszatükröződései. A valóságot eltorzító, hamis képzetekhez tartozik az isten, az ördög stb.; de még ezekben a fantasztikus képekben is világosan meglátszanak a földi, az emberi vonások: az istent és az ördögöt különféle — csupán eltúlzott, felnagyított — emberi tulajdonságokkal ruházzák fel.

A képzetek, eltérően az érzetektől és észleletektől, a külvilág tárgyait és jelenségeit nem változatos egyéni sajátosságaik összességében tükrözik vissza, hanem számos részletet elhagynak; a képzetekben a hasonló tárgyak és jelenségek bizonyos *általános, tipikus* vonásai kerülnek előtérbe.

A gondolkodás, amely a *fogalmakkal* operál, ugyancsak a külvilág visszatükrözése. A világ visszatükrözésének ez a formája is lehetetlen lenne érzetek nélkül. A gondolkodás azonban, az érzetektől, észleletektől és képzetektől eltérően, nem konkrét érzéki jellegű, s nemcsak az egyes dolgokat és jelenségeket tükrözi, hanem főképp a dolgokban és jelenségekben levő *általánost*, a dolgok és jelenségek lényegét, a rájuk jellemző összefüggéseket, törvényszerűségeket. A gondolkodás a valóságot általánosítva, a *fogalmak* segítségével tükrözi vissza.

Vegyük például a „tömeg" fogalmát. Tartalmát tekintve, ez a fogalom visszatükrözi azt az objektív tulajdonságot, amely kivétel nélkül valamennyi anyagi testben közös (legyen az akár kicsi vagy nagy, sima vagy érdes, fehér vagy fekete, hideg vagy forró, szagos vagy szagtalan stb., stb.), nevezetesen, hogy a test sebességének adott időszakaszon belüli meghatározott megváltoztatása céljából bizonyos meghatározott erőt kell közölni vele. Ezzel kapcsolatban azonban nincs jelentősége a testek sajátosságainak, a testtel közölt erők különbségeinek sem. De az érzeteknek ahhoz, hogy eljuttassanak bennünket annak felfogásához, hogy a testekben megvan ez a közös tulajdonság, amely a „tömeg" fogalmában tükröződik vissza, millió meg millió konkrét esetben vissza kellett tükrözniük az ember agyában, hogy a testek sebessége különböző erők hatására megváltozik.

Az anyagi világ helyes visszatükrözését jelenti minden igazán *tudományos elmélet*, bármilyen elvont formában fejeződjék is ki. Vegyük például a munkaérték-elméletet. Az érték kategóriája absztrakció, de mélyrehatóan és helyesen tükrözi az áru-

termelő kapitalista társadalom jelenségei, az árutermelők közötti viszony lényegét. Az érték kategóriája és csak az érték kategóriája teszi lehetővé, hogy mind az értéktöbblet forrását a kapitalizmusban, mind pedig a munkásosztály és a tőkések viszonyát megértsük. Vagy nézzük például az „ideális folyadék" mozgásának hidrodinamikai elméletét. Az ideális folyadék olyan folyadék, amelynek nincs belső súrlódása (viszkozitása), sem hővezető képessége. A természetben nincsenek olyan folyadékok, amelyeknek pontosan ilyen tulajdonságai lennének. Annyit jelent-e ez, hogy az ilyen folyadékok mozgásának elmélete semmi valóságosat nem tükröz? Nem. Meghatározott feltételek között egyes folyadékoknak oly kicsiny a viszkozitása, hogy ez nem jelent lényeges befolyást mozgásuk jellegére, és nincs hatása gyenge hővezető képességüknek sem. Az ideális folyadék fogalma éppen az ilyen feltételek között létező valóságos folyadék visszatükrözése, az ideális folyadék mozgásának elmélete pedig a valóságos folyadék áramlását tükrözi vissza.

„Kiderül — mondta Lenin —, hogy a fizikusok elmélete a rajtunk kívül és tőlünk függetlenül létező testek, folyadékok, gázok tükröződése, természetesen megközelítő tükröződése, de ezt a megközelítést vagy egyszerűsítést helytelen »önkényesnek« nevezni."[10] Ugyanez vonatkozik a tudás egyéb területein kidolgozott minden tudományos elméletre is.

Az absztrakt gondolkodásban nem közvetlenül tükröződik a világ, mert a gondolat és az objektív valóság között ott vannak az érzetek, észleletek és képzetek.

A helyes és mindenoldalú megismerést elménk hosszas és fáradságos munkájával érjük el, amelynek során hibák is felmerülhetnek. Az ilyen hibák közé tartozott többek között a „hőanyag" — a hő súlytalan anyaga —, vagy a „flogiszton" valaha használatos fogalma. De még ezekben a hibás fogalmakban is visszatükröződött a valóságos jelenségek néhány sajátossága. A „hőanyag" fogalmában például a hőfolyamatok néhány tulajdonsága tükröződött, ami lehetővé tette a hővezetés elméletének kidolgozását; ennek az elméletnek alaptételei mindmáig megőrizték jelentőségüket.

[10] *Lenin* Művei. 14. köt. 57. old.

Hogyan lehet megkülönböztetni az igazi ismeretet, az anyagi világ objektív visszatükrözését a hibáktól és tévedésektől? Van az emberiségnek olyan megbízható eszköze, amellyel ellenőrizheti, vajon a tudat helyesen tükrözi-e a valóságot? Igen, van ilyen eszköz: az emberek gyakorlati tevékenysége. A IX. fejezetben — amely az ismeretelmélettel foglalkozik — külön megvizsgáljuk, mi az igazság kritériuma, s tisztázzuk a megismerés dialektikáját és fejlődéstörvényeit.

„A materialista — jelentette ki Lenin — mindenekelőtt abban különbözik az idealista filozófia híveitől, hogy az érzetet, az észleletet, a képzetet és általában az emberi tudatot az objektív valóság képmásának tekinti. A világ ennek a tudatunkban tükröződő objektív valóságnak a mozgása. A képzetek, az észleletek stb. mozgása mögött a rajtam kívül létező anyag mozgása van."[11]

Természetesen meglepő az agynak az a képessége, hogy a külső világot érzetek, képzetek és fogalmak formájában visszatükrözi. Éppen ez adott alkalmat az idealistáknak, hogy a tudatot a világ többi jelenségei közül kiemeljék és különleges helyet biztosítsanak neki, lényegében véve isteni tulajdonságokkal, természetfeletti erővel ruházzák fel. A tudatban azonban nincsen semmi természetfeletti. A tudat az anyag egyik tulajdonsága. Igaz ugyan, hogy csak a különleges szervezettségű anyagi testekben van meg, de ez nem jelenti azt, hogy a tudat a szervezett anyagban teljesen hirtelenül jelenik meg, s nincsen alapja az anyag egyéb, egyszerűbb tulajdonságaiban.

Az érzékelés törvényszerűen keletkezik a visszatükrözés *minden anyagban* meglevő képességének fejlődéséből és tökéletesedéséből. Lenin hangoztatta, hogy helytelen lenne, ha azt gondolnánk, hogy minden anyagnak „tudata van", de „logikus, ha feltételezik, hogy minden anyagnak lényegében az érzékeléshez hasonló tulajdonsága van: a visszatükrözés tulajdonsága . . ."[12]

Mi ez a tulajdonság? Kivétel nélkül az összes anyagi test így vagy amúgy kölcsönhatásban van egymással. A visszatükrözés

[11] Ugyanott, 276. old.
[12] Ugyanott, 87. old.; lásd még 36. old.

minden anyagban meglevő legegyszerűbb formája az, hogy egyes anyagi objektumok oly módon reagálnak más objektumok hatására, hogy a külső hatások sajátosságai valamilyen módon reprodukálódnak, megrögződnek az anyagi objektumokban. Közismert a visszatükrözésnek olyan formája a szervetlen természetben, mint a tárgyak képének visszaverődése a tükörben. Ennek lényege az, hogy a fénynyaláb sugarai a tárgyak és a tükör hatására újra eloszlanak. A sugarak térbeli újraeloszlása a fénynyaláb reakciója a tárgyak és a tükör hatására, s a fénysugarak újraeloszlásának sajátosságaiban a visszatükrözött tárgyak sajátosságai rögződnek meg. A vas tulajdonságainak megváltozása a mágneses mező hatására, ugyancsak sajátos fajtájú visszatükrözés. A vas tulajdonságainak megváltozása a vas reakciója a külső hatásra, s a vas mágnesessé válásában a külső hatások sajátszerűségei rögződnek meg.

A külső hatások eredményeként fellépő visszatükrözés jellegét mind a hatások természete, mind pedig a visszatükröző test minőségi sajátosságai határozzák meg. Olyan új, bonyolultabb anyagi objektumok kialakulása, amelyek képesek arra, hogy egyre bonyolultabb összefüggésbe, kölcsönhatásba kerüljenek más testekkel, a visszatükrözés új, bonyolultabb formáinak megjelenését eredményezi. A legegyszerűbb ismert anyagi objektumoknak *a visszatükrözés fizikai formája* felel meg; ezt a szóban forgó tárgyak fizikai állapotában beálló olyan változásoknak és olyan fizikai reakcióknak a megjelenése fejezi ki, amelyek törvényszerű viszonyban vannak a külső hatásokkal. Így például az elektron a rá ható külső elektromos mezőre sebességének megváltozásával (gyorsulásával), saját mezője szerkezetének megváltozásával és elektromágneses sugárzással reagál. Ezekben a változásokban meghatározott módon rögződnek a hatást gyakorló mező sajátszerűségei. A kémiai folyamatok területén beszélhetünk a *visszatükrözés sajátos kémiai formájáról.*

A fehérjetestek megjelenésével kialakult a visszatükrözés új — a fehérjékre jellemző — formája, *az érzékenység.* A fehérjék rendkívül rugalmasak, és a külső környezet hatása mélyen megnyilvánuló reakciókat vált ki belőlük. Egyes hatások többé-kevésbé nagyfokú változásokat okoznak a fehérje fizikai és kémiai tulajdonságaiban (a fehérje megfordíthatatlan vagy megfordítható „denaturalizálódása"): más hatások alkalmával igen finom változások állnak be a fehérje struktúrájában; ezek pontosan adekvátak az új környezeti feltételekkel, s új katalitikus tulajdonságok (vagyis a kémiai reakciók lefolyását jelentősen gyorsító vagy lassító tulajdonságok) jelennek meg, amelyek alkalmazkodnak a megváltozott külső viszonyokhoz. A fehérjék érzékenységének egyik

megnyilvánulása az a képességük, hogy méretüket és alakjukat külső tényezők hatására megváltoztatják; ez a képesség azzal van összefüggésben, hogy a fehérje szerkezetében különleges részek — reaktív vagy funkcionális csoportok — vannak.

Az élő anyag létrejöttét a *visszatükrözés* bonyolultabb, *biológiai formájának, az ingerlékenységnek* kialakulása kísérte. Az ingerlékenységnek a fehérjék érzékenysége csupán sajátos „kémiai előfutára". Az ingerlékenység minden élő szervezetnek az a képessége, hogy a külső hatásokra az anyagcsere gyorsulásával vagy lassulásával, növekedése sebességének megváltoztatásával, térbeli helyváltoztatással stb. válaszoljon, aminek következtében a szervezet alkalmazkodik a megváltozott környezeti feltételekhez. Az élet fejlődése fokozatosan ennek a visszatükrözési formának bonyolultabbá válására vezetett.

A különböző testrészek és szövetek funkcióinak egyre fokozódó specializálódása alapján az élő szervezetek fejlődésük folyamán egyre tökéletesebben tükrözték vissza a külső környezet feltételeit. Ezzel egyidejűleg megváltozott az élő szervezetek szerkezete is, mégpedig úgy, hogy a változás összhangban állt a környezettel.

A szervezet és a környezet egységet alkot. Ez az élő természet fejlődéséről szóló micsurini tan legfontosabb tétele. Micsurin tanítása lehetővé teszi, hogy igen átfogó szempontból vizsgáljuk a biológiai visszatükrözést. Biológiai visszatükrözésnek nemcsak azt kell tekintenünk, hogy az élő szervezetek a külső környezetnek az adott pillanatban létrejövő adott hatásaira különböző konkrét reakciókkal válaszolnak, hanem az élő szervezetek fejlődésének egész végtelen evolúciós folyamatát is, amelynek során az élő szervezetek adekvát módon alkalmazkodnak a változó külső környezeti feltételekhez.

A biológiai visszatükrözés azzal, hogy az élő szervezetekben — az ingerületek továbbítására specializálódott szövetekből — fejlett idegrendszer jött létre, elvi jelentőségű új vonásokat nyert. Persze, a biológiai visszatükrözés lényege változatlan maradt, továbbra is abban áll, hogy az élő szervezet olyan kapcsolatba lép a környezettel, amelyben az élő szervezet sajátszerűségei és működése összhangba kerül a környező feltételekkel. De központi idegrendszer létezése esetén a szervezet és a környezet kapcsolata a környezetnek nemcsak olyan tényezői révén jön létre, amelyek az állat szempontjából közvetlen biológiai jelentőségűek, hanem számos olyan tényező révén is, amelyeknek nincs közvetlen biológiai jelentőségük. Az utóbbiak csupán előre jelzik az állat szempontjából közvetlen biológiai jelentőségű tényezők megjelenését. Az ilyen összefüggések az állat egyéni fejlődése folyamán olyan esetekben jönnek létre, amikor egy bizonyos közvetlen biológiai jelentőséggel nem rendelkező tényező hatása valamilyen oknál fogva közvetlenül megelőzi egy bizonyos lényeges biológiai jelentőségű tényezőnek az állatra gyakorolt hatását. Ha ez az egybeesés eléggé sokszor előfordul, úgy egymagában a második tényező jelenléte — még a közvetlen biológiai jelentőségű tényező hiánya

esetében is — az állatban ugyanazt a reakciót váltja ki, amelyet az élet szempontjából közvetlen jelentőségű tényező hozott létre. Így például, ha a kutya táplálása előtt, szeméhez közel kigyullad egy lámpa, akkor az étel megjelenésének és a lámpa felvillanásának elegendő számú egybeesése esetén a kutyánál akkor is jelentkezik nyálelválasztás, amikor csak a lámpa gyullad ki, de az étel hiányzik. A lámpa meggyulladása, amelynek nincs közvetlen biológiai jelentősége, és önmagában véve teljesen közömbös a kutya szempontjából, ilyen feltételek mellett az állat számára az étel megjelenésének *jelzésévé*, vagyis biológiai jelentőségű tényezővé válik. Ez a jelzés ugyanazt a reakciót váltja ki, mint a lámpa fényével jelzett tényező. Az állatoknak azokat a válaszreakcióit, amelyeket nem a közvetlen biológiai jelentőségű tényezőkre, hanem azok jelzéseire adnak, s amelyeket mindegyik állat egyéni élete folyamán, az adott feltételek közti létezésének konkrét tapasztalatai alapján dolgozott ki, Pavlov fedezte fel, és *feltételes reflexeknek* nevezte. Pavlov felfedezése előtt csak az állatoknak vele született reflexeit ismerték, amelyeket Pavlov *feltétlen reflexeknek* nevezett el; ezek az állatoknak a közvetlen biológiai tényezőkre adott válaszreakciói, amelyek egy-egy állatfaj evolúciós fejlődése során munkálódtak ki, tartósan megrögződnek és nemzedékről nemzedékre öröklődnek. A feltétlen reflexek közé tartozik például az állatok nyálkiválasztása táplálékfelvételkor, a pislogás, ha valamely tárgy hirtelen megjelenik szemük előtt stb. A legbonyolultabb feltétlen reflexeket ösztönöknek nevezzük. A „feltételes" elnevezés azt a körülményt hangsúlyozza, hogy az állatnak egy és ugyanazon reakcióját megfelelő feltételek között bármely más biológiailag közömbös tényező is létrehozhatja, ha hatása időben egybeesik a biológiai tényező hatásával. A feltételes reflexek mozgékonyak és változékonyak. Egyesek eltűnhetnek, ha nem ismétlődnek meg azok a feltételek, amely közt létrejöttek, mások pedig kialakulhatnak az állat változó életfeltételeinek megfelelően. Segítségükkel valósul meg a magasan fejlett élő szervezetek legtökéletesebb alkalmazkodása a környezethez. A feltétlen reflexek viszont igen szilárdak és egy-egy állatfaj egészére jellemzők, s rájuk épülve alakulnak ki a feltételes reflexek. A kétféle reflextípus közt azonban nincs abszolút áthághatatlan válaszfal. Pavlov kimutatta, hogy a feltételes reflexek feltétlenekké alakulhatnak át.

Az állatok feltétlen és feltételes reflexeinek összessége nem egyéb, mint létezésük feltételeinek legmagasabb formájú visszatükrözése; a feltétlen reflexekben az tükröződik, ami csaknem teljesen változatlan a faj élete folyamán; a feltételes reflexekben az állatra ható sokféle, változó tényező, valamint az állatnak a környezettel való változatos kapcsolatai rögződnek meg. A világnak a reflexekben történő visszatükrözése sajátos törvényszerűségek alapján megy végbe, melyeket Pavlovnak a feltételes reflexekről és a magasabb rendű idegműködésről szóló tanítása — a modern természettudománynak ez a nagy jelentőségű vívmánya — tartalmaz.

A feltételes reflexnek az anyag különböző bonyolultságú fajtáiban meglevő egyéb visszatükrözési formákhoz képest az a különleges jelentősége, hogy először, a feltételes reflex az állatoknál központi idegrendszerük legmagasabb rendű részének — agyvelejüknek — egyik fajtájú működése; másodszor, a feltételes reflex már nem tisztán fiziológiai folyamat, hanem egyúttal *pszichés jelenség* is. A feltételes reflex a legelemibb pszichés jelenség.

A nagyagy feltételes reflexes működése az állatvilág fejlődése során fokozatosan bonyolultabbá és tökéletesebbé vált. De nem csupán passzív következménye volt a biológiai evolúciós folyamatnak, hanem miután kialakult, e folyamat hatékony erejévé vált. Az, hogy a feltételes reflexekben a valóság tükröződik, rendkívül kedvező feltételeket teremtett az állatvilág evolúciójának meggyorsulása számára, mivel a visszatükrözés biztosította azt, hogy az élő szervezet szerkezete és funkciói a környezeti viszonyoknak megfelelően a leggyorsabban és adekvát módon átalakuljanak. Mindezzel egyre közeledett az az idő, amikor a Földön megjelent az ember, a *valóság visszatükrözésének* rá jellemző, sajátos *emberi formájával, a tudattal* együtt.

Tekintsük át ennek az új visszatükrözési formának jellemző vonásait. Az állatok a külső környezetet pusztán biológiai szükségleteikkel összefüggésben tükrözik vissza; elsősorban azt tükrözik, ami közvetlenül alapvető biológiai létfeltételeikre vonatkozik, a környező világ többi változatos jelenségeiből pedig csak azt, ami a biológiai feltételek jelzéseivé vált. Ez a visszatükrözés nem tudatosított. A fő szerepet a jelzések révén történő visszatükrözés játssza benne. Az állatok számára a valóság jelzéseiként a biotikus jelenségekkel időlegesen kapcsolatba került abiotikus jelenségek szolgálnak. Pavlov az ilyen jelzések összességét, amelyek az állat és a külső feltételek összefüggésének egész gazdagságát kifejezik, *első jelzőrendszernek* nevezte. Az állatoknál ez az egyetlen jelzőrendszer. Mivel e rendszerben csupán konkrét testek és jelenségek töltik be a jelzések szerepét, így az állatoknak az e jelzések alapján kialakult pszichikuma — akár legmagasabb formáiban is — csupán konkrét-érzéki visszatükrözés.

Az első jelzőrendszer nemcsak az állatoknál, hanem az embernél is megvan. A kisgyermeknél, élete legelső éveiben, ez a rendszer az alapvető, de még a felnőtteknél is lényeges helyet foglal el. Az embernél ez azonban nem az egyetlen jelzőrend-

szer, és korántsem meríti ki a valóság emberi visszatükrözési formájának egész tartalmát. Az embernél a döntő szerepet a *második jelzőrendszer* játssza, amely alapvetően megkülönbözteti az emberre jellemző visszatükrözési módot akár a legfejlettebb állatok visszatükrözési módjától is. A második jelzőrendszert a látható és hallható szavak alkotják, az emberi beszéd alkotja.

A szavak éppen olyan reális ingerek, mint más külső ingerek: sajátosságuk azonban abban áll, hogy az első jelzőrendszert alkotó testek vagy jelenségek megjelölései, jelzései. Lényegében véve tehát a szavak a jelzések jelzései.

„Az embernél... — írta Pavlov — ehhez járul... egy másik jelzőrendszer, az első rendszer jelzése — a beszéd... Ezzel megvalósul az idegműködés új elve: az előző rendszer számtalan jelzéseinek elvonatkoztatása és ugyanakkor általánosítása... Ez az elv korlátlan tájékozódást biztosít a környező világban, és létrehozza az ember legmagasabb fokú alkalmazkodását — a tudományt..."[13]

Már abból a szerepből is, amelyet a szó, a beszéd az első jelzőrendszerhez képest játszik (a jelzések jelzése), következik, hogy a két jelzőrendszer nem egymástól elszigetelve, hanem szoros összefüggésben és kölcsönhatásban működik. A második jelzőrendszer csupán az első alapján jön létre, s magán viseli az első jelzőrendszer sajátosságainak nyomait; az első jelzőrendszer pedig a második jelenléte következtében tudatosult érzéki visszatükrözésként alakul ki.

Az, amit az első jelzőrendszer visszatükröz, és amit azután a szó jelez, *tudatosulttá* válik. Az emberi visszatükrözés legfőbb sajátossága, amely megkülönbözteti az állati visszatükrözéstől, az, hogy tudatosult. Ezt a sajátosságát hangsúlyozzuk, amikor *tudatnak* nevezzük.

A visszatükrözés emberi formájának (a tudatnak) még egy igen fontos vonása van: rendkívül aktív tényezője annak a folyamatnak, hogy az ember munkájával hat a természetre. Az ember a munka révén nemcsak úgy teremt összhangot saját-

[13] *Pavlov* Összes művei. III. köt. 2. könyv. Akadémiai Kiadó 1956. 136—137. old.

maga és a külső viszonyok között, hogy önmagát, önnön cselekedeteit változtatja meg, hanem úgy is, hogy átalakítja a külső, természeti feltételeket. Az állatok viszont csupán alkalmazkodnak a külső környezethez. Az ember tudata, amely az ember történelmi, társadalmi létfeltételeinek, társadalmi gyakorlatának terméke, a gyakorlati tevékenység igen hatékony tényezője lesz.

A tudat — forrását és általános tartalmát tekintve — az objektív valóság által feltételezett. Ebben az értelemben a tudatot nem tarthatjuk tökéletesen önállónak. Ám a tudat ugyanakkor nemcsak annak a visszatükröződése, ami a világon egy adott pillanatban, adott feltételek mellett létezik. Az ész alkotó tevékenysége a gondolkodás törvényei alapján a jelen képmását átformálja új képmássá, amely más feltételeknek és a közelebbi vagy távolabbi jövőnek felel meg. Ebben van a tudat viszonylagos önállósága. A tudat megelőzheti az események valóságos menetét, előreláthatja az események eredményét és ezáltal tervszerű cselekvésre ösztönzi az embert, hogy vagy elérje ezt az eredményt, vagy pedig elkerülje. Az események fejlődésének előrelátható eredményét, amelyre az ember törekszik, és amelynek elérésében az emberi tevékenység lényeges szerepet játszik, célnak nevezzük. A célok kitűzése, valamint akár a legtávolabbi célok eléréséhez szükséges eszközök és utak aktív megkeresése — a tudat egyik igen jellemző vonása. Erre épül az emberek gyakorlati tevékenysége. Hegel találóan mondja, hogy „az ész éppoly *fortélyos*, mint *hatalmas*. A fortély általában a közvetítő tevékenységben van, amely azzal, hogy engedi az objektumokat saját természetüknek megfelelően hatni... mégis, anélkül, hogy közvetlenül beleavatkoznék ebbe a folyamatba, csak a *maga* célját viszi véghez."[14]

A tudat viszonylagos önállóságában egy, a tudatra jellemző sajátos dialektikus ellentmondás jut kifejezésre. Minél közelebb van a tudat a valósághoz, minél pontosabban, teljesebben tükrözi a létet, annál nagyobb fokú önállósággal rendelkezik, mivel annál jobban képes elvonatkoztatni a jelentől, annál távolabbi jö-

[14] *Hegel:* A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. I. rész. A logika. Akadémiai Kiadó 1950. 297. old.

vőbe tekinthet, úgy hogy nem veszti el tartalmasságát, nem válik ábránddá, puszta okoskodássá.

Az, hogy az emberek tudatosan tükrözik vissza a külső világot, lehetővé teszi, hogy viselkedésüket értelmükkel ellenőrizzék és irányítsák. Az ember nem valamiféle automata, amelyen „tudat alatti", „irracionális" erők, „vak ösztönök" működése uralkodik, mint ezt például a freudisták igyekeznek feltüntetni. Az ember viselkedésében az értelem és az akarat óriási szerepet játszik. Ez különbözteti meg őt az állattól, s ez emeli az őt létrehozó természet többi része fölé. Az ember azonban nemcsak természeti, hanem elsősorban társadalmi lény. Ezért viselkedésében — mint látni fogjuk — éppen társadalmi létének feltételei válnak döntő jelentőségűvé. Ezek a feltételek határozzák meg értelmét, tudatát és akaratát.

Áttekintettük az anyag azon tulajdonságának történelmi fejlődésmenetét, amelyet Lenin a visszatükrözés tulajdonságának nevezett, s ebből az alábbi következtetéseket szűrhetjük le: 1. a tudat csak az anyag meghatározott fejlődési szakaszán jelent meg; 2. a tudat elválaszthatatlanul összefügg az anyag legmagasabbrendűen szervezett fajtájával, az emberi nagyaggyal, a tudat az agy funciója; 3. a tudat, eredetét, tartalmát és szerepét tekintve, nem más, mint az anyagi világ legtökéletesebb visszatükrözése; 4. miként maga az ember, az ember tudata is a munka eredménye.

Következtetéseink igazolják, mennyire helyesen oldotta meg a marxista filozófia a filozófia alapvető kérdését; belőlük egyértelműen következik, hogy az anyag elsődleges, a tudat pedig másodlagos. Ezt nemcsak úgy kell érteni, hogy a tudat az anyag terméke, hanem úgy is, hogy a tudat tartalmát az általa visszatükrözött anyagi valóság határozza meg.

A visszatükrözés tulajdonságának fejlődéstörténete egyúttal válaszol arra a kérdésre is, hogy megismerhető-e a világ. Ha a tudat kezdettől fogva úgy keletkezett és alakult, mint a világ visszatükrözésének tulajdonsága, mint a környező anyagi valóságban való tájékozódás eszköze, úgy már egymagában a tájékozódás megbízhatósága bizonyítja, hogy a gyakorlat által igazolt tudat a valóság *hű* visszatükröződése.

A materialista ismeretelmélet alapja az a tétel, hogy a tudat az anyagi világ visszatükröződése. Ha a tudat a külső világ visszatükröződése, akkor a világhoz képest másodlagos, a világ pedig objektíve, a tudattól függetlenül létezik, hiszen visszatükrözés nem létezhet a visszatükrözött nélkül, míg a visszatükrözött — tükrözésétől függetlenül létezik. Aki ezt elismeri, az tagadja az idealizmus álláspontját, és a materializmus álláspontjára helyezkedik.

Az egyik érv, amelyet az idealisták a *visszatükrözési elmélet* megdöntésére próbálnak felhasználni, az a tény, hogy például nemcsak akkor keletkeznek fényérzetek, ha fény hat a szemre, hanem más hatások, mondjuk, a szemet ért ütés vagy villamos áram következtében is. Ennek alapján Johannes Müller német fiziológus megalkotta azt az elméletet, hogy az érzetek nem a külső világ tárgyainak hatásaitól, hanem az érzékszervektől, az érzékszervek „specifikus energiájától" függnek. Bármilyen hatás érje is a szemet, mindig ugyanazzal, a fényérzettel válaszol; s ez vonatkozik a többi érzékszervre is. Tehát, vonta le a következtetést Müller, érzeteink nem a környező anyagi világ visszatükröződései. Feuerbach ezt a nézetet „fiziológiai idealizmusnak" nevezte. A „fiziológiai idealisták" meggondolásait nem tarthatjuk meggyőzőeknek.

Müller helyesen hangsúlyozta ugyan, hogy az érzékszervek reakciói specifikus jellegűek, de ezt, hibásan, eleve adott tulajdonságnak tekintette. Valójában az érzékszervek említett képessége nem független a külső hatásoktól, hanem ezt a külső ingerek jellege határozza meg. Az érzékszervek említett képessége hosszas evolúciós folyamat során, az érzékszervek funkcióinak a meghatározott külső ingerek hatásához való alkalmazkodása alapján jött létre. Következésképpen, az érzékszervek e képességének a kialakulása maga is a szervezetek létfeltételeinek a visszatükröződése. A szem például a fénysugarak hatásainak felfogásához alkalmazkodott; a szem az ideghártyán reprodukálja a fénynyalábok szerkezetét, s az ingerület hatására az agyban kialakul a látási érzet: a szemlélt tárggyal egyező kép. Az

egyazon érzékszervre, például a szemre ható különböző ingerek természetesen azonos típusú érzeteket keltenek. De nem szabad figyelmen kívül hagyni, milyen óriási különbség van a között a két fényérzet között, amelyet, mondjuk, az előttünk feltáruló táj szemléletekor nyerünk, és amely akkor keletkezik, ha szemünkre ütnek. Emez meghatározott, értelemmel bíró kép, amely tele van a színek és formák összhangjával, pontosan kifejezett szerkezete van, s összes részei törvényszerűen egymás mellé rendeltek. Amaz viszont meghatározatlan és formátlan, nincs sem világos képe, sem szerkezete és egyedi jellege. Alapját tekintve azok a fényérzetek, amelyeket a tárgyak szemlélete és a szemünkre mért ütés során nyerünk, mintegy hasonlóak. Az idegrendszernek és az agynak mindkét esetben azonos típusú, azonos természetű anyaggal van dolga, mint ahogyan azonosak a színek a palettán és a képen. Ez az anyag azonban teljesen eltérő formájú (a színfoltok zűrzavara a palettán és a kép), s éppen ennek a különbségnek van döntő jelentősége. A fényérzetek éppen a megfelelő forma következtében alakítják ki a külvilág tárgyainak képeit.

Hermann Helmholtz, a kiváló XIX. századi természetkutató, aki Müller nézeteinek híve volt, úgy vélte, hogy bár az érzetek a külső tárgyaknak az érzékszervekre gyakorolt hatása következtében keletkeznek, mégsem hasonlóak a külső tárgyakhoz, hanem csak azok szimbólumai vagy jelei. Helmholtz „Fiziológiai optika" című művében ezt írta: „... Én az érzeteket mint a külső világ viszonyainak *szimbólumait* jelöltem meg, és nem tulajdonítottam nekik semmiféle hasonlatosságot azokhoz a dolgokhoz, amiket jeleznek."[15] Ezzel Helmholtz igen súlyos hibát követett el, aláásta saját materialista kiinduló tételét, azt, hogy a tárgyak érzeteinken kívül léteznek.

Plehanov egyik munkájában, amelyben egészében véve helyesen fejtette ki a materializmus nézeteit, az érzeteket nem az anyagi tárgyak tükröződéseinek, képmásainak, másolatainak, hanem mintegy hieroglifáinak nevezte. Lenin a kérdés különleges fontossága miatt „Materializmus és empiriokriticizmus"

[15] *Lenin* Művei. 14. köt. 239. old.

című könyvében külön elemezte a szimbólumok vagy hieroglifák elméletét.

A szimbólumok vagy hieroglifák elmélete beviszi az ismeretelméletbe az érzékszervek adataival szembeni bizalmatlanságot. Arra vezet, hogy kétségbe vonjuk a tárgyak rajtunk kívüli létezését, mivel szimbólumok, jelek vagy hieroglifák olyasmivel kapcsolatosan is lehetségesek, ami nincsen a valóságban. Ilyen képzelt tárgyak szimbólumai például a különböző vallások istenábrázolatai.

Az érzékszervek az objektív valóságot tárják fel számunkra; segítségükkel a valóságot ismerjük meg — ezt mindenki elismeri, aki nem került az idealista filozófia bűvkörébe. „A szimbólum-elmélet — írta Lenin — nem fér össze az ilyen (mint láttuk, teljesen materialista) felfogással, mert némi bizalmatlanságot kelt az érzékelőképességgel szemben, bizalmatlanságot kelt érzékszerveink tanúbizonyságával szemben. Kétségtelen, hogy a kép sohasem lehet egészen olyan, mint a modell, de más a kép és megint más a szimbólum, az *egyezményes jel*. A képnek szükségszerű és elkerülhetetlen előfeltétele, hogy az, amit »ábrázol«, objektív valóság. Az »egyezményes jel«, a szimbólum, a hieroglifa olyan fogalom, mely teljesen fölösleges agnosztikus elemet vezet be."[16]

Tehát nem lehetünk maradéktalanul következetesek a materializmus ismeretelméletében, ha nem védelmezzük meg azt az álláspontot, hogy az érzetek az anyagi világ tárgyainak és jelenségeinek tükröződései, képmásai, másolatai, nem pedig egyezményes jelei vagy hieroglifái. Az, hogy az érzeteket a külvilágban létező tárgyak képmásainak, másolatainak vagy pedig szimbólumainak kell-e tekinteni, nem szavakon lovagoló szőrszálhasogatás, hanem az ismeretelmélet lényegét érintő vita.

A materializmus ellenfelei, akik bizalmatlanságot igyekeznek kelteni az érzékszervek tanúságaival szemben — s ez, mint láttuk, az objektív valóság létezésében való kételkedésre, sőt az objektív valóság nyílt tagadására vezet —, igen gyakran hivatkoznak az úgynevezett „érzéki csalódásokra".

[16] Ugyanott, 242. old.

Nézzük — mondják — a következő tényt: egy és ugyanazon szobában, azonos viszonyok között van egy fémből és egy fából készült tárgy. Kezünket előbb az egyikhez, majd a másikhoz érintjük, s világosan érzékeljük, hogy a fémtárgy hidegebb a fánál. De vegyünk csak elő egy hőmérőt, s meggyőződünk róla, hogy valójában mindkét tárgynak azonos a hőmérséklete. Az érzékek nyilvánvalóan megcsaltak minket! Sőt, mi több, az érzékszervek egy és ugyanazon időben homlokegyenest ellentétes adatokat szolgáltathatnak ugyanazon tárgyról. Tegyük jobb kezünket forró, bal kezünket hideg vízbe, majd utána mindkettőt egy olyan edénybe, amelyben szobahőmérsékletű víz van. A jobb kéz ekkor azt mutatja, hogy a víz hideg, a bal pedig, hogy meleg. Mi hát az igazság? Rábízhatjuk-e magunkat ebben az esetben az érzékszervek tanúságaira?

De vajon valóban megcsalnak-e bennünket a normálisan működő érzékszervek, s tényleg nem tükrözik helyesen az objektív valóságot? Nézzük az előbb említett példát. Kezünk hőmérséklete kb. 36° C, a vizsgált tárgyaké pedig 18—20° C, vagyis szobahőmérsékletű. Amikor a tárgyakhoz érünk, a hő kezünkből beléjük áramlik, mivel a fizika törvényei értelmében a hő a melegebb testekből a kevésbé melegebb testekbe megy át. A fából való tárgy esetében azonban lassan áramlik kezünkből a hő, mert a fa rossz hővezető, s voltaképpen csak az a része melegszik fel, amellyel kezünk közvetlen kapcsolatban van. A fémtárgy esetében viszont intenzíven áramlik kezünkből a hő, mert a fém jó hővezető, s a hő az egész fémtárgyban szétterjed. A fa-, illetve a fémtárgyhoz érintett kezünk bőrérzetei éppen a hő átadásának gyorsaságában megnyilvánuló különbséget mutatják. Érzeteink nem csalnak meg bennünket, sőt ellenkezőleg, a valóság újabb oldalát — a fa és a fém hővezető képességének különbözőségét — tükrözik vissza, s rávezetnek minket a valóság gondos tanulmányozásának szükségességére.

Ugyanúgy magyarázható meg az érzékszervek tanúságainak ellentmondásossága is. Az érzékszervek nem csalnak meg minket, hanem visszatükrözik, hogy a testekben különbözőképpen mennek végbe a folyamatok, mégpedig attól függően, hogy mi

történt korábban bennük, milyen volt a testeknek az adott folyamat kezdete előtti „története". A jelen esetben a jobb kéz átmelegedett, a bal lehűlt. Midőn egy és ugyanazon vízbe mártottuk őket, a jobb kéz hűlni kezdett, a bal pedig melegedni. Érzeteink éppen ezt mutatták.

Az elmondottakból következik: *értenünk* kell ahhoz, hogy az érzékszervek tanúságait, amelyek a világról alkotott minden ismeretünk forrásai, helyesen olvassuk és elemezzük, s akkor majd kiderül, hogy sokkal többet és jóval helyesebben tükröznek vissza, mintsem eredetileg gondoltuk. Ne csodálkozzunk ezen. Valójában életünk során fokozatosan megtanuljuk, hogy feltárjuk az érzékszervek tanúságainak értelmét. A csecsemő kezdetben nem észleli a tárgyak távolságát; a Hold éppoly közelinek tűnik számára, mint csörgője, s egyforma igyekezettel próbálja ezt is, azt is megfogni. Az olyan felnőtt, aki vakon született, és műtéti beavatkozás révén látóvá vált, az operáció után eleinte nem észleli a tárgyak távolságát; úgy tűnik neki, hogy minden tárgy közel van hozzá, s fél attól, hogy hozzáütődik olyan tárgyakhoz, amelyektől pedig távol van. Csak fokozatosan szerzi meg azt a képességét, hogy helyesen használja látószervét, amelynek segítségével lépésről lépésre a valóság egyre újabb oldalait fedezi fel. De az érzékszervek „hozzáértő használata" azt jelenti, hogy működésüket összekapcsoljuk a gondolkodással. Csakis az érzetek és a gondolkodás megbonthatatlan egységében érjük el a valóság helyes visszatükrözését.

Szó sem lehet tehát arról, hogy elvi bizalmatlanságot kellene táplálnunk érzékszerveink tanúságaival szemben. Ez azonban nem annyit jelent, hogy az érzetek pontos képet alkotnak az objektív valóságról abban a pillanatban, amikor érzékszerveink észlelik. A sokszor ismétlődő észleletek, a gondolkodás munkája, a különböző érzékszervek által történt ellenőrzés, valamint az ember sokoldalú gyakorlati tevékenységének alapján az anyagi tárgyak kezdeti képe fokozatosan pontosabbá, gazdagabbá, tökéletesebbé válik.

A tárgyaknak tudatunkban való tükröződése nem egyszeri pillanatnyi aktus, nem merev, élettelen lenyomat, hanem különböző szakaszokon áthaladó *folyamat*, a kutatás, a próbálko-

zás aktív folyamata, amely néha arra vezet, hogy a gondolat elröppen a valóságtól. Miként a festő, aki ott ül vászna és festékei előtt, nem tud képet alkotni, ha csak passzívan üldögél, és nem használja ecsetjét, éppúgy a többi ember sem tudja mélyrehatóan tükrözni tudatában a külső világot, ha nem aktív, s nem helyezi a dolgokat különböző viszonyokba. Arról, hogy miként megy végbe a megismerés folyamata, mi a megismerési folyamat dialektikája, a IX. fejezetben fogunk szólni.

Lenin hangsúlyozta, hogy „az érzet az objektív világnak... szubjektív képmása".[17] Ez annyit jelent, hogy a képmás (a tükörkép) a szubjektum tudatában létezik, hogy nem anyagi, hanem *eszmei*. Hogy a képmás eszmei, azt az idegrendszer, az agy működésének szerkezete és jellege határozza meg. Ez a szubjektív képmás azonban az *objektív* világ visszatükröződése. Az anyagi világ tudati tükörképe eredetét, forrását és tartalmát tekintve objektív. Ami érzeteinkben, a tudatban van, ennek következtében nem függ a szubjektumtól, sem az ember, sem az emberiség tudatától. Az olyan képzeteket és gondolatokat, amelyeknek tartalma megfelel a tudat által visszatükrözött objektumoknak, amelyeknek tartalma adekvát ez objektumokkal, s ezért nem függ sem az embertől, sem az emberiségtől, *objektív igazságnak* nevezzük.

Az objektív igazság elismerése a materializmus egyik alapfeltétele. „Materialista az — írta Lenin —, aki elismeri az objektív igazságot, amelyet érzékszerveink tárnak fel előttünk."[18]

Az objektív igazság létezésének ténye azt jelenti, hogy a világ nemcsak anyagi, hanem megismerhető is, mivel éppen a világ megismerhetősége jelenti az objektív igazság megragadásának lehetőségét. A materializmus azáltal, hogy elismeri az objektív igazságot, helyesen dönti el a filozófia alapvető kérdésének második oldalát is, és megcáfolja az agnoszticizmust.

Az, hogy a tudat nem egy csapásra, hanem csak lépésről lépésre ad helyes képet a valóságról, az agnosztikus gondolkodót a kételyek rengetegébe kergeti. Értetlenkedik: megismerhetjük-e ebben az esetben az objektív valóságot? S ha kétséges,

[17] *Lenin* Művei. 14. köt. 116. old.
[18] Ugyanott, 130. old.

hogy helyesen ismerjük meg, akkor hogyan is tudhatjuk, vajon létezik-e egyáltalán az objektív valóság?

Mindezek a kételyek azonban a megismerési folyamat metafizikus, antidialektikus megközelítésének termékei. Abból, hogy nem egyszerre ismerjük meg az egész valóságot, nem következik, hogy az, amit ma ismerünk belőle, helytelen. A szubjektív idealisták, az agnosztikusok tagadják az objektív igazságot. Az objektív igazság létezése azonban már abban is kifejeződik, hogy a dolgokról, a külső világról szerzett ismereteinkből kiindulva, a gyakorlatban nagyjából-egészéből a várt eredményekhez jutunk. Ha ez nem következik be, akkor előbb-utóbb megtaláljuk és kijavítjuk az ismereteinkben és okfejtésünkben rejlő hibákat.

Csernisevszkij „Az emberi tudás jellege" című cikkében szellemesen kigúnyolta az agnoszticizmus meddő, szkeptikus skolasztikáját. Csernisevszkij így példázza az agnosztikus elmefuttatását arról, vajon van-e keze az embernek vagy nincs: „... az ember, akinek úgy tűnik, hogy mindkét keze ép, azt hiszi, hogy két keze van; s ha tudná, hogy van keze, akkor két keze volna; de azt, hogy van-e keze vagy nincs, nem tudja és nem is tudhatja, sem ő, sem bárki más. Mi csak a tárgyakról szerzett képzeteinket ismerjük, de magukat a tárgyakat nem ismerjük és nem is ismerhetjük. Ha nem ismerjük a tárgyakat, nem hasonlíthatjuk össze velük a róluk alkotott képzeteinket; ezért nem tudhatjuk, hasonlítanak-e a tárgyakhoz a tárgyakról nyert képzeteink. Lehet, hogy hasonlítanak, de az is lehet, hogy nem... Van képzetünk a kézről. Létezik tehát valami, ami bennünk a kéz képzetét kelti. Ám nem tudjuk és nem is tudhatjuk, hogy a kézről nyert képzetünk hasonlít-e ahhoz a »valamihez«, ami ezt a képzetet kelti. Lehet, hogy hasonlít: ebben az esetben az, amit mint kezet képzelünk el, valóban kéz, s nekünk tényleg van kezünk. De az is lehet, hogy a kézről alkotott képzetünk nem hasonlít a valóságban létező valamihez, amelyre vonatkoztatjuk; ebben az esetben nem létezik az, amiről azt képzeljük, hogy kéz, s nincs kezünk; kezünk helyett van valaminek valamiféle csoportja, van valami, ami nem hasonlít a kézhez, valami számunkra ismeretlen csoport, de kezünk nincs..."[19]

Az objektív igazság először is, nem függ attól, hogy kevés vagy sok ember ismeri-e el. Nagyon gyakran megtörténik, különösen, ha bonyolult tudományos kérdésekről van szó, hogy

[19] *Csernisevszkij* Válogatott filozófiai művei. 3. köt. Goszpolitizdat 1951. 536–537. old. (oroszul).

eleinte csak igen kevesen fogadják el. Másodszor, az objektív igazság előbb vagy utóbb meghódítja az embermilliók elméjét, legyőzi az előítéleteket és a tévedéseket, még akkor is, ha ezeket erőszakkal tartják fenn. Gondoljunk csak Kopernikusz tanítására. Nem tudta meggátolni elterjedését, hogy az egyház üldözte a kopernikuszi tanok híveit. Vagy vegyük a marxizmust. Száz esztendővel ezelőtt még csak maroknyi ember tette magáévá. Ma a marxizmus milliós tömegek tanításává lett, milliók szívét és elméjét hódította meg. Harmadszor, az objektív igazság, helyes alkalmazása esetén, sikerre vezet a gyakorlati tevékenységben.

Talán nincs is olyan filozófus a világon, aki azt állítaná, hogy egyáltalán nem létezik igazság. Az ilyen filozófusok azonnal csődöt mondanának, mivel megoldhatatlan ellentmondásokba bonyolódnának. Még azt sem mondhatnák, hogy igaz az igazság tagadása, mert már önmagában ezzel is elismernék, hogy legalább egyetlen igazság létezik, s így nézetük megdőlne. A materializmus sok ellenfele nem általában az igazságot, hanem „csupán" az objektív igazságot tagadja. Az idealisták közül egyesek (a machisták) a maguk szájaíze szerint értelmezve az igazságot, azt nyilvánítják igaznak, ami „általános jelentésű", mások (a pragmatisták) azt, ami sikert eredményez.

Az igazság lényege az, hogy objektív. Objektivitás nélkül egész egyszerűen nincs igazság. Ezért annak a machista és pragmatista kísérletnek, hogy objektivitás nélküli „igazságot" konstruáljanak, semmi köze sincs a mindenható, hatalmas, valóságos megismeréshez. Az objektív igazság természetesen előbb-utóbb „általános jelentésűvé", azaz általánosan elismertté válik, de nem ez a lényege. Nem az a fontos, hogy hányan ismerik el (hiszen nem függ sem az embertől, sem az emberiségtől), hanem az, hogy helyes, hogy összhangban van az objektív valósággal. Köztudomású, hogy hamis tanok, például a vallási hiedelmek, gyakran rendkívül sok ember elméjét ejtették hatalmukba, de ettől még nem váltak igazzá. Valamely tétel nem azért igaz, mert általános jelentésű, hanem azért, mert helyesen tükrözi a valóságot, és mert a gyakorlat igazolja.

Igaz az, hogy a gyakorlatban helyesen alkalmazott igazság

sikert eredményez. De korántsem igazság mindaz, ami sikert hoz. Bizonyíték erre az, hogy néha a hazugság és a hamisítás is „sikert" hoz a becstelen embereknek.

Az objektív igazság az a felbecsülhetetlen értékű kincs, amelynek megszerzéséért szüntelenül, egymást kiegészítve fáradoznak érzékeink és gondolkodásunk, s amelynek következtében az emberi megismerés egyre magasabb fokra emelkedik.

4. A BESZÉD ÉS A GONDOLKODÁS

A fogalmakban megnyilvánuló, szavakban kifejezett, általánosított, absztrakt gondolkodás csak az embernél van meg. A biológiai evolúció révén az állatvilág fejlődése eljutott addig a pontig, amelyen megtaláljuk az ember közvetlen elődeit, a magasan fejlett idegrendszerrel rendelkező, további tökéletesedésre képes majomszabású ember-őst. De az ember-ős emberré válása már új, nem biológiai jellegű tényezők következtében ment végbe, hanem a társadalmi munka eredményeként, s ez olyan fejlődés kiindulópontja lett, amely a természet egyéb részeiben nem található meg. „A munka teremtette meg az embert magát" — írta Engels.[20] S az embernél éppen a munkatevékenység következtében jelent meg a nyelv és a gondolkodás.

Már a természeti tárgyak munkaeszközökként történő első alkalmazása, és különösen a szerszámok tudatos készítése hallatlanul kitágította az ősember látókörét, mivel feltárta előtte a környező tárgyak újabb tulajdonságait. A továbbiakban, a társadalmi munka folyamata során az emberek egyre újabb felfedezésekre jutottak, amelyek gazdagították érzéki észleleteik és képzeteik körét, s fokozatosan kifejlesztették gondolkodásukat. A gondolkodás viszont újabb lehetőségeket nyújtott a munkatevékenység fejlesztésére, s az emberek előtt egyre világosabbá váltak a közös munka előnyei. „Röviden — mondotta Engels —: a kifejlődőben levő emberek odajutottak, hogy *mondanivalójuk* volt egymásnak. A szükséglet szervet teremtett magának: a majom fejletlen gégéje moduláció útján lassan, de biztosan át-

[20] *Marx–Engels:* Válogatott művek. II. köt. 74. old.

alakult egyre fejlettebb modulációkra, és a száj szervei lassanként egyik tagolt hangot a másik után tanulták meg kiejteni."[21] Így született meg a tagolt beszéd, a nyelv s vele együtt a gondolkodás. A nyelv és a gondolkodás nem jöhetett létre valamely individuum egyéni sajátosságaként. A nyelv és a gondolkodás, forrását és tartalmát tekintve, világosan társadalmi jellegű. Mint Marx és Engels hangoztatta: „A tudat... eleve társadalmi termék és az is marad, ameddig emberek egyáltalán léteznek."[22]

A beszéd, miután kialakult, óriási hatással van az egész munkatevékenységre. Az embereket összekapcsoló nyelv nélkül lehetetlen lenne a valamennyire is jelentős méretű, ésszerűen megszervezett társadalmi termelés. A nyelv egyúttal hat az emberekre, akik használják. A munka és a tagolt beszéd az a két fő tényező, amelynek hatására tökéletesedik az agy. Az agy tökéletesedésével pedig az összes érzékszervek tökéletesedése jár együtt. Hogy mennyire erőteljesen hat a munkatevékenység az érzékszervek fejlődésére, azt a következő példák alapján is megítélhetjük.[23] Tapasztalt textilipari munkások, akik fekete szövetek feldolgozására specializálódtak, a fekete színnek körülbelül 40 árnyalatát különböztetik meg, míg más ember csak 2—3 árnyalatot lát. Igen gyakorlott molnárok tapintásuk segítségével pontosan meg tudják állapítani a liszt minőségét, sőt azt is, hogy hol nőtt a búza, amelyből a lisztet őrölték. Hallatlan finommá és érzékennyé képesek fejlődni az ember szaglási érzetei is, ha erre a gyakorlatban szükség mutatkozik. Az afrikai busmanok például szaguk után pontosabban követik nyomon az oroszlánt, a zsiráfot vagy a zebrát, mint a vadászkutyák.

Az emberi gondolat rendszerint szavakban fejeződik ki, nyelvi burkot ölt. Ha valaki gondolatait közölni óhajtja embertársával, gondolatait szavakban fejezi ki, amelyeket fennhangon mond, hogy meghallják. Vannak, akik úgy hiszik, hogy a szóra, beszédre csak azért van szükség, hogy gondolatainkat más emberekkel közölni tudjuk, de saját magunk számára nem szükséges, hogy gondolatainkat szavakban fejezzük ki. Ez hibás nézet.

[21] Ugyanott, 76—77. old.
[22] *Marx—Engels* Művei. 3. köt. Budapest 1960. 31. old.
[23] Lásd *B. M. Tyeplov:* Pszichológia. Tankönyvkiadó III. fej. 1953.

Éppúgy, ahogy a festő alkotta kép azért létezik, mert van festék, amit a vászonra ken, a normális embereknél a gondolat is azért létezik, mert vannak szavak, van beszéd. Az egyik a másik nélkül lehetetlen. Marx kifejezésével élve, a nyelv a tudat közvetlen valósága, a gondolat természeti anyaga.

Az a hibás vélemény, hogy a gondolatok szavak nélkül létezhetnek, abban gyökerezik, hogy az ember, amikor magában gondol valamit, ténylegesen nem mondja ki sem fennhangon, sem önmagában azokat a szavakat, amelyek szükségesek lennének gondolatai közlésére. Időnként jelentős nehézséget is tapasztalunk a kellő szavak vagy kifejezések megválasztásában, „nem találjuk a szavakat" arra, hogy másoknak kifejezzük, érthetővé tegyük számukra gondolatunkat, jóllehet mi tökéletesen tisztában vagyunk az illető gondolattal; ilyen esetben úgy tűnik, hogy a szavak nemcsak nem adják vissza a gondolatot, hanem ellenkezőleg, megnehezítik megértését.

Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy az illető gondolat számunkra szóbeli burok nélkül létezik. Amikor magunkban gondolunk valamit, igen gyakran magunk sem öltöztetjük pontosan szavakba gondolatainkat. De ha nincs is meg a gondolat részletes, kifejtett megformálásához szükséges *minden* szó, mindig akad valamilyen más kifejezés. Amikor leküzdjük a megfelelő szavak megválasztásában felmerült nehézségeket, magát a gondolatot dolgozzuk ki.

Amikor a gondolat tökéletes szóbeli kifejezést nyer, világossá, következetessé és pontossá válik. Ebben a részletekbe menő szóbeli burokban válik nemcsak formáját, hanem tartalmát tekintve is igazán tökéletessé.

A nyelv és a gondolat elválaszthatatlanságából nem következik, hogy a kettő azonos. A gondolat és a szó különbsége abban áll, hogy a gondolat az objektív valóság tükröződése, a szó viszont a gondolat kifejezésének, megrögzítésének módja és egyúttal a gondolat közlésének eszköze. Más emberek gondolatait éppen a szó segítségével fogjuk fel. De amint nincs gondolat szó nélkül, éppúgy a szó gondolat nélkül, anélkül, amit a gondolat visszatükröz — puszta hang. A gondolat és a szó szorosan összekapcsolódik egymással, egymást kölcsönösen feltételezi.

A környező világ tárgyai és jelenségei az általuk kiváltott érzetekben közvetlenül tükröződnek. Ez a konkrét tárgyaknak és jelenségeknek érzéki tükröződése, amely tartalmazza egyéni és

részleges tulajdonságaikat, valamint azok minden árnyalatát. Az érzetek alapján azonban, mint láttuk, kialakul a visszatükrözés olyan formája is, amelyben az is visszatükröződik, ami az adott pillanatban közvetlenül nem hat az érzékszervekre, de amit más tárgy vagy jelenség jelez. Ez ugyancsak a valóság konkrét-érzéki visszatükrözése, de már egy lépéssel előbbre tart az elvonatkoztatásban és az általánosításban. Az elvonatkoztatás lehetőségét egyrészt az teremti meg, hogy az érzékszervek által észlelt jelzés teljesen eltér attól, amit megjelenésével képvisel, továbbá az, hogy egy és ugyanazon jelenségeket különböző feltételek között más és más jelzések jelezhetnek. Egyúttal minden egyes hasonló fajtájú jelzés, lévén teljesen meghatározott tárgy vagy jelenség, szigorúan valamely meghatározott jelenségeket képvisel. Ezek tehát konkrét tárgyak és jelenségek konkrét jelzései.

A **valóság második jelzőrendszerének** létrejötte az ember számára az egyre elvontabb és általánosítottabb visszatükrözés — a fogalmakban történő visszatükrözés — határtalan lehetőségeit tárta fel. A szó, mint a jelzések jelzése, nemcsak egyvalamely jelzést képvisel, hanem azonos típusú jelzések sokaságát, melyek részletekben különböznek ugyan egymástól, de a lényegben, a fő vonásokban egyezők. A szóban tehát nem egyvalamely konkrét tárgy, hanem azonos típusú tárgyak vagy jelenségek és a köztük levő összefüggések sokasága tükröződik vissza.

A „körző" szó például nem egyes, egyéni sajátosságokkal rendelkező tárgyat jelez, hanem körzőt általában — a tárgyak meghatározott *típusát* vagy *fajtáját* —, s teljesen mindegy, hogy 15, 16 vagy 14 cm hosszú, teljes egészében fémből készült vagy egyes részei műanyagból vannak stb. Ugyanilyen a többi szó is.

Ebből az a rendkívül fontos következtetés fakad, hogy a szó, a beszéd elvonatkoztatást jelent a valóságtól, s az absztrahálás és általánosítás eszköze. Mint Lenin megjegyezte, „minden szó (beszéd) már *általánosít*".[24]

A szavaknak ezzel a sajátszerűségével függ össze a pszichés működésnek az emberre jellemző formája, a fogalmak alko-

[24] *Lenin* Művei. 38. köt. 258. old.

tása, a fogalmakkal való operálás, vagyis az elméleti gondolkodás. Éppen a beszéd révén vált lehetővé, hogy tudatunk ne csak azzal operáljon, amit az érzetek az adott pillanatban nyújtanak, hanem azzal is, amit a múltban nyújtottak és a jövőben nyújthatnak. Ennek köszönhető az a lehetőség, hogy gondolatilag elválasszuk a tulajdonságot a tulajdonsággal rendelkező tárgytól, a testek egyes tulajdonságait elvonatkoztassuk más tulajdonságoktól stb. Ez nagymértékben bővítette a megismerés területét.

A szó csak abban az esetben a jelzések jelzése, ha létrejötte a megfelelő anyagi tárgyakat visszatükröző érzeteken alapul. Ha hiányoznak ilyen tárgyak, akkor a szó üres, értelmetlen és nincs jelentése.

Tegyük fel, hogy egy műszaki rajzoló elküld valakit egy körzőért, s ezt mondja az illetőnek: „Kérem, hozza ide a körzőt." A „körző" szó önmagában nem váltja ki az illetőben azokat az érzeteket, amelyeket a körző kelt, ha valaki ránéz vagy kézbe veszi; ez a szó csak rámutat, milyen érzeteket kell majd tapasztalnia az embernek, ha ráakad a körzőre. De ha az az ember, akihez a rajzoló fordult, soha nem látott körzőt, s ezzel a szóval nem asszociálja saját érzéki tapasztalata alapján a körző által keltett érzetek teljesen meghatározott összességét, akkor a „körző" szó nem tölthető be a jelzések jelzésének szerepét.

Az elmondottakból nem következik, hogy az érzetek nem tükrözik a konkrét jelenségekben és dolgokban levő általánost. Ha így volna, akkor az általános sohasem tükröződött volna a szavakban, a gondolatban. Amikor például különböző virágok illatát érzékeljük, érzékileg észlelhetjük az azonos fajtájú virágok illatában rejlő általánost is. Az érzékelésben azonban az általános elválaszthatatlanul egybefonódik az egyessel. A szóban viszont az általános az egyestől elválasztott, absztrahált. De mielőtt létrejött volna a szavak segítségével történő elvonatkoztatás, fokozatosan tökéletesedett az a képesség, hogy az érzetek révén az egyesben kiemeljék az általánost.

Az emberek a szó létrejöttével nem azonnal jutottak el ahhoz a széles körű általánosításhoz, amelyet a mai kultúrember nyelve, szavai tartalmaznak. Az ősember, bár már beszélni kezdett, még csak igen csekély mértékben rendelkezett az általá-

nosított gondolkodás képességével. Nyelve kevés általános fogalmat tartalmazott, és e fogalmak is csak korlátozott általánosággal bírtak. Ezt egyes, mindmáig fennmaradt primitív törzsek nyelvéből is megítélhetjük, jóllehet ezek a törzsek mérhetetlenül előrehaladtak az ősemberhez képest. Ismeretes például, hogy az egyik törzs nyelvében 75, egymástól némileg eltérő szó van a járásra és több mint 10 a főzésre, de nem ismerik a „járni" és a „főzni" általános fogalmait. Egyes északi törzsek külön szavakkal jelölik a „hólepelt", a „hulló havat", a „hóvihart", a „buckákban álló havat" (több mint 40 ilyen szavuk van), de ugyanakkor nem ismerik azt az általános szót, hogy „hó". Egyes törzseknél nincs általános szó a „rozmárra", de külön szavakkal jelölik a „jégtáblán fekvő rozmárt", a „vízben tartózkodó rozmárt" vagy a „jégtáblára kimászó rozmárt". Bármennyire elégtelennek tűnik számunkra az efféle beszéd általánosító jellege, mégis a valóságban messze meghaladja az első jelzőrendszert, sőt a beszéd első csíráit is. Már jelentős általánosítást tartalmaz, amelynek következtében egy és ugyanazon szó jelöl minden hóbuckát, vagy ugyanaz a szó jelöl minden rozmárt, amely a jégtáblán fekszik, holott a rozmárok sok részletükben különböznek egymástól. Mindebben az a hatalmas fejlődés rögződött meg, amely elválasztja az emberi tudat adott színvonalát az ősemberek tudatának színvonalától.

A beszéd elsősorban szavakból áll, a szavak pedig különálló, tagolt hangokból. Milyen viszonyban vannak ezek a hangok az általuk jelzett tárgyakkal és jelenségekkel? E hangok egyezményes jelek, melyeket a nép az emberek egymás közti érintkezésének sok évszázados gyakorlatában alakított ki. Nincs és nem is lehet semmilyen titokzatos kapcsolat e hangok és az általuk jelölt tárgyak között. A szavak hangjai és a tárgyak közötti állítólagos rejtett kapcsolat a mágia kiagyalása, és az efféle elképzelés a mágiára jellemző. A mágia hívei emellett azt feltételezik, hogy a tárgyaknak és az embereknek van valami „igazi" nevük, amelynek kimondásával hatni lehet rájuk, meg lehet határozni sorsukat. Azt, hogy a valóságban nincs semmiféle mágikus, titokzatos kapcsolat a tárgyak és szóbeli megjelöléseik közt, abból láthatjuk, hogy egy és ugyanazon tárgyat a külön-

böző népek különbözőképpen, más és másféle hangok segítségével neveznek meg. Azt a tárgyat például, amelyet oroszul „sztol"-nak hívnak, a németek „der Tisch"-nek, az angolok „the table"-nek (a magyarok „az asztal"-nak — *Ford.*) nevezik stb.

Míg azonban egyezményes és véletlen, hogy milyen hangokból állnak a szavak, nem egyezményes és nem véletlen, hogy *mit* jelölnek ezek a szavak és szókapcsolatok. Az emberek gyakorlati tevékenységük folyamán tárgyakkal és jelenségekkel találkoznak. Ezért a nyelvben föltétlenül meg kell lenni azoknak a szavaknak, amelyek az emberek szempontjából létfontosságú tárgyakat és jelenségeket jelölik. Az emberek felhasználják a tárgyak és jelenségek változatos tulajdonságait. Ezért a nyelvben okvetlenül kell olyan szavaknak is lenniük, amelyek ezeket a tulajdonságokat nevezik meg. Hasonlóképpen, ki kell alakulnia a tárgyak mozgását, egyes tárgyak másokra gyakorolt hatását, a tárgyak egymással való összefüggését jelölő szavaknak, mert mindez fontos az ember szempontjából. Az emberek gyakorlati tevékenysége arra vezetett, hogy megalkották a dolgok tér- és időbeli viszonylatait kifejező szavakat is. Elkerülhetetlen ugyancsak az olyan szavak megjelenése, amelyek az embereknek az őket környező jelenségekhez és egymáshoz való viszonyait ábrázolják. A tudományok fejlődésének szükségletei olyan új szavak kialakulására vezettek, amelyek nemcsak az érzékileg észlelhető tárgyakat és azok tulajdonságait fejezik ki, hanem a dolgok mélyében rejlő összefüggéseket, törvényszerűségeket, a dolgok lényegét is; megjelennek az olyan szavak, amelyek a dolgok viszonyainak és összefüggéseinek tulajdonságait mutatják, továbbá az olyan szavak, amelyek más szavakat jelölnek, illetőleg a szavak közti kapcsolatokat jelölik.

Tehát nem véletlen és nem egyezményes, hogy *mi* az, ami szóbeli megjelöléshez jut és a szavak formájában bevonul a nyelvbe, hanem ezt szükségszerűen meghatározzák a nép létfontosságú gyakorlati szükségletei, valamint a fejlődő gondolkodásnak az objektív valóság minél pontosabb visszatükrözését célzó követelményei. A nyelvben és a gondolkodásban az tükröződik, amit az emberek önmagukról, a külső világról, valamint a megismerésnek rendelkezésükre álló eszközeiről tudnak.

A VALÓSÁG JELENSÉGEINEK TÖRVÉNYSZERŰ ÖSSZEFÜGGÉSE

1. A DIALEKTIKUS FEJLŐDÉSELMÉLET

Mint az előző fejtegetésekből kitűnik, a marxista filozófiának igen fontos vonása, hogy nemcsak a világ anyagiságát ismeri el, hanem azt is, hogy az anyag, a természet az örök, szakadatlan, törvényszerű mozgás, változás és fejlődés állapotában van. Át kell tehát tekintenünk a fejlődés legáltalánosabb törvényeit.

Az objektív világ törvényei a mozgás, a fejlődés törvényei. A tárgyakat és jelenségeket csak akkor foghatjuk fel és magyarázhatjuk meg helyesen, ha keletkezésük és fejlődésük folyamatában szemléljük őket. A tudomány fokról fokra, a valóság egyik területén a másik után bebizonyította, hogy az egész környező világ fejlődik. A XIX. század végére a fejlődés eszméje széleskörűen elterjedt és általánosan elismertté vált.

Ámde a fejlődés eszméjének elismerése egymagában nem elegendő. Az is fontos, hogy helyesen fogjuk fel a fejlődés jellegét és forrását, azokat az általános törvényeket, amelyek szerint mindennemű fejlődés végbemegy. Lehetséges, hogy valaki elismerje a mozgást, de mindemellett metafizikus maradjon. A tudomány sikereinek hatására, különösen a XIX. század második felétől kezdve, vulgáris evolucionista elméletek keletkeztek, amelyek szavakban elismerték ugyan a fejlődést, de lényegében véve a régi, metafizikus természetszemléletet védelmezték, csupán az új idők követelményeinek megfelelően kissé megszépítve. Lenin azt írta, hogy a fejlődés eszméjének efféle elismerése elsekélyesíti az igazságot.[1]

Valóban, más az, ha a fejlődést csupán olyan folyamatként fogják fel, amely a fennállóban csak nem-lényegi, részleges,

[1] Lásd *Lenin* Művei. 38. köt. 239. old.

pusztán mennyiségi változásokat idéz elő, és megint más, ha fejlődésen bonyolult folyamatot értenek, amelyben a fennálló nemcsak mennyiségi, hanem mélyreható minőségi változásokon, átalakulásokon megy át, midőn az idők múltával elavulnak, eltűnnek az önmagukat túlélt formák, s helyüket új, magasabb rendű és tökéletesebb formáknak adják át.

Nyilvánvaló, hogy a két fejlődéselmélet egymással szöges ellentétben áll.

Az első elmélet metafizikus, mivel álláspontja szerint a mozgás, a fejlődés nem vezet a régi megsemmisülésére, elhalására és az új keletkezésére. Tagadja, hogy a jelenségekben és dolgokban belső ellentmondások vannak, s hogy az ellentétek harca a fejlődés forrása. A fejlődést csak sima, fokozatos mennyiségi folyamatként értelmezi, s tagadja a fejlődés bizonyos fokán beálló minőségi ugrásokat.

A második elmélet dialektikus, ez az egyetlen tudományos elmélet, mivel az objektíve létező valósággal összhangban a fejlődést úgy értelmezi, mint a régi felváltását az újjal, mint a régi elhalását és az új keletkezését, mert feltárja a változásban levő tárgyak belső ellentmondásait, s ezek kibontakozásában és megoldásában látja a fejlődés fő hajtóerejét.

Lenin „A dialektika kérdéséhez" című vázlatában világosan, mélyenszántóan szembeállítja egymással a fejlődés két elméletét, két koncepcióját. „A fejlődés (evolúció) két alapvető... koncepciója — írta —: a fejlődés mint csökkenés és növekedés, mint ismétlődés, *és* a fejlődés mint ellentétek egysége (az egységesnek megkettőződése egymást kölcsönösen kizáró ellentétekre és ezek kölcsönös viszonya).

A mozgás első koncepciója esetén homályban marad az *ön-mozgás*, annak *hajtó* ereje, forrása, indítéka (vagy *kívülre* tevődik ez a forrás — Isten, szubjektum stb.). A második koncepció esetén a fő figyelem éppen az »ön« mozgás *forrásának* megismerésére irányul.

Az első koncepció holt, színtelen, száraz. A második eleven. *Csakis* a második koncepció... adja kezünkbe az »ugrásoknak«, a »fokozatosság megszakadásának«, az »ellentétbe való átcsapásnak«, a régi megsemmisülésének és az új keletkezésének a

kulcsát."[2] Lenin ezekben a tételeiben kimutatta a fejlődésről alkotott metafizikus, vulgáris evolucionista elképzelések és a marxista dialektikus fejlődéselmélet gyökeres, elvi ellentétét. A dialektikának — azáltal, hogy a fejlődést olyan folyamatként értelmezi, amelyben a régit törvényszerűen felváltja az új —, óriási forradalmi jelentősége van. Joggal nevezte Herzen a dialektikát a forradalom algebrájának.

A világ tudományos felfogása és a gyakorlati tevékenység szempontjából nagyon fontos, hogy lássuk a két fejlődéselmélet elvi különbségét. A fejlődés metafizikus elmélete képtelen arra, hogy helyes irányt mutasson a tudománynak, a tudományos megismerésnek. Ha a fejlődés csak mozgás lenne, anélkül, hogy a régit felváltaná az új, ha nem lennének belső ellentmondások és nem menne végbe az egyik állapotból a másikba való átmenet, akkor nem tudnánk megmagyarázni a fejlődő világ rendkívül gazdag, meglepően bonyolult, színpompás és sokrétű változatosságát. Lehetetlen lenne az olyan kérdések helyes megoldása, hogy miképp keletkeznek egyes anyagrészecskékből más részecskék, miként megy végbe a kémiai elemek átalakulása, hogyan keletkezett a Földön sok-sok millió év folyamán a szervetlen anyagból szerves anyag, az élet, s később mint alakulnak át az egyes növény- és állatfajok más fajokká, milyen módon keletkezik a nem-érzékelő anyagból érzékelésre, gondolkodásra képes anyag stb.

A dialektikus fejlődéselmélet megmutatja a megismerés helyes útját, tehát azt az igazi utat is, amely a természeti törvények és erők feletti uralomhoz vezet. Ha a fejlődés az új keletkezésének és a régi eltűnésének folyamata, akkor a tudománynak az a feladata, hogy kikutassa, hogyan alakul át maga a természet, az anyag saját mozgása során egyik formából a másikba, az alacsonyabbakból a magasabb, az egyszerűkből a bonyolult formákba, miközben létrehozza a környező objektív világ sokrétűségét. A tudomány éppen ezen az úton haladva, ennek megmagyarázása révén ért el bámulatra méltó sikereket a természet tanulmányozásában. A modern tudomány az atomfizika, a

[2] Ugyanott, 348. old.

kozmogónia, a biológia, a szociológia stb. fölöttébb bonyolult problémáinak megoldásával újabb és újabb bizonyítékokkal támasztja alá a dialektikus fejlődéselmélet igazságát.

A marxista dialektika kezünkbe adja az objektív világ bonyolult és sokrétű fejlődésének magyarázatára szolgáló kulcsot, megmutatja a fejlődés tartalmának és formáinak gazdagságát. A marxista dialektika a fejlődés legáltalánosabb törvényeit, a régi elhalásának és az új keletkezésének folyamatát, a világ örökös megújulásának folyamatát kutatja.

A dialektika alaptörvényei a következők:

a mennyiségi változások minőségi változásokba való átcsapásának törvénye,

az ellentétek egységének és harcának törvénye,

a tagadás tagadásának törvénye.

Mindegyik törvény az objektív fejlődés egy-egy lényegi oldalát, területét, formáját, mozzanatát tükrözi vissza.

A mennyiségi változások minőségi változásokba való átcsapásának törvénye arra derít fényt, hogy a tárgyak milyen folyamatok következtében mennek át minőségi változásokon és átalakulásokon; megmutatja, hogy a fejlődés az észre sem vehető mennyiségi változások fokozatos, sima felgyülemlése mellett magában foglalja a folytonosság megszakadásának, a régi minőségi állapotból az új minőségi állapotba való ugrásnak a formáját is. *Az ellentétek egységének és harcának törvénye* feltárja mindennemű fejlődés *forrásait, belső impulzusát,* mozgató erejét: a tárgyakban meglevő ellentétes oldalak, erők és tendenciák harcát. *A tagadás tagadásának törvénye* visszatükrözi és jellemzi a fejlődés különböző szakaszainak folytonossági kapcsolatát, a fejlődés *alapvető irányát,* alaptendenciáját: az egyszerűtől a bonyolult, az alacsonyabbtól a magasabb felé *haladó mozgást,* e mozgás bonyolult, „spirális" formáját.

Az említett törvények a dialektikának csupán legfontosabb, lényegi, alapvető törvényei, de a dialektikát nem merítik ki. E törvényeken kívül még számos kategória létezik, mint pl. *a jelenségek egyetemes összefüggése,* az *ok* és *okozat,* a *tartalom* és a *forma,* a *véletlen* és a *szükségszerű,* a *lényeg* és a *jelenség* stb.

A dialektika törvényei és kategóriái nem kiagyalt, hanem a

természetből és a társadalmi életből leszűrt törvények és kategóriák, amelyek az emberek tudatától függetlenül létező, objektív törvényeket tükrözik vissza. A marxista dialektika éppen ennek következtében teszi lehetővé, hogy mélyebben tárjuk fel, behatóbban értsük meg a lét és a megismerés bonyolult és sokrétű folyamatait.

A marxista dialektika forradalmi jellege elfogadhatatlan a régi rend védelmezői, a kizsákmányoló osztályok számára. A marxizmus ellenségeinek egyik harci fogása, hogy tagadják a dialektika objektív voltát. A reformisták, a kispolgári szocialisták és a burzsoá filozófia számos különböző áramlatának képviselői azt igyekeznek bebizonyítani, hogy a dialektika idegen az objektív valóságtól, s hogy a legjobb esetben is csak a gondolkodás területén érvényesül néhány dialektikus elv. Merleau-Ponty francia burzsoá filozófus „Les aventures de la dialectique" (A dialektika kalandjai) című könyvében például azért támadja a dialektikus materializmust, mert az olyasmit fedez fel „az objektumban, a létben, ami a legkevésbé képes arra, hogy ott legyen — dialektikát". Az idealisták a lét törvényeit szembeállítják a gondolkodás törvényeivel. Valójában azonban a dialektika törvényei, éppen azért, mert az objektív lét törvényei, egyben a „szubjektív dialektika", azaz a megismerés, a gondolkodás törvényei is.

Mint már mondottuk, a megismerés igazi tudományos módszere nem az emberi elme által alkotott önkényes szabályok összege. Így csak az idealisták fogják fel a módszert. A tudományos módszer a valóság analógiája, s ezért az objektív világ jelenségeinek helyes tanulmányozási, kutatási módja. A valóság helyes, tudományos megközelítése, tanulmányozása és gyakorlati megváltoztatása céljából magának a valóságnak a törvényeire kell támaszkodni. A marxista dialektika az egész valóság — a természet, a társadalmi élet és a gondolkodás — legáltalánosabb fejlődéstörvényeivel ismertet meg.

Helytelen lenne azonban, ha a dialektikus módszer lényegét abban látnánk, hogy a különböző tényeket a dialektikus törvényekbe és fogalmakba szorítsuk bele. Ez a dialektika vulgáris értelmezése. A marxizmus klasszikusai több ízben figyelmez-

tettek arra, hogy a dialektika nem kész igazságok bebizonyításának puszta eszköze, hanem a reális jelenségek és folyamatok kutatásának vezérfonala, az objektív igazság megismerésének módszere.

Mint a továbbiakban kimutatjuk, minden törvény az egynemű jelenségek hatalmas tömegének lényegét, belső összefüggését, azt a lényegbevágóan közöset öleli fel és juttatja kifejezésre, amely a jelenségeknek ezt az egész tömegét jellemzi. De minden egyes jelenségnek megvannak a maga sajátos tulajdonságai, és a törvény működése az egyes sajátos tulajdonságain keresztül megtörve tükröződik vissza. Ezért a törvény minden egyes folyamatban, minden egyes jelenségben sajátosan fejeződik ki.

Ha mindez bármely tudományos törvényre vonatkozik, úgy még inkább figyelembe kell vennünk, amikor a fejlődés legáltalánosabb törvényeiről van szó. A dialektika törvényei minden területen érvényesülnek: a szervetlen természetben is meg a szerves természetben is; a szerves természeten belül a növény- és állatvilágban egyaránt; a társadalomban, minden történelmi időszakban ugyancsak hatnak; egyben a gondolkodásnak is törvényei a megismerés minden területén; a matematikában, a filozófiában, a kémiában, a biológiában, a politikai gazdaságtanban, az esztétikában stb. Nyilvánvaló, hogy a dialektika törvényei, amelyek ennyire különböző jelenségek és folyamatok fejlődésének közös törvényei, az egyes területeken, sajátosan más- és másképpen jelennek meg.

Ez igen fontos annak a helytelen következtetésnek elkerülése miatt, hogy a dialektikus fejlődés általános törvényeinek ismerete egymagában automatikusan biztosítja a megismerés és a gyakorlati tevékenység sikerét. Csak a dialektikának mint módszernek a konkrét jelenségekre, a jelenségek sajátosságainak figyelembevételével történő konkrét alkalmazása, csak a fejlődés konkrét tényeinek és feltételeinek gondos tanulmányozása biztosítja a megismerés és a gyakorlat sikerét. Ennélfogva a valóság konkrét elemzésének követelménye a marxista dialektika egyik legfontosabb, döntő jelentőségű sajátossága. Éppen ezért a dialektika egyik legfontosabb elve így hangzik: nincs elvont igazság, *az igazság mindig konkrét.*

A dialektikától idegen minden sematizmus, amely a konkrét fejlődés eleven sokoldalúságát egy vagy néhány formába szorítja be. A marxista dialektika megmutatja mindenfajta fejlődés legáltalánosabb törvényeit, s egyúttal azt követeli, hogy tárjuk fel és vegyük figyelembe mindazoknak a konkrét formáknak kimeríthetetlen gazdagságát, amelyekben ezek a törvények a valóságban kifejezésre jutnak.

Ez annyit jelent, hogy a dialektikus fejlődés általános törvényeit és elveit megbonthatatlan egységben kell szemlélnünk a mindegyik jelenségben és folyamatban meglevő különössel és egyessel. Figyelembe kell venni mindazokat a végtelenül gazdag konkrét megjelenési formákat, amelyeket a dialektika törvényei a valóságban öltenek.

Ezért határozta meg úgy Lenin a dialektikát, amely visszatükrözi a fejlődésnek ezeket a végtelenül gazdag formáit, hogy a dialektika „eleven", sokoldalú megismerés (az oldalak számának örökösen növekedő száma mellett), a valóság mindennemű megragadásának, megközelítésének számtalan árnyalatával...[3] Éppen a dialektika „oldalai számának örökös növekedése", a valósághoz való közeledésének „számtalan árnyalata" jelenti a fejlődésben levő anyag egész bonyolultságának, kiapadhatatlan változatosságú formáinak visszatükrözését.

Sajnos a Sztálin-kultusz hatására nem vették kellőképpen figyelembe ezeket a dialektika tartalmának és formájának gazdagságáról szóló lenini tételeket. A dialektikának azt a kifejtését, amelyet Sztálin „A dialektikus és történelmi materializmusról" című munkájában adott, a „filozófiai gondolat legmagasabb rendű eredményének" tartották, és dogmává változtatták, holott ez teljesen elejtette a fejlődés olyan fontos és egyetemes törvényét, mint a tagadás tagadása, nem tárta fel a dialektikát mint ismeretelméletet, nem mutatta meg, hogy az ellentmondások egységének és harcának törvénye a dialektika „magva", meg sem említette a dialektikus kategóriáknak mint a megismerés támpontjainak jelentőségét stb. Marx és Engels eszméit ezen a téren Lenin fejlesztette tovább alkotó módon.

[3] *Lenin* Művei. 38. köt. 350. old.

Most áttérünk a dialektika tartalmának, törvényeinek és kategóriáinak részletesebb kifejtésére. Először megvizsgáljuk a dialektika kategóriáit. Ezeknek a kifejtése szükséges ahhoz, hogy behatóbban megvizsgálhassuk a dialektika alaptörvényeit.

2. A JELENSÉGEK KÖLCSÖNÖS ÖSSZEFÜGGÉSE. OK ÉS OKOZAT

A mozgásban levő anyag vizsgálata során az első, ami a szemünkbe ötlik, a jelenségek egyetemes, általános kölcsönös összefüggése, kölcsönös feltételezettsége és végtelen összefonódása.

A tudományos megismerés egész fejlődési folyamata bebizonyította, hogy a különböző jelenségek és az egyes jelenségek összes oldalai kölcsönösen függnek egymástól, összefüggnek egymással, s ebből adódik a mozgás egységes, világot átfogó folyamata. A tudomány kimutatta, hogy a világ egységes egész, amelyben az egyes részek, jelenségek és folyamatok elválaszthatatlanul összefüggnek egymással. Az anyag mozgásának különböző formái átmennek egymásba. A szerves természet összefügg a szervetlen természettel, és abból származott. Az emberi élet lehetetlen lenne a természettel való kölcsönhatás nélkül. Az emberi társadalom nem a természeten kívül létezik, hanem a természet része, sajátos mozgásforma, amely nemcsak az általános, hanem ugyanakkor sajátos, csakis a társadalomra jellemző törvényeknek van alávetve. A társadalmi élet különböző oldalai ugyancsak összefüggnek egymással.

A tárgyak összefüggése különböző jellegű: egyes jelenségek közvetlenül, mások számos közvetítő láncszemen keresztül függnek össze egymással, de az összefüggés mindig kölcsönös összefüggés, kölcsönös feltételezettség, kölcsönhatás. A tárgyak összefüggése egyetemes, mindegyik jelenség összefügg mindegyik másikkal. Mint Engels írta: „Az egész, számunkra hozzáférhető természet testek rendszere, egyetemes összefüggése: testen itt minden anyagi létezőt értünk, a csillagtól az atomig . . .”[4]

A materialista dialektika nem foglalkozik azzal, hogy kiagyalja, mesterségesen kitalálja az összefüggéseket, hanem a tu-

[4] *Engels:* A természet dialektikája. 80. old.

domány elé kitűzi azt a feladatot, hogy az összefüggéseket magában az objektív világban tárja fel. A tárgy megértése annyit jelent, hogy a tárgyat sokoldalúan, összefüggéseiben, közvetítettségében tanulmányozzuk.

Az *okság* (kauzalitás) a jelenségek egyetemes, törvényszerű összefüggésének egyik formája. Minden tudomány, amikor valamilyen jelenséget tanulmányoz, igyekszik felfedni az illető jelenség keletkezésének, fejlődésének, átalakulásának és pusztulásának okait. A jelenségek és folyamatok ismerete elsősorban keletkezésük és fejlődésük okainak ismerete. Az ember az „ok" és az „okozat" fogalmának megalkotásával elkülöníti az egységes objektív folyamat ilyen vagy amolyan oldalait. „Hogy az egyes jelenségeket megértsük, ki kell ragadnunk őket az általános összefüggésből, és elszigetelten kell szemügyre vennünk őket, *akkor* a váltakozó mozgások közül az egyik okként, a másik okozatként fog megjelenni."[5]

Az ok és az okozat kölcsönös viszonyban álló fogalmak. Az a jelenség, amely egy másik jelenséget kivált, ahhoz viszonyítva mint ok lép fel. Az ok hatásának eredménye az okozat. Az *okság* a jelenségek olyan szükségszerű összefüggése, amelyben az egyik jelenség okvetlenül létrehozza a másikat. Például, a forralás a víz gőzzé válásának oka, mivel minden egyes alkalommal, amikor vizet forralunk, létrejön a gőzzé alakulás folyamata.

Az ok és az okozat fogalmai a társadalmi gyakorlat és a világ megismerése folyamatában alakultak ki. Az ember például munkája során megismerte, hogy a dörzsölés hőt fejleszt.

Az ok és az okozat kategóriái roppant nagy jelentőségűek; bennük a gondolkodás az objektív világ rendkívül fontos törvényszerűségét tükrözi vissza, amelynek ismerete nélkülözhetetlen az emberek gyakorlati tevékenysége szempontjából. Az ember, a társadalom számára a jelenségek és folyamatok létrejöttét kiváltó okok megismerésével lehetőség nyílik arra, hogy hasson ezekre a jelenségekre és folyamatokra, mesterségesen reprodukálja, előidézze őket, vagy ellenkezőleg, meggátolja létrejöttüket.

[5] Ugyanott, 241–242. old.

A baj, a szerencsétlenség (betegség, aszály, hódító háború stb.) megszüntetése vagy elhárítása céljából ismernünk kell megjelenésének okát. A jelenségeket kiváltó okok nem ismerete az embert tehetetlenné, erőtlenné teszi e jelenségekkel szemben, s megfordítva, az okok ismerete lehetővé teszi az emberek, a társadalom számára, hogy hozzáértően tevékenykedjenek.

Az ok időben megelőzi és kiváltja az okozatot. Ez azonban nem azt jelenti, hogy minden jelenség, amely időben megelőzi a másikat, oksági összefüggésben van az utána következő jelenséggel. Az éjszaka megelőzi a reggelt, de nem oka a reggelnek. Nem szabad összezavarni az oksági összefüggést és a jelenségek időbeli egymásutániságát. A babonás ember hajlamos arra, hogy a háború okának tartsa a háború kitörése előtt megjelent üstököst, fellépett napfogyatkozást vagy egyéb megelőző jelenséget.

Az okot meg kell különböztetünk az *alkalomtól*. Az alkalom (indíték) olyan esemény, amely közvetlenül megelőz valamely más eseményt, alkalmat ad megjelenésére, de nem létrehozója ennek az eseménynek. Az alkalom és az okozat között van összefüggés, de ez külső, lényegtelen. Így például a „Patyomkin" páncélos tengerészeinek 1905 júniusi felkelésére az szolgáltatott alkalmat, hogy a legénységnek romlott húsból készült ételt adtak. A felkelés oka viszont a korhadt cári rendszer és a nép közötti ellentmondások kiéleződése, a hadsereg és a hadiflotta forradalmi hangulatának erősbödése volt. Az, hogy a tengerészek romlott húst kaptak, alkalom, lökés volt a felkelésre, de a felkeléssel külsődlegesen, véletlenül függött össze. Ha nem ez, akkor más esemény adott volna alkalmat a felkelés kitörésére.

A jelenségek oksági összefüggése egyetemes jellegű. A világ valamennyi jelensége, minden változás okok hatása következtében jön létre. Nincsen olyan jelenség, amelynek ne lenne oka. Az ember különböző pontossággal ismeri meg a jelenségek oksági összefüggését; vannak olyan jelenségek, amelyeknek okai mindmáig ismeretlenek előttünk, de ezek az okok objektíve léteznek. Az orvostudomány például még nem állapította meg pontosan a rákos megbetegedések okát, de ez az ok fennáll, s végül is napvilágra kerül. Különféleképpen lehet meghatározni

az okságot, különböző véleményeket lehet vallani arról, hogy megengedhető-e az oksági törvény matematikai vagy egyéb megfogalmazása, de nem ez emel válaszfalat az okság materialista és idealista felfogása között.

A materializmus és az idealizmus között harc folyik az okság kérdésében, mivel különbözőképpen döntik el az okságról szerzett ismereteink forrásának kérdését. A materializmus elismeri, hogy a jelenségek oksági összefüggése objektív, az akarattól és a tudattól független, s többé-kevésbé híven visszatükröződik az emberi agyban. Az idealisták vagy tagadják a valóság valamennyi jelenségének oksági feltételezettségét, vagy pedig az okságot nem az objektív világból, hanem a tudatból, az észből vezetik le.

Azt a tételt, hogy a világ valamennyi jelensége okságilag feltételezett, az okság törvénye fejezi ki. Mindazokat a filozófusokat, akik elismerik az okság törvényének objektív jellegét, s e törvény érvényességét minden jelenségre kiterjesztik, *deterministáknak* nevezzük (a latin determino — „meghatározok" — szóból). Az okság törvényét tagadó filozófusokat indeterministáknak nevezzük. Az okság törvénye minden jelenség természetes magyarázatát követeli meg, s kizárja a természeti és társadalmi jelenségek természetfeletti, túlvilági erők segítségével történő magyarázatának lehetőségét. A következetes materialista determinizmus nem hagy helyet isten, a csodák stb. számára.

A filozófia történetében az oksági összefüggés objektív voltának tagadását hirdette *David Hume*, angol szubjektív idealista, agnosztikus filozófus (1711—1776). Hume-nak az a tétele, hogy a jelenségek oksági összefüggéséről szerzett ismereteket a tapasztalatból nyerjük, helyes, de további gondolatmenete és magának a tapasztalatnak hume-i felfogása hibás. Hume a tapasztalatot a szubjektív érzetekre redukálta, s tagadta, hogy a tapasztalatban objektív tartalom rejlik. A tapasztalatban azt figyeljük meg, hogy az egyik jelenség a másikat követi; Hume szerint azonban először is, semmi alapunk sincs azt állítani, hogy az, ami előbb van, az utána következő oka lehet, másodszor, nincs alapunk arra sem, hogy a múltbeli és a jelenlegi tapasztalatról a jövőbelire következtessünk. Hume következte-

tése így foglalható össze: az okság csak az érzetek megszokáson alapuló kapcsolata, s ezen az alapon való előrelátás csupán annyi, hogy várjuk a kapcsolat létrejöttét. Múltbeli tapasztalatunk alapján indokoltan várjuk, hogy a dörzsölés a jövőben is hőt fejleszt, de egyáltalán nem vagyunk és nem is lehetünk biztosak ennek a folyamatnak objektív és szükségszerű voltában. Hume szerint az okság csupán érzetek és eszmék meghatározott egymás utáni kapcsolata.

A dialektikus materializmus, a tudomány adataira támaszkodva, azt állítja, hogy az okság objektív voltának bizonyítéka a gyakorlat. Engels ezt írta: „Bizonyos természeti jelenségek rendszeres egymásutánja magában is előidézheti ... az okság képzetét — a Nappal együtt megjelenő hő és fény —, ez azonban nem bizonyíték, és ennyiben igaza volna a hume-i szkepticizmus azon tételének, hogy a rendszeres post hoc [egymásután] sohasem lehet propter hoc [okozati összefüggés] bizonyítéka. De az ember tevékenysége *elvégzi* az okság *próbáját*. Ha a napsugarakat homorú tükör segítségével egy gyújtópontba összpontosítjuk, és ezzel ugyanolyan hatást idézünk elő, mint a közönséges tűz sugarainak hasonló összpontosításával, ezzel bebizonyítjuk, hogy a hő a Naptól ered."[6]

Az a tény, hogy az okot nem mindig követi a várt hatás, nem cáfolja meg, hanem alátámasztja az okság objektív jellegét. A gyutaccsal, töltettel és golyóval ellátott puska nem mindig sül el. De minden esetben, ha a ravasz elrántását nem követi a puska elsülése, felfedezhetjük azt az objektív okot (a puskapor nedvessége, a gyutacs megsérülése stb.), amely miatt a fegyver csütörtököt mondott.

Kant nem értett egyet Hume-mal abban, hogy az okság csupán az érzetek megszokáson alapuló kapcsolata. Kant elismerte az okság létezését, de nem az objektív világban, hanem értelmünkben. Véleménye szerint a tapasztalat nem nyújt oksági összefüggést; az okság az értelem a priori, velünkszületett kategóriája, amelynek alapján a különféle észleletek ítéletekké kapcsolódnak.

[6] Ugyanott, 240. old.

Hume-nak és Kantnak az okságról kifejtett idealista nézeteit a pozitivisták, a machisták és az újkantiánusok különböző változatokban ismételgetik.[7] *Mach* ezt írta: „A természetben nincs sem ok, sem okozat", hanem „az oksági törvény valamennyi formája szubjektív impulzusokból ered".

Arthur Eddington asztrofizikus kísérletet tett az indeterminizmus megindokolására. „A determinizmus csődje" című előadásában arról próbálta meggyőzni hallgatóit, hogy a determinizmus felszámolása nem jelent lemondást a tudományos módszerről, hanem inkább elmélyíti és pontosabbá teszi a megfigyelt jelenségek elemzését.[8] Talán Eddington valamilyen új érvet hoz fel az indeterminizmus védelmére? Nem, csupán azt ismétli, amit Hume már régen megmondott. Eddington gondolatmenete így hangzik: Minden következtetés, amelyet az érzetek alapján szűrünk le, egy bizonyos megelőző momentumra vonatkozik. Például, kémiai módszerekkel vizsgáljuk valamilyen só összetételét. Az a következtetés, amelyet levonunk, lényegében nem az adott anyagra (a sóra) vonatkozik, hanem arra, ami az a feldolgozás előtt volt. Az okozatból az okra következtetünk (retrospektív következtetés, következményből való következtetés), a jelen alapján a múltról mondunk ítéletet, de ez szerinte tilos. Hume a törvényszerűség, különösen az okság létezését elsősorban azon az alapon tagadta, hogy nem szabad a múltból és a jelenből a jövőre következtetni. Eddington nézete viszont a hume-izmus változata: azért tagadja a természetben érvényesülő törvényszerűséget, mert — mondja — megengedhetetlen a jelenből a múltra következtetni.

Természetesen, amikor a jelenből a múltra következtetünk, hibákat is elkövethetünk, éppúgy, mint bármely más következ-

[7] Az okságra vonatkozó hume-ista nézetet vallja Bertrand Russell is; szerinte az okság fogalma a tudomány megjelenése előtti általánosítás, amely csupán némi vezérfonalat nyújt a cselekvés számára. Hume és Russell oksági felfogása között talán csak az a különbség, hogy Russell szerint az oksági törvény nem a megszokáson alapszik — mint Hume hirdette —, hanem a nyelvben mélyen meggyökerezett állati hiten: „Egy meghatározott fajtájú tapasztalat külső okságába vetett hit — írta Russell — primitív és bizonyos értelemben az állat magatartására jellemző" *(Russell:* Human Knowledge. [Emberi tudás], London 1951. 472. old.) Az oksági törvény az idealisták felfogása értelmében nem tükröz semmiféle objektív összefüggést, hanem csak az érzetek váltakozásában megnyilvánuló időbeli egymásutániságot fejezi ki.

[8] *Eddington, A.:* The Decline of Determinism. (A determinizmus csődje.) Washington 1933. 149. old.

tetésben. Valamely anyag kémiai elemzése során arra a következtetésre juthatunk, hogy *A* elemet *K* anyagból nyertük, holott az illető elem más anyagból származik, amelynek részvételét a reakcióban nem vettük előre számításba. A gyakorlat azonban kijavítja ezeket a hibákat, s lehetővé teszi, hogy hitelt érdemlően megállapítsuk, milyen anyagokból nyertük ezt vagy amazt az elemet.

Például, a sokszor megismételt kísérletek szemernyi kétséget sem hagynak aziránt, hogy a nátriumot és a klórt kémiai úton a konyhasóból nyerjük. A gyakorlat bizonyítja be az oksági összefüggések magyarázatára vonatkozó következtetéseink igazságát is.

A mai idealista filozófusok makacsul hangoztatják azt a gondolatot, hogy az „ok" szót ki kell iktatni a filozófiai terminológiából. Az okság szerintük éppúgy elavult, akár a monarchia. Az idealisták az oksági törvényt a *funkcionális összefüggés* törvényével cserélik fel: nem szabad azt mondani, hogy *A* jelenség létrehozza *B* jelenséget, hanem ki kell mutatni, hogy *A* és *B* egymástól függ (*B* mindig együtt jár *A*-val, megelőzi *A*-t vagy utána következik).

A funkció (függvény) és a funkcionális összefüggés fogalma a tudomány egyik alapfogalma, amely a jelenségek objektíve létező összefüggéseit tükrözi. Két nagyság a következő összefüggésben lehet egymással: ha *X* nagyság különböző értékeket vesz fel, s ha emellett *Y* nagyság meghatározott szabályszerűséggel változtatja értékét, akkor ez a két nagyság funkcionális függőségben van: *Y* az *X* függvénye a következő formula alapján $Y = f(X)$. Az első nagyság a függő változó, a második a független változó. Például, a megtett út a sebesség függvénye, ezért megadott sebességű mozgás esetén az idő előrehaladásával növekszik a befutott távolság.

Egyes burzsoá filozófusok, különösen az újkantianizmus marburgi iskolájának képviselői (Natorp, Cassirer), a funkcionális összefüggés idealista módon értelmezett matematikai fogalmát kiterjesztik a természet és a társadalom minden összefüggésére. A kauzalitást, vagyis az okságot mint a jelenségek objektív összefüggését ők a nagyságok közötti viszonyok, más idealista

filozófusok pedig a fogalmak vagy érzetek közti viszonyok puszta logikai fogalmában oldják fel.

Persze, lehetséges az ok és az okozat közti viszony ábrázolása funkcionális függőség formájában: az okozat az ok függvénye, de ebben az esetben homályban marad az okság legfőbb eleme, az ti., hogy az ok mint reális jelenség létrehozza az okozatot, feltétele az okozatnak — egy másik reális jelenségnek. Funkcionális összefüggés formájában a legkülönfélébb függőségek ábrázolhatók, külső, kevéssé lényeges, sőt önkényes függőségek is. Az idealisták azon a címen oldják fel az okságot a funkcionális függőségben, hogy — mint mondják — a tudomány szempontjából nincs jelentősége annak a kérdésnek, miképpen jönnek létre a jelenségek, van-e létezésüknek oka, hanem csak az a fontos, hogy a jelenségek (vagy nagyságok) közt van-e valamilyen meghatározott képlettel kifejezhető függőség. Ez az álláspont azonban helytelen.

Egyes idealisták az oksági összefüggést az alap és következmény logikai összefüggésével cserélik fel. Ám a jelenségek oksági összefüggését feltétlenül meg kell különböztetnünk az alap és következmény összefüggésétől. A formális logikában *alapnak* nevezzük azt a gondolatot, amelyből egy másik gondolat következik. Például az az ítélet, hogy „a szobában normális hőmérséklet van", mint következmény fakad abból a másik gondolatból, hogy a hőmérő 20 C fokot mutat. A hőmérő tanúsága nem oka a szoba normális hőmérsékletének, hanem olyan alap, amelyből a szoba hőmérsékletére következtethetünk.

Az okság (kauzalitás) nem gondolatok összefüggése a következtetésben, hanem reális jelenségek összefüggése, amikor az egyik jelenség létrehozza a másikat. A gondolatoknak okfejtésünkben megnyilvánuló logikus összefüggése (az alap és következmény összefüggése) a dolgok valóságos viszonyainak, köztük oksági feltételezettségének visszatükrözése. Az ok és az alap közti különbségből természetesen egyáltalában nem az következik, hogy a gondolkodás területén nem érvényesül a kauzalitás, hogy ott csak pusztán logikai összefüggések állnak fenn, hogy a gondolkodásban az okság elve az elégséges alap elvével cserélődik fel. Minden gondolat oksági feltételezett.

A reális oksági összefüggés ismerete az emberek gyakorlati tevékenységének alapja. Ha ismerjük az okokat és hatunk rájuk, a társadalom szempontjából kívánatos jelenségeket válthatunk

ki, vagy pedig szembeszállhatunk a nemkívánatos, káros jelenségekkel, harcolhatunk ellenük.

Egyes külföldi fizikusok támadásokat intéznek az okság elve ellen; állításuk szerint a modern fizika megdöntötte azt a felfogást, hogy minden jelenség létezésének oka van, s ha ismerjük a jelenség okát, valamint hatásának feltételeit, meghatározhatjuk az általa kiváltott okozatokat. E tudósok véleménye szerint a mikrofolyamatokban nincs oksági feltételezettség. Semmilyen mikrorészecske — például az elektron — nincs alárendelve az okság törvényének, hanem a különböző lehetőségek közül szabadon választja meg mozgásának útját.

Ámde nincs és nem is létezhet semmiféle olyan valóságos tény, amely megdöntené a mikrojelenségekben meglevő okságot. Azok a fizikusok, akik tagadják az oksági törvény érvényesülését a mikrojelenségekben, rendszerint a határozatlansági relációra hivatkoznak. De a mikrovilág jelenségeiben érvényesülő határozatlansági reláció elvéből nem következik az okság tagadása. Az okság törvénye csupán egyet állít, azt, hogy minden jelenség okságilag feltételezett. Az viszont, hogy miképpen jelenik meg az okság az egyes konkrét esetekben, hogy egyidejűleg korlátlan pontossággal meghatározható-e a részecske koordinátája is meg sebessége is, már másik kérdés, amelyet az objektumok konkrét tulajdonságainak figyelembevételével kell megoldani. A makrofolyamatokban egyidejűleg meghatározható a test helyzete és sebessége, a mikrofolyamatokban viszont nem.

A részecske helyzetét és impulzusát nem lehet egyidejűleg korlátlan pontossággal meghatározni. A mikroobjektumok mozgásának ez a fizikusok által felfedezett törvényszerűsége nem illeszkedik be az okságnak abba az elképzelésébe, amely a XVII—XVIII. század tudományára volt jellemző, s a Laplace-féle determinizmus néven vonult be a tudomány történetébe.

A determinizmus Laplace-féle (Laplace francia tudós neve után) vagy mechanikus formája, amely a makroobjektumok mechanikai mozgásának tanulmányozása alapján keletkezett, feltételezi a koordináta és az impulzus egyidejű pontos ismeretének a lehetőségét. Az atomi folyamatok leírása során a részecskék olyan különleges tulajdonságaival találkozunk (az

elektron egyidejűleg korpuszkuláris és hullám-tulajdonságokkal is rendelkezik), amelyekre a koordináta és az impulzus korábbi, a makroobjektumok számára kidolgozott fogalmai nem alkalmazhatók oly mértékben, mint a makrotestekre.

A modern fizika gazdag tényanyaggal támasztja alá az oksági törvény egyetemes jellegét és megjelenési formáinak változatosságát. Így például, ha ismerjük az elektron és a pozitron (amelyek megfelelő feltételek esetén két fotonná alakulnak át) ütközési szögét és mozgásának sebességét, meghatározható (előre megmondható) a két létrejött foton mozgásának iránya. Vajon ez nem a mikrojelenségekben érvényesülő okság bizonyítéka? Ha a mikrojelenségekben nem lenne érvényes az oksági törvény, ha a mikrorészecskék mozgása tetszőlegesen, önkényesen menne végbe, akkor az egyik esetben az elektron és a pozitron két fotont hozna létre, másik esetben, ugyanilyen feltételek között egy fotont vagy két protont. De a mikrofolyamatok törvények uralma alatt állnak, s bennük meghatározott szabályszerűség érvényesül. Hogyan is lehet az „elemi" részecskék mozgásának önkényes jellegéről beszélni, amikor meghatározott feltételek közt a két keletkezett foton meghatározott irányban mozog, amelyet az elektron és a pozitron ütközési szögének és mozgásuk sebességének ismeretében előre megállapíthatunk?

A Marx és Engels előtti materialisták megindokolták és megvédelmezték a valóság összes jelenségei között érvényesülő oksági összefüggés objektív jellegét, de ők csupán az *okság mechanikus formájának* vizsgálatára szorítkoztak, s itt az ok az okozat viszonylatában mindig külső.

Ha az anyag mozgásának mechanikus formájában érvényesülő okságot tartják a világban létező jelenségek egyetlen törvényszerű összefüggési formájának, ez az okság metafizikus felfogására vezet. Valójában azonban az oksági összefüggés formái igen változatosak. A biológiában érvényesülő okságot például nem lehet a mechanikában, fizikában és kémiában érvényesülő okságra redukálni. Még bonyolultabb jellegű az okság a társadalmi élet jelenségeiben.

A materialista dialektika leküzdötte az okság metafizikus felfogásának korlátozottságát. Kimutatta, hogy az ok és az okozat

összefüggése kölcsönhatás-jellegű: nemcsak az történik, hogy az ok létrehozza az okozatot, hanem az okozat aktívan hat az okra, megváltoztatja az okot. A kölcsönhatás folyamán az ok és az okozat állandóan helyet cserélnek. „... Az, ami most vagy itt okozat, máskor és másutt okká lesz és megfordítva".[9] A kapitalizmus fejlődése Oroszországban például oka volt a jobbágyrendszer megszüntetésének, a jobbágyrendszer megszüntetése viszont oka volt a kapitalizmus további fejlődésének.

Az ok és okozat kölcsönhatása kettejük állandó egymásra hatását jelenti, aminek következtében mind az ok, mind az okozat megváltozik. A tudomány és a termelés például szakadatlan kölcsönhatásban fejlődik: a termelésben végbemenő változások gyökeres változásokat okoznak a tudományban, a tudományos felfedezések viszont a termelés technikájának és technológiájának átalakulására vezetnek. A kölcsönhatás a valóság jelenségeiben végbemenő változások belső oka (causa sui — önmagának oka). A világnak mint a különböző jelenségek kölcsönhatásának a maga mozgásához, fejlődéséhez nincs szüksége semmiféle első lökésre vagy valamilyen túlvilági erőre — pl. istenre. Ezért tartotta Engels helyesnek Hegel tételét, hogy a kölcsönhatás valamennyi dolog végoka (causa finalis). Tudásunk nem lépheti túl a kölcsönhatást.

A kölcsönhatásban levő erők, tényezők természetesen nem egyforma jelentőségűek. A tudománynak az a feladata, hogy a kölcsönhatásban levő erők rendszerében feltárja a meghatározó okokat.

Az ok és okozat kölcsönhatására hatással vannak a környező jelenségek; ezek összességét *feltételeknek* nevezzük. A feltételek között lehetnek olyanok, amelyek elősegítik az okozat létrejöttét, de lehetnek olyanok is, amelyek megakadályozzák az ok hatását. Az okoknak és hatásuk feltételeinek ismerete lehetőséget nyújt arra, hogy az ember előre lássa és irányítsa a folyamatokat. Az urán atommagjának hasadása a különböző feltételektől függően hatalmas energiájú robbanásra is, lassú energiafelszabadulásra is vezethet. Ezt az emberek gyakorlati tevé-

[9] *Engels:* „Anti-Dühring". 24. old.

kenységükben felhasználják. A robbanásmentes bomlásnál fellépő sugárzást alkalmazzák az orvostudományban, az agrártudományban és egyéb kutatásoknál.

A feltételektől függően egy és ugyanazon jelenséget különböző okok hozhatnak létre, s fordítva, egy és ugyanazon ok különböző okozatokra vezethet. Például, robbanásmentes bomlás során felszabaduló hatalmas energiát nyerhetünk akár az uránatom magjának hasadásából, akár hidrogénatommagok héliummaggá való egyesüléséből.

A jelenségek oksági kölcsönös összefüggése, jóllehet igen sokféle, mégsem meríti ki a világban létező törvényszerű összefüggések egész gazdagságát. Mint Lenin írta: „A — szokásos értelemben vett — okság csak kis részecskéje a világösszefüggésnek, de ... nem a szubjektív, hanem az objektíve reális összefüggésnek a részecskéje."[10] A jelenségek különböző — időbeli, térbeli, attributív stb. — viszonyokra lépnek egymással, amelyek összefüggnek ugyan a kauzalitással, de nem korlátozódnak arra.

3. A TÖRVÉNY MINT A JELENSÉGEK LÉNYEGI ÖSSZEFÜGGÉSÉNEK FORMÁJA. EGYES, KÜLÖNÖS ÉS ÁLTALÁNOS

Áttekintettük az oksági törvényt és jelentőségét. De mi a törvény, milyen összefüggéseket nevezünk törvényszerűeknek?

A *törvény* legáltalánosabb formájában a dolgok, jelenségek vagy folyamatok közti meghatározott, szükségszerű viszony, amely azok belső természetéből, lényegéből fakad. A törvény fogalma egyik lépcsőfoka az objektív világ jelenségeiben megnyilvánuló egység, összefüggés és kölcsönös függés emberi megismerésének. Ez a fogalom a tudomány és a filozófia hosszas fejlődésének eredményeképpen alakult ki.

A jelenségeknek nem bármilyen összefüggése törvény. A törvény olyan belső összefüggés, amely *lényegi*. A törvény az, ami lényegi a jelenségek mozgásában. A *törvény* és a *lényeg* azonos rendű, egy fokon álló fogalmak. Mengyelejev periódusos törvénye például az elem atomsúlya (ma: töltése) és kémiai tulaj-

[10] *Lenin* Művei. 38. köt. 144. old.

donságai között fennálló lényegi belső összefüggést tárja fel. Lényegen a belső, tartós összefüggéseket értjük. A lényeg mint belső oldal szemben áll a valóság külső, változékony oldalával. Amikor azt mondjuk, hogy a *jelenség* külső, a *lényeg* pedig belső, akkor a külsőt és a belsőt nem térbeli értelemben állítjuk szembe egymással, hanem abban a tekintetben, hogy mi a jelentőségük a tárgy jellege szempontjából.

A törvény továbbá a jelenségek közti *szükségszerű* viszony. Meghatározott feltételek között a törvényszerű összefüggések okvetlenül, szükségszerűen érvényesülnek. A testek szabadesésének Galilei által felfedezett törvénye azért törvény, mert nem egyetlen test és nem véletlenül, hanem minden test mindig másodpercenkénti 9,8 méter gyorsulással esik a földre. A törvény feltétlenül működésbe lép, ha megvan minden ehhez szükséges feltétel.[11]

A törvényszerű összefüggések a jelenségek oksági feltételezettségének eredményei. Ha a jelenségek nem lennének oksági feltételezettek, szó sem lehetne semmiféle törvényszerűségről. Vajon lehetséges lenne-e az évszakok változásának szigorú egymásutánisága, ha nem léteznék ennek oka: a Föld keringése a Nap körül és az, hogy a Föld tengelye nem merőleges a Föld pályájának síkjára?

Az okság azonban nem meríti ki az összes törvényszerű összefüggést. Az okság, mint az előbb megjegyeztük, csak kis része az objektív kölcsönös összefüggésnek, amelynek változatos formáit a tudomány tárja fel.

[11] A „törvény" és a „törvényszerűség" kifejezések azonos rendű viszonyokat fejeznek ki, s ezért gyakran egy és ugyanazon jelentésben használják őket. A két kifejezés használatában azonban bizonyos különbség is van. Törvénynek a jelenségek között fennálló konkrét szükségszerű összefüggést nevezik. A munkaértéktörvény például úgy hangzik, hogy az áru értékét a társadalmilag szükséges munka mennyisége határozza meg. A „törvényszerűség" kifejezéssel elsősorban a jelenségek bizonyos szabályszerűségét, egymásra következését jellemzik. Az évszakok váltakozásaiban például meghatározott szabályszerűség áll fenn: nyár után ősz jön, ősz után tél stb. A törvényszerűség ebben a szabályszerűségben, egymásra következésben nyilvánul meg. Ugyanezt mondhatjuk a nap- és holdfogyatkozások periodikus voltáról is. A „törvényszerűség" kifejezést akkor is használjuk, ha azt kell hangsúlyoznunk, hogy a szóban forgó jelenség nem véletlen. A társadalom fejlődése – tanítja a marxizmus – szigorúan törvényszerű, szükségszerű folyamat. Itt nem konkrétan valamely meghatározott törvényt hangsúlyozunk, hanem a szükségszerű összefüggés fennállását mutatjuk meg. A törvényszerűséget úgy tekintjük, mint meghatározott okok által megszabott szükségszerű folyamatot, amelyben nem egyetlen törvény, hanem törvények összessége hathat.

A törvényszerű összefüggés lényegi és szükségszerű volta meghatározza a törvény más sajátosságait is. A törvény az, ami *általános* a jelenségekben. Ez annyit jelent, hogy a törvény által kifejezett, meghatározott szükségszerű összefüggés nem külön-külön az egyes jelenségekben van meg, hanem az adott fajtájú jelenségek vagy folyamatok összességében. A természeti vagy társadalmi törvényt éppen azért nevezzük törvénynek, mert az általánosságot fejez ki: ha megvannak a meghatározott feltételek és okok, ezek mindig és mindenütt vasszükségszerűséggel kiváltják a megfelelő jelenségeket, okozatokat. Az általános tömegvonzás törvénye olyan tulajdonságot tükröz, amely kivétel nélkül minden természeti testre jellemző, A Boyle—Mariotte-törvény olyan tulajdonságot fejez ki, amely nem mindegyik gázra, hanem csak a ritkított, a cseppfolyós állapottól távoli feltételek közt levő gázokra jellemző. De ez a törvény a gázok lényegi tulajdonságát fejezi ki. Az az összefüggés, amelyet megállapít, e feltételek szempontjából szükségszerű, mindezen gázok szempontjából általános, mivel minden esetben, amikor a gázok az említett feltételek között vannak, szigorúan meghatározott viszony áll fenn térfogatuk és nyomásuk között.

A törvények, attól függően, hogy a jelenségek milyen széles körét ölelik fel, többé vagy kevésbé általánosak lehetnek. Vannak olyan törvények, amelyek minden természeti jelenségben érvényesülnek (az energia megmaradásának és átalakulásának törvénye), és vannak olyanok is, amelyek az anyag egyes mozgásformáira — például a mozgás biológiai formájára — jellemzők. A társadalmi élet törvényei általánosságuk foka tekintetében szintén különböznek egymástól: egyesek valamennyi társadalmi alakulatban hatnak, mások csak egyik vagy másik társadalmi alakulatban vannak meg. A legáltalánosabb törvények kutatásával, amelyek a természetben, a társadalomban és a gondolkodásban egyaránt megvannak, a filozófia foglalkozik.

A törvény mint általános, nem az egyes jelenségektől elválasztva, nem rajtuk kívül létezik, hanem csakis az egyes jelenségekkel, folyamatokkal stb. összefüggésben.

Az *általános* a reális tárgyak objektíve létező közös vonásai-

nak összessége. Ez a közösség a tárgyak tulajdonságainak, ismertetőjegyeinek és vonásainak egységében nyilvánul meg. *Egyesen* (vagy egyedin) a természeti és társadalmi tárgyakat, jelenségeket, eseményeket és folyamatokat értjük. Tárgyak és jelenségek csoportja is szerepelhet mint egyes, ha azt meghatározott közösség által egyesített általánosabb csoporthoz viszonyítva szemléljük.

A tudomány az általános és az egyes kategóriáján kívül kidolgozta a *különös* fogalmát is, amely mintegy összekötő láncszem az egyes és az általános között. A különös az egyeshez viszonyítva általános, az általánoshoz viszonyítva pedig egyes. A búza például egyes, a gabona — különös, a növény — általános. A gabona mint különös, általános a búzához és egyes a növényhez viszonyítva.

A különböző filozófiai irányzatok különféleképp értelmezik az általánost, valamint az általános és az egyes viszonyát. Az objektív idealizmusra jellemző az általános abszolutizálása; az általános megelőzi és teremti az egyest. Hegel például ezt írta: „... Az általános az egyedinek alapja és talaja, gyökere és szubsztanciája."[12] Hegel szerint *a* gyümölcs általában és *az* ásvány általában az egyes gyümölcsöktől és ásványoktól függetlenül, azok előtt létezik.

Más filozófusok ezzel ellentétben tagadták az általános objektív mivoltát és csak az egyes reális létezését ismerték el. Az általánost úgy tekintették, mint a gondolkodó ember tevékenységének eredményét. Locke például ezt írta: „... Az általános és az univerzális nem tartozik a dolgok valóságos létéhez, hanem az ész találta fel és hozta létre a maga használatára, s csupán a jelekre, szavakra vagy eszmékre vonatkozik."[13] Azt az álláspontot, amely szerint az általános olyasmit fejez ki, ami a valóságban nem létezik és sohasem megy végbe, képviselik a fenomenalisták és a pozitivisták.

Az objektív idealizmusra, valamint a fenomenalizmusra és a pozitivizmusra egyaránt jellemző az általános és az egyes meta-

[12] *Hegel:* A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. I. rész. A logika. 266. old.

[13] *Locke:* An Essay Concerning Human Understanding (Értekezés az emberi értelemről.) London, Routledge and Sons, é. n. 330. old.

fizikus elválasztása, ami vagy az általános teremtő erejéről és mindenhatóságáról kiagyalt misztikus elképzelésekre vagy arra a szubjektív idealista nézetre vezet, amely az általánost (beleértve a természet és a társadalom törvényszerűségeit is) az emberi tudat teremtményének tartja.

A materialista dialektika elismeri, hogy mind az egyes, mind az általános objektív, és reálisan csak egymással elválaszthatatlan összefüggésben léteznek. Lenin hangsúlyozta, hogy „az egyes nem létezik másképp, csak abban az összefüggésben, mely az általánoshoz vezet. Az általános csupán az egyesben, az egyes által létezik. Minden egyes (így vagy amúgy) általános. Minden általános egyes (részecskéje vagy oldala vagy lényege). Minden általános csupán megközelítőleg fogja át az összes egyes tárgyakat. Minden egyes nem teljesen lép be az általánosba stb. stb. Minden egyest ezernyi átmenet fűz össze más*nemű* egyesekkel (dolgokkal, jelenségekkel, folyamatokkal) stb."[14]

Az egyes és az általános összefüggése mindenütt megnyilvánul. A vegyész, amikor valamely kémiai elemet tanulmányoz — például a hidrogént —, megállapítja az illető elem összefüggéseit a többi elemmel. Rájön arra, hogy a hidrogén gáz. Az általános (a gázneműség) csak az egyesben (a hidrogénben, oxigénben, nitrogénben stb.) létezik. Az általános az egyesnek (a hidrogénnek) csupán egyik tulajdonsága, és nem meríti ki a tárgy egész gazdagságát. A hidrogénnek, akárcsak bármely más egyesnek, végtelen sok tulajdonsága van. Az egyes jelenségnek vannak más jelenségekkel közös tulajdonságai is, és vannak sajátos tulajdonságai is, amelyek csak a jelenség sajátjai, s amelyek megkülönböztetik más jelenségektől. Emellett az általános és az egyes elválaszthatatlan egységben létezik benne.

Az általános csak nagyszámú egyes jelenség és folyamat tanulmányozása és egybevetése révén ismerhető meg. A megismerés az egyestől a különösön át az általánoshoz történő felemelkedés.

Az objektív fejlődés folyamatában az egyes általánossá alakulhat, az egyes jelenség a fejlődés általános törvényszerűsé-

[14] *Lenin* Művei. 38. köt. 349. old.

gévé válhat. Az egyesnek a különösön át az általánosba való átmenetét a társadalomban az értékformák fejlődésének példáján láthatjuk. Az egyszerű értékforma (amelyben valamely egyes áru értéke valamely másik egyes áru értékében nyer kifejezést) az egyes és véletlen aktusokból álló csere létezési formája volt. A társadalom fejlődésével a csere rendszeresebbé válik, s az egyszerű értékforma kifejlett értékformává alakul át; ebben a formában az áru értéke az egyenérték szerepét betöltő néhány más áru értékében nyer kifejezést. S végül, a csere az egyes aktusokból általánossá válik, megjelenik az általános értékforma: minden áru az általános egyenérték szerepét betöltő *egy* árura cserélődik. Az egyszerű, kifejlett és általános értékforma úgy viszonylanak egymáshoz, mint egyes, különös és általános.

Az egyes, különös és általános kölcsönös összefüggésének, valamint egymásba való átmeneteinek megértése óriási jelentőségű a megismerés és a gyakorlat szempontjából, s egyúttal segíti a dogmatizmus és a revizionizmus elleni harcot a társadalmi élet jelenségeinek értékelésében.

A revizionista, abszolútummá emelve az egyest és a különöst, semmibe veszi a jelenségekben levő általánost. Ámde minden egyes mint mozzanatot magában foglalja a reálisan létező általánost. Az egyes jelenségeket általános törvényszerűség egyesíti, s az általános törvényszerűség megismerése elengedhetetlen a jelenségek fejlődésének megértése, valamint a gyakorlati vezetés szempontjából. A marxizmus—leninizmus megismertet bennünket a szocializmus felé tartó mozgás általános törvényszerűségeivel. A különböző országok kommunista pártjainak az a feladata, hogy a marxizmus—leninizmus általános igazságát alkotó módon alkalmazzák országuk konkrét viszonyaira. Csupán az általános és az egyes ilyen összekapcsolása eredményezi a valóság tudományos megértését, s csak ez biztosítja a társadalom szocialista átalakításáért folyó óriási munka helyes vezetését.

A dogmatikus csak a különböző jelenségekben levő általánosra fordítja figyelmét, semmibe veszi az egyest és a különöst. Ennek következtében igyekszik minden jelenséget egyetlen sé-

mába beleszorítani, amely elvonatkoztat a feltételektől, a konkrét helyzettől és a jelenségek fejlődésének a különböző országokban, különböző korszakokban megnyilvánuló sajátosságaitól. Ám ezeknek a sajátosságoknak ismerete nélkül lehetetlen megérteni az általános törvényszerűségek működését is. A dogmatikus megtanulja az általánost kifejező formulákat, és nem törődik ezeknek a formuláknak a konkrét, változó körülményekhez való alkalmazásával. Pedig a konkrét megközelítés követelményében van a dialektikus módszer követelményeinek lényege. Az egyes és a különös sajátosságainak mellőzése súlyos hibákra és ferdítésekre vezet. Hogyan is lehetne helyesen irányítani a szocializmus építését valamely országban, ha nem vennék figyelembe az illető ország sajátosságait (történelmét, hagyományait, nemzeti sajátosságait stb.)?

A Szovjetunió Kommunista Pártjának tevékenysége példamutató az általános és a különös problémájának helyes értelmezése és megoldása szempontjából. A dialektikus felfogás nagyszerű példája az SZKP programja, amely a marxizmus—leninizmus általános tételeiből kiindulva konkrétan elemzi korunkat, meghatározza társadalmunk útját a kommunizmus felé.

A törvény azt tükrözi, ami a jelenségekben általános, és nem fejezi ki a jelenségek valamennyi tulajdonságát; ennyiben az egyes jelenség gazdagabb a törvénynél. A társadalmi forradalom törvénye, amely megállapítja, hogy a fejlődés meghatározott fokán elkerülhetetlen az átmenet az egyik társadalmi-gazdasági alakulatból a másik alakulatba, nem meríti ki a különböző korokban és a különböző országokban végbemenő társadalmi forradalmak tartalmának egész gazdagságát. Bármely egyes társadalmi forradalom gazdagabb és sokoldalúbb ennél a törvénynél.

A törvény az, ami *tartós, szilárd, megismétlődő, azonos* a jelenségekben. A jelenségek egyidejűleg hasonlók is, meg különbözők is. Mindig találhatunk egy vagy néhány olyan oldalt, amelyek tekintetében a valóság legkülönbözőbb tárgyai hasonlítanak egymáshoz. A dialektika tagadja a jelenségek abszolút *azonosságát*, de elismeri a viszonylagos azonosságot (a jelenségek egybeesését egyes oldalaik, tulajdonságaik tekintetében). A törvény azt tükrözi, amiben a változatos jelenségek azonosak

egymással. Az értéktörvény például az áruknak azt a tulajdonságát emeli ki, amelyben mind hasonlóak. Ez a tulajdonság megismétlődik minden áruban, függetlenül természeti minőségeitől és attól, hogy ki, mikor és hol termelte meg.

Az azonos csak a különbözőben létezik, a különböző viszont nem zárja ki a jelenségek azonosságát, egységét bizonyos oldalaik, tulajdonságaik tekintetében. A tudomány, amikor feltárja a jelenségek törvényszerű összefüggéseit, megállapítja az azonosságot a különbözőben s a különbséget az azonosban. Így például a biológia, azzal, hogy felfedezte az élő szervezetek sejtszerkezetét, megállapította az élő szervezetek egységét, de egyúttal azt is kimutatja, hogy az élő szervezetekben meglevő azonos — a sejtek — a különböző típusú szervezetekben szerkezet tekintetében különböző. Vagy, a történettudomány feltárta azt a törvényt, hogy minden társadalom — amelyben a társadalom alapja a termelési eszközök magántulajdona — az osztályharc útján fejlődik; maga az osztályharc azonban különböző a társadalmi fejlődés más-más lépcsőfokain. Nem minden hasonló, azonos jelent törvényt, hanem csak az, ami a jelenségek lényegét fejezi ki.

A **törvények objektívek. Nem az emberek** tudata és akarata **teremti őket, hanem attól függetlenül** léteznek. A törvényszerűségek **objektív jellegének** elismerése a filozófiai materializmus lényegbevágó vonása. „A világ — írta Lenin — az anyag törvényszerű mozgása, és megismerésünk, mivel a természet legmagasabb rendű terméke, csak arra képes, hogy *visszatükrözze* ezt a törvényszerűséget."[15] A tudomány törvényei a természet és a társadalom objektív törvényeinek visszatükröződései.

A dialektikus materializmus a következtes determinizmus álláspontjára helyezkedik. Minden tárgy és jelenség meghatározott objektív törvények szerint mozog, változik és fejlődik, minden eseménynek oka van.

Az indeterminista filozófusok tagadják a törvényszerűségek objektív mivoltát. Az indeterminizmus álláspontja szerint a je-

[15] *Lenin* Művei. 14. köt. 170. old.

lenségeket nem az okok és a szükségszerűség határozzák meg, hanem azok az istentől, a „magasabb rendű észtől", az akarattól vagy a céltól függnek. Az indeterminizmus különböző formákat ölt, de végeredményben a tudományos világszemléletet a vallási világnézettel cseréli fel. Mint Lenin írta, „a *törvények* száműzése a tudományból valójában egyértelmű *a vallás törvényeinek becsempészésével*".[16]

A teológia (a görög theosz — „isten" — szóból) nyíltan hirdeti, hogy a természet jelenségei az isteni parancsolat folytán keletkeztek és mozognak, s hogy a világba a „teremtő" visz rendet. Ezt a vallási szemléletet az idealista filozófusok különböző változatokban hirdetik. Az egyik mai idealista filozófiai irányzat, a *perszonalizmus* például abból indul ki, hogy a lét ősalapja a „legfelső személyiség", a „világ teremtője", az isten; a természet és társadalom összes törvényei csupán az isteni akarat megnyilvánulásai.

A kantiánusok is tagadják a törvényszerűségek objektív jellegét. Úgy vélik, hogy a természeti törvényeket értelmünk állapítja meg. Magában a természetben, a jelenség-világban nincs szükségszerűség, lényegiség és általánosság, ezek nem a tapasztalat által adottak. A külső világról alkotott ítéletek — szerintük — azért válnak általános jellegűvé, mert az értelem általános a priori kategóriáin nyugszanak.

A pozitivista filozófiában széles körben elterjedt az az idealista nézet, hogy az ész diktálja a természetnek a törvényeket. A machista *Pearson* például ezt írta: „A törvény a szó tudományos értelmében... lényegében véve az emberi szellem terméke, amelynek nincs értelme az embertől függetlenül. Létezését az emberi intellektus teremtő erejének köszönheti. Több értelme van annak az állításnak, hogy az ember adja a törvényeket a Természetnek, semmint fordítottjának, annak, hogy a Természet adja a törvényeket az embernek."[17]

A neopozitivista *Wittgenstein* azt hangoztatja, hogy az oksági törvény csak a törvény formája, a törvény nemének megneve-

[16] *Lenin* Művei. 20. köt. Szikra 1955. 202. old.
[17] *Pearson:* The Grammar of Science. (A tudomány grammatikája.) London 1900. 87. old.

zése, nem pedig a jelenségek objektív összefüggésének kifejezése: „A jövőbeli események — írta — nem vezethetők le a jelenlegi eseményekből. Az oksági összefüggésbe vetett hit — babona."[18] Azok az ítéletek, amelyeket a tudományban törvényeknek neveznek — szerinte — csupán nyelvi mondatok, és nem tükrözik vissza a fizikai tárgyak viselkedését.[19]

Az idealista filozófusok néha a következő okfejtés alapján tagadják a törvények objektív mivoltát: A törvény az, ami lényegi a jelenségekben, de hiszen maga az ember az, aki saját szükségleteiből kiindulva, egyvalamit lényegivé, másvalamit pedig lényegtelenné tesz. Hogyan tudhatjuk, mondja a pragmatista *Schiller*, mi az ember lényege? A pap számára az emberben az a lényeg, hogy lelke van, az orvos számára, hogy teste van, a szakács számára, hogy gyomra van, a mosónő számára pedig az, hogy fehérneműt hord.[20] Különböző szempontokból tekintve, mindez épp annyira lényegi az emberre nézve, mint hogy pénzt keres. Az ilyen gondolatmenetekből azt a következtetést szűrik le, hogy a tárgy lényegét a szubjektum, a tárgyra vonatkozó nézetünk határozza meg. Nem tudhatjuk, hogy mi a lényegi a tárgy szempontjából, sőt a tárgy lényegét illető kérdés feltevése is értelmetlenség. Ha pedig nem ismerik el az objektív lényeget, nem ismerik el az objektív törvényszerűséget sem.

Valójában azonban a tárgy lényegét nem az emberek véleménye vagy gyakorlati érdeke határozza meg. Az embernek például, akárcsak a megismerés bármely más objektumának, számos oldala, tulajdonsága van, amelyekhez a vizsgálódónak érdekei fűződhetnek. Ámde egyik érdek sem határozza meg az ember lényegét. Az ember lényegét csak akkor érthetjük meg, ha tisztázzuk az embernek azt a sajátosságát, amely kiemeli az állatvilágból. Ekkor kiviláglik, hogy az embernek van egy olyan tulajdonsága — a leglényegesebb tulajdonsága —, amely megkülönbözteti minden állatól: az ember munkaeszközöket készít,

[18] *Wittgenstein:* Tractatus Logico-Philosophicus. (Logikai-filozófiai tanulmány.) London 1949. 109. old.

[19] Egyes mai pozitivisták a természettörvényeket az emlékezéssel hozzák összefüggésbe. Véleményük szerint a törvények olyan empirikus általánosítások, amelyek valószínű jellegűek és amelyeket a megfigyelt tényekre való bizonyos visszaemlékezések igazolnak.

[20] *F. C. S. Schiller:* Formal Logic. (Formális logika.) London 1912. 54. old.

dolgozik, s az ember lényegét a történelmileg meghatározott társadalmi viszonyok összessége határozza meg.

A tárgy természetesen számos törvényszerűség hatásának van alávetve, mivel sok összefüggés és viszony fűzi a többi tárgyhoz. A tudományos ismeretek különféle területei azokat a különféle törvényeket tanulmányozzák, amelyeknek egy és ugyanazon tárgy van alávetve. A vegyészt a víz kémiai szerkezete és más anyagokkal való reakciói szempontjából érdekli, a fizikus viszont más oldalról: halmazállapotai változása, hő- és elektromos vezetőképessége szempontjából tanulmányozza a vizet stb. Ezért a fizika és a kémia egyazon tárgyban érvényesülő más-más törvényeket tár fel. De sem a kémia, sem a fizika nem teremti a törvényszerűségeket, hanem csak tanulmányozza őket. Azzal az érvvel, hogy egy és ugyanazon tárgyban számos törvényszerűség van, nem lehet bizonyítani ezeknek a törvényszerűségeknek szubjektív voltát, azt, hogy az embertől, az emberi szükségletektől és gondolkodástól függnek.

A természeti és társadalmi törvények nem tiszta formában jelennek meg, hanem megjelenésük számos körülmény következtében bonyolult. Valamely törvény működése számos ellene ható erőbe és tendenciába ütközik, és ezeken át tör utat magának. Így például a kapitalizmusban a profitráta csökkenő tendenciájának gazdasági törvénye abból következik, hogy a változó tőke viszonylagosan, az állandó tőkéhez képest csökken. Ez a csökkenés pedig a technikai haladásból, a tőke szerves összetételének növekedéséből fakad. Ámde számos ok miatt a profitráta csökkenése csupán mint uralkodó tendencia jelenik meg.

Ugyanezt mondhatjuk a proletariátus elnyomorodásának a kapitalista országokban érvényesülő törvényéről is. E törvény működésével szemben áll egy másik törvénynek, a proletár osztályharc törvényének a hatása, valamint a két rendszer, a kapitalizmus és a szocializmus harca. Ennek következtében a proletariátus elnyomorodásának törvénye a különböző országokban egyenlőtlenül nyilvánul meg. A gyarmati területek létezése, a gyarmati népek kirablása és az anyaországbeli munkásosztály felső rétegének ebből származó magasabb életszínvonala szin-

tén hatással van a proletariátus elnyomorodására vonatkozó törvény érvényesülésének egyenlőtlenségére.

A természetben és a társadalomban meglevő objektív törvényszerűséget egyes idealisták a *célszerűséggel* cserélik fel, s metafizikus módon szembeállítják egymással a törvényt és a célt. Már az ókori görög filozófiában megvolt az a nézet, amely szerint minden jelenség valamilyen végső cél, cél-ok (causa finalis) kedvéért keletkezik, s ez a cél-ok független a ható okoktól. Ez a cél határozza meg — mondották — mind az emberek tevékenységét, mind a társadalom életét, mind pedig a természetben végbemenő összes mozgásokat. A világegyetem valamely felsőbb cél (az isten) miatt jött létre. A világ végső cél-okból kiinduló magyarázatát, amely szerint a természet minden jelensége a cél-ok felé törekszik, *teleológiának* nevezzük.

A teleológia a teológia igazolásaként jött létre. A teológusok és az idealista filozófusok még isten létezésének külön fizikai-teleológiai bizonyítását is kidolgozták. A természet célszerű, értelmes berendezése — hangoztatják e bizonyítás hívei — a természetet létrehozó ok értelmes voltáról tanúskodik, vagyis gondolkodó és értelemmel bíró lény, az isten létezését bizonyítja. Leibniz német filozófus azt tanította, hogy a világban istentől eleve megállapított harmónia, összhang uralkodik, világunk pedig az összes lehetséges világok közül a legjobb.[21]

Heine „Utazás a Harz-hegységben" című művében szellemesen kigúnyolta a teleológiát, amely szerint a természetben minden annyira értelmesen és célszerűen van elrendezve, hogy a fák „azért zöldek, mert a zöld szín kellemes a szemnek... isten azért teremtette a szarvasmarhát, mert a húsleves erősíti az embert, a szamarakat amiatt teremtette, hogy összehasonlításul szolgáljanak az emberek számára, az embert pedig azért teremtette, hogy húslevest egyék és ne legyen szamár".

A materialisták bírálták a teleológiai természetszemléletet, Démokritosz, Epikurosz, Lucretius, Bacon, a francia materialis-

[21] Ma a teleológia durva formájában ritkábban jelentkezik. A teleológiai világszemlélet jelenleg inkább az immanens teleológia formájában jelenik meg, amely szerint a jelenségek rejtett belső cél uralma alatt állnak. A teleológia azonban teleológia marad, függetlenül attól, hogy milyen (belső vagy külső) cél működésével cseréli fel a természet objektív törvényeit. A teleológus ezáltal elhagyja a tudomány talaját, és a misztika, a természetfeletti erő tanát hirdető vallás talajára lép.

ták és mások a teleológiával a természeti jelenségek oksági feltételezettségének elvét szegezték szembe. A XVII. és XVIII. századi materialisták ugyanakkor a világ teleológiai magyarázatával az okság mechanikus értelmezését állították szembe, amiben a metafizikus materializmus korlátozott jellege nyilvánult meg. Így például az állatok testét védő irha tömörségét azzal magyarázták, hogy a pórusok a hideg levegő hatására összehúzódnak. Mivel a biológia még gyermekcipőkben járt, nem lehetett helyesen magyarázni az élő természetben érvényesülő viszonylagos célszerűség tényeit.

A materialista dialektika elvetette a teleológiai világszemléletet, s helyes, racionális módon magyarázta meg a célt, valamint a cél és az objektív törvényszerűségek viszonyát. A természet nem tűz ki célokat. Az élő világban találkozunk ugyan az úgynevezett célszerűséggel, a növényeknek és állatoknak a környezethez, a szerveknek pedig egymáshoz való alkalmazkodásával, a szervek „célszerű" struktúrájával. Vannak például olyan állatok, amelyek színüket az évszakok változásától függően megváltoztatják: némely nyúl télen fehér, nyáron pedig szürke. A „célszerű" alkalmazkodás azonban nem azonos a tudatos, valamely célra irányuló tevékenységgel. Sem az állatok, még kevésbé a növények nem tűznek maguk elé semmiféle célt. A szerves világban található „célszerűség" nem más, mint alkalmazkodás a környezethez, ami a fizikai, kémiai és biológiai tényezők spontán működésének következménye.

A természetben fellelhető „célszerűséget" helyesen magyarázta meg Darwin, aki kimutatta, hogy az élő szervezetek célszerű felépítése viszonylagos és egyoldalú. Az állatoknak és a növényeknek a környezethez való alkalmazkodása a természetes kiválasztódás következtében jött létre: mindaz, ami nem alkalmazkodott a környezethez, elpusztul a létért folyó küzdelemben. A növények és állatok célszerű alkalmazkodása a szervezet és a szervezet létfeltételei között fennálló kölcsönös összefüggés eredménye. Ez az alkalmazkodás viszonylagos és a konkrét feltételeken kívül elveszti jelentőségét. A nyúl szőrének fehér színe célszerű és hasznos a tél viszonyai közt, de a föld hótakarója nélkül ártalmassá válik számára.

A materialista dialektika következetesen végigvitt determinizmusában nem zárja ki az ember tevékenységének sem a céljait, sem pedig a szabadságát. Mi több, csak determinista szemlélettel lehet szabatosan és helyesen értékelni a cél és valamely célra irányuló emberi tevékenység szerepét. A természetben vak, tudattalan erők hatnak egymásra, az általános törvények pedig ezeknek az erőknek kölcsönhatása révén nyilvánulnak meg. A természetben nincsen tudatos cél. A társadalom a tudattal bíró és célokat kitűző emberek tevékenysége következtében fejlődik. Az ember nem pusztán jelenlétével okoz változásokat a természetben, hanem munkájával állítja a maga szolgálatába a természetet. Az emberi tevékenységnek ezt a sajátosságát abszolutizálták az idealisták, akik az emberi tevékenységben megnyilvánuló tudatos célt elszakították a célokat létrehozó objektív törvényszerűségektől, s a cél fogalmát kiterjesztették a természetre.

Azok a célok, amelyeket az ember gyakorlati tevékenységében maga elé tűz, megfelelhetnek vagy ellentmondhatnak az objektív világ törvényszerűségeinek. Az ember annak arányában állít maga elé egyre helyesebb és tudományosan megalapozott célokat, ahogyan mind pontosabban megismeri a természet és a társadalom törvényeit.

A proletariátus például forradalmi harcának céljául a kapitalizmus megdöntését és az igazságos rend, a kommunizmus létrehozását tűzi ki. A proletariátus osztályharcának célja okságilag feltételezett, a társadalmi fejlődés megismert objektív törvényszerűségeiből fakad.

Ha az ember céljai az anyagi világ megismert fejlődési törvényeiből fakadnak, akkor az illető célok elérése érdekében kifejtett gyakorlati tevékenység sikeres. A törvények ismerete emellett lehetővé teszi, hogy az ember előre lássa a folyamatok természetes menetébe való tevékeny beavatkozásának mind közeli, mind távoli következményeit. Ha viszont az ember céljai csupán külső, nem lényegi összefüggések ismeretére épülnek, a gyakorlati tevékenység sikertelen lehet. A helyes, tudományos célkitűzés, valamint a cél megvalósítását szolgáló eszközök helyes megválasztása lehetővé teszi, hogy az emberek

az objektív törvényeket a természeti és társadalmi erők feletti uralom elérésére használják fel.

A törvények objektív jellegének elismerése tehát egyáltalán nem jelenti azt, hogy az ember tehetetlenül áll a természet és a társadalom erői előtt. A fatalizmus éppoly idegen a materialista dialektikától, mint a szubjektivizmus. A természeti és társadalmi törvényeket nem lehet megsemmisíteni, de ez nem jelenti azt, hogy az emberek képtelenek megváltoztatni azokat a feltételeket, amelyek talaján valamely törvény létrejön, s így a feltételek megváltoztatásával megváltoztatni a törvények működését. Például a kapitalista társadalom létfeltételeinek megsemmisítésével véget ér a kapitalizmus törvényeinek működése. Helyettük, az új feltételek talaján, új törvények, a szocializmus törvényei jönnek létre.

A különböző feltételektől függően változik a törvény megnyilvánulásának formája. Egy és ugyanazon törvények a legkülönfélébb formákban nyilvánulnak meg. Léteznek örök természettörvények, de ezek is a különböző feltételektől függően változtatják megjelenési formájukat. Engels ezt írta: „*Az örök természeti törvények* is mindinkább történelmi törvényekké alakulnak át. Hogy a víz 0-tól 100 C°-ig folyékony, ez örök természeti törvény, de ahhoz, hogy érvényes lehessen, 1. víznek, 2. az adott hőmérsékletnek és 3. normális nyomásnak kell jelen lennie. A Holdon egyáltalán nincs víz, a Napban csupán elemei vannak meg, és ezen égitestek számára a törvény nem létezik."[22]

Számos fizikai, kémiai és biológiai törvény csak a Földön található feltételek közepette érvényes. Más égitesteken más feltételek léteznek, és ezért más törvények működnek. „Ha tehát olyan általános természeti törvényekről akarunk beszélni, amelyek *valamennyi* testre — a ködfolttól az emberig — egyaránt érvényesek, csak a nehézkedés marad meg és talán az energia átalakulása elméletének legáltalánosabb megfogalmazása... De maga ez az elmélet, ha általánosan, következetesen alkalmazzák minden természeti jelenségre, átalakul a valamely világrendszerben keletkezésétől pusztulásáig egymás után végbe-

[22] *Engels:* A természet dialektikája. 248. old.

menő változások történeti ábrázolásává, tehát történelemmé, amelyben minden fokon más törvények, azaz ugyanazon egyetemes mozgás más megjelenési formái uralkodnak, feltétlenül általános érvényű törvényként nem marad tehát más, mint — a *mozgás*."[23]

A törvények működése tehát a feltételektől függ. A törvények megjelenési formái változnak a különböző konkrét feltételek közt. Az ember, miután megismerte a törvényeket és változatos megjelenési formáikat, képes arra, hogy megváltoztassa a feltételeket, s a törvényeket a maga gyakorlati szükségletei céljából használja fel. Gátak közé szoríthatja a természet és a társadalom spontán erőit, úrrá lehet rajtuk. Megteremtheti a törvény működésének egyes feltételeit, másokat pedig megszüntethet, s így különböző eredményekhez juthat. A természeti és társadalmi törvények emberi megismerésének gyakorlati jelentősége éppen az, hogy elsajátítsuk, felhasználjuk őket a társadalom érdekei és céljai számára, uralkodjunk a természeti és társadalmi erőkön, célszerűen irányítsuk őket.

A természeti és társadalmi törvények megismerése és gyakorlati felhasználása sok nehézségbe ütközik. A törvény nem látható és nem tapintható, a közvetlen érzékek számára hozzáférhetetlen. Mint mondani szokták, az égi mechanika törvényei nincsenek felrajzolva az égre. A törvények feltárása az emberi gondolkodás hosszas elvonatkoztató tevékenységének eredménye, a megismerés eredménye.

A tudomány ismeri az úgynevezett *statisztikai törvényszerűség* fogalmát, amely csupán a jelenségek együttesére (ensemble) érvényes, nem pedig külön-külön az együttes minden egyes elemére, mint a dinamikus törvényszerűség esetében. A statisztikai törvényszerűségeknél a jelenségek tömege között kaotikusan eloszlik valamilyen közös ismérv. A statisztikai törvényszerűség az esetek nagy számában, a tények tömegében jelenik meg és tárható fel. Az esetek, az egyes jelenségek nagy számának összegezése azt eredményezi, hogy eltűnik a jelenségeknek erre vagy arra az oldalra való véletlen eltérése: a véletlenek

[23] Ugyanott, 248–249. old.

végső soron kiegyenlítik egymást. Így például az áruk értékének összege egybeesik az árak összegével. Ez a törvényszerűség azonban nem fedezhető fel külön-külön minden egyes áruban, mert ezek ára hol magasabb, hol alacsonyabb értékénél: „... egészen természetes — írta Lenin —, hogy olyan társadalomban, amely különálló árutermelőkből áll, akiket csak a piac kapcsol össze, a törvényszerűség nem juthat kifejezésre másként, mint egy átlagos, társadalmi tömegtörvényszerűségben, úgy hogy az individuális elhajlások kölcsönösen kiegyenlítődnek az egyik vagy a másik irányban".[24] Ugyanígy, a gáznak az edény falára gyakorolt nyomása meghatározott törvényszerűségnek van alávetve és állandó értékű. De külön-külön minden egyes molekulának az edényben végzett mozgása véletlen jellegű, s a statisztikai törvényszerűség ismerete alapján nem lehet előre megmondani, milyen irányban mozog minden egyes gázmolekula az edényben.

A statisztikai törvényszerűség rendelkezik a törvény minden ismertetőjegyével: az objektivitással, a szükségszerűséggel, az általánossággal, ez a törvényszerűség kiterjed az összes azonos típusú együttesekre, s a jelenségek lényegi és szükségszerű összefüggéseit fejezi ki. A statisztikai törvényszerűség feltárása céljából a véletlenek nagy tömegét kell tanulmányozni. Létezik a *nagy számok törvénye*, amely a szükségszerűség és a véletlen összefüggésének dialektikáját fejezi ki. E törvény következtében nagyszámú véletlen tényező összességében kifejtett hatása olyan eredményre vezet, amely nem függ az egyes esettől.

Számos külföldi filozófusnál és természettudósnál megfigyelhető az a tendencia, hogy a statisztikai törvényszerűséget elszakítják a dinamikus törvényszerűségtől. Ez elsősorban abban az állításban jelentkezik, hogy azok a jelenségek, amelyekben a statisztikai törvényszerűség érvényesül, semmilyen dinamikus törvényszerűségnek nincsenek alárendelve. A kvantummechanika törvényei statisztikai jellegűek. Ezért — mondják az indeterminista fizikusok — az egyes elektron viselkedését semmiféle objektív törvényszerűség nem determinálja.

[24] *Lenin* Művei. 21. köt. 55. old.

A statisztikai törvényszerűség semmiképpen sem jelenti azt, hogy az együttes egyes jelenségei egyáltalában semmilyen objektív törvénynek nincsenek alárendelve. Az együttes elemeinek ilyen vagy amolyan irányban végzett mozgása, valamelyik oldal felé való eltérése okságilag feltételezett. Egy bizonyos áru ára jóval felülmúlhatja az áru értékét, de ennek megvan a maga oka, például az, hogy az adott pillanatban nagy a kereslet, és nincsen versenytárs.

A világon egyetlen olyan jelenség sincs, amely vagy csak a statisztikai, vagy csak a dinamikus törvényszerűség uralma alatt állna. Minden jelenségben számos különböző törvény hatása fonódik egybe, mivel a jelenséget számos kapcsolat fűzi más jelenségekhez: egyesekkel statisztikai törvényszerűség, másokkal pedig dinamikus törvényszerűség köti egybe. A dinamikus törvényszerűség nem zárja ki a statisztikait; a statisztikai pedig nem zárja ki a dinamikus törvényszerűséget. Egy gázmolekulának az edényben végzett mozgását például más molekulákkal statisztikai törvényszerűség kapcsolja egybe, de ugyanez a molekula, az edényben levő többi molekulával együtt, annak a dinamikus törvényszerűségnek uralma alatt áll, amely meghatározza az edény térbeli helyzetét. A jelenségek statisztikai módon megállapított összefüggése okságilag feltételezett.

4. SZÜKSÉGSZERŰSÉG ÉS VÉLETLEN

A determinizmus elvének következetes végigvitele összefügg a szükségszerűség és a véletlen kölcsönös viszonyának helyes megoldásával. Enélkül nem érthető meg az objektív törvények működése.

Mint már mondottuk, a törvényszerű összefüggések objektíve feltételezettek, lényegiek és szükségszerűek. *Szükségszerű* az, ami a dolgok lényegéből, belső összefüggéséből következik, s aminek elkerülhetetlenül végbe kell mennie. A szükségszerűség ellentéte a véletlen. A *véletlen* nem stabilis, nincs belső, szükségszerű összefüggésben a folyamat lényegével. A véletlen jelenség elő is fordulhat meg nem is, végbemehet így is, de

végbemehet másképpen is. A szükségszerűség oka önmagában van, a véletlené másban. Az új társadalmi rend, a szocializmus győzelme például szükségszerű jelenség, amely az egész megelőző társadalmi fejlődés lényegéből fakad, az egész világon okvetlenül végbemegy; ennek a jelenségnek oka a társadalmi fejlődés belső törvényszerűségeiben gyökerezik. Véletlen, ha valamely növény magvai olyan vidékre kerülnek, ahol azelőtt az illető növényfajta magvai nem fordultak elő. Véletlen, hogy ez a mag kedvező feltételeket talál növekedése számára. E jelenségek oka a magon kívül található: a mag fejlődésének menete nem foglalja magában annak okát, hogy egyik vagy másik vidékre hurcolják; nem a magtól függ, milyen feltételek közé kerül, s milyen akadályokkal találkozik azon a helyen, ahol növekszik. Egyáltalában nem kötelező, hogy a szóban forgó mag az adott vidékre kerüljön, és ott kedvező feltételek közé jusson stb. Amikor valamely növény magva megérik, további létezése számos véletlentől függ.

A metafizikus gondolkodók úgy vélekednek, hogy a szükségszerűség és a véletlen kölcsönösen kizárja egymást: a szükségszerűségnek nincs köze a véletlenhez, a véletlen pedig abszolút módon kizárja a szükségszerűséget. A metafizikus materializmusra jellemző, hogy tagadja a véletlent, s a természetben és a társadalomban a tiszta, abszolút szükségszerűség uralmát ismeri el. Már Démokritosz kijelentette, hogy minden csupán szükségszerűség szerint történik: *„Az emberek a sors idolját (képét) csupán saját oktalanságuk ürügyéül találták ki."*[25] A XVIII. századi francia materialisták is szubjektív kategóriának tartották a véletlent. Holbach például azt írta, hogy a természetben, a társadalomban és az emberi gondolkodásban minden az abszolút szükségszerűség uralma alatt áll. Ahhoz képest, ami létezik, semmi más nem lehet. „... Minden, amit csak látunk, *szükségszerű*, és nem létezhet másképpen."[26] Egyetlen élőlény sem cselekedhet másképpen, mint ahogy cselekszik, és egyetlen egy atom sem találkozik véletlenül egy másikkal. Holbach véleménye szerint, ha véletlenről beszélünk, az annyit jelent, hogy

[25] *Sebestyén Károly:* A görög gondolkodás kezdetei. 169. old.
[26] *Holbach:* A természet rendszere. 39. old.

nem ismerjük a természet törvényeit. A véletlen tagadása mellett azzal érveltek, hogy a világon objektíve létezik az okság, amely állítólag kizár minden véletlent. Valamely jelenség, mondották, csak addig tartható véletlennek, ameddig nem tárták fel létezésének okát. Mihelyt napfényre jut a jelenség oka, megszűnik a véletlen. Mindebből ezt a következtetést szűrték le: a véletlen szubjektív kategória, amely azt fejezi ki, hogy nem ismerjük a tárgyat. A múltbeli materialista gondolkodók helytelenül azt feltételezték, hogy a véletlen objektív mivoltának elismerése óhatatlanul idealista világnézethez, az indeterminizmushoz vezet el.

A szélsőségek találkoznak, s a jelen esetben a véletlen tagadása ténylegesen azt eredményezi, hogy a szükségszerűséget a véletlen rangjára fokozzák le. Ha azt mondjuk, hogy minden abszolút szükségszerű, ez egyértelmű az ellentétes állítással, vagyis azzal, hogy minden egyaránt véletlen. Azzal, hogy mindent szükségszerűnek nyilvánítanak, a szükségszerűséget mint a jelenségek összefüggésének sajátszerű formáját feloldják a véletlenek tömegében. Ha minden szükségszerű, akkor az, hogy hány levél van ezen a fán, éppoly elháríthatatlan jelenség, mint az általános tömegvonzás törvénye.

A XVIII. századi francia materialisták azzal, hogy tagadták a véletlent, valójában a társadalom történetének minden eseményét véletlen körülményekkel magyarázták. Holbach ezt írta: „... Bizonyos, hogy nincs olyan kicsiny vagy távoli ok, amely ne volna képes néha a legnagyobb és legközvetlenebb hatást gyakorolni ránk. Talán Líbia sivatagi térein gyülekeznek annak a viharnak a kezdetei, mely a szelek szárnyán hozzánk érkezik, megváltoztatja atmoszféránkat, és befolyásolja egy olyan ember vérmérsékletét és szenvedélyeit, aki adottságai révén sok emberre tud hatni, és aki saját kénye-kedve szerint fog dönteni nemzetek jövendő sorsáról."[27] Tehát, a véletlen esemény (a líbiai sivatagból jövő homokvihar) képes arra, hogy megszabja a társadalmi fejlődés menetét, háborúkat robbantson ki, nyomorba taszítson népeket. A francia materialisták a véletlen

[27] Ugyanott, 39–40. old.

okokat a szükségszerű okok szintjére emelték, s ennek következtében maguk estek az idealizmus és a fatalizmus fogságába.

A véletlent tagadó metafizikus materializmus képtelen arra, hogy harcoljon a fatalizmus ellen, amely a misztikus sorsként, a végzet akarataként felfogott spontán természeti és társadalmi erők előtti meghajlásra nevel.

A mai pozitivisták tagadják a szükségszerűség létezését a természetben és a társadalomban. Wittgenstein azt állítja, hogy nincs olyan szükségszerűség, amelynek következtében valaminek meg kell történnie, mert másvalami megtörtént. Nézete szerint csupán logikai szükségszerűség létezik, annak szükségszerűsége, hogy az egyik ítélet a másikból következik; a logikai szükségszerűség semmiféle objektív törvényszerűséget nem tükröz vissza, hanem a nyelv természetéből fakad.

Az emberek gyakorlati tevékenysége azonban bebizonyítja, hogy a természetben és a társadalomban objektíve megvan a a szükségszerűség is meg a véletlen is. Nem elég viszont, hogy pusztán elismerjék a szükségszerűség és a véletlen objektív létét. Hiszen így is lehet okoskodni: a szükségszerűség önmagában létezik, és a véletlen is önmagában létezik; egyes összefüggések és események csak szükségszerűek, mások meg csak véletlenek; a tudománynak semmi dolga sincs a véletlenekkel, mégha azok tényleg léteznek is, mert a tudomány csupán azt tanulmányozza, ami lényegi, állandó, kötelező. Ezt a nézetet vallotta például a metafizikus idealista német filozófus *Christian Wolff* (1679—1754).

Ámde a szükségszerűség számtalan véletlenen keresztül nyilvánul meg, mint ahogyan az általános az egyes jelenségeken keresztül jut kifejezésre.

A tudománynak az a feladata, hogy a véletlenek látszólagos zűrzavarában feltárja, kihámozza belőle a rejtett szükségszerűséget és törvényszerűséget.

A materialista dialektika mélyrehatóan, minden tekintetben feltárja a szükségszerűség és a véletlen kölcsönös összefüggését s egymásba való átcsapását az anyag fejlődési folyamatában. A véletlen a szükségszerűség megjelenési formája és kiegészítése. „... Az állítólagos szükségszerűség — írta Engels

— csupa véletlenből tevődik össze és ... az állítólagos véletlenség az a forma, amely mögött a szükségszerűség rejlik".[28]

Képzeljük el, hogy egy kistulajdonos, mondjuk egy cukrászda tulajdonosa valamelyik kapitalista országban tönkrement és proletár lett. Ez gyakran megesik. A cukrász azt hiszi, hogy ez teljesen véletlen esemény, amelynek semmi köze sincs a szükségszerűséghez. A valóságban tényleg véletlen, hogy ez és nem valamely másik cukrász ment tönkre; hiszen másutt, némiképpen más viszonyok között egy másik cukrász élete végéig boltja tulajdonosa maradhat. Számos olyan véletlen körülmény található, amelyek folytán éppen az illető cukrász ment csődbe, például az, hogy a szomszédságban nagy cukrászati üzlet nyílt, olcsóbb árukkal, s ezért cukrászunk elvesztette vásárlóközönségét stb. Ámde e mögött az esemény mögött, mint minden véletlen mögött, szükségszerűség húzódik meg. A kistulajdonosok (kereskedők, kisiparosok, parasztok) tönkrejutása a fejlett iparral rendelkező kapitalista társadalom viszonyai közepette szükségszerű, elkerülhetetlen folyamat, a kapitalizmus törvénye. Ez a szükségszerűség a véletlenek tömegén (a különböző egyes kistulajdonosok tönkremenésén) át tör utat magának. Ezek nélkül az egyes, és ezért a gazdasági fejlődés általános menetéhez képest véletlen jelenségek nélkül nem jelenhet meg a gazdasági szükségszerűség.

A véletlen nem olyan jelenség, amelynek nincs oka. Minden véletlennek megvan a maga oka. Cukrászunk azért ment tönkre, mert veszedelmes versenytársa akadt. Ha létezik az ok és fennállnak a hatásához szükséges feltételek, akkor az okozat szükségszerűen következik belőle. Az okság a jelenségek összefüggésének egyetemes formája. De az adott ok hatásához szükséges feltételek meg is lehetnek és hiányozhatnak is. Maguk az okok különfélék: vannak olyanok, amelyek a fejlődési folyamat belső logikájából következnek, tehát szükségszerűek; vannak azonban véletlen jellegű okok is, amelyeknek nem okvetlenül kell létezniük.

Az öregség és az aggkori végelgyengülés következtében be-

[28] *Marx–Engels:* Válogatott művek. II. köt. 384. old.

állott természetes halál nem véletlen. De annak, hogy egy egészséges ember véletlen autóbaleset következtében meghaljon, nem kellett volna megtörténnie, ha az események másképp kapcsolódnak egybe, ha például egy perccel előbb vagy később megy el hazulról, vagy esetleg az úton összetalálkozik egy ismerősével, és megáll vele egy pár szóra. A véletlen különböző, okságilag feltételezett jelenségek metszéspontján lép fel. Az, hogy e jelenségek éppen az adott ponton metsszék egymást, nem kötelező, ez számos körülmény egybekapcsolódásából fakad. Ha akár egy is hiányzik, ez kizárja a jelenségek létrejöttének lehetőségét.

A szükségszerűség és a véletlen a fejlődés folyamatában átmennek egymásba. Még a rabszolgatartó rend fennállása előtt is előfordult például, hogy egyes foglyokat rabszolgákká tettek, de ez nem volt sem jellegzetes, sem szükségszerű, nem következett a nemzetiségi rend belső szükségleteiből. De amikor a termelőerők fejlődése elérte azt a szintet, hogy létrejött a többlettermék termelése, a rabszolgává válás az antik társadalomnak nem egyes, hanem általános jelenségévé, uralkodó gazdasági viszonyává lett.

A tudomány nem tagadja a véletlenek létezését. A véletlen objektíve létezik, és a tudományos kutatásnak is tárgya. A tudománynak azonban nem szabad megállapodnia ennél, mert az a feladata, hogy a véletlenek mögött felfedezze a véletlenekben megjelenő szükségszerűséget, törvényszerűséget.

A véletlen objektíve létezik, és kisebb-nagyobb befolyással van a jelenségek fejlődési menetére. A történelmet különböző képességekkel és törekvésekkel rendelkező emberek csinálják. Ha valamilyen társadalmi szükségszerűség megérett, mindig akadnak olyan emberek, akik azt valóra váltják. De az, hogy miként valósítják meg, számos véletlen körülménytől: a mozgalom élén álló emberek tehetségétől, hajlamaitól, jellemétől is függ. A történelmi folyamat egészéhez viszonyítva véletlen, hogy éppen egy bizonyos személyiség került az adott mozgalom élére, de ha már az illető a mozgalom vezetője lett, hatással van rá, rányomja bélyegét az egyes eseményekre.

A véletlenek különféleképp hatnak életünkre: egyesek ked-

vezően, mások rombolóan; egyesek meggyorsítják, mások bonyolultabbá teszik és lassítják a folyamat fejlődését. A társadalom fejlődésének különböző lépcsőfokain az emberek élete különböző mértékben függött a természeti véletlenektől. A primitív ember élete csaknem teljes egészében a természeti véletlenektől függött; a létfenntartási eszközök megszerzése nagyrészt véletlen körülményeken — a vadászat sikerén stb. — múlt. Egyetlen elemi csapás (aszály, felhőszakadás, más törzsek betörése) a törzs pusztulására vezethetett. A társadalmi termelőerők és a tudomány fejlődésével az emberek egyre jobban felszabadultak a véletlen hatalma alól.

A szocializmusban a történelem során először válik lehetségessé, hogy az ember egyre fokozódó mértékben irányítsa a társadalmi folyamatokat, és az egész társadalom érdekében tudatosan felhasználja a törvényeket. A szocializmusban a nép birtokol minden jelentős termelési eszközt, a nép kezében van az egyre nagyobb szerepet játszó tudomány, és ez lehetővé teszi sok természeti véletlen esemény pusztító hatásának kiküszöbölését. A szocializmusban a természet felismert fejlődéstörvényei és a termelés hatalmas technikája arra szolgálnak, hogy az ember úrrá legyen a spontán erőkön, s e törvényeket meg a technikát a nép érdekében használják fel.

5. LEHETŐSÉG ÉS VALÓSÁG

Ahhoz, hogy mélyebben megértsük a természeti és a társadalmi törvények működését, a szükségszerűség véletleneken keresztül való megnyilvánulását, azokat a módokat és eszközöket, amelyekkel az ember gyakorlati céljai érdekében felhasználja az objektív törvényeket, át kell tekintenünk a lehetőség és a valóság, valamint a lehetőség valósággá válásának problémáját.

A *lehetőség* kategóriája az anyagnak azon képességét fejezi ki, hogy a mozgás folyamata során különböző formákat öltsön. Bizonyos feltételek közepette bármely jelenség képes arra, hogy megváltoztassa létezésének formáját, más jelenséggé alakuljon át (például, az alacsonyabb formák magasabb formákba men-

nek át). Ezt a lehetőséget az határozza meg, hogy minden dolog, jelenség és folyamat szakadatlan mozgásban, változásban van, amely meghatározott, s az emberek tudatától és akaratától független törvények szerint megy végbe. Az egyik jelenség másikká alakulhat át, tartalmazza ezt az objektív lehetőséget.

De milyen irányban mehet végbe az adott tárgy változása, milyen másik tárggyá válhat? Ez meghatározott feltételektől, meghatározott körülményektől függ.

A természeti és társadalmi jelenségekben rejlő lehetőségeknek és új valósággá változásuk feltételeinek megtalálása, feltárása a tudomány és a gyakorlati tevékenység igen fontos feladata. A lehetőség a létben rejlő szükségszerűség, törvényszerűség következtében valósággá válik.

A *valóság*[29] a megvalósult lehetőség. A lehetőség a lét (a természet és a társadalmi élet) törvényszerű mozgásának tendenciáját juttatja kifejezésre.

A különböző feltételektől függően egy és ugyanazon lehetőség különféle formákban válósulhat meg. Így a kapitalizmus fejlődése számos országban a porosz utat vagy az amerikai utat futotta be.

A lehetőségek valósággá válásának formái számos körülménytől függnek. Így például annak lehetősége, hogy az adott évben valamely vidéken bőséges gabonatermést takarítsanak be, számos törvényszerű tényezőn alapszik (nemesített vetőmagvak, a talaj jobb megmunkálása, a helyes földművelési rendszer kiválasztása stb.), de számos véletlen körülménnyel is összefügg (az esős és napsütéses napok száma az illető évben, milyen az időjárás a betakarításkor stb.). Ezért a lehetőségek feltárása során egyaránt figyelembe kell venni az illető lehetőséget meghatározó szükségszerű és véletlen tényezőket.

A lehetőség ellentétes a lehetetlenséggel.

A burzsoázia mai ideológusainak, akik voluntarista módon[30] értelmezik a világot, kedvelt fogása, hogy a lehetetlent lehet-

[29] A „valóság" kifejezés más, tágabb értelemben is használatos, nevezetesen: mint az egész környező világ, a benne rejlő összes lehetőségekkel együtt. Ehelyütt a valóságot a lehetőséggel való kölcsönös viszonyában szemléljük.

[30] Voluntarizmus — az idealizmus válfaja. A voluntarizmus minden létező alapjának az akaratot (latinul: voluntas) tartja.

ségesnek, és fordítva, a lehetségest lehetetlennek tüntetik fel. Így például figyelmen kívül hagyva a konkurrenciának és a termelés anarchiájának a kapitalizmusban érvényesülő törvényét, arra törekszenek, hogy bebizonyítsák a „tervszerű", „szervezett", „válságmentes" kapitalizmus lehetőségét. A lehetetlent lehetségesnek tüntetik fel. Másfelől viszont a legreakciósabb és legagresszívabb burzsoá körök tagadják a különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élésének lehetőségét, holott ez az egyetlen lehetőség a pusztító termonukleáris háború elkerülésére.

A lehetőséget és a lehetetlenséget konkrétan kell szemlélni. A feltételek változásaitól és új törvények létrejöttétől függően a lehetetlen lehetségessé válhat.

A Szovjetunió például rögtön az októberi forradalom után nem teremthette meg a kommunizmus anyagi-műszaki bázisát. Csak akkor jöttek létre a kommunizmusba való fokozatos átmenethez és a kommunizmus anyagi bázisának a megteremtéséhez szükséges feltételek, amikor az SZKP teljesítette második programját, és a szocializmus teljes győzelmet aratott.

A lehetőség és a valóság mint a fejlődés két oldala — kiinduló mozzanata és eredménye — viszonylagos ellentétben áll egymással. S mivel a fejlődés az események láncolata, ezért a láncolat minden egyes láncszeme az egyikhez viszonyítva kiinduló mozzanat, a másikhoz viszonyítva pedig eredmény. A feudális rend, fejlődésének meghatározott fokán magában foglalja a kapitalizmus, a kapitalista rend pedig a szocializmus lehetőségét. A szocialista rendszer kialakulásával pedig a gyarmati iga alól felszabadult országok számára lehetővé vált, hogy nem kapitalista úton fejlődjenek. Ennek a lehetőségnek a valóra váltásáért azonban harcolniuk kell ezen országok népeinek.

Bár a lehetőség és a valóság átmegy egymásba, szigorúan meg kell különböztetnünk a kettőt. Aki a lehetőséget valóságnak veszi, az durva hibát követ el, megtéveszti önmagát és másokat. Ha minden, ami lehetséges, egyidejűleg valóságos is lenne, akkor a természetben és a társadalomban nem léteznék semmiféle fejlődés. A lehetséges és a valóságos összezavarása a politikában önámításra és súlyos hibákra vezet.

Ha következetesen végigvisszük a szubjektivisták gondolatmenetét, mindent lehetségesnek kellene tartanunk. A világon vannak véletlenek, ezért — okoskodnak a szubjektivisták — minden megtörténhet, minden lehetséges; ha ma a Föld kering a Nap körül, holnap az is lehetséges, hogy a Nap keringjen a Föld körül. Ezért mindaz, ami kívánatos, lehetséges is. A lehetőség szubjektivista felfogása tarthatatlan, ellentmondásban van a természeti és társadalmi jelenségek tényleges fejlődésével.

A gyakorlati tevékenységben nem arra kell támaszkodni, hogy minden lehetséges („minden megeshet"), hanem a *reális lehetőségre,* amely a létező és működő törvényszerűségekből, valamint a feltételek meglétéből fakad. Az objektív törvényszerűség létezése szükséges, de még nem elégséges valamilyen reális lehetőség létrejötte számára. Olyan feltételekre van szükség, amelyek elősegítik, hogy a törvényszerűség éppen az adott formában jelenjék meg.

Különböző lehetőségek vannak. Nem szabad összezavarni a lehetőség két fajtáját: az elvont (formális) és a reális lehetőséget. Valamely meghatározott törvényszerűség fennállása csak az *elvont, formális lehetőség* feltétele; ez a lehetőség az adott konkrét történelmi helyzetben még nem válhat valósággá, mert hiányoznak a realizálódásához szükséges előfeltételek. Így például, a túltermelési gazdasági válság lehetősége benne van az általában vett áru ellentmondásaiban — az adásvétel aktusának térben és időben való szétválásában, az árunak árura és pénzre való megkettőzésében, a pénz forgalmi eszköz funkciójának kifejlődésében. Az egyszerű árugazdálkodás feltételei között azonban a túltermelési válság lehetősége elvont, formális. Jóllehet az egyszerű árutermelés feltételei között is lehetséges olyan eladás, amelyet nem kísér egyidejű vétel, de a gazdasági válság reális veszélye nem fenyeget. Mégha valamelyik kistulajdonos (vagy kistulajdonosok egy csoportja) úgy ad el, hogy egyidejűleg nem vásárol, még akkor sem történik érezhető fennakadás az áruk értékesítésében: a piac nem lesz túltelítve árukkal, a termelőnek nem kell elbocsátania munkásait, mert nincsenek is munkásai. A túltermelési gazdasági válság lehetősége a kapitalizmusban válik reálissá, ahol a pénz tőkévé, a

munka pedig bérmunkává alakul át. A kapitalizmusban a termelés társadalmi, az elsajátítás pedig magánjellegű, s az adásvételi aktus szétválása, valamint az áruk értékesítésében ennek alapján keletkező fennakadások válságra és a tőkés társadalom megrázkódtatására — a kereskedelem szétzilálására, a termelés csökkentésére, a munkanélküliség növekedésére, a kisárutermelők tönkremenetelére, ipari, kereskedelmi és bankvállalatok csődbe jutására stb. — vezetnek.

Sok burzsoá ideológus, aki megszépítve ábrázolja az imperializmust, arról az ezernyi lehetőségről irkál, amelyet a kapitalizmus az egyszerű emberek számára magában rejt. Azt mondják, hogy a kapitalista társadalomban bárki milliomossá válhat, és mindent elérhet. Ez a lehetőség azonban pusztán formális. A munkásnak nem a tőkéssé válás formális lehetőségére van szüksége, hanem annak reális lehetőségére, hogy megszabaduljon a kizsákmányolástól, hogy munkája, megfelelő lakása és tápláléka legyen, kulturális tekintetben fejlődhessék, s teljes jogú gazdája lehessen országának. Az embernek, az élen haladó társadalmi osztálynak, gyakorlati tevékenysége sikere érdekében fel kell fedeznie a neki szükséges reális lehetőséget, meg kell szabnia a lehetőség valóra váltásának módjait, s ezekkel összhangban kell cselekednie.

A lehetőség nem merev, változatlan valami. A lehetőség fejlődése a törvények működésének eredménye. Így például, a szocialista forradalom győzelmének lehetősége a tőkésországokban a kapitalizmus fejlődésével és ellentmondásainak kiéleződésével összefüggésben fejlődik.

Tudjuk, hogy semmilyen természeti és társadalmi törvény nem jelentkezik tiszta formában, hanem mint tendencia nyilvánul meg. Valamely törvény működése számos ellene ható erőbe ütközik. Ezért a valóság jelenségei ellentmondó lehetőségeket tartalmaznak, s mindegyik lehetőség a törvényszerű fejlődés meghatározott tendenciáira támaszkodik. A harcban álló lehetőségek közül végül is az egyik győzedelmeskedik és válik valósággá. Az imperialisták miatt jelenleg feszült nemzetközi helyzet például magában rejti az új világháború lehetőségét. A jelenlegi feltételek közt azonban egyszersmind egy másik lehe-

tőség is létezik, a háború elhárításának lehetősége. A háború lehetősége abból fakad, hogy az imperializmus szüli a háborukat. A háború elhárításának lehetősége másik törvényszerűségen alapul, azon, hogy az imperializmus többé már nem mindent átfogó világrendszer, hogy létrejöttek, kifejlődtek és megerősödtek a szocialista országok, az osztályok kölcsönös erőviszonyai a nemzetközi küzdőtéren a szocializmus javára tolódtak el, a békeövezet egyre szélesebbé válik, s kialakult a békemozgalom. Mindez azt bizonyítja, hogy a háború nem végzetszerűen elkerülhetetlen. „A hatalmas szocialista tábor, a békeszerető nem szocialista államok, a nemzetközi munkásosztály és a béke ügyét védelmező összes erők együttesen *elháríthatják a világháborút.*"[31]

Mindkét lehetőség (a háború lehetősége és a háború elhárításának lehetősége) reális, de ellentétes egymással. Az egyik valósággá válása a másik megszűnését jelenti. Emellett az egyik lehetőség (a háború elhárítása) a progresszív fejlődés alaptendenciáját fejezi ki, s ezért növekszenek és gyarapodnak erői, a másik lehetőség viszont a tőkés társadalom reakciós, agresszív csoportjaira támaszkodik, amelyek a békéért és a demokráciáért küzdő harcosok egyre nagyobb ellenállásába ütköznek.

Vajon melyik válik valósággá a meglevő és egymással harcoló lehetőségek közül? Ez számos körülménytől függ. Ahhoz, hogy a tartós béke lehetősége valósággá váljék, hogy elhárítsák az új háborút, a béke, a demokrácia és a szocializmus erőinek éberségére és szervezettségére, az agresszió erői elleni egység frontjára, tevékeny és hajthatatlan küzdelmére van szükség.

Ha nincs meg minden szükséges feltétel, akkor a reális lehetőség sem válik valósággá. A mag tartalmazza a növénnyé válás lehetőségét, de ehhez a megfelelő évszakban fellazított földbe kell helyezni; megfelelő hőmérséklet, nedvesség stb. szükséges. Sok magból nem fejlődik növény, mivel hiányoznak a szükséges feltételek.

A lehetőségek között vannak olyanok, amelyek szükségszerű jellegűek, és előbb-utóbb okvetlenül realizálódnak (a szocia-

[31] Az SZKP XXII. kongresszusa. 760. old.

lista forradalom például minden országban okvetlenül győzelmet arat). Ám az ilyen lehetőségek is csak akkor válnak valósággá, ha megérik minden szükséges feltétel (a forradalom győzelméhez meghatározott objektív és szubjektív tényezőkre van szükség.) A tudomány feltárja a természetben és a társadalomban rejlő lehetőségeket, tanulmányozza realizálódásuk feltételeit, s ezáltal megmutatja az ember számára kedvezőtlen lehetőségek kiküszöbölésének módjait, elősegíti a kívánatos lehetőségek valósággá válását.

A lehetőség emberi beavatkozás nélkül is valósággá válhat. Rendszerint ez történik a természetben, ahol a lehetőség realizálódásához szükséges feltételek az emberi tevékenységtől függetlenül alakulnak ki.

A társadalmi életben a lehetőség az emberek gyakorlati tevékenysége révén válik valósággá. Az ember, miután megismerte a lehetőség alapjául szolgáló törvényszerűséget, gyakorlati tevékenységével meggyorsíthatja az illető lehetőség valósággá válását, a fejlődést a kívánt útra terelheti. A dolgok fennálló rendjében rejlő lehetőségek tanulmányozása, s annak a lehetőségnek a megtalálása, amely megfelel a leghaladóbb társadalmi erők szükségleteinek, sok tekintetben meghatározza a gyakorlati tevékenység sikerét.

A környező világ jelenségeinek objektív megközelítése, a lehetőségek realizálódásához szükséges feltételek feltárása a jelenségek dialektikus, tudományos elemzésének rendkívül fontos eleme.

Amikor a társadalomban megérett valamilyen lehetőség, realizálódása az emberek gyakorlati tevékenységétől függ. Így például a Szovjetuniónak két évtized alatt meg kell oldania fő gazdasági feladatát, létre kell hoznia a kommunizmus anyagi-műszaki bázisát. Az SZKP XXII. kongresszusa kijelölte a feladat végrehajtásának konkrét útját, meghatározta a munkásosztály, a kolhozparasztság, valamint a szovjet értelmiség helyét e feladat megoldásában. A szovjet nép alkotó munkája nyomán sok más lehetőséghez hasonlóan ez a *lehetőség* is *valósággá* válik.

A MENNYISÉGI VÁLTOZÁSOK MINŐSÉGI VÁLTOZÁSOKBA VALÓ ÁTCSAPÁSÁNAK TÖRVÉNYE

1. MENNYISÉGI ÉS MINŐSÉGI VÁLTOZÁSOK ÉS ÁTCSAPÁSUK EGYMÁSBA

A természet tanulmányozásakor a különféle minőségű természeti jelenségek, folyamatok, tárgyak sokasága tárul szemünk elé.

A filozófia és a természettudományok már régóta megkíséreltek választ adni arra a kérdésre, hogy mi a magyarázata a természet e minőségi változatosságának, s hogyan függnek össze az olyan minőségileg különböző jelenségek, mint például az élettelen és az élő természet, a különböző növény- és állatfajok, az állatok és az ember stb. Ám erre a kérdésre nem egy csapásra nyertek helyes feleletet. S ebben nincs semmi meglepő, mivel a tudomány, valamint a gyakorlati emberi tevékenység fejletlensége hosszú időn át lehetetlenné tette, hogy kellő módon közelítsék meg ezt az oly bonyolult és nehéz problémát.

Egyes filozófusok és tudósok úgy vélték, hogy a természet minőségi sokfélesége magától értetődő valami, s ezt tényként kell elfogadni. Vagy nem is próbálták megmagyarázni ezt a tényt, vagy pedig azt feltételezték, hogy a világot ilyennek alkotta valamely felsőbbrendű „teremtő" erő — isten —, vagy a világ egyéb természetfeletti módon lett ilyenné. Más filozófusok és tudósok a természeti jelenségek közti minőségi különbség tagadásának útjára léptek, s mindent pusztán mennyiségi különbségre redukáltak. Elismerték a fejlődést, de ezt mennyiségi változásoknak, valamiféle minőségileg változatlan testek mennyiségi csoportosulásának és kombinálódásának tekintették. A fejlődésnek ez a szemlélete még az ókorban jött létre, s a legáltalánosabban a XVII. és XVIII. században terjedt el.

Anaxagorász ókori görög materialista filozófus (i. e. 500—428) tanítása szerint a természet minőségileg különböző „magok" (homoiomeriák) végtelen mennyiségéből áll. A fejlődést úgy képzelte el, mint a homoiomeriák mennyiségileg különböző egyesülését és szétválását. Az egyik tárgy azál-

tal különbözik a másiktól, hogy a dolgok több vagy kevesebb azonos minőségű „magvát" tartalmazza. Ezt a naiv nézetet például azzal indokolta, hogy az ételt fogyasztó ember hajszálai, csontjai, körmei stb. mind nőnek, tehát a csontok, hajszálak, körmök stb. az ételben már kész, de kicsiny formában megvannak.

Robinet XVIII. századi francia filozófus, mivel a biológia alacsony fejlődési színvonala miatt nem tudta tudományosan megmagyarázni az élettelen anyagról az életre való átmenetet, minden létezőt a szervesség, vagyis az élő anyag megnyilvánulásának tekintett. Azt hitte, hogy a kő, a tölgyfa, a ló és az ember közt nincs minőségi különbség. „A kőben és a növényben — írta — ugyanazok az élet szempontjából lényegbevágó elvek találhatók, mint az emberi szervezetben; az egész különbség csak ezeknek az ismérveknek kombinációiban, a szervek számában, arányában, rendjében és alakjában rejlik."[1]

Kétségtelen, hogy a Robinet által említett tárgyakban van közös vonás, de a közös tulajdonságok nem szüntetik meg e tárgyak mélyreható minőségi különbségét, sem azokat a sajátos törvényeket, amelyek alapján e tárgyak létrejönnek és fejlődnek. Semmit sem értünk meg például az emberből, életéből és tevékenységéből, ha csupán azt a közöset nézzük, ami a kővel meg a fával egybekapcsolja (azt ti., hogy bizonyos közös kémiai elemekből állnak, hogy térben és időben léteznek stb.). Csupán az ember, illetve a kő, a növény és az állat között fennálló minőségi különbségek tisztázása segítheti elő, hogy megértsük az ember helyét és szerepét a természet fejlődésének általános láncolatában.

A mennyiségi fejlődéselméletet történelmileg az igazolta, hogy a XVII—XVIII. században valamennyi tudomány közül a mechanikát és a matematikát dolgozták ki a legjobban. A természet mechanikus, mennyiségi szemlélete óhatatlanul arra vezetett, hogy a filozófusok, természetkutatók nem törődtek a tárgyak minőségi különbségeivel, a mozgás formáinak egész gazdagságát a legegyszerűbb formára, a mechanikai formára redukálták, s a fejlődést úgy értelmezték, mint a világépület minőségileg változatlan „tégláinak" puszta mennyiségi kombinációját. A mennyiségi elmélet annak idején haladó szerepet játszott a vallás elleni harcban, mivel a vallással ellentétben a világ változatosságának természeti magyarázatát kereste. Az azonban, hogy a tárgyak és a fejlődés minőségi sokféleségét puszta mennyiségi különbségekre és változásokra redukálta, mélységesen hibás volt.

A tudomány bonyolult és ellentmondásokkal teli úton, lassan, de biztosan haladt az igazság felé, miközben meghatározva a jelenségek és folyamatok mennyiségi és minőségi oldalának valóságos viszonyát, előkészítette a világ minőségi sokféleségére

[1] *Robinet:* A természetről. 1935. 508. old. (oroszul).

vonatkozó egyedüli helyes nézet létrejöttét. A fizika, a kémia, a biológia és más tudományok fejlődése segítette az embert, hogy behatoljon a jelenségek lényegébe, és a fejlődést úgy fogja fel, mint egyes tárgyaknak mennyiségi változások eredményeként más tárgyakká való minőségi átalakulását. Ebben a tekintetben különösen nagy jelentősége volt a kémia sikereinek. Engels kijelentette, hogy „a vegytant olyan tudománynak lehet nevezni, amely a testek összetételének mennyiségi megváltozása következtében előálló minőségi változásokkal foglalkozik".[2]

A fizikának az utóbbi évtizedekben befutott fejlődése, az elemek átalakulásának, a radioaktivitásnak, valamint annak a ténynek a felfedezése, hogy egyes „elemi" részecskék más részecskékké alakulnak, ismételten igazolja s egyben újabb ismeretekkel gyarapítja a természet fejlődésének dialektikus felfogását.

A marxista dialektikának az a tanítása, hogy a mennyiségi változások minőségi változásokba csapnak át, a természettudományok adatainak, valamint az emberiség világtörténelmi tapasztalatainak általánosítása, amely a fejlődés egyik legfontosabb objektív törvényét tárja fel.

Ahhoz, hogy jobban megértsük ezt a törvényt, mindenekelőtt a *minőség* és a *mennyiség* fogalmával kell tisztában lennünk. Midőn valamilyen tárgyat vizsgálunk, elsősorban a tárgynak az a meghatározottsága ötlik szemünkbe, amely megkülönbözteti őt más tárgyaktól. Ez a meghatározottság a tárgy minősége. A természet a sokféle tárgy, jelenség, folyamat egysége. A természetnek ebben a sokféleségében a tárgyak minőségi különbsége jut kifejezésre. Minőségi különbség van például az élettelen és az élő természet között: az élő anyag csak úgy létezhet, ha a környezettel állandó anyagcserét folytat, az élettelen anyagnak viszont nincs szüksége anyagcserére. Az élő természet különböző részei, például a növények és az állatok között szintén minőségi különbségek vannak. Az ember pedig hozzájuk képest már más minőség.

Minőségileg meghatározott minden társadalmi jelenség is. A kapitalizmus például meghatározott minőség; sok, számára lé-

[2] *Engels:* A természet dialektikája. 75. old.

nyegi tulajdonság, vonás és oldal egysége; a termelési eszközöket birtokoló osztálynak és a bérmunkások osztályának a fennállása, a munkások tőkés kizsákmányolása stb. A szocializmusnak, mint minőségileg új társadalmi alakulatnak más vonásai vannak: a termelési eszközök társadalmi tulajdona, a bérmunka és a kizsákmányolás hiánya.

A felsorolt példák alapján érthető, hogy a minőség mindenekelőtt a tárgyak és jelenségek meghatározottsága, lényegi vonásainak, oldalainak egysége, amelynek következtében a tárgy es a jelenség az, ami. Nincsen olyan tárgy vagy jelenség, amelynek ne lenne minőségi meghatározottsága. Lehetetlen minőségi meghatározottság nélküli lét. A rét, a tó, a szikla, a fa, a csillag, az állat stb. minőségi meghatározottságuk következtében különböznek egymástól.

A minőség azonban nem egyszerűen meghatározottság, hanem a tárgy belső meghatározottsága, aminek következtében a tárgy minőségének megváltozása az illető tárgy megváltozását jelenti. Ha az élő szervezet nem folytat többé anyagcserét a környezettel, elpusztul, elveszti az élő szervezet minőségét, mivel létének, életének lényege az anyagcsere.

A minőség a *tulajdonságon* keresztül nyilvánul meg. Jóllehet a „minőség" és a „tulajdonság" fogalmakat gyakran azonos értelemben használják, mégis különbség van közöttük. A tulajdonság a külső kifejeződésében, az adott tárgynak más tárgyakhoz való viszonyában vett minőség. A minőségről, vagyis a tárgy belső meghatározottságáról csak annak alapján tudhatunk meg bármit, ahogyan a tárgy tulajdonságaiban megnyilvánul.

A minőségileg meghatározott dolog sok tulajdonságban nyilvánul meg. Valamely kémiai elem például olyan tulajdonságokban fejeződik ki, hogy a fémek vagy a metalloidok csoportjához tartozik, meghatározott atomsúlya és vegyértéke van stb. A fém olyan tulajdonságokban nyilvánul meg, mint a tömörség, összenyomhatóság, olvadási fok, hő- és elektromos vezetőképesség stb.

A dolgot nem egyvalamely tulajdonság, hanem a tulajdonságok sokasága jellemzi; helytelen lenne azonban, ha a minőséget a tulajdonságok puszta összegére redukálnánk; a minőség

az, ami egybefűzi a dolog valamennyi tulajdonságát, ami meghatározza a dolog *teljességét*. Helytelen lenne az is, ha a minőség és a tulajdonság megkülönböztetésével egyidejűleg abszolút válaszfalat emelnénk közéjük. A dolog minőségének teljes joggal tarthatjuk leglényegesebb tulajdonságait, amelyek meghatározzák valamennyi többi tulajdonságát, s amelyek nélkül a dolog már nem lenne az, ami.

A tárgynak nem minden tulajdonsága jelenik meg egyidejűleg. Az, hogy rengeteg tulajdonsága közül melyik kerül előtérbe, a tárgynak más tárgyakhoz fűződő konkrét kapcsolataitól függ. Bizonyos összefüggésekben a tárgy egyes tulajdonságai, más összefüggésekben pedig más tulajdonságai nyilvánulnak meg. A tárgy tulajdonságai változhatnak, attól függően, hogy megváltoznak a tárgy kapcsolatai a környező világgal.

A tárgy egyes tulajdonságai létrejöhetnek és eltűnhetnek anélkül, hogy megváltoznék a dolog és alapvető minősége. A dolog egyes tulajdonságainak megváltozása természetesen azt jelenti, hogy bizonyos minőségi változásokon megy át, de ezek nem érintik a dolog alapvető minőségi meghatározottságát, amelynek következtében a dolog az, ami, és nem más. Ezt szem előtt kell tartanunk, egyrészt azért, nehogy az a helytelen elképzelés alakuljon ki, amely szerint valamely dolog egész léte folyamán azonos marad, abszolút semmiféle minőségi változáson nem megy át, másrészt azért, nehogy a tárgy egyes oldalainak, tulajdonságainak megváltozását a dolog lényegének, minőségi meghatározottságának gyökeres változásaként értelmezzük. Például a tőkés rend bizonyos tulajdonságai megváltoztak a kapitalizmus fejlődésének legfelső fokán, az imperializmus szakaszán: a szabad verseny saját ellentétébe — monopóliumba — csapott át. E rendkívül fontos változás figyelembevétele nélkül nem érthető meg a modern kapitalizmus. Nem tűnt el azonban a tőkés rend alapvető, lényegbevágó minősége, amelynek következtében a kapitalizmus az, ami, bár az imperializmus ideológusai és a revizionisták a modern kapitalizmust valamiféle új, nem burzsoá társadalomnak próbálják feltüntetni. A kapitalizmus felszámolását, az új minőségbe való átmenetet csak azoknak a fő vonásoknak a megszüntetése

jelentheti, amelyek a kapitalizmust mint egy bizonyos társadalmi-gazdasági minőséget meghatározzák (a termelési eszközök magántulajdona, a bérmunka rendszere, a munkások kizsákmányolása).

Azoktól a tulajdonságoktól eltérően, amelyek — miután nem állandóak — az adott tárgy keretein belül megváltozhatnak, a minőség a tárgy viszonylagos szilárdságát, állandóságát fejezi ki. A tárgy a minőség következtében az, ami. A tárgy addig áll fenn, amíg meghatározott minőségként létezik. A minőségi változás azt jelenti, hogy az adott tárgy léte véget ér, más tárggyá alakul át.

A minőség — Hegel szavaival élve — az a határ, amelynek folytán az egyes tárgyak különböznek más tárgyaktól; ez a határ nem külső, nem térbeli, hanem belső, amely kifejezi a tárgyak specifikumát, sajátszerűségét. Ezt a határt nem az emberi tudat erőszakolta a tárgyakra, hanem ez a tárgyakban objektíve jelen van. Ha nem léteznék ilyen határ, minden egyetlen megkülönböztethetetlen tömeggé folynék egybe.

A minőség fogalma tehát az objektív világ valamennyi tárgyának, jelenségének és folyamatának rendkívül fontos oldalát tükrözi vissza. Az elmondottakat összegezve, a *minőséget úgy definiálhatjuk, mint a tárggyal elválaszthatatlanul összefüggő meghatározottságot, mint mindazoknak a lényegi vonásoknak, ismertetőjegyeknek az összességét, amelyek a tárgyat viszonylag stabillá teszik és megkülönböztetik más tárgyaktól.*

A tárgyak minősége nem létezik a tárgyak mennyiségi oldalával való összefüggésen kívül. A *mennyiség* fogalma szintén általános kategória, amely a tárgyak, jelenségek vagy folyamatok egyik fontos oldalát tükrözi. A mennyiség ugyancsak a tárgy meghatározottsága, de a minőségtől eltérően, a tárgyat tulajdonságai fejlettségi fokának oldaláról — nagysága, terjedelme, száma, mozgásának gyorsasága, színének intenzitása stb. oldaláról — jellemzi. Egy asztal például lehet kicsiny vagy nagy, egy hang elnyújtott vagy rövid, magas vagy alacsony stb.

A társadalmi jelenségek mennyiségi meghatározottsága nem mindig fejezhető ki olyan pontos nagyságokban, mint a szervetlen természet jelenségeinél, de itt is minden jelenségnek

és folyamatnak a minőségi oldal mellett megvan egyúttal a maga mennyiségi oldala is. Például: a munka termelékenységének, a termelőerőknek fejlettségi színvonala, a termelésnek és a társadalmi élet egyéb oldalainak fejlődési üteme, a termelőmunkában foglalkoztatott személyek száma, a munkások tőkés kizsákmányolásának foka, a nemzeti jövedelem nagysága és elosztásának aránya stb.

A mennyiségnek, a tárgy mennyiségi meghatározottságának, a minőséghez viszonyítva számos sajátossága van, amelyek ismerete igen fontos abból a szempontból, hogy megértsük a mennyiségi változások minőségi változásokba való átcsapásának törvényét. A tárgy, ha elveszti minőségét, többé már nem az, ami volt; a minőség tehát azonos a tárggyal, vagyis mintegy egybeolvad, egybeesik a tárggyal. Ezt nem mondhatjuk el a tárgy mennyiségi oldaláról. A mennyiséget növelhetjük vagy csökkenthetjük, de emellett a tárgy nem veszti el minőségi állapotát. A szilárd réz például nem lesz mássá, ha hőmérséklete 600 vagy akár 1000 C°-ra emelkedik. A mennyiség későbbi meghatározottság, amely első pillantásra a tárgy minősége szempontjából közömbös, s nem fűződik oly szorosan egybe a tárggyal, mint a minőség. A mennyiségi változás során a tárgy bizonyos határig ugyanaz marad, ami.

Vegyük azonban közelebbről szemügyre a mennyiségi változásokat és a fejlődési folyamatban játszott szerepüket. Amikor azt állítjuk, hogy valami növelhető vagy csökkenthető anélkül, hogy elvesztené minőségét, nem vesszük figyelembe ezeknek a mennyiségi változásoknak a határait. A valóságban viszont, ha a réz hőmérsékletét 1083 C°-ra növeljük, a réz megolvad. Példánk azt mutatja, hogy a tárgy csak bizonyos határig közömbös a mennyiségi változásokkal szemben: eljön az a pillanat, amikor a számnak, a nagyságnak, a terjedelemnek vagy egyéb mennyiségnek további változása már egyáltalán nem közömbös a tárgy sorsára nézve.

Kiderül tehát, hogy a mennyiség, a mennyiségi változások szintén *belső* összefüggésben vannak a minőséggel, a tárggyal, csakhogy ez az összefüggés nem egy csapásra tárul fel és mutatkozik meg. A mennyiségi változásoknak is megvan a megsza-

bott határa. A tárgy minőségi határának „megsértése" magának a tárgynak megváltozását vonja maga után, a tárgy mennyiségi változásainak a határai viszont sokkal rugalmasabbak: a mennyiségi változások ingadozhatnak, kisebbek vagy nagyobbak lehetnek, és ez nem okozza azonnal a tárgy minőségének megváltozását. Növekedésük esetén nyilvánvalóvá válik, hogy a mennyiségi változások nem is annyira ártalmatlanok a tárgyra nézve. A mennyiségi változások folyamatában törvényszerűen bekövetkezik egy olyan pillanat, amikor a mennyiség legcsekélyebb megváltozása gyökeres, minőségi változásra, új minőség megjelenésére vezet. A mennyiségi változásoknak van egy olyan határa, amelynek áthágása a tárgyra, a tárgy minőségi meghatározottságára nézve már feltétlenül következményekkel jár.

A mennyiség tehát a tárgyaknak, jelenségeknek, folyamatoknak olyan oldala, amely jellemzi a tárgyak, jelenségek, folyamatok fejlődésének fokát, terjedelmét, intenzitását, amelynek számszerű kifejeződése van és sajátossága az, hogy változásai egy bizonyos határt elérve, hatással vannak a tárgyak, jelenségek, folyamatok minőségére.

A természettudomány rengeteg bizonyítékkal igazolja a mennyiségi és a minőségi változásoknak ezt a kölcsönös összefüggését. Ha valamely élettelen testet egyre kisebb részecskékre osztunk, okvetlenül eljutunk addig a határig, amelyen túl a mennyiségi változások minőségi változásokat idéznek elő. A test molekulákra oszlik, a molekulák pedig atomokra. Az atomok, minőségüket és tulajdonságaikat tekintve, különböznek a molekuláktól, a molekulák pedig a fizikai testtől. Az atom szintén nem az oszthatóság határa, hanem más, még parányibb részecskékből — protonokból, neutronokból és elektronokból — áll, amelyeknek mind megvannak a maguk sajátos mozgástörvényei. A néhány elektronvoltnyi energiával mozgó atomok kölcsönhatása és összeütközése esetén az atomok ugyanazok maradnak, nem vesztik el minőségüket; ezerszeresére növelhetjük az energiát, az eredmény akkor sem lesz más. De ha az energia több millió elektronvoltra nő, az atommagok már minőségileg megváltoznak, egyes atomok más atomokká alakulnak át.

Ahhoz, hogy atomrobbanás céljából megindulhasson a maghasadás láncreakciója, mennyiségileg meghatározott tömegű urán szükséges. Azt a minimális uránmennyiséget (kb. egy kilogramm), amely a láncreakció normális lefolyásához szükséges, kritikus tömegnek nevezzük. Ha az urán mennyisége kevesebb a kritikus tömegnél, nem következik be láncreakció, tehát robbanás sem.

A kémia nagyszerű bizonyítékokat nyújt arra vonatkozólag, hogy a mennyiségi változások, miután elérnek egy bizonyos határt, minőségi változásokba csapnak át. Ha azonos elemek más-más mennyiségi arányban egyesülnek, minőségileg különböző anyagok jönnek létre. A mennyiségi változások minőségi változásokba való átcsapására épül a Mengyelejev felfedezte periódusos törvény. Mengyelejev úgy vélte, hogy a kémiai elemek tulajdonságai az elemek atomsúlyától függenek. A modern tudomány eredményei révén pontosabbá tehettük ezt a tételt és kimutathattuk, hogy az egyes elemeknek a Mengyelejev-féle táblázatban elfoglalt helyét atommagjuk töltésének nagysága határozza meg. E nagyság mennyiségi megváltozása az elemek minőségi átalakulását eredményezi. Bármely tudományágból meríthetünk hasonló példákat.

Nincs semmi titokzatos abban, hogy a tárgyak minőségi változásai függnek a mennyiségi változásoktól. A dolog mennyiségi oldala nem különül el a minőségtől. A mennyiség az adott minőség mennyisége: a tárgy nagysága, terjedelme, intenzitása, fejlettségi foka. A mennyiségi változások folyamata csak viszonylagosan önálló: ha a mennyiségi változások túlhaladnak az egyes tárgyak számára adott határon, éles ellentmondásba kerülnek, összeférhetetlenné válnak a minőséggel. S ekkor megváltozik a tárgy, a minőség.

Tehát, a tárgyak minőségi és mennyiségi meghatározottsága szorosan összefügg egymással. Az egyik megváltozása törvényszerűen maga után vonja a másik megváltozását. A mennyiségi változások, amikor elérik az egyes dolgok számára adott határt, minőségi változásokat okoznak. A mennyiség és a minőség összefüggése azonban nem egyoldalú. Nemcsak a mennyiségi változások csapnak át minőségi változásokba, hanem for-

dított irányú folyamat is fennáll. A mennyiségi változások minőségi változásokba való átcsapásának mindegyik folyamata egyúttal azt is jelenti, hogy a minőségi változások új mennyiségi változásokba csapnak át. Ez természetes is, hiszen az új minőség szervesen egybefonódik az új mennyiséggel, az új mennyiségi arányokkal. Ezt a következő példákon illusztráljuk.

A munka kooperációja, vagyis az elkülönült termelők egyesülése, a termelés minőségileg új formája. Itt a mennyiségi változások új minőségbe csapnak át. Ez az új minőség, azaz a munka kooperációja pedig ugyanezeknél a munkásoknál a munka magasabb termelékenységét eredményezi, mint amelyet az elszigetelt munkások ki tudnak fejteni. A munka kooperációja révén ugyancsak megnő minden egyes munkás termelőereje, akinek munkája része az egésznek. Ez annyit jelent, hogy a minőségi változások új mennyiségi változásokat hívnak életre.

Köztudomású, hogy a szocialista gazdaság olyan ütemben fejlődik, amelyre a kapitalizmus erejéből még történelmének legjobb idejében sem futotta. Ez azzal magyarázható, hogy a szocializmus fölényben van a kapitalizmussal szemben. Más szavakkal, a gazdaság minőségileg új, szocialista rendjébe való átmenet új fejlődési ütemet teremt, vagyis a minőség mennyiségbe csap át.

Így tehát, nemcsak a tárgyak minőségi meghatározottsága függ a mennyiségtől, hanem fordítva is, a mennyiséget, a tárgyak mennyiségi meghatározottságát megszabja a tárgyak minőségi sajátossága. A minőség és a mennyiség egysége, kölcsönös összefüggése és kölcsönös függése a *mérték* fogalmában jut kifejezésre. Minden tárgy mérték, abban az értelemben, hogy minőségi sajátossága meghatározott mennyiségen alapul, és megfordítva, mennyiségi meghatározottsága a tárgy minőségétől, lényegétől függ. Hegel a mértéket „minőségi mennyiségnek" nevezte. Ugyanezzel a joggal nevezhetjük a mértéket „mennyiségi minőségnek" is. A *mérték* a minőség és a mennyiség egysége és kölcsönhatása. A tárgy mint minőségi meghatározottság nem létezhet bármely mennyiséggel, hanem csak egyvalamely — bár bizonyos határok között ingadozó — mennyiséggel ösz-

szefüggésben, változásainak mennyiségi határait pedig a tárgy minőségi meghatározottsága szabja meg.

A mérték a materialista dialektika egyik fontos kategóriája. Segítségével a tárgyat minőségének és mennyiségének egységében, szintézisében ragadjuk meg. A mérték a tárgy létének határa. A mérték áthágása lehetetlenné teszi az adott létet, az adott tárgyat. Ha a tárgy létezik, megvan a maga mértéke.

A mértéknek igen nagy jelentősége van a művészetben. Nélküle nem lehet kifejezni a természet és az ember szépségét. Ez vonatkozik az erkölcsi fogalmakra és elvekre is. A szocialista együttélés elvei ellen elkövetett, kezdetben ártalmatlan cselekedetek bizonyos határon túl bűnné válhatnak. Krilov „Gyemjanék hallevese" című meséjében szemléltetően ábrázolja, hogy a vendégszeretetben is mértéket kell tartani.

A fentiekből azonban nem következik, hogy a mérték természetes túllépése ellentétes a dolgok természetével. Csupán arról volt szó, hogy minden tárgy rendelkezik a minőségi és a mennyiségi meghatározottság összefüggésének és kölcsönös feltételezettségének határaival, amelyeket nem lehet megsérteni anélkül, hogy a tárgy kárt ne szenvedjen, hiszen ezen a határon, a mértéken túl a tárgy nem az adott tárgy többé, hanem valami mássá alakul. Éppen a mérték határozza meg, hogy a mennyiségi változások meddig, melyik határig nem vezetnek minőségi változásokra. Amikor viszont a mennyiségi változások átlépik ezt a határt, a mérték többé nem az adott tárgy mértéke, és bekövetkezik a tárgy minőségi megváltozása.

Az, hogy a mennyiségi változások túllépnek a tárgy mértékén, törvényszerű jelenség és az objektív világ fejlődésének feltétele. A mennyiségi változások, annak következtében, hogy túllépik a mértéket, gyökeres, minőségi változásokra vezetnek. Eltűnik a régi minőség, s létrejön az új minőség. Vele együtt kialakul az új mérték is. Az új mérték keretein belül ismét mennyiségi változások mennek végbe, amelyek meghatározott fokon újabb minőségi változásokra, a régi, elavult formák új formákkal való felváltására vezetnek. Így folyik le a végtelen fejlődés.

Az elmondottak lehetővé teszik, hogy megfogalmazzuk a

vizsgált törvény lényegét. *A mennyiségi változások minőségi változásokba való átcsapásának törvénye az a törvény, amelynek következtében az apró, kezdetben észre sem vehető mennyiségi változások fokozatosan felhalmozódva, egy bizonyos fokon áthágják a tárgy mértékét, és gyökeres, minőségi változásokat eredményeznek; ennek révén a tárgyak megváltoznak, a régi minőség eltűnik, és új minőség jön létre.*

Ez a törvény, mivel az objektív világ fejlődésének és változásának egyik legfontosabb törvénye, igen nagy jelentőségű a megismerés szempontjából. Már az előbb mondottuk, hogy a dialektika törvényei mind a lét, mind pedig a megismerés törvényei. A mennyiségi változások minőségi változásokba való átcsapásának törvénye mindenekelőtt a dolgok minőségi sajátosságának, minőségi meghatározottságának tanulmányozását követeli meg, mert enélkül semmit sem tudhatunk meg a dolgokról. A jelenségek valamely osztályára vagy csoportjára jellemző minőségi meghatározottság tanulmányozása az egyetlen helyes mód, amely lehetővé teszi, hogy megállapítsuk az illető jelenségek fejlődésének különleges, más jelenségek törvényeire nem redukálható törvényszerűségeit. Így például, csak a mikroobjektumok (protonok, elektronok, neutronok stb.) minőségi sajátosságainak figyelembevételével érthető meg, miért nem lehet a klasszikus mechanika newtoni törvényeivel megmagyarázni mozgásukat. Ezen a területen a kvantummechanika törvényei érvényesülnek. Az élő természet a maga törvényei szerint létezik és fejlődik, s ezek különböznek az élettelen természet törvényeitől. Az emberi társadalmat a természeti törvényektől eltérő törvények irányítják. Ezért harcol a marxizmus mindazon elméletek ellen, amelyek el akarják mosni a társadalmi törvények és a természettörvények közti minőségi különbséget, s arra törekednek, hogy a társadalom törvényeit a természettörvényekre redukálják, a társadalom életét pedig az emberi fajták biológiai sajátszerűségeivel, a létért való küzdelemmel stb. magyarázzák.

A mai revizionisták például megkísérlik elmosni a szocializmus és a kapitalizmus alapvető minőségi különbözőségét, hogy szebb színben tüntessék fel a kapitalizmust, a dolgozókkal pe-

dig elhitessék azt a hamis nézetet, hogy a tőkés rend forradalmi átalakítása nélkül is megváltoztatható a kapitalizmus természete.

A dolgok minősége azonban, mint láttuk, nem létezik a dolgok mennyiségi oldalán kívül. Ezért a dialektika ugyancsak nagy jelentőségűnek tartja a dolgok mennyiségének, mennyiségi viszonyainak tanulmányozását. A tárgy, a minőség nem érthető meg mennyiségi meghatározottságának figyelembevétele nélkül.

A dolgok mennyiségi meghatározottságának tanulmányozása bonyolult folyamat, amelynek előfeltétele, hogy képesek legyünk elvonatkoztatni a tárgyak minőségi sokféleségétől. A jelenségek mennyiségi oldalának kutatása a megismerés elmélyülésének foka, amely elősegíti a jelenségek törvényeinek feltárását. A fizikusok például, miután a fehér színt alkotóelemeire bontották, megállapították, hogy a különböző — vörös, lila, zöld stb. — színek közti minőségi különbségek a különböző hosszúságú elektromágneses hullámokon alapulnak; így lehetővé vált a fény tudományos elemzése. Sz. I. Vavilov, a kiváló szovjet fizikus, ezzel kapcsolatban írta: „A színjelenségek szeszélyes, szubjektív területe, miután évezredeken át kisiklott a tudósok rendszerező törekvései alól, egyszerre csak megmutatkozott mennyiségi mivoltában, ettől fogva teljesen a pontos tudományos analízis uralma alá került.[3] Azt is tudjuk, hogy a kémia azért állt szilárdan a lábára mint önálló tudomány, mert bevezette az anyagok tanulmányozásának mennyiségi módszerét; ez olyan fontos kémiai törvények megállapítását tette lehetővé, mint például az összetétel állandóságának törvénye, a többszörös súlyviszonyok törvénye stb. Nem véletlen, hogy a modern tudományban és társadalmi gyakorlatban egyre nagyobb jelentőségű lesz a megismerés matematikai módszere.

Egyúttal azonban a mennyiségi változások minőségi változásokba való átcsapásának törvénye mint a megismerés törvénye arra int bennünket, hogy ne becsüljük túl a kutatás mennyiségi módszerét, lássuk annak korlátozott jellegét, s azt követeli, hogy a mennyiségi folyamatokat a dolgok minőségi meg-

[3] *Sz. I. Vavilov:* A szem és a Nap. 1956. 22. old. (oroszul).

határozottságával való szoros összefüggésükben vizsgáljuk. Természetesen a megismerés különböző területein a helyzet más és más. A matematikában például, amely tisztán mennyiségi viszonyokkal foglalkozik, joggal vonatkoztatunk el a tárgyak minőségétől. Minél bonyolultabb azonban az anyagi mozgás vizsgálat alá vett formája, minél magasabban helyezkedik el a természet létráján, annál fontosabb, hogy a mennyiségi viszonyok kutatása során ne veszítsük szem elől a dolgok és folyamatok minőségi sajátszerűségét, s a kettőt elválaszthatatlan egységében és kölcsönhatásában szemléljük. Ez különösen fontos a társadalmi jelenségek tanulmányozásánál.

Lenin több ízben kimutatta, hogyan használták fel a burzsoá szociológusok és közgazdászok a valóság meghamisítása érdekében például a statisztikát. A statisztika a társadalmi folyamatok mennyiségi oldalait tanulmányozza. Nélküle lehetetlen a gazdasági jelenségek tanulmányozása. A statisztikát azonban, mivel a bonyolult társadalmi jelenségeknek csupán mennyiségi oldalával dolgozik, ha kívánják, a tudományos kutatás eszközéből hazug eszmék bizonyításának eszközévé lehet kiforgatni. A burzsoá közgazdászok és szociológusok annak érdekében, hogy megdöntsék azt a marxista tételt, amely szerint a kapitalizmusban a mezőgazdaságban is végbemegy a kistermelők kiszorításának és a tőkés nagygazdaságok növekedésének folyamata, s hogy megvédelmezzék a kisparaszti gazdaságok szilárdságáról hirdetett hazug eszmét, statisztikai számításaikban a gazdaságokat szándékosan csak egyetlen ismérv, a földterület alapján osztályozták. Emellett semmibe vették az olyan minőségi folyamatokat, mint a bérmunka alkalmazása a mezőgazdaságban, a földre fordított tőkebefektetés stb., vagyis azt, ami a — minőségét tekintve — kapitalista mezőgazdaságot jellemzi. „Csupán a földterület számbavételével — írta Lenin — nem lehet mindezeket a bonyolult és sokrétű folyamatokat kifejezni, márpedig éppen ezek a folyamatok azok, amelyekből a mezőgazdasági kapitalizmus fejlődésének általános folyamata kialakul."[4]

A mennyiség minőségbe és a minőség mennyiségbé való átcsapásának dialektikus törvényétől vezetve, megismerésünkben a minőségi és a mennyiségi folyamatokat egyaránt figyelembe kell vennünk, látnunk kell összefüggésüket és kölcsönös feltételezettségüket, egységüket és ellentmondásukat, valamint egymásba való átcsapásukat. Csak ilyen megközelítés felel meg az igaz megismerés egyik legfontosabb feltételének.

[4] *Lenin* Művei. 22. köt. Szikra 1951. 52—53. old.

A tárgyak mennyiségi és minőségi változásainak elemzése megmutatja, hogy itt a mozgás két — egymással ugyan összefüggő, de mégis különböző — formájáról van szó, amelyek mindegyikének megvannak a rá jellemző sajátosságai. A mennyiségi változás a fejlődés *evolúciós*[5] formája. A minőségi változások viszont a fejlődés *revolúciós* formáját képviselik. S mivel a mennyiségi és a minőségi változások kölcsönösen összefüggnek egymással, azt a következtetést kell leszűrnünk, hogy a fejlődés az evolúciós és a revolúciós változás egysége. Ez a tétel a dialektikus fejlődéselmélet egyik legfontosabb oldala, s elvi szempontból igen nagy jelentőségű.

Evolúciónak nevezzük azt a változást, amikor a fennálló fokozatos mennyiségi változása megy végbe. *Revolúciónak* a fennálló gyökeres, minőségi változását tekintjük. A revolúciós változás *ugrás,* a mennyiségi változások fokozatosságának megszakadása, átmenet az egyik minőségből a másikba. Minden minőségi változás ugrás formájában történik.

A fejlődés — mint megállapítottuk — a mennyiségi változások minőségi változásokba és a minőségi változások mennyiségi változásokba való átcsapása, tehát nem mehet végbe csak evolúciós vagy csak revolúciós módon. A filozófia és a tudomány történetében azonban kialakultak olyan nézetek, amelyek a fejlődésnek egyoldalúan vagy csak az evolúciós, vagy pedig csak az ugrásszerű formáját ismerték el. Efféle elméletek ma is léteznek. A vulgáris evolucionista álláspont szerint a fejlődés a fokozatos mennyiségi változások lapos, szakadatlan vonala formájában, minőségi változások, ugrások nélkül megy végbe. A preformizmus biológiai elmélete ezt az álláspontot képviseli. A modern biológiában a preformizmus sajátos kifejezése a weismannista elmélet.

[5] Az „evolúció" kifejezést gyakran kettős értelemben használják. Először is, az evolúció fogalmát azonosítják a „fejlődés" fogalmával; például a fajok eredetéről szóló darwini tant evolúciós tannak nevezik, mivel abból indul ki, hogy a szerves fajok nem változatlanok, hanem fejlődnek. Ilyen értelemben az evolúció mennyiségi és minőségi változásokat is magában foglal. Másodszor, evolúción a fejlődés egyik formáját, mégpedig a fokozatos, mennyiségi változásokat értik, megkülönböztetésül a tárgyak revolúciós, minőségi, ugrásszerű változásaitól. Itt ezt a fogalmat mindig a második értelmében használjuk.

Plehanov kiválóan bizonyította be e nézet tarthatatlanságát. Amikor a metafizikusok — írta — „valamely jelenség vagy társadalmi intézmény *előállásáról* beszélnek, úgy tüntetik fel a dolgot, hogy ez a jelenség vagy intézmény valamikor igen kicsiny, egészen észrevehetetlen formában már megvolt, azután pedig fokozatosan kifejlődött. Amikor viszont bizonyos jelenségek vagy intézmények *megszűnéséről* van szó, az a feltevésük, hogy fokozatosan elerőtlenednek, ami folytatódik mindaddig, míg a szóban forgó jelenség mikroszkopikus méreteinél fogva egészen észrevehetetlenné nem válik. Az ilyenformán értelmezett fejlődés egyáltalán semmit sem magyaráz meg; az ilyen értelmezés feltételezi ugyanazoknak a jelenségeknek létezését, amelyeket meg kellene magyaráznia és mindössze a bennük végbemenő *mennyiségi változásokat* veszi számításba."[6]

A vulgáris evolucionista nézetek különösen elterjedtek a társadalmi élet magyarázatában. Ezeket a nézeteket a burzsoá filozófia a tőkés rend védelmére használja fel. A burzsoá filozófia azt állítja, hogy a társadalom csakis evolúciós módon, gyökeres változások, forradalmi fordulatok és megrázkódtatások nélkül fejlődik. A fejlődésben fellépő forradalmi ugrásokat természetellenesnek, a „normális", simán gördülő mozgás megsértésének tartja.

Ugyanerre a metafizikus elméletre épül a munkásmozgalomban jelentkező reformizmus, amely revideálja a marxista tudományos szocializmust. A reformisták véleménye szerint a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet elérhető forradalom nélkül, pusztán apró reformok útján, a burzsoá társadalom keretein belül maradva, s anélkül, hogy a proletariátus kivívná a politikai hatalmat. „A revizionisták — írta Lenin a reformistákról — frázisoknak tartják mindazt, amit az »ugrásokról« mondunk, s amit arról mondunk, hogy a munkásmozgalom elvileg szemben áll az egész régi társadalommal. A reformokat a szocializmus részleges megvalósulásának tekintik."[7] A revizionisták ma, akárcsak Bernstein idejében, azt állítják,

[6] *Plehanov:* A monista történetfelfogás fejlődésének kérdéséhez. Szikra 1950. 86—87. old.

[7] *Lenin* Művei. 16. köt. Szikra 1955. 361. old.

hogy a szocializmus, illetőleg a szocializmus elemei mindenütt, még a kapitalista országokban is növekednek. S a bernsteinizmusnak ezt a szajkózását akarják a marxizmus újabb gyarapításának feltüntetni. A revizionisták összekeverik a szocializmusnak a modern kapitalizmus által a múltban és ma is állandóan létrehozott anyagi előfeltételeit magával a szocializmussal. A reformisták és a revizionisták harcot folytatnak a forradalmi marxizmus ellen, éket vernek a munkásmozgalomba, s a proletariátus mozgalmát a burzsoáziával, a tőkés renddel való megbékélés útja felé terelik.

A vulgáris evolucionista álláspont lényege tehát az, hogy egyoldalúan a fejlődés fokozatosságát, zökkenőmentes jellegét hangsúlyozza, s nem ismeri el a forradalmi ugrásokat és a forradalmi ugrások szerepét a fejlődésben.

Kevésbé terjedt el a másik, éppoly egyoldalú és hibás nézet, amely szerint a fejlődés csakis ugrások, fordulatok láncolata, amelyben nincs semmilyen fokozatosság. Ez a nézet bizonyos fokig mind a természettudományban, mind a társadalomra vonatkozó tanításokban visszatükröződött. Előfordultak például olyan próbálkozások, hogy a szerves világ változásait időről időre létrejövő hirtelen katasztrófákkal magyarázzák, amelyek következménye a növény- és állatvilág megváltozása volt. Ilyen Cuvier, neves, XIX. századi francia tudós kataklizma-elmélete. Néhány más természetkutatónál ugyancsak fellelhetünk hasonló nézeteket. Hugo De Vries holland biológus azt vallotta, hogy a növények évszázadokon és évezredeken át abszolút változatlan formában léteznek, majd hirtelen valamiféle „teremtő erő" hatása révén bekövetkezik — mint nevezte — egy „lökés", s a növény minőségileg megváltozik. Az élő természet fejlődése szerinte „lökésszerű" jellegű. Ám honnan származnak ezek a lökések, mi idézte elő, milyen folyamatok készítették elő őket? De Vries válasza az, hogy a lökések teljesen véletlenek.

A társadalmi élet fejlődését illetően hasonló nézeteket képviselnek az anarchisták és az anarcho-szindikalisták. Ők azt feltételezik, hogy a társadalmi fordulatok váratlanul, előkészítő időszak, az erők fokozatos összegyűjtése nélkül, a forradalom előfeltételeit létrehozó lassú evolúció nélkül mennek végbe.

Mindkét nézet egyoldalú és egyik sincs összhangban az objektív világ valóságos fejlődésével. „... A természetben — hangoztatta Lenin — az élet és a fejlődés felöleli a lassú evolúciót is, a gyors ugrásokat, a fokozatosság megszakadását is."[8] A mozgás e két fajtája minden létező fejlődésnek törvényszerű és szükségszerű szakasza.

Az evolúciós fejlődés az a szakasz, amelyben a tárgy fokozatos *mennyiségi* változásokon megy át. Ezek a változások önmagukban nem eredményezhetnek új minőséget, csupán előkészítik a minőségi változást. A minőségi változás bekövetkezéséhez a fokozatos mennyiségi változások megszakadására, ugrásra van szükség, amelynek következtében megtörténik az átmenet a régiből az újba. A minőségi változások, az ugrások nagy szerepet játszanak a fejlődésben. Ezért alaposabban meg kell vizsgálnunk ezt a filozófiai kategóriát.

Az *ugrás* fogalma a fejlődési folyamat törvényszerű szakaszát fejezi ki, azt a szakaszt, amikor törés következik be a fokozatos mennyiségi változásokban, megjelennek a minőségi változások. Az ugrás az evolúciós szakasz betetőzése.

Az ugrás, a forradalmi változás számos fontos vonásban különbözik a fokozatos, evolúciós mozgástól. Az evolúció csupán *részleges* változásokat okoz a tárgyban, s nem érinti a tárgy minőségét, alapját, az ugrás viszont a tárgy *gyökeres* változásainak formája, a tárgy átmenete az egyik minőségből a másikba. Természetesen, az evolúció is a tárgy változásainak formája, de ezek, ha mégoly fontosak is lehetnek, nem gyökeres változások.

A kapitalizmus fejlődése például, különösen az imperializmus korszakában, előkészíti a szocializmusra való áttérés anyagi előfeltételeit. E feltételek mennyiségi, evolúciós növekedése azonban önmagában véve nem jelenti a burzsoá rend felszámolására és az új társadalomra való átmenetet. Ez csak a szocialista forradalom, a forradalmi ugrás eredménye lehet.

„A kapitalizmus — írta Lenin — maga teremti meg sírását, maga teremti meg az új rend elemeit, s ugyanakkor »ugrás«

[8] *Lenin* Művei. 16. köt. 361. old.

nélkül ezek az egyes elemek mit sem változtatnak az általános helyzeten, nem nyúlnak hozzá a kapitalizmus uralmához."[9]

A mennyiségi változások minőségi változásokba való átcsapásáról szóló dialektikus tanítás a társadalom szempontjából azért olyan roppant nagy jelentőségű, mert megindokolja, hogy az önmagát túlélt társadalmi rendről az új, haladóbb rendre — például a feudalizmusról a kapitalizmusra, a kapitalizmusról a szocializmusra — történő átmenet során törvényszerűek, szükségszerűek a társadalmi forradalmak.

Az ugrás továbbá a mennyiségi változások fokozatosságának a megszakadását, a fejlődés folytonosságának megszakadását jelenti. A folytonosság megszakadását természetesen nem abban az értelemben kell felfognunk, hogy véget ér a fejlődés. Valamely meghatározott fokon csupán az adott tárgy változásainak egyik — evolúciós — fajtája szűnik meg, amelyet a régi minőség határain belül végbemenő mennyiségi változások fokozatossága, folytonossága jellemez. Az ugrás átmenet az egyik minőségről a másikra. Ez jelenti azt, hogy a fejlődés „megszakadt": valami új keletkezett, a régi a semmibe tűnt, a mozgás folyamatában új „csomópont", új határkő, új mérték jött létre. Az ugrás ezért nemcsak hogy nem szünteti meg a fejlődést, hanem ellenkezőleg a *legintenzívebb* változás formája, a fejlődés legmagasabb rendű mozzanata, csúcspontja, amelyen összeomlik mindaz, ami túlélte önmagát és a továbbhaladás útjában áll, s utat törnek maguknak a haladóbb és életképesebb formák. Az ugrásoknak a társadalmi fejlődésben játszott óriási szerepét nagyszerűen bizonyítják a társadalmi forradalmak.

Az ugrás abban is eltér a mennyiségi változások fokozatosságától, hogy a tárgyak viszonylag gyorsabb változásának formája. A mennyiségi változások rendszerint lassan folynak le, az ugrások viszont jóval rövidebb időszak alatt mennek végbe.

Ez nem jelenti azt, hogy az ugrások mindig és minden esetben szempillantásnyi idő alatt zajlanak le. Előfordulnak olyan ugrások, amelyek hosszú idő alatt mennek végbe; egész korszakot alkothatnak a társadalom fejlődésében (például a szocialista világforradalom).

[9] Ugyanott, 360. old.

Eltérően a fokozatos mennyiségi változásoktól, amelyek gyakran észre sem vehetők, megfoghatatlanok és rejtettek, az ugrás a nyílt változások formája.

Bármennyire különbözzék is azonban az evolúciós és a revolúciós, a folyamatos és az ugrásszerű mozgás, mindkettő kölcsönösen feltételezi egymást, s az egységes fejlődési folyamat mozzanata: a mennyiségi változások előkészítik az ugrást, a mennyiségi változások fokozatosságának megszakadását; a fokozatosság megszakadása pedig újabb mennyiségi változások feltételeit teremti meg.

Ezért a természet, a társadalom és az emberi gondolkodás fejlődése nem lapos folytonos vonal formájában zajlik le, ahol az egyik dolog észrevétlenül, érzékeink számára hozzáférhetetlenül megy át a másikba, hanem olyan vonalat ír le, amelyben a fokozatos változásokat ugrások, csomópontok, a régiről az újra való átmenetek, minőségileg új képződmények kialakulásai szakítják meg. A természet fejlődésében a legnagyobb ugrásokat, a fokozatosság legnagyobb arányú megszakadásait az élet keletkezése, valamint a tudatnak — mint a magasrendűen szervezett anyag tulajdonságának — a létrejötte jelentette. Az elemek periódusos rendszere nagyszerűen példázza a természet fejlődésében megnyilvánuló megszakítottság és folytonosság egységét. Az elemek atomjai között fennálló minőségi különbség az atommagok töltésének mennyiségi különbségein alapszik. Az egyik elemről a másik elemre való átmenet ugrásszerűen megy végbe. Mindegyik új elem minőségi csomópont a fejlődés láncolatában, minőségileg új láncszem, új mérték. Hegel szemléletesen a „mértékviszonyok csomósvonalának" nevezte az olyan fejlődést, amelynek során végbemegy az egyik mértékből a másikba való átmenet. Minden új mérték egy-egy „csomó", új minőségi képződmény, amelyet a természet végtelen fejlődési folyamatában hozott létre.

A mértékviszonyok ugyanilyen „csomósvonala" a szerves élet. A fokozatos változásokat itt is az ugrás, a minőségileg új formák kialakulása szakítja meg. Amikor végbement a nagy ugrás, és az élettelen anyagból természetes úton kialakult az élet, akkor az élő anyag tovább már nem az eredetileg létre-

jött formák fokozatos mennyiségi növekedése révén fejlődött. Helyesen írta erről V. L. Komarov szovjet akadémikus „A növények keletkezése" című művében: „Ha az élet a Földön — létrejötte után — csupán mennyiségileg növekedett volna, úgy a földfelületet vastagon borítaná az a kocsonyás réteg, amelyet a baktériumok, az amőbák és más, hozzájuk közel álló szervezetek ma is termelnek. A mennyiségnek azonban megvan az a tulajdonsága, hogy minőségbe csap át, mégpedig úgy, hogy a külső környezettel különböző (fizikai, kémiai stb.) kölcsönös viszonyokban álló anyag tömege különböző minőségű lesz vagy, ahogy mondják, differenciálódik. Az egynemű tömeg különneművé válik."[10]

A növény- és állatfajok éppen azok a minőségileg különböző „csomók", amelyek a szerves anyag differenciálódását, az egynemű anyag különnemű, sokféle anyaggá alakulását fejezik ki. A növények és állatok fejlődésének vonala nem folytonos láncolat, hanem olyan folytonosság, amelyet az új szerves formák és fajok létrejötte ugrásszerűen megszakít.

Mindaz, amit a természetben megnyilvánuló mennyiségi fokozatosság és minőségi ugrás egységéről mondottunk, teljes egészében érvényes a társadalmi fejlődésre is. Minden új társadalmi-gazdasági alakulat a régi alakulat megelőző fokozatos mennyiségi fejlődésének eredményeként jött létre, és hatalmas ugrást, fordulópontot jelentett a társadalom fejlődésében.

Az emberi ismeretek szintén a fokozatosság megszakadásain keresztül fejlődnek. A tudomány nagy felfedezéseit megelőzik a tények és megfigyelések lassú felhalmozásának, a részleges tételek és elvek megfogalmazásának időszakai; mindez azután lehetővé teszi, hogy „hirtelenül", „váratlanul" gyors ugrás következzék be. A tudomány fejlődésének történetében ilyen ugrást jelentett például, amikor Kopernikusz lerakta a heliocentrikus rendszer alapjait; Galilei és Newton felfedezte a mechanika törvényeit, Lomonoszov pedig az anyag és a mozgás megmaradásának törvényét; amikor Darwin kidolgozta fajkeletkezési elméletét; amikor létrejött a marxizmus — ez az

[10] *V. L. Komarov:* A növények keletkezése. 1943. 44. old. (oroszul).

emberi gondolkodás történetének legnagyobb forradalmi fordulata —, amikor Lenin tovább fejlesztette a marxizmust, kidolgozta az imperializmus elméletét, a szocialista forradalom új elméletét és a kommunista társadalom építésének elméletét. Ilyen ugrás a XX. század tudományának számos felfedezése (a relativitás elmélet, a kvantummechanika, a magfizika, a micsurini tanítás a biológiában, valamint az, hogy. megkezdődött a kozmosz meghódításának korszaka stb.).

Nemcsak a gondolkodás történetének egésze, hanem a megismerés bármely folyamata is a folytonosság és a megszakítottság, a fokozatosság és az ugrások egysége. Előbb az érzéki megismerés fokán fokozatosan, mennyiségileg fel kell halmoznunk a tényeket és megfigyeléseket, hogy áttérhessünk az általánosításokra, melyek a megismerés egyik fokáról a másikra — az eleven szemléletről az absztrakt gondolkodásra — való ugrást jelentik. Ezzel az ugrással a megismerés mélyebbre hatol, áttér a tárgyak külső megjelenésének tanulmányozásáról lényegük tanulmányozására.

A tudományok rendszere is a természet folytonosságának és megszakítottságának egységét tükrözi. Minden egyes tudomány — a fizika, a kémia, a biológia, a társadalmi tudományok — a mozgás egyik, a többitől minőségileg különböző formáját tanulmányozza. Az egyes tudományok egyúttal a tudomány egységes rendszerébe fonódnak össze, hiszen az egységes, végtelenül sokrétű természetet, a mozgásban levő anyag egyes oldalait tükrözik. Amint a természet folytonos is és diszkrét (megszakított) is, ugyanúgy a tudományok is egységesek, folytonosak (azaz összefüggnek egymással) és diszkrétek (azaz különváltak).

3. A RÉGI MINŐSÉGBŐL AZ ÚJ MINŐSÉGRE VALÓ ÁTMENET FORMÁINAK VÁLTOZATOSSÁGA

A materialista dialektika nem éri be annak a tételnek a kimondásával, hogy az egyik minőségből a másikba való átmenet ugrás révén megy végbe. Az „ugrás" fogalma csak általánosságban mutatja meg, hogyan történnek a minőségi átalakulások. A dialektika azt követeli, hogy vegyük számba az át-

menetek formáinak *változatosságát*, az ugrások formáinak sokrétűségét. Ennek a dialektikus követelménynek roppant nagy jelentősége van a módszer szempontjából, mert arra irányít bennünket, hogy konkrétan elemezzük az átmenetek konkrét formáit, melyek a különböző jelenségekben és folyamatokban a különböző körülményektől függően más és más módon jelennek meg.

E tekintetben igen tanulságos az, ahogyan Lenin megközelítette a társadalomban megnyilvánuló ugrások kérdését. Lenin bírálta azokat a szocialistákat, akik tudván, hogy az egyik alakulatról a másikra való átmenet ugrásszerűen megy végbe, nagy bölcsen kijelentették, hogy a kapitalizmus és a szocializmus között „ugrás" van, de ennél tovább nem jutottak. A legfontosabb viszont Lenin szerint éppen az, hogy megtaláljuk, megragadjuk és kifejezzük az ugrás, az átmenet *konkrét formáját*, s ettől függően cselekedjünk.

Az ugrások, a régi minőségből az új minőségbe való átmenetek formáit a fejlődésben levő tárgyak és jelenségek természete, valamint fejlődésük konkrét feltételei határozzák meg. Ezt a sokféle formát nem lehet valamilyen sémába szorítani. A feladat az, hogy a dialektika azon általános törvényétől vezérelve — amely szerint az egyik minőségi állapotból a másikba való bármilyen átmenet ugrás — minden egyes adott esetben feltárjuk az átmenet konkrét formáit. A következő példák azt bizonyítják, hogy milyen változatos formákat öltenek a minőségi átalakulások.

Bizonyos objektúmok minőségi változásai csak olyan ugrás formájában mennek végbe, amely egy csapásra teljesen megváltoztatja a tárgyat. Ilyen a kémiai elemek minőségi változása a Mengyelejev-féle táblázatban. Közbevetőleg megjegyezzük, hogy azok a mennyiségi változások, amelyek az elemek minőségi változásait idézik elő, szintén sajátos módon folynak le. Az egyik elemről a másikra — mondjuk az oxigénről a fluorra — való átmenet esetében nincs meg a mennyiségi változások fokozatos felhalmozódása a mag töltésében: ha a töltés egy egységgel növekszik, ez rögtön létrehozza az ugrást, az új elemre történő átmenetet. Az oxigén atommagjának töltése 8,

a fluoré 9. Tehát a jelenségek és folyamatok jellegétől függően nemcsak a minőségi változások az ugrások, hanem a mennyiségi változások is sajátosan mennek végbe.

Erre hívta fel a figyelmet Engels, midőn hangsúlyozta, hogy az energia egyik formája sajátos módon alakul át az energia másik formájává, például a hő mechanikai mozgássá, illetve a mechanikai mozgás hővé. Ennél az átmenetnél az energia mennyiségileg nem csökken és nem növekszik, az energia mennyisége ugyanaz marad, a minőség mégis megváltozik. Annyit jelent-e ez, hogy a szóban forgó példában felborul a mennyiségi változások minőségi változásokba való átcsapásának törvénye, és a minőségi változások előzetes mennyiségi változások nélkül jönnek létre? Nem, a minőségi változásokat itt is mennyiségi változások idézik elő, csak sajátos módon. Mint Engels kimutatta, a mozgás egyik formájáról a másikra való átmenet mindig olyan folyamat, „amely legalább két test között játszódik le. Ezek közül az egyik bizonyos minőségű mozgásnak (például hőnek) meghatározott mennyiségét elveszti, a másik megfelelő mennyiségű, más minőségű mozgást (mechanikai mozgást, elektromosságot, vegyi bomlást) kap."[11] A mennyiségi és minőségi változások tehát ebben az esetben is kölcsönösen összefüggnek egymással.

Bármennyire különböznek is egymástól formájuk tekintetében az ugrások (az egyik minőségről a másikra való átmenetek), lényegük közös: mindegyik formában a fejlődésben beállott fordulatot, a tárgy gyökeres változását, átalakulását, a régi megsemmisülését és az új keletkezését jelentik. Engels az egyik minőségről a másikra való fokozatos átmenet formájáról szólva megjegyezte: „Minden fokozatosság ellenére az egyik mozgási formáról a másikra való átmenet mindig ugrás, döntő fordulat marad."[12]

Néha azt gondolják, hogy az ugrásnak feltétlenül hirtelen aktus formájában kell végbemennie. Mint már mondottuk, az ugrások az evolúciós fejlődési időszakhoz viszonyítva, kétségkívül a gyorsabb és intenzívebb fejlődés formái. Ebből azon-

[11] *Engels*: A természet dialektikája. 73–74. old.
[12] *Engels*: „Anti-Dühring". 68. old.

ban nem következik, hogy az ugrások valamilyen pontosan megszabott időtartammal kapcsolatosak. Lenin „A Szovjethatalom soronlevő feladatai" című, 1918-ban írt cikkében, amikor megjelölte az új, szocialista élet, a szovjet demokratizmus építésének feladatát, s kijelölte azt a feladatot, hogy a legszélesebb néprétegeket be kell vonni a kormányzásba, figyelmeztetett arra, hogy ezeket a tennivalókat nem lehet hirtelen megoldani. Lenin így bírálta azokat, akik azt gondolták, hogy az efféle ugrások egyszerre megoldhatók: „Azt... hogy a szocializmus tanítómesterei a világtörténelmi átalakulások értelmében vett fordulatot nevezték »ugrásnak« és hogy az ilyenfajta ugrások tíz évre vagy még hosszabb időre is kiterjedő időszakokat ölelnek fel — ezt nemigen tudja átgondolni azoknak az úgynevezett szocialistáknak a többsége, akik »könyvből ismerik« a szocializmust, de a dolog lényegébe sohasem hatoltak be komolyan."[13] Lenin a társadalom szocialista átalakításának egész időszakát a „nagy ugrások" szakaszának nevezte, s kimutatta, hogy e nagy ugrás keretében a társadalmi élet különböző szféráiban számos ugrás megy végbe, amelyek közül egyes ugrások gyorsan hajthatók végre, más ugrások viszont türelmes és aprólékos munkát, jelentős időt igényelnek. Ilyenformán, valamely ugrás lefolyásának időtartamát a végrehajtott változások lényege, a folyamat sajátosságai határozzák meg, s itt nem lehet semmiféle sablont alkalmazni.

A régiről az újra való átmenet változatos formáinak kérdése a jelenlegi viszonyok között elméletileg és gyakorlatilag egyaránt nagy jelentőségű. Számos ország már rálépett a szocializmus építésének útjára, s ezek a gazdasági, politikai és kultúrális fejlődés különböző fokain állnak, eltérőek történelmi hagyományaik is. Erre az útra lép előbb-utóbb a világ többi országa is. A marxista dialektikának az a tétele, hogy az ugrás mindennemű fejlődés kötelező szakasza és szükségszerű mozzanata, filozófiailag megindokolja a társadalmi forradalmak törvényszerű, szükségszerű voltát. A marxista filozófia a munkásosztályt és pártját felvértezte annak felismerésével, hogy elő kell

[13] *Lenin* Művei. 27. köt. Szikra 1952. 269. old.

készíteni és meg kell vívni a szocialista forradalmat, mert enélkül lehetetlen áttérni a kapitalizmusról a szocializmusra. De hogy milyen lesz ennek a hatalmas forradalmi ugrásnak a konkrét megvalósulási formája, az számos körülmény összességétől függ. A Szovjetunió Kommunista Pártjának 1956-ban tartott XX. kongresszusa hangsúlyozta azt a törvényszerűséget, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való forradalmi átmenet változatos formákban történik. Ezt a kérdést a XV. fejezetben külön megvizsgáljuk.

Az ugrásokat, a mennyiségi változások minőségi változásokba való átcsapásait, a fejlődés evolúciós és revolúciós formáit a szocializmusban több fontos sajátosság különbözteti meg az antagonisztikus társadalom feltételei között végbemenő fejlődéstől. A legfontosabb sajátosság az, hogy eltérően az antagonisztikus alakulatoktól, amelyekben a forradalmi ugrások, a társadalmi fejlődés nagy fordulatai politikai forradalmak, kiélezett társadalmi konfliktusok és az osztályok összecsapásainak formájában mennek végbe — a szocialista társadalomban egyszer s mindenkorra eltűnnek a politikai forradalmak. Itt már nem léteznek a társadalom haladásával ellenségesen szemben álló osztályok, s ahhoz, hogy utat törjenek az új, a haladóbb formák számára, már nem kell megdönteni a fennálló politikai hatalmat. A szocialista államnak, mivel az egész társadalom tényleges képviselője, mivel „egyetemes népi szervezet" — amint az SZKP programja rámutat —, létérdeke a társadalom minden irányú fejlesztése, a kommunizmus építése.

Továbbá, a régi társadalomban az evolúciós időszakok, amelyekben megérlelődtek a forradalmi ugráshoz szükséges feltételek, rendszerint hosszabb, gyakran igen nagy időt vettek igénybe. Ezt egyrészt a társadalom múltbeli fejlődésének spontán jellege, másrészt pedig az magyarázza, hogy az uralkodó osztályok heves ellenállást tanúsítottak a társadalmi változásokkal szemben, amelyekben az új, haladó társadalmi erők érdekelve voltak. A szocialista társadalomban a fejlődés, a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet a kommunista párt vezetésével, a tömegek tudatos cselekedetei révén, a felismert objektív törvényszerűségekkel összhangban megy végbe. Ennek

következtében az evolúciós fejlődés időszakai, a hatalmas változások előkészítésének szakaszai megrövidülnek, és meggyorsul a társadalmi fejlődés üteme.

Mivel az antagonisztikus társadalomban az uralkodó osztályok szembeszegülnek a társadalmi rend időszerűvé vált átalakításával, élesen kettéválik az evolúció, illetve a revolúció szakasza. Egy bizonyos ideig folyik az új erőinek felhalmozódása, azoké az erőké, amelyek képesek arra, hogy szétzúzzák az elavult rendet védelmező reakciós erők ellenállását, s csak e folyamat befejeztével érkezik el a régi megsemmisítésének, az ugrásnak, a forradalomnak — a minőségi változás megvalósítójának — pillanata.

A szocialista társadalomban, ezzel ellentétben, már nem válik szét élesen a fejlődés fokozatos és ugrásszerű formájának szakasza. Mint már említettük, itt is a mennyiségi változás készíti elő a sajátos minőségi ugrást, s a minőségi változások itt sem mehetnek végbe az őket előkészítő mennyiségi változások nélkül. De a szocializmusban a megérett minőségi változások útját már nem torlaszolják el olyan akadályok, mint az antagonisztikus társadalomban, s ezért e minőségi változások, előfeltételeik létrejöttének arányában, a régi minőségi állapotnak új minőségi állapotba való fokozatos átnövése révén valósulnak meg. Ennek következtében a szocialista társadalomra (akárcsak az eljövendő kommunista társadalomra) nézve a legjellegzetesebb a minőségi változások fokozatossága, ami természetesen nem zárja ki az éles, egyetlen aktussal végbemenő változásokat, például a technika, a tudomány stb. területén.

Az SZKP új programja, amely tudományosan megalapozza a szocializmusból a kommunizmusba való átmenetet, a következőket mondja: „A szocializmusnak fokozatosan kommunizmussá fejlődése objektív törvényszerűség . . .”[14] Ennek az átnövésnek összes alapvető folyamata fokozatosan fog lezajlani, a szükséges anyagi és szellemi feltételek megérésének arányában. Például a szocialista demokrácia további fejlődésének arányában „az államhatalmi szervek fokozatosan a társadalmi önigazgatás szerveivé alakulnak át”. A kommunizmus anyagi-műszaki bá-

[14] Az SZKP XXII. kongresszusa 763. old.

zisának megteremtése, a társadalmi gazdagság gyarapodása során „megtörténik a fokozatos áttérés az egységes össznépi tulajdonra" stb.

Egyszersmind figyelembe kell venni, hogy az új minőség csíráinak kialakulása és e csírák fokozatos felhalmozódásának folyamata még nem jelenti az *egész* jelenség minőségi megváltozását, hanem csupán előkészíti ezt a változást. Az egész jelenség minőségi megváltozásához bizonyos időre van szükség. Az SZKP programja például megállapítja, hogy az ország két évtizedes minden oldalú gazdasági és kulturális fejlődésére van szükség, amely időszak elteltével „a Szovjetunióban lényegében felépül a kommunista társadalom". Ez az időszak is egy ugrásnak, a szocializmusból a kommunizmusba való átmenetnek a korszaka lesz. A kommunista társadalom ennek a hatalmas ugrásnak az eredményeképpen születik meg. A minőségi változások fokozatossága azt jelenti, hogy nem lehet átugorni a fejlődési szakaszokat, fokokat, és hogy az élet új formái csupán a feltételek előkészítésének és megérésének arányában alakulnak ki.

Továbbá, a dolog leegyszerűsítése volna, ha a minőségi változások fokozatosságát az új minőség növekvő elemeinek egyszerű matematikai összegeként fognánk fel. Valójában ez sokkal bonyolultabb folyamat, amelyben az új minőség csírái nemcsak összegeződnek, hanem tökéletesednek is, új, magasabb fokra emelkednek, állandóan változó talajon fejlődnek. Ezért a fokozatos minőségi változások során a jelenségek *strukturálisan* megváltoznak. Így a szocialista államiságnak kommunista önigazgatásba való fokozatos átnövése meg fogja követelni a gazdasági és kulturális vezetés szervezeti formáinak tökéletesítését, az idejétmúlt formáknak új formákkal való felváltását stb. — vagyis az irányítás egész mechanizmusa strukturális változásokon fog átesni. A minőségi formáknak ezt a bonyolultabbá válását, tökéletesedését láthatjuk a munkához való kommunista viszony fokozatos kifejlődésének példáján is. Itt nemcsak arról van szó, hogy növekednek, bővülnek a munkához való új viszony elemei, hanem arról is, hogy egyre tökéletesebb formák születnek, amelyek e folyamat magasabb fokait, szakaszait jelentik. Hogy erről

meggyőződjünk, elég, ha összehasonlítjuk a szocialista munkaversenynek a szocialista építés első időszakára jellemző formáit a kommunista brigádok mai mozgalmával. Kétségtelen, hogy a tömegek alkotó kezdeményezése a továbbiakban létrehozza a kommunista munka új, még fejlettebb formáit.

Ez egyik legfontosabb sajátossága a fokozatos minőségi változásoknak a szocializmusban, valamint a kommunizmus építésének feltételei közt.

Látjuk tehát, hogy a mennyiségi változások minőségi változásokba való átcsapásának törvénye a különböző folyamatokban és a különböző történelmi feltételek között sajátosan jelenik meg. E törvény módszerbeli jelentősége abban áll, hogy először is megmutatja az objektív világ valamennyi jelenségének általános fejlődési útját, másodszor pedig megköveteli, hogy a lehető legsikeresebb tevékenység érdekében ismerjük fel ezt az általánost a konkrétban s minden egyes esetben ragadjuk meg, ismerjük fel az átmenet sajátos formáit.

AZ ELLENTÉTEK EGYSÉGÉNEK ÉS HARCÁNAK TÖRVÉNYE

A mennyiségi változások minőségi változásokba való átcsapásának törvénye, mint láttuk, a fejlődés egyik legfontosabb oldalát tükrözi, a tárgyak minőségi átalakulásainak „mechanizmusát" tárja fel. Ez a törvény azonban nem ad feleletet arra a kérdésre, hogy mi a forrása a fejlődésnek, s benne a mennyiségi változások minőségi változásokba való átcsapásának. Erre a kérdésre a dialektika más törvénye válaszol: az ellentétek egységének és harcának törvénye, az ellentmondásoknak mint a fejlődés forrásának törvénye. A jelen fejezetet e törvény vizsgálatának szenteljük.

Lenin az ellentmondásokról szóló tanítást a marxista dialektika „magvának" nevezte, amely kulcsot jelent a fejlődés minden mozzanatának és oldalának megértéséhez. Az ellentétek egységéről és harcáról szóló törvény ismerete segítségünkre van abban, hogy a dolgok és folyamatok lényegének legmélyébe hatoljunk be, s megismerjük mind az egyes tárgyak különböző oldalai, mind pedig a különféle tárgyak között fennálló ellentmondásos összefüggéseket és viszonyokat. A mennyiségi változások minőségi változásokba való átcsapásának már megvizsgált törvénye szintén az ellentmondásokon át végbemenő fejlődésnek egyik megnyilvánulása. Láttuk, hogy a mennyiségi változások felgyülemlése ellentmondást hoz létre a tárgy mennyiségi és minőségi meghatározottsága között. Ennek az ellentmondásnak a megoldásához szükség van a régi minőség határainak túllépésére, az új minőség kialakulására, ami nélkül lehetetlen a további fejlődés. Ennek az ellentmondásnak megoldódása az ugrás. Mint a következő fejezetből kiviláglik, az ellentétek egységének és harcának törvényétől elszakítva nem érthető meg a

„tagadás tagadása" törvényének lényege sem. Az ellentétek egységének és harcának törvényén alapul a tárgyak tartalmának és formájának, a lényegnek és a jelenségnek, a véletlennek és a szükségszerűségnek stb. kölcsönös viszonya is.

A marxista dialektikában ezért foglal el olyan fontos, központi helyet az ellentétek egységének és harcának törvénye. Szerepét és jelentőségét az határozza meg, hogy ez a törvény a fejlődés belső forrásait és impulzusait tárja fel. Ezért az ellentétek egységének és harcának törvényéhez való viszony az a próbakő, amelyen bebizonyosodik: tudományos-e, életképes-e ez vagy amaz a fejlődéselmélet. Nem véletlen, hogy a marxizmus ellenségei — régiek és újak egyaránt — a dialektika megcáfolására tett kísérleteikben elsősorban az ellen a dialektikus tanítás ellen harcolnak, hogy az ellentmondás a fejlődés forrása és hajtóereje.

Vegyük most szemügyre a marxista dialektikának az ellentétek egysége és harca törvényéről kidolgozott fő tételeit.

1. A TÁRGYAK ÉS JELENSÉGEK MINT ELLENTÉTEK EGYSÉGEI. AZ ELLENTÉTEK HARCA A FEJLŐDÉS FORRÁSA

A metafizika fő, jellemző vonása, hogy tagadja az objektív világ jelenségeinek és folyamatainak belső ellentmondásait. A metafizikusok persze elismerik, hogy a különféle tárgyak között lehetnek s vannak is különbségek és ellentmondások. Kategorikusan tagadják azonban, hogy egy és ugyanazon tárgyban, jelenségben, folyamatban *belső* ellentmondások lehetnek. Azt a tételt, hogy az adott tárgy, ellentmondó oldalai és tendenciái következtében magában foglal valami mást is, a metafizikusok a gondolkodás következetlenségének tekintik. Nézetük szerint csak a gondolat, a tárgyak szubjektív felfogása tartalmazhat belső ellentmondásokat, de ekkor a gondolat hamis, következetlen.

Arisztotelész ókori görög filozófus megalapozta az ellentmondás formális logikai törvényét, amely szerint nem lehet valamely tárgyról egy és ugyanazon viszonylatban, egy és ugyanazon időben ellentmondó ítéleteket állítani. Ez a tétel kétségkívül helyes.

Azt az embert, aki kijelenti, hogy ez és ez a folyó létezik is meg nem is, joggal nevezzük zavarosfejűnek.

Arisztotelész azonban, bár helyesen fejtette ki a következetes, ellentmondásmentes gondolkodás elvét, azt a hibás következtetést vonta le, hogy az objektíve létező dolgokban nem lehetnek belső ellentmondások.

Ezzel természetesen nem lehet egyetérteni. Abból, hogy valamely tárgy létezésének egyidejű elismerése és tagadása állítólag a gondolat következetlensége, egyáltalában nem következik, hogy a reálisan létező tárgynak nincsenek belsőleg ellentmondó tulajdonságai. Helytelen lenne, ha ezt az ítéleteinkben visszatükröződő belső ellentmondást a gondolat következetlenségének tartanánk. Ellenkezőleg, minél mélyebben tükrözi vissza az emberi gondolkodás a jelenségek és folyamatok belső ellentmondásait, annál jobban és teljesebben ismeri meg azokat. Érthető tehát, hogy a filozófia már fejlődésének első lépéseitől fogva kimondotta a természeti jelenségek belsőleg ellentmondásos voltának gondolatát. Az ókorban Hérakleitosz görög filozófus fejtette ki ezt az eszmét. Hérakleitosz azt tanította, hogy minden van és egyúttal nincs is, mert minden *folyik*, minden állandóan változik, minden állandó keletkezésben és elmúlásban van.[1] Hérakleitosz az örök változás egyetemes folyamatát a folyóhoz, folyamhoz hasonlította: „Nem lehet kétszer ugyanabba a folyamba lépni."[2] „A természetről" című művének fennmaradt fragmentumaiban (töredékeiben) Hérakleitosz kifejezi nagyszerű gondolatát a mozgás, a fejlődés forrásáról: „minden harc útján jön létre."[3] Arisztotelész műveiben a dialektika számos zseniális példája található és vannak bennük egyes megsejtések arról, hogy a tárgyak belsőleg ellentmondásosak. Ez az eszme kifejeződött az ókori Kína, India és más országok filozófiájában is.

A XVII—XVIII. században a mechanikus és metafizikus nézetek uralmának időszakában, az a tétel honosodott meg, hogy a természet minden tárgya és jelensége abszolút módon azonos önmagával, és mentes a belső ellentmondásoktól. Ez a fogyaté-

[1] Lásd *Engels:* „Anti-Dühring". 22. old.
[2] *Hérakleitosz* Múzsái. 53. old.
[3] Ugyanott, 46—47. old. (görögül).

kosság a természettudomány akkori állapotának következménye volt. Később az az elmélet, amely a tudomány adatai ellenére tagadta a tárgyakban rejlő ellentmondásokat, nagy mértékben elterjedt a polgári filozófiában, mivel a burzsoázia helyzetét és osztályérdekeit támasztotta alá. A kapitalizmus ideológusainak előnyös, ha úgy tüntetik fel, hogy a burzsoá társadalom mentes a belső ellentmondásoktól, s az osztályok harmóniájának és békéjének idillikus világa.

A kapitalizmus születésének időszakában a burzsoá filozófusok közt különleges helyet foglalt el Hegel. A hegeli dialektika nagy teret szentelt az ellentmondásnak, az ellentétek harcának mint a fejlődés forrásának. Ez a tanítás, noha Hegel idealista formában és következetlenül fejtette ki, mégis csapást mért a metafizikus szemléletre, amely tagadta az ellentmondás realitását, az ellentétek harcát.

A mai burzsoá filozófusok erőnek erejével igyekeznek megcáfolni a dialektikának az ellentmondásokról kifejtett tanítását. A dialektika ellen indított támadásaik jellemző vonása a dolgokban rejlő ellentmondások tagadása és az ellentmondások átvitele a tudat, a gondolat területére. Ezt teszi például az *újhegelianizmus* — az imperializmus-korabeli polgári filozófia egyik reakciós áramlata. Az újhegeliánusok bírálattal illetik Hegelt amiatt, hogy elismerte a lét ellentmondásos voltát, s a dolgok ellentmondásait „illuzórikusnak" nyilvánítják. Álláspontjuk szerint ellentmondások csak a gondolkodásban lehetnek. A pragmatizmus egyik mai képviselője, Sidney Hook reakciós amerikai filozófus, a marxista dialektikus módszer ellen írt cikkében a következőket mondja: „Ez az »ellentmondás« kifejezés fölöttébb különös használata, mert a logika elmélete már Arisztotelész óta azt tartotta, hogy ellentmondásosak az ítéletek, állítások, bizonyítások lehetnek, de nem a dolgok és jelenségek."[4] A burzsoá filozófus visszaretten a dolgokban és jelenségekben rejlő belső ellentmondások elismerésétől, mivel éppen a kapitalista társadalomban meglevő belső ellentmondások dialektikája az,

[4] *Sidney Hook:* Dialectical Materialism and Scientific Method. (Dialektikus materializmus és tudományos módszer.) 7. old.

ami objektíve kiváltja az osztályok harcát és a társadalmi forradalmakat.

Ma egyes burzsoá filozófusok is kénytelenek elismerni az ellentmondások valóságos voltát, viszont azt igyekeznek bebizonyítani, hogy az ellentmondások és az antagonizmusok, amelyek például a kapitalista társadalmi életben találhatók, örökösek és megoldhatatlanok, s hogy az osztályok kölcsönös viszonyának lényege éppen a társadalmi ellentmondások leküzdhetetlensége.

Más polgári gondolkodók látják az ellentmondások létezését, sőt ki is emelik jelentőségüket, megoldásukat azonban a vallás területére viszik át. „Az ellentmondások — hangoztatja az efféle nézetek egyik képviselője — nem oldhatók meg az eleven valóságban, hanem csak megismerhetők összefüggéseikben. Úgy látszik, csupán a vallási érzésnek adatott meg, hogy valamely magasabb irracionális alapon leküzdje őket."[5]

A burzsoá filozófusokra az a törekvés a legjellemzőbb, hogy elleplezzék az ellentéteket és a köztük levő harcot, s védelmezzék az ellentmondások kibékülésének eszméjét. De ugyanaz jellemző a munkásmozgalomban fellépő reformistákra és opportunistákra is. Ők is elleplezik a burzsoá társadalom osztályellentmondásait, és az osztályok kibékülésének eszméjét hirdetik.

A marxista dialektika a metafizikus szemlélettel, amely tagadja, hogy az ellentmondás az objektív világ fejlődésének forrása, az ellentétek egységéről és harcáról szóló tanítását szegezi szembe. A marxista dialektika, a tudomány objektív adataiból és az emberiség történelmi tapasztalataiból kiindulva, azt állítja, hogy minden tárgynak és jelenségnek belső ellentmondásai vannak, hogy minden tárgy ellentétek egysége, ellentmondó oldalak, tulajdonságok, tendenciák egysége.

A környező világ minden tárgyának és jelenségének megvan a maga negatív és pozitív oldala, múltja és jövője, mind sorvadó és elhaló, mind pedig növekvő és fejlődő eleme. Ezeknek az ellentétes tendenciáknak az objektív világ tárgyaiban és jelenségeiben rejlő harca e tárgyak és jelenségek fejlődésének forrása és hajtóereje.

[5] „Dialectica". Zürich-Neuchatel. 2. köt. 1. sz. 1943. 20—21. old.

Ha a tárgyat, jelenséget abszolút azonosságnak észleljük, úgy a tudomány feladata az, hogy felülkerekedjék a tudatnak ezen a hibáján és feltárja a tárgy, a jelenség belső ellentmondásait. S mint a tudomány története bizonyítja, ezek az ellentmondások előbb-utóbb napvilágra is jutnak. Csakis a belső ellentmondások feltárása révén ismerhetjük meg a tárgyakat, lényegüket és fejlődésük törvényeit.

A tudománynak az utóbbi évtizedekben elért eredményei nagyszerű példákkal igazolják a dialektika igazságát. Minél mélyebbre hatol a tudomány a természeti jelenségek lényegébe, annál nyilvánvalóbban jut kifejezésre, hogy e jelenségek belsőleg ellentmondásosak. Ebben a tekintetben különösen szemléletesek az atom- és magfizika vívmányai. A III. fejezetben már beszéltünk arról, hogy az atom ellentétes töltésű részecskék egysége. Az atom részecskéi között, valamint az atommagon belül a vonzás és taszítás erői hatnak. E két ellentétes erő kölcsönhatása magyarázza meg az atomon át az atommagon belül lezajló folyamatokat. Így bebizonyosodik Engelsnek az az állítása, hogy „vonzás és taszítás olyan elválaszthatatlan egymástól, mint pozitív és negatív . . ."[6] A mai fizika határozottan leszögezte, hogy a mező és az anyagrészecskék (például az elektron) szerkezeteiket tekintve, az olyan ellentétek belső egységei, mint a korpuszkuláris és a hullámtulajdonságok. Ez a dialektika igazi diadalát jelenti.

Meg kell különböztetnünk *belső* és *külső* ellentmondásokat.

Belső ellentmondáson a tárgy ellentétes oldalainak olyan kölcsönös viszonya értendő, amikor ezek az oldalak egyidejűleg kölcsönösen feltételezik, de egyúttal tagadják, kizárják egymást; az egészen belül az ellentmondás egyik oldala nem létezhet a másik nélkül, de ugyanakkor az oldalak ellentétes jellegük következtében tagadják egymást. Ez a kölcsönös függőség és kölcsönös tagadás a belső ellentmondás fő vonása. Bizonyíték rá az ellentétes jelenségek és fogalmak bármelyik példája: pozitív és negatív, északi és déli sarok, fény és árnyék, vonzás és taszítás, plusz és mínusz, jó és rossz stb. Ezek a fogalmak egymással

[6] *Engels:* A természet dialektikája. 253. old.

a kölcsönös feltételezettség és kölcsönös kizárás viszonyában vannak. Mindegyikük más, mint a párja, a másik tagadását jelenti, de egyúttal a másiknak a létezése saját maga létezésének feltétele.

A belső ellentmondás a mozgás legegyszerűbb fajtájának — a testek térbeli helyváltoztatásának — példáján is megfigyelhető. A mozgás nyilvánvaló ellentmondás. A mozgásban levő testről nem mondhatjuk, hogy adott pillanatban csak egyvalamely ponton van.

Természetesen egyáltalán nem követünk el hibát, ha azt állítjuk, hogy például a mozgó vonat az adott időben ezen és ezen a ponton van, másik időben pedig egy másik ponton. Ez az állítás elég ahhoz, hogy megértsünk egy olyan egyszerű dolgot, mint a vonat tartózkodási helye, de nem elég ahhoz, hogy kifejezzük a mozgás lényegét. A fenti állítás a mozgás *eredményét* írja le, de nem a mozgás lényegét. Ha viszont a mozgást próbáljuk megérteni, a következő ellentmondásba ütközünk: a mozgásban levő test egy és ugyanazon pillanatban a tér adott pontján van, és már nincs is ott, azaz egy bizonyos helyen is és más helyen is van.

A dialektika kritikusai számtalanszor próbálták már megcáfolni a mozgás ellentmondásos jellegét. Azt hangsúlyozták, hogy a mozgásban levő test ténylegesen egyik pillanatban az egyik helyen, a másik pillanatban pedig a másik helyen van. Másként szólva, kiragadták a mozgás egyik oldalát (a megszakítottságot), és azt abszolutizálták: a test által befutott teret egymástól elszigetelt szakaszok, pontok sorára osztották fel, s azt bizonygatták, hogy a mozgásban levő test a térnek hol az egyik, hol a másik pontján van.

A mozgás azonban valójában nemcsak megszakított, hanem folytonos is, máskülönben lehetetlen lenne, hogy a mozgásban levő test az egyik pontról a másikra jusson. A tér egyes pontjai nemcsak elkülönültek egymástól (megszakítottság), hanem összefüggésben is vannak egymással, s ez az összefüggés nem egyéb, mint a tér folytonossága.

Az ellentét-pár mindkét tagja — a folytonosság és a megszakítottság — előfeltétele a másiknak, és csak a másikkal való egy-

ségben létezik. „A mozgás — írta Lenin — a folytonosságnak (idő és tér folytonosságának) és a megszakítottságnak (idő és tér megszakítottságának) egysége. A mozgás ellentmondás, ellentmondások egysége."[7]

Az a tétel, hogy a mozgásban levő test minden pillanatban csak a tér egy adott pontján van, megmerevíti a mozgást. A mozgás nyugalmi állapotok összegévé válik. Valójában azonban a mozgás a nyugalom és a változás egysége: a mozgásban levő test kétségkívül egy adott helyen van, s ugyanakkor nincs ott. Ez a két ellentét (a nyugalom és a mozgás) össze is függ egymással és tagadja is egymást. Az ellentéteknek e nélkül az egysége nélkül még a legegyszerűbb mozgás — a mechanikai mozgás, a testek térbeli helyváltoztatása sem volna lehetséges.

A mondottak az objektív világ bármelyik tárgyára, jelenségére és folyamatára vonatkoznak; mindegyiküknek megvannak a maguk belső ellentmondásai, mindegyikük „ellentétek egysége".

A belső ellentmondás, a tárgyak ellentétes oldalainak, tendenciáinak egysége, szükségszerűen feltételezi az ellentétek *harcát*. Az ellentétek harca természetes, törvényszerű következménye annak, hogy a tárgyban rejlő ellentétek egyidejűleg kölcsönösen feltételezik és tagadják is egymást. Ha az ellentétes oldalak csupán egymás feltételei lennének, tételeznék, de nem zárnák ki egymást, akkor nem folyhatna harc közöttük. Ha pedig csupán kizárnák, tagadnák egymást, s nem alkotnának egyidejűleg egységet is, nem lennének kölcsönös összefüggésben és az egyik nem függne a másiktól, úgy ismét csak lehetetlen lenne, hogy harcban álljanak.

A burzsoá filozófusok és közgazdászok, még ha kénytelenek is a kapitalizmus ellentmondásairól beszélni, csupán egyetlen mozzanatot hangsúlyoznak, az ellentétek kölcsönös viszonyának csak az egyik oldalát — az ellentétek egységét, azonosságát — emelik ki, és hallgatnak a másik oldalról, az ellentétek kölcsönös tagadásáról, a köztük levő ellentmondásról. Az ilyen felfogás az ellentéteket úgy ábrázolja, mint amelyek egymás mellett lé-

[7] *Lenin* Művei. 38. kót. 242. old.

teznek, nem zárják ki egymást, s nem folyik köztük semmiféle harc. Ezáltal homályban marad a fejlődés előrelendítő ereje, mindennemű fejlődés forrása — az ellentétes osztályok, osztályérdekek, törekvések stb. harca.

A hegeli dialektikában, jóllehet tartalmazza azt a zseniális tételt, hogy az ellentmondás az előrehajtó erő, megvan az ellentétek kibékítésére irányuló tendencia is. Ebben a tendenciában kétségkívül a hegeli filozófia burzsoá jellege fejeződött ki, az hogy Hegel a társadalomra vonatkozóan nem akart levonni minden következtetést a dialektikából, a „forradalom algebrájából".

A tárgy belsőleg ellentmondó oldalai nem közömbösek egymással szemben. Az ellentmondás mindegyik oldala valamilyen tendenciát testesít meg: a pozitív vagy a negatív, a hatás vagy az ellenhatás, a forradalmi vagy a konzervatív, a sorvadó vagy a születő stb. tendenciáját. S mivel ezek az ellentétes tendenciák egységben vannak, egy és ugyanazon tárgyban, a tárgy lényegében együtt léteznek, ezért nem közömbösek egymással szemben, hanem harc folyik közöttük.

A két oldal ellentmondásának így vagy amúgy, előbb vagy utóbb meg kell oldódnia. Hogyan történik ez? A marxista dialektika erre így válaszol: az ellentétek harca útján.

Ebből következik, hogy az ellentétek harca óriási jelentőségű a fejlődésben. Szerepe abban áll, hogy a harc során és a harc révén oldódik meg a tárgyakban és jelenségekben rejlő ellentétes tendenciák „vitája". Ahogyan a vitában, a különböző álláspontok, vélemények, eszmék összeütközésében születik meg és kristályosodik ki az igazság, éppúgy a tárgyakban levő ellentétes oldalak, erők és tendenciák harcában tör utat magának a fejlődés. E harc során vereséget szenved az, ami akadályozza a fejlődést, s végeredményben az arat győzelmet, ami a fejlődés hordozója. Ez jelenti azt, hogy az ellentétek harca a fejlődés mozgatóereje.

Ha a tárgyakban és jelenségekben nem lennének belső ellentmondások, ha nem folyna harc az ellentétes oldalak és tendenciák között, akkor a tárgyak és jelenségek változatlanok maradnának, lehetetlen volna a fejlődés, a minőségi változás, és min-

den a pangás állapotában maradna. Ha például a társadalom haladó osztályai nem szállnának harcba az önmagukat túlélt osztályokkal, akkor a köztük levő ellentmondások nem oldódnának meg, s a társadalom nem haladhatna előre, nem fejlődhetnék. Ezért idegenek a marxizmustól az ellenséges osztályok harmóniájáról kiagyalt opportunista elképzelések. A kommunisták az osztályharc következetes hívei, mert az osztályharc az ellentétes osztályokra szakadt társadalom objektív törvénye, mert másképpen nem fejlődhetne az ilyen társadalom s az új, a haladó nem válthatná fel a régit, az elavultat. A marxista dialektikának az ellentétek harcáról szóló tanítása forradalmi jelentőségű, filozófiailag megalapozza azt a törvényszerűséget, hogy az ellentétes osztályokra hasadt társadalomban osztályharc folyik.

Ezért mondotta Lenin, a fejlődés lényegét jellemezve: „A fejlődés az ellentétek »harca«."[8] Ez a meghatározás a fejlődés fő vonását — forrását, mozgatóerejét — ragadja meg.

Az ellentétek harca az ellentmondások keletkezésének, fejlődésének és megoldódásának bonyolult folyamata. Ennek a folyamatnak megvannak a maga lépcsőfokai, szakaszai, és e folyamat mindegyik fokon sajátos jellegű. Más szóval, a konkrét ellentmondások hosszabb-rövidebb utat futnak be, amelynek kezdete, folytatása és vége van.

Ez persze nem azt jelenti, hogy a tárgy, fejlődésének valamelyik fokán, abszolút azonosság lehet, azaz mentes maradhat mindenféle ellentmondástól. Nem szabad azt hinnünk, hogy a tárgy kezdetben tiszta azonosság, s csak később keletkeznek benne ellentmondások. Valójában a tárgyak mindig tartalmaznak rejtett vagy kifejezett, éspedig sokrétű ellentmondásokat. Lenin hangsúlyozta, hogy a tárgy „ellentétek összege". Ha a tárgyban még nincs meg, még nem jött létre egyvalamely konkrét ellentmondás, akkor más ellentmondásokat tartalmaz. A tárgy sohasem lehet abszolút, holt azonosság. Ugyanakkor azonban minden konkrét ellentmondás keletkezik és meghatározott fejlődési utat tesz meg, amelyet dinamikájában, nem pedig statikusan kell szemlélni.

[8] Ugyanott, 348. old.

Az ellentmondás nem mindig nyilvánul meg azonnal éles formában. Eleinte rendszerint csupán a *különbség* alakját ölti, amely az ellentmondás kezdeti formája. A fejlődés folyamán a különbség *ellentétté*[9] vagyis kifejlettebb ellentmondássá alakul, amelyben az ellentmondás két oldala élesen tagadja egymást. Marx például a „Tőké"-ben az áru kettős jellegét vizsgálja. Az áru ellentétek — a használati érték és az érték — egysége. Ez az ellentét azonban nem nyilvánul meg azonnal kifejlett formában. Az ősközösségben nem cserére szánt árukat termeltek, hanem termékeket saját szükségleteikre. Csak akkor, amikor a közösségek termékfölöslegeiket véletlenül kicserélték egymás közt, csak akkor váltak a termékek árukká, s ezek már magukban foglalták a használati érték és az érték ellentmondását. Marx kimutatja, hogy ebben az időszakban a szóban forgó ellentmondás még nem jelenik meg világosan, még nincs jelen — mint mondja — „poláris ellentét", hanem az ellentmondás két oldala csak elindult az egymástól való elválás útján; az egységes még nem hasadt élesen ketté ellentétekre. Az árucsere fejlődésével azonban az, ami korábban csak különbség volt, éles ellentétté válik. A csere szükségletei önálló értékforma kialakulását követelik. Az érték és a használati érték „harcának" betetőzése az áru kettéhasadása árura és pénzre. Az érték pénz formájában elkülönül az áruk használati értékétől és önálló léthez jut. Marx a használati értéknek és az értéknek az áruban rejlő ellentétéről szólva kimutatta, hogy e kettős létnek „különbséggé, a különbségnek ellentétté és ellentmondássá kell fejlődnie".[10]

A különbség és az ellentét fogalmaiban egyazon tény, a jelenségek belső ellentmondásossága nyilvánul meg, de mindegyik fogalom a fejlődésnek és a harc növekedésének különböző fokán, különböző szakaszán fejezi ki a jelenségek ellentmondásosságát:

[9] Az „ellentét" fogalmát kettős értelemben használják: ez a fogalom egyrészt a jelenségek és folyamatok ellentmondásosságának egyetemes tényét tükrözi vissza; ebben az értelemben mondják, hogy minden dolog és jelenség „ellentétek egysége", másrészt viszont ezzel a fogalommal jellemzik az ellentétek feszültségének, harcának magasabb, fejlettebb fokát, és itt az „ellentét" éppen ebben az értelemben különbözik az „ellentmondástól".

[10] *Marx:* Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. (A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai.) Dietz Verlag 1953. 65. old.

a különbség — az első, a kezdeti; az ellentét — a harc magasabb fejlődési formája.

Az ellentmondásnak az ellentétek harca alapján végbemenő növekedéséből következik az egységes (a tárgy) mind mélyebb kettéhasadása, s végül elérkezik az ellentmondás fejlődésének az a foka, amelyen az ellentétek már nem maradhatnak tovább egységben. Ekkor következik az ellentmondások megoldódásának mozzanata.

Az ellentmondások csakis harcban és harc által oldódnak meg. Az ellentmondások nem békülnek ki, hanem leküzdik őket. Az ellentmondások fejlődésének, kibontakozásának, növekedésének folyamata — harc folyamata, amely törvényszerűen előkészíti az ellentmondások megoldódásának szükségszerű szakaszát.

A gyökeres, lényegi ellentmondások megoldódása, leküzdése a régi megsemmisülését és az új kialakulását jelenti. Így például a növény vagy állat régi öröklődése és a környezethez való alkalmazkodás folyamán szerzett új jegyek közti ellentmondás megoldódása arra vezet, hogy a régi öröklődést új váltja fel. A tőkés termelési mód gyökeres ellentmondásainak leküzdése a kapitalista termelési mód megsemmisülését és új, szocialista termelési mód kialakulását jelenti.

Az ellentmondások megoldódásának szakasza (mozzanata) rendkívül fontos szerepet játszik a fejlődésben. Amikor a régi már kimerítette önmagát és gátat, akadályt jelent az új fejlődésének útjában, kettőjük ellentmondásának a régi elhalásával és az új győzelmével kell megoldódnia. Bonyolult folyamatokban az ellentmondás nem oldódhat meg azonnal, mihelyt létrejött. Lehetséges-e például, hogy egy csapásra megoldódjék az öröklődés és az alkalmazkodás ellentmondása? Ez természetesen lehetetlen. Arra van szükség, hogy bizonyos fokig növekedjenek az ellentmondások, s így létrehozzák megoldódásuk előfeltételeit.

Mint a fenti példákból látható, az ellentmondások fejlődése, növekedése a régi megsemmisülésével, elhalásával és az új kialakulásával fejeződik be. Ebből következik, hogy — mint Lenin hangsúlyozta — az ellentétek bármilyen egysége viszonylagos, időleges, átmeneti, az ellentétek harca viszont abszolút.

Az ellentétek egysége valamely tárgyban addig áll fenn, amíg az illető tárgy határain belül növekszenek, fejlődnek az ellentmondások, ami előkészíti az ellentmondások megoldódásának, leküzdésének mozzanatát. Az ellentmondások megoldódása az adott tárgy minőségi átalakulását, a régi eltűnését és az új létrejöttét jelenti. A régi jelenség, amely meghatározott ellentétek egysége volt, átadja helyét az új jelenségnek, amely más ellentétek egysége. Így például a feudalizmust mint ellentétes osztályok — a földesurak és a parasztok — egységét felváltotta a kapitalizmus, amely más ellentétek — a burzsoázia és a proletariátus — egysége.

Az ellentétek minden adott egysége tehát időleges, átmeneti, mint ahogyan időleges, viszonylagos, átmeneti bármiféle nyugalom, egyensúly mozzanata. Az ellentétek harca viszont nem lehet időleges tényező, hanem állandó ható tényező, mert máskülönben véget érne a fejlődés. Az ellentétek harca az a teremtő erő, amely „nyugtalanságot" visz a jelenségekbe, nem engedi meg, hogy merevek, mozdulatlanok maradjanak, változásra és fejlődésre készteti őket, s a régi formák újakkal való örökös felváltásának feltétele.

Ha az ellentétek egységének mozzanata lenne állandó, változatlan tényező, akkor lehetetlen volna a tárgyak fejlődése, minőségi változása. Az ellentétek *egységének* viszonylagos volta azt fejezi ki, hogy a tárgy állandósága időleges, hogy a tárgynak kezdete és vége van. Az ellentétek *harcának* abszolút volta azt fejezi ki, hogy a mozgás egyetlen pillanatra sem szakad félbe, megbontja a tárgy állandóságát, és előkészíti a tárgy törvényszerű minőségi változását. Ez megmagyarázza a dialektika ismert formuláját: az *ellentmondások előrehajtanak.*

Most már megfogalmazhatjuk az ellentétek egységéről és harcáról szóló törvény lényegét. *Az ellentétek egysége és harca az a törvény, amelynek következtében minden dolognak, jelenségnek, folyamatnak tulajdonsága, hogy belsőleg ellentmondó oldalai, tendenciái vannak, s ezek harcban állnak egymással; az ellentétek harca adja meg a fejlődés belső impulzusát, ez vezet az ellentmondások növekedésére, amelyek bizonyos szakaszon a régi eltűnése és az új keletkezése révén megoldódnak.*

Miként a dialektika valamennyi törvénye, az ellentétek egységének és harcának törvénye is nemcsak az objektív világ, hanem egyben a megismerés és a dialektikus logika törvénye. Lenin bírálta Plehanovot, mert a dialektikáról írt munkáiban nem tárta fel az ellentétek egységét, azonosságát mint *a megismerés törvényét* (lásd „A dialektika kérdéséhez"). A megismerés e dialektikus törvényének legnagyobb jelentősége az, hogy megköveteli a valóságban végbemenő fejlődés objektív ellentmondásainak visszatükröződését, reprodukálását a fogalmakban, a kategóriákban és a tudomány törvényeiben. A gondolkodás csak ez esetben lehet adekvát a valósággal, vagyis csak ez esetben tükrözheti helyesen a valóságot. Mint Lenin hangsúlyozta: „A világban végbemenő összes folyamatok... eleven életükben való megismerésének az a feltétele, hogy mint ellentétek egységét ismerjük meg őket."[11] Az emberi fogalmaknak mozgékonyaknak, rugalmasaknak kell lenniük, mint amilyenek az általuk visszatükrözött jelenségek. A fogalmaknak, mondotta Lenin, „az ellentétekben egységeseknek kell lenniök, hogy átfogják", vagyis hogy helyesen megismerjék „a világot".[12]

Még a legegyszerűbb fogalmakban és ítéletekben is kifejezésre jutnak a jelenségek belső ellentmondásai. Ha azt mondjuk — „ez a rózsa virág", akkor olyan ellentétes fogalmakat használunk, mint az egyes (ez a rózsa) és az általános (virág).

A rózsa az egyes és az általános egysége, azonossága, mivel benne mint egyes virágban megvan az általános, az, ami minden virág tulajdonsága. Ez azonban nem holt azonosság, hanem azonosság (egység) a különbségben, mivel a rózsa magában foglal olyan tulajdonságokat is, amelyek megkülönböztetik a többi virágtól. Tehát ebben az ítéletben: „a rózsa virág", megnyilvánul az a követelmény, amelyet Lenin támasztott az emberi fogalmakkal szemben: ezek a fogalmak („rózsa" és „virág") egységesek az ellentétekben, s a kimondott ítélet helyesen tükrözi vissza a tárgyat.

Még inkább vonatkozik mindez a bonyolult tudományos fogalmakra, ítéletekre és elméletekre. Vegyük például az atom oszthatóságának kérdését. A mai elképzelések alapján arra a kérdésre, hogy osztható-e az atom vagy sem, így kell felelnünk: „igen is meg nem is", azaz válaszunknak a dialektikus gondolkodás szabályait kell követnie. Az atom osztható,

[11] *Lenin* Művei. 38. köt. 348. old.
[12] Ugyanott, 129. old.

mivel elemi részecskékből áll, de oszthatatlan, mivel a *kémiai* elemek legkisebb részecskéje.

A polgári közgazdászok felfogása szerint a tőke pénz, termelési eszköz, s a „tőke" fogalma nem fejezi ki a tőkés termelésnek semmiféle ellentmondását. Marx megcáfolta a tőkéről alkotott efféle metafizikus elképzeléseket. Kimutatta, hogy először is, a tőke nem dolog, hanem meghatározott társadalmi viszonyok kifejezése; másodszor, hogy a tőke belsőleg ellentmondásos társadalmi viszonyokat — a tőkések és a munkások közti viszonyokat — testesíti meg. A tőke marxi fogalma tehát dialektikus fogalom, mivel helyesen tükrözi vissza az élet ellentmondásait.

Fogalmainknak nemcsak a tárgyak és jelenségek objektív ellentmondásait kell visszatükrözniük, hanem az ellentmondások fejlődésének dinamikáját, a jelenségeknek ellentétükbe való átmeneteit, az ellentétek egymásba való átcsapását is. Marx a kapitalista termelési mód fejlődési folyamatát kutatva kimutatta, hogy maga ez a fejlődés a burzsoá társadalom törvényei következtében miként hozza létre tagadásának, ellentétébe — a szocialista társadalomba — való átmenetének előfeltételeit.

A dialektika azt tanítja, hogy az ellentétek (pozitív és negatív, jó és rossz stb.) közt nincs áthághatatlan válaszfal, s az ellentétek átcsaphatnak egymásba. Az igazmondás az ember pozitív tulajdonsága, de ha valaki az „igazság" nevében hadititkot árul el népe ellenségének, akkor az efféle „igazmondás" saját ellentétébe, negatívumba, káros tulajdonságba csap át.

Mivel pedig az ellentétek között, sőt még a legszélsőségesebb ellentétek között sem húzódik abszolút határvonal, s az ellentétek átcsaphatnak egymásba, ezért gondolkodásunknak, fogalmainknak is rugalmasaknak kell lenniük, s követniük kell a valóság összes átmeneteit és átalakulásait. Ez a marxista dialektikus logika egyik legfontosabb követelménye, s az egyik olyan lényegbevágó következmény, amely az ellentétek egysége és harca törvényének a gondolkodásra való alkalmazásából fakad.

Nemcsak arról van azonban szó, hogy az ellentétek egységének és harcának törvénye azt követeli, hogy a gondolkodásban reprodukáljuk a dolgok fejlődésében megmutatkozó ellentmondások objektív dialektikáját. Maga a megismerési folyamat, annak az útnak a logikája, amelyen haladva a gondolkodás eljut a nem tudástól a tudásig, a kevésbé mély tudástól az objektív

világ törvényeinek ismeretéig, rendkívül ellentmondásos, és a megismerés útját csak akkor láthatjuk helyesen, ha megértjük, mennyire ellentmondásos folyamat a valóság visszatükröződése az ember fogalmaiban. A megismerési folyamat a valóság visszatükröződésének olyan ellentétes irányú módjaiból és fogásaiból áll, mint érzéki és racionális, konkrét és absztrakt, analízis és szintézis, indukció és dedukció, viszonylagos és abszolút igazság stb. Ezen ellentétek bármelyikének egyik oldala elképzelhetetlen a másik nélkül, a két oldal kölcsönösen összefügg egymással, átmegy egymásba. Ebben nagyszerűen kifejeződik az ellentétek egységéről és harcáról szóló törvény érvényesülése a megismerés területén (erről bővebben a IX. fejezetben szólunk).

2. BELSŐ ÉS KÜLSŐ ELLENTMONDÁSOK

Mindaz, amit a tárgyak belső ellentmondásainak keletkezése és leküzdése révén végbemenő fejlődésről elmondottunk, lehetővé teszi, hogy fontos következtetést szűrjünk le a mozgás, a fejlődés jellegéről. A mozgás, a fejlődés az anyag *önmozgása, önfejlődése.* Nem arról van szó, hogy, mondjuk, a társadalmi élet fejlődése önmagában, emberi beavatkozás, az emberek aktív tevékenysége nélkül folynék le, vagy a természetet az emberek anélkül alakítanák át saját érdekeik céljaira, hogy hatnának rá. Az „önmozgás" fogalma azt jelenti, hogy a tárgyak és jelenségek saját magukban hordják fejlődésük impulzusait, forrásait. Az „önfejlődés" fogalma a fejlődés mechanikus felfogása ellen irányul. Ez a felfogás a mozgás egyik formáját (a mechanikai mozgást), amely azt feltételezi, hogy a mozgás oka külső lökés, átviszi mindennemű mozgásra és fejlődésre. A metafizikusok, mivel a mechanikus felfogást kiterjesztették az anyagra mint egészre, az anyagot merev, tehetetlen valaminek tartják, s helytelenül úgy vélik, hogy azt csak valamiféle természetfeletti erő (szellem, isten) hozza mozgásba.

Az önmozgás dialektikus fogalma ezzel szemben azt az objektív tényt tükrözi, hogy az anyag, a természet és a társadalmi élet önmagában hordja a fejlődés ösztönző erőit, okait, forrásait.

A természet saját törvényei alapján önmaga fejlődik az alacsonyabb formáktól a magasabb formák felé. Az élettelen természet az „önmozgás" révén saját maga szülte önmaga mását, tulajdon ellentétét, az élő természetet. Ugyanez történik a társadalomban is. Nem külső erők, hanem a társadalmi alakulatok saját fejlődéstörvényei hívják életre egy adott társadalmon belül azokat az erőket, amelyek az illető társadalom pusztulásához, ellentétébe való átcsapásához vezetnek. Ennek az önmozgásnak és átalakulásnak az okai, forrásai a belső ellentmondások, ezek fejlődése, megoldódása és megszüntetve-megmaradása az ellentétek harca alapján. „Egy történelmi termelési forma ellentmondásainak fejlődése — írta Marx — ...az egyetlen történelmi útja e termelési forma feloldódásának és újjáalakulásának."[13]

A dialektika tehát azt követeli, hogy a mozgást, a fejlődést úgy fogjuk fel, mint a belső ellentmondások harca és fejlődése következtében végbemenő önmozgást, önfejlődést. A dialektika azonban egyáltalán nem téveszti szem elől a *külső ellentmondásoknak* a fejlődési folyamatban játszott fontos szerepét. Minden tárgy igen sok más tárggyal van összefüggésben és kölcsönhatásban. Ebből következik, hogy tekintettel kell lenni a külső ellentmondásokra és a fejlődésben betöltött szerepükre is. Figyelmen kívül hagyható-e a növények és állatok, illetve külső létfeltételeik kölcsönös viszonya? E kölcsönös viszonyok számbavétele nélkül nem érthető meg az élő szervezetek fejlődése. A biológiában megalkották az autogenezis elméletét, amely az állatok és a növények fejlődését teljes egészében belső okokból vezeti le, s mellőzi a külső létfeltételeknek, a szervezet és a külső környezet között folyó anyagcserének a növények és állatok formálódásában betöltött szerepét. Az autogenezis elmélete tudományellenes, idealista következtetésekre vezet. A biológia micsurini elmélete szétzúzta ezt az elméletet, s feltárta az anyagcsere jelentőségét a szerves világ fejlődése és változása szempontjából.

Az emberi társadalom is saját belső törvényei alapján, a belső ellentmondások fejlődése és megoldása révén fejlődik. Badarság

[13] *Marx:* A tőke. I. köt. 455. old.

volna azonban figyelmen kívül hagyni a társadalom és a természet közti külső ellentmondás szerepét. A társadalom nem létezik és egyetlenegy napig sem létezhetnék a természet nélkül. Az embereknek ahhoz, hogy éljenek, dolgozniuk kell, a munka pedig nem más, mint az ember hatása a természetre a nélkülözhetetlen létfenntartási javak megszerzése céljából. A termelőerők fejlődési színvonalától függ a társadalom és a természet közti kölcsönös viszonyok jellege, s az, hogy milyen mértékben hajtja uralma alá az ember a természet spontán erőit. A társadalom harcban áll a természettel, s ez szintén az „ellentétek harcának" egyik formája.

A társadalom és a természet ellentmondásainak megoldódási folyamata, amely lényegét tekintve végtelen folyamat, a társadalom fejlődésének egyik fontos forrása.

A belső és külső ellentmondások között azonban objektív különbség van, amellyel számolni kell. A belső ellentmondás a tárgy lényegében rejlő ellentmondás, úgyhogy a tárgy nem létezhetik a benne levő ellentét-pár nélkül. A külső ellentmondás különböző tárgyak, különböző lényegek közti ellentmondás. Így például a növény és a Nap, amelytől a növény a meleget kapja, két különböző lényeg, s mindegyiküknek megvannak a maga belső ellentmondásai. A társadalom és a természet szintén két különböző lényeg ellentmondása. A külső ellentmondások, éppúgy, mint a belsők, összefüggnek egymással, de nem érvényesül köztük olyan szoros kölcsönös feltételezettség, mint a belső ellentmondásban. Ennek az ellentmondásnak egyik oldala, a természet — a társadalom nélkül is létezhet, a Nap a növény nélkül is fennállhat stb.

A belső és a külső ellentmondások megkülönböztetése rendkívül fontos, mivel nem egyforma szerepet játszanak a fejlődésben. Ez a különbség persze nem abszolút, hanem viszonylagos: az, ami az egyik összefüggésben külső ellentmondás, más összefüggésben belső ellentmondás lehet. Két növényfajta ellentmondása például, mindkét fajta viszonylatában külső ellentmondás, de ugyanakkor a növényvilág egészének egyik belső ellentmondása. A külső ellentmondás gyakran a belső ellentmondások kifejezése és létezési formája. Az áru és a pénz közti el-

lentmondást például Marx „külső ellentétnek" nevezi, „amelyben az áruk a használati érték és az érték közötti benső ellentétüket jelenítik meg".[14]

A belső és a külső ellentmondások között összefüggés van, s ha a tárgyak fejlődésének okait vizsgáljuk, mind a belső, mind a külső ellentmondásokat tekintetbe kell vennünk. A belső ellentmondások nem léteznek és nem hatnak a külső ellentmondásokkal való összefüggésükön kívül, a külső ellentmondásoknak a tárgy fejlődésére gyakorolt hatása pedig nem érthető meg a tárgy belső ellentmondásainak figyelembevétele nélkül.

A materialista dialektika amellett, hogy egyáltalában nem tagadja a külső ellentmondások jelentőségét, azt állítja, hogy a fejlődésben a belső ellentmondások játsszák a fő, az elsőrendű szerepet, a külső ellentmondásoknak pedig másodrendű, nem fő szerep jut. A belső és a külső ellentmondások a fejlődési folyamatban egységben, összefüggésben vannak, de durva hiba lenne a belső, a vezető ellentmondásokat felcserélni a külsőkkel.

A dialektika éppen ezért küzd a burzsoá és a reformista filozófiában oly széleskörűen elterjedt *egyensúly-elmélet* ellen. Az egyensúly-elmélet lényege az, hogy tagadja a fejlődés belső ellentmondásait, s döntő jelentőségűeknek a külső ellentmondásokat, valamint az ellentétek egyensúlyba jutását tartja. Ez az elmélet egyetemes fejlődési törvény rangjára emeli a mozgás legegyszerűbb, mechanikai fajtáját: a külső erők összeütközését, kölcsönhatását. Az anyag alapvető állapotának nem a mozgást, hanem a nyugalmat, az egyensúlyt tekinti. Két test például egyensúlyi állapotban van. Ha az egyik test ereje felülmúlja a másikét, akkor a két test között harc kezdődik, amely felborítja az egyensúlyt. A külső ellentétek harca később új egyensulyra vezet. Az egyensúly-elmélet egyik legbuzgóbb híve, Bogdanov, ekképpen fogalmazta meg az elmélet lényegét: „Az egyensúlytól két erőnek az egyensúlyt megbontó harcán át új egyensúlyhoz."[15] Látjuk tehát, hogy az egyensúly-elmélet teljesen elvonatkoztat a tárgyak belső ellentmondásaitól.

[14] Ugyanott, 105. old.
[15] *A. Bogdanov:* Az eleven tapasztalat filozófiája. Moszkva 1920. 197. old. (oroszul).

Természetesen ostobaság lenne tagadni az egyensúly mozzanatának létezését. Az egyensúly így vagy amúgy fellelhető minden mozgásban, közte a társadalomban is. Az egyensúly azonban csak mozzanata a mozgásnak, csupán viszonylagos, időleges. A mozgás viszont abszolút. „... Az egyedi mozgás — hangsúlyozta Engels — az egyensúly felé törekszik, a mozgás tömege pedig ismét megszünteti az egyedi egyensúlyt."[16]

Az egyensúly-elmélet hívei, nézeteiket a társadalmi életre alkalmazva, úgy vélik, hogy a társadalmi fejlődésnek nem a társadalom belső ellentmondásai a legfőbb forrásai, hanem a társadalom fejlődése a társadalom és a természet közti ellentmondásból fakad. Ez a felfogás elméletileg teljesen tarthatatlan, politikailag pedig reakciós következtetésekre vezet. Kétségtelen, hogy a természet és a társadalom közti ellentmondások megoldódásának folyamata nélkül lehetetlen a társadalmi fejlődés. A dolog lényege azonban az, hogy a külső ellentmondások hatása és szerepe a társadalom belső ellentmondásain keresztül, ezek közvetítésével érvényesül. Minél haladóbb a társadalmi rend, annál sikeresebben oldódnak meg a társadalom és a természet közti ellentmondások. A modern kapitalizmus például béklyókba veri a társadalom termelőerőinek fejlődését, tehát korlátozza az embert abban, hogy a természetet a maga érdekeinek szolgálatába állítsa. Az egyensúly-elmélet képtelen ezt megmagyarázni, mivel itt nem a természet és a társadalom egyensúlyának „megbomlásáról", hanem teljes egészében a polgári társadalom belső ellentmondásairól van szó. Csupán a kapitalizmus *belső* ellentmondásainak megoldása nyújt új, páratlan lehetőségeket a társadalom termelőerőinek fejlődésére, mint ezt a szocialista társadalom építésének tapasztalatai bizonyítják. Másként szólva: a külső ellentmondások megoldódása a társadalom fő, belső ellentmondásainak megoldódásától függ.

Az egyensúly-elméletet felhasználják arra is, hogy megvédelmezzék az egymással harcoló osztályok megbékélésének eszméjét. Nehéz ma, a tőkés társadalom osztályainak kiélezett harca korában tagadni a kapitalizmus belső ellentmondásait. A burzsoá

[16] *Engels:* A természet dialektikája. 256. old.

és a reformista filozófusok, az egyensúly-elmélet felhasználásával azt hirdetik, hogy a különböző osztályok nem a harc, hanem az egyensúly állapotában vannak, hogy mindegyik osztály a maga funkcióját teljesíti, s hogy az egyensuly felborítása veszélyes a társadalom életére nézve.

Mivel az egyensúly-elmélet tagadja. hogy az osztályok ellentmondásai döntő szerepet játszanak az antagonisztikus társadalom fejlődésében, ezért a reakciós erők érdekeit szolgálja. Elvonja a tőkésországok dolgozóit a forradalmi osztályharctól, s akadályozza őket abban, hogy harcoljanak az új, haladó társadalmi rendért, a szocializmusért.

A materialista dialektikának azt a tételét, hogy a belső ellentmondások játsszák a fő, vezető szerepet, nem szabad dogmatikus módon felfogni. Előfordulnak olyan viszonyok, amelyekben a külső ellentmondások kerülnek előtérbe, s ezek megoldása válik elsőrendű jelentőségűvé. Például. valamely országnak a külső ellenség ellen folyó nemzeti szabadságharcában a legkülönfélébb társadalmi erők egyesülhetnek, s mint a történelmi tapasztalatok bizonyítják, gyakran egyesülnek is. A nemzeti szabadságharcot vívó országon belül nem szűnnek meg az ellentétes osztályok ellentmondásai, csak egy időre háttérbe szorulnak, nem játszanak fő szerepet. Az illető ország további fejlődése szempontjából ebben az időszakban a külső ellentmondások megoldódása a legnagyobb jelentőségű. Helytelen lenne tehát annak az általános tételnek az alapján, hogy a belső ellentmondások a döntő jelentőségűek, szem elől téveszteni, hogy bizonyos konkrét viszonyok között a külső ellentmondások válhatnak fő ellentmondásokká.

A mai történelmi folyamat egészét tekintve, a szocializmus és a kapitalizmus rendszere közti ellentmondás a világméretű társadalmi-történelmi fejlődés belső antagonisztikus ellentmondása. A kapitalizmus egységes világrendszere széthullott, ellentétekre hasadt ketté. Létrejött a kapitalizmus antipódusa, a szocializmus, amely ma már az önmagát túlélt társadalmat felváltó világrendszerré vált. Az államok közti viszonyok, valamint a szocialista és kapitalista országok ellentmondásai külső antagonisztikus ellentmondások, amelyek igen fontosak a világtörténelem egész menete szempontjából. A két ellentétes rendszer — a szocializmus

és a kapitalizmus — békés együttélése és gazdasági versenye az ellentmondások megoldódásának ugyancsak sajátos formája.

A történelem tapasztalatai azt mutatják, hogy az új, a haladó végül is mindig legyőzi a régit. Ettől fél a burzsoázia, amely látja, hogy a békés versenyben minden előny a szocializmusé. Az imperializmus legagresszívebb erői a maguk idejének, a kapitalizmus korának meghosszabbítása céljából az erőszakba, a háborúba vetik reményeiket.

A két világrendszer közti külső ellentmondás megoldódása elsősorban a szocialista, illetőleg a kapitalista országok belső fejlődésétől függ. Minél sikeresebben folyik a szocializmus építése mindegyik szocialista országban, annál gyorsabban arat győzelmet a szocializmus a kapitalista világgal folyó versenyben. A kapitalista országok nem a forradalom „exportálása" következtében fognak áttérni a szocializmusra, hanem annak eredményeként, hogy a tőkésországok proletariátusa és burzsoáziája között fennálló belső társadalmi ellentmondás törvényszerűen a dolgozó tömegek érdekében oldódik meg.

A marxista dialektika azt követeli, hogy ne érjük be azzal az általános tétellel, amely szerint az ellentmondások a fejlődés hajtóerői, hanem konkrét, alkotó módon alkalmazzuk ezt az elvet, lássuk meg az általános törvény érvényesülésének sajátosságait minden egyes jelenségben, a különböző történelmi viszonyok között.

3. A KÜLÖNBÖZŐ ELLENTMONDÁSOK SAJÁTSZERŰSÉGEI

Az ellentétek egységének és harcának törvénye, mint minden más törvény, a legkülönfélébb folyamatokban nyilvánul meg; e folyamatok mindegyike sajátszerűen, jellegének és létfeltételeinek megfelelően fejlődik. Lenin mindenoldalúan tovább fejlesztette az ellentétek egységéről és harcáról szóló törvény érvényesülésének dialektikáját, és különösen nagy figyelemmel elemezte e törvény különböző feltételek közt való sajátos megnyilvánulási formáit. Lenin művei nagyszerű példái annak, hogyan kell konkrétan alkalmazni a dialektikának a fejlődés ellentmondásosságáról szóló általános tételét. Lenin mindig azt követelte, hogy ne elégedjünk meg az elvont megállapítással, hogy valamely jelenségnek ellentmondásai vannak, valamely jelenség ellentmondások közt fejlődik. Lenin azt követelte, hogy amikor

már megállapítottuk az általános igazságot, valamely probléma megoldásánál az elméleti elemzés és a gyakorlati megközelítés minden erejét annak feltárására kell fordítani, hogy ez a mindenfajta fejlődés ellentmondásosságáról szóló igazság miként jelenik meg az *adott* konkrét tárgyban, az *adott* történelmi körülmények között, az *adott* történelmi összefüggésben. Lenin arra tanított, hogy meglássuk, miszerint az általános elkerülhetetlenül módosul, változtatja formáját az objektív világ különböző területein. Más az ellentétes tendenciák fejlődése és harca a természetben, ahol vak, spontán erők működnek, és megint más a társadalomban, ahol tudatos, céljaikat követő emberek, osztályok és pártok cselekszenek. Az objektív világ mindkét említett területén változatos folyamatok mennek végbe, s bennük különbözőképpen fejeződik ki a dialektika törvényeinek hatása. Más például az ellentmondások jellege és másként megy végbe az ellentétek „harca" a fizikai, valamint a kémiai folyamatokban. Nem lehet egy kalap alá venni a társadalmi ellentmondásokat sem, mivel a különböző társadalmi alakulatok lényegbevágóan eltérnek egymástól. Sajátszerűen megy végbe az ellentétek harcának folyamata a gondolkodásban, a tudomány és a művészet fejlődésében.

Lenin „A dialektika kérdései" című vázlatában megemlített néhány sajátszerű ellentmondást, amelyet a különböző tudományok vizsgálnak.

„A matematikában: + és —. Differenciál és integrál.

A mechanikában: hatás és ellenhatás.

A fizikában: pozitív és negatív elektromosság.

A kémiában: atomok egyesülése és disszociációja.

A társadalomtudományban: osztályharc."

E sajátszerű ellentmondásokat még számos más ellentmondással is megtoldhatjuk, például a biológiában: asszimiláció és disszimiláció, öröklődés és változékonyság; a fiziológiában: ingerlés és gátlás; az ismeretelméletben és a logikában: analízis és szintézis, indukció és dedukció, érzéki és racionális stb.

Az élettelen természetben az ellentmondásoknak inkább olyan formái vannak meg, mint a pozitív és negatív, hatás és ellenhatás, vonzás és taszítás egysége. Itt szinte nem is alkalmazhatók

az ellentmondások olyan jellemzői, mint a régi és új, elhaló és születő, s még kevésbé a forradalmi és konzervatív, reakciós és haladó.

Az anyag magasabb mozgásformáira (a szerves természetre, a társadalmi életre) az olyan ellentmondások jellemzőek, amelyek a régi és az új, az elhaló és a születő, a konzervatív és a forradalmi stb. harcának formájában nyilvánulnak meg. Természetesen, a magasabb mozgásformákban is megvannak az alacsonyabb formák ellentmondásai. Nincs szerves élet fizikai és kémiai folyamatok, s e folyamatok sajátszerű ellentmondásai nélkül. De nem ezek a szerves élet fejlődését meghatározó fő ellentmondások. Ezek az ellentmondások itt csak mellékes szerepet játszanak, alá vannak rendelve az életre jellemző fő ellentmondásoknak (anyagcsere, asszimiláció és disszimiláció, öröklődés és változékonyság stb.). A társadalmi életet egyáltalában nem lehet megérteni, ha a szervetlen természet sajátszerű ellentmondásai, mint például a vonzás és taszítás alapján közelítjük meg.

Az ellentmondások jellege, természete megszabja az ellentmondások megoldódásának sajátos útjait és módjait, a tárgyak fejlődésének sajátos törvényeit. Tekintsük például a vonzást és taszítást, amelyek kölcsönhatása nélkül nem lehetségesek fizikai jelenségek. Mivel a két folyamat ellentétes irányú, köztük „harc" folyik. A „harc" kifejezés itt más értelmű, mint a társadalmi folyamatokban, mindamellett a vonzás és taszítás kölcsönhatásának lényege az ellentétes, egymást kölcsönösen kizáró tendenciák összeütközése, amely objektíven a két tendencia közti ellentmondás leküzdését, megoldódását célozza. A szilárd testben a vonzás erői kerekednek felül, s a molekulák kapcsolódása tartós. A hő azonban erősíti a szilárd test molekuláinak rezgő mozgását, gyengül a molekulák közti kapcsolat, és a test a szilárd állapotból folyékony állapotba megy át. A további hevítés meggyorsítja a molekulák mozgását, növekszik a taszító erő, s a test folyékony állapotából gáznemű állapotba megy át. Az ellentétek „harca" a jelen esetben azzal fejeződik be, hogy kölcsönös viszonyuk a taszítás javára megváltozik.

A vonzás és taszítás ellentéteinek kölcsönhatása alkotja az atommagon belüli átalakulások alapját is. Ahhoz, hogy felszabadítsuk az atommagokban rejlő roppant energiát, mag-„lövedékekkel", például alfa-részecskékkel hatást kell gyakorolni rájuk. Ha az atomok bombázásakor az alfarészecske elegendő energiával rendelkezik ahhoz, hogy leküzdje az úgynevezett „potenciális gátat", a jelen esetben a taszítási erőt, úgy a ré-

szecske behatol az atommagba, és kiváltja a mag hasadását. Ahhoz pedig hogy az alfa-részecske kiszabaduljon a magból, belülről kell leküzdenie ugyanazt a gátat, amely ez esetben viszont a mag körül kis távolságban ható vonzási erő.

Egészen más jellegű az ellentétek kölcsönhatása a szerves világban. A növények és állatok változó létfeltételeikhez alkalmazkodnak, új tulajdonságok jönnek létre bennük, amelyek ellentmondásba kerülnek a régi öröklődéssel, s „harcra" kerül a sor a változékonyság és az öröklődés között, amely a régi öröklődés megváltozásával, új faj keletkezésével ér véget.

Különösen fontos figyelembe vennünk az ellentétek harcának sajátszerűségét a társadalom fejlődésében. Itt az ellentmondásokat a társadalom alapjának — az anyagi termelésnek — a fejlődése hozza létre. Az osztálytársadalomban a termelési mód ellentmondásainak kifejezője az osztályok harca. Az osztálytársadalomban az ellentétek harca gazdasági, politikai és ideológiai harc formájában nyilvánul meg. Az ideológiai harcot a filozófiai, közgazdasági, politikai, jogi, vallási, etikai stb. elméletek és nézetek küzdelme fejezi ki. A természet egyetlenegy területén sem mutatkoznak meg az ellentmondások ennyire változatos formában.

Nem csupán arról van szó, hogy a társadalom ellentmondásai különböznek a természet ellentmondásaitól. Mindegyik társadalmi alakulatnak az általános törvények és ellentmondások mellett megvannak a maga ellentmondásai, tehát sajátos fejlődési törvényei is. Igen fontos, hogy a társadalmi fejlődésben, különösen a korunkban végbemenő világtörténelmi átalakulásokkal kapcsolatosan megkülönböztessük az ellentmondások két fajtáját — az *antagonisztikus* és a *nem antagonisztikus* ellentmondásokat.

Az antagonisztikus és a nem antagonisztikus ellentmondások kérdése sajátosan társadalmi probléma, bár a szerves természetben is megfigyelhető valami hozzájuk hasonló. Antagonizmus van például a mikroorganizmusok némely fajtája között: egyes mikróbák (az antibiotikumok) elnyomnak vagy elpusztítanak másokat. Ezt az antagonizmust az orvostudomány bizonyos betegségek gyógyítására használja fel. Antagonizmus áll fenn különböző állat- és növényfajták között, amely abban jut kifeje-

zésre, hogy egyes állatok vagy növények a létért való küzdelemben elpusztítanak vagy elnyomnak másokat. Ha el is ismerjük, hogy bizonyos hasonlóság van az efféle természeti és társadalmi ellentmondások között, mégis hiba lenne a kettő azonosítása, a köztük levő különbségek szem elől tévesztése.

Azt, hogy a társadalmi ellentmondások antagonisztikus vagy nem antagonisztikus jellegűek, a társadalom szerkezete határozza meg.

Az antagonisztikus ellentmondások az ellenséges társadalmi erők, érdekek, célok és tendenciák olyan ellentmondásai, amelyek az osztályok ellentétes életfeltételeiből, létérdekeinek ellentétességéből fakadnak, és amelyeket rendszerint heves osztályharcban küzdenek le. Az antagonisztikus ellentmondásokra példa a földesurak és a parasztok, a burzsoázia és a proletariátus, a burzsoázia és a dolgozó parasztság, a gyarmatok és az imperialista országok viszonya. Antagonisztikusak az imperialista államok közti ellentmondások is, amelyek a világ felosztásáért, a befolyási övezetekért és az értékesítési piacokért folyó harcukban keletkeznek. Mint látjuk, az antagonisztikus ellentmondások sokrétűek, s ezért kiélezettségük foka is különböző. A legerősebb és a legmélyebb a kizsákmányolók és a kizsákmányoltak, különösen a burzsoázia és a proletariátus antagonizmusa.

A történelem számos példával igazolja, hogy az egymással ellenségeskedő kizsákmányoló osztályok vagy imperialista államok egyesülnek az elnyomott dolgozó osztályok elleni harcra. Ilyen esetekben még a köztük fennálló éles ellentmondások is háttérbe szorulnak, s különös erővel tör a felszínre a kizsákmányolók és kizsákmányoltak közti alapvető ellentmondás. Előfordulnak azonban olyan helyzetek is, amikor a kizsákmányoló, de nem hatalmon levő osztályok, valamint a dolgozó osztályok harcra egyesülnek az adott történelmi szakaszban közös és fő ellenségük ellen, amelyik mindegyiküket elnyomja. Az 1789-es polgári forradalomban például a polgárság és a dolgozó osztályok mint egységes harmadik rend keltek harcra a világi és egyházi feudális urak ellen. A gyarmati népeknek az imperialisták ellen ma folyó nemzeti szabadságharcában a nemzeti burzsoázia vagy annak egyes csoportjai gyakran az egész néppel együtt haladnak. Mindig figyelembe kell venni a konkrét történelmi helyzetet, és meg kell határozni, melyek a társadalmi fejlődés egyes szakaszainak fő ellentmondásai.

Az antagonisztikus ellentmondások fejlődésének általános törvényszerűsége, hogy egészen addig növekednek és éleződnek, ameddig az ellentétes oldalak és tendenciák heves konfliktusba nem kerülnek egymással. Az antagonisztikus ellentmondásoknál rendszerint az a tendencia nyilvánul meg, hogy a fejlődés folyamatában nem csökkennek, nem enyhülnek, hanem ellenkezőleg, elmélyülnek és egyre élesebb formát öltenek. Ebből erednek az antagonisztikus ellentmondások megoldódásának sajátos formái is: mivel léteznek olyan osztályok, amelyek körömszakadtáig védelmezik mindazt, ami régi, túlélte önmagát, és szembeszegülnek az új társadalmi rendszer megteremtésével — az antagonisztikus ellentmondásokat heves osztályharc, társadalmi forradalmak útján küzdik le.

A *nem antagonisztikus ellentmondások*, az antagonisztikusaktól eltérően, nem ellenséges erőknek, hanem olyan társadalmi erőknek és tendenciáknak az ellentmondásait fejezik ki, amelyeknek az ellentmondások mellett a fő, az alapvető kérdésekben közös érdekeik vannak. Ilyenek például a munkásosztály és a parasztság közti ellentmondások, a szocialista társadalom élenjáró és elmaradott elemei közti ellentmondások stb. Eltérően az összes előző alakulattól, a szocialista társadalom egyik legfontosabb sajátossága, hogy fejlődésének ellentmondásai nem antagonisztikus jellegűek.

E sajátosság miatt van az, hogy az ellentmondások keletkezése és leküzdése útján végbemenő fejlődés általános dialektikus törvénye a szocializmusban sajátos formákban jelenik meg és érvényesül.

Szocialista viszonyok közt e törvény érvényesülése legfontosabb vonásának azt kell tartanunk, hogy az ellentmondások itt az egész társadalom erkölcsi-politikai egységének alapján lépnek fel. A társadalom gazdasági, politikai és ideológiai érdekeinek és céljainak ez az egysége az elsőrendű tényező, amely lehetővé teszi, hogy a szocialista társadalom fejlődése során keletkező bármely nehézséget és ellentmondást sikeresen megoldjunk a burzsoá társadalomra jellemző áldozatok és pusztító következmények nélkül. Továbbá, a keletkező ellentmondások a szocialista társadalom egységének eredményeképpen nem

a kiéleződés, nem a polarizált, kiélezett ellentétekbe való átcsapás felé, hanem a fokozatos enyhülés és megoldódás felé tendálnak. Így például megoldódnak az ellentmondások a munkásosztály és a parasztság közt, a haladó és az elmaradott elemek közt, és megoldódnak a szocialista társadalom többi ellentmondásai is.

A társadalom egysége elősegíti az ellentmondások megoldását, az ellentmondások megoldása pedig még jobban megerősíti az egész társadalom egységét.

A nem antagonisztikus ellentmondások megoldódásának általános törvényszerűsége magától értetődően nem jelenti azt, hogy ezek az ellentmondások konkrét okok következtében, például helytelen politika vagy a politikai feladatok végrehajtása során elkövetett hibák esetében időlegesen nem éleződhetnek ki. Lenin — mint tudjuk — figyelmeztetett arra, hogy a marxista pártnak a parasztsággal kapcsolatos helytelen politikája még szakadásra is vezethet a munkásosztály és a parasztság között. Ezért az SZKP mindig különös figyelmet szentelt és szentel a munkásosztály és a parasztság szövetsége erősítésének, és határozottan visszaverte a trockisták nézeteit.

A nem antagonisztikus ellentmondásokban nincsenek elmélyülésükre és kiéleződésükre objektív okok, s ez lehetővé teszi, hogy helyes politika révén fokozatosan leküzdjék ezeket az ellentmondásokat. Ezért a szocializmus viszonyai között óriási jelentőségre tesz szert a szocialista társadalom vezető erejének, a kommunista pártnak a tevékenysége, amely a fejlődés során felmerült ellentmondások idejében való feltárására és leküzdésére irányul.

A kommunista párt, amelyet a materialista dialektika vezérel, felfedi a szocialista társadalom fejlődése folyamán keletkező ellentmondásokat, s a nép erőfeszítéseit az ellentmondások megoldására irányítja. A párt nem engedi meg, hogy az ellentmondások fejlődésük, növekedésük, érésük során kiélezett ellentétté váljanak, s kiválasztja azt a pillanatot, amikor megértek az ellentmondások megoldódásának feltételei. Eközben tekintetbe kell venni, hogy a tudatos erőnek az ellentmondások fejlődési és megoldódási folyamatára gyakorolt hatását nem szabad a

szubjektivizmus szellemében értelmezni. A szocializmusban is az a helyzet, hogy az ellentmondások megoldódásának objektív lehetőségéhez idő kell, hogy az ellentmondások sikeres leküzdéséhez bizonyos előfeltételekre és eszközökre van szükség. A helyzet sajátossága itt abban rejlik, hogy ez már nem spontán, nem vakon ható, hanem olyan dialektikus folyamat, amely lényegében a kommunista párt és a nép ellenőrzése alatt áll.

Bármennyire különbözzenek is egymástól a nem antagonisztikus és az antagonisztikus ellentmondások, a nem antagonisztikus ellentmondások is harcban oldódnak meg, az újnak a régi ellen, az élenjárónak, a haladónak az elavult, a konzervatív, a megcsontosodott, a bürokratikus, az elmaradott ellen vívott harcában. Durva hiba lenne, ha a nem antagonisztikus ellentmondások megoldódásának sajátszerűségét úgy fognák fel, mintha ezek az ellentmondások kibékülnének egymással. Itt is állandóan harcolni kell az ellentmondások és minden elavult, elmaradott, megcsontosodott leküzdéséért, amely zavarja az új, a haladó fejlődését.

A nem antagonisztikus ellentmondások lényegének hibás felfogását képviselte az irodalomban és a művészetben a „konfliktusmentesség" antimarxista elmélete. Ez az elmélet azt hangoztatta, hogy a szocialista társadalomban a fejlődés simán, akadálytalanul, a régi és az új közti harc nélkül, konfliktusok nélkül megy végbe. A konfliktusmentesség elméletének hívei szem elől tévesztették, hogy ha a szocialista társadalomban az új, a haladó nem küzdene az elavult ellen, akkor nem volna előrehaladás, hanem a pangás, a visszafejlődés lenne úrrá.

Mindennemű ellentmondás kizárólag harc útján oldódik meg, csupán a harc formái változnak az ellentmondások jellegétől függően. A harc egyik új formája, amely a szocialista társadalom építésében felmerült sajátszerű ellentmondások talaján jött létre, a bírálat és az önbírálat. „Az igazi építőmunka — hangoztatta Lenin — elválaszthatatlan a kritikától és annak tartalmától",[17] vagyis a kritika pozitív, konkrét, gyakorlati jellegétől, az ellentmondások leküzdését, a hibák és hiányosságok megszün-

[17] *Lenin* Művei. 31. köt. Szikra 1951. 439. old.

tetését célzó bírálattól. A kommunista párt nagyon fontosnak tartja a bírálatot és az önbírálatot mint fegyvert az újnak a régi ellen folyó harcában, mint a szocialista társadalom fejlődése során felmerülő ellentmondások feltárásának és megoldásának eszközét. A bírálat és az önbírálat az egyik olyan forma, amelynek révén a nép tudatosan, tevékenyen részt vesz a kommunizmus építésében, saját szocialista államának igazgatásában.

A szocialista társadalom is az ellentmondások leküzdése, a régi elhalása és az új kialakulása útján nő át a kommunista társadalomba. Ennek a folyamatnak az a sajátossága, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakától eltérően, itt már nincs harc az osztályok között, nem kell leküzdeni a kizsákmányoló osztályok maradványainak elkeseredett ellenállását. A kommunizmus építése a Szovjetunióban olyan viszonyok közt történik, amikor a társadalom valamennyi rétege korábban soha nem látott egységben van. „Ennélfogva természetes — mondotta Hruscsov a XXII. kongresszuson —, hogy a kommunizmus építése a legdemokratikusabb módszerekkel, a társadalmi viszonyok fejlesztése és tökéletesítése útján, a régi életformák elhalásának, újak keletkezésének, e formák összefonódásának, kölcsönhatásának útján valósul meg."[18]

Egyes burzsoá filozófusok szerint a szocialista társadalomban felmerült ellentmondások sajátszerű voltának elismerése a dialektika elárulását jelenti. Így például Merleau-Ponty és Jean Hippolyte mai francia filozófusok, más kollégáikkal együtt kijelentik, hogy az egymással küzdő társadalmi erők és osztályok antagonizmusa kiküszöbölhetetlen, örök, s hogy ez a dialektika lényege. Ezek a filozófusok abszolútummá emelik egy meghatározott történelmi időszaknak, az antagonisztikus társadalomnak az ellentmondásait, és semmibe veszik, hogy az ellentétek harca révén végbemenő fejlődés általános törvényének érvényesülése megváltozik az új történelmi viszonyok között. Némely újhegeliánus filozófus az efféle „dialektikát" „tragikus dialektikának" nevezi, mivel ebből az osztályok összeütközésének, a háborúknak stb. örökös, elkerülhetetlen volta következik. Való-

[18] Az SZKP XXII. kongresszusa. 179. old.

jában azonban a „tragikus dialektika" csupán fogás, amelynek segítségével a tőkés rendnek és a kapitalizmus antagonisztikus ellentmondásainak állandóságát próbálják bizonyítani. A kommunizmus győzelmével azonban teljesen megsemmisülnek az antagonisztikus ellentmondások.

A Szovjetunióban végbemenő kommunista építés tapasztalatai felfedték a régi, antagonisztikus társadalomtól örökölt és évszázadokon át felgyülemlett ellentmondások megoldódásának következő formáját: az ellentét fokozatos átalakulása különbséggé, majd a valaha fennállt ellentét minden maradványának megszűnése. Ilyen módon számolódik fel például a város és a falu, valamint a szellemi és a fizikai munka ellentéte.

Az ellentmondások egyes típusai vagy fajtái között nemcsak az a különbség, hogy a különböző ellentmondások jellege más és más, továbbá, hogy ennek következtében eltérőek megoldásuk útjai és módjai. Fontos az is, hogy az ellentmondások szövevényes hálózatában megkülönböztessük az alapvető és a nem alapvető, a fő és a nem fő ellentmondásokat. Az egyszerű tárgyak, s még inkább a bonyolult jelenségek és folyamatok nem egy, hanem több ellentmondást foglalnak magukban, s más jelenségekhez és folyamatokhoz sokféle ellentmondásos összefügés és viszony fűzi őket. Ezért igen fontos — s ez különösen érvényes a társadalmi életre, a társadalmi osztályok, valamint a pártok harcának stratégiájára és taktikájára —, hogy ne zavarjuk össze az alapvető és a leszármazott, a fő és a nem fő ellentmondásokat, hanem lássuk a köztük levő különbségeket, válasszuk ki azokat, amelyek az adott történelmi pillanatban döntőek, s ennek megfelelően szabjuk meg a gyakorlati tevékenység irányát.

Alapvető ellentmondás az, amelyik meghatározza vagy áthatja a leszármazott ellentmondásokat. A kapitalista termelési mód alapvető ellentmondása például a termelés társadalmi jellege és az elsajátítás egyéni tőkés jellege közti ellentmondás. Ez az alapvető ellentmondás határozza meg a kapitalizmus összes többi ellentmondásait, amelyek az alapvető ellentmondásból leszármazott ellentmondások. Így például a burzsoá társadalom termelésének növekedése és a lakosság tömegeinek ettől el-

maradó vásárlóereje közti ellentmondás az alapvető ellentmondásból leszármazott ellentmondás, és benne a kapitalizmus alapvető ellentmondása jelenik meg, jut kifejezésre.

A világ jelenlegi társadalmi fejlődésének alapvető ellentmondása a két társadalmi-gazdasági alakulat — a szocializmus és a kapitalizmus — közti ellentmondás. E nélkül az alapvető ellentmondás nélkül nem érthetnénk meg a világ jelenlegi fejlődésének többi ellentmondását, korunk sok nemzetközi problémáját.

A *fő* és a nem fő *ellentmondások* megkülönböztetése nagy fontosságú az általános fejlődési folyamat egyes szakaszainak, részleteinek helyes jellemzése szempontjából. A fejlődés változó objektív szükségleteitől és a körülmények alakulásától függően hol ez, hol pedig amaz az ellentmondás kerül előtérbe mint fő ellentmondás. Ami bizonyos viszonyok között fő ellentmondás, más viszonyok között nem fő ellentmondássá válik, és megfordítva. Így például, a szovjethatalom fennállásának első időszakában a világ leghaladottabb politikai hatalma és az elmaradott műszaki-gazdasági alap, elsősorban a nehézipar alacsony fejlettségi foka közti ellentmondás volt a fő ellentmondás. Amikor ez az ellentmondás megoldást nyert, a következő időszakban a fejlett szocialista ipar és az elmaradott sok milliónyi kisgazdaságra aprózódott földművelés ellentmondása lett a fő ellentmondás. Ez az ellentmondás is sikeresen megoldódott.

A jelenlegi nemzetközi viszonyok között döntő jelentőségűvé vált egy új világháború kitörésének elkerülése. Korunk egyik fő ellentmondása az új háború kirobbantására törő, legreakciósabb imperialista körök, valamint az emberiségnek a háború elhárításában legmélyebben érdekelt túlnyomó többsége közti ellentmondás. Ezért a jelenlegi nemzetközi viszonyok közepette rendkívül fontos feladat a tartós békéért folyó harcban érdekelt összes erők egyesítése.

A fő és a nem fő ellentmondások figyelembevétele lehetővé teszi, hogy a kommunista pártok meghatározzák azokat a feladatokat, kitűzzék azokat a helyes harci jelszavakat, amelyek mozgósítják a tömegeket a végső célhoz közelebb vivő, megérett feladatok végrehajtására. Éppen ezért mondta Lenin, hogy a dialektika a marxizmus lelke.

Lenin azt tanította, hogy csak az az igazi dialektikus, aki a feladatok tömegéből a fejlődés mindegyik szakaszán ki tudja választani a *döntő láncszemet*, amelynek birtoklása lehetővé teszi a többi feladatok láncolatának előrevonását. A fő és a nem fő ellentmondások megkülönböztetése, az a képesség, hogy lássuk az új ellentmondások növekedési folyamatát, a fő ellentmondások nem fő ellentmondásokká, illetve a nem fő ellentmondásoknak fő ellentmondásokká való átalakulását, lehetővé teszi a döntő láncszem megragadását az adott konkrét feltételek között.

4. TARTALOM ÉS FORMA. A KÖZTÜK LEVŐ ELLENTMONDÁSOK KELETKEZÉSE ÉS MEGOLDÓDÁSA

Az ellentétek harca útján végbemenő fejlődés egyik leglényegibb és legáltalánosabb megnyilvánulása a tárgyak tartalma és formája közötti ellentmondások létrejötte, fejlődése és leküzdése. Lenin, amikor a „Filozófiai füzetek"-ben felsorolta a dialektika elemeit, ezt írta: „a tartalom harca a formával és megfordítva. A forma levetése, a tartalom átalakítása".[19]

A *tartalom* és a *forma* kategóriái igen nagy jelentőségűek a fejlődési folyamatok megértése szempontjából. Minden tárgynak megvan a maga tartalma és a maga formája, s ezek csak szoros összefüggésükben foghatók fel. A *tartalom* a tárgy alapja, fő oldala, amely kifejezi a tárgy lényegét, és a tárgy minden elemében megnyilvánul. Például a termelési mód tartalma: a termelőerők, amelyek meghatározzák a termelési viszonyokat mint saját társadalmi formájukat. A szépirodalmi mű tartalma: a benne ábrázolt eszmék, amelyek a valóságnak, az emberek életének valamely oldalát tükrözik. Ez a tartalom áthatja az egész művet, témáját, meséjét, alakjait, nyelvezetét stb.

Tartalom nincs forma nélkül. A *forma* a tartalom létezési módja, a tartalom belső szervezettsége, struktúrája, amely lehetővé teszi a tartalom létezését. Az élő szervezet nem létezhetik

[19] *Lenin* Művei. 38. köt. 207. old.

meghatározott morfológiai struktúra nélkül. Önmagában a legkitűnőbb eszme sem műalkotás még, ha nem fejeződik ki művészi formában, művészi alakokban, s ha a műalkotás nem nyújt esztétikai élvezetet. A termelőerők nem létezhetnek meghatározott termelési viszonyok nélkül, amelyek fejlődési formájukat alkotják.

Nem szabad összetévesztenünk a tárgy *belső* formáját *külső* formájával. Egy költemény vagy regény szempontjából a nyomdai megformálás (a könyv alakja, bőr- vagy kartonkötése, nagy vagy kis betűs szedése stb.) *külső* forma, amelynek nincs jelentősége a műalkotás tartalmára nézve. A művészi alakok, a nyelvezet, a téma, a kompozíció stb. viszont az a belső forma, amely kifejezi az eszmei tartalmat, és amely nélkül a tartalom nem létezik. Ezért a tárgy formája a tárgy létének formája.

A tartalom és a forma — akárcsak a dialektika minden más kategóriája — nem mozdulatlan, merev valami. A kettő átmehet egymásba. Nincs köztük abszolút határ, s az, ami bizonyos összefüggésekben és viszonylatokban tartalom, más összefüggésekben és viszonylatokban forma lesz. A termelési viszonyok például a termelőerőkkel kapcsolatban formaként szerepelnek, míg az általuk létrehozott politikai felépítménnyel, joggal, ideológiai formákkal való viszonylatban ezek tartalmaként jelennek meg. A művészi alakok, a nyelvezet, a költői ritmus a műalkotás formája, de a tudományos kutatás tárgya, tartalma is lehet.

A forma és a tartalom között bonyolult dialektikus kölcsönös viszonyok állnak fenn. Mint láttuk, összefüggésük elsősorban abban áll, hogy egységet alkotnak: az egyik nem létezik a másik nélkül, bármely tárgyban vagy folyamatban mindig van tartalom és forma. Egységükben azonban a tartalom a fő, a meghatározó oldal. A tartalom határozza meg a formát, hozza létre saját maga formáját, s a forma a tartalomtól függ. A forma nem önkényes, hanem valamely meghatározott tartalom formája. S bár a tartalom nem az adott tartalom többé, ha nem ölt meghatározott formát, mégis a tartalom kettőjük kölcsönhatásának alapja. A forma által betöltött fontos szerepet a tárgyak tartalmának követelményei határozzák meg. Nem lehet például valamely tragikus tartalmú eszmét komédia formájá-

ban, vagy megfordítva, komikus eszmét tragédia formájában kifejezni. A kapitalizmus gazdasági rendje megfelelő felépítményt feltételez, s ez homlokegyenest eltér a szocialista társadalom felépítményétől, amely egészen más tartalom — a szocialista gazdasági rend — formája.

A forma, bár függ tartalmától, nem passzív, hanem tevékenyen hat a tartalomra, s a formának nagyon nagy szerepe van a fejlődésben. A forma kettős szerepet játszik: elősegítheti vagy megfordítva, fékezheti a tárgy fejlődését. Ez különösnek tűnhet. Ha a forma egységben van tartalmával és a formát tartalma határozza meg — mivel a tartalom létezési módja —, akkor miképpen zavarhatja a tartalmat, hogyan gátolhatja fejlődését? Ez az ellenvetés azonban megalapozatlan, mert a tartalom és a forma kölcsönös összefüggésének csak egyik oldalát — a kettő egységét — tartja szem előtt. Valójában azonban az egység nem merev, hanem dialektikus jellegű, azaz ellentétek egysége. Bármennyire szoros összefüggés van is a tárgyak tartalma és formája között, a kettő lényegileg különböző, s a tárgyak más-más oldalait képviseli. A köztük levő különbségből következik, hogy a két oldalnak a tárgyak fejlődési folyamatában eltérő tulajdonságai és tendenciái vannak. A tárgyak változása, fejlődése mindig tartalmuk — fő oldaluk, alapjuk — változásával kezdődik. A formához viszonyítva a tartalom a mozgékonyabb és változékonyabb elem. A forma stabilabb, kevésbé mozgékony. A forma, mivel a tartalomtól függ, a tartalom változása alapján változik, de nagyobb állandósága ellentmondásra vezet. Míg a tartalom szakadatlanul változik, a formában bizonyos ideig nem megy végbe gyökeres változás. A forma stabilitását nem szabad úgy értelmeznünk, hogy teljesen mozdulatlan. Még akkor is, ha a forma egészében véve, ideig-óráig ugyanaz marad, egyes tulajdonságai, elemei megváltozhatnak. Ezért a forma csak viszonylagosan stabil a szakadatlanul változó tartalomhoz képest. Ha figyelembe vesszük a tartalomnak és formának a fejlődési folyamatban meglevő különbségeit és különböző tendenciáit, akkor ennek segítségével megérthetjük kettőjük kölcsönös dialektikus viszonyát, valamint a forma kettős szerepét.

A tárgyak és jelenségek tartalmának és formájának kölcsön-

hatása különféle szakaszokon megy át. Tévedés lenne azt hinnünk, hogy a forma viszonylagos stabilitása mindig, minden feltételek között konzervatív tényező. A folyamat kezdetén a forma összhangban van tartalmával, és előmozdítja a tartalom fejlődését. Abban az időszakban, amikor a forma összhangban van a tartalommal, a forma meghatározottsága és stabilitása a fejlődést előrelendítő erő. Ha a forma pillanatonként változnék, nem tudná betölteni ezt a szerepét. Így például, az új termelési viszonyok mint forma, amely összhangban van tartalmával: a termelőerőkkel — hosszú időn át stabilak maradnak és elősegítik a társadalom termelőerőinek fejlődését. De annak arányában, ahogyan megváltozik a tartalom, ellentmondás keletkezik és fejlődik ki közte meg a forma között. Addig, ameddig a tartalom változásai jelentéktelenek, a forma továbbra is elősegíti a tárgy fejlődését. Az ellentmondás növekedése arra vezet, hogy megszűnik a forma és a tartalom összhangja, s a forma a fejlődés tényezőjéből a további fejlődést gátló tényezővé válik. Ezen a fejlődési fokon a forma stabilitása konzervatív elemmé lesz. Mint Marx írta, a termelési viszonyok bizonyos fokon a termelőerők fejlődési formáiból azok béklyóivá csapnak át. Ugyanezt láthatjuk más példákon is. Tudjuk, hogy a kommunista párt időről időre változtatásokat hajt végre Szervezeti Szabályzatában, amely tevékenységének szervezeti formáit rögzíti. Az új tartalom, a párt előtt felmerült új feladatok ellentmondásba kerülnek néhány elavult szervezeti formával, amelyek más viszonyok között pozitív szerepet játszottak. Az SZKP XXII. kongresszusa ezért új Szervezeti Szabályzatot hagyott jóvá, amely a kommunista társadalom felépítésével kapcsolatos feladatoknak megfelelően határozza meg a párt szervezeti felépítését és tevékenységének formáit.[20]

Az új tartalom és a régi forma ellentmondása a tartalom és a forma harcát eredményezi, amely az ellentéteknek a természetben, a társadalomban és a gondolkodásban érvényesülő harcáról szóló törvény egyik legfontosabb megnyilvánulása. A tarta-

[20] Az SZKP Központi Bizottsága 1962 novemberi plénumán úgy módosította a párt Szervezeti Szabályzatát, hogy külön pártszervek foglalkoznak az ipar és a mezőgazdaság pártirányításával. Erre a népgazdaság pártirányításának megjavítása érdekében volt szükség. — *Szerk.*

lom és forma harca mindaddig folyik, ameddig a régi formát fel nem váltja a megváltozott tartalommal összhangban levő új forma. Ez a harc gyakran igen szívós és elhúzódó. Mivel a forma az új tartalom létrejöttével nem automatikusan szűnik meg, hanem viszonylagos önállósággal rendelkezik, ezért a régi forma még a megváltozott tartalom ellenére is huzamosabb ideig fennállhat, nagy tehetetlenségi erővel rendelkezik, és ellenáll a változásnak. Az antagonisztikus társadalomban például az önmagukat túlélt formák mögött olyan osztályok, pártok, csoportok állnak, amelyek érdekeltek e formák megőrzésében és védelmezésében. De bármilyen ellenállást tanúsítson is a régi, elavult forma, a tartalom fejlődésével szükségszerűen, elkerülhetetlenül átadja helyét az új formának. Ezért van az, hogy a régi forma és az új tartalom közötti harc a fejlődés forrása. Ez a harc elősegíti a régi felváltását az újjal, az örökös mozgást és megújulást. A tartalom és a forma dialektikus fejlődésének jelentőségét kitűnően fejezte ki Csernisevszkij, a nagy orosz forradalmi demokrata.

„A formák örökös váltakozása — írta —, egy bizonyos tartalom vagy törekvés által életre hívott forma örökös elvetése ugyanazon törekvés fokozódásának, ugyanazon tartalom magasabbra fejlődésének következtében — aki megértette ezt a nagy, örök, mindenütt jelenlevő törvényt, aki megtanulta, hogy minden jelenségre alkalmazza — ó, mily nyugodtan hívja ki azokat az eshetőségeket, amelyektől mások megzavarodnak... nem sajnál semmit sem, ami túlélte idejét, s így beszél: »legyen, aminek lennie kell, de végül is lesz még ünnep a mi utcánkban!«"[21]

Csernisevszkij helyesen vont le forradalmi következtetéseket a jelenségek tartalmának és formájának fejlődési dialektikájából. A társadalmi élet feltartóztathatatlan előrehaladása során elsöpör, és új, haladóbb formákkal cserél fel minden elavult formát, amely a haladás gátjává vált.

A forma és a tartalom összhangját nem szabad úgy értelmezni, mintha a tartalom okvetlenül csak egyvalamely formában feje-

[21] *Csernisevszkij:* Válogatott filozófiai művei. 2. köt. 1950. 492. old. (oroszul).

ződhetnék ki. Egyazon tartalomnak számos forma felelhet meg. Köztudomású, hogy a burzsoázia diktatúrája parlamentáris köztársaság formájában is, alkotmányos monarchia formájában is, fasiszta terrorista diktatúra formájában is létezik. Egy és ugyanazon tartalom, amikor a különböző országok fejlődésének konkrét történelmi viszonyain keresztül tükröződik, más és más formát ölt.

A tartalom és a forma dialektikájának meg nem értése egyrészt azt a veszélyt idézi fel, hogy abszolutizálják a régi formát, félnek szakítani a megszokott formákkal, bár azok már a fejlődés útjában állnak. A kommunista pártot gyakorlati tevékenységében Leninnek az az útmutatása irányítja, hogy a fejlődésben beállott minden fordulat „elkerülhetetlenül arra vezet, hogy a régi forma nem felel meg többé az új tartalomnak".[22] A kommunista párt harcol mindennemű megcsontosodottság ellen, küzd a társadalom gazdasági, politikai és szellemi életében fennmaradt elavult formák megváltoztatásától való félelem és húzódozás ellen, és olyan formák kialakítására törekszik, amelyek maximálisan meggyorsítják az előrehaladást. Másrészt hiba lenne nihilista módon tagadni minden régi formát, pusztán azon az alapon, hogy régi. Az új tartalomnak nincs mindig szüksége új formára, hanem felhasználhatja a régi formát is, miután szükségleteihez idomította. A régi formák között vannak olyanok, amelyek a megváltozott viszonyok közepette is képesek még arra, hogy az új tartalmat szolgálják. A kommunista párt ezt figyelembe veszi tevékenységében. Így például a párt a földesúri-burzsoá Oroszország régi államgépezetének szétzúzása után megtartotta és új, szocialista tartalommal töltötte meg a régi rend számos — formáját tekintve — régi intézményét, például a bankokat, a postát stb.

A tartalom és a forma kölcsönös viszonyának helytelen értelmezése az egységes egész egyik oldalának mértéktelen eltúlzására, eltorzított kidomborítására vezethet. Így például az afféle torz jelenségnek, mint a *formalizmus*, az a lényege, hogy abszolutizálja a formát, és semmibe veszi a lényeget, tartalmat.

[22] *Lenin* Művei. 21. köt. 438. old.

A forma szerepének túlbecsülése a művészetben is formalizmusra vezet, elferdíti a művészet nagy társadalmi hivatását. A művészi forma nem öncél. Sőt, a művészi forma csak akkor lehet tökéletes, ha a tartalomnak van alárendelve, ha fontos társadalmi eszméket fejez ki.

A művészi forma semmibevétele a művészet hatóerejének, társadalmi szerepének csökkenésével jár. Bizonyos revizionista beállítottságú elemek, akik az egyes népi demokratikus országokban a szocialista realizmus ellen intéztek támadást, kijelentették, hogy nem a forma, hanem a tartalom dönti el, vajon realista-e vagy sem valamely műalkotás. A tartalom és a forma ilyesfajta szembeállításának és az élet realista visszatükrözési formája megvetésének semmi köze sincs a marxizmushoz. Az egészséges művészi ízléssel megáldott józan ember számára éppen azért idegen az absztrakcionizmus és a mai burzsoá művészet egyéb nyakatekert szüleménye, mert az absztrakcionizmus hívei tagadják a valóság művészi visszatükrözésének realista formáját. Realista művészi forma nélkül nem lehet realista tartalmú művészet.

A Szovjetunió Kommunista Pártja tevékenységében igen nagy jelentőséget tulajdonít a szervezeti formák, a vezetési formák és módszerek kellő időben történő megváltoztatásának, s annak, hogy összhangba hozza ezeket a formákat a kommunista építőmunka új szükségleteivel. Erről tanúskodik, hogy a párt megváltoztatta az ipar és a mezőgazdaság irányításának formáit és módszereit, tökéletesítette a szovjet népgazdaság fejlesztésének tervezési rendszerét, s a szövetségi köztársaságoknak nagyobb lehetőségeket nyújtott a gazdasági és kulturális építőmunka kérdéseinek önálló eldöntésére. A társadalmi élet és a termelés szervezeti formáinak fejlesztése roppant fontos, mert enélkül lehetetlen sikeresen fejleszteni a tartalmat, azaz megoldani a kommunista társadalom további építésének feladatait.

Tehát, a gyakorlati tevékenység legkülönbözőbb területein figyelembe kell venni a tartalom és a forma dialektikáját, s meg kell találni kettőjük helyes kölcsönös viszonyát.

Az ellentétek egységéről és harcáról szóló törvény vizsgálata során megértjük, hogy Lenin miért értékelte olyan nagyra e törvény szerepét a marxista dialektikában, amikor az ellentmondásokról szóló tanítást a dialektika „magvának", „lényegének" nevezte. Az ellentmondás, az ellentmondás megoldása a fejlődés igazi mozgatóereje, amely a mennyiségi változások minőségi változásokba való átcsapásának, a régi állapotból az új állapotba

való ugrásnak, minden létező szüntelen, örök mozgásának alapja. Az ok és okozat, a lehetőség és valóság, az egyes és általános, a tartalom és forma, a szükségszerű és véletlen stb. kategóriái összefüggésének és kölcsönhatásának ugyanez az alapja, mert e kategóriák egytől egyig elképzelhetetlenek ellentétük, egymásba való átcsapásuk nélkül. A valóság igazán tudományos és forradalmi marxista megközelítésének ezért elidegeníthetetlen sajátossága, hogy bátran elemzi az ellentmondásokat, fejlődésük tendenciáit, megoldásuk útjait, módjait.

A TAGADÁS TAGADÁSÁNAK TÖRVÉNYE

A mennyiségi változások minőségi változásokba való átcsapásáról, valamint az ellentétek egységéről és harcáról szóló törvények elemzése megmutatja, hogy e törvények hatása következtében az egyes tárgyakat és jelenségeket mások váltják fel végtelen folyamatban, és az ellentétek átcsapnak egymásba. A jelenségek vég nélküli változásának, az új és a régi, a születő és a pusztuló szakadatlan harcának van-e valamilyen objektív tendenciája, iránya? S ha vannak a fejlődésnek objektív tendenciái, melyek azok?

E kérdés körül a különböző nézetek, elméletek ugyancsak harcot vívtak és vívnak. A küzdelem kiváltképpen a társadalmi fejlődés irányának kérdésében vált élessé. A kapitalizmus felemelkedésének időszakában a polgári filozófia sok képviselője a társadalmi haladás eszméjét hirdette. A filozófusok hittek az emberben, az ember képességeiben, az igazságos és ésszerű világ megteremtésének lehetőségében. Igaz ugyan, hogy ésszerűnek a burzsoá világot tartották, amely akkoriban váltotta fel a feudális zsarnokságot és az emberek feudális jogfosztottságát. Mégis haladó meggyőződést vallottak, amelynek jelentőségét nem szabad kisebbítenünk, de már ugyanebben az időszakban megjelentek a pesszimista elméletek, amelyek a haladás korlátozott jellegét és az ember elkerülhetetlen hanyatlását bizonygatták. A polgári filozófia későbbi fejlődésében, különösen az imperializmus szakaszában egyre erőteljesebbé válnak a pesszimizmus és a kiábrándultság mozzanatai. Az önmagát túlélt kapitalizmus elkerülhetetlen pusztulását a burzsoázia ideológusai úgy fogják fel, mint a kultúra és az emberi társadalom összeomlását, mint „utazást az éjszaka birodalmába". A Nietzsche- és Spengler-tí-

pusú filozófusok az „Európa hanyatlását" jósló elméleteket hangoztatják. Széles körben hirdetik a történelmi folyamat „örök körforgásáról" és „rákszerű mozgásáról", vagyis visszafejlődéséről szóló nézeteket. Ezeket a pesszimista elméleteket kiterjesztik a természetre is. Jeans, a híres angol asztrofizikus „A világok mozgása" című könyvében így adott hangot a dekadencia gondolat- és érzésvilágának: a világmindenség „a maga életét éli, s éppúgy halad a születésétől a halálhoz vezető úton, mint mi mindannyian, mivel a tudomány nem ismer más változást, mint az átmenetet az öregségbe, és semmiféle más haladást, mint a sír felé tartó mozgást".

A marxista dialektika, elvileg általánosítva a természetben, a társadalomban és az emberi gondolkodásban végbemenő valóságos mozgást, a haladó tudományos megismerés egész útját, visszautasítja a fejlődés alapvető irányáról kiagyalt efféle tudományellenes elképzeléseket. A dialektikus materializmus azt állítja, hogy a bonyolult és gyakran tekervényes, rendszertelennek és kaotikusnak látszó mozgáson át az egyszerűtől a bonyolult, az alacsonyabbtól a magasabb felé haladó fejlődés alapvető vonala tör utat magának. A fejlődésnek ez az oldala — amely jelentős mértékben a dialektika már megvizsgált törvényeiből következik — a tagadás tagadása törvényében fejeződik ki a legmélyebben. E törvény helyét és jelentőségét a materialista dialektika törvényeinek és kategóriáinak rendszerében éppen az határozza meg, hogy a legjobban általánosított fogalmat nyújtja a fejlődés jellegéről, mivel feltárja a fejlődés alapvető fokainak belső összefüggését, egymásra következését és folytonosságát, azt az összefüggést, amely megszabja a mozgás előrehaladó menetét, a fejlődés bonyolult „spirális" formáját. Mi hát a tagadás tagadásának törvénye?

A mennyiségi változások minőségi változásokba való átcsapása folyamatának és az ellentétek harcának elemzésekor láttuk, hogy a fejlődés feltétlen és törvényszerű mozzanatként magában foglalja a *tagadást*. A minőségi változás a régi minőség tagadását jelenti. Tagadás nélkül lehetetlen lenne az egyik minőségnek a másikba való átmenete. Az ellentétek harca azzal tetőződik be, hogy az egyik ellentét győzelmet arat a másikon, ami ugyancsak az egyiknek a tagadását és a másiknak az állítását jelenti. A tagadás tehát nem valamiféle mellékes mozzanat, amelyet a fejlődési folyamatra kívülről erőszakolnak rá, hanem a tagadást maga a fejlődés lényege törvényszerűen feltételezi. A tagadás az egységes kettéhasadása, valamint a tárgyakban és jelenségekben levő, egymást kölcsönösen kizáró részek, tendenciák és erők keletkezése révén végbemenő fejlődés eredménye. Engels hangsúlyozta, hogy az igazi dialektikus tagadás „az ellentétekre való hasadás, ezeknek harca és megoldása".[1]

Csakugyan, mint az előző fejezetből kiviláglik, a dolgok, jelenségek belsőleg ellentmondásos volta azt jelenti, hogy olyan oldalt, tendenciát tartalmaznak, amely tagadásukhoz vezet. A proletariátus és harca például a burzsoázia és az általa védelmezett burzsoá rend tagadását jelenti, méghozzá olyan tagadását, amely nem kívülről jut a tőkés társadalomba, hanem a kapitalizmus lényegéhez tartozik. A tagadás a fejlődés immanens, azaz belsőleg szükségszerű mozzanata. Az ellentétek harca úgy bontakozik ki, mint az egyik oldalnak (a tagadás mozzanatának) harca a fennállót igenlő, védelmező oldal ellen. Az említett példában a proletariátus a burzsoázia — a tőkés termelési mód hordozója — ellen vívja küzdelmét. Az ellentétek harca az egyik ellentét pusztulásával és a másik győzelmével tetőződik be, vagyis annak tagadásával, ami korábban létezett, de túlélte idejét. A tagadás ezért a fejlődés szükségszerű, törvényszerű szakasza. Hegelnek mélységesen igaza volt, amikor a „belső negá-

[1] *Engels:* „Anti-Dühring". 363. old.

ciót" a fejlődés hajtóerejének nevezte. Marx a materialista dialektika jellemzése során ugyancsak hangsúlyozta a tagadás mozzanatának jelentőségét a fejlődésben. A „Tőké"-ben azt írta, hogy a materialista dialektika „a fennállónak pozitív megértésébe egyúttal tagadásának, szükségszerű pusztulásának megértését is belefoglalja, minden létrejött formát a mozgás folyamatában fog fel, tehát mulandó oldaláról is, semmi előtt meg nem hajlik, lényegét tekintve kritikus és forradalmár".[2]

A tagadás fontos szerepet játszik minden természeti, társadalmi és gondolkodási folyamatban, s a különböző folyamatokban más- és másféleképpen jelenik meg. Az uránnak rádiummá való radioaktív átalakulása egyvalamely kémiai elem „tagadásának" fajtáját jelenti, azt, hogy az adott elemből más kémiai elem keletkezik. Az, hogy a bimbót tagadja a virág és a virágot tagadja a termés, a növény fejlődésének szükségszerű mozzanata. A társadalom története elgondolhatatlan anélkül, hogy az új társadalmi rendszer ne tagadná az önmagát túlélt rendszert. Belinszkij helyesen mondotta, hogy a tagadás mozzanata nélkül a társadalom poshadt állóvízzé vált volna. A tudomány története azt mutatja, hogy a megismerés mozgása is a be nem bizonyosodott hipotézisek tagadásán, az új tényekkel, a fejlődő gyakorlattal ellentétbe került elméletek és formulák tagadásán át ment végbe.

Nem elegendő azonban a fejlődésben meglevő tagadás mozzanatának elismerése. Helyesen kell felfogni a tagadás mivoltát, dialektikus jellegét. Csak ebben az esetben válik világossá a fejlődés törvényszerű alapvonala, alaptendenciája.

A fenti példákból könnyen észrevehető, hogy a tagadást mint a fejlődés mozzanatát nem szabad abszolút tagadásként, vagyis olyan tagadásként felfogni, amely semmi pozitívumot nem tartalmaz. Ha így volna, lehetetlen lenne a fejlődés. Ha a bimbó tagadása a növény fejlődési ciklusában csupán tagadás lenne. nem volna átmenet a bimbótól a virághoz. Természetesen, a bimbót le lehet tépni és elégetni, s ez szintén tagadás lesz, de olyan tagadás, amely megsemmisíti, nem pedig létrehozza a nö-

[2] *Marx:* A tőke. I. köt. 23. old.

vény normális növekedése számára szükséges feltételeket. Az ilyen tagadás nem a *fejlődés feltétele*. Amikor a hitleri hordák lerombolták az évszázadok során létrehozott kultúrát, az szintén tagadás volt, de olyan, amelyik az emberiséget visszavetette a középkori sötétségbe. Amikor viszont a proletariátus a társadalmi forradalom révén megsemmisíti a tőkés rendet, akkor az ilyen tagadás új, az előzőnél hasonlíthatatlanul életképesebb társadalmi rendet teremt, amely a fejlődés korlátlan lehetőségeit tárja fel.

A tagadás tagadásának dialektikus törvénye a *fejlődés* törvénye. Ezért, ha a dialektika tagadásról beszél, nem akármilyen tagadásra gondol, hanem csak olyanra, amely a fejlődés előfeltétele és feltétele. „Tagadni a dialektikában — írta Engels — nem azt jelenti, hogy egyszerűen »nem«-et mondunk, vagy egy dolgot nemlétezőnek nyilvánítunk, vagy azt valami módon elpusztítjuk."[3] Képletesen szólva, a dialektikusan felfogott tagadás olyan „nem", amely egyidejűleg tartalmazza az „igent" is, vagyis a tagadás és az állítás egysége.

A tagadás dialektikus felfogásának nincs semmi köze sem a szkepticizmushoz, sem a nihilizmushoz, amely mindenben kételkedik, sem a múltban, sem a jelenben nem lát semmiféle pozitívumot, s mindent komor színekkel fest. Lenin az efféle tagadást „merő", „könnyelmű", „szkeptikus" tagadásnak nevezte. Az effajta tagadás szubjektív véleményt fejez ki, és nem a fejlődés objektív menetét tükrözi vissza. Lenin hangsúlyozta, hogy nem az ilyen tagadás „jellemző és lényeges a dialektikában — amely kétségtelenül tartalmazza magában a tagadás elemét, éspedig legfontosabb elemeként —, nem, hanem a tagadás mint az összefüggés mozzanata, mint a fejlődés mozzanata, a pozitív megtartásával, vagyis minden ingadozás nélkül, minden eklekticizmus nélkül".[4]

A művészet nagyszerű alakokban ábrázolta a tagadás két, eltérő jellegű fajtáját: a tagadást mint rombolást, mint szkepticizmust és mint abszolút kételkedést mindenben, valamint a tagadást mint a jobbnak, a tökéletesebbnek az előfeltételét, mint a haladásnak a forrását. Goethe

[3] *Engels:* „Anti-Dühring". 146. old.
[4] *Lenin* Művei. 38. köt. 211. old.

„Faust"-jában Mefisztó alakja, gondolkodásmódja, egész filozófiája a „merő" tagadást, a mindenáron való tagadást példázza.

Én vagyok az, aki tagad!
S joggal; mert minden, mi teremtetett,
megérdemli, ha tönkremegy;
jobb, ha nem teremtődik semmi.
Mit bűnnek, rontásnak nevezni
szokás, gonosznak röviden:
az én sajátos elemem.[3]

Mefisztó sok igaz kritikai gondolatot mond ki a régi világról. A tagadás rá jellemző szellemének van pozitív jelentősége is, mivel gonoszul kigúnyol mindent, ami egy helyben topog és megcsontosodott. De Mefisztó egy cseppet sem hisz abban, hogy lehetséges valami jobb. Faust szintén tagad, de ő azt tagadja, ami felett eljárt az idő, ami gátolja a haladást; ő hisz az emberben, az emberi észben, csillapíthatatlan mohósággal vágyik mindenre, ami tökéletes és szép.

Mivel a tagadás feltétele a fejlődésnek, egyben kifejezi a fejlődés szakadatlanságát és folyamatosságát, a különböző fejlődési szakaszok és mozzanatok, a tagadott és tagadó összefüggését. Ez a tagadás igen fontos oldala. A dialektikus tagadást nem szabad úgy értelmezni mint a fejlődés megszakadását, mint a régi és az új összefüggésének tagadását. A régi és az új már csak azért is összefügg egymással, mert az új nem a semmiből születik, hanem a régiből jön létre. Az összefüggés abban is megmutatkozik, hogy az új megtartja mindazt a pozitívumot, amit a régi magában foglalt. A régit tehát, az újat létrehozó mozgásban, az új nem egyszerűen elveti, hanem „megszüntetve-megtartja". A *megszüntetve-megmaradás* filozófiai fogalma egyidejűleg tagadást is és megtartást is jelent, a korábbi állapot tagadását, s mindannak a pozitívumnak a megtartását az újban, amit a korábbi fejlődés elért.

Például, az ember és az emberi tudat kétségkívül annak az állapotnak a tagadása, amely a természethez pusztán biológiailag alkalmazkodó és ösztönös pszichés működéssel rendelkező állatok tulajdonsága. Az állatvilágról az emberi világra való áttérés a legnagyobb ugrás volt a természet fejlődésében, de az

[3] Sárközi György fordítása.

állatvilág története az ember szükségszerű előtörténete volt. Az emberi tudat átalakult formában tartalmazza az állatok pszichikumának az egész korábbi fejlődés során elért eredményeit. A „megszüntetve-megmaradás", vagyis a tagadás és a megtartás dialektikus folyamata megvan a megismerésben is. A megismerés az érzékileg észlelttől az absztraktig, az egyestől az általánosig megtett útja során az új lépcsőfokon nem veszti el a korábban szerzett ismereteket, hanem megtartja, gazdagítja, s eközben magasabb fokra emeli őket. Az általános ismerete tartalmazza, de „megszüntetve-megmaradt" formában az egyesnek az ismeretét. Az „anyag" fogalmában például az anyagi világ valamennyi változatos tárgya visszatükröződik, de „megszüntetve-megmaradt" formában, legáltalánosabb és leglényegesebb oldalaival együtt, mint objektív valóság.

A következő példa megmutatja, mennyire fontos a gyakorlati tevékenység szempontjából, hogy a fejlődésben meglevő dialektikus tagadást úgy fogjuk fel, mint a tagadott és tagadó folytonosságának és belső összefüggésének kifejezését. Az előtt a társadalom előtt, amely hozzáfogott a szocialista átalakuláshoz, felmerül az új, szocialista kultúra építésének feladata. Veszélyes tévedés lenne, ha úgy vélnénk, hogy az új kultúra az egész előző kultúra merő tagadásán épül fel. Pedig az ilyen nézetek védelmezőkre is akadtak. V. Suljatyikov machista szociáldemokratának „A kapitalizmus igazolása a nyugat-európai filozófiában" című könyvében kifejtett állítása szerint a XVII—XVIII. századi filozófusok mindnyájan csak arra törekedtek, hogy megindokolják a tőkés rend igazságos voltát, s nézeteikben az objektív igazságnak szemernyi eleme sem található. Ebből az következett, hogy a proletariátus nem tud mihez fogni a polgári filozófiával, s hogy a régi és a marxista filozófia közt semmiféle összefüggés, folytonosság nem létezik, nem is létezhet. Lenin és más marxisták kigúnyolták az efféle elképzeléseket, és a „suljatyikovizmus" a régi és az új, a tagadott és a tagadó viszonyának vulgáris, anarchista, nem dialektikus felfogásával vált egyértelművé. A szovjethatalom első éveiben az ún. „proletkult" vezetői az egész régi kultúrát a kizsákmányolók kultúrájának nyilvánították, s azt erősítgették, hogy a proletár

kultúrának a múlt sok évszázados kulturális fejlődésétől teljesen elszigetelve kell felépülnie. Ezek az anarchista nézetek éreztették a hatásukat a filozófiában, az irodalomban, a zenében, valamint a tudomány és a művészet egyéb területein is. A vulgarizálók a múlt nagy íróit a nemesség, a kereskedők stb. önző ideológusainak nevezték, mivel nem látták meg művészetükben az általános emberi tartalom elemeit. Az illető írók alkotó munkásságának marxista osztályelemzését lapos szociologizálással cserélték fel, s így kárt okoztak, mert a munkásosztályt elszigetelték a múlt nagy kulturális örökségétől.

A kommunista párt, Lenin vezetésével, elvetette a proletkult eszméit. Lenin a marxista dialektikus módszer alkalmazásával feltárta a szocialista kultúra fejlődési törvényszerűségeit, s kimutatta, hogy a szocialista kultúra, bár következetesen tagadja a régi kultúrában mindazt, ami a kizsákmányoló, átmeneti tartalom kifejezője, ugyanakkor a kultúra egész előző fejlődésének folytatója. A szocialista kultúra kritikailag átértékeli és átdolgozza a múlt kultúráját, s megőrzi, megtartja mindazt, ami értékes benne.

A marxista filozófia úgy jött létre mint az előző filozófia tagadása, de amellett, hogy meghaladta mindazt, ami hibás volt a régi filozófiában, és ami nem állta ki az idő próbáját, egyszersmind megőrizte mindazt az igazságot, amit ez a filozófia tartalmazott.

A dialektikus tagadás lényegének megértése fontos a mindennapi tevékenység szempontjából is. A bírálat kétségkívül tagadás. De csorbítanók e fegyver élét, erőtlenné tennénk, ha úgy értelmeznénk a kritikát mint a régi abszolút tagadását. A kritika tagadja azt, ami túlélte önmagát, ami helytelen, maradi, sablonos, de egyben erősíti mindazt, ami a régiben pozitív és értékes. Az igazi kritika nemcsak tagadja a meg nem felelőt, hanem segítségünkre is van, hogy megszabaduljunk tőle, megmutatja a megbírált személynek az előre vezető utat. Más szóval, arra van szükség, hogy a bírálat a tagadás mellett állítás is legyen, nemcsak abban az értelemben, hogy megtartja a pozitívat, hanem abban is, hogy megmutatja a fogyatékosságok felszámolásának módjait.

A materialista dialektika elsőrendű jelentőséget tulajdonít a tagadásnak, mert a fejlődés feltételét és a különböző fejlődési fokok közti törvényszerű összefüggés mozzanatának kifejeződését látja benne. Ez lehetővé teszi a természetben, a társadalomban és a gondolkodásban végbemenő fejlődés alapvető irányának helyes feltárását.

2. A FEJLŐDÉS ELŐREHALADÓ JELLEGE ÉS FORMÁI

Már a tagadás szerepének elemzése is arra a következtetésre vezet, hogy a valóság progresszív, előrehaladó irányban fejlődik. Csakugyan, ha a dialektikus tagadásnak az a természete, hogy nem pusztán megsemmisíti, hanem megszüntetve-megtartja a régit, s megőrzi az összes pozitívumokat, akkor világos, hogy az új fok a fejlődés sokkal nagyobb lehetőségeit tartalmazza, mint az előző fok. Az előrehaladó fejlődés törvényszerűen következik abból, hogy minden új tagadás magában foglalja a korábban elért vívmányokat, s ezeket teszi meg a további mozgás alapjául. Ezért az új fok, az új fejlődési ciklus nem a régit ismétli meg, hanem a régi fölé emelkedő új kör, amely az előző fejlődés által elért vívmányokat ugródeszkának használja fel a további fejlődés számára.

Így például a tőkés termelési mód a feudális rendtől örökölt technikai alapon kezdte el fejlődését. A kapitalizmus erre az alapra támaszkodva, óriási lépést tett előre, s megteremtette a magasan fejlett technikával rendelkező gépi nagyipart. A kapitalizmust törvényszerűen és szükségszerűen felváltja a szocializmus. A szocializmus, amikor tagadja a kapitalizmust, már fejlettebb technikai alapra támaszkodik, mint annak idején a kapitalizmus. Most már nem a kézműipari termelés a fejlődés kiindulópontja, hanem a gépi nagyipar. A szocializmusnak, a kapitalizmus technikai vívmányai megtartása révén, lehetősége van arra, hogy előnyeinek kihasználásával, még gyorsabban előrelendítse a termelést. Képletesen szólva, az emberiség a múltból nem a hamut használja fel, hanem az életet tápláló tüzet, amely lehetővé teszi, hogy magasabbra emelkedjünk. Az ősember készítette kezdetleges szerszámokban mint lehetőség benne

rejlett a munkaeszközök további fejlődése. A fejlődés innen csak előre haladhatott. A korszerű gépektől nem indul és nem is indulhat el a kőkorszak felé tartó mozgás.

A tagadás dialektikus jellege és a fejlődésben játszott fontos szerepe megmagyarázza tehát az előrehaladó mozgás, az alacsonyabbtól a magasabb, az egyszerűtől a bonyolult felé tartó fejlődés okait.

Felmerülhet a kérdés: miért nevezzük a szóban forgó törvényt a tagadás tagadása törvényének? Nem szorítkozhatunk-e csak a tagadás fogalmára? Nem tesszük-e mesterségesen bonyolultabbá a fejlődés képét a kettős tagadás, a tagadás tagadása fogalmának bevezetésével? Ezekre a kérdésekre azt feleljük, hogy maga az objektív fejlődés tartalmazza a kettős tagadást, s a „tagadás tagadásának" fogalma csupán a tudatunktól függetlenül végbemenő folyamatok visszatükrözése.

Láttuk, hogy az, ami tagadásként jelenik meg, az idők folyamán maga is megváltozik, új minőségbe csap át, azaz tagadásnak van alávetve. S a tagadás láncolata végtelen. Hiba lenne azonban, ha azt gondolnánk, hogy ez a fejlődés simán, ellentmondások nélkül megy végbe. A valóságban a tagadás révén történő előrehaladó fejlődés ellentmondásokon át megy végbe, s a tagadás tagadásának lényege, a kettős tagadás szükségszerűsége minden egyes fejlődési ciklusban éppen a fejlődés ellentmondásos jellegéből, az ellentétek egysége és harca törvényének érvényesüléséből fakad.

A fentiek megvilágítása céljából képzeljük el két fél vitáját valamely tudományos kérdésben. Az egyik fél kimond valamilyen tételt (tézis). A másik fél tagadja ezt a tételt (antitézis). Az egymással harcoló két vélemény mindegyike tartalmazhatja az igazság elemeit, de mindkettő egyoldalúan, egymást kizáró véleményként áll szemben a másikkal. A vitatkozó felek közt kibontakozik a vélemények harca, amely azzal fejeződik be, hogy új tétel keletkezik, amely tagadja mindkét egymással harcoló előző nézetet. De amikor tagadja az előző tételeket, amikor feloldja az ellentétes vélemények vitáját, harcát, nem veti el az igazságnak azokat az elemeit, amelyeket egyoldalúan tartalmazott mindkét nézet, hanem bizonyos *szintézis* lesz,

amely felhasználja a vita fejlődésének pozitív mozzanatait. A szintézist nem úgy kell felfognunk, hogy mechanikusan egyesíti azt, ami korábban elkülönülten létezett, nem úgy, mint a két ellentét külsőleges összekapcsolását, hanem mint a fejlődés teljesen új lépcsőfokát. Ezen az új fokon az ellentétek harca révén megszűnik az előző fokokra jellemző egyoldalúság, s magasabb rendű igazság tárul fel, amely tartalmazza az összes korábbi pozitívumokat, egyúttal pedig eltűnik mindaz, ami átmeneti volt, ami nem bizonyult igaznak. Éppen ez az új fok a *tagadás tagadása*. A tagadás tagadása tehát törvényszerűen következik az ellentétek harcának megoldódásából.

Példának hoztuk fel a vitát (két ellentétes vélemény harcát), amely az igazság elérése révén oldódik meg. A tudomány története bővelkedik az ilyen példákban, melyek az emberi ismereteknek az objektív igazság felé tartó mozgását bizonyítják.

A XVII. században az az elmélet uralkodott, amely szerint a fény parányi részecskékből áll és terjedése a részecskék mozgásának törvényei szerint megy végbe. Ugyanebben az időben keletkezett az az elmélet, amely szerint a fény hullámtermészetű és a hullámok törvényei szerint terjed. A XIX. században Fresnel és Young munkái nagyszerűen igazolták ezt az elméletet. Úgy tűnt, hogy a két ellentétes vélemény harcában a második aratott győzelmet. A XX. században azonban felfedezték és bebizonyították, hogy a fény kvantumtermészetű, s emellett kitűnt, hogy a diffrakció és az interferencia a fény hullámtermészetéről tanúskodik, míg a fotoelektromos effektus, a fény kémiai hatása és egyéb jelenségek azt mutatják, hogy a fénynek egyúttal korpuszkuláris tulajdonságai is vannak.

A mai fényelmélet mint a tagadás tagadása magába ölelte és szintézisbe foglalta a korábbi elméletek pozitív elemeit, s megszabadította őket egyoldalúságuktól. Ugyanakkor azonban mint magasabb fok, mint bizonyos eredmény, nem jöhetett volna létre anélkül, hogy ne lett volna összefüggésben a régi elméletekkel, ne támaszkodott volna rájuk és ne használta volna fel őket.

A fejlődés mindenütt úgy megy végbe, hogy valamely fejlődési ciklus legfelső foka az egész előző mozgás szintézise. Ez a társadalom történetéből merített következő példán is látható. A manufakturális és a gépi termelés létrejötte előtt az egyes munkásra hárult a termék elkészítésével kapcsolatos valamennyi vagy csaknem valamennyi művelet végrehajtása. A

termelő ebben az értelemben univerzális munkás volt, aki az adott tárgy egész termelési folyamatát elvégezte. A manufaktúrában s kiváltképpen a gépi iparban a termelési folyamat számos különálló műveletre tagolódik, és mindegyik munkás az összfolyamatnak csupán egy részét hajtja végre. Az univerzális munkás „tagadása" az egyes művelethez kötött munkás. A szocializmus és különösen a kommunizmus viszonyai között azonban, a termelés automatizálása révén új típusú munkás jön létre, aki már nem az egyes műveleteket végzi el (ezt a mechanizmusok teszik meg helyette), hanem irányítja az egész folyamatot vagy jelentős részét. A munkás bizonyos értelemben ismét sokoldalúan fejlett munkássá, az egész termelési folyamat ismerőjévé válik, aki számos egymásba kapcsolódó szakmát elsajátított, de emellett persze egy meghatározott területen jó szakembernek kell lennie. Ez új fok, a tagadás tagadása, az egész előző fejlődés „szintézise", amely meghaladta az előző két fok egyoldalúságát és magába olvasztotta értékes vonásaikat: a régi munkás egyetemes hozzáértését és az új termelés magas technikai színvonalát.

A felhozott példák megmutatják, miért nem lehetséges, hogy valamely konkrét folyamat fejlődése az első tagadásnál fejeződjék be, hanem megköveteli e tagadás tagadását. Az új által tagadott régi és a régit tagadó új ellentétet alkotnak. Mindkét ellentétnek vannak olyan elemei, olyan tulajdonságai is, amelyek nem veszhetnek el a további fejlődésben, és olyanok is, amelyek eltűnnek, megsemmisülnek. Ezek az ellentétek mintegy olyan egyoldalúságok, amelyek eltűnnek a további fejlődés folyamán. Éppen ez történik a tagadás tagadásának fokán.

A fejlődés tehát befutja a jelenség állításának (létezésének), majd tagadásának s végül a tagadás tagadásának fokait. Annak következtében, hogy a legfelső fokon „szintetizálódik", beépül és átalakul mindaz, ami értékes volt a két előbbi szakaszon, s eltűnnek, megsemmisülnek az előző szakaszok elavult elemei — a fejlődés egészében véve felfelé ívelő vonalon, az egyszerűtől a bonyolult, az alacsonyabb rendűtől a magasabb rendű felé halad. A tagadás tagadásának törvénye ezért nagy jelentőségű a fejlődés alaptendenciájának szempontjából.

Az előrehaladó mozgás alaptendenciája könnyen felfedezhető a természet, a társadalom és gondolkodás fejlődésének még a legfutólagosabb áttekintése esetén is. A természetben az élettelen anyagról az élő anyagra történt átmenetben fejeződött ki e tendencia érvényesülése. Emellett a természet mindkét — élettelen és élő — részének megvannak a maga fejlődési fokai, amelyek közül mindegyik bonyolultabb és magasabb az előzőnél. Különösen jól látszik ez az élő természetben. Az élő anyag fejlődésének útja a szerveződés legegyszerűbb és legalacsonyabb formáitól az egyre bonyolultabb és magasabb formák, az egysejtű szervezetektől a többsejtűek, az alacsonyabb növény- és állatfajoktól a magasabb és bonyolultabb fajok felé vezet.

A társadalomban mindegyik új társadalmi-gazdasági alakulat a fejlődés magasabb fokát jelenti. Az alacsonyabbról a magasabbra emelkedés folyamata nemcsak egészében fogja át a társadalmi berendezkedést, hanem a társadalmi élet minden egyes oldalára — a technikára, a termelésre, a tudományra, a művészetre, az emberek életmódjára stb. — is kiterjed. A megismerés fejlődésének útját a világról alkotott első bátortalan és sok tekintetben még fantasztikus elképzelésektől a mai tudomány által elért igazán ragyogó csúcsokig megtett haladás jelzi.

Bármelyik területet nézzük is, mindenütt egy és ugyanaz az alaptendencia — a felfelé ívelő fejlődés — érvényesül. Világos, hogy ez a fejlődés objektív dialektikája érvényesülésének az eredménye.

A mozgás előrehaladó jellege bonyolult folyamat, amelyet nem szabad leegyszerűsítve értelmezni. A természet, illetve a társadalom előrehaladó fejlődése bolygónkon a véges és átmeneti formák és jelenségek egymást felváltó tömegében realizálódik. Nem az a helyzet, hogy mondjuk, egyvalamely növény- vagy állatfaj mindig felfelé ívelő vonalon fejlődik. A szerves világ egésze fut be előrehaladó fejlődést, az egyes fajok viszont keletkeznek és eltűnnek, egyes fajok másokká alakulnak. Egyes élő szervezeteknek az a képessége, hogy alkalmazkodjanak a változó létfeltételekhez, más fajoknak az alkalmazkodásra való képtelenségével és ennek következtében elpusz-

tulásával párosul. A társadalmi életben egyes alakulatok és társadalmi rendszerek elavulnak, s más alakulatok és rendszerek váltják fel őket. A dialektikus tagadás lényege folytán az egyes tárgyak felfelé ívelő fejlődését lefelé haladó fejlődés váltja fel, mivel tulajdon fejlődésükkel előkészítik önmaguk tagadásának feltételeit. Ha valami növekszik, fejlődik, ellentéteképpen másvalami elöregedik, elhal.

Az előrehaladó mozgás általános tendenciája mellett lehetséges, hogy a fejlődés vonalának egyes szakaszai nem előre, hanem hátrafelé irányulnak, a visszafejlődés, a regresszió mozzanatait fejezik ki. A társadalomban például nem egy csapásra aratnak győzelmet az új, a haladó erők. Gyakran vereséget szenvednek a régi erőitől, amelyek kezdetben szilárdabbak, mint az, ami új, s éppencsak létrejött. Ebből erednek a fejlődés elkerülhetetlen kitérői, az időleges visszaesések. Lenin szívesen idézte Csernisevszkij mondását, hogy a történelem nem a széles, sima és egyenes Nyevszkij proszpekt járdája. A társadalomban harc folyik az ellentétes osztályok és pártok között, s a küzdelem kimenetele az erőviszonyoktól függ. Az 1905-ös oroszországi forradalomban például az erőviszonyok nem a munkások és parasztok javára alakultak, s így vereséget szenvedtek. A fejlődés általános menetében azonban minden ilyen kitérő időleges, viszonylagos jellegű, mert a haladó erőket a vereségek megacélozzák, megerősítik, ezek az erők az újabb harci szakaszokban elkerülhetetlenül felülkerekednek és győzelmet aratnak. Ezért a régi és az új harcának minden bonyolult fordulóján, minden kacskaringón és törésen át utat tör magának a felfelé ívelő fejlődés alapvonala, amely nem időleges és viszonylagos, hanem állandó és abszolút. Oroszország munkásosztályát és parasztságát 1905-ben vereség érte, de 1917-ben övék lett a győzelem.

Az antagonisztikus társadalom feltételei között a haladás útján tett minden lépés emberi áldozatokba kerül. A kizsákmányoló osztályok a technika fejlődését nem a munka megkönnyítésére, hanem a dolgozók leigázására használják fel. A tudomány olyan nagyszerű vívmánya, mint az atomenergia felfedezése, nem annyira a békés célokat, mint inkább a háború

előkészítését szolgálja kezükben. A burzsoá filozófusok és szociológusok a fejlődés ellentmondásos jellegének láttán tagadják az előrehaladó fejlődés, a haladás eszméjét.

Hadd álljon itt a haladásról tett egyik efféle kijelentés. „Jóllehet — írja Anatol Rappoport chicagói egyetemi tanár — a technológiai haladás bebizonyított tény (az egy főre jutó kilowattóra mennyisége alapján), jóllehet a szervezett orvosi kutatas számos klinikai betegségen diadalmaskodik... jóllehet elterjedt az írni-olvasnitudás... elértünk-e valamit is? S ha igen, akkor miben? Természetes dolog, hogy kételkedünk a hangsebességet meghaladó jelenségek kutatásának értékében, ha azok atomtöltetű rakéták megalkotására vezetnek. Joggal kételkedünk a sajtótermékek kolosszális számának értékében, ha az amerikai ifjúság 85 százaléka comicsokon kívül nem olvas egyebet... Röviden szólva, mégha kétségtelen is, hogy a technológiai haladással járó nagy változások kitörölhetetlenek, az a komoly kérdés merül fel, vajon kívánatosak-e."[6]

A haladásra vonatkozó ilyen nézetek azon alapulnak, hogy nem értik meg: az ellenséges osztályokra szakadt társadalomban másként, hasonló ellentmondások nélkül nem mehet végbe az előrehaladó mozgás. Az ellentmondások fennállása nem lehet a haladás, az előrehaladó mozgás cáfolata. Figyelembe kell venni a haladás bonyolult voltát, és küzdeni kell a visszahúzó, reakciós erők ellen.

A burzsoá filozófusok a fejlődés előrehaladó jellegéről szóló dialektikus tétel ellen azzal is érvelnek, hogy bolygónkon nem mindig marad fenn az élet, s hogy a Földön nem lehetséges végtelen fejlődés. De ez a régi érv sem talál célba. Akárcsak az anyag bármely egyes létezési formája, az a bolygó, amelyen az anyag differenciálódása és az élőlények megjelenése számára — beleértve a gondolkodó ember létrejöttét is — kedvező feltételek jöttek létre, sok billió évben vagy a világmindenség végtelenségében mérve, átmeneti. De mégha az egyes bolygók a rajtuk fejlődő anyagi formák gazdagságával együtt végesek és el is pusztulnak, akkor sem pusztulhat el az anyag, nem semmisülhetnek meg mozgástörvényei, tehát az anyagnak az a képessége sem, hogy differenciálódjék, hogy valahol másutt, más

[6] *Anatol Rappoport:* How Relative Are Values? (Mennyire viszonylagosak az értékek?) E. T. C. folyóirat. 1951. VIII. köt. 3. Chicago. 182. old.

égitesten reprodukálja változatos formáit, beleértve az élet legmagasabb rendű megjelenését is. Az anyag, hangoztatta Engels, minden átalakulásban örökké ugyanaz marad, s ezért „ugyanazzal a vasszükségszerűséggel, amellyel a Földön legnagyszerűbb virágát, a gondolkodó szellemet, valaha ki fogja irtani, máshol és más időben újból létre kell azt hoznia".[7]

Tekintsük át most az előrehaladó fejlődés formáinak kérdését. Az alacsonyabb rendűtől a magasabb rendű felé, az egyszerűtől a bonyolult felé tartó mozgást szemléletesen nem egyenes vonal, nem is kör, hanem spirális formájában ábrázolhatjuk. Ez a fogalom: „a tagadás tagadása" a fejlődés spirális formáját tükrözi. Mint a természet, a társadalom és a gondolkodás történetéből merített számos tény mutatja, a fejlődés rendszerint magában foglalja a magasabb fokon a kiindulóponthoz történő visszatérés, de már új, magasabb alapon való visszatérés mozzanatát. Éppen ez a fejlődésnek a spirálishoz hasonló formája: a spirális minden egyes menetének vagy körének végéhez csatlakozik egy menet, kör eleje, de ez már a régi felett elhelyezkedő új menet, kör. A fejlődés legmagasabb foka, amely a tagadás tagadásaként jelenik meg, betetőz egy meghatározott — kicsiny vagy nagy — fejlődési ciklust, és számos esetben kitűnik, hogy a fejlődés legmagasabb pontja mintegy visszatérés, de magasabb alapokon, a fejlődés kezdeti, kiindulópontjához.

Magyarázatul lássunk néhány példát. Marx a „Tőké"-ben kimutatta, hogy a tulajdon tőkés formája a kistermelők tömegeinek kisajátítása révén jött létre; a kistermelők létfenntartási eszközeiket a tulajdonukban levő termelési eszközök segítségével szerezték meg. A nagy tőkéstulajdon a kistulajdon tagadása. A kapitalizmust viszont a tulajdon magasabb, szocialista formája tagadja. „A kisajátítókat kisajátítják." Ez a tagadás tagadása. A fejlődés mintegy visszatér a kiindulóponthoz, de már magasabb alapon. A közvetlen termelők, a dolgozók ismét a termelési eszközök birtokosai lesznek, de már nem az egyéni, hanem a kollektív tulajdon formájában. A tagadás tagadása tehát nem pusztán megismétli a kiinduló mozzanatot, hanem magába olvasztja, „szintetizálja" az előző fejlődési fokok összes

[7] *Engels:* A természet dialektikája 51. old.

eredményeit, s a ciklus magasabb fokán reprodukálja az eredeti fok bizonyos vonásait.

Az előrehaladó fejlődés spirális formája megtalálható a gondolkodás történetében is. Az antik filozófia az ösztönös dialektikától áthatott materializmussal kezdődött. Később, különösen a XVII—XVIII. században a gondolkodás metafizikus módszere került túlsúlyba. A metafizikus materializmus az ókori materialisták dialektikus természetmegközelítésének tagadása volt. A XIX. század közepén létrejött a dialektikus materializmus, amely a tagadás tagadása volt. A marxista filozófia mintegy betetőzte a filozófia sok évszázados fejlődési láncolatát ugyanazon a ponton, ahonnan elindult, ám összehasonlíthatatlanul magasabb alapon.

Gyakran ugyanez a fejlődési forma figyelhető meg a természetben, különösen az élő természetben. A magból például növény szökken szárba, amely azután ismét magot ad. Ez a mag az élet új ciklusában új növényt eredményez, amely nem a régi növények puszta megismétlődése, hanem magában foglalja a változékony környezethez való alkalmazkodás folyamán szerzett változásokat.

A természet, a társadalom és a gondolkodás legkülönbözőbb területeiről merített számos tény mutatja, hogy a fejlődés magasabb fokán, tartalmazza a kiindulóponthoz való — de új, magasabb alapon történő — visszatérés mozzanatát. Ezek a tények arról tanúskodnak, hogy a fejlődésnek ilyen formája nem véletlen, hanem szorosan összefügg annak a folyamatnak lényegével, amelyet a tagadás tagadásának nevezünk. Hiszen amikor a második tagadás „megszüntetve-megtartja", tagadja az elsőt, akkor ezzel törvényszerűen visszaállítja a kiinduló állapot bizonyos vonásait, tulajdonságait, melyeket annak idején tagadott az első tagadás.

Másként szólva, a kettős tagadás állítást eredményez, azaz új, magasabb alapon reprodukálja a fejlődés kiinduló mozzanatának egyes vonásait. Újból hangsúlyoznunk kell, hogy a régihez való visszatérést nem úgy kell értelmeznünk, mint pontos reprodukálását annak, ami volt, hanem úgy, hogy ez a visszatérés a réginek csupán néhány tulajdonságát, oldalát ismétli

meg. Ez — Lenin szavaival élve — „látszólagos visszatérés a régihez", vagyis olyan „visszatérés", amely nem a visszafelé, a megszűnt, már megtett fokok felé tartó mozgást képviseli, hanem előrehaladó mozgást az új, magasabb formák felé, amelyek sűrítve tartalmazzák mindazt, ami korábban érték és pozitívum volt.

Helytelen lenne azonban, ha a „hármasságot" valamiféle a priori sémának tartanánk, amelyet minden folyamatra rá kell erőszakolni. Lehetséges és gyakran elő is fordul, hogy valamely tárgy fejlődése nem okvetlenül három, hanem ennél több vagy kevesebb fokon halad át. Egyes folyamatokban világosan kivehető a kiinduló formához új, magasabb alapon történő visszatérés, más folyamatokban viszont ez kevésbé világos, csak részben fordul elő.

A tagadás tagadásának törvénye, éppúgy, mint a dialektika bármely egyéb törvénye, a fejlődésnek csak legáltalánosabb irányát és tendenciáját mutatja meg. Ez a törvény — hasonlóan a többi törvényhez — realizálódása során a tárgy természetétől és a tárgy fejlődésének feltételeitől függően módosul. Engels külön figyelmeztetett arra, hogy a tagadást „minden egyes eset különös természetének megfelelően"[8] kell végrehajtani.

Engels és Lenin kigúnyolták azokat, akik a marxizmust azzal vádolták, hogy a tagadás tagadása és a „triáda"[9] segítségével bizonyítják be a kapitalizmus pusztulásának és a szocializmus győzelmének elkerülhetetlenségét. Marx a valóságos tények halmazát kutatta, feltárta a kapitalizmus fejlődéstörvényeit, s csak az objektív folyamatok elemzése alapján szűrte le a kapitalizmus bukásának és a szocializmus győzelmének elkerülhetetlenségéről szóló következtetést. A dialektika viszont — közte a tagadás tagadásának törvénye is — csupán e tények kutatásának módszere volt.

A fejlődés általános dialektikus törvényeinek és a dialektika

[8] *Engels:* „Anti-Dühring". 146. old.

[9] „Triáda": a tézis – antitézis – szintézis séma szerint végbemenő fejlődés. Hegel filozófiai rendszerében a „triáda" mint a gondolat fejlődésének formája gyakran mesterkélt séma, amelynek kedvéért Hegel feláldozza a lét reális fejlődési folyamatát. A dialektikus materializmus megalapítói bírálták a hegeli „triádát".

kategóriáinak ismerete felvértez bennünket a tudományos módszerrel, amely a valóság helyes megközelítésének előfeltétele mind a kutatásban, mind pedig a gyakorlati tevékenységben. A dialektika törvényeinek és kategóriáinak ismeretében, tőlük vezettetve, meg kell találnunk, meg kell ragadnunk, meg kell állapítanunk azokat a sajátos formákat, amelyekben minden egyes jelenségben, folyamatban, eseményben, a különböző történelmi feltételek között, a különféle gyakorlati feladatok megoldása során kifejeződik az általános törvények működése.

Ez a dialektikus gondolkodásmód legnagyobb jelentősége, amely lehetővé teszi, hogy — Lenin szavaival élve — megállapítsuk „a korszak meghatározott gyakorlati feladataival való kapcsolatát, melyek minden új történelmi fordulatnál megváltozhatnak".[10]

A tagadás tagadásának törvénye sajátosan nyilvánul meg a szocialista társadalom feltételei között. E törvény érvényesülésének a szocializmusban az a legfőbb sajátossága, hogy a tagadás folyamata elveszti azt a romboló jellegét, amely az antagonisztikus társadalomban jellemző rá, ahol az önmagát túlélt régi rend erői minden eszközbe belekapaszkodnak, csakhogy fenntartsák ezt a rendet. Elmondhatjuk, hogy a dialektikus tagadás alkotó, teremtő, pozitív jellege a szocialista társadalomban jut a legvilágosabban és a legteljesebben kifejezésre. Az új feltételek között, a kizsákmányoló osztályok felszámolása után, a társadalom tudatosan hajtja végre az időszerűvé vált és történelmileg szükségszerű „tagadásokat", amelyek lehetővé teszik, hogy a fejlődés kiöregedett formáit óriási veszteségek nélkül új formákkal váltsák fel. A szocialista társadalom, amelyet a társadalmi törvények ismerete vezérel, tervszerűen fejlődik; így hajtja végre az elavult, a fejlődést gátló formák tagadását. Emellett a szocialista társadalom vezető ereje, a kommunista párt, mindegyik fejlődési fokon tudatosan és bölcsen összekapcsolja az új formákat azon értékekkel, amelyeket a megelőző szakaszok tartalmaztak.

A kommunista párt tudja, hogy a fejlődés olyan folyamat,

[10] *Lenin* Művei. 17. köt. Szikra 1955. 23. old.

amelyben a tagadás eleme fontos szerepet játszik, és ezért gondosan ápolja az új csíráit, amelyek még a régi méhében keletkeznek, azokat a csírákat, amelyeké a jövő. A burzsoá társadalomban viszont az uralkodó osztály eltiporja az új társadalmi rend csíráit, elemeit, akadályozza fejlődésüket, és csak a burzsoá diktatúra megszüntetése nyit tág teret e csírák, elemek fejlődése számára.

Az SZKP az új programban tudatosan tekinti úgy a szocializmusból a kommunizmusba való átmenetet mint számos olyan forma és elv dialektikus tagadásának a folyamatát, amelyek a termelőerők magas fejlettségének talaján óhatatlanul elöregednek és elavulnak. A jövőben, amikor már teljes győzelmet aratott a kommunizmus, törvényszerűen bekövetkezik a munka szerinti elosztás szocialista elvének, az irányítás állami formáinak stb. tagadása. E tagadási folyamatnak azonban az a sajátossága, hogy a fejlődés nem törések útján, hanem éppen ellenkezőleg, az élet szocialista formáinak maximális felhasználása és tökéletesítése útján történik, aminek folytán a régi „tagadása" az új, kommunista életformákra, a következő szakaszokra és lépcsőfokokra való átmenet előfeltételeinek és feltételeinek megérése arányában valósul meg.

A kommunista társadalom mint az emberiség egész megelőző, világméretű fejlődésének legmagasabb foka jelenik meg, amely szintetizálja magában mindazt a nagyot és értékeset, amit a népek az elmúlt korokban létrehoztak. A szovjet nép által megteremtett kommunista társadalom azonban a legmagasabb anyagi és szellemi fejlettség társadalma, az anyagi és szellemi javak bőségének társadalma, az összes emberi képesség és adottság harmonikus fejlettségének a társadalma lesz.

A tagadás tagadásának törvénye tehát az a törvény, amelynek működése megszabja a tagadott és a tagadó közti összefüggést és folytonosságot; ennek következtében a dialektikus tagadás nem merő, könnyelmű tagadás, amely elveti az egész előző fejlődést, hanem feltétele a fejlődésnek, amely fenntartja és megőrzi magában az előző szakaszok pozitívumait, magasabb alapon megismétli a kiinduló fokok egyes vonásait, és egészében előrehaladó, progresszív jellegű.

A tagadás tagadásának törvénye, mint a dialektika többi megvizsgált törvénye is, egyik fontos törvénye mind a létnek, mind pedig a megismerésnek. Ebben a tekintetben az a legfontosabb, hogy a megismerés mozgásában, logikájában rendkívül erőteljesen jelenik meg a dialektikus tagadás mozzanata mint tagadás a pozitívum megtartásával, s mint az emberi ismeretek előrehaladó fejlődésének feltétele. Lenin a „Filozófiai füzetek"-ben helyeslően idéz Hegel „A logika tudománya" című művéből, amelyből világosan kitűnik a dialektikus tagadás jelentősége a megismerés folyamán. A megismerésben megtett minden egyes új lépés — mutatta ki Hegel — összefügg a megelőző fokokkal. „... Az általános mindegyik további meghatározási fokra felemeli előző tartalmának egész tömegét, és (a megismerés. — *Szerk.*) dialektikus tovahaladása által nemcsak nem veszít el, sem pedig maga mögött nem hagy semmit, hanem magával visz minden megszerzettet s gazdagabbá és tömörebbé válik magában."[11]

Ez mind a gondolkodás történelmi fejlődési folyamatának, mind pedig az egyéni megismerési folyamatnak a törvénye. Éppen e törvény következtében válnak egyre gazdagabbá és „sűrítettebbé" a tudományos igazságok, s halad a megismerés az igazság egyre mélyebb megragadása felé.

A megismerési folyamat különösen jól illusztrálja a tagadás tagadása törvényének azt az oldalát is, amely szerint a fejlődés körök formájában megy végbe, s emellett mindegyik új kör legmagasabb pontján látszólagos visszatérés történik a kezdethez, de már mélyebb alapon. Így például a tárgyak emberi megismerése az érzéki-konkréttól az absztrakthoz halad, s onnan ismét visszatér a konkréthoz, de már mélyebb felfogásban, melyet a tudományos absztrakció folyamatának segítségével ért el.

Lássunk még egy példát. A gyakorlat az elmélet kezdete, kiindulópontja: az elmélet a gyakorlat szükségleteit és igényeit elégíti ki. De az elmélet, miután a gyakorlat alapján létrejött, ismét a gyakorlathoz fordul. Csakis a gyakorlat képes arra, hogy bebizonyítsa az elmélet igazi voltát, és csakis az emberek

[11] *Lenin* Művei. 38. köt. 216. old.

gyakorlati tevékenységében realizálódnak az elmélet vívmányai. A megismerés fejlődése a gyakorlattól az elmélethez és az elmélettől ismét a gyakorlathoz halad, de ez a gyakorlat már a valóság elméleti ismeretével gazdagodott. Minden egyes ciklus vége — a gyakorlat — egyúttal a megismerés új fejlődési ciklusának kezdete is. Az új ciklus szintén ezekből a láncszemekből áll, de a spirálisnak már új, magasabb köre stb.

E kérdések külön vizsgálatával a most következő fejezet foglalkozik.

A MEGISMERÉS FOLYAMATÁNAK DIALEKTIKÁJA

Mint az előző fejezetekben már említettük, a dialektika törvényei és kategóriái nemcsak a lét, hanem a gondolkodás, a megismerés fejlődéstörvényei is. Az objektív, tudományos megismerés folyamata éppúgy dialektikus, mint az objektív valóság.

Ez a fejezet a megismerési folyamat dialektikájának fő kérdéseivel foglalkozik. Áttekinti a dialektika, a logika és az ismeretelmélet kölcsönös viszonyát, az érzéki és a racionális összefüggését a megismerésben, az absztrakció szerepét, valamint az igazságnak és az igazság kritériumának problémáját. Mindez kiegészíti és elmélyíti a fejlődés dialektikus koncepciójának tartalmát.

1. A DIALEKTIKA MINT ISMERETELMÉLET. DIALEKTIKUS ÉS FORMÁLIS LOGIKA

A megismerés a valóság visszatükrözése. A megismerés bonyolult dialektikus folyamat, amelynek során elménk behatol a dolgok lényegébe. A megismerés ellentmondások keletkezésén és megoldódásán át halad, s aktív, alkotó jellegű, mert az objektív világ törvényszerűségeinek feltárásával együtt megmutatja az objektív világ átalakításának, megváltoztatásának útjait.

A materialista dialektika, amely a gondolkodás tudománya is, történelmileg tanulmányozza tárgyát, feltárja a megismerés eredetét és fejlődését. „Az ismeretelméletben — írta Lenin — mint a tudomány minden más ágában — dialektikusan kell gondolkodnunk, vagyis ismereteinket nem szabad készeknek és változatlanoknak feltételezni, hanem meg kell vizsgálnunk,

hogyan keletkezik a *nem tudásból a tudás*, hogyan lesz a nem teljes, nem pontos tudás teljesebbé és pontosabbá."[1]

A múltban számos gondolkodó a megismerést és a megismerési formákat objektív tartalmuk tisztázásától függetlenül vizsgálta. Azt feltételezték, hogy a gondolkodás törvényei semmilyen kapcsolatban nincsenek a lét törvényeivel. Az ilyen felfogásra példa *Kant* gnoszeológiája (ismeretelmélete). Kant az emberi megismerést és formáit a valóságos megismerési folyamatot megelőzően és attól függetlenül próbálta elemezni. A gnoszeológia legfőbb feladatának a megismerés a priori (tapasztalat előtti) feltételeinek és formáinak tisztázását tartotta. Kant a gondolkodás formáit elszakította objektív tartalmuktól.

A megismerés valóságos törvényei csak akkor érthetők meg, ha az ismeretek objektív tartalmát elemezzük. *Hegel* a gondolkodás formáit az eleven, reális tartalom formáinak tekintette, amelyek összefüggnek az objektív világgal. S ez helyes is. Hegel filozófiájában azonban nem a gondolkodás törvényei és formái tükrözik vissza a természet törvényeit, hanem megfordítva, a természet törvényei a szellem fejlődési törvényeinek halvány másolata.

A marxista filozófia abból indul ki, hogy az úgynevezett szubjektív dialektika (gondolkodásunk fejlődése) az objektív dialektikának (az anyagi világ jelenségei fejlődésének) visszatükröződése: „... a gondolkodás törvényei és a természet törvényei — írta Engels — szükségképpen megegyeznek egymással, csak az kell, hogy helyesen felismerjük őket".[2]

A gondolkodás törvényeinek és a lét törvényeinek egysége nem azt jelenti, hogy nincs köztük semmiféle különbség. Tartalmukat tekintve egységesek, de létezési formáikat tekintve különbözőek: emezek objektíve léteznek, amazok pedig az emberi tudatban mint az objektív törvények visszatükröződései. „A logika törvényei — írta Lenin — az objektívnek a tükröződései az ember szubjektív tudatában."[3] Ha viszont a természet törvényei és a gondolkodás törvényei tartalmukat tekintve

[1] *Lenin* Művei. 14. köt. 98. old.
[2] *Engels:* A természet dialektikája. 235. old.
[3] *Lenin* Művei. 38. köt. 167. old.

egységesek, akkor a *dialektika*, a fejlődésről szóló mélyenszántó és minden oldalra kiterjedő tanítás, magába foglalja az *ismeretelméletet (gnoszeológiát)* és a *logikát*, amelyek a gondolkodás, a megismerés fejlődési törvényeit tanulmányozzák.

Az emberi megismerőképesség történelmi jellegű, s az embernek, valamint gondolkodási szervének — agyának — fejlődésétől függ. A megismerőképességnek mint sajátosan emberi tevékenységnek létrejöttében és fejlődésében döntő szerepe volt a társadalomnak. A megismerési folyamat társadalmi-történelmi jellegű, és fejlődése összhangban van a társadalom fejlődésével. A *megismerés végső célja* a társadalmilag nélkülözhetetlen gyakorlati szükségletek kielégítése.

Marx előtt a materialista ismeretelmélet az elszigetelt egyénként felfogott embert tartotta a megismerés szubjektumának. Mivel nem értette meg az ember társadalmi voltát, ezért az egyes ember érzeteinek és gondolkodásának lényegét úgy próbálta feltárni, mintha az emberek pusztán természeti lények lennének. A valóságban viszont a megismerés nem elszigetelt egyének műve (ilyen ember nincs is), hanem az embereké mint a társadalom tagjaié, és szükségleteik kielégítését szolgálja.

A dialektika a megismerés fejlődéstörvényeit az ismeretek egész történetének elvi általánosítása alapján tanulmányozza. A megismerés fejlődéstörvényeinek feltárása céljából elemezni kell a filozófia történetét, az egyes tudományok történetét, a gyermek szellemi fejlődésének történetét, az emberi gondolkodás előtörténetét (az állatok pszichikumának fejlődését), a nyelv történetét, .valamint a pszichológiának és a magasabb rendű idegműködés fiziológiájának adatait. A tudományos ismeretek mindegyik említett területe a megismerési folyamat egyik vagy másik oldalára derít fényt. A filozófia és az egyes tudományok története megmutatja az emberi ismeretek fejlődési folyamatát. a nem tudástól a tudás, a nem teljes tudástól a minden oldalra kiterjedő mélyreható tudás felé haladó mozgását. A magasabb rendű állatok magatartásának, a gyermek szellemi fejlődésének s a nyelv történetének tanulmányozása lehetővé teszi, hogy megértsük az ember megismerőképességeinek (az érzéki tapasztalatnak és a gondolkodásnak) keletkezési és fejlődési folyama-

tát. A pszichológia anyagot szolgáltat annak megértéséhez, hogy miképpen megy végbe az érzékelés, az észlelés, a képzeletalkotás és a gondolkodás folyamata. A magasabb rendű idegműködés fiziológiája az érzékszervek és a gondolkodás működését tanulmányozza, vagyis feltárja az érzékelés és a gondolkodás anyagi alapjait. Az utóbbi időkben kialakult és kifejlődött a tudományos ismereteknek egy új ágazata: a kibernetika. E tudomány adatainak is nagy jelentőségük van abból a szempontból, hogy a megismerést a valóság visszatükröződéseként fogjuk fel. A kibernetika a gondolkodás egy vonatkozását vizsgálja, a gondolkodást mint információk feldolgozásának folyamatát.

Nemcsak a dialektika tanulmányozza a gondolkodás törvényeit és formáit. A formális logika is ezzel foglalkozik. Ezért felmerül a kérdés, mi a dialektika és a formális logika viszonya, milyen különbség van köztük a gondolkodás tanulmányozásának megközelítése tekintetében.

A *formális logika* a gondolkodás formáiról, valamely ítélet más ítéletekből való következésének szabályairól és formáiról szóló tudomány. A formális logika a gondolkodás formáit szerkezetük, felépítésük oldaláról tanulmányozza, leírja a gondolkodásnak a valóság megismerésében alkalmazott legegyszerűbb fogásait, megfogalmazza azokat a szabályokat, amelyek alapján valamely ítélet más ítéletekből levezethető. A formális logika különösen ilyen kérdéseket old meg: milyen részekből áll a következtetés, miképpen kapcsolódnak össze benne az egyes gondolatok, mikor következik ezekből a gondolatokból hitelt érdemlő zárótétel és mikor nem stb. A formális logika igen fontos része a bizonyításról, a bizonyítás szerkezetéről, fajtáiról, a bizonyításban előforduló hibákról szóló tanítás. Az elemi szinten helyes gondolkodásnak elengedhetetlen feltétele, hogy a gondolatokat helyesen tudja összekapcsolni az okfejtésben.

A formális logika jellemző sajátossága, hogy a gondolkodási formák szerkezetének tanulmányozásakor elvonatkoztat e formák keletkezésétől és fejlődésétől. A formális logika a már kialakult ítéleteket, fogalmakat, következtetéseket ragadja meg, s ezeket formájuk, szerkezetük oldaláról írja le. Emellett meghatározott törvényekből — az azonosság törvényéből, az ellent-

mondás törvényéből, a kizárt harmadik törvényéből és az elégséges alap törvényéből — indul ki; ezek a törvények a gondolkodás szabatosságának, következetességének és bizonyítottságának feltételeit fogalmazzák meg.

Az *azonosság törvénye* azt mondja ki, hogy egy és ugyanazon gondolatnak valamely okfejtés határain belül azonosnak kell lennie önmagával. Az *ellentmondás törvénye* szerint a gondolkodásban nem szabad logikai ellentmondásnak lennie: két ítélet, amelyek közül az egyik valamit állít a tárgyról, a másik ugyanarról a tárgyról ugyanabban az időben és ugyanabban a viszonylatban ugyanazt tagadja — nem lehet egyidejűleg igaz. A *kizárt harmadik törvénye* azt állapítja meg, hogy két ellentmondó ítélet közül, amelyek közül az egyik tagadja a másikat, az egyik igaz, a másik hamis. Harmadik ítélet kizárt. S végül, az *elégséges alap törvénye* azt szögezi le, hogy bármely ítéletet csak akkor lehet igaznak tartani, ha igazságát kellően megalapozzák.

A formális logikának mindezeket a törvényeit bármely tárgyról való gondolkodásunkban be kell tartani. Megsértésük hibákra vezet, s gondolkodásunkat illogikussá, tarthatatlanná teszi. Különösen az ellentmondás törvényének megsértése okoz zavart, homályosságot, következetlenséget a gondolkodásban. Így például, találkozhatunk ezzel a két ellentmondó állítással: 1. „A mechanikus szemlélet a filozófiában haladó jelenség" és 2. „A mechanikus szemlélet a filozófiában nem haladó, hanem reakciós jelenség." Mindkét ellentmondó állítás igaz, ha a mechanikus szemléletnek a különböző korokban játszott szerepéről van szó. A XVII—XVIII. században a mechanikus szemlélet haladó szerepet játszott, előre tett lépést jelentett a teológiához és a skolasztikához képest, viszont a mai viszonyok közt visszahúzó erő, gátolja a filozófia és a tudomány fejlődését. A szóban forgó két ítélet azonban logikailag összeférhetetlen, ha a mechanikus szemléletről egy és ugyanazon korban, vagyis azonos feltételek között és azonos viszonylatban van szó. Ha a mai mechanikus szemléletről azt állítják, hogy a dialektikus materializmushoz viszonyítva reakciós is meg haladó is, úgy ez a gondolatmenet zavaros, logikailag ellentmondásos lesz, a benne foglalt két gon-

dolat nincs összhangban. „»Logikai ellentmondásnak« — írta Lenin — persze, helyes logikus gondolkodás esetén — *sem* a gazdasági, *sem* a politikai elemzésben nem szabad lennie."[4]

Az ellentmondás logikai törvénye, helyes felfogása esetén, teljesen összeegyeztethető azzal, hogy elismerjük az ellentmondások létezését az objektív világban és gondolkodásunk fejlődésében. Ez a törvény a kialakult gondolatok összefüggésének törvénye, amely elvonatkoztat a gondolatok keletkezésétől és fejlődésétől. A megismerés fejlődési folyamatában a fogalom változtathatja tartalmát, elmélyülhet, fejlődhet, s mint később látni fogjuk, ellentmondásba juthat önmagával.

A megismerésben jelentkező ellentmondásokat, amelyek az objektív világ ellentmondásait és az objektív világ visszatükrözési folyamatának ellentmondásos jellegét fejezik ki, nem szabad összecserélni a formális logikai ellentmondásokkal, amelyek az egyes ember következetlen gondolkodása folytán keletkeznek. Az előbbiek törvényszerűek, és a világ bonyolultságában, ellentmondásaiban történő mindenoldalú megismerése szempontjából szükségszerűek; az utóbbiak viszont megnehezítik, hogy eljussunk az igazsághoz, nem az objektív ellentmondásokat tükrözik vissza. Ezért a formális logikai ellentmondásokat ki kell küszöbölnünk, és világos, következetes gondolkodásra kell törekednünk.

A gondolkodásnak a formális logika által leírt törvényei a dolgok legegyszerűbb viszonyait tükrözik. Az azonosság törvénye például a valóság jelenségeinek hasonlóságát, a tárgyak viszonylagos állandóságát és meghatározottságát fejezi ki. Az okfejtésben szereplő gondolatnak azért kell világosnak és meghatározottnak lennie, mert a tárgy, változékonysága ellenére is, minőségileg viszonylag állandó.

A formális logika törvényei a tárgyak meghatározott oldalát — viszonylagos állandóságuk mozzanatát tükrözik. S mivel a valóság jelenségeinek valamely oldalát tükrözik vissza, lehetséges, bár korlátozott mértékben, hogy új ismeretek elérésének módszeréül szolgáljanak. Engels írta: „Még a formális logika is mindenekelőtt új eredmények elérésének, az ismertről

[4] *Lenin* Művei 23. köt. Szikra 1951. 33. old.

az ismeretlenhez való továbbhaladásának módszere, és ugyanez, csak sokkal messzebbmenő értelemben, a dialektika is, amely emellett, mivelhogy áttöri a formális logika szűk látókörét, egyúttal egy átfogóbb világnézet magvát foglalja magában."[5]

Valamely tárgy tanulmányozása során szükségszerű, hogy elvonatkoztassunk bizonyos oldalaitól, és figyelmünket *egy* oldalára rögzítsük. Így tesz minden tudományág. A matematika például elvonatkoztat a tárgyak minőségi meghatározottságától, s a tárgyakat mennyiségi és térbeli viszonyaik oldaláról tekinti. Az ilyen elvonatkoztatás szükségszerű a világ beható megértése szempontjából. Sohasem szabad azonban elfelednünk, hogy a tárgynak vannak más oldalai is.

Ez a formális logikára is vonatkozik. A gondolkodási formák tanulmányozása során el lehet vonatkoztatni e formák fejlődésétől, de nem lehet kizárólagosnak tartani azokat a törvényszerűségeket, amelyek a valóságnak csak egyik oldalát — a dolgoknak és az emberi fejben való visszatükröződéseiknek viszonylagos állandóságát — fejezik ki. Ha a formális logikát a gondolkodás egyedüli tudományává, törvényeit pedig a valóság jelenségeinek egyetemes megismerési módszerévé teszik, ez metafizikára, valamint az objektív valóságban és megismerésében megnyilvánuló fejlődés és ellentmondások tagadására vezet.

A *dialektikus logika* nem tagadja a formális logika jelentőségét, de egyúttal kijelöli helyét a gondolkodás törvényeinek és formáinak tanulmányozásában, s küzd az ellen, hogy a formális logikát a gondolkodás törvényeinek és formáinak egyedüli tudományává tegyék. A dialektika mélyrehatóan, minden oldalról tanulmányozza a fejlődést, amelytől a formális logika elvonatkoztat a gondolkodás vizsgálata során. Ezért a dialektika lehetővé teszi, hogy megértsük a gondolkodás azon oldalának a jelentőségét is, amelyet a formális logika tanulmányoz. A kész gondolkodási formák kapcsolatának, a gondolkodás szerkezetének törvényei csak a gondolkodás, a megismerés fejlődéstörvényeinek alapján érthetők meg.

[5] *Engels*: „Anti-Dühring". 139. old.

A dialektikus logika tartalma: az objektív világ jelenségeinek viszonyait, kölcsönös átmeneteit, ellentmondásait visszatükröző fogalmak viszonyainak, átmeneteinek, ellentmondásainak tanulmányozása. A dialektika nem éri be azzal, hogy felsorolja a gondolkodás mozgásának különböző formáit (az ítéletek, a fogalmak, a következtetések formáit), hanem megállapítja alárendeltségi viszonyukat, s kimutatja, hogyan megy át a megismerés fejlődési folyamatában az egyik forma a másikba.

A dialektikus logika fő kérdése az igazság problémája. A dialektikus logika a gondolkodás formáit tartalmi szempontból vizsgálja, s kimutatja, hogyan szerzünk a gondolkodás formáiban igaz ismeretet a világról.

A dialektikus logika azt követeli, hogy a tárgyat és az emberi tudatban való visszatükröződését minden oldalról vizsgáljuk: fejlődésében, önmozgásában, más tárgyakkal való lényegi összefüggéseiben, ellentmondások keletkezésén és megoldódásán át, mennyiségi és minőségi változásaiban stb. szemléljük.

A dialektikus logikának nincsenek a dialektika törvényeitől eltérő külön törvényei. A dialektika valamennyi törvénye a dialektikus logikának is törvénye. Míg a formális logika törvényei a dolgok legegyszerűbb viszonyait, az anyagi világ egyes oldalait — a nyugalom, a viszonylagos állandóság mozzanatát — fejezik ki, a dialektikus logika törvényei a valóság jelenségeinek leglényegesebb törvényszerűségeit tükrözik vissza, s a jelenségeket fejlődésükben szemlélik, amely mint mozzanatot magába foglalja a viszonylagos nyugalmat és a viszonylagos állandóságot.

A dialektikus logika lényegét és a tárgyának tanulmányozásával kapcsolatos alapvető módszerbeli követelményeit Lenin a következőképpen fogalmazta meg:

„Ahhoz, hogy valóban ismerjük a tárgyat, először is meg kell ragadni, tanulmányozni kell minden oldalát, minden kapcsolatát és »közvetítését«. Sohasem fogjuk ezt teljesen elérni, de a sokoldalúság követelménye megóv bennünket a hibáktól és a megmerevedéstől. Másodszor, a dialektikus logika azt követeli, hogy a tárgyat fejlődésében, »önmozgásában« (mint olykor Hegel mondja), változásában szemléljük... Harmadszor, a

tárgy teljes »meghatározásában« része kell hogy legyen az egész emberi gyakorlatnak, mind az igazság ismérveként, mind pedig olyan tényezőként, amely gyakorlati meghatározója a tárgy kapcsolatának azzal, amire az embernek szüksége van. Negyedszer, a dialektikus logika azt tanítja, hogy »absztrakt igazság nincs, az igazság mindig konkrét«."[6]

A dialektika törvényeinek a gondolkodás tanulmányozására való alkalmazása minden feltételt megteremt ahhoz, hogy behatoljunk a gondolkodás lényegébe. A dialektikus logika feltárja a megismerés dialektikáját, vagyis a megismerés fejlődésének, egyebek között a gondolkodási formák fejlődésének törvényeit. Ez pedig annyit jelent, hogy a dialektikus logika az emberi megismerésről mint az anyagi világ fejlődésének visszatükrözéséről szóló mély és minden oldalt átfogó tanítás.

2. OBJEKTÍV IGAZSÁG. AZ ABSZOLÚT ÉS A VISZONYLAGOS IGAZSÁG DIALEKTIKÁJA

A dialektikának mint ismeretelméletnek fő problémája az igazság kérdése. A fő ismeretelméleti problémák: mi az igazság és miből tevődik össze; lehetséges-e igaz ismeretek szerzése; hogyan halad a megismerés az igazság felé; mi a kritériuma ismereteink igaz voltának.

Nehéz olyan gondolkodókat találni, akik azt állítanák, hogy egyáltalán nincs igazság. A filozófiai irányzatok közötti harc akörül folyik, hogy mit értsünk igazságon, létezik-e *objektív igazság*, vagyis olyan *ismeret, amelynek tartalma nem függ sem az embertől, sem az emberiségtől.* Az az állításunk például, hogy a Szovjetunióban teljesen és véglegesen győzött a szocializmus, objektív igazság, mert ennek az állításnak a tartalma olyan valami, ami objektíve létezik, függetlenül attól, hogy kívánatos-e ez valakinek vagy sem. Ha az ismeret híven tükrözi azt, ami az objektív világban létezik, akkor ez az ismeret objektív igazság. A IV. fejezetben — a tudatnak mint a lét visszatükröződésének problémáját vizsgálva — már megállapítottuk, hogy

[6] *Lenin* Művei. 32. köt. Szikra 1953. 87. old.

a dialektikus materializmus mit is ért objektív igazságon. Most röviden összefoglaljuk azt, amit ott megvilágítottunk.

Az objektív igazság elismerése azt jelenti, hogy a világot és törvényszerűségeit olyannak ismerjük meg, ahogyan önmagában, az emberek tudatától függetlenül létezik. „Materialista az — írta Lenin —, aki elismeri az objektív igazságot, amelyet érzékszerveink tárnak fel előttünk."[7]

Az igazság marxista—leninista felfogása elvileg különbözik az igazság objektív idealista és szubjektív idealista értelmezésétől.

Az objektív idealizmus az eszmei objektumok (szellem, eszme stb.) örök, időtlen, változatlan és feltétlen sajátosságának tartja az igazságot. Az igazság az objektív idealizmus szerint az emberen, az emberi megismerésen kívül létezik. Ennek következtében az igazság az objektív idealizmusban misztikus jelleget ölt.

A szubjektív idealizmus úgy véli, hogy az igazság kizárólag szubjektív, hogy tartalmát az emberi tudat határozza meg. Egyesek azt mondják, hogy az igazság az emberek megegyezésének az eredménye, hogy minden, ami általánosan elismert, igaz is; mások igaznak tartanak mindent, ami hasznos és kedvező valamely ember számára. Ilyen esetben az igazság elveszti objektív tartalmát, és csak az embertől, az ember tudatától függ.

Az objektív igazság az emberi ismeret formája, és csak ebben az értelemben szubjektív (badarság igazságról beszélni az ember, az ember tudata nélkül), tartalmát tekintve azonban objektív.

Az igazság lényege objektív voltában rejlik; az ismeret csak akkor igaz, ha híven tükrözi azt, ami a visszatükröző tudattól függetlenül létezik. Ezért egy tétel objektíve igaz marad függetlenül attól, hogy hány ember ismeri el (sok vagy kevés), és hogy ki ismeri el. Az objektív igazság annak következtében, hogy híven visszatükrözi azt, ami a valóságban létezik, előbb-utóbb meghódítja az elméket, és széles körben elterjed. A

[7] *Lenin* Művei. 14. kot 130. old.

marxizmusnak, amikor éppen hogy csak megszületett, nem volt sok híve, de idővel a dolgozók sokmilliós tömege által elismert tanítássá vált. Meghódította milliók elméjét és szívét, mert feltárta az objektív igazságot, a természet és a társadalom fejlődéstörvényeit.

Viszont azt is tudjuk, hogy a hamis tanok és előítéletek sokáig hatalmukban tarthatják a dolgozók nagy tömegeit; például a vallásos meggyőződés és a burzsoá propaganda néhány tétele. De a hamis hamis marad, függetlenül attól, hogy hány ember ismeri el. A hamis előbb-utóbb teljesen lelepleződik, és a nép elfordul tőle.

Az igazságról szóló kérdés eldöntésének két oldala van, amelyeket nem szabad összekeverni. Az egyik oldal: van-e objektív igazság? Erre a kérdésre a dialektikus materializmus, mint általában a materializmus, igennel felel. És a másik oldal: hogyan érjük el az igazságot, egyszerre teljes egészében, vagy pedig fokozatosan? A második kérdés feltételezi az abszolút és a relatív igazság kölcsönös viszonyának tisztázását.

Az emberi megismerés abszolút, szuverén, mivel képes arra, hogy objektív igazságot adjon, helyesen tükrözze vissza a tárgyakat. Megismerésünknek nincsenek határai, nincsenek meg nem ismerhető dolgok, hanem csak olyan dolgok vannak, amelyeket még nem ismertünk meg, de a tudomány fejlődése folyamán megismerhetünk. Az atom szerkezete és az atomon belüli energia hosszú időn át meg nem ismert „magában való dolog" volt, de ma már a tudósok és a mérnökök erőfeszítései révén „nekünk való dologgá" vált. Egészen a közelmúltig semmit sem tudtunk a félvezetőkről és tulajdonságaikról, ma viszont ezen elemek tulajdonságainak ismereteit kiterjedten felhasználják a technikában.

A megismerés fejlődésének minden egyes szakaszán a konkrét emberek megismerési tevékenysége viszonylagos, korlátozott (nem szuverén). Ellentmondás van az ember azon képessége között, hogy mindent megismerjen és aközött, hogy a konkrét emberek bizonyos korlátozott időszakon belül ezt nem tudják megvalósítani. Ez az ellentmondás csak az emberi társadalom előrehaladása folyamán, az egymást követő emberi nem-

zedékek számunkra gyakorlatilag végtelen sorában oldódik meg.

Az igazság folyamat. „A gondolatnak az objektummal való egybeesése — írta Lenin — *folyamat:* a gondolatnak (= az embernek) nem úgy kell elképzelnie az igazságot, mint holt nyugalmat, puszta képet (képmást), mint színtelent (fénytelent), törekvés és mozgás nélkülit, mint valami géniuszt, mint valami számot, mint valami elvont gondolatot."[8]

Az objektív igazságot teljes és befejezett formájában *abszolút igazságnak* nevezzük. Az abszolút igazság olyan ismeret, amelyet nem dönthet meg a tudomány és a gyakorlat későbbi fejlődésmenete. Van-e abszolút igazság? Erre a kérdésre a marxizmus egyértelműen igenlő választ ad. „Aki elismeri az objektív, vagyis az embertől és az emberiségtől független igazságot — írta Lenin —, az így vagy úgy elismeri az abszolút igazságot."[9]

Az abszolút igazság nemcsak úgy létezik mint határ, amely felé megismerésünk törekszik, de amelyet a valóságban sohasem ér el. A megismerés abszolút, ha az objektív igazság útján halad, és csak ebben a mozgásban válik abszolúttá. A megismerés mozgásán kívül nincs abszolút igazság. Az igazság csupán forrását és mozgása tendenciáját tekintve abszolút. Ezért a tudományos ismeret valamennyi területén akadnak abszolút helyes tételek, amelyeket nem tud megcáfolni a tudomány további fejlődésmenete. Minden objektív igazság tartalmazza az abszolút egyes mozzanatait, oldalait. Így például az anyag fizikai szerkezetéről szóló tudásunk egészében véve nem befejezett, nem abszolút, de sok abszolútot tartalmaz (például azok a tételek, hogy az atom osztható, hogy az elektronok, protonok, neutronok az atom elemei, abszolúte helyesek).

A materialista dialektikus gondolkodó számára nem elegendő, ha elismeri az abszolút igazság létezését. Okvetlenül fel kell tárnia a hozzá vezető utat. Az ember nem egy csapásra jut el az abszolút igazsághoz, mert az viszonylagos igazságokból tevődik össze.

[8] *Lenin* Művei. 38. köt. 178–179. old.
[9] *Lenin* Művei. 14. köt. 130. old.

A *viszonylagos igazság* olyan ismeret, amely alapjában véve helyesen, de nem teljesen, hanem bizonyos határok között, meghatározott feltételek és viszonyok között tükrözi vissza a valóságot. A tudomány további fejlődése során ezek az ismeretek pontosabbá válnak, kiegészülnek, elmélyülnek, konkretizálódnak.

A tudományos tételek az objektumot meghatározott, változó feltételek között tükrözik vissza. Ezért valamely ítélet annyiban igaz, amennyiben pontosan visszatükrözi a tárgyat ezek között a feltételek között. Más feltételek esetén más ítélet lesz igaz. Tudjuk, hogy ez az ítélet: „a víz 100 C°-on forr" igaz, de csak azzal a feltétellel, hogy közönséges vízről (H_2O) és normális nyomásról van szó. Ez a tétel nem lesz igaz, ha a nehézvizet vesszük, vagy megváltoztatjuk a nyomást. A tudományos ismeret fejlődése folyamán állandóan tökéletesednek az ítéletek, igazságuk egyre több feltételét veszik figyelembe. A tudomány ily módon lépésről lépésre halad a teljes, mindenoldalú, abszolút ismeret felé. „Az emberi gondolkodás — írta Lenin — ... természeténél fogva fel tudja tárni és fel is tárja előttünk az abszolút igazságot, mely viszonylagos igazságok összegéből tevődik össze. Az abszolút igazságnak ez az összege, a tudomány minden fejlődési fokán újabb szemecskékkel gyarapszik, de minden tudományos tétel igazságának viszonylagosak a határai, mert a tudás további fejlődése hol kitágítja, hol pedig szűkebbre vonja azokat."[10] A viszonylagos igazság a valóság megközelítő, nem teljes visszatükrözését tartalmazza.

Az abszolút és a viszonylagos igazság az objektív igazság két mozzanata. Nem forrásuk tekintetében különböznek egymástól, hanem a valóság visszatükrözésének pontossága, adekvát volta és teljessége tekintetében. Az abszolút igazság viszonylagos igazságokból tevődik össze, a tudomány fejlődésében minden egyes lépcsőfok egy-egy szemecskét tesz az abszolút igazsághoz.

Abszolút igazság például az a fizikai tétel, hogy az atom állománya magában foglalja az elektront mint negatív töltésű részecskét. A tételt

[10] Ugyanott, 133. old.

kísérletileg megcáfolhatatlanul bebizonyították, de ehhez az elektron létezésének merész hipotézisét feltevő tudósok sok-sokesztendős erőfeszítésére volt szükség.

Weber a XIX. század hatvanas éveinek végén—hetvenes éveinek elején felvetette a fémekben végbemenő elektromos jelenségek elméletét, amely a pozitív és negatív elektromos részecskék elképzelésén épült fel. Nem sokkal később hasonló nézeteknek adott hangot Stoney is, aki az elektrolízis jelenségeit kutatta. Helmholtz 1881-ben kimondotta az elektromosság megszakítottságáról szóló feltételezését (a pozitív és negatív elektromosság elemi adagokra oszlik, amelyek úgy viselkednek, mint az elektromosság atomjai). A kilencvenes években a tudomány tanulmányozni kezdte a katódsugarakat. Crookes és mások kifejtették azt a hipotézist, hogy a katódsugár negatív töltésű és hatalmas sebességgel mozgó anyagi részecskék áramlása. 1897-ben Thompson kísérletileg bebizonyította ennek a hipotézisnek a helyességét. Mindezek a hipotézisek és kísérletek egy-egy szakaszt jelentettek az elektron létezésének bebizonyításában, és a maguk értékeivel hozzájárultak ahhoz a fordulathoz, amely az atom oszthatóságának felfedezésével kapcsolatban ment végbe a fizikában.

A metafizikus gondolkodók szerint a tudás vagy csak abszolút, vagy csak viszonylagos. Az abszolút igazság kizárólagos voltának elismerése dogmatizmus. A dogmatikus gondolkodó a viszonylagos tudást nem tartja igazságnak. Nincs azonban és nem is létezhet olyan tudomány, amely csakis „örök, abszolút, végső" igazságokból állna. A dogmatizmus a tudományt egy helyben topogásra kárhoztatja, elszakítja az élettől, a valóságtól. Az a feltételezés, hogy a valóság minden jelenségére vonatkozóan abszolút igazságokhoz jutunk, először is a valóság fejlődésének megszakadásáról szóló következtetésre, másodszor az emberi megismerés fejlődésének félbeszakadására vezetne. A megismerés efféle dogmatikus megközelítésének szellemi pangás lenne a következménye. Mi lenne, ha a fizika beérte volna azokkal az abszolút igazságokkal, amelyek a XIX. század végén voltak birtokában? Semmi határozottat sem tudnánk az atommagról, a magenergia felhasználásának lehetőségéről stb.

A dogmatikus nem veszi észre, nem tanulmányozza az életben felmerülő új jelenségeket, nem gyarapítja az elméletet új általánosításokkal. Csökönyösen kitart a régi, elavult koncepciók mellett, amelyek nem felelnek meg az új helyzetnek, s így

ellentmondásba kerül az élettel, nyugodtan pihen az elért eredményeken. A Szovjetunió Kommunista Pártja és a többi testvérpárt állandóan harcolt és harcol a dogmatizmus ellen. A szocialista forradalom és a kommunizmus ügyének szolgálata nem fér össze az elméleti és a gyakorlati dogmatizmussal. A marxizmus—leninizmus dogmatikus kezelése kárt okoz a forradalmi mozgalomnak.

Azokat a metafizikusokat, akik csak a viszonylagos igazságot ismerik el, *relativistáknak* nevezzük. A relativisták azt a tényt, hogy ismereteink változékonyak, hogy a tudományban fordulatok mennek végbe, és a régi fogalmak összeomlanak, úgy értelmezik, mint az igazság szubjektív voltának bizonyítékát. Ha tudásunk viszonylagos — okoskodnak a relativisták —, akkor nem tartalmaz semmit, ami objektíve helyes, abszolút lenne. Az abszolút és a relatív kizárják egymást. Minden tudományos elmélet viszonylagos, az egyik elmélet helyébe a másik lép, s ezért a tudományos elméleteknek csak mint instrumentumoknak (segédeszközöknek) van jelentőségük, amelyek további kutatásra ösztönöznek, de nem tarthatnak igényt az objektív igazságra. A mai burzsoá filozófiában a relativizmus uralkodik.

A relativizmus egyik elterjedt formája a *konvencionalizmus*, amely a tudomány tételeit konvencióknak, egyezményeknek, megegyezésen alapuló tételeknek tartja. *Henri Poincaré*, a konvencionalizmus egyik megalapítója írta: „Végre is mily véleményt alkossunk e kérdésről: igaz-e az Euklidész-féle geometria? A kérdésnek nincs értelme. Ugyanolyan, mintha azt kérdeznők, igaz-e a mai mértékrendszer, a régi meg hamis-e? Vagy hogy a Descartes-féle koordináták igazak-e és a polár-koordináták hamisak-e. Egyik geometria nem lehet igazabb, mint a másik, de lehet *kényelmesebb*."[11]

Az analógia, amelyet Poincaré megállapít a geometria axiómái és a mértékrendszer között, nem helytálló. A távolságot valóban méterben is meg arsinban is mérhetjük. Az, hogy a mérték egységéül a métert, és nem valamely más alapmértéket

[11] *Henri Poincaré:* Tudomány és föltevés. Budapest 1908. 51–52. old.

választották, egyezményes jellegű és megegyezés terméke. A geometria axiómái azonban nem egyezményesek, hanem reális természeti viszonyokat tükröznek vissza. Az euklidészi geometria axiómái olyan viszonyokat tükröznek, amelyekben a tér görbülete nullával egyenlő. Olyan feltételek között, amelyekben a tér görbülete pozitív vagy negatív, ezek az axiómák nem pontosak. Ha ilyen feltételek között alkalmazzuk őket, elhanyagoljuk a tér görbültségét, és megközelítő eredményekre jutunk. A nem euklidészi geometria mélyebben és teljesebben tükrözi vissza a valóságot, mint az euklidészi, amelynek axiómái és alaptételei a nem-euklidészi geometria axiómáinak és alaptételeinek részesetei. A tudomány igazságai nem szubjektívek, nem önkényesek és nem egyezményesek, hanem objektívek, nem az emberek megegyezésének termékei, hanem az objektív valóság visszatükröződései.

A relativista arra hivatkozva tagadja a tudás objektív voltát, hogy az igazság és tévedés szembeállítása viszonylagos. A tudományban ugyanis gyakran előfordul, hogy egy tétel, amelyet igazságnak tartottak, tévesnek bizonyul, és megfordítva, az, amit tévedésnek véltek, igaz oldalt tartalmaz.[12] Ezek a tények azonban nem cáfolják meg az objektív igazság létezését, hanem csak arról tanúskodnak, hogy a tudományos ismeretek fejlődése az objektív igazsághoz vezet, és ez a fejlődés nem mindig egyenesvonalú, hanem gyakran kitérői vannak, sőt visszaesései. A megismerés útja igen göröngyös, hibák is előfordulhatnak rajta, de a megismerés általános, előrehaladó fejlődésének egyetlen vonala van, s ez a gyakorlat alapján a jelenségek lényegének teljes és mindenoldalú visszatükrözéséhez, az abszolút igazsághoz vezet.

[12] A mai burzsoá neopozitivista filozófusok tagadják a megcáfolhatatlan, megbízható tudás elérésének lehetőségét. Így például K. Popper, a filozófia doktora, a Londoni Egyetem professzora ezt írta: „Az az elmélet, amelyet semmiféle elgondolható esemény meg nem dönthet, nem tudományos. A megdönthetetlenség a tudományos elméletnek nem érdeme (mint gyakran feltételezik), hanem hibája." [British Philosophy in the Mid-Century. (A brit filozófia a század közepén.) London 1957. 159. old.] Ha következetesen végigvisszük Popper gondolatát, akkor azt a következtetést kell levonni, hogy a tudósoknak olyan elméleteket kell alkotniuk, amelyek minél előbb és minél könnyebben megdőlnek. Ez esetben bármely dilettánst, sőt tudatlan embert is legteljesebb mértékben tudósnak nevezhetünk, hiszen olyan elméletet tud alkotni, amely gyorsan megdönthető. Ilyen képtelenségekre vezet a modern relativizmus.

A XIX. század első felében Prout kimondta azt a hipotézist, hogy minden elem a hidrogén atomjaiból áll, s a hidrogén-atomok száma megfelel az elemek atomsúlyának. E hipotézis alapja az volt, hogy az atomsúlyokat, melyeket Dalton mért meg, egész számokkal fejezték ki. A kémia gyakorlatának további fejlődése arra a következtetésre vezetett, hogy sok elem atomsúlya nem egész számú, s Prout hipotézisét feladták. Később azonban a tudósok meggyőződtek arról, hogy ez a gyakorlat korlátozott jellegű. Az elemek izotópjainak felfedezése után, amely megmutatta annak okát, hogy sok elem atomsúlya miért nem egész szám, Prout hipotézise újjáéledt, bár az új gyakorlatot általánosító lényeges módosulással. Ilyen bonyolult, kitérőkkel tarkított úton halad a tudomány a természet és a társadalom objektíve hű és mély ismerete felé.

A materialista dialektika magában foglalja a relativizmus mozzanatát (elismeri a külső világról szerzett ismereteink viszonylagosságát), de nem redukálódik erre. A relativista szerint a viszonylagos tudás csakis viszonylagos, holott a valóságban feltétlenül tartalmazza az abszolút mozzanatát. Amikor valamely tudományos elméletet egy másik vált fel, az új elmélet nem pusztán elveti a régit, hanem meghaladja a régi korlátozottságát, s magába foglalja mindazt, ami a korábbi elméletekben objektíve igaz volt. Umov, a neves orosz fizikus joggal mondotta: „A tudományos rendszerek elhalnak, de nem tűnnek el nyomtalanul: romjaikon új, tökéletesebb és tartósabb életű elméletek épülnek fel."[13] A régi és az új fizika egyaránt a valóság másolata, de az egyik megközelítő, sematikus, a másik viszont pontosabb és mélyebb másolat.

Az elméletek fejlődésének folytonossága a tudomány különböző területein más és más. A fizikában és a matematikában a régi elmélet az új, pontosabb, átfogóbb elmélet részesete lehet, úgy mint az euklidészi geometria részesete a nem-euklidészi geometriának. Az új fizika nem vetette el a klasszikus elméletek pozitív eredményeit, hanem megfosztotta őket az abszolútum nimbuszától, megmutatta alkalmazhatóságuk határait. A klasszikus fizika eredményeit ma is széles körben alkalmazzák mozdonyok, repülőgépek, épületek tervezésénél, de nem alkalmazhatók a ciklotronok és szinkrotronok építésében, az atomi

[13] *N. A. Umov* Válogatott művei. 3. köt. Moszkva 1916. 61. old. (oroszul).

folyamatokkal való számításoknál. A newtoni fizika a modern fizikai elméletek részesete.

A folytonosság abban jut kifejezésre, hogy az új elmélet kidolgozásakor figyelembe veszik mindazokat az objektíve helyes tételeket, amelyeket a tudós elődök hirdettek, tovább fejlesztik azt, ami az előfutároknál csak körvonalaiban volt meg. A marxista politikai gazdaságtan például átvette mindazt, ami Smithnél és Ricardónál objektíve helyes volt, munkaérték-elméletük alapjait egységes egészet alkotó, következetes tudományos elméletté fejlesztette, s felfedte az értéktöbblet forrását.

A megismerés *abszolút* és *viszonylagos* mozzanatai dialektikájának megértése nélkülözhetetlen a múltbeli tudomány eredményeinek helyes megközelítése szempontjából. A megismerés fejlődése a viszonylagos igazságtól az abszolút igazság felé előrehaladó mozgás. A tudomány múltbeli eredményei előkészítették a tudomány jelenlegi színvonalát. Lomonoszov és Dalton kémiája nélkül például nem jött volna létre Mengyelejev kémiája.

Az igazság mint folyamat konkrét történelmi jellegű. A marxizmus abból indul ki, hogy absztrakt igazság nincs, *az igazság mindig konkrét.* Ez annyit jelent, hogy a tudomány tételei a tárgyat vagy valamely oldalát, tulajdonságát a hely és az idő meghatározott feltételei között tükrözik vissza.

Lenin ezt írta: „A marxizmus egész szelleme, egész rendszere azt követeli, hogy minden tételt csak (α) történelmileg; (β) csak más tételekkel összefüggésben; (γ) csak a konkrét történelmi tapasztalatokkal kapcsolatban vizsgáljunk."[14]

Az igazság konkrétságáról szóló elv szem elől tévesztése, valamely tudományos tétel kiterjesztése olyan objektumokra, amelyekre nem alkalmazható (amelyeket nem tükröz vissza), rendkívül durva hibákra vezet. Egyes nyugati fizikusok például a relativitás-elméletből leszűrt következtetéseket, amelyek a világegyetem bizonyos meghatározott részére érvényesek, az egész mindenségre átvitték, és a világmindenség rádiuszáról, a mindenségben levő protonok számáról, a világegyetem tágulásá-

[14] *Lenin* Művei. 35. köt. Szikra 1956. 231. old.

ról és összehúzódásáról kezdtek beszélni. Az efféle nézetek ellentmondanak a világegyetem végtelenségére vonatkozó tudományos adatoknak, s a papi butítás kezére játszanak, mert az obskurantizmus hívei belekapaszkodnak a tudósok mindazon kijelentéseibe, amelyekben eltérnek a tudománytól, s a következetesen tudományos dialektikus materialista világnézettől.

Természetesen lehetséges, hogy a tudomány más objektumokra vigye át azokat a tételeit, amelyeket bizonyos objektumokra vonatkozóan állapított meg. A magfizika eredményei például lehetővé tették, hogy a csillagászok megértsék a napenergia forrását. De a tudósnak, amikor más objektumokra viszi át bizonyos objektumok tanulmányozásakor szerzett ismereteit, be kell bizonyítania eljárása jogosultságát. Kezdetben csak hipotézisként szabad kiterjeszteni valamilyen tudományos tételt a még nem tanulmányozott objektumokra, hogy ezután tanulmányozzák és bebizonyítsák az illető tétel alkalmazhatóságát.

A marxista ismeretelméletnek az igazság konkrétságáról hirdetett elve különlegesen nagy jelentőségű a társadalomtudományok szempontjából, amelyek kutatási tárgya igen gyorsan változik. Ennek következtében egyik vagy másik elméleti tétel, amelyet meghatározott feltételekre vonatkozóan dolgoztak ki — s igazsága bebizonyosodott —, a feltételek és körülmények megváltozása esetén **többé már nem igaz.**

3. A MEGISMERÉS ÉRZÉKI ÉS RACIONÁLIS MOZZANATAINAK KÖLCSÖNÖS VISZONYA. LÉNYEG ÉS JELENSÉG

A tudomány régen megállapította, hogy a megismerésben az érzékelés is és az ész is részt vesz, de a különböző irányzatokhoz tartozó filozófusok más-más választ adtak a helyüket és jelentőségüket illető kérdésre.

Egyes filozófusok úgy vélték, hogy az igazság elérésére elegendő az érzéki megismerés, a gondolkodás szerepe pedig csak annyi, hogy egyszerűen összegezi az érzékszervek nyújtotta adatokat. Ha a gondolkodás akár csak egy kicsit is eltér az érzetektől és észleletektől, mindjárt tévedésbe keveredik, elszakad a valóságtól. Azt a filozófiai irányzatot, amely a megismerést a

tapasztalatra redukálja, *empirizmusnak* nevezzük. Az empirizmus álláspontján materialisták is álltak (Bacon, Locke), és idealisták is (Berkeley, Hume, a machisták). A materialisták, helyesen, azt hirdették, hogy az érzetek és észleletek mögött az objektív valóság húzódik, s az érzetek és észleletek ennek visszatükrözései. Az idealisták viszont tagadták, hogy az érzetek forrása az objektív világ; az érzeteket tartották elsődlegesnek, az objektív világot pedig az érzetekből leszármazottnak tekintették.

Az empiristáknak igazuk van, amikor kijelentik, hogy a tapasztalatot, az érzéki adatokat megelőzően az embernek nincs és nem is lehet semmiféle ismerete a külső világról. Egyoldalúan ugyan, de általánosították a létrejött és gyors fejlődésnek indult tapasztalati természettudomány adatait. Az empirizmus gyengesége az, hogy lekicsinyli az absztrakt gondolkodás szerepét a megismerésben, tagadja a gondolkodásnak az érzetekhez és észleletekhez viszonyított minőségi különbségét.

Az empirizmus álláspontját rosszabb, idealista formájában teszi magáévá a burzsoá filozófia több mai irányzata — *a pragmatizmus, a logikai pozitivizmus* stb. A mai *pozitivizmusra* jellemző először is a tapasztalat idealista felfogása, „megtisztítása" az objektív tartalomtól, másodszor pedig az, hogy az egész tudományos megismerést az idealista módon értelmezett tények puszta regisztrálására és leírására redukálja. A pozitivisták az „elvontság", a „tiszta spekuláció" ellen s a pozitív (ténybeli) ismeretekért vívott harc zászlaja alatt irtóhadjáratot folytatnak a tudományos absztrakciók ellen, amelyek segítségével megismerjük a dolgok lényegét. Néhány mai empirista véleménye szerint nincsenek olyan valóságos objektumok, amelyek megfelelnének ezeknek a fogalmaknak: „emberiség", „érték", „munka" stb. Így okoskodnak: azt a fogalmat például, hogy a „munka általában", nem lehet érzéki kép formájában elképzelni, nem lehet lefényképezni. Azt láthatjuk, hogy az egyik ember burgonyát kapál, a másik gép mellett dolgozik, a harmadik az asztalnál ül és ír stb. De ki látta a munkát általában, s hogy lehet ezt érzékileg elképzelni? Csakugyan, a fogalmak érzékileg nem szemléletesek, de ebből az empirista gondolkodó azt a hibás következtetést szűri le, hogy a fogalmak nem tük-

rözik vissza az egyes tárgyakat. Szem elől téveszti, hogy a fogalom az egyes tárgyakban meglevő általánost tükrözi. A földhözragadt empirizmustól idegen az elméleti gondolkodás. Valójában azonban még ahhoz is, hogy két tényt összekapcsoljunk, elengedhetetlen a fogalmak segítségével történő gondolkodás.[15]

Nem mondhatjuk, hogy a mai pozitivisták minden fogalom és tudományos absztrakció jelentőségét tagadják. Elismerik a logikai és a matematikai fogalmak szerepét, de ezeket a fogalmakat is a szubjektum szabad alkotása eredményének tekintik. Nézetük szerint a matematikai fogalmak azért jók, mert nem tartanak igényt az objektum visszatükrözésére, és nem függnek össze az ember érzéki tapasztalatával. Az olyan általános fogalmakat viszont mint „anyag", „ok" stb. fikcióknak, puszta kiagyalásoknak tartják, amelyeket ki kell iktatni a tudományból. Ezeket a fogalmakat nem igazolja az egyéni tapasztalat, számukra nem lehet referenst találni (vagyis olyan tárgyat, amelynek megfelelnének). A neopozitivisták csak azokat a fogalmakat tartják tudományos jelentéssel bíró fogalmaknak, amelyek az egyes tényeknek, a tapasztalat közvetlen adatainak kifejezői, de véleményük szerint még ezek a fogalmak sem a valóságot tükrözik vissza, hanem csak a beszéd kényelmes rövidítései.

Az empirikus azt gondolja, hogy akkor is a tapasztalat, a tények érzéki észlelete területén tartózkodik, amikor különböző absztrakciókkal operál. Azt képzeli, hogy csak vitathatatlan tényekkel van dolga, holott valójában a „tiszta tapasztalat" tényeinek és adatainak álarcában gyakran hagyományos és elavult, sőt, néha spiritualista elképzelések jelennek meg.

[15] A sekélyes empirizmus, amely tagadja az elméleti gondolkodás szerepét a megismerésben, igen szívós. Egyes mai idealista filozófusok ezt a nézetet népszerűsítik. A szemantikus Stuart Chase például így ír: „A fizikusnak a tiszta empirizmus álláspontjára kell helyezkednie; a tiszta empirizmus nem ismer el semmiféle a priori elvet vagy abszolútumot, amely meghatározza vagy korlátozza az új tapasztalatot: *tapasztalatot csak tapasztalat szül.*" [*Stuart Chase:* The Tyranny of Words. (A szavak zsarnoksága.) New York 1938. 126. old.]
A priori elveken vagy abszolútumokon Chase a tudományos fogalmakat, kategóriákat érti, amelyek a tudósokat irányítják kutatásaikban. Chase tehát azt ajánlja, hogy mint hamisat, értelmetlent vessük el az összes tudományos fogalmakat, és csak a „tiszta" tapasztalat vezéreljen bennünket. Ám minden tudós jól tudja, hogy a tudományban bármiféle tapasztalás, kísérlet a megelőző elméleti következtetésekkel van összefüggésben. Kísérletet nem véletlenül, nem ismeretlen célból végeznek, hanem a kísérlet egyes elméleti tételek bizonyításául, más tételeknek pedig alapjául szolgál. Csak a tapasztalat és az elméleti gondolkodás kölcsönhatása révén érhető el a tudományos ismeretek fejlődése.

Az az ember, aki nem veszi magának a fáradságot a tapasztalati adatok általánosítására, mindenféle babonára hajlamos. Nem véletlen, hogy néhány természettudóst, aki az empirizmus talaján állt, a spiritiszta csalók rabul ejtettek, s komolyan vették a spiritiszta „tapasztalatokat".[16]

Az idealista irányú sekélyes empirizmus nemcsak megfér a vallással, hanem még indokolni is próbálja a vallás szükségességét. Példa erre a *pragmatizmus* filozófiája. Az irányzat egyik megalapítója, *William James*, a tapasztalat sokrétűségéről szólva, a tapasztalatba belefoglalta az emberek vallási élményeit is (a hivők érzelmei imádkozás, áldozás közben stb.). James a vallási „tapasztalatot", ha hasznos, éppúgy igaznak tartotta, mint a tudományos tapasztalatot. „A pragmatizmus elvei szerint — írta —, ha Isten hipotézise a szó legtágabb értelmében kielégítően beválik, akkor igaz."[17] Az istenbe vetett hit azonban nem az igazságot, hanem a kizsákmányolókat szolgálja, mint a nép elnyomásának eszköze.

A filozófia történetében az empirizmus ellen a *racionalisták* szálltak síkra, akik abból indultak ki, hogy a gondolat közvetlenül, a tapasztalat megkerülésével, megragadja a dolgok lényegét. A racionalizmus képviselői Descartes, Leibniz, Spinoza és mások voltak. A racionalizmus erőssége az volt, hogy elismerte a szubjektumnak, az észnek, a gondolkodásnak a megismerésben játszott aktív, alkotó szerepét. A racionalisták kifejtették azt a tételt, hogy a gondolkodás képes behatolni a dolgok mélyébe. A szubjektum és a gondolkodás aktivitását azonban egyes racionalisták mértéktelenül túlbecsülték, s azt állították, hogy a gondolkodás nem függ a tapasztalattól.

A racionalizmus fő fogyatékossága az, hogy a gondolkodást elszakítja az érzéki tapasztalattól, az érzetektől és észleletektől. A racionalisták a megismerés forrásának az intellektuális intuíciót tartják, amin azt értik, hogy az ész közvetlenül, az érzetek és észleletek megkerülésével, belátja az igazságot. Bármelyikünk — mondották — intuitíve (tapasztalat nélkül) képes megérteni, hogy gondolkodik és létezik, hogy a gömbnek csak

[16] Lásd *Engels:* A természet dialektikája. 61. old.
[17] *James:* Pragmatism. (Pragmatizmus.) London 1912. 299. old.

egy felülete van, hogy a háromszöget három egyenes határolja stb.

A racionalistáknak ez az okfejtése nem állja meg a helyét, hiszen az ember, mielőtt megértené, hogy a háromszöget három egyenes határolja, s a gömbnek csak egy felülete van, érzékeivel számtalanszor megfigyelt háromszög és gömb alakú tárgyakat. A racionalizmus így vagy amúgy elvezet a velünk született vagy a priori (a tapasztalatot megelőző) ismeret létezésének elismeréséhez. Descartes például azt vallotta, hogy a legáltalánosabb és legfontosabb matematikai és logikai eszmék vele születtek az emberrel.

Az empirizmus és a racionalizmus a megismerés két egyoldalú, metafizikus felfogása. A két irányzat képviselői bírálták egymást. Locke küzdött Descartes-nak a velünk született eszmékről szóló tanítása ellen, Locke egyoldalú empirizmusát viszont Leibniz bírálta. Ámde sem az empirizmus nem tudta legyőzni a racionalizmus fogyatékosságait, sem a racionalizmus az empirizmus hiányosságait. Kritikájuk a megismerés metafizikus értelmezésén belül maradt, az egyik megismerőképességnek a másiktól való elszakításán nyugodott.

Számos mai burzsoá filozófus a valóság megismerésének útjára vonatkozó kérdés eldöntésében a *miszticizmus* szemléletét osztja, amely szerint az igazság különleges feltételek között, titokzatosan, nem minden ember számára hozzáférhető módon tárul fel.

A miszticizmus álláspontjára helyezkednek az *intuitivista* filozófusok. Szerintük tudásunk alapja és a megismerés legmagasabb formája az intuíció, amely csak rendkívüli egyének számára, meghatározott időben (a „megvilágosodás" vagy a „szellem eszmélésének" pillanataiban) férhető hozzá. A közönséges ember, állítják, közönséges viszonyok között nem ismerheti meg a dolgok lényegét. *Bergson* francia intuitivista filozófus szerint az intuíció különleges, fájdalmas erőfeszítést követel a hirtelen megvilágosodás elérése céljából. Az intuíciót szembeállítják az ésszel, a logikus gondolkodással. Az ész, roppant erőfeszítések árán, csupán a dolog külső meghatározottságának ismeretét érheti el, az intuíció viszont hirtelen behatol

a lényegbe. Az intuíciót az érzéki megismeréstől is megkülönböztetik, az ösztönhöz közelállónak tartják, mivel tudattalan ismeretet nyújt, amellyel nem jár együtt a gondolkodás. Az ösztön azonban — állítják — utilitárius (hasznossági) jellegű, míg ellenben az intuíciót a gyakorlati jelentőségtől való teljes függetlenség (az érdek nélküli ismeret) jellemzi.

Ezek a fejtegetések a burzsoá filozófiát a középkori miszticizmushoz taszítják vissza. Míg a polgári ideológia születésének és virágzásának idején az ész zászlaja alatt harcolt a miszticizmus meg a vallás ellen, most viszont a burzsoá ideológusoknak az ész ellen folytatott hadjárata a polgári filozófia züllésének, hanyatlásának bizonyítéka.

A materialista dialektika, a tudomány adataival összhangban, abból indul ki, hogy nem létezik semmiféle misztikus, természetfeletti, intuitív ismeret, amelyet az intuitivisták hirdetnek. Minden ismeretünket a külső világból nyerjük az érzéki tapasztalat, valamint az érzetek és észleletek alapján fejlődő gondolkodás révén. Nincsenek velünk született eszmék sem. Az emberek ismereteiket életük során a társadalmi környezetben szerzik. Biológiailag nem képzetek és fogalmak öröklődnek, nem a külső világ törvényszerűségeinek kész ismeretei, hanem az idegműködés mechanizmusa, amely a megismerési folyamat fiziológiai alapja. A megismerés eredményei, az eszmék, biológiailag nem öröklődnek. Az ember az előző nemzedékek tapasztalatait tanulás és nevelés útján, a nyelv és a gondolkodási formák elsajátítása révén örökli.

Minden ismeretünk forrásai az objektív világot visszatükröző érzetek és képzetek. Az idealisták azt állítják, hogy a matematika tételei, különösen axiomái a priori jellegűek (a tapasztalattól függetlenek), s hogy a matematikában az ész saját szabad alkotásának termékeivel dolgozik. Valójában azonban a matematikai fogalmak tartalmukat a reális világból merítik, s végeredményben minden matematikai fogalom tapasztalati eredetű. Maga a matematika is a gyakorlat — földterületek felületének, edények térfogatának mérése, az idő számítása stb. — alapján jött létre.

Képtelenség lenne azt gondolni, hogy minden egyes egyén

a saját tapasztalatából meríti a való világról szerzett összes ismereteit. Az ember felhasználja a faj tapasztalatait (az általában vett emberi tapasztalatot). Az egyes ember — bármilyen jó és beható megfigyelőképességgel rendelkezik is — közvetlen tapasztalata igen korlátozott. Jelenlegi ismereteink a múltban és a ma élő összes emberek tapasztalatainak eredményei. Ha azt mondjuk, hogy minden ismeretünk végső soron a tapasztalatból származik, akkor e tapasztalat szubjektuma az emberiség.

Az érzékszervek adatai csupán ismereteink fundamentumát, de nem egész épületét alkotják. A gondolkodás tovább halad az objektív igazság útján, s megismeri a jelenségek mozgásának törvényeit, ami hozzáférhetetlen a közvetlen érzékek számára. A gondolkodás összefügg az érzékekkel, de egyben minőségileg különbözik tőlük.

A filozófiai gondolat hatalmas eredménye a gyakorlat belefoglalása az ismeretelméletbe. A gyakorlat az emberi megismerés alapja és igazságának próbaköve. Csakis akkor érthető meg, hogy milyen alapon áll fenn a gondolkodás és a természet összefüggése, ha tisztázzuk a gyakorlatnak a megismerési folyamatban betöltött szerepét.

Lenin az objektív igazság megismerésének útját a következőképp jellemezte: „Az eleven szemlélettől az elvont gondolkodáshoz *és ettől a gyakorlathoz* — ez az *igazság* megismerésének, az objektív realitás megismerésének dialektikus útja."[18]

A megismerés e három mozzanat: az eleven szemlélet, a gondolkodás és a gyakorlat kölcsönhatásának eredményeképpen fejlődik. Mindegyik mozzanat szükségszerű, mindegyik olyasmit ad, amelyre a másik nem képes. Ez a kölcsönhatás elejétől végéig áthatja a megismerési folyamatot, de a kölcsönhatás alapvető és meghatározó mozzanata a gyakorlat.

Megismerésünknek az eleven szemlélettől az elvont gondolkodáshoz, majd a gyakorlathoz haladó mozgását nem szabad úgy értelmezni, mintha az első mozzanatnak csak a megismerési folyamat kezdetén, a másodiknak a folyamat közepén, a

[18] *Lenin* Művei. 38. köt. 155. old.

harmadiknak pedig csupán a végén lenne szerepe. Az ember akkor is az eleven szemlélethez fordul, amikor elméletet alkot meg. A tapasztalati megismerés folyamatában részt vesz a gondolkodás. A gyakorlat pedig kezdettől végéig áthatja a megismerési folyamatot. A marxizmus elméletének az a tételę, hogy a megismerés mozgása az érzékitől a racionálishoz és a gyakorlathoz halad, feltárja ismereteink mozgásának útját, alapvonalát, nevezetesen: a jelenségek megismerésétől a lényeg megismerése, az elsőfokú lényegtől a mélyebben fekvő lényeg felé stb. tartó mozgást.

Lényeg és jelenség. A lényeg az objektív valóság belső, viszonylag állandó oldala, amely meghatározza az adott jelenség természetét. A jelenség, eltérően a lényegtől, az objektív valóság külső, mozgékonyabb és változékonyabb oldala; a jelenség a lényeg konkrét feltárulása. Például, a kapitalista országok parlamentáris köztársaságának lényege a burzsoázia diktatúrája, azé az osztályé, amely meghatározza a burzsoá társadalomban fennálló politikai hatalom jellegét. Ez a lényeg abban tárul fel, abban nyilvánul meg, hogy a politikai hatalom minden szervét a burzsoázia tartja a kezében, és minden állami intézmény a burzsoázia uralmának megszilárdítását szolgálja. A burzsoázia diktatúrájának egyes megnyilvánulásai változóak, de változatlan marad a tőkés társadalom államhatalmának lényege — a burzsoázia diktatúrája.

A lényeg és a jelenség fogalmai a tudományos ismeretek létezésének legkezdetén alakultak ki. A megismerés fejlődésének logikája és a gyakorlati tevékenység szükségletei rávezették az embert, hogy meg kell különböztetnie azt, ami a dolog vagy a tárgy lényegét alkotja attól, ahogyan a dolog vagy a tárgy kezdetben számunkra megjelenik.

A metafizikát jellemző a jelenség és a lényeg elszakítása egymástól. Ez különféleképpen jut kifejezésre.

Egyes filozófusok úgy vélik, hogy a lényeg külön ideális princípium, a jelenségektől elkülönülten létezik, s a jelenségek nem tartalmazzák lényegüket. Ezt a nézetet osztja az objektív idealizmus számos képviselője.

Más filozófusok elismerték, hogy a lényeg magukban a dol-

gokban van, de hozzáférhetetlen az ember számára: az emberi megismerés a jelenségek világa, s a jelenségek nem fejezik ki a dolgok objektív lényegét; a lényeg és a jelenség között szakadék tátong, amelyet az emberi megismerés hoz létre. Ez Kantnak és követőinek nézete.

A materialista dialektika kimutatja, hogy a jelenség és a lényeg elválaszthatatlan, belső összefüggésben, egységben van. „Itt is — mondta Lenin a lényegről és a jelenségről — egymásba való átmenetet, átfolyást látunk: a lényeg megjelenik. A jelenség lényegi."[19]

A lényeg megjelenik — ez annyit jelent, hogy nincsenek tiszta lényegek, amelyek ne tárulnának fel bizonyos jelenségekben. Minden lényeg konkrét folyamatokban, eseményekben, viszonyokban stb. jelenik meg. A kapitalizmus lényege olyan jelenségekben tárul fel, mint a gazdasági válságok, a munkanélküliség, a dolgozók elnyomorodása stb.

A jelenség lényegi — ez annyit jelent, hogy minden jelenségben a lényeg tárul fel. Bármely jelenség így vagy amúgy összefüggésben van a lényeggel, a lényeg megnyilvánulása. Így például a hab a folyó felszínén szintén a lényegnek — a mélységben végbemenő áramlásnak a kifejeződése. „... Az olyan filozófiai kieszelések azonban, hogy a kettő között különleges határok vannak, hogy a magában való dolog a jelenségeken »túl« van (Kant), vagy hogy valami filozófiai válaszfallal el lehetne és el kellene zárnunk magunkat a részben még nem ismert, de rajtunk kívül létező világ kérdése elől (Hume) — mindez merő badarság ... filozófiai csodabogár, kiagyalás."[20]

A lényeg és a jelenség nemcsak egységesek, hanem ellentétesek is, sohasem esnek egészen egybe. Ellentétességük a valóságos tárgyak belső ellentmondásainak kifejeződése; e tárgyak különböző viszonyokra lépnek egymással, miközben feltárják lényegüket.

A látszat szintén a lényeg megjelenése, de egyoldalú, nem adekvát, sőt, néha eltorzult megjelenése. Például, a kapitalista termelési viszonyok (a tőkések és munkások közti viszonyok)

[19] Ugyanott, 237. old.
[20] *Lenin* Művei. 14. köt. 98. old.

lényege dolgok közötti viszonyok formájában nyilvánul meg: úgy tűnik, hogy a kapitalista számára, aki az üzletbe tőkéjét meghatározott összegű pénz formájában fektette be, a profitot a pénz hozza, nem pedig a munkások, akik munkájukkal értéktöbbletet termelnek. A marxista politikai gazdaságtan a dolgok (az áruk, a pénz mint anyagi tárgyak) viszonyai mögött felfedte a kapitalizmus lényegét: az emberek társadalmi viszonyát a kapitalizmusban, a munkások tőkés kizsákmányolását.

A jelenség és a lényeg egysége és különbsége az az objektív alap, amelyen a megismerés érzéki és racionális mozzanatainak egysége nyugszik, annak a szükségszerűségnek az alapja, amelynél fogva megismerésünk az érzékitől a racionális vagy az empirikustól az elméleti megismerés felé halad. Az érzetekben és észleletekben (az érzéki képekben) elsősorban az egyes jelenségek és dolgok tükröződnek vissza, a lényeg viszont hozzáférhetetlen az érzéki észlelet számára. Ha a lényeg és a jelenség egybeesnék, a tudomány fölösleges volna. Ezért nem állhat meg a megismerési folyamat az eleven szemléletnél, hanem áttér az elméleti gondolkodásra, amely a jelenségek ismerete alapján megragadja a dolgok lényegét. „... A tudomány feladata — írta Marx —, hogy a felszín pusztán látszólagos mozgását a belső, valóságos mozgásra vezesse vissza."[21]

Mivel az, ami a jelenségek felületén nyugszik, az érzékek számára hozzáférhető, a lényeget viszont a gondolkodás ragadja meg, s mivel minden fogalmunk forrása végeredményben az érzéki ismeret, ezért a megismerési folyamatnak az eleven szemlélet az első, az elméleti gondolkodás pedig a második szakasza. S minthogy a gyakorlat a megismerésnek nemcsak kiinduló mozzanata és alapja, hanem igazságának kritériuma is, ezért a gyakorlat a megismerési folyamat szükségszerű foka és betetőzése.

Az eleven szemlélet, a gondolkodás és a gyakorlat között bonyolult viszony áll fenn. A köztük levő különbség viszonylagos, különbségük határa ismereteink fejlődésével összefüggésben elmosódik. A mai ember nem rendelkezhet olyan érzéki

[21] *Marx:* A tőke. III. köt. Budapest 1961. 315. old.

tapasztalattal, amely ne függne össze a gondolkodási folyamattal. Az érzéki megismerés és a gondolkodás összefüggése különösen jellemző a tudományos tapasztalásra. A mai fizikai kísérleteket néha nehéz megkülönböztetni az elméleti tevékenységtől. De, a viszonylagosság ellenére, az eleven érzéki szemlélet, a gondolkodás és a gyakorlat közti különbségek továbbra is megmaradnak, mert mind a három a megismerés mozgásának minőségileg különböző szakasza.

Az ember érzéki tapasztalata elsősorban abban különbözik az állat érzeteitől, észleleteitől és képzeteitől, hogy az emberi tapasztalat a társadalmi-történeti gyakorlaton alapszik. Az emberek a valóságot nem mint szemlélők észlelik, hanem a munka, az aktív tevékenység folyamán, mint átalakítók. Az ember érzéki tapasztalata gazdagabb, sokrétűbb és mélyebb az állaténál, mivel a munkaeszközök és a megfigyelés eszközei révén olyan területekre hatol be, amelyek az állat számára hozzáférhetetlenek. Az ember olyan eszközöket alkotott, amelyek érzékszerveinek és agyának meghosszabbításai: hangfelfogó berendezéseket, teleszkópot, mikroszkópot, elektronikus számológépeket stb. Az ember érzéki ismereteit (akárcsak gondolkodását is) beszédben, nyelvileg fejezi ki, s ez az érzéki ismereteket az állatoknál található egyéni visszatükrözésből társadalmi jelenséggé változtatja, mivel a beszéd formái általános jelentésűek.

Az embernek öt külső érzékszerve van, s ezek mindegyike csakis meghatározott ingert fog fel. Szemünk például csupán a 380—780 millimikron közötti fényhullámokat fogja fel. Felmerül a kérdés: jobban ismerné-e az ember a világot, ha több és szélesebb skálájú érzékszerve lenne? Ezt a kérdést már a múltbeli gondolkodók is feltették, s néhányuk úgy vélte, hogy az érzékszervek számának növekedésével gazdagabb és sokrétűbb lenne az intellektuális élet.

Voltaire „Micromegas" című filozófiai történetében — a Sirius-lakó és a Saturnus-lakó beszélgetésében — kigúnyolta azokat a gondolkodókat, akik úgy vélték, hogy az ember érzékszervei nem elegendőek a világ mélyreható és sokoldalú megismerésére. „... Kezdjük azon, hogy a ti bolygótokon hány érzéke van az embernek." — „Hetvenkettő — mondta az akadémikus —, panaszkodunk is naponta, hogy ez milyen kevés...

úgy találjuk, hogy ezzel a hetvenkét érzékkel, gyűrűnkkel, öt holdunkkal szűk korlátok közé vagyunk szorítva, és hetvenkét érzékünkből származó egész kíváncsiságunk és meglehetősen nagyszámú szenvedélyünk ellenére bőségesen marad időnk unatkozni..." — „Azt elhiszem — mondta Micromegas —, mert a mi csillagunkon közel ezer érzék birtokában még mindig érzünk valami határozatlan vágyat, valami megmagyarázhatatlan nyugtalanságot, ami szüntelen parányi voltunkra figyelmeztet, meg arra, hogy vannak nálunk jóval tökéletesebb lények."[22]

Az emberi megismerés haladása nem az érzékszervek számának szaporodásával függ össze, s nem is annyira érzékszerveink tökéletesedésével, mint inkább a társadalmi gyakorlat és a gondolkodás fejlődésével. A gyakorlat azt követeli, hogy az emberek többet ismerjenek meg annál, amit az érzékszervek közvetlenül nyújtanak, s a gyakorlat, a gondolkodással párosulva, ki is elégíti ezt a követelményt. A munka meg a gondolkodás határtalanul kitágította érzékszerveink megismerési lehetőségeit, s intellektuális életünket sokrétűvé, színessé tette, gazdag tartalommal töltötte meg.

Az embernek annyi érzékszerve van, amennyire szüksége van, és ezek azt észlelik, ami az ember számára az életben kell. Az emberi gyakorlat szükségessé teszi a jelenségek azon tulajdonságainak megismerését is, amelyeket érzékszerveink nem észlelnek közvetlenül. Az érzékszervek természeti korlátozottsága azonban elvileg egy szemernyit sem gátolja az ilyen jelenségek megismerését. Az ember nem látja sem az ibolyántúli, sem a vörösöninneni sugarakat, de tulajdonságait jobban ismeri, mint azok az állatok, amelyek számára közvetlenül hozzáférhetők ezek a sugarak.

Az eleven szemlélet a tudomány különböző területein különféleképpen jelenik meg. A természettudományok rendszerint a laboratóriumi megfigyelést alkalmazzák, ideértve a kísérletet is. A társadalomtudományok tárgyának sajátszerű jellege korlátozza, néha pedig éppenséggel ki is zárja a kísérletet. A természetkutató majdnem mindig megfigyelheti a tanulmányozott jelenségeket, amelyek sokszor és huzamosabb időn át megismétlődnek. A történésznek nincsenek ilyen lehetőségei, s ezért álta-

[22] Benedek Marcell fordítása.

lánosításaiban inkább a különböző történelmi forrásokban rögzített tapasztalatokat használja fel.

Az ember érzéki tapasztalatának egyik sajátossága, hogy összefügg a gondolkodással. Az embert a természeti és társadalmi jelenségek megfigyelésében meghatározott fogalmak, elméletek vezérlik. Egy és ugyanazon tényt, különösen a társadalmi életben, a különböző emberek más- és másféleképpen fognak fel és ábrázolnak. Ezért az emberek tapasztalatait kritikusan kell kezelni, hogy el tudjuk különíteni a tényt, a megfigyelt jelenséget a különböző észlelők szubjektív értelmezésétől.

A közvetlen érzéki megfigyelés adatai nyújtják azoknak a tényeknek az ismeretét, amelyekből később az elmélet megalkotásakor kiindulnak. Semmilyen elmélet nem tekinthető helyesnek, ha ellentmond a tényeknek. A megismerési folyamatban azonban gyakran hitelt érdemlő ténynek tekintenek olyasmit, ami a valóságban nem tény. A megfigyelésekbe, kísérletekbe hibák csúszhatnak. A tudomány ismer olyan eseteket, amikor egyes tudósok kétségbevonható, nem kellően bizonyított tényekre támaszkodva egész elméleteket alkottak és cáfolták a régi tudományos elképzeléseket. Ez károsan hatott a tudomány fejlődésére. Pavlov akadémikus a tényekről szemléletesen azt mondotta, hogy „olyan fontosak a tudós számára, akár a levegő". A tényeket gondosan kell összegyűjteni, s állandóan ügyelni kell arra, hogy megfelelőek legyenek. De a sokesztendős tapasztalatok révén szerzett hitelt érdemlő tények összegyűjtése egymagában még nem tudomány. A tudomány ott kezdődik, ahol feltárul a jelenségek lényege, megjelennek mozgási és fejlődési törvényeik.

Az érzéki tapasztalat korlátozott. Nem válik szét benne az egyes és az általános, a véletlen és a szükségszerű, a jelenség és a lényeg. Az emberek például már régen megfigyelték a villámot, a villám különféle formáit, de sokáig nem ismerték a folyamat lényegét. Csak a fizika — különösen az elektromosságról szóló tan — sikerei következtében rengeteg tény általánosítása alapján állapították meg, hogy a villám elektromos kisülés. E következtetés az emberi gondolkodás eredménye.

Az eleven érzéki szemlélet közvetlenül tükrözi vissza a valóság jelenségeit. A gondolkodást viszont, amely a megismerés fejlődésének új, minőségileg sajátszerű szakasza, az érzetek és észleletek közvetítik. A gondolkodás a jelenségek belső, törvényszerű összefüggéseinek megismerését célozza. Az elméleti gondolkodás lényege az, hogy felemelkedik a jelenségekben levő általános megismeréséhez. Erre nem képes az érzéki szemlélet, amely az egyes jelenségeket és azok különálló tulajdonságait ismeri meg. Mindez azt bizonyítja, hogy az érzéki ismeretről az absztrakt gondolkodásra való áttérés minőségi ugrást jelent a megismerés fejlődésében.

A gondolkodás a valóságot fogalmak, *absztrakciók* (a tárgy egyes oldalaitól való elvonatkoztatás) formájában tükrözi, eltávolodik a tárgyról alkotott közvetlen képzetektől, miközben kiválasztja azt, ami a tárgyban fontos, lényegi.

A gondolkodásban például szerepelnek kiterjedés nélküli pontok, szélesség nélküli egyenesek, holott a valóságban nincsenek ilyenek.

Az azonban, hogy a gondolat eltávolodik a konkrét tárgytól, nem jelenti eltávolodását az igazságtól. „A gondolkodás — írta Lenin —, a konkréttól az elvonthoz emelkedve — ha *helyes* (NB)... nem távolodik az igazság *t ó l*, hanem közeledik hozzá. Az *anyag*, a természeti *törvény* elvonatkoztatása, az *érték* elvonatkoztatása stb. egyszóval *minden* tudományos (helyes, komoly, nem sületlen) elvonatkoztatás mélyebben, hívebben, *t e l j e s e b b e n* tükrözi a természetet."[23]

Az absztrakció a tárgy egyvalamely oldalát választja ki „tiszta formában", ahogyan nem létezik a valóságban, vagy a legfontosabbat, leglényegesebbet tárja fel, fejezi ki a tárgyban, jelenségben, elvonatkoztatva a másodlagostól, lényegtelentől. Nincs például „termelés" általában, „törvény" általában, hanem a termelésnek konkrét formái, és konkrét törvények vannak. Anélkül az absztrakció nélkül azonban, hogy „termelés", nem érthető meg a termelés egyetlen konkrét formája sem. A tőkés termelési mód lényegének megértéséhez ismerni kell, mi a termelés általában, milyen elemekből tevődik össze, és milyen helyet

[23] *Lenin* Művei. 38. köt. 154–155. old.

foglal el a társadalom életében. Az ember az absztrakció segítségével meg tudja ragadni a legfinomabb természeti és társadalmi folyamatokat.

Az elvonatkoztatás akkor értékes, ha a tárgy lényegi oldalát tükrözi. Viszont üres, értelmetlen, zagyva absztrakció lesz, ha a lényegtelen oldalakat emeli ki, s a figyelmet a nem-lényegi mozzanatokra fordítja. Így például az ember tanulmányozása során, az ókori gondolkodók példájára a következő meghatározást vagy absztrakciót is megalkothatjuk: az ember kétlábú, szőrtelen, tollatlan állat. Ennek az absztrakciónak nincs semmilyen tudományos értéke, mert a lényegtelen oldalakat tükrözi vissza, és nem segíti elő, hogy megértsük az ember helyét a természetben.

4. AZ ABSZTRAKT ÉS A KONKRÉT, A LOGIKAI ÉS TÖRTÉNETI DIALEKTIKÁJA

Annak megértése végett, hogy az elméleti gondolkodás miképpen ragadja meg a jelenségek lényegét, miképpen reprodukálja a tárgyat az emberek tudatában, meg kell vizsgálnunk a materialista dialektika olyan kategóriáit, mint az absztrakt és a konkrét, a logikai és történeti.

A tárgy sokoldalú ismerete konkrét ismeret. A tárgy egyvalamely oldalának megismerése absztrakt ismeret. A konkrét ismeret azért lehetséges, mert a tárgy a sokféleség — a különböző oldalak, tulajdonságok stb. — egysége. Például, a nyelvben szereplő szónak van fonetikai oldala (a szó hangok meghatározott komplexuma), szemantikai oldala (a szó valamit jelent, értelme van), grammatikai oldala (a szó a mondatban más szavakhoz meghatározott szabályok alapján kapcsolódik) stb. A tudománynak az a feladata, hogy a tárgyak oldalainak sokféleségét egységükben tárja fel.

Az absztrakt megismerés azért lehetséges, mert a tárgy egyes oldalai, tulajdonságai viszonylag önállóak, sajátosak, s ennélfogva a megismerési folyamatban kiemelhetjük az egyik oldalt, tulajdonságot, és elvonatkoztathatunk a többitől. A szó tanulmányozása során lehetséges, hogy figyelmünket értelmi jelen-

tésére összpontosítsuk. Ezt teszi a nyelvtudomány szemantikának nevezett ága.

Az eleven érzéki szemlélet a tárgy konkrét ismeretét adja, mivel a tárgyat tulajdonságainak, oldalainak sokféleségében ragadja meg. Az érzéki-konkrét ismeret azonban nem tárja fel a tárgy lényegét, ezért a megismerés továbbhalad az egyes absztrakciókhoz. A megismerés folyamata nem ér véget ezeknek az absztrakcióknak a megalkotásával. Az kell, hogy konkrét, sokoldalú ismerethez jussunk. Az egyes absztrakciótól a tudomány ismét továbbhalad, felemelkedik a konkrétumhoz. Ez azonban nem az érzéki-konkrétumhoz való visszatérés, hanem magasabb formájú ismeret: a konkrétum újraalkotása a gondolkodásban. „A konkrét azért konkrét — írta Marx —, mert számos meghatározás összefoglalása, tehát a sokféleségnek egysége. A gondolkodásban a konkrétum ezért mint az összefoglalás folyamata, mint eredmény jelentkezik, nem pedig mint kiindulópont... és ezért egyben a szemlélet és elképzelés kiindulópontja is. Az első úton a teljes elképzelés elvont meghatározássá párolgott el, a másodikon az elvont meghatározások a gondolkodás útján a konkrétum újraalkotására vezetnek."[24]

A metafizikus gondolkodók az egyes absztrakt meghatározások megalkotását a tudományos kutatás végpontjának tekintették; az elvont gondolkodás egész folyamatát üres absztrakciók alkotására redukálták. A politikai gazdaságtan Marx előtt a jelenségek elemzésekor az érzetekben és észleletekben adott eleven egészből, konkrétból indult ki. E konkrétum elemzése során megalkotta az egyes absztrakciókat, mint például munka, munkamegosztás, csereérték. Vizsgálódásainak korlátozottsága abban nyilvánult meg, hogy az egyes absztrakciók megalkotását a megismerés végpontjának tekintette. A Marx előtti politikai gazdaságtan főképp analízissel foglalkozott, s ezért nem nyújtotta a tárgy konkrét egészének ismeretét.

Azt, amit a korábbi közgazdászok a kutatás végeredményének tartottak, Marx további kutatásaira használta fel. Marx

[24] *Marx:* Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. 26. old. A marxizmus–leninizmus kis könyvtára. 78. sz. Szikra 1951.

óriási tényanyag elemzése és általánosítása alapján megalkotta a legegyszerűbb absztrakciókat, amelyek a burzsoá társadalom legegyszerűbb, legközönségesebb, alapvető, milliárdnyi esetben előforduló viszonyait — az árucserét — tükrözik vissza. Ettől a legegyszerűbb absztrakttól emelkedik Marx a konkrétabbhoz, bonyolultabbhoz. A „Tőke" első kötete alapjában a tőkés termelési folyamat általános formájának kutatásával foglalkozik. Marx a legegyszerűbb gazdasági kategóriák — az áru, a pénz — kutatásával kezdi, majd a második kötetben áttér a tőkés termeléshez nélkülözhetetlen forgalmi folyamat vizsgálatára. S végül, a harmadik kötetben, a tőkés termelési viszonyokat egészében, mint a termelés és a forgalom egységét vizsgálja. Itt a kapitalizmus konkrét egészként, a pusztulásához vezető összes ellentmondásaival együtt jelenik meg. S a konkrétum nem úgy jelenik meg mint a kapitalizmus jelenségei pusztán eleven érzéki szemléletének eredménye, hanem mint a tőkés társadalom alapvető vonásaira vonatkozó számos absztrakt meghatározás összessége.

Az elméleti gondolkodás konkrét, sokoldalú ismeretet nyújt az imperializmusról mint a kapitalizmus fejlődésének legfelsőbb fokáról. Lenin az imperializmus következő lényegi ismérveit tárta fel: 1. a termelés és a tőke koncentrációja, amely olyan magas fejlődési fokot ért el, hogy kialakultak a gazdasági életben döntő szerepet játszó monopóliumok; 2. a banktőke és az ipari tőke összefonódása s a finánctőke uralma; 3. a tőkekivitel óriási jelentősége; 4. a kapitalisták nemzetközi monopolista szövetségeinek kialakulása, amelyek a világot befolyási övezetekre osztják; 5. a világ területi felosztásának befejezése a legnagyobb tőkés hatalmak között. Mindegyik absztrakció külön-külön az imperializmus egyvalamely lényegi oldalát fejezi ki, együttvéve pedig az imperializmus sokoldalú ismeretét nyújtják.

A tárgy konkrét ismerete nem a különböző időben és különböző alkalmakkor megalkotott absztrakciók mechanikus összekapcsolásának eredményeként, hanem az absztrakt fejlődése révén, az absztrakt új, a tárgyat sokoldalúbban és mélyebben tükröző tartalommal való gazdagodásának révén jön létre. Az

absztrakttól a konkréthoz tartó mozgás következtében új absztrakciók keletkeznek, amelyek az előző absztrakciók logikai folytatásai. A konkrét ismeretben az egyes absztrakciókat közös elv, egységes eszme fűzi egybe, amely a tárgy mozgásának fő törvényszerűségeit tükrözi vissza. Az imperializmus jellemzésében például az a fő vonás, hogy az imperializmus monopolkapitalizmus. Valamennyi többi ismérve ebből a lényegből fakad, ez egyesíti őket, és csak ezzel a lényeges vonással való összefüggésükben érthetők meg.

A megismerés nemcsak a politikai gazdaságtanban emelkedik az absztrakttól a konkréthoz. Ez az emberi megismerés egyetemes törvénye. Így például a Földnek és a Naprendszer többi bolygójának keletkezéséről szerzett ismereteink fejlődése ugyancsak a gondolkodásban levő absztrakttól a konkrétum felé tart. Az újkori tudományban felmerült első kozmogóniai hipotézisek rendkívül absztrakt jellegűek voltak, mivel a bolygók keletkezésének bonyolult és sokoldalú folyamatában csak egyvalamely oldalt találtak meg, és azt abszolutizálták. A Kant—Laplace-féle hipotézis például kizárólag a mechanika törvényeiből indul ki. A mai kozmogóniai hipotézisek konkrétabb elképzelést tartalmaznak a Föld keletkezési folyamatáról. A mai hipotézisek a csillagászat, a mechanika, a fizika, a kémia, a geológia stb. által szerzett ismeretekre támaszkodva, számos absztrakció szintézise révén kísérlik meg minden oldalról, egészében megvilágítani a bolygók keletkezésének bonyolult folyamatát, és így a maga teljességében újraalkotni a konkrétumot.

Természetesen az absztrakciók az érzéki megismerés általánosításaként keletkeznek. Az absztrakciók létrejöttét az érzéki-konkrét ismeret előzi meg.

A materialista dialektika az absztraktot és a konkrétot úgy tekinti, mint két mozzanatot a tárgy lényegének megragadásában. Az absztrakt a konkrét megragadásának eszköze. Lenin azt írta, hogy az általános holt, nem teljes, „de csakis az a *konkrétnak* a megismeréséhez vezető *lépcsőfok*, mert a konkrétat sohasem ismerjük meg teljesen. Az általános fogalmak, törvények stb. *végtelen* összege adja a *konkrétat.*"[25]

[25] *Lenin* Művei. 38. köt. 264. old.

A gondolkodásban levő konkrét a tárgyról alkotott legmélyebb és legtartalmasabb ismeret. Felülmúlja az absztrakt ismeretet, mivel a tárgynak nem egyvalamely lényegi oldalát tükrözi vissza, hanem a különböző lényegi oldalakat összefüggésükben ábrázolja, vagyis a tárgyat sokoldalúan ragadja meg. Felülmúlja az érzéki-konkrét ismeretet is, mivel a tárgynak nem felszíni, nem külső meghatározottságait ábrázolja az érzéki szemlélet számára hozzáférhető közvetlen összefüggésükben, hanem a lényegi oldalakat éppoly lényegi összefüggéseikben tükrözi vissza.

Az idealista Hegel misztifikálta az absztrakttól a konkréthoz való felemelkedés folyamatát, s azt feltételezte, hogy e folyamat eredményeként jön létre maga a konkrét tárgy. Hegel számára az absztrakttól a konkréthoz való felemelkedés a tárgy keletkezését jelenti, Marx számára viszont ez csupán módszer, „amelynek segítségével a gondolkodás a konkrétot elsajátíthatja, azt mint szellemileg konkrétot újraalkothatja". A megismerésnek az absztrakttól a konkréthoz tartó mozgása folyamán nem a konkrét tárgy jön létre (mert az a megismerési folyamat előtt és attól függetlenül létezik), hanem a létező tárgy konkrét fogalma. Ez a felemelkedés a materialista számára a tárgy lényegének mindenoldalú megismeréséhez vezető mozgást jelenti, amelynek révén a megismerés által nyert kép gazdagodik, változik meg, nem pedig maga a tárgy.

A dialektikus logika tehát azt tartja, hogy a konkrét kiindulópontja is meg végpontja is a megismerés folyamatának. Az érzéki-konkrét a megismerés kiinduló mozzanata, a gondolkodás által újraalkotott konkrét a megismerés eredménye, az egyes absztrakciók pedig az eredmény eléréséhez vezető eszközök.

A megismerés fejlődéstörvényeinek, dialektikájának megértése szempontjából okvetlenül tisztáznunk kell a *történetinek* és a *logikainak* a tárgyra vonatkozó konkrét ismeret megszerzése folyamán kialakult kölcsönös viszonyát. *Történetin* magának a reális tárgynak a fejlődését értjük, *logikain* pedig a történeti visszatükrözését. A történeti elsődleges, a logikai másodlagos. Nem a történelem követi a logikát, mint Hegelnél, hanem a logika visszatükrözi a történelem legfőbb határköveit. A

tárgy fejlődésében esetlegességek, kitérők találhatók, elhajlások fordulnak elő az alapvető úttól. A logikai nem ismétli meg a történetit minden részletében, hanem a valóságos fejlődési folyamat egész gazdagságának tanulmányozása alapján absztrakciókban újraalkotja azt, ami a legfőbb, ami a történeti lényege. A logikai és a történeti egységesek, de nem azonosak; csak a legfőbb mozzanatban, a lényeges vonásokban esnek egybe. A logikai nem más, mint a történeti, de a történeti forma esetlegességeitől megtisztítva. Így például Marx „Tőké"-jében a logikai kategóriákban a tőkés termelési viszonyok létrejöttének, azaz keletkezésének és kialakulásának folyamata tárul fel; Marx itt elvonatkoztat a kapitalizmus keletkezésének és fejlődésének az egyes országokban megnyilvánuló sajátosságaitól.

A tudomány feladata az, hogy a tanulmányozott tárgy fejlődésében a jelenségek alapvető, vezető történelmi összefüggéseit tükrözze vissza. „A társadalomtudomány terén — írta Lenin —, ha valóban meg akarjuk szerezni azt a képességet, hogy helyesen nyúljunk ehhez a kérdéshez és ne tévedjünk el az aprócseprő részletek tömkelegében vagy az egymással harcoló vélemények óriási változatosságában, ha tudományos szempontból akarjuk taglalni ezt a kérdést, a legmegbízhatóbb módszer, a legfontosabb az, hogy ne feledkezzünk meg az alapvető történelmi összefüggésekről, s minden kérdést abból a szempontból vizsgáljunk, hogyan jött létre a szóban forgó jelenség a történelem folyamán, milyen főbb szakaszokon ment át fejlődése során, s ennek a fejlődésnek szempontjából vizsgáljuk meg, hogy mivé lett most."[26]

A logikai és a történeti materialista módon felfogott egysége a tudomány felépítésének és a tudományos kategóriák rendszerének vezérlő elve. A tudományos fogalmak egymásra következésének és mozgásának az illető tudomány által tanulmányozott jelenségek alapvető történelmi összefüggését kell visszatükröznie.

A logikai a történeti általánosított, helyesbített visszatükrözése abban az értelemben, hogy a valóságot törvényszerű fej-

[26] *Lenin* Művei. 29. köt. Szikra 1953. 484. old.

lődésében tükrözi vissza, s megmagyarázza a fejlődés szükségszerű voltát. E célból pedig néha eltérhet — és el is kell térnie — valamely egyes tárgy valóságos történelmétől, mivel lehetséges, hogy a szóban forgó tárgy valamely tekintetben nem tipikus. Az elmélet például, a szocialista forradalom lényegének és fő szakaszainak feltárásakor bizonyos pontokon eltérhet a forradalom mozzanatainak a különböző országokban megnyilvánuló egymásutániságától, mivel ezek a mozzanatok a forradalomnak egyik vagy másik országban megmutatkozó sajátosságait fejezik ki. A logikai visszatükrözés azonban a történelmi törvényekkel összhangban, számos egynemű jelenség fejlődésének általánosítása és lényegük feltárása alapján tér el attól, hogy a történelmet minden apró részletében nyomon kövesse. Az Oroszországban, Kínában és a többi népi demokratikus országban lezajlott forradalmak tapasztalatai lehetővé teszik, hogy jobban, pontosabban tisztázzuk a szocialista forradalom általános, fő jellegzetességeit, elkülönítsük az általánost attól, ami az egyes országok szempontjából sajátszerű.

A történeti megközelítés a logikai nélkül vak, a logikai megközelítés pedig a történeti nélkül tartalmatlan. Így például az ember kialakulásának történetét tanulmányozva, leírhatjuk a fül, az állkapocs, a fogak, a láb, a járás stb. változásainak valóságos történelmi folyamatát. Mindezek a jelenségek összefüggnek az ember kialakulási folyamatával, de az említett változások puszta leírása nem tárja fel az ember keletkezésének reális történelmét. Az ember lényegének megértése nélkül nem érthető meg az ember keletkezésének története. Hasonlóképpen a tőke lényegének feltárása nélkül lehetetlen reprodukálni a burzsoá termelési viszonyok történetét. De egyúttal lehetetlen a tárgy lényegének feltárása is, ha nem veszik figyelembe reális történetét. A logikai megközelítés a tárgy valóságos fejlődési folyamatának tanulmányozására épül, s célja a tárgy lényegének felfedése. Ennek elérése céljából a jelenséget fejlődésének azon a pontján kell szemügyre venni, amelyen a folyamat — Engels kifejezésével élve — elérte teljes érettségét, klasszikus formáját.[27] Az

[27] Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. Szikra 1949. 350. old.

ember lényegét például akkor érthetjük meg a legjobban, ha a mai embert, nem pedig a vadembert elemezzük. A kapitalizmus lényege az érett kapitalista viszonyok tanulmányozásával ragadható meg. Természetesen az előzmények kutatása segíti a későbbi fejlődés tanulmányozását, de a fejlődés eredményének ismerete legalább annyira lehetővé teszi, hogy mélyebben megismerjük a megelőző mozzanatokat. Érett formájában világosan és pontosan látható az, ami korábban csak csírájában jelent meg. A fejlődés magasabb formája ilyen vagy amolyan alakban magában foglalja az összes alacsonyabb formákat. A mozgás magasabb formái lényegének elemzésével így vagy úgy, de feltárjuk az előző mozzanatokat is, tehát a történelmet. Az érett kapitalista viszonyok például összefoglalják keletkezésük és fejlődésük egész történelmét.

A logikai és a történeti egységének elvét a megismerés folyamatának tanulmányozására is alkalmazni kell. A tárgy elmélete tartalmazza az elmélet történetét is. A modern tudományos elméletek lényegének ismerete nélkül a tudományos gondolat megelőző történelme nagy gondolkodók tévedésének összességének tűnik, s lehetetlen megérteni a történelmi fejlődés alapvonalát. A fizika valóságos története csak a mai tudomány színvonaláról írható meg, s a filozófia tudományos történetét csak a filozófia legmagasabb rendű vívmányának — a dialektikus és történelmi materializmusnak — álláspontjáról lehet megalkotni.

Abból, hogy a tárgy lényegének tanulmányozása ilyen vagy amolyan mértékben feltárja az illető tárgy történetét is, nem következik, hogy a logikai kizárja, fölöslegessé teszi a történelem tanulmányozását. Éppen ellenkezőleg, a dialektikus módszer szükségképpen megköveteli a tárgy valóságos történetének minden apró részletében való tanulmányozását. A tárgy történetének tanulmányozása nélkül nem létezik a tárgy elmélete sem. A tudományos kutatás feladata a tárgy történetének, azaz fejlődésének feltárása. A dialektikus szemlélet igazi történelmi szemlélet. A történelem tanulmányozása nélkül nem lehetséges a folyamat lényegének logikai visszatükrözése. „... A logikai tárgyalás — írta Engels — egyáltalán nem kénytelen tisztán elvont térre szorítkozni. Ellenkezőleg, a történelmi példákra, a

valósággal való folytonos kapcsolatra elkerülhetetlenül szüksége van."[28]

Az, hogy a logika a gondolkodás érett formájában feltárja valamely folyamat lényegét, nem jelenti a tudományos kutatás befejezését. A logikai csupán a történelmi megismerésének eszköze, amely elvi alapot ad a mindenoldalú tanulmányozáshoz. Ha a tárgy történetének kifejtése a lényeg ismeretén alapszik, akkor minden történelmi részlet, véletlen és eltérés érthetővé válik, magyarázatot nyer, fény derül a tárgy szükségszerű fejlődésében betöltött szerepére, és a történelmet eleven, vérbő formájában ismerjük meg. A történelmi részletek viszont, ha hiányzik az az elv, amely egységbe fűzi őket, véletlenek halmazává, semmitmondó tények garmadájává változnak. Csakis a logikai és a történelmi összekapcsolása teszi lehetővé a természetben, a társadalomban és a gondolkodásban érvényesülő törvényszerű, gazdag tartalmú mozgás és fejlődés mindenoldalú, mély megértését.

5. A GONDOLKODÁS FORMÁI ÉS A MEGISMERÉSBEN JÁTSZOTT SZEREPÜK

A *gondolkodás formái* a megismerés legfontosabb mozzanatai és eszközei közé tartoznak; bennük az ember az örök mozgásban levő természet egyetemes törvényszerűségét tükrözi vissza. A tudományos világkép megalkotásának logikai folyamata az *ítéletekben, következtetésekben, hipotézisekben, elméletekben, fogalmakban, kategóriákban* stb. megy végbe.

A dialektikus logika központi problémája a gondolkodási formák kialakulásának és fejlődésének tanulmányozása, továbbá annak a szerepnek a tisztázása, amelyet a gyakorlat tölt be a gondolkodási formák fejlődésében. A dialektika minden oldalról tanulmányozza a gondolkodási formákat, feltárja objektiv tartalmukat, és kimutatja kölcsönös összefüggésüket a világról alkotott igaz ismeretek megszerzésének folyamatában.

A gondolkodás egyik formája az ítélet, amelynek révén a tárgyak különböző oldalait, tulajdonságait, viszonyait ismerjük

[28] Ugyanott, 352. old.

meg. Az *ítélet* olyan gondolat, amely valamiről valamit állít vagy tagad. Az ítéletben visszatükröződik az egyes és az általános dialektikája. Például ebben az ítéletben: „az arany fém", az arany — egyes, a fém általános. A megismerés folyamata során az egyik ítéletről a másikra, a megismerés egyik színvonaláról másik, magasabb színvonalára térünk át. Az ítélet különböző formái e folyamat egyes láncszemei, mozzanatai.

A megismerés az *egyestől* a *különösön* át az *általánoshoz* halad. Ezt az utat futja be az ítéletek fejlődésének útja is, mely az egyes ítélettől a különös ítéleten át az általános ítélethez vezet. Az egyes ítélet bizonyos jelenségek összefüggését állapítja meg. A megismerés további fejlődése olyan ítélet megfogalmazására vezet, amelyben a mozgás néhány különös formája összefüggésének törvénye tükröződik (különös ítélet), s végül, az általános ítéletben a fejlődés általános törvényét ismerjük meg. Így például, a tudomány kezdetben megállapította, hogy egyes elemek — például a rádium — atomjai képesek egyszerűbb alkotórészekre bomlani; ez egyes ítélet. Később megfogalmazták a különös ítéletet, mely így hangzott: az általunk ismert legnehezebb elemek egész csoportja rendelkezik a természetes radioaktivitás tulajdonságával. Jelenleg a tudomány olyan színvonalat ért el, hogy lehetővé vált az általános ítélet megfogalmazása; eszerint minden kémiai elem képes arra, hogy meghatározott feltételek között más elemmé alakuljon át.

A megismerés folyamatában óriási szerepe van a következtetésnek. *Következtetésnek* nevezzük azt a gondolkodási formát, amelynek révén a meglevő, korábban megállapított ismeretek alapján új ismerethez jutunk. Az ember például közvetlenül nem mérte meg a Földet más égitestektől elválasztó távolságokat, mégis, következtetés alapján, ismeri ezeket. Az ismertről a nem ismertre való átmenet lehetőségének objektív alapja a természetben és a társadalomban érvényesülő törvényszerűség. A jelenségek törvényszerű összefüggése általános jellegű, ezért ennek ismerete alapján következtethetünk olyan jelenségekre, amelyek közvetlenül nem figyelhetők meg, de amelyek az ismert törvények hatásának vannak alárendelve. Az ember érzékileg nem észleli az atomokat, de a megismert törvényekből leszűrt

következtetések alapján tudja, hogy minden atomban vannak elektronok, protonok és neutronok.

A következtetések formái változatosak: egyesek hitelt érdemlő, mások kisebb vagy nagyobb fokban valószínű zárótételt nyújtanak. A filozófia történetében voltak olyan törekvések, amelyek a következtetés egyvalamely típusát akarták az új eredmények elérésének egyetlen megbízható és értékes eszközeként feltüntetni. Így például, az empiristák (Bacon, Locke stb.) az *indukciót* tartották ilyen eszköznek; az indukcióban a következtetési folyamat az egyestől az általánoshoz, az egyes tényektől az általános következtetéshez halad. A racionalisták (Descartes stb.) ellenkezőleg, a *dedukció* szerepét becsülték túl; a dedukció az általánosról az egyesre való következtetés, amely az általános tételeket kiterjeszti az egyes részesetekre. Mindkét nézet egyoldalú. Nincs olyan tudományág, amely kizárólag induktív vagy kizárólag deduktív következtetést alkalmazna.

A dialektikus logika kimutatja a különböző következtetési formák összefüggését, egységét a valóság megismerésének folyamatában. Az indukció és a dedukció kölcsönösen kiegészítik egymást. „Ahelyett — írta Engels —, hogy egyiket a másik rovására egyoldalúan égig magasztaljuk, arra kell törekednünk, hogy mindegyiket a maga helyén alkalmazzuk, s ez csak akkor lehetséges, ha figyelembe vesszük összetartozásukat, azt, hogy kölcsönösen kiegészítik egymást."[29]

A megismerési folyamatban az ember egyes részeseteket figyel meg, majd ezeket általánosítja, és általános tételt fogalmaz meg. Ez az indukciós folyamat. A kapott általánosítást új jelenségekre, tényekre, esetekre terjesztik ki. Ez a dedukció. Mengyelejev például az egyes kémiai elemek tanulmányozása során rátalált az elemek atomsúlya és kémiai tulajdonsága között fennálló összefüggésre. Ez a periódusos törvény megfogalmazására vezetett. Mengyelejev a periódusos törvényből az egyes elemekre vonatkozóan számos részleges következtetést szűrt le (dedukció): előre látta és kimondta az új, akkor még fel nem fedezett elemek tulajdonságait, helyesbítette néhány, kevéssé tanulmányozott elem atomsúlyának meghatározását stb. Így megy végbe az ismeretek fejlődése az indukció és a dedukció kölcsönös összefüggése és kölcsönös kiegészítése útján.

[29] *Engels:* A természet dialektikája. 238. old.

A dedukció nem lehet meg indukció nélkül, mert ahhoz, hogy az általánosból következtetéseket szűrjünk le, előbb el kell jutnunk az általánoshoz. Az embernek nincsenek vele született ismeretei. Az indukciónak ugyancsak szükségszerű előfeltétele a dedukció. Csupán indukció alapján nem juthatunk megbízható ismerethez. Annak puszta megfigyelése, hogy számos tárgynál egy bizonyos tulajdonság megismétlődik, még nem bizonyítja, hogy az adott osztályhoz tartozó valamennyi tárgynak ez a tulajdonsága szükségszerű és törvényszerű. Az indukció eredményeként nyert általánosítást felül kell vizsgálni, levonni belőle a következményeket és azokat ellenőrizni a gyakorlatban. Ezért csak az indukció, a dedukció és a gyakorlat kölcsönös összefüggése eredményez megbízható ismereteket.

A tudomány nem egy csapásra jut el a jelenségek lényegének, fejlődési törvényének megbízható ismeretéhez. Az ehhez vezető út a *hipotézisek*, feltevések kimondásán és a gyakorlatban való ellenőrzésén át visz. A tudós, amikor valamely jelenséget tanulmányoz, magyarázatot ad rájuk (feltevéseket mond ki a jelenségek törvényszerű összefüggéséről).

A további tanulmányozás új tények felfedezésére vezet, s köztük olyanok is előfordulhatnak, amelyek ellentmondanak a megalkotott hipotézisnek. Ekkor szükségessé válik a magyarázat új módja (az új hipotézis). Így jut el a tudós az egyik magyarázatról a másik, pontosabb magyarázatra való átmenetek során a törvény feltárásához.

1896-ban Becquerel felfedezte az urán és az uránvegyületek sugárzását. Ennek nyomán felfedezték más elemek sóinak sugárzását is, és új elemre bukkantak: a rádiumra. Az új tényeket, amelyek előtt kezdetben értetlenül álltak, nem lehetett a korábban ismert elvekből megmagyarázni. Ezzel kapcsolatban Rutherford és Soddy kimondották azt a hipotézisüket, hogy minden radioaktív elem atomja felrobban, és ezzel egyidejűleg részekre bomlik; a radioaktív sugarak a robbanás során keletkezett szilánkok. A radioaktív bomlás hipotézise kezdete lett az új kutatásoknak. Ellenőrzése újabb jelenségek felfedezését eredményezte, s köztük olyanok is akadtak, amelyek nem illeszkedtek be ebbe a hipotézisbe. Új hipotézisek jöttek létre, melyek kiegé-

szítették és helyesbítették Rutherford és Soddy hipotézisét, míg végül megalkották a *tudományos elméletet.*

A hipotézis a tudományos ismeret fejlődési formája az objektív igazság felé vezető úton. Egy bizonyos ideig Kopernikusz és Darwin elméletei, Mengyelejev periódusos törvénye a tudományos hipotézis helyzetében voltak. Később a gyakorlat bebizonyította objektív igazságukat, s ezek a hipotézisek hitelt érdemlő tudományos elméletekké váltak. A mai természettudományt hipotézisek erdeje veszi körül.

Annak az alkotó szerepnek a lebecsülése, amelyet a hipotézis a megismerésben játszik, mindig együtt járt a valóság tanulmányozásának korlátozott empirikus megközelítési módjával. A *pozitivisták,* akik tagadják, hogy a tudomány képes behatolni a jelenségek lényegébe, a hipotézist a tudomány megrontójának, az ész rákfenéjének tartják. Véleményük szerint nem szabad a jelenségek mozgásának törvényszerűségeire vonatkozó hipotéziseket konstruálni, a tudománynak csak az a kötelessége, hogy a tényeket jegyzőkönyvszerűen (protokollárisan) rögzítse.

Valójában azonban a hipotézisek a tárgy tanulmányozását egyvalamely célra irányítják, és új természeti meg társadalmi törvények felfedezésére vezetnek. Lomonoszov a hipotéziseket rohamokhoz hasonlította, amelyek lehetővé teszik, hogy „olyan ismereteket hódítsunk meg, melyekhez sohasem ér el a földhözragadt és a porban csúszó-mászó emberek elméje". A kutatót a kísérletezésben vagy az új tények megfigyelésekor a hipotézis vezérli. A megfigyelés során tudnunk kell, mit nézzünk, mit kutassunk. A hipotézis az, ami megmutatja az irányt. Sok hipotézist nem igazoltak a tények, de ez nem lehet azellen szóló érv, hogy hipotéziseket alkalmazzunk a megismerésben. A megcáfolt hipotézisek is nagy szerepet játszottak a tudományban, utat törtek az igazság eléréséhez.

A hipotézis példáján jól látható a megismerés érzéki és racionális mozzanatainak összefüggése: tényekből, megfigyelésekből indulunk ki, s az absztrakt gondolkodáshoz emelkedünk fel, általánosítunk, hipotéziseket alkotunk, majd a hipotézisek ellenőrzése céljából ismét a tényekhez, megfigyelésekhez és kísérletekhez fordulunk. Amikor a hipotézis bebizonyítottá válik, hi-

telt érdemlő tudományos elméletté alakul át, amely egymással összefüggő, közös elv által egyesített fogalmakból áll.

A *fogalom* mint gondolkodási forma a jelenségek lényegét tükrözi vissza. Így például ezek a fogalmak: „szám", „elektron", „pont", „alak", „proletariátus", azt tükrözik vissza, ami a jelenségek valamely nagy csoportjában általános és lényegi. A fogalmainkban visszatükrözött általános nem az észből származik, hanem objektíve létezik az egyes jelenségekben és dolgokban. A fogalmak segítségével a különböző, érzékileg észlelhető dolgok sokaságát fogjuk át. Ezért a fogalom kidolgozása céljából az egyes jelenségek, dolgok tömegét kell kutatnunk. A fogalom megalkotása a megismerés hosszas folyamatának eredménye, a megismerés fejlődésének bizonyos összegezése.

A fogalomalkotás folyamata nemcsak a különböző észleletek összehasonlítását és a tárgyakban levő közös, hasonló ismérvek kiválasztását foglalja magában. Pusztán a közös kiemelése még nem vezet tudományos fogalom megalkotására. Például, a szántás, a kovácsolás és a halászás összehasonlítása révén, s annak alapján, hogy mindhárom folyamatban olyan közös ismérvet találunk, mint a „fizikai erőfeszítés alkalmazása", nem lehet megalkotni a munka tudományos fogalmát. Ez a közös ismérv a munka szempontjából nem lényegbevágóan közös. Az állatok ugyancsak fizikai erőfeszítés révén szerzik meg táplálékukat. A munka a társadalmi ember célszerű tevékenysége a természeti tárgyaknak szerszámok felhasználásával történő átalakítására. A tárgy lényege összefüggéseinek és közvetítéseinek mindenoldalú meghatározása révén, az egyik vagy másik rendszerben elfoglalt helyének és szerepének tisztázása révén tárul fel.

A fogalmak alkotása céljából a tudományos kutatás legkülönfélébb fogásait alkalmazzák, mint például a megfigyelést, a kísérletet, a következtetés különböző formáit a maguk egységében, *hipotézisek felállítását és ellenőrzését stb. Ebben a folyamatban* fontos helyet foglal el az analízis és a szintézis.

Az *analízis* a tárgy gondolati széttagolása alkotórészeire, abból a célból, hogy feltárjuk a bonyolult legegyszerűbb elemeit. Az analízis minden tudományos kutatás szükségszerű eleme. Le-

hetővé teszi, hogy kihámozzuk és megértsük a tanulmányozott jelenség lényegi oldalait. Ha nem ismerjük meg, milyen elemekből tevődik össze a társadalom, sohasem fogjuk megérteni a társadalom lényegét, nem leszünk képesek tisztázni különböző elemeinek viszonyát sem. A tárgy tanulmányozása azonban nem korlátozódik az analízisre. Az analízis szerepének túlbecsülése, kizárólag vizsgálódási móddá változtatása metafizikus világszemléletre vezet, mert a tárgyakat elszigetelt, különálló, egymással látszólag nem összefüggő elemekre tagolja. A kizárólag analízis révén nyert fogalmak egyoldalúak, nem hatolnak a tárgy mélyébe. A tudományos gondolkodásnak előfeltétele az *analízis* és a *szintézis* egysége, amelynek segítségével a gondolkodásban reprodukálódik a konkrétum. „... A gondolkodás — írta Engels — épp annyira áll tudattárgyaknak elemeire való szétbontásában, mint összetartozó elemeknek egységgé való egyesítésében. Analízis nélkül nincs szintézis."[30]

Az analízis és a szintézis egysége a gondolkodás dialektikus módszerének egyik legfontosabb követelménye. A *szintézis* a tárgynak mint egységes egésznek az ismeretét nyújtja. Ez az ismeret azonban először is, a megelőző analízis alapján jön létre, másodszor pedig, csak azt szabad gondolatilag egyesíteni, ami a valóságban, objektíve is egyesített. Az idealista filozófiában azért hibás a szintézis, mert a különböző elemeket valóságos viszonyaiktól függetlenül egyesíti a gondolatban. Ettől a szintézis önkényes lesz.

A tudományos fogalom nem tartalmazza a tárgy összes részleges ismérveit. Lenin „Az agrárkérdés és a »Marx-kritikusok«" című munkájában erélyesen tiltakozott azellen, hogy „az egyes jelenségek minden ismertetőjelét belepréseljék az általános fogalomba". A fogalom ugyanakkor nem szakadt el az egyes és a különös gazdagságától. A fogalom az egyest, a részlegest fejlődési törvényszerűségeinek mindenoldalú és mélyreható visszatükrözése révén ragadja meg. Ha a fogalom arra törekednék, hogy a tárgy összes részleges, egyes ismérveit átfogja, a lényeg megismerésében nem jutna tovább az érzeteknél és észleleteknél.

[30] *Engels:* „Anti-Dühring". 43. old.

A valóság mozgását, fejlődését csupán a fejlődésben levő fogalmak tükrözhetik vissza. „... Az emberi fogalmak — írta Lenin — nem mozdulatlanok, hanem örökös mozgásban vannak, átmennek egymásba, átfolyik egyik a másikba, enélkül nem tükröznék az eleven életet".[31]

Számos mai idealista filozófus elismeri, hogy fogalmaink változékonyak, rugalmasak, de ezt szofista módon értelmezi. A szofisták szerint a fogalmak változékonysága a gondolkodó szubjektum önkényének eredménye: a fogalmak mozgását a dolgok mozgásától függetlenül szemlélik. Ám minek kell megváltoztatni a fogalmakat, ha ezzel nem érjük el a mozgásban levő anyag pontosabb visszatükrözését? A fogalmak változtatása nem öncél, hanem eszköz arra, hogy mélyebben behatolhassunk a fejlődésben levő tárgyak lényegébe.

A materialista dialektika megmutatja a fogalmak mozgásának objektív forrását, s a tudományos fogalmak rugalmasságát úgy tekinti, mint az anyagi világ sokoldalúságának és fejlődésének visszatükrözését. A fogalmak mozgásának alapja az újonnan felfedezett tények és a meglevő fogalom közti ellentmondások megoldódása. Az atom első tudományos fogalmát a XVIII. századi vegytan alkotta meg, amely megállapította, hogy egy és ugyanazon kémiai elem atomjai azonos tulajdonságokkal rendelkeznek és oszthatatlanok. Ez a fogalom roppant nagy szerepet játszott a tudományban. A későbbi tudományos gyakorlat azonban olyan tényeket tárt fel (az elektron felfedezése), amelyek nem fértek bele az atom fennálló fogalmába. Ezek a tények az atom- és számos más fizikai fogalom összeomlására, megváltoztatására vezettek.

A fogalmak fejlődési folyamata két irányban halad: 1. a korábbi fogalmak mélyebbé, pontosabbá válnak és az absztrakció magasabb szintjére emelkednek; 2. új fogalmak jönnek létre. Az emberek nem egy csapásra szakítanak a korábbi, megszokott fogalmakkal. A régi fogalmak összeomlása gyakran zavart kelt a tudósok között, sőt tudománytalan nézetek megjelenését is kiváltja.

[31] *Lenin* Művei. 38. köt. 237. old.

A régi fogalmak tartalmának megváltozása és új fogalmak keletkezése arra vezet, hogy a különböző fogalmak között, valamint egyazon fogalmon belül eltérések, ellentmondások bukkannak fel.

Szigorúan különbséget kell tennünk a fogalmakban megnyilvánuló ellentmondások — az objektív ellentmondások visszatükröződései —, valamint a zavaros gondolkodásból, a következtetés és logikus gondolkodásra való képtelenségből fakadó ellentmondások között. Az előbbiek fejlesztik tudásunkat, az utóbbiak gátolják az igazi megismerést.

A legáltalánosabb fogalmakat, amelyekben a világ legfontosabb tulajdonságai, törvényszerűségei tükröződnek vissza, *kategóriáknak* nevezzük. Minden tudománynak megvannak a maga kategóriái. A fizika például ezekkel a kategóriákkal — alapvető fogalmakkal — operál: tömeg, energia, anyag, mező stb.; a politikai gazdaságtan ezekkel: áru, érték, absztrakt és konkrét munka stb.; a dialektika kategóriái: minőség, mennyiség, lényeg, jelenség, ellentmondás stb. A dialektika kategóriái, más tudományok kategóriáitól eltérően, a természeti, társadalmi és gondolkodásbeli jelenségek legáltalánosabb törvényeit és tulajdonságait tükrözik vissza. Ezért bármely tárgy kutatása szempontjából elengedhetetlen, hogy helyesen tudjuk alkalmazni a dialektika kategóriáit.

A kategória rendkívül általános fogalom. Mindegyik kategória a jelenségek hatalmas körét öleli fel. Az anyag kategóriája például átfogja a tudattól függetlenül létező valamennyi tárgyat és jelenséget. Ebből azonban egyáltalán nem az következik, hogy a kategóriák üres, szegényes tartalmú absztrakciók. A tudományos kategóriák, ha kölcsönös összefüggésükben ragadjuk meg őket, behatóan, minden oldalról visszatükrözik a természet, a társadalom és az emberi gondolkodás legfontosabb fejlődési törvényszerűségeit.

A kategóriák, mivel a megismerés bizonyos eredményeit képviselik, s a külső világ legfontosabb tulajdonságait és törvényszerűségeit tükrözik, a tudás fejlődésének lépcsőfokai. Például, a mozgás, ok, okozat, ellentmondás, minőség, lényeg, törvény stb. kategóriái azok a csomópontok, amelyek segítségünkre van-

nak abban, hogy tájékozódjunk a valóságos jelenségek végtelenül bonyolult és sokrétű hálójában. A kategóriák általánosítják a megismerés egész előző tapasztalatát.

Az ember a kategóriákban foglalt ismeretet új ítéletek, következtetések, fogalmak alkotására használja fel. Kategóriák nélkül — hangoztatta Engels — az ember képtelen arra, hogy két egyszerű tényt összekapcsoljon. Ezt az ítéletet például: „ez a ház nagyobb a másiknál", a mennyiség kategóriájában rögzített előző tapasztalataink alapján mondjuk ki. A kategóriák, amelyek talaján összekapcsoljuk az érzéki szemlélet adatait, maguk is az érzéki tapasztalat általánosításaiként jöttek létre. Meg kell tanulnunk helyesen bánni a kategóriákkal, s fel kell használnunk őket a világ tudományos megismerése céljából.

6. A GYAKORLAT A MEGISMERÉS ALAPJA ÉS AZ IGAZSÁG KRITÉRIUMA

A megismerés az ember gyakorlati tevékenységének alapján és gyakorlati szükségleteinek kielégítése céljából jön létre. *Gyakorlatnak* az emberek érzéki-anyagi tevékenységét nevezzük, amely megváltoztatja a valóság tárgyait, jelenségeit és folyamatait. A gyakorlat — a megismerés alapja — a szubjektum (ember) és az objektum (anyagi tárgy) olyan kölcsönhatása, amelynek közvetlen eredménye az objektum megváltozása. Az ember például a munkaeszközök segítségével megváltoztatja — fellazítja, javítja stb. — a talajt. Ennek következtében nő a talaj termőképessége. A gyakorlat nemcsak az objektumot, hanem a szubjektumot is megváltoztatja. Az ember fejlődik a munka folyamán.

A gyakorlat számos oldalból tevődik össze. Alapja az anyagi javak — élelem, ruházat, munkaeszközök stb. — termelése. A gyakorlatba beletartoznak a társadalmi tevékenység olyan egyéb formái is, amelyek az anyagi világ megváltozására vezetnek, például az osztályharc, a nemzeti felszabadító mozgalom, a forradalom; a társadalmi gyakorlathoz tartozik a közoktatás, az egészségügy stb. terén végzett tevékenység.

A megismerési folyamat az emberek elméleti tevékenységéhez tartozik. Az elmélet a gyakorlat tudományos általánosítása,

a valóság visszatükröződése az emberi tudatban. Az elmélet önmaga nem változtatja meg a valóságot. Eszményi terveket szőhetünk a világ átalakítására, forradalmakat hajthatunk végre a gondolatban, de csupán ettől még nem változik meg a világ. A megismerés, a gondolkodás, az elmélet nagyszerű aktív szerepe abban áll, hogy képesek megmutatni a világ átalakításának útjait. Ahhoz azonban, hogy az eszméket átültessük az életbe, gyakorlati tevékenységre van szükség.

Az emberek elméleti tevékenysége nem önálló, nem autonóm, hanem a gyakorlat alapján jött létre és fejlődött. A valóság tudatosítása, az emberi agyban való visszatükrözése elengedhetetlen a sikeres gyakorlati tevékenység szempontjából. A gyakorlat az elmélet fejlődésének alapja és mozgatóereje. A gyakorlati igények, különösen a termelés szükségletei, kijelölik a tudomány fejlődésének irányát, s előrelendítik a tudományos haladást. Engels ezt írta: „Ha a társadalomnak valamilyen technikai szükséglete van, úgy ez jobban fejleszti a tudományt, mint tíz egyetem."[32]

De nemcsak a gyakorlat — különösen a termelés — mozdítja elő a megismerés fejlődését. Ellentétes folyamat is létezik: az elméleti megismerés sikerei gyakorlati reformokra ösztönöznek. Ezzel összefüggésben megváltozik a tudomány és a termelés viszonya: „A tudomány mindinkább közvetlen termelőerővé válik, a termelés pedig a korszerű tudomány technológiai alkalmazása lesz".[33] A megismerésnek és a gyakorlatnak ebben az egységében és kölcsönhatásában a gyakorlaté marad az elsőbbség.

A tudomány, az elmélet a gyakorlati szükségletekből keletkezik mint a gyakorlat általánosítása. A csillagászatot a kereskedelem és a tengerhajózás szükségletei hívták életre, a fizika különböző ágai a termelés növekvő technikai igényeinek kielégítése céljából jöttek létre. A gőzgépek kora megszülte a hőelméletet s a villanymotorokra való áttérés megkövetelte az elektromosság elméletének részletekbe menő kidolgozását. A fogalmak, az elméletek a gyakorlat alapján keletkeznek és fejlődnek. Az ember figyelme elsősorban azokon a tárgyakon és azo-

[32] *Marx—Engels*: Válogatott levelek. Szikra 1950. 545—546. old.
[33] Az SZKP XXII. kongresszusa. 186. old.

kon az oldalakon állapodik meg, amelyek gyakorlati szempontból hasznosak és élete számára szükségesek. A gyakorlat mutatja meg, hogy a tárgynak melyik oldalát kell fő, lényegi oldalként kiemelni. Az olyan fontos biológiai fogalom, mint a *faj*, a földművelés és az állattenyésztés területén végzett gyakorlati tevékenység alapján alakult ki. Az emberek figyelmüket elsősorban a számukra gyakorlati hasznot hajtó növényekre és állatokra irányították, s eközben az egyes egyedeket, példányokat meghatározott objektív ismérvek szerint egynemű csoportokba egyesítették. Később a növényeket és állatokat nemcsak hasonlóságuk, hanem rokonságuk alapján is egyesítették. Így jött létre a faj genetikai fogalma.

A gyakorlat alapján jelennek meg és fejlődnek a társadalomtudományok is. A tudományos szocializmus elmélete a munkásmozgalom gyakorlatának általánosításaként keletkezett, a munkásosztálynak a burzsoázia ellen, az elnyomás ellen folyó harci szükségletei hívták életre.

A természettudományok és a műszaki tudományok elszakítása a termelés gyakorlatától, a technikai haladás lefékeződését és a tudomány pangását vonja maga után. A tudomány, ha elszakítják életet adó forrásától — a gyakorlattól — elsorvad, jelentéktelen apróságokra vagy betűrágó okoskodásokra pazarolja erejét. „A tudomány gyümölcsöző fejlődésének az a biztosítéka — mondja az SZKP programja —, hogy elszakíthatatlanul a nép alkotó munkájához, a kommunista építés gyakorlatához kapcsolódik."[34] Ha meggyengül a társadalomtudományok kapcsolata a forradalmi mozgalom, valamint a szocializmus és a kommunizmus építésének gyakorlatával, úgy felüti fejét a dogmatizmus, a doktrinérség, eltorzul a tudomány, a marxista—leninista elmélet. Ezért tűzte ki a kommunista párt a szovjet tudósok elé azt a feladatot, hogy kerüljenek közelebb az élethez, a szocialista termelés szükségleteihez, a kommunizmus építésének szovjetunióbeli gyakorlatához.

A megismerés nem szorítkozik a gyakorlat eredményeinek regisztrálására. Ahhoz, hogy bevilágítsa a gyakorlat útját, előre

[34] Ugyanott, 822. old.

kell látnia a jövőt. A megismerés a ma gyakorlatára támaszkodva, feltárja a termelés, a kultúra stb. fejlődésének távlatait. Ha nem tenné ezt, elvesztené jelentőségét. Marxnak és Leninnek mint teoretikusoknak zsenialitása abban nyilvánult meg, hogy kortársaiknál messzebb láttak, felismerték, hogyan és merre halad a társadalom fejlődése.

A tudomány olyan jelenségek fogalmát is megalkothatja, amelyek még nem jöttek létre. A kommunista rend tudományos fogalma például jóval azelőtt kialakult, mintsem a kommunizmus megjelent. Ez azonban egyáltalán nem annyit jelent, hogy a kommunizmus fogalma talajtalan volt, nem a gyakorlaton alapult. A társadalmi fejlődés egész gyakorlata, a kapitalizmus fejlődésének alaptendenciái, a proletariátusnak a burzsoázia ellen vívott osztályharcában szerzett tapasztalatai mind-mind a kommunista társadalomról szóló tan létrejöttének alapját alkották.

Az agnosztikusok, akik tagadják a világ megismerhetőségét, arra hivatkoztak, hogy nincs az *igazságnak* megbízható *kritériuma*. A megismerés igaz voltának kritériumát számos filozófus a képzetek és fogalmak világosságában és szabatosságában, általános jelentésükben, a kollektív tapasztalatban kereste. A megismerés azonban nem lehet önmaga igazságának próbaköve. A marxizmus kimutatta, hogy az ismeretek igazságának kritériumát a megismerésen kívül, a gyakorlatban kell keresni. Marx Feuerbachról írt téziseiben ezt mondotta: „Az a kérdés, hogy az emberi gondolkodást tárgyi igazság illeti-e meg —, nem az elmélet kérdése, hanem *gyakorlati* kérdés. A gyakorlatban kell az embernek gondolkodása igazságát, vagyis valóságát és hatalmát, evilágiságát bebizonyítania. Az olyan gondolkodás valóságáról vagy nem-valóságáról folytatott vita, amely el van szigetelve a gyakorlattól — tisztára *skolasztikus* kérdés."[35]

Az ember a gyakorlat révén bizonyítja be fogalmainak objektív igazságát. Vajon helyesek-e az atom szerkezetéről és az atomban rejlő energiáról alkotott elképzeléseink? A gyakorlat — a tudományos kísérletek, valamint az atomenergia felhasználása a tudomány és a technika különböző területein — alátá-

[35] *Marx–Engels* Művei. 3. köt. 7. old.

masztotta az atom szerkezetéről és tulajdonságairól szóló fizikai tanítás objektív igazságát.

A marxizmus a pragmatizmustól eltérően fogja fel a gyakorlatot mint az igazság kritériumát. A pragmatizmus tagadja az objektív igazságot, s azzal a tétellel hozakodott elő, hogy igaz az, ami hasznos, ami kényelmes. Minden ember bármely tételt igaznak vagy hamisnak tarthat, attól függően, hogy hasznot tud-e húzni belőle vagy sem. A pragmatista James ezt írta: „Az a kötelességünk, hogy az igazságot keressük, része annak az általános kötelességünknek, hogy azt tegyük, ami kifizetődik."[36] A pragmatizmus híve a kényelem és a hasznosság meggondolásainál fogva igaznak tekinti isten létezésének eszméjét, és a kapitalizmus elkerülhetetlen pusztulásáról és a szocializmus győzelméről szóló objektíve igaz tételt, mint hamis tételt elveti, mert az nem felel meg a burzsoázia érdekeinek.[37]

Természetesen a tudás hasznos, nagy erő. Ma, a roppant technikai haladás korában, senki sem kételkedik abban, hogy a tudás óriási jelentőségű az emberek élete szempontjából. Az ismeretek azonban csak akkor hajtanak hasznot a társadalomnak, ha igazak. Nem abból fakad az ismeretek igazsága, hogy hasznosak, hanem az ismeretek igazságából, a valóság hű visszatükrözéséből ered nagy gyakorlati jelentőségük.

A reakciós imperialista köröknek, a „hidegháború" szervezőinek alantas, önző céljaik szempontjából hasznos, előnyös az a hazugság, hogy a szocialista országok agresszívek, mert ez segítségükre van a hadiipar felduzzasztásában és óriási profit kisajtolásában. A népeknek, az emberiségnek azonban ez a hazugság óriási kárt okoz, zavart kelt az elmékben, az adóprés fokozódására vezet, s fékezi a társadalom előrehaladását.

A gyakorlat, mint ismereteink igazságának próbaköve, felette áll az érzéki szemléletnek és az absztrakt gondolkodásnak, s egyesíti magában mindkettő érdemeit. Az érzéki megismerés a

[36] *James:* Id. mű. 230. old.

[37] A dialektikus materializmus kritikusainak kedvelt fogása, hogy a marxizmust összekeverik a pragmatizmussal. Sőt, egyes külföldi filozófusok azt állítják, hogy a pragmatizmust elsőnek Marx hirdette a XIX. század negyvenes éveiben. Ez az állítás képtelenség. A marxizmus és a pragmatizmus a gyakorlat lényegének, a megismerésben játszott szerepének felfogásában homlokegyenest ellentétes álláspontot képvisel.

közvetlen valóság rangjával rendelkezik, mivel a tárgyat olyannak tükrözi vissza, amilyen. Egymaga azonban sohasem képes arra, hogy feltárja, bebizonyítsa a megfigyelt összefüggések törvényszerű, szükségszerű voltát. Abból, hogy megfigyeljük a víz gőzzé alakulásának valamilyen egyes esetét, nem állapíthatunk meg törvényt, nem szögezhetjük le a folyamat szükségszerű jellegét. A gondolkodás feladata a szükségszerűség megismerése. „Az elméleti megismerésnek — írta Lenin — az objektumot szükségszerűségében, mindenoldalú vonatkozásaiban... kell adnia."[38] S a tudományos, elméleti gondolkodás, az érzéki szemlélet adataira támaszkodva, be is tölti ezt a funkciót. Megismeri a törvényszerű összefüggéseket, de ezt azáltal éri el, hogy elveszti közvetlen kapcsolatát a valósággal, hogy meghatározott módon elvonatkoztat tőle.

A gyakorlat egyesíti magában a közvetlen valóságot és a szükségszerűség megismerésének megbízhatóságát, mivel a gyakorlat egyrészt az emberek érzéki, anyagi tevékenysége, másrészt az ember a gyakorlatban bizonyítja be és realizálja fogalmait, elméleteit stb. A tudományos kísérlet például mindig úgy jön létre, mint olyan elméleti konstrukció gyakorlati megtestesülése, amelyet ellenőriznie kell.

A társadalomról szóló tudományos elmélet meghatározott feladatokat tűz ki, amelyeket a tömegek gyakorlati tevékenysége vált valóra. A proletár, szocialista forradalom tudományos marxista—leninista elmélete 1917-ben Oroszországban gyakorlatilag megvalósult, s így bebizonyosodott objektív igazsága.

Az eszmék gyakorlati keresztülvitele mindig korrekciókat hajt végre, helyesbíti és fejleszti az eszméket. A gyakorlat, amely igazol vagy elvet valamely elméletet, más elméletek keletkezésének alapja. Így megy végbe az elmélet és a gyakorlat kölcsönös összefüggésének alapján a tudás fejlődésének szakadatlan folyamata. A kísérlet és a különböző elméleti konstrukciók kölcsönössége a mai természettudományban ragyogóan bizonyítja az elmélet és a gyakorlat összefüggését.

A jelenségek kísérleti tanulmányozásának hatalmas előnye

[38] *Lenin* Művei. 38. köt. 195. old.

van a puszta megfigyeléssel szemben. Ezt az előnyt Pavlov röviden ekként fogalmazta meg: „A megfigyelés azt gyűjti össze, amit a természet kínál, a kísérlet viszont elveszi a természettől, amit akar." A kísérlet lehetővé teszi a kutató számára, hogy tevékenyen beavatkozzék a tanulmányozott folyamatok menetébe. Kísérlethez rendszerint akkor folyamodunk, amikor valamilyen hipotézist kell ellenőrizni, s ezt a kísérlet vagy alátámasztja, vagy pedig elveti. De a kísérlet mindkét esetben ismereteink fejlődését eredményezi. Ha igazolja a hipotézist, akkor az megszilárdul, sőt néha új tartalommal is gyarapodik; ha pedig elveti, akkor anyagot szolgáltat újabb, mélyebb elméleti konstrukciók számára, amelyek alapján új kísérletekre kerül sor. Például Michelson kísérlete, amely megdöntötte az éter hipotézisét, lökést adott a speciális relativitás-elmélet kialakítására.

A gyakorlat kritériuma egyazon időben abszolút is meg viszonylagos is. Abszolút, mert minden, amit a gyakorlat bebizonyított, objektív igazság. Viszonylagossága abban van, hogy a gyakorlat, fejlődésének egyetlen adott történelmi fokán sem képes *teljesen* igazolni vagy elvetni a fennálló elméleti tételeket. A tudományos ismeretek minden területén még sok olyan be nem bizonyított és meg nem cáfolt hipotézist találunk, amelyekről a végleges ítéletet a jövőbeli gyakorlat fogja kimondani. Azt, amit a jelen pillanat gyakorlata részben igazolt, a jövőbeli gyakorlat kiegészíti. A gyakorlat csak fejlődésében lehet a fejlődő megismerés igazságának kritériuma. A jelenlegi gyakorlat például még nem elegendő, a kozmogóniai hipotézisek bebizonyítására. Nem tudjuk megmondani, vajon a bolygók csakugyan úgy keletkeztek-e, amint ezt a leginkább elismert hipotézisek valamelyike ábrázolja. De a gyakorlat, különösen a csillagászati megfigyelések fejlődése végül is elvezet majd a kérdés megoldásához. A tudományos hipotézisek létezése arról tanúskodik, hogy megismerésünkben még sok minden vár bebizonyításra. S ha a gyakorlat bebizonyít vagy megcáfol valamilyen hipotézist, ez újabb hipotézisek létrejöttét vonja maga után.

A gyakorlat szakadatlan fejlődése nem engedi meg, hogy tudásunk megmerevedjék, abszolútummá váljék. A gyakorlatnak mint az igazság kritériumának abszolút jellege lehetővé teszi,

hogy megkülönböztessük az objektív igazság útján haladó ismeretet a kitalálásoktól. „Ez a kritérium is — írta Lenin a gyakorlatról — eléggé »határozatlan« ahhoz, hogy az emberi tudást ne engedje »abszolútummá« válni, de ugyanakkor eléggé határozott ahhoz, hogy könyörtelen harcot folytathassunk az idealizmus és az agnoszticizmus minden válfaja ellen. Ha az, amit gyakorlatunk igazol, az egyetlen, végső, objektív igazság, akkor ebből következik, hogy a materialista álláspontra helyezkedő tudomány útját kell tartanunk az egyetlen útnak, mely ehhez az igazsághoz vezet."[39]

A tudományok, köztük a természettudomány fejlődése alátámasztja a dialektikus materialista ismeretelmélet igazságát. Minden új, nagy tudományos felfedezés ismételten alátámasztja a marxista—leninista ismeretelmélet, a tudományos megismerés határtalanságát hirdető elmélet igazságát.

A XX. század élenjáró tudománya újabb nagyszerű diadalát ünnepelte, amikor a Szovjetunióban felbocsátották a Föld első mesterséges holdjait és a kozmikus rakétákat, valamint Gagarin és Tyitov a „Vosztok I", illetve „Vosztok II" űrhajón megkerülte a Földet.[40] Mindez az új tudományos vívmányok egész korszakát nyitotta meg, és új korszakot jelent a megismerés fejlődésében. Az ember behatolása a kozmikus térbe világnézeti szempontból is óriási jelentőségű. Ez újabb erőteljes csapást mért a sötétség lovagjaira, a vallási és idealista világnézetre.

Az agnoszticizmust prédikáló idealisták, akárcsak a vallás, mindig lebecsülték és lebecsülik az ész erejét, az emberi megismerőképesség hatalmát. Te, nyughatatlan ember, ne légy fennhéjázó, ne törekedj annak megismerésére, amit nem kell tudnod. Csak a természetfeletti, az isteni ész mindenütt jelenvaló és mindenható, az emberi ész azonban korlátozott és hitvány. Ezt prédikálja a papi butítás. Nyomában ugyanezt hajtogatja a bomlasztó szkepticizmust árasztó agnoszticizmus is.

A XX. század tudománya viszont egyik felfedezésével a má-

[39] *Lenin* Művei. 14. köt. 141. old.

[40] A második szovjet kiadás megjelenése után került sor Nyikolajev és Popovics nagyszerű űrrepülésére a „Vosztok III", illetőleg a Vosztok IV", valamint Bikovszkij űrútjára a „Vosztok V" és Tyereskova: az első női űrhajós kozmoszbeli repülésére a „Vosztok VI" űrhajón. — *Szerk.*

sik után cáfolja meg ezeket a babonákat, mind messzebbre tágítja ki a megismerés történelmileg meghatározott határait, egyre mélyebbre hatol a természet titkaiba, miközben a világmindenség mikrorészecskéinek és makrotesteinek mozgástörvényeit egyaránt megragadja.

E szédítő tudományos felfedezésekkel szemben az idealizmus és a vallás egyre nehezebben tudja tartani álláspontját. Az idealizmus, a miszticizmus béklyóitól megszabadult haladó tudomány és az emberi ész egyre újabb nagy győzelmeket aratnak.

MÁSODIK RÉSZ

A TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS

A TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS A TÁRSADALMI FEJLŐDÉS TÖRVÉNYEINEK TUDOMÁNYA

Az előző fejezetek a dialektikus materializmus alapproblémáit, vagyis a marxista filozófiai világnézet, a dialektikus materialista ismeretelmélet fő kérdéseit világították meg. A következőkben áttekintjük a történelmi materializmusnak — az emberi társadalom legáltalánosabb fejlődéstörvényeiről szóló tudománynak, a marxista világnézet elválaszthatatlan részének — alapproblémáit.

1. A TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS TÁRGYA

Az emberi társadalom része a környező egységes anyagi világnak. Ezért a dialektikus materializmus törvényei, elvei és kategóriái a társadalomra alkalmazva is érvényesek. Az emberi társadalom azonban az anyagi világ sajátszerű része, amely minőségileg különbözik a természettől. Ennélfogva a dialektikus materializmus törvényei, elvei és kategóriái itt sajátos formában jelentkeznek. Ezért a társadalom fejlődésének helyes megértéséhez nem elegendő, ha csak ezeket az általános törvényeket és természetben való érvényesülésüket ismerjük. Arra is szükség van, hogy megállapítsuk a dialektikus materializmus ezen általános törvényeinek sajátszerű, éspedig társadalmi formáját. E törvényekre támaszkodva fel kell tárnunk, meg kell értenünk a fejlődésnek csak a társadalomra jellemző sajátos törvényszerűségeit és mozgatóerőit is.

A társadalom fejlődésének — a természettől eltérően — az az egyik legfontosabb sajátossága, hogy a társadalom történetében tudattal és akarattal rendelkező, maguk elé célokat kitűző emberek cselekednek, a természetben viszont csak vak, tudat-

talan erők hatnak. A természeti jelenségek és folyamatok olyan okok eredményei, amelyekben nem működik közre az akarat, az ész, a tudat. A társadalomban a jelenségek és folyamatok az emberek tevékenységének eredményeként jönnek létre és alakulnak ki. A természet önmaga csinálja történelmét. A társadalom történelmét a tudattal, ésszel, akarattal felruházott emberek *csinálják*. Ez a körülmény a múltban, mielőtt Marx és Engels megalkotta a társadalomról szóló igazi tudományt, a tudósok számára botránykő volt, s ma is az a jelenkori polgári szociológusok, történészek és közgazdászok számára. A polgári filozófia és szociológia ezért még a tudományokat is felosztotta „kauzális" tudományokra, amelyek az okságot ismerik meg (természettudományok), valamint „teleologikus" tudományokra, amelyek a célt tárják fel (társadalmi tudományok).

Mindez azt bizonyítja, hogy az emberi társadalom a valóságnak nemcsak sajátszerű, hanem az egyik legbonyolultabb területe is. Az atomról, amelyet a múltban egyszerű, elemi objektumnak tartottak, kiderült, hogy tulajdonképpen igen bonyolult, egy egész mikrovilágot alkot. Az anyagi világnak még bonyolultabb területe az ember és az emberi társadalom. Bármennyire bonyolultak is a természeti jelenségek, az ember, a társadalom feltárja a természet erőit, törvényeit és titkait, egyre jobban uralkodik rajtuk, alárendeli őket hatalmának, s arra kényszeríti őket, hogy az ember, a társadalom céljait szolgálják. A társadalomban létrejövő erők, folyamatok, viszonyok és törvények évszázadokon, évezredeken át uralkodtak az emberen, s a tőkés világban ma is uralkodnak rajta. Mi ezeknek az erőknek, társadalmi viszonyoknak, törvényeknek a természete? A polgári szociológia és történetírás számára ez mind a mai napig titok.

A társadalomtudománynak az volt a feladata, hogy lerántsa a társadalmi élet jelenségeiről, folyamatairól, törvényeiről a titok leplét, s megmutassa ezek lényegét. Ez, mint alább látni fogjuk, csak úgy volt lehetséges, hogy a társadalmi élet jelenségeinek elemzésére a filozófiai materializmust és a materialista dialektikát alkalmazták.

Miként a természetet, a sokféle természeti jelenséget és folyamatot számos szaktudomány tanulmányozza, éppúgy az emberi

társadalmat, a társadalmi jelenségeket is számos társadalmi tudomány kutatja. A politikai gazdaságtan például a történelmileg meghatározott termelési módok keletkezésének, fejlődésének és váltakozásának törvényeit vizsgálja; a jogtudományok az állam és a jog keletkezésének törvényeit és fejlődésének formáit tanulmányozzák; a nyelvtudomány a nyelvet mint sajátos társadalmi jelenséget, keletkezésének és fejlődésének törvényeit, a társadalmi életben betöltött szerepét kutatja; az esztétika a művészetet és fejlődéstörvényeit, a művészetnek a valósághoz való viszonyát, a művészet társadalmi szerepét vizsgálja stb. A tudományos ismeretek mindegyik felsorolt területe a társadalmi élet valamelyik oldalát, a társadalmi viszonyok, folyamatok, jelenségek valamelyik fajtáját, egyik vagy másik oldalát kutatja. Ezenkívül létezik a történettudomány, amely egyik vagy másik nép történelmének mindenoldalú tanulmányozásával foglalkozik, illetve (az egyetemes történelem) az egész emberiség történelmét kutatja az ősidőktől napjainkig annak figyelembevételével, hogy miként mennek végbe a történelmi jelenségek a meghatározott országok konkrét feltételei között.

Milyen helyet foglal el végül is a történelmi materializmus a számos társadalomtudomány között?

A történelmi materializmus, a társadalmi szaktudományokkal ellentétben, nem a társadalmi élet egyes oldalait, nem a társadalmi (gazdasági, politikai, jogi, ideológiai) viszonyok vagy jelenségek egyes fajtáit *tanulmányozza,* hanem *a társadalmat, a társadalmi fejlődést, a társadalmi életet totalitásában, összességében, oldalainak, viszonyainak, folyamatainak belső összefüggésében és kölcsönhatásában kutatja.* A történelmi materializmus, a társadalmi szaktudományokkal ellentétben, nem azokat a részleges és sajátos törvényeket vizsgálja, amelyeknek a gazdasági, politikai vagy ideológiai folyamatok fejlődése alá van rendelve, hanem a társadalmi fejlődés legáltalánosabb törvényszerűségeit kutatja.

A történelmi materializmus a történettudománnyal szemben, nem azt tanulmányozza, ami az egyik nép életének történelmét megkülönbözteti a másiktól, hanem elsősorban és legfőképpen azt, ami közös minden nép életében, történelmében, fejlődé-

sében. Természetesen a történelemtudománynak sem csak a különbséget, a sajátosságokat kell tanulmányoznia és számba vennie, hanem az egyes népek történelmének közös vonásait is. Az igazán tudományos, marxista történetírásnak elsősorban a nép munkáját, az ország gazdasági életét, termelőerőinek és termelési viszonyainak fejlődéstörténetét, a politikai rend történetét, az osztályharcot és a nemzeti felszabadító küzdelmet, a szellemi kultúra történetét, valamint az ország életformáját, erkölcseit, az ideológiai harcot mint az osztályharc visszatükröződését kell bemutatnia. A történettudománynak azonban mindezt eleven történelmi konkrétságában, időrendben, a történelmi véletlenek figyelembevételével kell feltárnia, mert máskülönben nem a történelmet mutatja meg, hanem elvont szociológiai sémát ad. Ha a történettudomány nem azt tekintené fő feladatának, hogy meghatározott népek konkrét, eleven történelmét kutassa, hanem hogy általános törvényszerűségeket állapítson meg, nem töltené be többé fő feladatát.

A történelmi materializmus, a történettudománnyal ellentétben, elméleti, módszertani, filozófiai tudomány. A történelmi materializmus tárgya az emberi társadalom, nem valamelyik nép, nem ez vagy amaz az ország, hanem maga a társadalom.

Mit jelent az emberi társadalom mint a történelmi materializmus tárgya?

A társadalmi élet tudományos vizsgálata esetében erre a kérdésre csak akkor adhatunk választ, ha már tanulmányoztuk azokat az alapvető társadalmi viszonyokat és folyamatokat, amelyekből a társadalom története összetevődik.

Az idealisták a társadalmat valamiféle szellemi totalitásnak vagy a társadalmat alkotó egyének összegének tartják; a vulgáris materialisták meghatározása szerint a társadalom emberek, dolgok és eszmék összessége. A marxisták úgy tekintik az emberi társadalmat, mint sajátos társadalmi szervezetet, amely az anyagi termelési kapcsolatok, az emberek közti gazdasági viszonyok alapján nyugszik. A társadalmat az emberek tevékenysége hozza létre, s egyúttal maga az ember is a történelem, a társadalmi viszonyok terméke: az ember csak úgy emelkedhetett ki az állatvilágból és válhatott emberré, hogy kapcsolatba került

a magához hasonlókkal. A munka, a társadalmi termelés az a minőségi határ, amely megkülönbözteti az emberi társadalmat a biológiai társulásoktól (például az állatcsordáktól). A munka, a termelés mint a természet és a természeti erők felhasználására és leigázására irányuló célszerű tevékenység az a fő vonás, amely az embert megkülönbözteti az állattól. Ezért embereket társadalommá egybefűző társadalmi kapcsolat sajátszerűsége is abban áll, hogy elsősorban termelési kapcsolat. A termelési folyamatban kialakuló kapcsolatok és viszonyok alapjára épülnek fel az összes társadalmi viszonyok, köztük az ideológiai viszonyok, az osztálytársadalomban pedig az emberek politikai viszonyai is. Ezért írta Marx:

„A termelési viszonyok összességükben alkotják azt, amit társadalmi viszonyoknak, társadalomnak nevezünk, mégpedig *meghatározott, történelmi fejlődési fokon* álló társadalmat, sajátságos, megkülönböztető jellegű társadalmat alkotnak. Az antik társadalom, a feudális társadalom, a polgári társadalom a termelési viszonyok ilyen összességei, s mindegyikük egyúttal külön fejlődési fokot jelöl az emberiség történetében."[1]

Tehát a társadalom és a társadalmi élet alapját az emberek gazdasági, termelési viszonyai alkotják. Csak a gazdasági, a termelési viszonyok ismeretében érthető meg valamely társadalom szociális, politikai és szellemi életének jellege.

A társadalom marxista felfogását az a sajátossága is megkülönbözteti a metafizikus felfogástól, hogy a marxizmus elveti a társadalom elvont, történelemellenes megközelítését, amely a társadalmat időn kívül, valamely meghatározott fejlődési fokán kívül ragadja meg. A társadalom marxista meghatározása magában foglalja az általános és a különös egységét.

[1] *Marx–Engels* Művei. 6. köt. Budapest 1962. 397. old.

Marx, amikor felsorolta a társadalmi-gazdasági alakulatokat, nem említette meg az osztályok kialakulása előtti ősközösségi társadalmat, amely megelőzte az antik (rabszolgatartó) társadalmat, s amelyről annak idején (1849-ben) még nem álltak rendelkezésre tudományos adatok; ugyancsak nem szólt a szocialista társadalomról sem, amely akkor még nem létezett. Marx életében a kapitalizmus méhében még csak kialakulóban voltak az új, kommunista társadalmi-gazdasági alakulat anyagi előfeltételei. Marx zseniálisan előre látta, hogy ennek az alakulatnak elkerülhetetlenül fel kell váltania az utolsó olyan társadalmi-gazdasági alakulatot, amely az osztályok antagonizmusán alapul, vagyis a kapitalista alakulatot. Ma már létezik a szocialista társadalom, amely a kommunista társadalmi-gazdasági alakulat első foka.

A marxista társadalomtudomány sarkköve a *társadalmi-gazdasági alakulat* Marx által kidolgozott fogalma.

A marxizmus társadalmi-gazdasági alakulaton a történelmi fejlődés meghatározott fokán álló társadalmat, a társadalmi rend meghatározott típusát érti, a rá jellemző termelési móddal, meghatározott termelési viszonyokkal és a rajtuk emelkedő felépítménnyel, amely történelmileg meghatározott eszmék és intézmények formájában jelenik meg.

A történelmi materializmus elvetette az állítólag örök és változatlan törvényekkel rendelkező társadalom elvont, metafizikus szemléletét, s megállapította, hogy mindegyik társadalmi-gazdasági alakulatnak megvannak a maga sajátos törvényei, amelyek alapján az illető alakulat keletkezik, fejlődik és más, magasabb alakulatba megy át. Természetesen, mint később látni fogjuk, a történelmi materializmus, nemhogy nem tagadja, hanem ellenkezőleg, hangsúlyozza az általános törvények létezését, amelyek az összes társadalmi-gazdasági alakulatokra jellemző általánosat tükrözik. Ezek az általános törvények azonban mindegyik társadalmi-gazdasági alakulatban különlegesen, sajátosan jelennek meg.

A történelmi materializmus, amikor feltárta, hogy mindegyik társadalmi-gazdasági alakulat fejlődéstörvényei sajátosak, ezzel egyben megcáfolta a polgári szociológusoknak és közgazdászoknak azt a képtelen, tudományellenes eszméjét, hogy a kapitalizmus, a kapitalizmus társadalmi viszonyai és törvényei a történelmen kívül állnak, örökkévalók, megingathatatlanok és állandóak. Valójában a kapitalizmus, valamint mozgás- és fejlődéstörvényei éppoly történelmiek, mint a rabszolgatartó vagy a feudális társadalom törvényei.

A marxizmus ellenfelei bírálni próbálták a társadalomról és a társadalmi-gazdasági alakulatról szóló marxista tanítást, mert az szerintük csak a gazdaságot veszi tekintetbe, és figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a társadalomban vannak állami, jogi viszonyok, létezik a tudomány, a filozófia, a művészet, az erkölcs, a vallás, a család, az életmód. A történelmi materializmus azonban egyáltalán nem hagyja figyelmen kívül ezeket a társadalmi viszonyokat és jelenségeket. A társadalom fentebb

idézett marxi meghatározása feltárja az emberi társadalom lényegét és fundamentumát, azt az alapot, amelyen mint felépítmény emelkednek a politikai és ideológiai jelenségek; a társadalom meghatározása magától értetődően tartalmazza ezeket a jelenségeket is. Lenin többször rámutatott, hogy Marx valamely társadalmi-gazdasági alakulat szerkezetének és fejlődésének magyarázatakor nem szorítkozott a termelési viszonyok tanulmányozására, hanem „nyomon követte az ezeknek a termelési viszonyoknak megfelelő felépítményt is, és így a csontvázba életet lehelt".[2] Marx a társadalmi-gazdasági alakulat mindenoldalú vizsgálatára példát mutatott a „Tőké"-ben. Marx ebben a közgazdasági művében, amelyben a tőkés termelési mód keletkezésének, fejlődésének és pusztulásának törvényeit elemezte, „a tőkés társadalmi alakulatot mint eleven alakulatot" mutatta meg — mindennapi életének vonásaival, a tőkés termelési viszonyokban bennerejlő osztályantagonizmus társadalmi megjelenésével, a tőkésosztály uralmát védelmező burzsoá politikai felépítménnyel, a polgári eszmékkel, a burzsoá családi viszonyokkal stb. együtt.

Az egész Marx előtti és mai polgári szociológiának az az alapvető hibája, hogy nem tudta feltárni a társadalomnak ezt az anyagi, gazdasági lényegét és meghatározó alapját. A polgári szociológia azáltal, hogy nem akarja és nem is tudja megérteni a társadalmi fejlődésnek ezt az alapját, elzárja maga elől azt az utat, amely a társadalmi fejlődés törvényeit és alapvető mozgatóerőit, valamint az összes politikai és szellemi jelenségeket meghatározó alap megismeréséhez vezet.

A történelmi materializmus szerint az emberi társadalom, a társadalmi-gazdasági alakulat eleven, állandó fejlődésben levő szervezet, amely egyaránt magába foglalja a gazdasági, a politikai és a szellemi viszonyokat, kölcsönös belső összefüggésükben.

A történelmi materializmus, amikor feltárta, hogy a társadalmi élet alapja az anyagi javak termelési módja, a történelemben először mutatta meg azt az utat, amelyen haladva a társa-

[1] *Lenin* Művei. 1. köt. Szikra 1951. 138. old.

dalom története mint egész sokrétűségében és ellentmondásosságában vett, szigorúan törvényszerű folyamat ismerhető meg.

Ahogyan a dialektikus materializmus filozófiai világnézet s egyúttal módszer, ismeretelmélet minden tudomány számára, éppúgy a történelmi materializmus is a társadalmi fejlődés tudományos elmélete és egyúttal kutatási módszer valamennyi konkrét társadalmi tudomány számára — olyan módszer, amely a dialektikus módszernek a társadalmi életre, a társadalmi fejlődésre alkalmazott konkretizálása. Amikor a történelmi materializmust úgy határozzuk meg mint tudományos elméletet (Lenin a történelmi materializmust az egyetlen tudományos szociológiának nevezte), egyben hangsúlyozzuk a történelmi materializmusnak mint a jelenségek, tények és folyamatok tanulmányozási módszerének, valamint a munkásosztály és a marxista munkáspárt forradalmi cselekvési módszerének jelentőségét. A közgazdász, a történész, a jogtudós, az esztéta, ha nincs birtokában a történelmi materializmus módszerének, képtelen eligazodni a társadalmi élet bonyolult, változatos jelenségei között és a történelmi eseményekben. Csakis a történelmi materializmus nyújt vezérfonalat a társadalomtudományok képviselőinek és a munkásosztály politikusainak a történelmi jelenségek, folyamatok, valamint változási és fejlődési törvényeinek kutatásához és megértéséhez.

Milyen viszonyban áll egymással az elmélet és a módszer a történelmi materializmusban? Az elmélet és a módszer a történelmi materializmus egymással elválaszthatatlanul összefüggő két oldala. A történelmi materializmus meghatározott, mégpedig dialektikus materialista módon dönti el a társadalomtudomány alapvető kérdését: a társadalmi lét és a társadalmi tudat viszonyának kérdését, megismertet bennünket az emberi társadalom legáltalánosabb fejlődéstörvényeivel, s ezért tudományos elmélet, tudomány. Egyúttal azonban a történelmi materializmus, éppen azért, mert a társadalmi fejlődés *általános* törvényeinek ismeretét nyújtja, az összes társadalmi jelenségek tudományos tanulmányozásának módszere, többek között azon új jelenségek és folyamatok tanulmányozásának is, amelyek a társadalmi fejlődés során keletkeznek.

Mint Marx, Engels és Lenin hangsúlyozta a történelmi materializmus híveivel szemben, nem az a fő és legfontosabb követelmény, hogy szavakban elismerjék a történelmi materializmust, hanem az, hogy helyesen alkalmazzák a valóság elemzésére. Engels, szembeszállva a történelmi materializmusnak a XIX. század kilencvenes éveiben tapasztalt elferdítéseivel, ezt írta:

„Általában a »materialista« szó Németországban néhány ifjabb írónál csak puszta frázis, amelynek segélyével mindent minden további tanulmányozás nélkül címkéznek, vagyis rányomják ezt a címkét és azt hiszik, hogy ezzel elintézték a dolgot. A mi történetfelfogásunk azonban mindenekelőtt útmutató a tanulmányhoz, nem pedig a konstruálás emeltyűje, mint a hegelizmus. Az egész történelmet újra kell tanulmányoznunk, a különböző társadalmi alakulatok létfeltételeit meg kell vizsgálnunk részleteikben, mielőtt a nekik megfelelő politikai, magánjogi, esztétikai, filozófiai, vallásos stb. szemléleti módokat megkísérelnők belőlük levezetni. E téren eddig még csak kevés történt, mert csak kevesen fogtak komolyan ehhez a munkához. Ezen a téren elkél minden segítség, a terület végtelenül nagy és aki komolyan dolgozni akar, sokat tehet és kitűnhetik."[3]

A marxista történészek becsületére legyen mondva, hatalmas munkát végeztek az egyetemes történelem, a Szovjetunió történelme, a művészettörténet és a filozófiatörténet kutatásában. Itt elsősorban a szovjet történészeknek a parasztság történetére, a Kijevi Rusz történetére vonatkozó munkáit, a szovjet középkori történészek kutatásait, valamint az egyetemes történelem körébe vágó átfogó tanulmányokat kell megemlítenünk; a „Világtörténet" című tízkötetes mű nyolc kötete már megjelent, és komoly elismerést érdemel, mint a marxista kutatási módszer termékeny alkalmazásának eredménye. A Szovjetunión kívül Kínában, az Egyesült Államokban (az Egyesült Államokról szólva különösen említésre méltók William Z. Foster nagyszerű mélyenszántó történelmi kutatásai: „Az amerikai földrész rövid politikai története", „A néger nép Amerika történetében", „A szakszervezeti világmozgalom rövid története", „A három Internacionálé története"). Olaszországban, Franciaországban, Angliában, az NDK-ban és más országokban a marxisták nagyszabású történelmi kutatómunkát folytatnak, amely jelentős tudományos eredményekkel büszkélkedhet.

[3] *Marx—Engels*: Válogatott levelek. 490—491. old.

A történelmi materializmus nem séma és nem dogma, nem elvont tételek és alapelvek gyűjteménye, amelyeket csak be kell magolni. Nem, a történelmi materializmus — mint a marxizmus—leninizmus egésze is — örökké élő, alkotó módon fejlődő elmélet és egyúttal tudományos módszer, amely megmutatja a társadalmi élet tanulmányozásának, kutatásának helyes útját és módját, s a cselekvés vezérfonala. A történelmi materializmusnak ezt a módszertani oldalát különösen fontos hangsúlyozni ma, amikor harc folyik egyfelől a haladás, a béke, a demokrácia és a szocializmus, másfelől a reakció, az imperializmus és az agresszió erői között. Ilyen körülmények közt veszélyes mind a revizionizmus, amely semmibe veszi a történelmi materializmus elveit és törvényeit, és megtagadja őket, mind a dogmatizmus, amely nem tudja meglátni az életben, a társadalmi fejlődésben az újat, és nem hajlandó levonni ebből az újból a szükséges következtetéseket.

A kommunista párt, híven Marxhoz és Leninhez, a marxizmus—leninizmus egész szelleméhez, példát mutat arra, miképpen kell a történelmi materializmust alkotó, konkrét módon alkalmazni a kor jelenségeire. Hruscsov elvtársnak az SZKP XX., XXI. és XXII. kongresszusán tartott előadói beszédei ragyogó példát mutatnak a történelmi materializmus módszerének alkalmazására a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet törvényszerűségeinek elemzésében. A társadalmi gyakorlat fejlődésével a történelmi materializmus is továbbfejlődik, gazdagodik. Ebben áll hatóereje és jelentősége.

A történelmi materializmus a marxista filozófia elválaszthatatlan része. A marxizmus, annak következtében, hogy a filozófiai materializmust és a materialista dialektikát kiterjesztette a társadalom megismerésére, leküzdötte a régi, Marx előtti materializmus egyoldalúságát, korlátozottságát, s így a filozófiai materializmus hatékonnyá, forradalmivá vált. A kapitalizmus elkerülhetetlen pusztulásáról és a kommunizmus győzelméről szóló marxista—leninista tanítás a társadalmi fejlődés objektív törvényeire támaszkodik, amelyeket a történelmi materializmus tanulmányoz. Ezért a történelmi materializmus a kommunizmus tudományos-történelmi alapja. Ahhoz, hogy tudatos, aktív rész-

vevői lehessünk a társadalom további előrehaladásáért, a kommunizmus győzelemre juttatásáért folyó nagyszerű történelmi harcnak, ismernünk kell a történelmi események okait és mozgatóerőit, a társadalmi fejlődés törvényeit.

A történelmi materializmus megismertet bennünket a társadalom legáltalánosabb fejlődéstörvényeivel, s ezáltal megmutatja a társadalmi jelenségek megismerésének útját és módját, lehetővé teszi, hogy helyesen eligazodjunk az eseményekben, megértsük értelmüket, világosan lássuk a társadalmi fejlődés irányát, a történelmi távlatokat, s hogy kijelöljük az élenjáró osztálynak és szövetségeseinek helyes tevékenységét.

2. A TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS LÉTREJÖTTE — FORRADALOM A TÁRSADALOMTUDOMÁNYBAN

Mint a II. fejezetből látható, a történelmi materializmus — a társadalom fejlődéstörvényeiről szóló tudomány és a társadalmi élet jelenségeinek tanulmányozási módszere — létrejötte törvényszerűen következett a társadalmi fejlődésből, valamint a tudományos filozófia fejlődéséből. Azelőtt a társadalmi folyamatok, a történelmi események és az őket kiváltó okok, valamint maguk az események közti belső összefüggés zavaros és rejtett volt, s ezért nehezen volt felfedezhető; a kapitalizmus fejlődésével azonban ez az összefüggés egyre egyszerűbbé vált.

„A nagyipar meghonosodása óta, tehát legalábbis az 1815-ös európai béke óta senki előtt Angliában nem volt többé titok, hogy az egész politikai harc ott két osztály, a földbirtokos arisztokrácia (landed aristocracy) és a burzsoázia (middle class) uralmi igényei körül forog. Franciaországban a Bourbonok visszatértével ugyanennek a ténynek ébrednek tudatára; a restauráció korának történetírói, Thierrytől Guizot-ig, Mignet-ig és Thiers-ig mindenütt nyíltan kimutatják, hogy a francia történelem megértésének a középkor óta ez a kulcsa. És 1830 óta elismerik, hogy e két országban a munkásosztály, a proletariátus a harmadik harcoló fél a hatalomért. A viszonyok annyira leegyszerűsödtek, hogy csak az, aki szándékosan behunyja szemét

a tények előtt, nem veszi észre, hogy e három nagy osztály harca és érdekeik összeütközése a modern történelem hajtóereje . . ."[4]

A történelem menetének meggyorsulása, az események pergő iramú váltakozása az angol, de különösen az 1789—1794. évi francia polgári forradalomtól kezdve, az osztályok ellentmondásainak és összeütközéseinek kiéleződése, a munkásosztály történelmi színrelépése alkotta azokat a társadalmi előfeltételeket, amelyek lehetővé tették a társadalmi fejlődés törvényeiről és mozgatóerőiről szóló tudomány létrehozását.

Amikor a történelem menete lassú volt, például a középkorban, nehezen lehetett megállapítani a társadalmi haladást, a társadalom progresszív fejlődését, s azt, hogy az egyik társadalmi formát másik forma váltja fel, mégpedig az alacsonyabb formát a magasabb forma. Akkoriban sokaknak úgy tűnt, hogy minden „így volt és így is lesz". A legjobb esetben az történt, hogy a legkiválóbb szociológusok eljutottak a „körforgás" elméletéhez, amely szerint a népek és államok történetében örökké ismétlődik az ifjúkor, az érett kor és az öregkor. Ezt a gondolatot fejtette ki például a XVIII. század elején az olasz Vico.[5]

A XVIII. század végének és a XIX. század elejének viharos eseményei megmutatták, hogy az emberi társadalom nem merev, kikristályosodott valami, hanem változó és fejlődő jelenség. A történelem egyes kitérői ellenére is a társadalmi fejlődés egészében felfelé ívelő vonalon haladt és halad.

A nagy francia polgári forradalomig a tudósok úgy vélték, hogy az emberek véleménye kormányozza a világot, hogy a királyok, hódítók, törvényhozók akarata határozza meg a történelem menetét és irányát. Ámde a Bourbonok bukása, Mirabeau pártjának rövid életű győzelme, a Robespierre vezette jakobinus párt diadala és veresége, a direktórium, majd Napóleon uralma, Napóleon bukása és a Bourbon-restauráció — a történelmi személyiségeknek és eseményeknek ez a gyors váltakozása — arról tanúskodott, hogy a társadalmi életben hatalmasabb erők ural-

[4] *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. 389. old.

[5] A társadalmi haladás eszméi csak a XVIII. század végén és a XIX. század elején jelentek meg (Turgot, Condorcet, Saint Simon munkáiban), de ezek még nem voltak jellemzőek az egész haladó társadalmi gondolatra.

kodnak, mint a királyok és törvényhozók, mint Mirabeau, Robespierre vagy Napóleon akarata.

Erre a következtetésre jutott már Hegel is, de ő, mivel idealista volt, a történelem mozgatóerejét nem magában a társadalomban, hanem a „világészben" próbálta meglelni, amelyet a történelem fő mozgatóerejének, az emberek elől rejtve maradt történelmi szükségszerűség hordozójának nyilvánított. A nagy emberek és a népek Hegel szerint csak a „világszellem" akaratának kifejezői. Jóllehet Hegel nézetei misztikusak és idealisták voltak, a történelmi szükségszerűségről kifejtett gondolata s az a próbálkozása, hogy a dialektikus módszert alkalmazza az egész előző történelemre, a filozófiai gondolat előrelépését jelentette, és a történelmi materializmus keletkezésének egyik előfeltétele lett.

A történelmi materializmus létrejöttének fontos eszmei előfeltétele volt az angol klasszikus politikai gazdaságtannak az a tanítása, hogy az érték szubsztanciája a munka, valamint az a kísérlete, hogy a gazdaságban fedezze fel az osztályok létezésének alapját. Igaz ugyan, hogy az angol közgazdászok ezt az alapot nem a termelés, hanem az elosztás területén keresték. A profitban, a földjáradékban és a munkabérben, vagyis a jövedelem e három forrásában látták a tőkés társadalom három nagy osztálya létének alapját. De még ez is előrelépést jelentett azokhoz a tanokhoz képest, amelyek az osztályok létrejöttének okát az isteni akaratban, a természet berendezkedésében vagy a hódításban stb. látták.

Az igazi társadalomtudomány kialakulásának ugyanilyen fontos elméleti előfeltétele volt a XIX. század harmincas-negyvenes évei angol és francia történészeinek a néptömegek történelmi szerepéről, valamint az osztályharcról mint az angol és a francia forradalom mozgatóerejéről hirdetett tanítása. Ezt a gondolatot már az angol és a francia történészek előtt felvetette az utópista szocialista Saint Simon is. Marx és Engels hangoztatták, hogy az osztályharc tanítását nem ők fedezték fel, hanem a XIX. század harmincas-negyvenes éveinek francia (és angol) történészei.

Végül pedig a Marx előtti filozófiai materializmus egyes kép-

viselői — akikre egészében véve ugyan a történelem idealista szemlélete volt jellemző — bizonyos lépéseket tettek előre a történelmi folyamat helyes értelmezése felé. Különösen ki kell emelnünk, hogy Helvetius, XVIII. századi francia materialista filozófus felvetette a társadalmi környezet és a körülmények jelentőségét a társadalomban uralkodó véleményeknek és az emberek erkölcseinek alakulása szempontjából: a hitvány erkölcsök, mondta, a hitvány körülmények termékei. A hitvány erkölcsök megváltoztatása céljából tehát a hitvány körülményeket kell megváltoztatni. Az ilyen következtetések, mint Marx kiemelte, a francia materialisták nézeteiből fakadtak.

A felsorolt tények megmutatják, hogy a haladó társadalmi gondolat hogyan tört utat lépésről lépésre a társadalmi élet, a történelem tudományos felfogása felé. Mégis mindaz, ami ezen a területen Marx előtt történt, útkeresés volt, közeledés a helyes, tudományos felfogás felé, de még nem jelentett tudományos elméletet, nem volt a történelmi folyamat egységes egészet alkotó szemlélete. A történelmi materializmus kidolgozása Marx és Engels nagy tudományos tette volt, amely világtörténelmi jelentőségű mind az elmélet, mind pedig a forradalmi gyakorlat, a kommunizmusért folyó harc ügye szempontjából. Marx és Engels a történelmi materializmust, éppúgy, mint a marxizmus egészét, csak úgy tudták felfedezni, megalkotni, mint a leghaladóbb osztály, a proletariátus ideológusai, azé az osztályé, amelynek az igazság, a társadalmi fejlődés áll érdekében, nem pedig a régi, önmagukat túlélt társadalmi viszonyok örökössé tétele.

A történelmi materializmus a dialektikus materializmusnak a társadalomra történt kiterjesztése, a dialektikus materializmusnak a társadalmi élet megismerésére, a társadalom történetének tanulmányozására való alkalmazása eredményeként jött létre. Ezért a történelmi materializmus törvényei és kategóriái nem érthetők meg teljesen a dialektikus materializmus tételeivel való kapcsolatuktól függetlenül. Így például, amikor az osztálytársadalmak mozgásának a történelmi materializmus által feltárt törvényeit — az osztályharc, valamint a társadalmi forradalom törvényét — tanulmányozzuk, okvetlenül látnunk kell,

hogy ezek a törvények az ellentétek egységéről és harcáról, a régi és az új, a pozitív és a negatív harcáról, továbbá a mennyiségi változások minőségi változásokba való átcsapásáról szóló általános dialektikus törvények sajátos formái.

Lenin a következőképpen foglalta össze a dialektikus és a történelmi materializmus belső összefüggését:

„Marx a filozófiai materializmust elmélyítette, tovább fejlesztette és következetesen végigvitte: a természetre vonatkozó megismerését kiterjesztette az *emberi társadalom* megismerésére. Marx *történelmi materializmusa* a tudományos gondolkodás hatalmas vívmánya volt. A történelemre és a politikára vonatkozó nézetekben addig uralkodó káosz és önkény helyébe bámulatosan egységes és következetes tudományos elmélet lépett, amely megmutatta, hogyan fejlődik a társadalmi élet egyik formájából, a termelőerők növekedése következtében, egy másik, magasabb rendű forma — például a feudalizmusból a kapitalizmus",[6] s hogy korunkban a kapitalizmust az egyik országban a másik után felváltja a szocializmus.

A történelmi materializmus, az általános materialista világnézettel összhangban, abból indul ki, hogy a társadalmi lét az elsődleges, a társadalmi tudat pedig másodlagos. Nem a társadalmi tudat határozza meg a társadalmi élet rendjét és fejlődésének irányát, hanem fordítva, a társadalom gazdasági rendje határozza meg a társadalmi tudatot, a társadalmi eszméket. Vagyis: nem az eszmék határozzák meg az életet, hanem az élet, a társadalmi lét határozza meg az eszméket.

Mi az emberek *társadalmi léte*? Nem más, mint a társadalom anyagi élete, s elsősorban az anyagi javak társadalmi termelése, valamint az emberek között a termelés folyamán kialakult viszonyok. Az antagonisztikus társadalomban ezek a viszonyok osztályviszonyok. Az embereknek, mielőtt tudománnyal, művészettel, vallással, filozófiával és politikával foglalkoznának, enniük, inniuk, ruházkodniuk kell, ehhez pedig meg kell termelniük az élelmiszereket és a ruházati cikkeket, házakat kell építeniük és szerszámokat készíteniük. A társadalmi élet lehetetlen

[6] *Lenin* Művei. 19. köt. 5. old.

az anyagi javak termelése nélkül. Az anyagi javak termelése és újratermelése alkotja a társadalmi élet létalapját. Ha megszakadna a termelés, mozdulatlanná dermedne az emberek szellemi élete, és elpusztulna a társadalom. Ezért a társadalom szerkezetének és fejlődésének nyitját nem az emberek tudatában, nem politikai, filozófiai, vallási és erkölcsi nézeteikben, hanem az anyagi javak termelési módjában kell keresni.

A társadalom anyagi élete a meghatározó alap, míg a szellemi élet az anyagi élet visszatükrözése. Ez egyáltalában nem azt jelenti — mint a marxizmus polgári kritikusai hazug módon állítják —, hogy a marxisták lebecsülik, semmibe veszik a társadalom szellemi életének jelentőségét, az eszméknek, az észnek, a tudománynak, a művészetnek, valamint a politikának a társadalmi életben, a történelemben játszott szerepét. Nem, a marxisták azzal, hogy a társadalmi tudatot, a társadalmi, politikai elméleteket a társadalmi lét visszatükrözésének nyilvánítják, csupán tudományosan megmagyarázzák a társadalom szellemi életét, az eszmék eredetét és fejlődését. A marxisták véleménye szerint a társadalmi eszmék igen nagy szerepet játszanak a társadalom életében és fejlődésében. Ezt bizonyítja a marxista—leninista eszméknek korunkban betöltött nagy szerepe is.[7]

A történelmi materializmus alaptételeit klasszikusan megfogalmazta Marx „A politikai gazdaságtan bírálatához" című művének előszavában:

„Életük társadalmi termelésében az emberek meghatározott, szükségszerű, saját akaratuktól független viszonyokba, termelési viszonyokba lépnek egymással, amelyek anyagi termelő-

[7] A burzsoáziának most kell fizetnie a marxizmusról, különösen a történelmi materializmusról alkotott vulgáris, felületes elképzeléseiért. A burzsoázia, miután ezernyi ostoba értekezésben kritizálta és szurokban-tollban meghempergette a marxizmust, mert az szerinte mellőzi, semmibe veszi az eszmék, az eszmények, a szellemi elv stb. szerepét, korunkban hirtelen felfedezte a marxizmus, a kommunizmus eszméinek fokozódó terjedését és lebírhatatlan erejét, s a burzsoá politikusok meg ideológusok a „veszedelmes" kommunista propagandáról, a kommunista „aknamunkáról" kezdtek kiabálni.

A burzsoáziának napjainkban egyre gyakrabban kell arról beszélnie, hogy nincsenek olyan fennkölt eszmei, amelyeket szembeállíthatna a kommunizmus eszméivel. Az imperialista burzsoázia a durva „erőpolitikára", az atom- és hidrogénbomba fenyegető erejére épít, s így saját maga süllyedt a vulgarizmusba, nem értette meg és lebecsülte azt a nagy erőt, amelyet az élenjáró eszmék — a kommunizmus, a nemzeti felszabadító harc, a béke, az igazi, népi demokrácia eszméi — képviselnek. Ugyan mit is állíthat szembe a burzsoázia ezekkel a magasztos eszmékkel? A hidrogénbombát? Ez azonban már nem monopóliuma.

erőik meghatározott fejlődési fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális alapot, amelyen egy jogi és politikai felépítmény emelkedik, s amelynek a társadalmi tudat meghatározott formái felelnek meg. Az anyagi élet termelési módja határozza meg általában az élet társadalmi, politikai és szellemi folyamatát. Nem az emberek tudata az, ami létüket, hanem megfordítva: társadalmi létük az, amely tudatukat meghatározza. A társadalom anyagi termelőerői, fejlődésük bizonyos fokán, ellentmondásba jutnak a meglevő termelési viszonyokkal, vagy — ami ennek csak jogi kifejezése — a tulajdonviszonyokkal, amelyek között eddig mozogtak. Ezek a viszonyok a termelőerők fejlődési formáiból a termelőerők béklyóivá csapnak át. Ekkor a társadalmi forradalom korszaka következik be. A gazdasági alap megváltozásával lassabban vagy gyorsabban átalakul az egész óriási felépítmény. Az ilyen átalakulások vizsgálatánál mindig különbséget kell tenni a termelés gazdasági feltételeinek anyagi, természettudományos pontossággal megállapítandó átalakulása és a jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai, egyszóval: ideológiai formák között, amelyekben ez az összeütközés az emberekben tudatossá válik, s melyekben azt megvívják. Mint ahogy az egyes embert nem aszerint ítéljük meg, ahogyan önmagáról vélekedik, éppoly kevéssé lehet az ilyen átalakulási korszakot a saját tudatából megítélni, hanem ellenkezőleg, ezt a tudatot kell az anyagi élet ellentmondásaiból, a társadalmi termelőerők és termelési viszonyok közti összeütközésből megmagyarázni. Egy társadalmi alakulat addig soha el nem tűnik, míg ki nem fejlődtek mindazok a termelőerők, amelyek számára ez az alakulat eléggé tág és új, magasabb rendű termelési viszonyok sohasem lépnek helyébe, míg anyagi létfeltételeik magának a régi társadalomnak ölén ki nem keltek. Ezért az emberiség mindig csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyeket meg is tud oldani, mert jobban szemügyre véve mindig azt látjuk, hogy maga a feladat is csak ott merül fel, ahol megoldásának anyagi feltételei már megvannak, vagy legalábbis keletkezőben vannak."[8]

[8] *Marx–Engels:* Válogatott művek. I. köt. 339–340. old.

Ezeket a tételeket Marx száz esztendővel ezelőtt fogalmazta meg. A társadalmi fejlődés ezt követő egész menete, a jelenkor valamennyi nagy, kiemelkedő eseménye, elsősorban a szocializmus győzelme a Szovjetunióban, a népi forradalom győzelme Kínában, valamint a szocializmust sikeresen építő egyéb európai és ázsiai országokban — mindez teljes egészében igazolta a Marx és Engels felfedezte társadalmi fejlődéstörvényeket.

A történelmi materializmus polgári és revizionista kritikusai azt hangoztatják, hogy azok a szocialista forradalmak, amelyek számos európai és ázsiai országban lefolytak, nem Marx szerint, hanem Marx nézeteivel ellenkezően, nem a történelmi materializmus elméletének megfelelően, hanem azzal ellentétben mentek végbe; a jelenkor eseményei — állítják — nem alátámasztották, hanem megcáfolták a marxizmust, a történelmi materializmust. A marxizmus — mondják kritikusai — azt tanítja, hogy a társadalmi forradalomnak először az iparilag legfejlettebb tőkésországokban kell végbemennie, holott a forradalom a viszonylag elmaradott országokban folyt le.

Érdekes megfigyelni, hogyan lép fel a burzsoázia és a revizionizmus a történelmi materializmus magyarázójának szerepében! Ez a szerep szemmel láthatóan nincs rájuk szabva. Ahhoz, hogy a történelmi materializmust valaki meg tudja ítélni, az kell, hogy ismerje és megértse ezt az elméletet. Ámde a burzsoázia teoretikusai, szociológusai, politikusai, valamint a revizionisták távol állnak a történelmi materializmus ismeretétől s még inkább megértésétől.

Ha a világtörténelmi folyamatot egészében tekintjük, akkor abszolút módon igaz, hogy egyetlen társadalmi forma sem pusztul el addig, míg ki nem fejlődnek összes termelőerői, s az új, magasabb rendű termelési viszonyok sohasem jelennek meg azelőtt, hogy a régi társadalom méhében meg nem érnek létezésének anyagi feltételei. A Szovjetunióban és a többi szocialista országban. meggyökeresedett szocialista termelési viszonyok nemcsak annak a fejlődésnek az eredményei, amelyet a termelőerők ezekben az országokban a szocialista forradalmat megelőzően befutottak, hanem elkerülhetetlenül következnek a termelőerőknek az egész kapitalista világrendszeren belül megtett

fejlődéséből. A szocialista forradalom nemcsak az adott ország belső társadalmi ellentmondásainak, hanem az egész kapitalista világrendszer válságának is az eredménye. Azok az ellentmondások, amelyek Oroszországban, Kínában, Csehszlovákiában, Lengyelországban és más országokban kiváltották a szocialista forradalmat, nemcsak az említett országokban megérlelődött konfliktus következményei, hanem a világméretű gazdasági, társadalmi és politikai válság eredményei is. Azok az országok, amelyekben legelőször ment végbe a szocialista forradalom, a kapitalista világrendszer leggyengébb láncszemeinek bizonyultak; bennük a gazdasági, társadalmi és politikai ellentmondások mélyebbek és élesebbek voltak, mint a legfejlettebb tőkésországokban. S itt politikai és eszmei tekintetben korábban értek meg azok az erők, amelyek képesek voltak forradalmi módon megoldani ezeket az ellentmondásokat.

A gazdaságilag fejlettebb országokban, például az Egyesült Államokban és Angliában, a társadalmi ellentmondások számos gazdasági és politikai ok következtében kevésbé értek meg. S ez egyáltalán nincs ellentmondásban a történelmi materializmus előbb említett tételeivel. Marx és Engels nyomon kísérték az angolok gyarmati rablását és az angol munkásosztály felső rétegének elpolgáriasodását, valamint azt, hogy miképpen mérgezte meg a burzsoázia, mérgezték a reformisták ennek a rétegnek a tudatát. Ezért az angol munkások tudatának forradalmasodását azzal kapcsolták össze, hogy először, véget ér Anglia gyarmati uralma, másodszor, megszűnik Angliának a világpiacon elfoglalt monopolhelyzete. Angliának a világpiacon elfoglalt monopolhelyzete már véget ért. Anglia gyarmati hatalmának feltartóztathatatlan bukása szemünk előtt megy végbe. Anglia gazdasági pozíciói azonban a volt gyarmatokon — Indiában, Pakisztánban, Burmában, a Malájföldön, Ceylonban, a közel- és középkeleti országokban — még erősek. Ezekből az országokból még mindig széles folyamokban áramlik a profit az anyaországba. E profit morzsáiból juttatnak az angol munkások felső rétegének is.

Mindezzel számolnunk kell, ha az ellentmondások fejlődésének távlatait vizsgáljuk egyik vagy másik országban. Nem

marxista az, aki szemet huny e tények előtt. Ha az Egyesült Államok belső ellentmondásainak fejlődési folyamatát tanulmányozzuk, nem szabad elfeledkeznünk az olyan tényekről, hogy az Egyesült Államok számos dél- és közép-amerikai országot gyarmati és félgyarmati sorba taszított, s könyörtelenül kizsákmányolja őket. Az Egyesült Államok monopóliumai kizsákmányolják, kirabolják a közel-keleti országokat. Arra törekszenek, hogy megerősítsék pozíciójukat minden földrészen. Arra is emlékeztetnünk kell, hogy az Egyesült Államok a két világháborún, a népek vére árán meggazdagodott, mesésen megszedte magát.

Aki marxista, annak mindezeket a tényeket szem előtt kell tartania, amikor a társadalmi forradalom anyagi előfeltételeinek kérdését, valamint azt a problémát vizsgálja, hogy milyen gazdasági talajon érlelődnek a belső antagonizmusok és a társadalmi konfliktusok.

Az imperializmus korában a gazdasági és a politikai fejlődés rendkívül egyenlőtlen, s ugyancsak egyenlőtlenül érnek meg az egyes országok a szocializmusba való átmenetre. Az, hogy az egyes országok milyen fokban értek meg a szocializmusba való átmenetre, nemcsak elméletileg bizonyosodik be, hanem gyakorlatilag is: a munkásosztály harca által: azon képessége révén, hogy maga köré tömörítse és maga után vonja a néptömegeket.

3. A TÁRSADALMI ÉLET, A TÁRSADALMI FEJLŐDÉS TÖRVÉNYSZERŰSÉGEINEK JELLEGE

A történelmi materializmus azáltal, hogy a termelésben, az anyagi élet termelési módjában fedezte fel a társadalom létének és fejlődésének alapját, első ízben állapította meg tudományosan a társadalmi jelenségek belsőleg szükségszerű összefüggését, s magyarázta szigorúan törvényszerű folyamatként a társadalom fejlődését. Ezzel megadta a múltbeli és a jelenkori események tudományos megértésének nyitját, s lehetővé tette az események menetének tudományos előrelátását, feltárta az emberi társadalom fejlődésének perspektíváját.

„Ahogy Darwin véget vetett annak a felfogásnak, hogy az állat- és növényfajokat mi sem köti össze egymással, véletlenül keletkeztek, »isten alkotásai« és változhatatlanok, s elsőnek fektette a biológiát teljesen tudományos alapokra annak megállapításával, hogy a fajok változékonyak és folytonosság áll fenn közöttük — úgy Marx is véget vetett annak a felfogásnak, hogy a társadalom az egyének mechanikus halmaza, amelyen a felsőbbség... tetszés szerinti változtatásokat eszközölhet, amely véletlenül keletkezik és változik —, ő volt az első, aki a szociológiát tudományos alapokra fektette, amikor meghatározta a társadalmi-gazdasági alakulatnak, mint az adott termelési viszonyok összességének fogalmát, és megállapította, hogy az ilyen alakulatok fejlődése olyan, mint valami természettörténeti folyamat."[9]

A „természettörténeti" annyit jelent, mint szükségszerű, törvényszerű, objektív folyamat, amelynek okai függetlenek az emberek akaratától, bár a folyamat akarattal és tudattal rendelkező emberek cselekedeteiből tevődik össze.

A mai polgári szociológusok és burzsoá politikai vezérek a korunkban végbemenő összes társadalmi forradalmakat, politikai fordulatokat, nemzeti felszabadító mozgalmakat gyakran szubjektív okok következményének, a kommunista pártok és vezetőik tevékenysége következményének, mint mondják, a kommunista „aknamunka" következményének tekintik. Valójában azonban a jelenkori társadalmi, gazdasági és nemzeti felszabadító mozgalmak a gazdasági és társadalmi fejlődés törvényszerű eredményei, az emberi akarattól független, objektív törvényeknek alárendelt társadalmi haladás következményei.

Minden tudományos törvény jelenségek és folyamatok közti objektív, tartós összefüggést, szükségszerű viszonyokat fejez ki. A történelmi materializmus és más társadalomtudományok által tanulmányozott törvények a társadalmi jelenségek és folyamatok között fennálló szükségszerű és tartós összefüggést fejezik ki. A társadalmi törvény, ellentétben a társadalmi élet felszínén megjelenő egyes, véletlen jelenségekkel, a jelenségek általános,

[9] *Lenin* Művei. 1. köt. 139. old.

lényegi, szükségszerű belső összefüggését, a jelenségek megismétlődését fejezi ki. Kifejezésre juttatja, hogy a jelenségek — amelyek közül egyesek okként, mások okozatként szerepelnek — feltételezettek. Bár a társadalom fejlődése során érvényesül a kölcsönhatás, s azok a jelenségek, amelyek egy bizonyos összefüggésben okozatként szerepelnek, később okként jelennek meg, és visszahathatnak az őket létrehozó alapra, mégis a társadalmi jelenségek történelmi kölcsönhatásában a társadalmi fejlődés anyagi feltételeinek, anyagi mozgatóerőinek van elsősége, meghatározó szerepe.

A társadalmi törvények, például a gazdasági törvények, azt mondják ki, hogy tekintet nélkül a különböző országok történelmi, nemzeti és egyéb sajátosságaira, mindenütt, ahol kialakult a kapitalizmus, a tőkés termelési mód, létrejöttek az ellentétes osztályok — a proletariátus és a burzsoázia — is, s kibontakozott köztük a harc. Ebben a tőkés társadalom jelenségeinek általános, szükségszerű és megismétlődő összefüggése nyilvánul meg.

Midőn a kifejlődött termelőerők és az elavult termelési viszonyok konfliktusba kerülnek egymással, előbb-utóbb bekövetkezik a társadalom gyökeres átalakításának kora, a társadalmi forradalom. Így volt ez a XVII., a XVIII. és a XIX. században, amikor végbement a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet. Ez történik korunkban, amikor végbemegy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet. Ez az átmenet nem véletlen, hanem gazdaságilag megalapozott, törvényszerű és feltartóztathatatlan folyamat.

A társadalmi fejlődés törvényei objektív törvények. Nemcsak hogy nem függnek az emberek tudatától és akaratától, hanem ezek határozzák meg az emberek akaratát, tudatát és tevékenységét.

„Egy társadalom — írta Marx —, még ha nyomára jött is *mozgása természeti törvényének* — és *e mű végső célja a modern társadalom gazdasági mozgástörvényének feltárása* —, természetes fejlődési szakaszokat sem át nem ugorhat, sem parancsszóval el nem tüntethet. De megrövidítheti és enyhítheti a szülési fájdalmakat.

... Álláspontom ... a *gazdasági társadalomalakulat fejlődését természettörténeti folyamatként* fogja fel ..."[10]

A társadalmi törvények különbözőek; egyesek minden társadalmi-gazdasági alakulatban érvényesülnek, mások csak az osztályok antagonizmusán alapuló alakulatok tulajdonságai, s végül, vannak olyan törvények, amelyek csak egy bizonyos társadalmi-gazdasági alakulatra jellemzők.

Azok a törvények, amelyek például kimondják, hogy a társadalmi lét a társadalmi tudathoz képest, a termelési mód a társadalom szerkezetében és fejlődésében, a termelőerők a termelési viszonyokhoz képest meghatározó szerepet játszanak, az a törvény, hogy a társadalmi felépítmény a gazdasági alaptól függ, valamint néhány más törvény — a legáltalánosabb társadalmi törvények, és mindegyik társadalmi-gazdasági alakulatban érvényesülnek, bár az egyes alakulatok konkrét történelmi viszonyaitól függően különbözőképpen nyilvánulnak meg. Ezek a legáltalánosabb törvények különböző konkrét történelmi formában a társadalmi fejlődés mindegyik lépcsőfokán megnyilvánulnak. E törvényeket Marx és Engels fedezte fel és fogalmazta meg az ősközösség, a rabszolgatartó és a feudális társadalmi-gazdasági alakulatok tanulmányozása alapján, és különösen a kapitalista alakulat mindenoldalú kutatása alapján.

Eltérően az összes társadalmi-gazdasági alakulatokban meglevő törvényektől, az osztályharcnak mint a történelem mozgatóerejének törvénye csak az osztályok antagonizmusán alapuló társadalmakra jellemző. Ez a törvény nem működött az ősközösségi társadalom több százezer esztendős fennállása idején, s működése megszűnik, amikor megszűnik a társadalom osztályokra tagozódása.

Sok burzsoá szociológus, történész és politikus tagadja s a marxisták kiagyalásának tartja az osztályharc törvényét. Azzal érvelnek, hogy ez a törvény, mint maguk a marxisták is elismerik, nem egyetemes érvényű, működését történelmi keretek korlátozzák, holott minden törvény ismertetőjele az általánosság. Ámde az általánosság különböző lehet. A biológia törvényei pél-

[10] *Marx*; A tőke. I. köt. 13–14. old.

dául csak ott jönnek létre és ott hatnak, ahol élet van jelen. A Napon e törvények nem érvényesülnek. Nem érvényesültek a Földön sem, amikor még nem volt rajta élet. De kinek jutna eszébe, hogy ezen az alapon tagadja a biológiai törvények realitását? Ugyanez a helyzet az osztályharc törvényével: ez a törvény ott működik, ahol ellenségesen szemben álló társadalmi osztályok vannak és köztük antagonisztikus ellentmondások állnak fenn. Az osztályharc törvénye megszűnik, amikor megszűnik a társadalom osztályokra tagozódása.

A burzsoá szociológusok és különösen a buzsoá közgazdászok között elterjedt az a nézet, hogy a kapitalizmus törvényei a társadalmi fejlődés valamennyi fokára jellemzők. A tőkés társadalom történelmileg korlátozott létfeltételeit és törvényeit a burzsoázia ideológusai az általános és örök törvények rangjára emelik. Marx és Engels leleplezte a burzsoá szociológusok és közgazdászok korlátolt, történelemellenes, vagyis metafizikus nézetét, s bebizonyította, hogy a kapitalizmus az emberiség történelmének csupán egyik, történelmileg átmeneti formája. Ezzel kapcsolatban írta Engels:

„Számunkra az úgynevezett »gazdasági törvények« nem örökkévaló természeti törvények, hanem történelmi, keletkező és elmúló törvények, és a modern politikai gazdaságtan törvénykönyve, már amennyiben azt a közgazdászok valóban objektíven alkották meg, a mi felfogásunk szerint csak azokat a törvényeket és feltételeket foglalja össze, amelyek a modern polgári társadalom fennállásának egyedüli biztosítékai, szóval: e társadalom termelési és forgalmi (Verkehrs) feltételeinek elvont kifejezése és összefoglalása. Ezért szerintünk ezek közül a törvények közül — amennyiben *tisztán polgári viszonyokat* fejeznek ki — egyik sem régibb, mint maga a modern polgári társadalom; azok pedig, amelyek többé vagy kevésbé az egész eddigi történelemre érvényesek, csupán olyan viszonyokat fejeznek ki, amelyek valamennyi osztályuralmon és osztálykizsákmányoláson alapuló társadalmi rendben közösek."[11]

Marx és Engels annak idején elméletileg bizonyította be a

[11] *Marx–Engels:* Válogatott levelek. 197–198. old.

tőkés társadalomra jellemző gazdasági viszonyok és törvények történelmi jellegét; az új társadalmi-gazdasági alakulat létrejötte, a szocializmus győzelme a Szovjetunióban, a szocialista forradalom számos európai és ázsiai országban aratott diadala viszont gyakorlatilag bizonyította be a kapitalizmus törvényeinek történelmileg korlátozott voltát. Az új, szocialista renddel együtt a társadalmi fejlődés új, a szocialista alakulatra jellemző törvényei léptek hatályba.

A szocialista társadalom viszonyai között továbbra is működnek az emberiség valamennyi fejlődési fokára jellemző általános szociológiai törvények. Ezzel egyidejűleg a szocialista társadalomban új, sajátos törvények, s a társadalmi fejlődés új ösztönző- és mozgatóerői jönnek létre; ezek az olyan társadalmi viszonyok tulajdonságai, amelyek kizárják a kizsákmányolást, biztosítják a nép anyagi jólétének növekedését és minden egyén mindenirányú fejlődését. A szocialista termelési mód megteremti a szocialista társadalom erkölcsi-politikai egységének, a munkások és parasztok szövetségének, minden nép és nemzet barátságának és egyenjogúságának viszonyait. A szocialista társadalmi rend győzelmével kulturális forradalom megy végbe, létrejön a szocialista ideológia uralma.

Miként a kapitalizmusnak a különböző országokban megvoltak az illető országok fejlődésének korábbi történelmi viszonyaival összefüggő sajátosságai, éppúgy a szocialista országoknak is megvannak a maguk fejlődési sajátosságai. De éppúgy, ahogyan a kapitalizmusnak a különböző országokban megnyilvánult fejlődési sajátosságai (például az úgynevezett amerikai vagy porosz út) nem helyezték hatályon kívül a kapitalizmus fejlődésének Marx által felfedezett általános törvényeit, a szocializmusnak a különböző országokban mutatkozó fejlődési sajátosságai sem helyezik hatályon kívül, hanem éppenséggel feltételezik a szocialista alakulat általános törvényeinek működését. A szocialista országok kommunista és munkáspártjai képviselőinek 1957. évi moszkvai értekezletén megfogalmazott történelmi jelentőségű nyilatkozat megmutatja a szocializmus útjára lépett valamennyi országra jellemző fő törvényszerűségeket.

Annak következtében, hogy a társadalmi-gazdasági alakulatok

fejlődése nem csupán az adott alakulatra kizárólagosan jellemző, sajátos törvényeknek van alárendelve, hanem az általános szociológiai törvényeknek is, kialakul az emberi társadalom fejlődésének összefüggése, folytonossága. A világtörténelemben, a társadalom történetében nemcsak a megszakítottság, hanem a folyamatosság is érvényesül, mivel mindegyik társadalmi-gazdasági alakulat minőségileg különbözik a másiktól, de az alakulatok összefüggnek egymással, megvan közöttük az egység, amit a termelőerők fejlődése és az általános szociológiai törvények működése határoz meg. Minden későbbi nemzedék rendelkezik az előbbi nemzedék által szerzett termelőerőkkel, amelyek neki új termelés nyersanyagául szolgálnak. Ez összefüggést teremt az emberek történetében, megteremti az emberiség történetét, amely annál inkább az emberiség története, minél inkább gyarapodnak az emberek termelőerői, és következésképpen, társadalmi vonatkozásaik.[12]

Akárcsak a materialista dialektika, amely a legáltalánosabb fejlődési törvényekkel együtt magában foglalja a dialektika kategóriáit is — amelyek ugyancsak a jelenségek és folyamatok közti lényegi összefüggéseket általánosítják és tükrözik vissza —, a történelmi materializmus a társadalmi fejlődés említett általános törvényei mellett szintén számos általánosító fogalmat, kategóriát dolgozott ki, amelyek a társadalmi jelenségeket és folyamatokat, valamint ezek leglényegesebb mozzanatait tükrözik vissza. Ezekhez a kategóriákhoz tartoznak a következő fogalmak: társadalmi-gazdasági alakulat, társadalmi termelés, a társadalom anyagi életének feltételei, társadalmi lét, társadalmi tudat és a társadalmi tudat formái, termelési mód, a társadalom gazdasági szerkezete, a társadalom alapja és felépítménye, társadalmi osztály, állam, forradalom, ideológia stb.

Számos burzsoá szociológus ellenvetéssel él a törvény fogalmával és az általános fogalmakkal, a kategóriákkal szemben: ezeket a fogalmakat fikcióknak, a megismerő elme önkényes alkotásainak nevezi. Az igaz, hogy a fogalmakat az ember, a gondolkodás dolgozta ki, de a tudományos kategóriák nem fikciók,

[12] Ugyanott, 29. old.

hanem a valóság lényeges oldalait tükrözik vissza, ragadják meg, és lehetővé teszik valamely folyamat mélyebb megértését. Ezek a kategóriák a megismerési folyamat során, a történelmi gyakorlat folyamán alakulnak ki, a gyakorlatban bizonyosodnak be és csiszolódnak.

A történelmi fejlődésben vett társadalmi élet végtelenül sokrétű. A megismerés folyamán a társadalomtudomány, a történelmi materializmus a meglevő fogalmakat és kategóriákat újakkal fogja gyarapítani, hogy visszatükrözze az új jelenségeket és folyamatokat.

4. A TÖRTÉNELMI TÖRVÉNYSZERŰSÉG ÉS AZ EMBEREK TUDATOS TEVÉKENYSÉGE. SZABADSÁG ÉS SZÜKSÉGSZERŰSÉG

A burzsoá szociológusok fatalizmussal vádolják a történelmi materializmus híveit. Állításuk szerint a történelmi materializmus, azáltal, hogy a társadalmi fejlődést természettörténeti, törvényszerű folyamatként fogja fel, tagadja az emberek aktív, tudatos tevékenységének szerepét, az embereket tétlenségre kárhoztatja és a fatalizmus szellemét hinti el. Valójában azonban a történelmi materializmusnak semmi köze sincs a fatalizmushoz és a kvietizmushoz. Sőt, a történelmi materializmus mindig is ellensége volt és lesz a fatalista elméleteknek, amelyek passzivitásra, tétlenségre kárhoztatják az embereket, a haladó társadalmi erőket. Ezt a marxizmus egész szelleme, elméletének lényege és gyakorlata egyaránt bizonyítja. A marxizmus a társadalmi életben, a társadalom történetében uralkodó törvények feltárásával első ízben magyarázta meg tudományosan a nagy embertömegek, a népek, a társadalmi osztályok tevékenységét. A marxizmus, a történelmi materializmus, azáltal, hogy feltárta az osztályharc, a társadalmi forradalom, a szocialista és a kommunista építés törvényeit, szilárd elméleti, tudományos alapot adott a munkásosztály tudatos tevékenysége számára, s a munkásosztály élcsapatát — a marxista pártokat — felvértezte e törvények ismeretével.

Vajon a fizika, a kémia, a biológia objektív törvényei gátol-

ják az embereket abban, hogy alárendeljék maguknak a természet erőit? Természetesen nem. Ellenkezőleg, e törvények ismeretének hiánya vagy mellőzése lehetetlenné tenné az embereknek a várt eredményekhez vezető célszerű tevékenységét. A természet törvényei és megismerésük teszik lehetővé, hogy a társadalom alárendelje magának a természeti erőket. Erről tanúskodik az ipari termelés gépi technikájának fejlődése, az óriási vízi erőművek építése. az atomenergia felhasználása, erről tanúskodnak a világűrrepülések stb. Ugyanúgy a társadalmi fejlődés objektív törvényeinek létezése és megismerése az a feltétel, amelynek következtében lehetségessé válik az emberek sikeres tudatos történelmi tevékenysége. Az emberek, a népek, a társadalmi osztályok, amikor nem ismerték a társadalmi fejlődés törvényeit, csak vaktában törtek utat előre. A korábbi társadalmi forradalmak idején, amikor a tömegek harcra keltek az idejétmúlta társadalmi alakulatok ellen, mivel nem ismerték a társadalmi fejlődés törvényeit, a forradalom törvényeit, ezeknek a forradalmaknak az eredményei gyakran váratlanok voltak, sőt bizonyos tekintetben ellentétben álltak a tömeg harcának céljaival. Természetesen nemcsak arról volt szó, hogy az emberek nem ismerték a törvényeket, hanem arról is, hogy akkoriban a társadalmi fejlődés objektív folyamatainak jellege csak a gazdasági fejlődés ösztönösségét tette lehetővé s a kizsákmányolás megszüntetésére még nem volt lehetőség. Vitathatatlan azonban, hogy a dolgozó tömegek felszabadulásának útjában jelentős akadályként tornyosult, hogy nem ismerték a társadalmi fejlődés törvényeit, nagy tudatlanságban éltek és elnyomás alatt sínylődtek.

Korunkban a sokmilliós dolgozó tömegek egyes országokban már széttörték, más országokban pedig feszegetik az osztály- és nemzeti elnyomás bilincseit. A történelmi fejlődés mérhetetlenül meggyorsult. Ezt számos ok magyarázza, mégpedig a termelőerők magas fejlettségi színvonala, amely megteremti a kizsákmányolástól és a kizsákmányolóktól való megszabadulás anyagi lehetőségeit, továbbá az, hogy óriási embertömegek lendültek mozgásba, hogy a néptömegek élén a kizsákmányolt osztályok közül a legforradalmibb és legszervezettebb osztály,

a proletariátus áll, s hogy a munkásosztályt a társadalmi fejlődés törvényeinek, a szocializmusért folyó harc törvényeinek ismeretével felvértezett marxista pártok vezetik. A kommunista pártok felfegyverzik a munkásosztályt és valamennyi dolgozót a társadalmi fejlődés törvényeinek ismeretével, és annak ismeretével, hogy hozzáértően használják fel ezeket a törvényeket a kommunizmusért folyó harcban. S ez az egyik legfontosabb ok, amelynek következtében a tömegek öntudata sokkal magasabb színvonalú lett, mint a megelőző korokban, az osztálytársadalmak több ezer éves időszakában.

A történelmi törvényszerűség és szükségszerűség elismerése, valamint az emberek történelmi tevékenysége jelentőségének elismerése között nincs ellentmondás. Ha az emberek és a társadalmi osztályok nem a társadalmi törvényszerűséggel ellenkező, hanem a társadalmi fejlődéssel megegyező irányban cselekszenek, tevékenységük gyümölcsöző lesz.

Más azonban az, ha valamelyik önmagát túlélt osztály konfliktusba került a történelem menetével, a történelmi törvényekkel, és megpróbálja feltartóztatni a történelem menetét, „érvényteleníteni" a társadalom előre haladó fejlődésének, a történelmi haladásnak a törvényeit. Mint a történelem tapasztalatai mutatják, ezek az osztályok végeredményben mindig vereséget szenvednek. Ez történt a feudális rend védelmezőivel, a földbirtokos arisztokratákkal. Ez történik korunkban az idejét túlélt burzsoáziával, amely a történelem kerekét megpróbálja visszafelé forgatni, igyekszik megakadályozni a szocialista erők fejlődését, az új, szocialista társadalom győzelmét. A történelem tapasztalatai azt bizonyítják, hogy ez reménytelen törekvés. A történelmi haladás megfordíthatatlan. A társadalom fejlődése felfelé ívelő vonalon, az alacsonyabb formáktól a magasabb formák felé haladt és halad. A győzelmet (ha nem időleges, hanem a végső győzelemről van szó) azok a haladó erők szerzik meg, amelyek a társadalom anyagi élete fejlődésének szükségleteivel összhangban cselekszenek.

Korunkban a szocializmus erői határozzák meg a történelem menetét. A kommunizmus — az egész emberiség jövője. A burzsoázia ideológusai és politikusai megpróbálják cáfolni ezt az

igazságot. Ámde a társadalmi fejlődés törvényei és a népek harca erősebb a burzsoáziánál.

A burzsoá szociológusok, a marxizmus kritikusai azt állítják, hogy a marxizmus belső ellentmondásban szenved: a marxisták azt mondják, hogy a szocializmus szükségszerű törvények hatásának következménye, s ugyanakkor pártot szerveznek a társadalmi forradalom megvívására. Az egyik kizárja a másikat — mondják a marxizmus kritikusai. Karl Federn angol burzsoá szociológus „Materialista történelemfelfogás" című könyvében ezt írja: „Ha a szocializmusnak törvényszerűen kellene megjelennie, nem lenne szükség arra, hogy követeljék. Ha a szocializmus valóban elkerülhetetlen volna és a következő szakaszt jelentené a társadalom fejlődésében, nem lenne szükség szocialista elméletre, és még kevésbé szocialista pártra. Senki sem alapít pártot azért, hogy megvalósítsa a tavaszt és a nyarat."[13] Ez az érv nem új. Már a múlt század végén csatasorba állította őket a kantiánus Stammler, a marxizmus kritikusa. Federn, akárcsak Stammler, azt hiszi, hogy érvelésével halálos csapást mért a marxizmusra és a marxistákra. Valójában azonban kritikájuk nem talál célba.

A természeti jelenségek az emberek akaratától és tevékenységétől függetlenül folynak le. Akár akarják az emberek, akár nem, a nappal felváltja az éjszakát, a nyár a tavaszt, az ősz a nyarat. Ezekben a folyamatokban nem szerepel az emberi tevékenység. Másként áll a helyzet a történelemmel. A történelmet az emberek — és csakis ők — csinálják. S vajon közömbös-e, hogy az emberek a társadalmi fejlődés törvényeinek is-

[13] Érdekes, hogy Chester Bowles, az „Új világproblémák" (New York 1955.) című könyv szerzője is hasonló érvvel hozakodik elő a marxizmus ellen. Bowles így ír: „Homályos maradt a marxista világnézet másik fontos kétértelműségének megoldása is. Marx felhívta, megszervezte és ösztökélte követőit a szocializmusért való harcra, s egyúttal azt igyekezett bebizonyítani, hogy a szocializmus elkerülhetetlen. De mi értelme van dolgozni és feláldozni magunkat olyasmi érdekében, ami úgyis eleve meghatározott?" (34. old.)
A nagytőkés Chester Bowles, az Egyesült Államok volt indiai nagykövete, a „Benton et Bowles" hirdetővállalat társtulajdonosa, jelenleg az Egyesült Államok külügyminisztériumának egyik munkatársa, az amerikai burzsoázia tekintélyes ideologusa. A marxizmust azonban csak a marxizmus „kritikájára" specializálódott polgári professzorok népszerű ismertetéseiből ismeri. Marx „Tőké"-jét és Lenin műveit Bowlesnek nincs ideje tanulmányozni. S mivel nem ismeri a dialektikus logikát, „megoldhatatlan ellentmondásokat" fedezett fel a marxizmusban. Ezek az ellentmondások azonban nem a marxizmusban, hanem Bowles és a burzsoá professzorok fejében léteznek.

meretében vagy vakon, szétforgácsoltan vagy szervezetten, ösztönösen vagy tudatosan cselekszenek? Csak el kell gondolkodnunk ezeken a kérdéseken, hogy világossá váljék a marxizmus kritikusainak melléfogása. A társadalmi fejlődés törvényeinek léte, ismerete és elsajátítása lehetővé teszi, hogy a vak, meg nem ismert szükségszerűség megismert szükségszerűséggé, vagyis szabadsággá váljék.

Először is, Marx elméleti és propagandisztikus műveinek megalkotásával nevelte, felvilágosította és szervezte a munkásosztályt, nem pedig „ösztökélte". Másodszor, valamely esemény (például a forradalom) történelmi elkerülhetetlenségének tanítása s az esemény résztvevőinek aktivitása és tudatossága között nincs ellentmondás. Minél jobban tudatosítják, megértik a munkásosztály tömegei a szocialista forradalom elkerülhetetlenségét, annál szervezettebbek lesznek, annál lelkesebben harcolnak a forradalom bekövetkeztéért, annál közelebb kerül a forradalom győzelme. S megfordítva, minél kevésbé értik meg a munkások a szocialista forradalom elkerülhetetlen és szükségszerű voltát, annál kevésbé szervezettek, annál gyengébb az akaratuk, lanyhább a tevékenységük, annál inkább hatalmukba kerítik őket a tőlük idegen eszmék.

A forradalom győzelméhez nem elég csupán az, hogy kívánják. Ehhez objektív feltételekre és a munkásosztály — a szocialista forradalom legfőbb szubjektuma — érettségére is szükség van. Marx felfedezte a szocialista forradalom elkerülhetetlenségének törvényeit. Sokat tett a forradalom közelebb hozásáért, és szenvedélyesen kívánta a forradalmat, ami mégsem következett be az ő korában. A munkásosztálynak a szocializmusért vívott első csatáját (az 1871-es párizsi kommünt) a „leghumánusabb" burzsoázia vérbe fojtotta. Amíg nem értek meg az objektív és szubjektív feltételek, még a gondolat és a forradalmi cselekvés olyan titánjai, mint Marx, sem tudták kiváltani a szocialista forradalmat. Ha pedig megértek ezek a feltételek, semmi sem tudja feltartóztatni a szocializmus eszméinek diadalát. A szocialista eszmék, ha meghódították a tömegek elméjét, leküzdhetetlen erővé válnak.

„A szabadság nem a természeti törvényektől való képzelt függetlenségben áll, hanem e törvények felismerésében és az ezáltal megadott lehetőségben, hogy a természeti törvényeket tervszerűen meghatározott célok szolgálatába állítsuk. Ez éppen úgy vonatkozik a külső természet törvényeire, mint azokra a törvényekre is, amelyek magának az embernek testi és szellemi létét szabályozzák — a törvények két osztályára, melyeket legfeljebb

gondolatban választhatunk el egymástól, de nem a valóságban Ezért az akarat szabadsága nem jelent egyebet, mint azt a képességet, hogy hozzáértéssel dönthetünk. Mennél *szabadabb* tehát egy ember ítélete egy meghatározott kérdésben, annál nagyobb *szükségszerűséggel* lesz ez ítélet tartalma meghatározott; míg a tudatlanságon alapuló bizonytalanság, amely sok különböző és egymásnak ellentmondó döntési lehetőség között látszólag önkényesen választ, éppen ezzel bizonyítja nem-szabad voltát, azt, hogy a tárgy uralkodik rajta, holott éppen neki kellene azon uralkodni. A szabadság tehát a természeti szükségszerűségek megismerésén alapuló uralom magunk és a külső természet felett; így szükségképpen a történelmi fejlődés terméke."[14]

Az, amit Engels a természeti törvényekről mondott, teljes egészében vonatkozik a társadalmi törvényekre, a szabadságnak és a szükségszerűségnek a társadalmi életben megnyilvánuló viszonyára is. A társadalmi törvények, mindaddig, amíg az emberek nem ismerik meg őket, s amíg velük ellentétes irányban cselekszenek, az emberekkel szemben ellenséges, spontán erőkként jelennek meg. De miután az emberek megismerték ezeket a törvényeket, feltárták e törvények természetét, hatását és hatásának irányát, lehetővé vált, hogy elsajátítsák őket. A szocializmusban a marxista párt vezette néptömegek képesek arra, hogy egyre inkább alárendeljék akaratuknak a törvényeket, és ezzel mindjobban elérjék céljaikat.

A történelmi materializmus így, dialektikusan és a szigorú determinizmus szellemében oldja meg a szabadság és a szükségszerűség régi filozófiai kérdését.

A termelőerők fejlődését a kapitalista társadalomban, mint tudjuk, periodikus gazdasági válságok kísérik, amelyek elkerülhetetlenek, amikor a termelési eszközök tőkés magántulajdonban vannak. A modern termelőerők megkövetelik a termelési eszközök magántulajdonának felszámolását, valamint a társadalom részéről történő tervszerű felhasználásukat. A szocializmusban, a modern termelőerők megismert fejlődési törvényeivel összhangban létrejöttek a szocialista termelési viszonyok, ame-

[14] *Engels:* „Anti-Dühring". 118. old.

lyek között nincsenek gazdasági válságok. A szocializmusban a társadalom, a gazdasági törvényekkel összhangban, tervszerűen irányítja a termelőerők fejlődését. Ebben az fejeződik ki, hogy a vak szükségszerűség szabadsággá alakult.

A burzsoá közgazdászok és politikusok magyarázatokat keresnek a Szovjetunióban végbement „gazdasági csodára", arra, hogy a Szovjetunió rövid történelmi időszak alatt gazdaságilag elmaradott országból élenjáró ipari hatalommá vált, amely gazdasági versengésre hívja ki a legfejlettebb tőkésországot, az Egyesült Államokat. A burzsoázia teoretikusai és politikusai mindenféle ostobaságot fecsegtek össze erről. Holott a titok nyitja az, hogy a gazdaság szocialista jellegű, a szocialista társadalom tudatosan felhasználja a gazdasági törvényeket, hogy a kapitalizmusban uralkodó vak szükségszerűséget a szocializmusban felváltotta a szabadság uralma. A kommunista párt a marxizmus—leninizmus elméletére, a társadalmi fejlődés törvényeinek és mozgatóerőinek ismeretére támaszkodva, kidolgozza a szocializmus és a kommunizmus építésének tudományosan megalapozott politikáját. A pártnak ez a politikája irányítja a milliók alkotó tevékenységét.

5. A TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS PÁRTOSSÁGA

A társadalomtudomány rendkívül fontos kérdése az elmélet és a politika, az elmélet és az osztályérdekek, pártérdekek, az elmélet és az osztályharc gyakorlatának kölcsönös viszonya. Az osztálytársadalomban nincs és nem is lehet pártatlan, osztályoktól független vagy osztályok felett álló társadalomtudomány, társadalmi elmélet. Osztályszempontból ugyan miféle pártatlanságról lehet szó a társadalmi tudományoknak olyan tárgyaival kapcsolatban, mint az értéktöbblet, a kizsákmányolás, az osztályharc, az állam, a jog, a forradalom? Vajon az osztálytársadalomban akadhatnak-e olyanok, akik az osztályok felett lebegnek, és nem érdekeltek az említett kérdések ilyen vagy amolyan eldöntésében? Ilyen emberek nincsenek és nem is lehetnek.

Korunkban, a nagyszabású osztályösszeütközések korában, az emberiségnek a kapitalizmusból a szocializmusba való átme-

nete korában, még a természettudományok — a fizika, a biológia stb. — általános elméleti kérdései körül is ideológiai harc nyilvánul meg, amely így vagy amúgy, az osztályharcot tükrözi vissza. Még inkább vonatkozik ez a filozófiára és a társadalomtudományokra, közte a szociológiára is.

Napjainkban különösen hangzanak a revizionisták afféle fejtegetései, hogy a filozófiának meg a szociológiának materializmusra és idealizmusra való felosztása „elavult". Az idealizmus és a materializmus továbbra is a filozófia és a szociológia két alapvető pártja marad; ez a két alapvető irányzat a burzsoázia és a proletariátus osztályharcát tükrözi vissza.

A társadalmi tudományok pártossága ma nagyobb jelentőségűvé vált, mint bármely más történelmi korszakban. Most az egész burzsoá szociológia és történetírás azt tűzi ki fő feladatául, hogy harcoljon a marxizmus, a materializmus, a kommunizmus ellen. S ebben világosan megnyilvánul a burzsoá szociológia osztályjellege, pártossága.

De nincs-e ellentmondásban a tudomány pártossága a tudomány céljával, feladatával: a kutatás objektivitásával, az embertől és az emberiségtől független objektív igazság feltárásával? Természetesen nincs.

Pártosság és pártosság között különbség van. A pártosság különféle lehet. A reakciós osztályok pártossága kizárja az objektív tudományos kutatás lehetőségét, különösen, ha a társadalmi fejlődés törvényeiről és a belőlük fakadó következtetésekről van szó. A reakciós osztály és teoretikusai óhatatlanul összeütközésbe kerülnek a valósággal, a társadalmi fejlődés szükségleteivel és törvényeivel, s ezért képtelenek arra, hogy objektíve értékeljék azokat a jelenségeket, eseményeket és tendenciákat, amelyek ezt az osztályt a pusztulás felé viszik. Ezek az események és folyamatok szinte ezt kiáltják az idejét leélt osztály fülébe: gondolj halálodra! Ilyen viszonyok között a reakciós osztály képviselői képtelenek a társadalmi fejlődés törvényeinek és mozgatóerőinek objektív elemzésére.

Másként áll a helyzet a haladó, felemelkedő osztállyal, amely társadalmi helyzete folytán lépést tart a történelemmel. Neki dolgozik az idő, övé a jövő. A haladó osztály nem fél az objektív

törvényektől, amelyek a régi társadalom pusztulására és az új társadalom kialakulására vezetnek. A forradalmi osztály nem kerül konfliktusba a társadalmi fejlődés alapvető tendenciáival és törvényeivel. A haladó, felemelkedő osztály bátran szembenézhet az igazsággal. Érdekében áll az objektív igazság, a társadalmi fejlődéstörvények megismerése, hogy minél sikeresebben alakíthassa át a társadalmat.

A társadalomtudomány története megmutatja, hogyan nyomja rá bélyegét az osztályok helyzete, érdeke és harca a tudományos kutatásra.

A társadalmi fejlődés törvényeinek, mozgatóerőinek megismerését hosszú időn át számos ok nehezítette, többek közt az is, hogy az emberi társadalom kutatásának tárgya igen bonyolult.

Ám nemcsak ez az oka annak, hogy a társadalmi fejlődés törvényeit jóval később tárták fel, mint sok természeti törvényt. A társadalmi törvények megismerésének egészen a XIX. század első feléig az volt a fő akadálya, hogy a burzsoá társadalom gazdasági és osztályviszonyai nem értek meg. Amíg a burzsoá társadalom osztályviszonyai és azok gazdasági alapja nem voltak eléggé érettek, nehezen lehetett őket feltárni. Ezért még a polgári közgazdaságtan olyan kiválóságai, mint Smith és Ricardo sem mentek tovább annál, hogy megtették a kezdeti lépéseket az értéktörvény feltárása és a nemzeti jövedelem elosztásában érvényesülő viszonyok elemzése területén. Mégis, akkoriban, amikor a burzsoázia felemelkedő osztály volt, ideológusai a társadalmi jelenségek megismerésének nehézségei ellenére is a társadalmi élet bizonyos törvényeinek felfedezése felé haladtak, „kitapintották" a kapitalizmus törvényeit, bár nem látták a tőkés rend átmeneti jellegét. Amikor viszont a történelem kezdte a kapitalizmus átmeneti jellegét megmutatni, teljesen megváltozott a polgárság ideológusainak álláspontja a társadalmi fejlődés törvényeinek megismerésével kapcsolatban. Jóllehet ekkorra már megértek a burzsoá társadalom gazdasági és osztályviszonyai, s egyszerűbbé vált az összefüggés a gazdasági okok és a politikai okozatok között, a burzsoá társadalomtudósok mégis óriási lépést tettek visszafelé ezek megismerésében. Többé már

nem a társadalmi folyamatok elfogulatlan, semmitől vissza nem riadó kutatására gondoltak, hanem arra, hogyan tudják megóvni, megvédelmezni a tőkés rendet a megérett forradalmi erők támadásától. Ebben a korszakban a merészen szárnyaló tudományos gondolatot, amely a burzsoá politikai gazdaságtan olyan korai képviselőire volt jellemző, mint Smith és Ricardo, a szánalmas apologetika, a kapitalizmus igazolásának kísérlete váltja fel. Ez különösen jellemző a mai burzsoá szociológusokra és közgazdászokra. A mai burzsoá szociológusok terméketlenségének, a társadalmi élet törvényszerűségeinek feltárásában megmutatkozó tehetetlenségüknek leglényegesebb oka az, hogy a burzsoáziát és ideológusait osztályérdekeik és önzésük korlátozza. Mivel egyre inkább kiviláglik, hogy a tőkés társadalom fejlődéstörvényei nemcsak a kapitalizmus fejlődésének törvényei, hanem a kapitalizmus pusztulására vezető törvények is, ezért a burzsoáziának és ideológusainak tudományos gondolkozását béklyók közé szorítja rettegésük ezektől a törvényektől, illetőleg ezek szükségszerű következményeitől.

Ez a fő oka annak, hogy a burzsoá szociológusok nem haladtak túl a semmitmondó, felületes analógiákon, amelyek hibásan azonosítják a természet és a társadalom törvényeit, az állati szervezet életét és a társadalom történetét, s általánosságban a történelem, a társadalmi élet legkülönfélébb idealista értelmezéseinek rabságában maradtak.

A mai burzsoá szociológia mind gyakrabban folyamodik az egyes egyén pszichikumához, ezen keresztül próbálja kitalálni a társadalmi lét titkait.

A szubjektivizmus lett a mai burzsoá szociológia és történetírás legjellemzőbb vonása. Számos burzsoá történész még a megdönthetetlen történelmi tényeket is kétségbe vonja. Számukra nem az objektív igazság és a törvény felfedezése a történelmi megismerés célja és értelme, hanem azok szubjektív, a pillanat szempontjából irányított értelmezése.

Mihelyt a burzsoá társadalom törvényeiről kiderült, hogy a kapitalizmus pusztulásának törvényei, a burzsoá szociológia és történetírás ösztönös ellenszenvvel fordult szembe a társadalmi fejlődéstörvényekkel. Ha ezek a törvények fenyegetik a kapi-

talizmus és a burzsoázia létét, akkor le velük! Ez a mai burzsoá szociológia rejtett logikája.[15]

A történelmi materializmus, miként a marxizmus egésze, a forradalmi proletariátus elméleteként és világnézeteként jött létre. A munkásosztálynak nem áll érdekében, hogy örökössé tegye, ami régi, elavult, reakciós. Ezért vezérei, teoretikusai, ideológusai a tudományban és a politikában egyaránt a legbátrabb, legrettenthetetlenebb forradalmárok. A történelmi materializmus pártossága abban áll, hogy a marxizmus tudományos és történelmi alapja, s ama forradalmi harc elmélete, amelyet a proletariátus és valamennyi dolgozó a kommunizmusért vív. A történelmi materializmus által felfedezett és tanulmányozott törvények és mozgatóerők megmagyarázzák a társadalom előrehaladó fejlődésének okait. Korunkban az emberi társadalomnak ez a fejlődése a szocializmus, a kommunizmus felé tart.

A burzsoá pártosság a szociológiában szubjektivizmusra, önkényre, a történettudományban a tények és következtetések elfordítására és meghamisítására, s az igazi tudomány elvetésére vezet.

A proletár pártosság, a kommunista eszmeiség biztosítja a valóságnak, a társadalmi élet törvényeinek legmélyebbre hatoló, legobjektívebb és minden oldalra kiterjedő megismerését. A munkásosztály érdekei egybeesnek a történelmi fejlődés objektív menetével. A proletariátus következetesen forradalmi osz-

[15] A burzsoá társadalmi gondolat nagyfokú zavartsága és tehetetlensége kiviláglik Henry Robertsnek, a Columbia Egyetem történelemprofesszorának „Russia and America" („Oroszország és Amerika") című könyvéből. (New York 1956.) Megírásában olyan közéleti személyiségek vettek részt, mint John McCloy volt hadügyminiszter-helyettes, Chester Bowles, Averell Harriman, J. D. Rockefeller, Hamilton Fish stb. Annál érdekesebb e „munka" szerzőinek beismerése. A szerző (jobban mondva a szerzők) kénytelen elismerni, hogy a kommunizmus olyan jelenség, amelyet a tőkésországok mélyreható belső ellentmondásai hoztak létre. „Az ellentmondások — írja Roberts — számos rendkívül mélyen fekvő jelenségben, a nem kommunista országokban fellelhető bizonyos gyengeségekben, fogyatékosságokban és összeütközésekben gyökereznek, s ezek fenyegető mértékig fokozhatják a nem kommunista országok sebezhetőségét. S a sebezhetőségnek éppen ezen forrásai ellen a legnehezebb harcolni, sőt nehéz akár megérteni őket. Erre vonatkozóan különféle feltevésekre juthatunk, és részben meg is ismerhetjük e tényezők lényegét, *de mégsem tudjuk, mi határozza meg a társadalmi fejlődést.* Nem tudjuk biztosan, mely mutatók a legfontosabbak. Az egy főre eső jövedelem növekedése és megoszlása? Az istentiszteletek látogatottsága? A bűnözés mértéke? A lakosság halálozási aránya és egészségi állapota? A választásokon való részvétel? Az összes művészetek fejlődése? Még kevesebbet tudunk e mutatók változásának »okairól«." (146. old.)

Elképzelhető-e nagyobb zavarosfejűség és összevisszaság, mint amiről a tisztelteire méltó történelemprofesszor beismerése tanúskodik?

tály, és a társadalom forradalmi átalakítása céljából érdekében áll az objektív, vagyis igaz megismerés. Ezért van az, hogy az igazi tudományosság és a kommunista pártosság egybeesik.

A tudományban a következetes materializmus, amely egyesegyedül képes arra, hogy igaz módon, a legpontosabban és a legmélyebbre hatóan megismerje a természetet, valamint a társadalmi életet, nem tagadja, hanem magába foglalja a pártosságot. Lenin, amikor Sztruve burzsoá objektivizmusával szembeállította a marxista materializmust, ezt írta:

„Az objektivista a mindenkori történelmi folyamat szükségszerűségéről beszél; a materialista pontosan megállapítja, hogy milyen társadalmi-gazdasági alakulatról van szó, és milyen ellentmondásos viszonyok következnek belőle. Az objektivista, amikor azt bizonyítja, hogy a tények valamely adott sorrendje szükségszerű, mindig annak a kockázatnak teszi ki magát, hogy e tények védelmezőjének álláspontjára csúszik le; a materialista feltárja az osztályellentéteket, és ezzel leszegezi álláspontját. Az objektivista »leküzdhetetlen történelmi tendenciákról« beszél; a materialista arról az osztályról beszél, amely az adott gazdasági rendszert »vezeti« és amely a többi osztály ellenállásának bizonyos formáit létrehozza. A materialista tehát egyrészt következetesebb az objektivistánál, és mélyebben, teljesebben érvényesíti objektivizmusát. Nem szorítkozik arra, hogy rámutat a folyamat szükségszerűségére, hanem megmagyarázza, hogy melyik társadalmi-gazdasági alakulat képezi ennek a folyamatnak a tartalmát, *melyik az az osztály*, amely ezt a szükségszerűséget meghatározza... Másrészt a materializmus, hogy úgy mondjuk, magában foglalja a pártosságot, amely arra kötelez, hogy az események minden megítélésénél közvetlenül és nyíltan egy bizonyos meghatározott társadalmi csoport álláspontjára helyezkedjünk."[16]

A mai viszonyok között, amikor a világ két táborra szakadt — a szocializmus táborára és az imperialista reakció táborára —, a proletár, kommunista pártosság és az igazi tudomány érdekei azt követelik, hogy az, aki a társadalmi jelenségeket tanul-

[16] *Lenin* Művei. 1. köt. 423–424. old.

mányozza, ezeket a dolgozóknak a békéért, a demokráciáért és a kommunizmusért vívott harca szempontjából szemlélje.[17]

A történelmi materializmus a marxista pártok és minden dolgozó számára lehetővé teszi, hogy leleplezzék a munkásosztály, a béke, a demokrácia és a szocializmus ellenségeit, bármilyen álarcot öltsenek is, hogy a szavak burka, az általudományos „szociológiai" skolasztika mögött felfedezzék a burzsoázia önző érdekeit és céljait.

A tudomány és a dolgozók érdekében végzett gyakorlati tevékenység egysége, az elmélet és a gyakorlat kapcsolata minden marxista párt vezércsillaga. Ebben rejlik mérhetetlen fölényük ellenségeikkel szemben. A történelmi materializmus — a társadalmi fejlődés törvényeinek marxista—leninista tudománya — lehetővé teszi, hogy ne csak a múltat és ne csak azt értsük meg helyesen, ami ma történik, hanem lássuk azt is, ami holnap fog történni, hogy tudományosan előrelássuk az események menetét, a fejlődés irányát, és a tudományos előrelátástól vezettetve, gyümölcsözően és sikeresen tevékenykedjünk.

A társadalomról szóló marxista—leninista tanítás a kommunista pártokat, a munkásosztályt és a dolgozókat azzal a meggyőződéssel tölti el, hogy a munka győzelmet arat a tőke felett, ebből a tanból merítik világos távlataikat, benne elméleti fegyvert találnak a kizsákmányolás és elnyomás alóli felszabadulásért, valamint a kommunizmus győzelméért vívott harcukhoz.

A történelmi materializmus forradalmi hatékonyságának igen fontos feltétele — mint már említettük — a jelenségek konkrét történelmi szemlélete. A jelenségek absztrakt-dogmatikus megközelítése élettelenné dermeszti a történelmi materializmust, kicsorbítja forradalmi élét. A konkrét történelmi megközelítés

[17] A mai revizionisták művein látható, mire vezet az a kísérlet, hogy az osztályok és a harcban álló pártok felett álljanak a jelenkori politikai és ideológiai küzdelemben. A marxizmustól való eltérés és a marxizmus elárulása oda juttatta a revizionistákat, hogy elleplezik korunk fő ellentmondását: a két világrendszer – a szocialista és a kapitalista rendszer – ellentmondását. Ha pedig nem látják ezt a fő ellentmondást, semmit sem lehet megérteni az egész világon napjainkban folyó politikai és ideológiai harcból. A proletár, kommunista pártosságról való letérés a revizionistákat odáig vezette el, hogy burzsoá nézeteket vallanak az államról, eszményítik a kapitalizmust és a polgári demokráciát, s kísérletet tesznek arra, hogy a burzsoá társadalom törvényszerűségeit átvigyék a szocialista társadalomra. A kommunista pártosság elárulásának következménye: az igazságról való lemondás, a szubjektivizmus.

elve a történelmi materializmus alkotó alkalmazását és fejlesztését követeli meg.

A társadalom története és a társadalmi élet a tudományos kutatás legváltozóbb, legmozgékonyabb tárgya. Ezért még az olyan általános elméleti tudomány, mint a történelmi materializmus, amely a társadalom legáltalánosabb fejlődéstörvényeit tanulmányozza, sem állhat és nem is áll egy helyben, hanem fejlődik. Mint a marxizmus egésze, a történelmi materializmus is gazdagodik új felfedezésekkel, az új jelenségek és folyamatok, az új események alapjára épülő elméleti általánosításokkal. Miként a filozófiai materializmus a természettudomány korszakalkotó nagy felfedezéseivel kapcsolatban gazdagodik és fejlődik, hasonlóképpen a történelmi materializmus fejlődése is összefügg a társadalomtudományok fejlődésével, amelyek adatait általánosítja, valamint a nagy történelmi eseményekkel, amelyek rendkívül értékes anyagot nyújtanak az elméleti általánosítás számára.

Marx és Engels idejében a kapitalizmus még felfelé ívelő vonalon haladt. A XIX. század végén és a XX. század elején a kapitalizmus a hanyatlás korszakába lépett. A modern kapitalizmus mélységes válságban van, amelyből már sohasem épülhet fel. Nagy, világtörténelmi jelentőségű események következtek be: a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a szocializmus felépítése a Szovjetunióban, a szocialista forradalom győzelme Kínában, számos más európai és ázsiai országban, továbbá a szocializmus világrendszerré válása.

Lenin zseniális műveiben, az imperializmus korszakából merített adatok elemzése és általánosítása alapján, a szocialista forradalom és a szovjet társadalom első fejlődési időszakának törvényszerűségei alapján tovább fejlesztette és konkretizálta a történelmi materializmus alaptételeit. A társadalmi-gazdasági alakulat fogalma; a társadalmi fejlődés általános, különös és részleges[18] törvényeinek kölcsönös viszonya; a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésének törvényei; az alap és felépítmény kölcsönös viszonya; az államra és a proletariátus dik-

[18] A szerzők részleges törvénynek nevezik az egy társadalmi-gazdasági alakulatra érvényes törvényeket. — *Szerk.*

tatúrájára, az osztályharcra, a nemzeti felszabadító harcra és a szocialista forradalomra vonatkozó tanítás; az objektív feltételeknek és a tudatos emberi tevékenységnek, a társadalmi élet objektív és szubjektív tényezőinek kölcsönös viszonya; a haladó társadalmi eszméknek és elméleteknek a társadalom fejlődésében játszott szerepe; a marxizmus keletkezése feltételeinek, valamint azon feltételeknek elemzése, amelyek között a tudományos szocializmus eszméi behatolnak a munkásmozgalomba; az elmélet és a gyakorlat kölcsönös viszonya; a művészet és irodalom lényege és fejlődése; a tömegek, osztályok, pártok és a vezérek, vezetők kölcsönös viszonyának törvényei; a létrejövő új, kommunista társadalmi-gazdasági alakulat törvényszerűségei — a történelmi materializmus mindezen problémáit, törvényeit és kategóriáit műveiben Lenin tovább gyarapította, tovább fejlesztette és elméletileg megalapozta. Ezért Lenin munkái a történelmi materializmus fejlődésének új, magasabb szakaszát jelzik.

A marxizmus—leninizmus — és egyben a történelmi materializmus — továbbfejlesztésében Lenin halála után elméleti szempontból óriási jelentőségű az SZKP és a többi testvéri kommunista és munkáspárt egész elméleti és gyakorlati tevékenysége. Az SZKP és Központi Bizottsága nagy érdemeket szerzett a jelenkor olyan alapvető problémáinak kidolgozásában, amelyeket a világ egész fejlődése, a Szovjetunió fejlődése, a szocializmusból a kommunizmusba való átmenet, a szocialista világrendszer fejlődése vetett fel.

Az SZKP programja új, magasabb fokot jelent a marxizmus —leninizmus alkotó fejlesztésében. A program filozófiailag és gazdaságilag megalapozza a szocializmusból a kommunizmusba való átmenetet, nagyszerűen elemzi, hogy milyen törvényszerűségek és mozgatóerők hajtják előre a szocialista társadalmat a kommunizmus felé.

A történelmi materializmus módszerének alkotó felhasználása az új jelenségek, új folyamatok elemzésénél magát a történelmi materializmust is gazdagította.

A marxizmus mai burzsoá és revizionista kritikusai azt hangoztatják, hogy Marx a marxizmust és a történelmi materializ-

must a múlt század közepén hozta létre, azóta viszont a kapitalizmus megváltozott. Ebből a revizionisták arra következtetnek, hogy a marxizmus, a történelmi materializmus „elavult", nem felel meg többé a valóságnak.

Igaz, a kapitalizmus megváltozott, de nem úgy és nem abban az irányban, ahogyan a burzsoá teoretikusok és a revizionisták gondolják. A kapitalizmus nem abban az irányban változott meg, hogy elsimultak, hanem abban, hogy mélyebbé és élesebbé váltak ellentmondásai. Ezeket a változásokat Lenin és tanítványai műveikben elméletileg elemezték. Lenin műveiben bírálta az imperializmus-korabeli burzsoá elméleteket, a revizionisták és a dogmatikusok nézeteit. Vajon Lenin és a leninisták nem harcoltak és nem harcolnak a dogmatikusok ellen, azok ellen, akik nem látják az életben keletkező újat? De ezt a harcot a múltban is és ma is a következetes, alkotó marxizmus álláspontjáról folytatták és folytatják. A revizionisták viszont az új jelenségek elemzésének lobogója alatt elárulják a marxizmus elveit, forradalmi lényegét, s a burzsoázia oldalára állnak át. Mindazok az események, amelyek a történelmi materializmus kialakulásától eltelt több mint száz év óta végbementek, teljes egészében igazolták a történelmi materializmus helyességét, igazságát és objektív voltát.

A mai revizionisták, elárulva a marxista társadalomtudomány proletár pártosságának elveit, megpróbálják felülvizsgálni a történelmi materializmus legfontosabb elveit — az osztályharc elméletét, az államról és a proletariátus diktatúrájáról szóló tanítást, az alap és felépítmény kölcsönös viszonyának materialista felfogását —, s lebecsülik a szubjektív tényezőnek a társadalmi fejlődésben játszott szerepét. A revizionisták semmibe veszik Lenin tételét:

„A marxizmus abban különbözik minden más szocialista elmélettől, hogy kiválóan egyesíti egyrészt a teljes tudományos józanságot az objektív helyzetnek és a fejlődés objektív menetének elemzésében, másrészt pedig a tömegek forradalmi energiája, forradalmi alkotóereje, forradalmi kezdeményezése jelentőségének leghatározottabb elismerését — és természetesen egyes személyekét, csoportokét, szervezetekét, pártokét, ame-

lyek képesek kitapogatni és realizálni az egyik vagy másik osztályhoz fűződő kapcsolatokat."[19]

A mai revizionisták megpróbálják eltüntetni azt a határt, szakadékot, amely a marxizmust és a történelmi materializmust a burzsoá szociológiától elválasztja. A revizionisták állítása szerint a marxista társadalomtudomány tételei oly széleskörűen elterjedtek a történettudományban és a szociológiában, hogy ma már nem lehet úgy beszélni a marxizmusról, a történelmi materializmusról, mint a burzsoá tudománytól eltérő külön irányzatról. Ez az állítás nem felel meg a valóságnak. A burzsoá teoretikusok a marxizmus bírálata során természetesen gyakran felhasználják Marx valamelyik tételét, közte a gazdasági viszonyoknak a társadalmi életben játszott szerepéről szóló tételt. Ám Sztruve és más „legális marxisták" az orosz és a német burzsoázia táborából (Sombart) ugyancsak elismerték a gazdaság szerepét a társadalom fejlődésében, de ez nem gátolta őket abban, hogy továbbra is burzsoá ideológusok, a marxizmus, a történelmi materializmus ellenfelei maradjanak. A mai burzsoá szociológia legfőbb jellemző vonása az antimarxista, materializmus-ellenes beállítottság. A burzsoá szociológia naturalista, pszichológiai és nyíltan idealista áramlatai egyaránt így vagy amúgy a kapitalizmust védelmezik, s a szocializmus, a marxizmus ellen harcolnak.

Ezért nevetségesek és ártalmasak a revizionisták javaslatai, hogy ti. a történelmi materializmust „ki kell egészíteni", „gyarapítani" kell a mai burzsoá szociológia következtetéseivel, „vívmányaival" és „felfedezéseivel". A burzsoá történészeknek és közgazdászoknak lehetnek értékes kutatásaik egyes konkrét részletkérdésekben. Az elmélet viszont a világnézet, az ideológia területe, s itt okvetlenül szemben áll a két egymást kizáró nézet — a marxista—leninista és a burzsoá, a forradalmi és a reakciós vagy legjobb esetben liberális burzsoá nézet. Lenin ezt írta a marxistáknak a burzsoá társadalomtudománnyal kapcsolatos álláspontjáról:

„Ezek a professzorok igen értékes kémiai, történelmi, fizikai

[19] *Lenin Művei.* 13. köt. Szikra 1954. 24. old.

műveket tudnak írni, de ha filozófiáról van szó, *egyetlen szót sem szabad hinni egyiküknek sem.* Miért? Ugyanazon okná fogva, amiért *egyetlen szót sem* szabad hinni *egyetlen* közgazdaságtan professzornak sem, ha a politikai gazdaságtan általános elméletéről van szó, noha a tények speciális kutatása terén kitűnő munkákat tudnak alkotni. Mert a politikai gazdaságtan éppen olyan *párt*tudomány a modern társadalomban, mint az *ismeretelmélet.* A közgazdaságtan professzorok nagyjában és egészében csak a tőkésosztály tudós segédei, a filozófia professzorok pedig a teológusok segédei.

A marxisták feladata mindkét téren az, hogy elsajátítsák és átdolgozzák azokat az eredményeket, melyeket ezek a »segédek« értek el (az új gazdasági jelenségek tanulmányozása terén például egyetlen lépést sem tehetünk e segédek munkáinak felhasználása nélkül) — és *értsenek* ahhoz, hogy lenyessék reakciós tendenciájukat, értsenek ahhoz, hogy érvényesítsék *saját* vonalukat és harcoljanak az ellenséges erők és osztályok *egész vonala ellen.* Éppen ez az, amihez nem értettek a mi machistáink, akik *szolgamódra* követik a reakciós professzori filozófiát."[20]

Az, amit itt Lenin a machistákról mondott, teljes egészében érvényes a burzsoá politikai gazdaságtannal és szociológiával kacérkodó mai revizionistákra is. A burzsoá tudósok által felkutatott tényeket, konkrét részadatokat a marxisták felhasználhatják, sőt fel is kell használniuk, bár ezeket is gondosan felül kell vizsgálni. De a szociológiai általánosításokban, az elméletben, a társadalom fejlődési törvényszerűségeiről szóló tanításban a marxistáknak érvényesíteniük kell pártos, következetesen tudományos, vagyis dialektikus materialista vonalukat.

Mint Lenin életében, ma is az a marxisták feladata, hogy két fronton vívják harcukat: egyrészt a dogmatikusok ellen, akik a történelmi materializmust holt sémává akarják változtatni, másrészt a revizionisták ellen, akik a történelmi materializmust a burzsoá szociológia szellemében torzítják el.

[20] *Lenin* Művei. 14. köt. 356. old.

AZ ANYAGI TERMELÉS A TÁRSADALMI ÉLET ALAPJA

1. A MUNKA SZEREPE A TÁRSADALOM KIALAKULÁSÁBAN ÉS ÉLETÉBEN

Mint már az előbbiekben hangsúlyoztuk, az emberi társadalom az anyagi világ sajátszerű része, amely saját külön létezési és fejlődési törvényeinek uralma alatt áll. Az ember nem valami ismeretlen, természetfeletti erő teremtménye, hanem az állatvilágból származott, s ezért a természet része, legmagasabb rendű terméke. Az emberiség hosszú utat tett meg a primitív kőszerszámoktól a mai bonyolult gépóriásokig, a kunyhókból és kalibákból álló ősi szálláshelyektől és településektől a mai nagyvárosokig, a kicsiny, vad, nomád közösségektől a nagy nemzetekig, az ókor szűkös ismereteitől egészen addig, hogy tudományával mélyen behatol a természet titkaiba. A társadalom által az őskortól napjainkig befutott előrehaladó fejlődés alapja és meghatározó ereje a munka; az anyagi termelés.

Az anyagi javak termelése az emberi élet fő, meghatározó feltétele. Az embereknek ahhoz, hogy éljenek, táplálékra, ruházatra, lakásra, tüzelőre stb. van szükségük. Ahhoz pedig, hogy rendelkezzenek a létfenntartási eszközökkel, meg kell termelniük azokat.

Az emberek éppen az anyagi javak termelése következtében emelkedtek ki az állatvilágból és értek el sikereket a természeti erők meghódításában, valamint a kultúra fejlesztésében. Az állatok, amelyek növényekkel vagy más állatokkal táplálkoznak, létfenntartási eszközeiket kész formában találják meg a természetben. Ezért teljesen a környező természettől függnek. Mindaddig, amíg nem érvényesült az emberek átalakító befolyása, az állatvilágban bekövetkezett változások csupán spontán biológiai folyamatok következtében, az állatok természeti létfeltételeinek változása folytán mentek végbe. Az ember nem passzívan alkal-

mazkodik a természethez, hanem aktívan hat rá, a munka révén úrrá lesz a természet erőin, és ezeket a saját céljaira használja fel. Az emberek átalakítják a természetben található anyagokat, s belőlük munkaeszközöket és létfenntartási eszközöket készítenek. Ez az embert alapvetően megkülönbözteti az állattól.

A munka az emberek célszerű tevékenysége, amelynek folyamatában átalakítják és saját szükségleteik kielégítéséhez idomítják a természet tárgyait. A munka elengedhetetlen feltétele a munkaeszközök készítése. A hangyák, a méhek és a hódok számos olyan műveletet végeznek, amelyek külsőleg hasonlóak az emberi munkatevékenységhez. Az emberszabású majmok gyakran követ, botot használnak hajításra vagy ütésre, hogy leverjék a gyümölcsöt a fáról, vagy éppenséggel arra, hogy feltörjék a kókuszdió héját. De soha egyetlen állat sem készített semmilyen munkaeszközt, még a legkezdetlegesebbet sem. A munkaeszközök készítése és használata az ember jellemző sajátossága. Franklin azt mondotta, hogy az ember szerszámkészítő állat. Ez a meghatározás helyesen ragadja meg az embernek azt a sajátosságát, amely lehetővé tette, hogy a természet rabjából olyan lénnyé váljék, aki a természetet alárendeli magának.

Az ember a munkaeszközök révén mintegy meghosszabbítja szerveinek természetes méreteit, fokozza szerveinek tevékenységét. Az ököl sajátos mesterséges folytatása és kiegészítése volt a megmunkált kő, a kinyújtott karé a bot, a fogé és a körömé a kés és egyéb vágószerszámok, a kéz ujjaié és a kézfejé a gereblye meg a lapát. A társadalmi termelés éppen a munkaeszközök készítésével és felhasználásával kezdődik.

Mindenfajta termelési folyamatnak előfeltétele a következő három mozzanat: 1. a célszerű emberi tevékenység, azaz a munka; 2. a munka tárgya; 3. a munkaeszköz, amelynek segítségével az ember hat a munka tárgyára.

Az ember, amikor a termelési folyamatban hat a természetre, és céljainak, szükségleteinek megfelelően átalakítja a természeti tárgyakat, egyúttal tökéletesíti a munkában való jártasságát, termelési tapasztalatait, a természeti erők leigázására szükséges hozzáértését, s fejleszti természetes képességeit. Az ember szervezete a hosszas gyakorlat révén alkalmazkodott a munka

során végrehajtott műveletekhez, s tökéletesebbé váltak szervei. A munka folyamán az emberi kéz a legrégibb idő óta változatos mozdulatokra specializálódott, fejlődtek az ember fizikai és szellemi képességei, agya és érzékszervei.

Az idealista szociológusok azt állítják, hogy az emberi társadalom létrejöttének eredeti oka az ész volt. Straus-Hupé amerikai szociológus például ezt írta: „... A tudat emberré teszi és emberi társadalommá változtatja a hordát."[1]

Köztudomású, hogy az emberi tevékenység legfontosabb sajátszerűsége a tudat, a célszerűség. Ez különbözteti meg az emberi tevékenységet az állatok ösztönös cselekvéseitől. A tudat roppant nagy szerepet játszik a társadalom életében és fejlődésében. Maga az emberi tudat azonban a társadalmi fejlődés eredménye, és nem lehet a társadalom kialakulásának oka. Az ember majomszabású őseinek legfejlettebb fajtájából származik, de az ősi, majomszabású emberek tudata rendkívül kezdetleges volt. Csak a munkában, a társadalmi termelésben és a termelés következtében fejlődött tudatuk, s ért el olyan fokra, amely meglep és elragadtat bennünket.

A közös munka tömörítette az embereket, s létfontosságúvá tette állandó érintkezésüket. A munkafolyamatok közösségéből fakadó érintkezés azt a szükségletet keltette az emberekben, hogy megértessék magukat egymással, közöljék egymással kívánságaikat, szándékaikat, céljaikat. A társadalmi munka lehetetlen egybehangolt cselekvés nélkül. Az emberek közti kapcsolat és érintkezés eszköze a nyelv. A beszéd fejlődésével párhuzamosan s vele együtt, a társadalmi termelés hatására, fejlődött az emberi gondolkodás. A gondolkodás nem indult volna fejlődésnek, ha az embereknél nem merült volna fel annak szükségessége, hogy tudatosan átgondolják az együttesen végzett termelési folyamatot, felismerjék a dolgoknak mint a munka tárgyainak tulajdonságait, megfontolják és kijelöljék a következő munkafolyamatokat. A termelés szakadatlan folyamata problémák, feladatok elé állította, és ily módon fejlődésre ösztönözte a gondolkodást. Az állatvilágban az ösztön működik és a ter-

[1] *R. Straus-Hupé:* The Zone of Indifference. (A közömbösség övezete.) New York 1952. 15. old.

mészeti környezethez való ösztönös alkalmazkodás érvényesül. Az embernél a társadalomban döntő jelentőségűvé a munka, a célirányos tevékenység válik.

A gondolkodás és a nyelv, amely a társadalmi fejlődés terméke, óriási hatással volt az egész társadalmi fejlődésre. A gondolkodás és a beszéd teszi lehetővé az egybehangolt munkatevékenységet, a termelésben szerzett tapasztalatok és jártasság átadását, a technikai vívmányok felhalmozását s azt, hogy az új nemzedékek magukévá tegyék elődeik sikereit stb. A gondolkodás és a beszéd révén kitágultak a társadalmi termelés és a társadalmi élet keretei.

Így hát az emberek a természet meghódításában, fizikai és szellemi képességeik tökéletesítésében, társadalmi kapcsolataik kialakulásában és fejlődésében elért minden sikerüket a munkának köszönhetik. Ez alapot ad arra, hogy kijelentsük: bizonyos értelemben a munka teremtette meg magát az embert és az emberi társadalmat. Az emberi társadalom története akkor kezdődött, amikor a munka vált az emberi lét forrásává. Az emberek anyagi termelőtevékenysége volt a társadalmi kapcsolatoknak és viszonyoknak, vagyis az emberi társadalom kialakulásának és fejlődésének alapja. Ezért mondhatjuk, hogy a munka volt az, ami emberré tette és emberi társadalommá változtatta a hordát.

Az anyagi termelés — a társadalmi élet alapja — meghatározott természeti feltételek között folyik le. Az anyagi termelésnek és a társadalom fejlődésének szükségszerű feltételei: 1. az embereket körülvevő természet, amely a létfenntartási eszközök és a munkaeszközök emberi előállításának állandó természeti feltétele; 2. a népesség növekedése, amely az anyagi javak termelői újratermelésének feltétele.

2. A TERMÉSZET ÉS A TÁRSADALOM

A munkafolyamat kölcsönhatás a társadalom és a természet között. A természeten kívül nem lehetséges az anyagi javak termelése. Azok az anyagok, amelyeket a természet nyújt, vagy az ember a természetből merít, a munka tárgyait alkotják. A

munkaeszközöket ugyancsak a természeti anyagokból készítik. Tehát a természet minden munkaeszköz és minden munkatárgy ősforrása.

A természeti feltételek, az anyagi termelési folyamatban betöltött szerepüktől függően, két fajtára oszlanak: 1. az életfenntartási eszközök természeti forrásai (a talaj termékenysége, a vadon élő állatok, a hal bősége stb.); 2. a munkaeszközök természeti gazdagsága (fémek, szén, ásványolaj, fa, építőkövek, a víz és a szél energiája stb.).

A történelem különböző szakaszain változik a természeti kincsek e két fajtájának jelentősége a társadalom életében és fejlődésében. Az ókorban a társadalom fejlődése szempontjából viszonylag kedvezőbbek voltak az életfenntartási eszközök természeti forrásaiban gazdag vidékek. Egyiptom, Mezopotámia, India, Kína, Közép-Ázsia, a Kaukázusontúl, a földközi-tengeri medence termékeny területei voltak a civilizáció legrégibb központjai. A technika fejlődésével, kiváltképpen a gépipar megjelenésével bizonyos történelmi időszakon át a gazdasági fejlődés szempontjából kedvezőbbé váltak a fémben, tüzelőanyagban, vízi energiában stb. gazdag vidékek.

A civilizáció központjainak úgynevezett áttolódását látszólag a földrajzi környezet feltételei okozták, holott a valóságban ez az anyagi termelés fejlődésének következménye volt. Észak-Amerika és Nyugat-Európa nagy fém- és szénkészletekkel, bőséges villamosenergia-forrásokkal rendelkező területei valaha elmaradottak voltak, mivel az emberek még nem értettek ahhoz, hogy kihasználják ezeket a természeti kincseket. Csupán az anyagi termelés fejlődésével és tökéletesedésével éledtek fel ezek a vidékek. A természet kincseit az ember a termelőerők fejlődésének arányában állítja a maga szolgálatába.

A földrajzi környezetnek a társadalom fejlődésére gyakorolt hatása először is abban nyilvánul meg, hogy a természet mintegy természetes éléskamra és a munkaeszközök (az ütésre vagy dobásra használt kő, fa stb.) természetes „arzenálja". Ez a helyzet azonban csupán a társadalom fejlődésének legkorábbi szakaszain áll fenn. Minél távolabb jutunk ettől a szakasztól, annál inkább elhalványul a természeti éléskamrának és a munkaesz-

közök arzenáljának a szerepe, s egyre nagyobb jelentőségűvé válik a földrajzi környezet egésze mint a munka színtere, mint az egyre tökéletesebb termelési eszközök előállítására szolgáló anyagok forrása.

A földrajzi környezet hatással van a különböző termelési ágak elhelyezkedésére és fejlődésére. A termékeny földeken a földművelés fejlődött ki. A legelőknek alkalmas területeken az állattenyésztés terjedt el. Erdők nélkül nem alakulhatott volna ki a fafeldolgozó ipar. Fém és tüzelőanyag nélkül lehetetlen lett volna a kohászati ipar megteremtése.

A természeti körülmények vagy megnehezítik és lassítják, vagy megkönnyítik és gyorsítják az anyagi termelést, s ezáltal hatással vannak a munka termelékenységének növekedésére. A munka azonos technikai ellátottsága esetén különböző természeti feltételek között az eredmények is különbözőek lesznek. „A munka különböző természeti feltételei — mondta Marx — oda hatnak, hogy *ugyanakkora mennyiségű munka* különböző országokban különböző szükséglet-tömegeket elégít ki, hogy tehát, különben analóg körülmények között, a *szükséges munkaidő* különböző."[2] Egyébként egyenlő feltételek esetén az a földrajzi környezet, ahol kevesebb időt fordítanak a létfenntartáshoz szükséges termékek elkészítésére, meggyorsítja a termelés fejlődését, mert több lehetőséget nyújt a termelés bővítésére, s megfordítva, olyan földrajzi környezetben, ahol az embernek több időt és munkát kell fordítania az élet fenntartására, a termelőerők fejlődése lassúbb.

Az emberek, miközben a természetre hatnak, fejlesztik képességeiket. A természeti erők leigázásáért folytatott harc megedzi, találékonyabbá teszi az embereket, s arra készteti őket, hogy tökéletesítsék a termelés technikáját. Ha az emberek összes létfenntartási eszközeiket kész formában találnák a természetben, nem lenne, ami fejlődésre ösztönözné őket. Ott, ahol a természet túlságosan bőkezű, például a forró égövi országokban, az embert szinte kezénél fogva vezette. A távol észak zord természeti környezete szintén kedvezőtlen volt a társadalmi haladás szem-

[2] *Marx:* A tőke. I. köt. 478. old.

pontjából. A hideg éghajlatú országokban az embereknek túlságosan sok munkát kellett az élet számára legfontosabb javak előállítására fordítani. Marx ezt írta: „Nem a talaj abszolút termékenysége, hanem differenciáltsága, természetes termékeinek sokrétűsége az, ami a munka társadalmi megosztásának természeti alapját alkotja, és az embert a természeti körülmények váltakozása révén, melyek között él, saját szükségletei, képességei, munkaeszközei és munkamódjai megsokszorozására sarkallja."[3]

A társadalom fejlődését nemcsak a természeti források befolyásolják, hatással van rá az ország földrajzi helyzete is. Azok a népek, amelyek a történelmileg kialakult gazdasági és kulturális központoktól távol élnek, rendszerint elmaradnak fejlődésükben. Ebben a helyzetben volt például Amerika, amíg az európaiak fel nem fedezték. S megfordítva, a népek közötti gazdasági és kulturális kapcsolatok számára kedvező földrajzi helyzet meggyorsítja a haladást.

A földrajzi környezet mindig hatással van a társadalom fejlődésére, de hatásának foka nem egyforma a különböző történelmi korszakokban. Az emberi történelem korai szakaszán a termelés fejlődése nagyobb mértékben függött a természeti feltételektől. A termelőerők magas fejlettségi fokán ez a függőség kevésbé jelentős. A kapitalizmusban például olyan területeken is kialakultak ipari központok, amelyek távol esnek a nyersanyagforrásoktól és a fogyasztóvidékektől. Ezt a szállítás és a hírközlési eszközök fejlődése, a villamos energia nagy távolságokra való továbbítása segítette elő.

Minél magasabb a termelés fejlettségi színvonala, annál sokoldalúbb és változatosabb lesz az ember kapcsolata a természettel. Az emberek egyre újabb természeti kincseket és erőket állítanak a maguk szolgálatába, amelyek korábban hozzáférhetetlenek, sőt, ismeretlenek voltak. Az ember, amikor kiszabadul a természet hatalmából, nem távolodik el a természettől, hanem egyre jobban megismeri és felhasználja céljai érdekében. Ebben az értelemben nem szűnik meg az ember függése a természeti

[3] Ugyanott, 477. old.

erőforrásoktól, de állandóan növekszik az ember uralma a természet felett. Amikor például nem voltak motorok, belső égésű hajtóművek, az ember nem függött az ásványolajforrásoktól. Egyúttal azonban az ember azáltal, hogy birtokába vette ezeket az energia- és nyersanyagforrásokat, a természet meghódításának újabb eszközeit szerezte meg. Ez a társadalom és a környező természet viszonyának fejlődési dialektikája.

A földrajzi környezet tehát vagy gyorsíthatja, vagy lassíthatja a termelés fejlődését, de nem lehet a társadalmi élet változásainak meghatározó oka.

A szociológia egyik elterjedt irányzata volt az úgynevezett földrajzi determinizmus. Ennek az irányzatnak a képviselői a társadalom fejlődését és a népek sorsát a földrajzi környezet tulajdonságaival magyarázzák. A földrajzi irányzat kiváltképpen a nagy földrajzi felfedezések korától fogva terjedt el. A kapitalizmus fejlődése, a kereskedelmi kapcsolatok kiterjedése arra vezetett, hogy az európaiak behatoltak a világ különböző országaiba. Az utazók kiterjedt ismereteket szereztek a különböző országok éghajlati és egyéb természeti viszonyairól, az egyes népek életmódjának, kultúrájának és erkölcseinek sajátosságairól. Mindez arra sarkallta az embereket, hogy megvizsgálják, milyen szerepe van a földrajzi környezetnek a társadalom életében.

Azt a tanítást, hogy a népek anyagi és szellemi élete a földrajzi környezet feltételeitől függ, *Montesquieu* francia felvilágosító filozófus (1689—1755) fejtegette. Ellentétben azokkal a feudális és egyházi elképzelésekkel, amelyek szerint az emberek élete az isteni gondviseléstől függ, Montesquieu a társadalmi jelenségeket elsősorban természeti okokkal próbálta magyarázni. „Az éghajlat hatalma — írta »A törvények szelleme« című művében — erősebb minden hatalomnál." A népek életének jellegét, társadalmi rendjét Montesquieu elsősorban az égövek sajátosságaiból vezette le. A társadalom fejlődése szempontjából a legkedvezőbbnek az északi földtekét tartotta. A forró égövi vidékeken az ember teste legyengül, ellankadnak erői. A forró éghajlat fiai inkább elviselik a büntetést, mintsem cselekedetekre szánják rá magukat. „A forró éghajlat népeinek kishitűsége e népeket majdnem mindig rabszolgaságba vezette, míg a hideg éghajlat népeinek bátorsága megőrizte számukra a szabadságot. Mindez természetes okból fakadó következmény."

Buckle (1821—1862) neves angol szociológus „A civilizáció története

Angliában" című művében azt állította, hogy az emberiség életét és sorsát a következő négy fő fizikai tényező határozza meg: az éghajlat, a táplálék, a talaj és a táj, azaz a hely általános képe. A forró égövi országokban — vélte Buckle — a természetet félelmetes és veszélyes erők megnyilvánulása jellemzi, s ezek az erők félelemmel töltik el az ottani lakosokat, kihatnak képzeletükre, eltompítják értelmüket. Ezért a civilizáció ezekben az országokban nem az értelemre, hanem a képzeletre épül, ami tudatlanságra vezet, babonákat szül, s az ilyen civilizációt csökkent értékűvé teszi. Ezekben az országokban az ember teljesen a természet uralma alatt áll. Az európai országokban a természeti erők mérsékeltebben nyilvánulnak meg, nem gyújtják fel az emberek képzeletét, s az értelem és a civilizáció fejlődését segítik elő. A forró éghajlatú országokban nagyobb a talaj termékenysége, az emberek viszont kevesebb élelmet fogyasztanak, ezért ott élelmiszertartalékok képződnek, és a lakosság gyorsabban szaporodik. A táplálék olcsósága és a gyors népszaporulat miatt ezekben az országokban rendkívül alacsony a munkabér. A forró égöv tényezői szerinte óhatatlanul maguk után vonják a rabszolgatartást. Buckle azt igyekezett bebizonyítani, hogy az európai országokban a földrajzi környezet sajátosságai miatt a gazdagság eloszlása egyenletesebb és az osztályok közti különbség nem olyan nagy, mint a forró éghajlatú országokban.

Jóllehet a szociológia földrajzi irányzata elvetette azokat a teológiai és idealista elképzeléseket, amelyek szerint a társadalmi fejlődés ősforrása az isten, a világ felett álló szellem, önmaga mégsem lépett túl az idealista történelemfelfogás keretein. Ennek az irányzatnak a hívei anyagi tényezőt — a földrajzi környezetet — tartották meghatározónak, a társadalmi élet változásának okairól mégis rendszerint idealista következtetéseket vontak le, mivel a népek történetét az emberi pszichikum sajátosságaival igyekeztek megmagyarázni, amely viszont szerintük a földrajzi környezet tulajdonságainak terméke. A rabszolgaságot, a kizsákmányolást és a népek elnyomását a sajátos természeti feltételek következményének tartották.

A történelem földrajzi magyarázatának az a fő hibája, hogy eltekint a társadalmi fejlődés belső törvényszerűségeitől, a társadalmi fejlődés dialektikájától. Nem veszi észre, hogy az ember nemcsak benne él a természetben, hanem tevékenyen hat is rá, megváltoztatja a természetet, új létfeltételeket teremt magának. A szociológia földrajzi irányzata azáltal, hogy a társadalom fejlődését külső tényezővel — a földrajzi környezettel —

magyarázza, végső következtetéseiben fatalizmusra vezet. Bebizonyosodott, hogy a földrajzi irányzat képtelen feltárni a társadalmi fejlődés valóságos okait, a társadalmi változások mozgatóerőit. A földrajzi determinizmus nem képes megmagyarázni, hogy azonos területen, azonos természeti feltételek közepette miért mennek végbe alapvető változások a társadalmi életben. Miért van az, hogy a legkülönbözőbb földrajzi feltételek között a világ különböző részein a társadalom a gazdasági fejlődésnek egymás után nagyjából-egészéből azonos szakaszait futja be, amelyeknek a társadalmi berendezkedés és a társadalmi tudat meghatározott formái felelnek meg?

Minden országban eredetileg osztály nélküli ősközösségi rend állt fenn. Az idők múltán megjelent a kizsákmányolás és végbement a társadalom osztályokra tagozódása. Ma a világ különböző részein számos ország a szocializmus útjára lépett. Jóllehet ezeknek az országoknak földrajzi környezete rendkívül sok tekintetben különböző, a szocializmusba való átmenetük alapvonásai és fő szakaszai mégis hasonlók. Ebben általános történelmi törvényszerűség tárul fel, amelyet természetesen nem a földrajzi környezet határoz meg, hanem társadalmi ok, mégpedig a kapitalizmust felváltó új társadalmi-gazdasági alakulat lényege. Még a szocializmus építésének az egyes országokban megmutatkozó sajátosságait sem lehet teljes egészében az illető országok földrajzi környezetének sajátosságaiból levezetni, mert összehasonlíthatatlanul nagyobb szerepet játszanak a sajátos történelmi feltételek.

A társadalmi élet formái történelmileg viszonylag rövid időszak alatt változnak, az alapvető természeti feltételek (a táj felszíne, az éghajlat, a növény- és állatvilág) viszont hosszabb időn át többé-kevésbé állandóak maradnak. A földrajzi környezet lassú és alig észrevehető természeti változásai nem válthatnak ki oly gyors és oly nagy változásokat és fordulatokat a társadalmi életben.

A földrajzi irányzat hívei azt állították, hogy Kína, India, Indonézia, Vietnam népeit a természeti feltételek eleve hajlamossá tették a rabszolgaéletre. Ezek a népek azonban csattanósan megcáfolták az elnyomók előtti alázatosságukról szóló mese-

beszédet, amikor bátran, elszántan, törhetetlen akaraterővel kivívták felszabadulásukat a gyarmati elnyomás és kizsákmányolás alól. Kína vagy Vietnam földrajzi környezete például keveset változott Montesquieu és Buckle kora óta, a társadalmi rendszer, az emberek tudata, szemlélete és magatartása azonban alapvetően átalakult.

Az általunk áttekinthető történelmi időszak folyamán a földrajzi környezetben a legszembetűnőbb változásokat az emberi beavatkozás okozta. Az emberek hatalmas erdőségeket irtottak ki, és a talajt alkalmassá tették a földművelésre. Az emberi munka nagyszabású öntözőrendszereket létesített, sok sivatagot meg félig sivatagos területet dúsan termő mezővé változtatott. Számos növény és állat mai formájában nemcsak a természet terméke, hanem az emberi munkáé, a mesterséges kiválasztásé és a nemesítésé is. Az emberek egyik országból a másikba átvisznek hasznos növényeket és állatokat, s ily módon megváltoztatják egész földrészek növény- és állatvilágát.

Az emberek hosszú időn át nem tudták előre látni a természetre gyakorolt hatásuk távoli következményeit. Amikor kiirtották az erdőket, hogy szántóföldeket nyerjenek, nem tudták, hogy ennek következménye végül is a folyók elsekélyesedése lesz, és egész vidékeket változtat majd pusztává az aszály. A rablógazdálkodás arra vezetett, hogy a szántóföldek a talaj eróziója miatt földművelésre alkalmatlanokká váltak. Csupán a természettudomány előrehaladása teszi lehetővé, hogy ne csak a társadalomnak a természeti fejlődés menetébe való beavatkozásából fakadó közvetlen eredményeket lássuk előre, hanem a viszonylag távoli következményeket is.

A természeti kincsek kihasználásának foka először a technika színvonalától, másodszor pedig a társadalmi rend jellegétől függ. Köztudomású, hogy Oroszország mindig gazdag természeti kincsekkel rendelkezett, amelyek lehetőséget nyújtottak a termelőerők nagyarányú és gyors fejlesztésére. A feudális és a tőkés rend viszonyai között azonban Oroszország természeti kincsei kiaknázatlanul hevertek, s a gazdaság akkoriban szerfölött lassan fejlődött. Csupán a szocialista rend viszonyai közepette, az ország iparosításával tudták a munkások és parasztok haté-

konyan kihasználni a természeti kincseket a gyors gazdasági fejlődés érdekében.

Magától értetődik, hogy az emberek még a szocializmusban sem irányítják az összes természeti erőket; nem képesek például arra, hogy szabályozzák az éghajlati viszonyokat, növeljék vagy csökkentsék a csapadék mennyiségét, nagy területeken közelebb hozzák vagy elodázzák a csapadék lehullásának idejét. De a szocializmusban, az előrehaladás mértékében egyre inkább létrejön annak reális lehetősége, hogy az emberek jobban ellene hassanak a kedvezőtlen természeti jelenségeknek, és minden tekintetben a társadalom javára használják ki a természeti tényezőket. A társadalom egyre nagyobb erőfeszítéseket tesz, hogy megszüntesse az emberek függését a természet elemi erőitől, hogy ezeket az erőket alárendelje az embernek.

A kommunizmus határtalan távlatokat nyit a természeti erők leigázására. Az emberiség afelé halad, hogy irányítsa a termonukleáris reakciót, hogy befolyásolja az éghajlatot, tömérdek műanyagot hozzon létre stb.

A földrajzi irányzat, amely azt hirdeti, hogy a társadalmi fejlődés teljesen a természeti környezettől függ, ma is elterjedt a burzsoá szociológiában. Az imperializmus korában megjelent az úgynevezett geopolitika, amely szerint a politikát földrajzi (geográfiai) tényezők határozzák meg. A hitleri Németországban Haushofer és ennek az áltudománynak más bajnokai a német imperialisták hódító háborúinak „jogosultságát" azzal igyekeztek alátámasztani, hogy ezeket a rablóháborúkat az „élettérért" folytatott harcnak nevezték. A geopolitika amerikai iskolájának alapeszméit Huntington („A civilizáció mozgatóerői") és Speakman („Amerikai stratégia a világpolitikában", „A békés berendezkedés geográfiája" stb.) könyvei tartalmazzák. Ezek és a hozzájuk hasonló művek az emberiség történelmét úgy ábrázolják, mint a földrajzi környezetben végbement változások eredményét. A földkerekséget övezetekre osztják, amelyek középpontjában a „fejlett" népek, perifériáin pedig a „primitív" népek helyezkednek el. A gyarmatokat a szellemi tevékenységre nézve kedvezőtlennek, népeiket pedig „primitívnek", „tehetségtelennek" nyilvánítják. A földrajz, a geopolitikusok véleménye szerint tehát „eleve meghatározza" a „civilizált" népek uralmát a „perifériákon" élő „primitív", „tehetségtelen" népek felett.

A marxizmus—leninizmus bebizonyította a szociológia földrajzi iskolájának teljes tarthatatlanságát, s megalapozta az em-

beri társadalom és a természet viszonyának tudományos felfogását. A népek története azt bizonyítja, hogy nem a földrajzi környezet, hanem a társadalom gazdasági fejlődése az összes társadalmi változások meghatározó ereje.

3. A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS ÉS A NÉPESSÉG NÖVEKEDÉSE

A társadalom léte és fejlődése elképzelhetetlen az emberi nem újratermelése nélkül. Ezért a társadalom életének és fejlődésének a földrajzi környezet mellett fontos tényezője a népesség növekedése. A népesség növekedésétől és sűrűségétől bizonyos mértékben függ a társadalmi fejlődés ütemének gyorsulása vagy lassúbbodása. Ott, ahol a népsűrűség jelentéktelen, egyébként azonos feltételek mellett lassúbb a termelőerők fejlődése. S megfordítva, a nagyobb népsűrűség, egyébként azonos feltételek esetén, a termelés gyors fejlődésének egyik fontos előfeltétele.

Helytelen lenne azonban ebből arra következtetni, hogy a népsűrűség határozza meg a társadalmi termelés fejlődését és a társadalmi rend jellegét. A népsűrűség csak bizonyos lehetőségeket nyújt a termelés növekedéséhez, de ezek a lehetőségek nem mindig válnak valósággá. Kis népsűrűség esetén például viszonylag gyengébben fejlődik a munkamegosztás, lassabban alakulnak ki a gazdasági kapcsolatok. S megfordítva, a nagy népsűrűség előfeltétele a munkamegosztásnak, a cserének és a termelési folyamat társadalmasításának. A munkamegosztásnak és a munka társadalmasításának fokát azonban nem a népsűrűség, hanem a termelés fejlettségi színvonala és társadalmi formája szabja meg. A feudalizmusban még a sűrűn lakott vidékeken is jelentéktelen volt a munkamegosztás, a kapitalista iparban viszont a munkamegosztás még a gyéren lakott országokban is elkerülhetetlenül kifejlődött.

Vagy nézzünk egy másik példát. Tudjuk, hogy a termelőerők adott színvonalán a közlekedési utak fejlődése arányos a népsűrűséggel. Bármelyik országot nézzük, a vasutak és az országutak vagy a csatornák hálózata fejlettebb a sűrűbben lakott területeken. Ez azonban nem azt jelenti, hogy a szállítóeszközök

fejlődését a lakosság száma határozza meg. A sűrűn lakott ázsiai országokban a közlekedési eszközök fejletlenebbek, mint az európai országokban, amelyekben a termelés színvonala jóval magasabb. A közlekedési eszközök fejlődését tehát nem a lakosság száma, hanem az anyagi termelés fejlettségi foka határozza meg. A történelem sok olyan példát ismer, hogy a sűrűn lakott országok fejlődésükben elmaradtak a gyéren lakott országok mögött.

Az a kérdés, hogy a népességnek milyen szerepe van a társadalom fejlődésében, már a feudalizmus felbomlásának és a burzsoá rend kialakulásának időszakában felmerült. A feudális arisztokrácia védelmezői és a polgárság ideológusai között annak idején heves harcok dúltak ebben a kérdésben.

A felemelkedő polgárság ideológusai azt állították, hogy a nagy népsűrűség a társadalmi fejlődés döntő feltétele, s hogy a társadalom annál gyorsabban fejlődik, minél gyorsabban növekszik a népesség. Ez a szociológiai irányzat szorosan összefüggött a polgári közgazdászok által kidolgozott munkaérték-elmélettel. A munkaérték-elmélet képviselői elismerték, hogy az áruk értékét a termelésükre fordított munka mennyisége határozza meg, s azt hirdették, hogy a társadalom jóléte annál nagyobb lesz, minél több munkát alkalmaznak az áruk termelésében. *William Petty* XVII. századi angol közgazdász szerint minden gazdagság alapja a népesség növekedése. Az igazi szegénység — írta — a gyér népesség; egy nyolcmilliós nemzet kétszer olyan gazdag, mint az a nemzet, amelyik ugyanakkora területen csupán négymillió embert számlál.

Ez a tan, amely akkoriban haladó szerepet játszott a burzsoázia ideológiáját fejezte ki a polgárságnak a „nemtermelő rétegek" — a nemesség és a papság —, valamint a hivatalnokok és naplopók siserahadától nyüzsgő arisztokratikus monarchia elleni harcában. A polgárság ideológusai a tudomány, az ipar és a földművelés haladásáért szálltak síkra. Kijelentették, hogy a termelés technikájának javítása egyre nagyobb mennyiségű árut képes biztosítani, a fogyasztás számára. *Condorcet* XVIII. századi francia filozófus „Az emberi ész haladásának történelmi vázlata" című könyvében ezt írta: „Tehát, ugyanazon földdarab nemcsak arra képes, hogy több embert tápláljon, hanem mindenki, aki kevésbé nehéz munkával foglalatoskodik, célszerűbben fog táplálkozni, és jobban ki tudja majd elégíteni szükségleteit."

A hatalomra törő polgárság, amely akkoriban maga mellé igyekezett állítani a tömegeket, azzal vádolta a földbirtokos arisztokráciát, hogy nyomorba döntötte a lakosságot, s képtelen

jólétét növelni. A földbirtokos arisztokrácia ideológusai viszont a földbirtokosok uralmának védelmében azt próbálták bizonyítani, hogy a lakosság nyomorában maguk a tömegek a vétkesek, mert túlságosan gyorsan szaporodnak. Megjelent az a szociológiai iskola, amely szerint a népesség növekedése rossz, mert nyomorúságra és a társadalmi életben mindenféle szerencsétlenségre vezet. Ezt a tudományellenes és reakciós álláspontot fejtette ki néhány XVIII. századi közgazdász, s különös hévvel hirdette *Malthus* angol pap és közgazdász.

Malthus „Tanulmány a népesedés törvényéről" című könyvében azt állította, hogy a létfenntartási eszközök számtani haladvány szerint növekednek, a népesség viszont mértani haladvány szerint növekszik. Mint Malthus állította, a nyomor és minden bűn oka abban keresendő, hogy a népesség gyorsabban növekszik, mint a rendelkezésre álló létfenntartási eszközök. „A szegénység fő és állandó oka — írta — kevéssé vagy egyáltalában nem függ a kormányzás módjától vagy a javak egyenlőtlen elosztásától; a gazdagok nem képesek munkát és táplálékot adni a szegényeknek; a szegényeknek ezért a dolog lényegénél fogva nincs joguk, hogy munkát és élelmet követeljenek tőlük." Malthus könyvének, amely 1798-ban látott napvilágot, az volt a rendeltetése, hogy eszmei fegyver legyen a nép elégedetlensége ellen, amely a francia forradalom hatására lángolt fel. Malthus, amikor az arisztokrácia érdekeit védelmezte, egyúttal a burzsoáziát is eszmei fegyverrel látta el a növekvő munkásmozgalom ellen. A malthusiánus elmélet „természeti" okokkal magyarázta a dolgozók növekvő nyomorát, amely valójában a kapitalista rend következménye. A burzsoázia ezért ideológiai fegyvereként használja fel ezt az elméletet.

Marx bebizonyította, hogy a malthusiánus elmélet teljesen tarthatatlan. Kimutatta, hogy az úgynevezett túlnépesedés korántsem valamiféle természeti törvény, hanem meghatározott történelmi feltételeknek, mégpedig a tőkés termelés feltételeinek a terméke. A munka intenzitásának rendkívüli növekedése — a gépek fejlődésével s a női és gyermekmunka kizsákmányolásának bővülésével együtt — a munkásosztály jelentős részét „fölöslegessé" tette.

A tőkés termelés mesterséges túlnépesedést teremt. Ez nem azért történik, mert csökken, hanem azért, mert növekszik a munka termelékenysége, s ennek folytán a munkásnépesség egy

része a kapitalizmusban fölöslegessé válik. A kérdés lényege abban rejlik, hogy a munka termelékenységének növekedésével a termelési eszközök egyre növekvő tömege mind kevesebb emberi erő ráfordításával hozható mozgásba. Ez a törvény a kapitalizmusban — ahol a termelés nem a lakosság szükségleteinek kielégítése érdekében folyik, hanem a tőkés profit növelése érdekeinek van alárendelve — munkanélküliségre, munkásfölösleg képződésére vezet. Minél nagyobb a munka termelékenysége, annál kevesebb munkás szükséges bizonyos adott termékmennyiség előállításához, annál több munkást taszít a kapitalizmus a munkanélküliek tartalékhadseregébe, amely állandóan kész emberanyagot szállít a kizsákmányolásra.

A tőkések csupán hasznuk megsokszorozásával, a profitráta növelésével törődnek, s nem számolnak a társadalom szükségleteivel. Engels annak idején azt mondotta, hogy a kapitalizmusban a termelés méreteit nem az éhes gyomrok, hanem a fizetőképes pénztárcák mennyisége határozza meg.[4]

A marxizmus kimutatta, hogy *minden történelmileg meghatározott termelési módnak megvannak a maga sajátos, történelmi jellegű népesedési törvényei.* A látszólagos túlnépesedést, amely a különböző történelmi időszakokban különféle formákban jelentkezett, nem a természeti erőforrások korlátozottsága váltotta ki, hanem a történelmileg változó termelési módok tulajdonságai feltételezik. A népesség többé-kevésbé jelentős része számára a szükséges létfenntartási eszközök elégtelenek voltak több száz és több ezer évvel ezelőtt is, amikor a népesség több százszor kevesebb volt a jelenleginél. Ha a létfenntartási eszközök elégtelenségét a természeti erőforrások korlátozottságával magyarázzák, ez azzal az állítással egyértelmű, hogy a Földön már az ősidőkben is túlnépesedés volt, amikor a vadak a táplálék elégtelensége miatt gyakran megölték az öregeket és a betegeket, egyes esetekben pedig, az éhség parancsára, emberevésre is kényszerültek.

Az ókori államokban, például Görögországban és Rómában a „túlnépesedés" arra vezetett, hogy a lakosság egy része más

[4] Lásd *Engels:* „Anti-Dühring". 284–296. old.

országokba vándorolt, és ott kolóniákat szervezett. Ez azzal magyarázható, hogy a termelőerők fejletlensége korlátokat állított a népesség növekedése elé. A lakosság bizonyos részének egyetlen kiútként a kényszerű kivándorlás maradt.

Ugyanez a népesség-„fölösleg", amely a termelőerők fejletlenségének következménye volt, késztette az ázsiai fennsíkok nomád népeit arra, hogy lerohanják az antik kultúrállamokat, s idézte elő a „népvándorlást". A pásztortörzsek termelési módja tágas területeket igényelt. Ezért a fölös népesség arra a bolyongásra kényszerült, amelyet „nagy népvándorlásnak" neveztek.

A kapitalizmust megelőző társadalmi alakulatokban a népesség növekedése nyomást gyakorolt a termelőerőkre. A létfenntartási eszközök elégtelenségét a termelőerők alacsony színvonala idézte elő. A burzsoá társadalomban viszont, éppen ellenkezőleg, a termelőerők növekedése nehezedik a lakosságra, fölöslegessé teszi a népesség jelentős részét, amely nem tud elhelyezkedni a termelésben és nem rendelkezik létfenntartási eszközökkel. A kapitalizmusban a viszonylagos népességfölösleget nem a termelőerők elégtelen fejlődése, hanem a termelőerők növekedése hozza létre. A termelőerők fejlesztése terén elért nagy vívmányokat a kapitalizmus az emberiség ellen fordítja, úgyhogy a technikai haladás nem a néptömegek életének és munkájának megkönnyítésével jár együtt, hanem a munkanélküliség és a nyomor növekedésével.

Az imperializmus korában — amelyben példátlanul súlyosbodott a tőkének a munkára nehezedő igája, s egyúttal magasra csaptak a néptömegek felszabadító harcának hullámai —, a burzsoázia ideológusai a kapitalizmus és az imperialista terjeszkedés igazolása céljából fokozottan kezdték terjeszteni a reakciós népesedési elméleteket. A burzsoázia igyekszik beoltani a munkásokba, hogy a nyomor növekedése az élet természetes és elkerülhetetlen törvénye, hogy a nyomor nem a tőkés kizsákmányolás következménye, hanem a népesség gyors növekedésének eredménye.

Olyan értekezések láttak napvilágot, amelyek a malthusiánizmus reakciós elméleteit hirdetik, mint például az Egyesült Államokban az utóbbi években Pearson és Harper: „Világméretű éhség". W. Vogt: „A menekvés

útja", „Emberek! Veszély fenyegeti létünket", R. Cook: „Az emberszaporulat — korunk dilemmája", E. Pendell: „Mértéktelen népszaporulat" című könyve stb. Ezek a művek „bebizonyítják", hogy a népességet okvetlenül több mint a felével csökkenteni kell. A neomalthusiánus értekezések dicshimnuszokat zengenek a háborúkról, az éhségről, a járványokról és a milliók pusztulását okozó egyéb szerencsétlenségekről, amelyeket jótékony tényezőként tüntetnek fel.

Vogt könyvében sajnálkozik azon, hogy a pusztító világháború, a fasiszta barbárság, valamint a sokmilliós tömegek hiányos táplálkozása a háború alatti és a háború utáni években nem vetett véget a népesség növekedésének Európában és Ázsiában. A malthusiánus Vogt azt állítja, hogy a halandóság csökkenése szörnyű tragédia. Szerinte a mértéktelen népszaporulat veszélyt jelent az egész emberiségre. „És ez — jelenti ki — veszélyesebb és reálisabb, mint a hidrogénbomba."[5] Vogt örömmel üdvözöl minden szerencsétlenséget és katasztrófát, ha azok a népesség nagyarányú csökkenésére vezetnek.

Pendell, a malthusiánizmus másik prófétája azt bizonygatja, hogy a „mértéktelen szaporulat" miatt a lakosság többsége „nem teljes értékű", „olcsó" emberekből áll. Pendell azt vallja, hogy a „boldog élet" szempontjából szükséges elsőrendű intézkedés a népesség hétszázmillió emberrel való csökkentése lenne. Szerinte a népesség csökkentésének legjobb, „demokratikus" módszere a tömeges sterilizálás. Pendell a sterilizálásnak mint a népesség csökkentésére szolgáló módszernek előnyét abban látja, hogy így lehetővé válik a társadalmi kiválasztás: csökkenteni kell az „olcsó" emberek, vagyis a vagyontalanok számát, s növelni a „drága", azaz a gazdag emberekét.

A neomalthusiánusok nem általában a népességet, hanem a lakosságnak az imperialisták számára nemkívánatos tömegeit akarják csökkenteni. A legjobban azért ágálnak, hogy az imperialista országok lakosságának „alsó" rétegeit kell megritkítani, valamint azért, hogy Ázsia, Afrika és Latin-Amerika lakosságát kell kiirtani; ezeket ugyanis a jelenlegi és jövőbeli megrázkódtatások forrásainak nyilvánítják.

Egyes burzsoá tudósok erőteljesen propagálják a „csökkenő földhozadék" elméletét, amely a malthusiánus elmeszülemények egyik változata. Ez a reakciós elmélet azt állítja, hogy a talajra fordított pótlólagos munka- és tőkebefektetések nem vezethetnek a föld termékenységének progresszív növekedésére, s hogy a művelés alá vehető földterületek korlátozottsága áthághatatlan

[5] W. *Vogt:* People! Challenge to Survivl. New York 1960. 224. old.

akadályként emelkedik az élelmiszertermelés növekedése előtt. A gyakorlat azonban azt mutatja, hogy az agrártudomány és a technika haladásával az úgynevezett gyengébb földek is nagyobb termést képesek adni, mint azelőtt a legjobb földek. A rossznak tartott savanyú szikes földek például mésszel és szerves trágyával való kezelés esetén bő termést adnak. Ugyanilyen eredményre vezet a sós talajok gipsszel való kezelése. Lenin ekképpen leplezte le a „csökkenő földhozadék törvényének" tarthatatlan és reakciós voltát:

„A burzsoázia apologétája természetesen igyekszik figyelmen kívül hagyni a mezőgazdaság elmaradottságának társadalmi és történelmi okait, s »a szerves természet konzervativizmusára« és »a csökkenő földhozadék törvényére« hárítja a felelősséget. Apológián és bárgyúságon kívül semmi sincs ebben a hírhedt törvényben."[6]

A népesség problémájának lelkiismeretes kutatói okvetlenül arra a következtetésre jutnak, hogy a föld, megfelelő technikai és társadalmi feltételek esetén, csaknem végtelenül képes növelni termelékenységét. Az ásványi kincskészletek és az energiatartalékok nagy részét még nem használták fel.

Josué de Castro brazil tudós kimutatta, hogy a társadalmi rend hibái miatt milliók osztályrésze a hiányos táplálkozás és az éhezés tragédiája. A de Castro műveiben közölt adatok szerint az emberiség mintegy 6,5 milliárd hektár földet tudna megművelni. Jelenleg kevesebb mint 800 millió hektárt, vagyis a számba jöhető földterület 1/8 részét szántották fel.

John Boyd Orr, az élelmezési problémák neves szakértője kijelentette: „Ha intézkedéseket tennének a megművelhető földterületek öntözés révén történő növelésére, a bozótok kiirtására, s egyéb rendszabályokat hajtanának végre, akkor a földgolyó 6 milliárd embert láthatna el élelemmel."[7]

R. Kuczynski, az ismert statisztikus, gondos számítások alapján arra a következtetésre jutott, hogy a föld 10—11 milliárd embert tudna táplálni.[8]

C. F. Moader, híres amerikai geológus „Elegendő, sőt marad is" című könyvében meggyőző számításokat közöl, amelyek halomra döntik a malthusiánusok érveit. A szerző adatokat hoz nyilvánosságra az állat- és

[6] *Lenin* Művei. 13. köt. 181—182. old.
[7] *John Boyd Orr:* The White Man's Dilemma. (A fehér ember dilemmája.) London 1953. 79. old.
[8] *R. R. Kuczynski:* The World's Future Population. (A világ jövendő népessége.) „Population" (Lectures on the Harris Foundation), 1929. 286. old.

növényvilág felújítható készleteiről, valamint a vízi energiáról és az ásványvilág fel nem újítható készleteiről. Könyve címének megfelelően kimutatja, hogy „föld van elegendő, sőt marad is".

A természeti feltételek nem állítanak leküzdhetetlen gátat az emberiség gyarapodása és előrehaladása elé. Az emberek anyagi jóléte nem a szaporodás biológiai törvényeitől, hanem a társadalmi élet rendjétől függ.

A népesség csökkentését hirdető malthusiánus nézetek mellett számos európai ország és az Egyesült Államok mai burzsoá szociológiájában továbbra is terjed az az elmélet, hogy a népesség növekedése a termelés és a társadalmi élet minden oldalának fejlődését idézi elő. Ennek az elméletnek a hívei amellett törnek lándzsát, hogy bizonyos országokban (Franciaországban, Nyugat-Németországban, az Egyesült Államokban) növekednie kell a népességnek. Ezek a nézetek a burzsoázia azon köreinek álláspontját fejezik ki, amelyek a gyors népszaporulatot az értékesítési piacok kiterjesztésére szolgáló eszköznek, az olcsó munkaerő és az agresszív háborúkhoz szükséges ágyútöltelék forrásának tekintik.

Azok a szociológiai elméletek, amelyek a társadalmi fejlődést a szaporodás biológiai törvényeivel magyarázzák, összeomlanak a tudományos kritika érvei alatt, s maga az élet cáfolja meg őket. Sem gyors, sem lassú népszaporulattal nem magyarázható meg, miért éppen egy bizonyos társadalmi rend váltja fel az adott társadalmi rendet, miért éppen a rabszolgatartó rend váltotta fel az ősközösségi rendet, a feudalizmus a rabszolgatartó rendet, a burzsoá rend a feudalizmust.

Ha a népesség növekedése volna a társadalom fejlődésének meghatározó ereje, akkor a népsűrűségtől függne a társadalmi rend típusa, a társadalom fejlődési színvonala. A tények azonban azt bizonyítják, hogy a társadalmi fejlődés színvonalát, a társadalmi élet formáit nem a lakosság sűrűsége határozza meg. Olyan nyugat-európai országokban például, mint a Német Szövetségi Köztársaság, Anglia, Belgium stb. jóval nagyobb a népsűrűség, mint a Szovjetunióban, de ott mégis a kapitalista rend az uralkodó, míg a Szovjetunióban már régen megsemmisült a

kapitalizmus, felépült a szocialista társadalom, és az ország a szocializmusból a kommunizmusba vezető fokozatos átmenet útján halad.

A burzsoá népesedési elméletek nem képesek megmagyarázni, hogy a különböző országokban miért egyenlőtlen a népesség növekedési üteme és sűrűsége, s hogy mi határozza meg a lakosság gyarapodását. A történelmi materializmus erre is világosan választ ad, midőn kimutatja, hogy a népesség növekedése nemcsak természeti törvényektől függ, hanem a társadalmi rend jellegétől, a társadalmi feltételektől is. Az imperializmus idején, amikor a tömegek egyre jobban tönkremennek és nyomorognak, amikor a háborúk meg a válságok még inkább bizonytalanná és ingataggá teszik a nép létét, a burzsoá országokban meglassul a lakosság növekedése. A gazdaság militarizálásával kapcsolatos konjunktúrával együtt jár a lakosság átmeneti növekedése.

A fejlődésben elmaradt országokban az imperializmus idején is megnyilvánul a népesség növekedésének nyomása a termelőerőkre, s a gazdaság alacsony fejlettségi színvonala viszonylagos túlnépesedésre vezet. Az imperialista hatalmak a gyarmatok és függő országok kirablásával, az ezekben az országokban hagyományos kistermelés tönkretételével, az iparosodás akadályozásával, tömeges — nyílt és rejtett — munkanélküliséget idéznek elő. Ilyen viszonyok közt az egy főre eső termelés s még inkább a nemzeti jövedelem tömegfogyasztásra kerülő része lassabban nő, mint a lakosság száma. Ez magyarázza a „fölösleges" népesség növekedését a fejlődésben elmaradt országokban.

A kapitalizmusból a szocialista társadalomba való átmenettel együtt megváltoznak a népesedés törvényei. A szocialista társadalomban a munkaképes lakosság növekedése nem vezethet munkanélküliségre, mert a munkaerő ésszerű alkalmazásra lelhet a szakadatlanul növekvő termelésben, amelynek alapja a termelési eszközök társadalmi tulajdona és az egész népgazdaság fejlesztésének tervezése a lakosság, a társadalom minden tagja anyagi és kulturális szükségleteinek magasabb színvonalú kielégítése érdekében. Ezért a szocializmusban érvényét veszti a viszonylagos túlnépesedésnek a kapitalizmusra jellemző törvénye.

Magától értetődik, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet folyamán nem minden országban kerül gyorsan összhangba a termelés fejlettségi színvonala a munkaképes lakosság mennyiségével. A Szovjetunióban az átmeneti időszak során, az ipar elégtelen fejlettségével kapcsolatban néhány éven át még fennállt a munkanélküliség. Az európai népi demokratikus országokban is volt egy bizonyos időszak, amikor nem tudták az egész munkaképes lakosságot foglalkoztatni a termelésben. Még inkább megnyilvánul ez a gazdaságilag kevéssé fejlett ázsiai országoknak a szocializmusba való átmenete során. Ezekben az országokban a termelési eszközök elégtelensége miatt nem lehetséges az egész munkaképes lakosságot azonnal foglalkoztatni a termelőmunkában.

Emiatt itt egy bizonyos időn át még tapasztalható a népesség nyomása a termelőerőkre, tehát továbbra is megmarad a népesség-„fölösleg" egy része.

A munkaerő száma és a termelési eszközök mennyisége közti még fennmaradt diszharmóniát s a lakosság életében tapasztalható bizonyos nehézségeket nem „természeti törvények" magyarázzák, hanem az ország öröklött technikai és gazdasági elmaradottsága, amely a volt földbirtokosok, komprádor tőke és külföldi imperialisták uralmának következménye. Ezek a nehézségek csak a szocialista ipar és kultúra gyors fejlődése alapján küzdhetők le.

Nem a népesség növekedése határozza meg tehát a társadalom fejlődését és a társadalmi rend jellegét, hanem megfordítva, a népesség növekedése nagymértékben a társadalmi rend jellegétől függ.

4. AZ ANYAGI JAVAK TERMELÉSI MÓDJA. TERMELŐERŐK ÉS TERMELÉSI VISZONYOK

A természet és a népesség növekedése csak előfeltétele a társadalom fejlődésének. A társadalmi életben végbemenő minden változásnak alapvető oka, forrása azonban végső soron a társadalmi termelőerők fejlődése. Lenin Marx nyomán hangsúlyozta, hogy a termelőerők fejlődése a társadalmi haladás legfőbb kri-

tériuma.[9] Mik hát a termelőerők? Milyen alkotóelemekből állnak?

A termelőerők kifejezik az emberek viszonyát a természet azon tárgyaihoz és erőihez, amelyeket a társadalom felhasznál az anyagi javak termelésére. A termelőerők természetesen nem a természet részét alkotják, a termelőerők — társadalmi kategória. Ezért „... mindeń termelőerő szerzett erő, megelőző tevékenység terméke. Így a termelőerők az emberek gyakorlati energiáinak eredményei..."[10]

A termelőerőkbe beletartoznak a termelésnek mind a dologi, mind a személyi tényezői, amelyek meghatározott egységet alkotnak. A termelőerők anyagi elemei elsősorban a munkaeszközök.

Marx hangoztatta, hogy valamennyi munkaeszköz közül döntő jelentőségűek a termelés szerszámai, amelyeknek összességét a termelés csont- és izomrendszerének nevezhetjük. A szerszám olyan dolog vagy dolgok komplexuma, amelyet az ember saját maga és a munka tárgya közé helyez, és amellyel hat a munkatárgyra. Az ember a dolgok mechanikai, fizikai és kémiai tulajdonságait felhasználva, arra kényszeríti a dolgokat, hogy a természetfeletti hatalmának eszközeiként működjenek. A termelés modern szerszámai a legkülönfélébb gépek, mechanizmusok, különböző műszerek és eszközök stb. A munkaeszközök fogalma azonban tágabb, mint a szerszámok fogalma. A munkaeszközökhöz tartoznak a fűtőanyagok — a szén, a kőolaj stb. —, egészében az energetika, a különböző típusú erőművek, valamint a munka segédeszközei, a gazdasági építmények. A mezőgazdaságban egyre nagyobb jelentőséget nyernek a műtrágyák, a vegyi gyomirtószerek és a kártevők elleni szerek.

A termeléshez szükséges a munka tárgya is. A munka tárgya nélkül nem lehet termelés, nem lehet a munkának terméke sem. A munkának a természettől kapott tárgyai azonban — amelyek anélkül léteznek, hogy az ember bármilyen hatással lenne rájuk, például a föld mélyében rejlő érc, szén, ásványolaj, a vizekben élő hal, az erdőben növő fa, a Nap, a szél, a vízesések

[9] Lásd *Lenin* Művei. 13. köt. 246. old.; 32. köt. 246. old.
[10] *Marx—Engels:* Válogatott levelek. 29. old.

energiája stb. — nem sorolhatók a társadalmi termelőerők közé. A kitermelő iparban a munka tárgya az embertől függetlenül létező természet. „Nézzük például a bányászatot. Nyersanyagot itt egyáltalában nem használnak, mert a munkatárgy, például a réz, a természet terméke, amelyet először munkával el kell sajátítani."[11]

Az anyagi elemeken kívül a termelőerőkhöz tartoznak a termelés személyi tényezői. *Az emberek, az anyagi javak termelői, a dolgozó tömegek alkotják a legfőbb, a döntő termelőerőt.* Marx hangsúlyozta, hogy „a legnagyobb termelőerő maga a forradalmi osztály".[12] Ugyanezt az eszmét fejezik ki Lenin híres szavai: *„Az egész emberiség első termelőereje a munkás, a dolgozó."*[13]

A termelőerők marxista—leninista értelmezésén alapszik a történelmi materializmus rendkívül fontos tétele, hogy a történelem alkotói a néptömegek, az anyagi javak termelői. A szerszámok, a technika — hatalmas erő, de emberek nélkül halott. Bár a szerszámok, a munkaeszközök rendkívül nagy jelentőségűek, mégis a termelési folyamatban csak az eleven munka játszik aktív szerepet. Marx, amikor jellemezte a termelési eszközök és az ember szerepét a termelési folyamatban, megjegyezte: „Egy gép, amely nem vesz részt a munkafolyamatban, haszontalan. Ezenkívül áldozatul esik a természeti anyagcsere romboló hatalmának. A vas megrozsdásodik, a fa elkorhad. A fonál, melyet nem szőnek vagy nem kötnek meg, veszendőbe ment gyapot. Az eleven munkának kell ezeket a dolgokat megragadnia, halottaiból feltámasztania, csak lehetséges használati értékekből tényleges és ténykedő [wirkliche und wirkende] használati értékké változtatnia."[14]

Az eleven munka megőrzi és átveszi a megtermelt termékre a munkaeszközökben alakot öltött múltbeli munkaráfordítást. Így például, a gépkocsiban nemcsak az autógyári munkások munkája ölt testet, hanem az érc kibányászására, az acélöntésre, valamint az autóalkatrészek előállítását és szerelését szolgáló gépek gyártására korábban ráfordított munka is. A termelési fo-

[11] *Marx:* A tőke. II. köt. Budapest 1961. 172. old.
[12] *Marx–Engels* Művei. 4. köt. 173. old.
[13] *Lenin* Művei. 29. köt. 369. old.
[14] *Marx:* A tőke. I. köt. 175. old.

lyamatban a múltbeli, tárgyi alakot öltött munkához új, eleven munka járul, amely az előállított termékekben testesül meg.

A társadalmi termelőerők tehát a társadalom által létrehozott termelési eszközök, elsősorban munkaeszközök, valamint az őket mozgásba hozó emberek, akik az anyagi javak termelését végzik.[15]

A természeti erőforrásoknak nagy a szerepük a termelőerők fejlődése szempontjából, de önmagukban nem meghatározói ennek a fejlődésnek. Ellenkezőleg, a társadalmi termelőerők fejlettségi színvonalától függ a termelés feltárt természeti forrásainak száma és ezek felhasználása. A termelés fejlődésével a természeti kincsek újabb lelőhelyeit tárják fel, de az is előfordulhat, hogy bizonyos természeti feltételek kevésbé termelékenyek lesznek, például az erdők kiirtása, a bányák kimerülése stb. esetén.

A természeti forrásokat, a munkának a természettől kapott tárgyait helytelen a *társadalmi* termelőerők közé sorolni, de más a helyzet azokkal a munkatárgyakkal, amelyek már keresztülmentek a termelésen, például a kibányászott vas, a kovácsolt vas, az acél, a réz, az alumínium, a műanyagok, amelyek a gépek, műszerek, szerszámgépek és egyéb termelési eszközök termelésének nélkülözhetetlen nyersanyagai. Az említett munkatárgyak kétségkívül beletartoznak a *társadalmi* termelőerőkbe, mert ezek a társadalmi munka termékei, amelyek megmunkálásuk különböző szakaszainál tartanak, és a további termelést szolgálják. A munka tárgya tehát akkor válik termelőerővé, ha bekerül a termelés további folyamatába.

Azt is figyelembe kell venni, hogy bármilyen nagy a munka tárgyának jelentősége a termelés szempontjából, soha nem meghatározó eleme a termelésnek.

Nem a munka tárgya és nem a megtermelt létfenntartási cikkek határozzák meg a termelőerők jellegét, amelyektől a társadalmi fejlődés menete függ. „Nem az különbözteti meg a gazdasági korszakokat — írta Marx —, hogy *mit* termelnek, hanem az, hogy *hogyan*, milyen munkaeszközökkel termelnek."[16] A munkaeszközök, a termelési eszközök legfontosabb mutatói a társadalmi termelés fejlettségi fokának.

Ez természetesen általános, minden történelmi korszakra vonatkozó meghatározás. A termelőerők tartalma és jellege azon-

[15] A gazdaságföldrajzi irodalomban bizonyos meghatározott körzetek, területek és országok termelőerőibe mind a társadalmi termelőerőket, mind pedig a „természeti termelőerőket", vagyis a természeti erőforrásokat is beleértik. Ez azonban nem ad alapot arra, hogy összekeverjük a társadalmi és a természeti jelenségeket s a nekik megfelelő fogalmakat.

[16] *Marx:* A tőke. I. köt. 172. old.

ban történelmileg változik, s ezzel összefüggésben a termelőerők fogalma is gazdagodik. Az ősközösségi társadalomban a munkaeszközök rendkívül szegényesek voltak: kőbalta, kőkés, husáng, később íj és nyíl; ma az jellemzi a munkaeszközöket, hogy óriási gyárak, üzemek, ércbányák és szénbányák, villamos erőművek, vasutak vannak, van vízi és légi közlekedés. Az emberiség a termelés gépesítésének és automatizálásának hatalmas és egyre növekvő eszközeivel rendelkezik. Ugyanilyen lenyűgöző változások következtek be a munka jellegében is, a munkaerőben, a termelési folyamatban közvetlenül résztvevő emberekben is. Sok évszázadon keresztül az anyagi javak termelőinek szerepe főként a fizikai, kézzel végzett munkára, az izomerő felhasználására korlátozódott. A termelési tapasztalat lassan gyűlt, és egyik munkás közvetlenül a másiknak adta át ezt a tapasztalatot. A kapitalizmus fejlődésével elmélyül a munkamegosztás és a munkások szakosodása. Egyszersmind egyre nagyobb mértékben kezdik felhasználni a tudomány adatait a termelés folyamatában. A kapitalizmusban azonban ezek a folyamatok a szellemi és fizikai munka különválásának és egyre növekvő ellentétének körülményei között mennek végbe. A kapitalizmusban a tudomány és a technika vívmányai nem válhatnak a munkások közkincsévé.

Csak a szocializmusba való átmenettel szűnik meg a termelőerők fejlődésének a kapitalizmusra jellemző korlátozottsága. Megszűnik a szellemi és a fizikai munka ellentéte, az anyagi termelésben dolgozók egyre inkább elsajátítják a tudomány és a modern technika eredményeit. Megjelenik az új típusú dolgozó, aki nemcsak bizonyos termelési tapasztalattal, a munkában való jártassággal rendelkezik, hanem a modern tudomány és technika alapjait is ismeri.

A termelési folyamatot megvalósító embereknek egyre nagyobb mértékben kell rendelkezniük azokkal a tudományos és technikai ismeretekkel, amelyeket a termelés modern technikája és technológiája megkíván. Nagy minőségi változáson megy át a munka emberének mint a társadalom fő termelőerejének jellege és funkciója.

A tudomány, minthogy szervesen kapcsolódik a termeléshez,

minthogy egyre nagyobb mértékben alkalmazzák a termelés technikájában és technológiájában, egyre inkább közvetlen termelőerővé válik. „A tudomány alkalmazása — állapítja meg az SZKP programja — a társadalmi termelőerők hatalmas növekedésének döntő tényezőjévé válik."

A termelés folyamatában egyre nagyobb szerepet játszanak a munka mesterséges tárgyai — a műanyagok.

Mindez a termelőerők jellegének óriási változását, a termelés tényezőinek történelmi fejlődését mutatja.

A termelőerők csupán az egyik oldalát alkotják a termelési módnak. A termelési folyamatban az emberek nemcsak a természettel, hanem egymással is meghatározott viszonyra lépnek. Az embereknek a termelési folyamatban fennálló kölcsönös viszonyai, amelyeket Marx *termelési viszonyoknak* nevezett, alkotják a termelési mód másik oldalát.

A termelőerők és a termelési viszonyok egységükben alkotják a termelési módot.

„A termelésben — írta Marx — az emberek nemcsak a természettel kerülnek kapcsolatba. Csak azáltal termelnek, hogy meghatározott módon együttműködnek és tevékenységeiket kicserélik egymással. Hogy termelhessenek, meghatározott kapcsolatokba és viszonyokba lépnek egymással, és a természettel való kapcsolatuk, termelésük csak e társadalmi kapcsolatok és viszonyok keretében megy végbe."[17]

Az emberek nem egymagukban, nem egymástól elszigetelten termelik az anyagi javakat. Társadalmon kívül az emberek között létrejött termelési kapcsolatok nélkül nem létezhet termelés. A legrégibb időkben az emberek közösségben éltek és együttesen dolgoztak. A termelési eszközök magántulajdonának létrejötte véget vetett az ősközösségi termelésnek, de egyúttal sokoldalúbbá tette a termelők között fennálló gazdasági kapcsolatokat. Még a paraszt és a kézműves kis gazdasága is, amely első pillantásra zártnak, különállónak tűnik, ténylegesen bekapcsolódott a társadalmi termelésbe. A parasztok és a kistermelők az általuk használt szerszámokat nem maguk állították elő,

[17] *Marx–Engels* Művei. 6. köt. 396. old.

hanem azok az emberek, akik kibányászták a vasércet, vassá és acéllá alakították, majd mezőgazdasági és kézműipari szerszámokat és eszközöket készítettek belőle. A parasztok és a kézművesek csak úgy tudták megvásárolni ezeket a szerszámokat, hogy elcserélték saját munkájuk termékeit.

A *termelési viszonyok* fogalma, tág értelemben véve, felöleli az emberek közti gazdasági viszonyok minden formáját. Ilyen viszony például a különböző termelési ágakban — különösen a kitermelő és a feldolgozó iparban — foglalkoztatott emberek közti társadalmi munkamegosztás. A gazdasági, termelési viszonyok meghatározott területét alkotják a város és a falu közti munkamegosztás, továbbá a város és a falu gazdasági kapcsolatának formái. A csereviszonyok, az adásvételi viszonyok ugyancsak termelési viszonyok. A jövedelemelosztás módjai szintén a termelési viszonyok egyik oldalát alkotják.

Így tehát, a termelési viszonyok, a szó tág értelmében véve, magukba foglalják az anyagi javak termelésének, cseréjének és elosztásának viszonyait. Marx szűkebb értelemben használja ezt a fogalmat, amikor kiemeli azokat a viszonyokat, amelyek közvetlenül a termelésben alakulnak ki, s megmutatja, hogy a csere- és elosztási viszonyok ezeknek a másik oldalát alkotják.

Látnunk kell, hogy a tőkés árutermelő társadalomban az anyagok és dolgok mozgása mögött emberi viszonyok és kapcsolatok rejlenek. A termelési viszonyok lényegének tisztázásakor fel kell tárni a különböző társadalmi csoportoknak a termelésben elfoglalt helyét és kölcsönös viszonyát.

A termelési viszonyok összességében az alapvető viszony, amely minden más viszonyt meghatároz: az emberek viszonya a termelési eszközökhöz, a termelők és a termelési eszközök egyesülésének formái, tehát a tulajdonformák. A termelési viszonyok bármelyik típusának lényegét elsősorban a termelési eszközök tulajdonformája jellemzi, vagyis az, hogy kinek a birtokában vannak a termelési eszközök (a föld és méhének kincsei, az erdők, a nyersanyagok, a szerszámok stb.).

A tulajdonnak két alapvető formája — magán- és társadalmi formája — van. A tulajdon formája — tehát az, hogy ki rendelkezik a termelési eszközökkel, az egész társadalom-e vagy

egyes személyek, csoportok, osztályok — különbözteti meg egymástól a termelési viszonyok két alapvető típusát. Ha a termelési eszközök a társadalom egyik részének kezében vannak, míg a társadalom másik részének nincsenek termelési eszközei, akkor az emberek közti viszonyok az uralom és az alárendeltség, a kizsákmányolás és az elnyomás viszonyai. Ha a termelési eszközök társadalmi tulajdonban vannak, akkor az emberek közti viszonyok az együttműködésen és a kölcsönös segítségnyújtáson alapulnak. Miért van ez így?

Amikor a termelési eszközök magántulajdonná válnak, nem maradhat velük minden ember azonos viszonyban, hanem egyenlőtlenség jön létre: egyeseknek több termelési eszközük van, másoknak kevesebb, ismét másoknak pedig egyáltalában nincsenek termelési eszközeik. Mivel azonban termelési eszközök nélkül nem lehet termelni, azok, akiknek nincs termelési eszközük, vagy csak nem alapvető termelési eszközökkel rendelkeznek, függő viszonyba kerülnek az alapvető termelési eszközök birtokosaival. A kapitalizmusban például a munkások, akiknek nincsenek termelési eszközeik, a tőkéseknek, a kevés földdel rendelkező parasztok pedig a földbirtokosoknak meg a kulákoknak kénytelenek dolgozni. Amikor a termelési eszközök társadalmi tulajdonban vannak, a munkások közvetlenül egyesülnek velük, mindenki munkához juthat, és mindenki kap egy bizonyos részt a társadalmi termékből.

Mindegyik termelési mód igen fontos vonása a termelési eszközöknek a termelésben résztvevő emberek közötti elosztási formája, tehát egyúttal a munkások és a termelési eszközök egyesülésének meghatározott módja. „Bármilyen is a termelés társadalmi formája — hangoztatta Marx —, a termelés tényezői mindig a munkások és a termelési eszközök. De egymástól elválasztva egyik is, másik is csak lehetőség szerint az. Ahhoz, hogy egyáltalán termelni lehessen, egyesülniük kell. A társadalmi szerkezet különböző gazdasági korszakait éppen az a sajátos mód különbözteti meg egymástól, ahogyan ez az egyesülés megvalósul."[18]

[18] *Marx:* A tőke. II. köt. 39. old.

Ha a munkások úgy egyesülnek a termelési eszközökkel, hogy mind a kettő teljes egészében a rabszolgatartó tulajdonában van, akkor rabszolgatartó termelési módról van szó. Ha viszont a termelési eszközök és a munkások egyesülése úgy megy végbe, hogy a termelési eszközök birtokosa bérbe veszi a munkaerőt, akkor tőkés termelési módról van szó. A kommunizmusban a termelők közvetlenül egyesülnek az egész nép tulajdonában levő termelési eszközökkel, minden ember helyzete egyforma lesz a társadalomban, minden embernek egyforma lesz a viszonya a termelési eszközökhöz.

Az embereknek a termelési eszközökhöz való viszonya határozza meg a társadalomban fennálló valamennyi többi viszonyt: az embereknek és a különböző társadalmi csoportoknak a termelésben elfoglalt helyét és szerepét, valamint kölcsönös viszonyait, tevékenységük kölcsönös kicserélési formáit, a termékek elosztási módjait. Így például a tőkések, a termelési eszközök birtokosai rendelkeznek a vállalataikban megtermelt összes termékkel, a javakat létrehozó munkások viszont csupán munkaerejük értékét (s rendszerint azt sem teljesen) kapják meg munkabér formájában. A szocializmusban, ahol létrejött a termelési eszközök társadalmi tulajdona, nem fordulhat elő kizsákmányolás, s az elosztás a végzett munka szerint történik. A kommunista társadalomban, ahol egységes össznépi tulajdon lesz, kialakulnak a munka és az elosztás egyenlő feltételei, mindenki szükséglete szerint fog részesedni.

Az idealista szociológusok azt állítják, hogy a gazdasági viszonyok önkéntes megegyezés alapján jönnek létre; szerintük az emberek megállapodtak abban, hogy a földet magántulajdonná teszik, s megjelentek a földbirtokosok; a földesúr megállapodott a parasztokkal, hogy egy-egy darabka földet ad nekik, s ők ezért gazdaságában dolgoznak vagy dézsmát fizetnek, vagyis jobbágyokká válnak; a tőkés megegyezett a munkásokkal, hogy meghatározott fizetségért dolgoznak majd gyárában, s így jöttek létre a kapitalista vállalatok.

Felmerül azonban a kérdés: miért éppen ilyen, s nem más fajta viszonyok alakultak ki az emberek között? Vajon az emberek óhaja határozza meg ezeket a viszonyokat?

A termelési viszonyokat nem lehet önkényesen megállapítani, mert azok az emberek akaratától független, objektív, anyagi viszonyok. Az emberek nem szabadon választják meg termelőerőiket, a termelési viszonyok pedig a termelőerők fejlettségi színvonalától függnek. A korszerű termelési eszközök idején a tőkés vállalkozó nem térhet vissza a gazdálkodás hűbéri rendszeréhez. Éppígy a hűbérúr sem alkalmazhatta tetszése szerint a tőkés gazdálkodási rendszert, hiszen a középkori munkaeszközök mellett elképzelhetetlen volt a bérmunka alkalmazásával folytatott nagyüzemi gazdálkodás; a jobbágymunkás nem dolgozhatott volna gépekkel, amelyek kulturáltabb és a munkában jobban érdekelt dolgozót követelnek meg. A földesúri latifundiumokat csak akkor váltották fel a kapitalista gazdaságok, amikor a termelőerők fejlődése következtében a jobbágymunka kezdett elavulni.

Az embereket életbevágó szükségszerűség készteti arra, hogy létfenntartási eszközöket termeljenek, s mivel mindenkor meghatározott, akaratuktól és kívánságuktól független, objektív feltételek között termelnek, ezért a termelési folyamatban kialakult viszonyaikat sem saját belátásuk szerint állapítják meg. Sőt mi több, lehetséges, hogy az emberek, amikor ezekre a viszonyokra lépnek egymással, nincsenek tudatában annak, hogy köztük társadalmi termelési viszonyok állnak fenn. A paraszt például, aki gabonáját a piacra vitte, s a piac spontán erőitől vált függővé, rendszerint nem ismerte fel ezt a viszonyt.

Mindegyik nemzedék meghatározott termelési módot talál, s mindaddig ezen termelési mód fejlődéstörvényeinek van alárendelve, amíg a termelési mód át nem alakul. A termelési mód átalakulása nem önkényesen, hanem törvényszerűen, a termelőerők fejlettségi fokától és fejlődési igényeitől függően megy végbe.

5. A TERMELÉSI MÓD MEGHATÁROZÓ SZEREPE A TÁRSADALMI ÉLET FORMÁINAK VÁLTOZÁSÁBAN

A termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésének tanulmányozása kulcsot ad a társadalom szerkezetének megmagyarázásához s azoknak az okoknak a megértéséhez, amelyeknek kö-

vetkeztében az egyik társadalmi-gazdasági alakulatot egy másik alakulat váltja fel.

Mindegyik társadalmi-gazdasági alakulat meghatározott fokot képvisel az emberiség előrehaladó fejlődésében. Az emberiség története a társadalmi-gazdasági alakulatok fejlődésének és váltakozásának története: az *ősközösségi* alakulatot a *rabszolgatartó* alakulat váltotta fel, s ennek helyébe a *feudalizmus* lépett; a feudális rendnek át kellett adnia helyét a *kapitalista* alakulatnak, s a kapitalista rendet ma már számos országban a *szocialista* rend, a *kommunista* alakulat első foka váltotta fel.

A társadalmi-gazdasági alakulatok váltakozásának alapja a termelési módok váltakozása. Amikor a régi termelési módot az új termelési mód váltja fel, ez alulról felfelé az egész társadalmi rend megváltozását vonja maga után. Az egyes társadalmi-gazdasági alakulatok létezése mindaddig jogosult, ameddig elősegíti a társadalom fejlődését. Amikor viszont a fennálló társadalmi rend, elsősorban az elavult termelési mód a fejlődés gátjává válik, elkerülhetetlenül a pusztulás sorsára jut.

A termelési módtól függ mindegyik társadalmi-gazdasági alakulat belső szerkezete is. A történelem azt mutatja, hogy a társadalmi élet rendjét, a társadalom osztályösszetételét, a politikai, jogi, erkölcsi és egyéb nézeteket s a nekik megfelelő intézményeket végső soron a termelési mód határozza meg. A különböző társadalmi-gazdasági alakulatok összehasonlítása azt bizonyítja hogy a társadalom osztályokra tagozódása, a kizsákmányolás, a tömegek politikai elnyomása és jogfosztottsága a termelési eszközök magántulajdonán alapuló, történelmileg meghatározott termelési módokkal van összefüggésben. Az ősközösségi rendben, amelyben a termelési eszközök közösségi tulajdona uralkodott, nem voltak osztályok, s nem ismerték a kizsákmányolást. A magántermelésnek és a termelési eszközök magántulajdonának megjelenésével a társadalom osztályokra szakad, s az emberek között a kizsákmányolás, az uralom és az alárendeltség viszonyai alakulnak ki. Ezek a viszonyok jellemzik a rabszolgatartó rendet, a feudalizmust és a kapitalizmust. Engels mondta: „A rabszolgaság a kizsákmányolás első, az antik világra jellemző formája; ezt követi a jobbágyság a középkorban és a bérmunka

az újabb korban. Ez a szolgaság három fő formája, amelyek a civilizáció három nagy korszakára jellemzők; a nyílt, legújabban leplezett rabszolgaság mindig kíséretükben járt."[19]

Csakis a termelési eszközök magántulajdonára épülő termelési módok megszűnésével, s a szocialista termelési mód kialakulásával és megszilárdulásával változik meg alapvetően a társadalmi élet egész rendje, csak ekkor szűnnek meg a kizsákmányoló osztályok, ér véget a kizsákmányolás, vernek gyökeret az új politikai és jogi nézetek, valamint a nekik megfelelő intézmények, amelyek a dolgozók érdekeit fejezik ki.

A termelési módok megváltozásával együtt járt a nemzetségi, törzsi és családi viszonyok megváltozása is.

Az ősközösségi rendben nem volt monogám *család*. Akkoriban az alapvető gazdasági sejt a nemzetségi közösség volt. Az ősi társadalom korai szakaszain csoportházasság volt szokásban, s ezután alakult ki a párosházasság. A nemzetségi közösségben eleinte — a termelésben elfoglalt helyük miatt — a nőké volt a legfontosabb szerep. A nők, miközben a növényi táplálékot gyűjtötték össze és vezették a háztartást, megvetették a kezdetleges földművelés alapjait, amelynek döntő jelentősége volt a létfenntartási eszközök megszerzésében. A vadászat, amely a férfiak dolga volt, nem lehetett a létfenntartás megbízható forrása. Ennek következtében a nők magasabb helyet foglaltak el, mint a férfiak. A vadászatról az állattenyésztésre, majd a kapás földművelésről a szántóföldi vagy ekés művelésre való áttérés révén a férfiak uralkodó helyzetbe kerültek a társadalmi életben. A matriarchátust felváltotta a patriarchátus. Azelőtt nőágon, az anya után, most viszont fiágon, az apa után tartották számon a gyermekek származását és így öröklődött a vagyon is. Így alakul ki a monogám család, amelynek a férfi a feje, s amelynek megvan a saját magángazdasága. A magántulajdon elválaszthatatlanul összefügg az elkülönült monogám család létrejöttével, amely a társadalom gazdasági sejtje lett.

A kizsákmányoló társadalom egész történelme során a nők megalázott helyzetben, jogfosztottságban éltek. A magántulaj-

[19] *Marx–Engels:* Válogatott művek. II. köt. 320. old.

donra épülő rend rabszolgává tette a nőt, aki személyében is a férfi tulajdona lett. Csak a nagyipar kifejlődésével és a nőknek a termelésbe való bevonásával nyílt meg a nők felszabadulásához vezető út. A munkásnők tevékeny erőként vették ki részüket a kizsákmányolók elleni harcban „... A nagyipar — hangoztatta Marx — azzal a döntő szereppel, melyet a nőknek, fiatal személyeknek és mindkét nembeli gyermekeknek a háztartás területén túl, társadalmilag szervezett termelési folyamatokban kiutal, megteremti az új gazdasági alapot a családnak és a két nem viszonyának egy magasabb formája számára."[20]

A nők teljes egyenjogúságához szükséges feltételeket azonban csak a termelési eszközök magántulajdonának megszüntetése teremti meg. A szocializmusban a nő a férfiakkal egyenlő helyet foglal el a termelésben, valamint a társadalmi, politikai és a kulturális életben. Ezáltal kifejlődnek a nőnek és a férfinak a családon belüli egyenlőségéhez szükséges előfeltételek. A termelési eszközök magántulajdona eltorzította a családi viszonyokat, a szocialista tulajdon viszont az egészséges családi kapcsolatok megszilárdulásának alapja. A kommunizmusban a családi viszonyok végleg megtisztulnak az anyagi számításoktól, kizárólag a kölcsönös szeretetre és barátságra fognak épülni, kristálytiszták és szilárdak lesznek.

A társadalmi élet formáinak a termelés módjaitól való függősége akkor is megmutatkozik, ha megvizsgáljuk, hogyan alakultak ki és fejlődtek az emberek közösségének olyan etnikai és történelmi formái, mint a *törzs*, a *nemzetség*, a *nemzet*.

Az ősi társadalomban az emberek nem oszlottak nemzetekre, hanem a népesség nemzetségekre tagozódott, s a gazdasági élet a nemzetség keretein belül folyt. A termelés fejlődésével a gazdasági kapcsolatok a törzsekre és a törzsszövetségekre is kiterjedtek. A törzsi egyesülések azonban nem voltak szilárd közösségek. A törzsek kapcsolata hol szorosabbá, hol lazábbá vált, míg végül a termelőerők fejlődése és a gazdasági kapcsolatok erősbödése az embereket nagyobb és állandóbb egyesülésekbe tömörítette.

[20] *Marx:* A tőke. I. köt. 457. old.

Az állam létrejötte, amely az ősközösségi viszonyok felbomlása és a társadalom osztályokra tagozódása következtében ment végbe, azt jelentette, hogy az emberek nem nemzetségi csoportok, hanem területi ismérv alapján oszlottak meg. Az, hogy a lakosság a területi ismérv szerint tagozódott, s a nemzetség legfőbb funkcióit az állam vette át, véget vetett a régi törzsi életmódnak. A kialakult államok azonban a törzsi közösségek szétzúzásával még nem teremtették meg a nemzeti közösséget. A rabszolgatartó és a feudális társadalomban a lakosság nemzetiségekre oszlott. S jóllehet már a középkorban számos nemzetiségnél kialakultak a nemzetté alakulás olyan előfeltételei, mint a nyelv és a terület közössége, s létrejöttek a kultúra közösségének elemei, mégis, a gazdasági élet közössége, az ország különböző vidékeinek és területeinek tartós gazdasági kapcsolatai nélkül az emberek nem egyesülhettek nemzetté.

A tőkés termelési mód fejlődése legyőzte a feudális szétforgácsoltságot és zártságot, bővítette a gazdasági kapcsolatokat, s nemzeti államok kialakulására, a különálló feudális hercegségek felszámolására vezetett.

A leninizmus kimutatta, mennyire tarthatatlanok a narodnyikoknak és a marxizmus egyéb ellenfeleinek azok az állításai, hogy a nemzeti kapcsolatok a nemzetségi kapcsolatok folytatásai. Azt, hogy a különálló földek egyetlen egésszé, s az emberek nemzetté egyesültek, nem a nemzetségi viszonyok fejlődése okozta, hanem a területek közti csere fokozódása, az áruforgalom növekedése és az illető terület lakosai közti szoros gazdasági kapcsolatok létrejötte.

A gazdasági fejlődés volt tehát az az alap, amelyen kifejlődött a nemzet, az embereknek ez a történelmileg szilárd közössége. A nemzetek a termelőerők fejlődésének, valamint a közös területen élő és azonos nyelvet beszélő emberek közti gazdasági kapcsolatok tartóssá válásának alapján jönnek létre.

Az idealista szociológia elszakítja a nemzeti kérdést a gazdasági talajtól, a nemzeteket a társadalom gazdasági életfeltételeivel való összefüggéstől elszakítva vizsgálja, s csupán az emberek lelki alkatából vagy nyelvi közösségéből indul ki. A valóság azonban másképp fest: az emberek különböző csoportjainak

közös nemzeti jellege és lelki alkatuk közössége gazdasági életfeltételeik következménye.

A marxizmus—leninizmus azt tanítja, hogy a *nemzet* nem törzsi és nem faji közösség, hanem az emberek történelmileg kialakult közössége, amely a nyelv, a terület, a gazdasági élet közösségének és a nemzeti kultúra sajátosságaiban megnyilvánuló lelki alkat közösségének alapján jött létre.

A kapitalizmus fejlődése a burzsoá nemzetek és a burzsoá nemzeti államok keletkezéséhez vezetett. A kapitalizmussal azonban együtt jár a nemzetek egyenlőtlensége és a nemzeti elnyomás is. A tőkés világgazdasági rendszer nem a nemzeteknek a kölcsönös előnyök alapján kötött önkéntes egyezsége, hanem a népek gazdasági leigázása és erőszakos rabságba döntése, hódítások, annexiók révén jött létre, úgy, hogy egy maroknyi tőkés hatalom gyarmati sorba taszította az ázsiai, az afrikai, a latin-amerikai népeket.

Csak a szocializmus hozza meg a nemzeti elnyomás eltörlését és a nemzetek teljes egyenjogúságát. A népek testvéri együttműködésének alapja a termelési eszközök magántulajdonának megszüntetése, a kizsákmányoló osztályok felszámolása és a szocialista népgazdaság megszervezése. A szocialista termelési viszonyok alapján létrejönnek a szocialista nemzetek, erősödik a népek barátsága, felvirágzik a nemzeti államiság és kultúra, kialakulnak a különböző nemzetiségű emberek lelki alkatának közös vonásai.

A kommunizmus anyagi-műszaki bázisának építése még szorosabban egyesíti a szovjet népeket. Intenzívebbé válik a nemzetek anyagi és szellemi értékeinek cseréje. A kommunizmusban a gazdasági, politikai és szellemi érdekek közössége alapján a nemzetek minden tekintetben közeledni fognak egymáshoz. A közös gazdasági alap kialakulásával és megszilárdulásával és a kommunista társadalmi viszonyok fejlődésével végső soron elmosódnak a nemzeti különbségek. Ámde ez hosszan tartó és dialektikus folyamat, amely a szabad szocialista nemzetek általános felvirágzásának talaján megy végbe.

Így tehát, a társadalmi és politikai rendben, valamint az emberek szellemi életében bekövetkezett változásokat a termelési

módban végbemenő változások okozzák. A társadalmi rendnek, a társadalom eszméinek, a politikai és jogi intézményeknek, valamint a család formáinak a termelési módok fejlődése következtében beállott változása a társadalmi fejlődés törvénye.

Ezért a népek története, az emberiség története mindenekelőtt az anyagi termelés fejlődésének története, az anyagi termelőerők fejlődésének története. A termelés fejlődéstörvényei történetének, a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődéstörvényei történetének tanulmányozása megadja az emberi társadalom történelmi fejlődési folyamata tudományos felfogásának nyitját.

A TERMELŐERŐK ÉS A TERMELÉSI VISZONYOK DIALEKTIKÁJA

1. A TERMELÉSI VISZONYOK A TERMELŐERŐK JELLEGÉTŐL FÜGGNEK

Tisztáztuk, hogy az anyagi javak termelésének fejlettségi foka, a termelési mód határozza meg a társadalom szerkezetét. A termelési mód megváltoztatása a társadalom szerkezetének megváltozására, alapvető társadalmi átalakulásokra vezet. Ezzel kapcsolatban rendkívül jelentős az a kérdés, hogy *mi határozza meg a termelési mód megváltozását?*

A társadalomtudománynak nemcsak arra a kérdésre kell választ adnia, hogy mi határozza meg a társadalom arculatát, jellegét mindegyik adott történelmi pillanatban, hanem arra is, hogy mi az, ami végső soron meghatározza a társadalom dinamikáját, fejlődését.

A termelési mód, mint mondottuk, a termelőerők és a termelési viszonyok egysége. Melyik a vezető, a meghatározó a termelés e két oldala közül, és milyen hatással vannak egymásra?

A termelési módok fejlődésének vezető, meghatározó oldala — a termelőerők. A termelőerők alkotják a társadalom anyagi életének legmozgékonyabb, „legnyughatatlanabb", szüntelen fejlődésben levő elemét. Ezt az anyagi termelési folyamat lényege okozza, az hogy a termelés szakadatlanul folyik, hiszen az emberek nem tudnának létezni anyagi javak nélkül. A termelőerők alkotják a termelés legaktívabb, legforradalmibb elemét. A termelőerők fejlődése a termelési viszonyok változásának feltétele.

A termelőerők fejlődése a termelési folyamat tartalma, a termelési viszonyok pedig — e folyamat társadalmi formája. A dialektikus materializmusnak a tartalom és a forma fejlődési törvényszerűségéről kidolgozott tétele segítséget nyújt a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődési dialektikájának megértéséhez. A termelőerők — a termelési folyamat tartalma — ha-

tározzák meg a termelési viszonyok jellegét, azt a gazdasági formát, amelyben a termelési folyamat végbemegy.

A társadalmi termelés fejlődési folyamatában először a termelőerők s elsősorban a munkaeszközök változnak, majd nyomukban átalakulnak az emberek termelési viszonyai.

„A munkaeszközök — hangoztatta Marx — nemcsak az emberi munkaerő fejlettségének fokmérői, hanem azoknak a társadalmi viszonyoknak a mutatói is, amelyek között az emberek dolgoznak. A *munkaeszközök* maradványai ugyanolyan fontosak letűnt gazdasági társadalomalakulatok megítélése szempontjából, mint a csontmaradványok felépítése kihalt állatfajok szervezetének megismerése szempontjából."[1]

A történelem azt mutatja, hogy a termelés technikájában beállott fordulatok előbb-utóbb alapvető változásokra vezetnek a társadalmi életben. Így például a kőszerszámokról a fémszerszámokra való áttérés okozta végeredményben az ősközösségi rend pusztulását és az osztálytársadalom kialakulását. Az ősközösségi társadalom termelőerői annyira fejletlenek voltak, hogy mindazt, amit az emberek termeltek, az utolsó szálig elfogyasztották. Még nem keletkezett semmiféle olyan termékfölösleg, amelyet egyes emberek magántulajdonként elsajátíthattak volna.

A fémből — különösen a vasból — készített munkaeszközök használata a munka termelékenységének jelentős növekedését eredményezte. A vasfejsze és a vaslapát, valamint az ekevassal ellátott, állati erővel vont eke alkalmazása a földművelés fejlesztésének nagy lehetőségeit tárta fel. A fémszerszámok megjelenése előrelendítette a kézműipart és az építkezést.

A termelőerők fejlődésével együtt az ember többet kezdett termelni, mint amennyire közvetlen fogyasztása céljából szüksége volt. Bizonyos fölösleg, többlettermék képződött, s ezzel együtt megjelent az a lehetőség, hogy elsajátítsák az idegen munka termékeit. Ekkor keletkezik a magántulajdon, s vele a vagyoni egyenlőtlenség. A termelőerők fejlődésével párhuzamosan a termelési folyamatot egyre jobban áthatotta a munkameg-

[1] *Marx:* A tőke. I. köt. 172. old.

osztás, ami aláásta a közösségi termelést és a termelt javak közösségi elsajátítását. A munkamegosztás magával hozta a termékek cseréjét először a közösségek, majd később az egyes termelők között. A magántermelés megjelenése azt jelentette, hogy kialakult a termelési eszközök magántulajdona. A magántulajdon alapján létrejött a kizsákmányolás.

Ameddig mindenki csak annyit volt képes termelni, amennyi táplálkozásához szükséges, nem volt többlettermék, s lehetetlen volt a kizsákmányolás is; a hadifoglyokat vagy megölték, vagy a közösség egyenjogú tagjaivá tették. A csatákban foglyul ejtett emberek problémája egészen más társadalmi jelentőségre tett szert, amikor megnőtt a munka termelékenysége és megjelent a többlettermék. Ilyen viszonyok közt az lett előnyös, hogy a foglyokat rabszolgákká tegyék. A közösség tönkrement tagjait kiuzsorázták és adósszolgaságba döntötték. Létrejött a kizsákmányolás, megváltozott a társadalom szerkezete. Ezek voltak a munkaeszközök megváltozásának és a munka megnövekedett termelékenységének következményei.

A következő példa is megmutatja, milyen hatással van a munkaeszközök megváltozása a termelési viszonyokra. A kapitalista gazdasági rendszer a kézműiparról és a kézi munkáról a gépi termelésre történt áttérés következtében aratott győzelmet a feudalizmuson. Már a feudalizmuson belül megindult a viszonylag nagy műhelyek kialakulása, amelyeket a felvásárló kereskedők, uzsorások és meggazdagodott céhmesterek alapítottak. A házi- és kézműiparosok képtelenek voltak elviselni a nagy műhelyek konkurrenciáját, s tönkrementek, bérmunkásokká váltak. A társadalmi munkamegosztás fokozódásával és az árutermelés növekedésével együtt a parasztság rétegekre, falusi burzsoáziára és falusi proletariátusra oszlott. A feudális termelési mód azonban csak akkor alakult át teljesen kapitalista termelési móddá, amikor megjelentek a gépek, a gyárakon belül új, technikai munkamegosztás alakult ki, és sor került a bérmunka tömeges alkalmazására.

A mechanikai szövőszék, a fonógép és a gőzgép feltalálása, valamint az új típusú munkás megjelenése ipari forradalmat váltott ki. A burzsoázia, az új termelőerőkre támaszkodva, szét-

rombolta a gazdaság feudális szervezetét. A gépek alkalmazása a tőkést nagy fölénybe juttatta a kisüzemű termeléssel szemben. Ezzel összefüggésben fokozódott a kisgazdaságok tönkrejutása, a termelők elválasztása termelési eszközeiktől, s a bérmunkások seregének megteremtése. A gépi technikával felszerelt nagyüzemi kapitalista termelésnek sem a kézművesek, sem a parasztok kisüzemi gazdasága, sem a jobbágymunkán alapuló maradi földesúri gazdaság nem tudott ellenállni.

A burzsoá szociológusok a következőkre hivatkozva próbálják megcáfolni azt a marxista tételt, hogy a termelési viszonyok a termelőerőktől függnek: a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet — mondják — nincs összefüggésben a munkaeszközök fejlődésében végbement valamilyen fordulattal. Ez a hivatkozás azonban nem állja meg a helyét. Mindegyik új termelési mód azokból a termelőerőkből indul ki, amelyek a régi társadalom mélyében nőttek ki, s amelyek már nem férnek el a termelés fejlődését gátló, elavult termelési viszonyok keretei közt. A tőkés termelési viszonyok kezdetben a kézműipari munkaeszközökre támaszkodtak, amelyek alapján létrejöttek a nagy műhelyek és a manufaktúrák. A kapitalista termelési viszonyok megjelenése megelőzte az ipari forradalmat, amellyel kezdetét vette a technika óriási fejlődése. A technika fejlődésével kapcsolatban azonban végbement a feudális termelési viszonyok széttörésének és kiszorításának, valamint a burzsoá termelési viszonyok meggyökeresedésének és elterjedésének folyamata. A feudalizmus méhében kinőtt termelőerők, amelyek alapján megjelentek a tőkés termelési viszonyok, olyan színvonalat értek el, hogy a feudális termelési viszonyok már szűkek lettek számukra. Ezt bizonyította minden antifeudális forradalom, továbbá az, hogy az egyik európai országban a másik után mindenütt győzelmet arattak a kapitalista viszonyok. Később ez a folyamat kiterjedt az ázsiai országokra.

A szocialista termelési mód eredetileg a kapitalizmus által létrehozott termelőerőkből indul ki. A szocialista társadalom a legújabb technikai vívmányok fejlesztésével és az egész népgazdaság villamosításával azon az úton halad, hogy magasabb rendű anyagi-műszaki bázist teremtsen, amely elengedhetetlen a kommunizmusba való átmenethez. Ez a minőségileg új anyagi-műszaki bázis a tudomány és a technika legmagasabb rendű vívmányainak felhasználására, a termelés komplex gépesítésére, teljes automatizálására s a kémia és az atomenergia széles körű felhasználására épül.

Tehát a termelőerők fejlődése nyomán változnak a termelési viszonyok is.

A termelés csakis akkor fejlődhet akadálytalanul, ha az embe-

rek termelési viszonyai összhangban vannak a termelőerők jellegével. A kettő közt azonban nincs mindig összhang.

A termelőerők és a termelési viszonyok egyenlőtlenül fejlődnek, s nem egyidejűleg változnak. A termelőerők szüntelenül növekednek és változnak, a termelési viszonyok, a tulajdon formái azonban nem változnak naponta; a termelési viszonyoknak mint formának, az a tendenciájuk, hogy elmaradjanak — és valóban el is maradnak — tartalmuktól, a termelőerők fejlődésétől. Ennek következtében megbomlik a termelési viszonyok és a termelőerők jellege közti összhang, s ellentmondás jön létre: a termelési viszonyok a termelőerők fejlődésének fékjévé válnak, ellentmondásba — osztálytársadalomban pedig konfliktusba — kerülnek a termelőerők fejlődésével. A termelőerők és a termelési viszonyok közt ily módon keletkezett diszharmóniának azonban előbb-utóbb meg kell szűnnie, mert ezt követeli a társadalmi fejlődés. Annak érdekében, hogy megmaradjanak a kialakult termelőerők, a civilizációnak ezek az alapjai, át kell alakítani az elavult termelési viszonyokat, és újakat kell teremteni, vagyis a termelési viszonyokat összhangba kell hozni a termelőerők fejlődésének jellegével, színvonalával és szükségleteivel.

A termelési viszonyok és a termelőerők** jellege közti összhang **törvénye kifejezi a termelés két oldalának szükségszerű összefüggését és kölcsönös függését, azt, hogy a termelési viszonyok mint a termelés társadalmi formája a termelőerőktől függnek. Ez a társadalmi termelés fejlődésének objektív gazdasági törvénye.

A termelés társadalmi formái (az emberek termelési viszonyai) történelmileg átmenetiek. a gazdasági fejlődés során felváltják egymást. „Az érettség bizonyos fokát elérve az adott történelmi formát levetik — mondja Marx — és egy magasabb forma lép a helyébe."[2] A termelési mód tehát a keletkező ellentmondások leküzdése révén fejlődik és változik.

A termelőerők és a termelési viszonyok a szocializmus előtt minden társadalmi alakulatban idővel kibékíthetetlen ellent-

[2] *Marx:* A tőke. III. köt. 844. old.

mondásba kerültek, amely végül is társadalmi forradalom révén, a társadalmi fejlődés fékjévé vált elavult termelési viszonyok felszámolása útján oldódott meg. A termelőerők és a termelési viszonyok közti konfliktus megszüntetése a termelés fejlődésének újabb lehetőségeit tárja fel.

Lenin, amikor a materialista történetfelfogás alapján feltárta, hogy a társadalom törvényszerűen a szocializmus felé halad, ezt írta: „... Marx és Engels materialisták voltak. Materialista szempontból nézték a világot és az emberiséget, és felismerték, hogy a természeti jelenségekhez hasonlóan, amelyeknek anyagi okai vannak, az emberi társadalom fejlődését is anyagi erők fejlődése, a termelőerők fejlődése határozza meg. Azok a viszonyok, amelyekbe az emberek az emberi szükségletek kielégítésére szolgáló javak termelésében egymással lépnek, a termelőerők fejlődésétől függnek. És ezekben a viszonyokban rejlik a társadalmi élet minden jelenségének, az emberi törekvéseknek, eszméknek és törvényeknek magyarázata. A termelőerők fejlődése olyan társadalmi viszonyokat hoz létre, amelyek a magántulajdonra támaszkodnak, most azonban azt látjuk, hogy a termelőerőknek ugyanaz a fejlődése a többségtől elveszi a tulajdont, és egy elenyésző kisebbség kezében összpontosítja. A termelőerők fejlődése megszünteti a tulajdont, a mostani társadalmi rendszer alapját, maga tör ugyanazon cél felé, amelyet a szocialisták maguk elé tűztek."[3]

A termelőerők fejlődése így határozza meg a tőkés termelési viszonyok elkerülhetetlen pusztulását és a szocializmus győzelmét.

2. A TERMELÉSI VISZONYOK HATÁSA A TERMELŐERŐK FEJLŐDÉSÉRE

A termelési viszonyok változása a termelőerők fejlődésétől függ. De mitől függ a termelőerők fejlődése?

A termelőerők fejlődésére számos tényező hat: a földrajzi környezet, a népsűrűség, az emberek szükségleteinek növekedése, és egyre nagyobb mértékben a tudományos megismerésben el-

[3] *Lenin* Művei. 2. köt. Szikra 1951. 8. old.

ért sikerek stb. De egyikük sem az az alapvető, fő ok, amelyik meghatározná a termelés fejlődését. A termelés fejlődésének alapvető feltételét a társadalom által már létrehozott termelőerők alkotják, s a termelés fejlődésének fő forrásait elsősorban magában a termelésben, nem pedig a termelésen kívül kell keresni. E források a következők: a termelés elemeinek, különösen a termelőerők elemeinek dialektikus kölcsönhatása, belső ellentmondásuk, s főképpen a termelőerők és a termelési viszonyok kölcsönhatása.

Mint már mondottuk, az emberek a termelési folyamatban hatnak a környező természetre, megváltoztatják a természetet, s egyúttal megváltoztatják saját magukat is. A munkafolyamatban a termelőerők elemei — a munkaeszközök és az emberek — állandó kölcsönhatásban vannak. Az emberek, miközben fejlesztik a munkában való jártasságukat, felhalmozzák termelési tapasztalataikat, egyúttal a munkaeszközöket is tökéletesítik. Az új, tökéletesebb munkaeszközök viszont maguk után vonják az emberek szaktudásának megváltozását, a termelésben dolgozó munkások további fejlődését. Így tehát a termelési folyamatban, mivel ez az ember és a természet kölcsönhatásának folyamata, benne rejlenek a termelőerők fejlődését ösztönző okok. Ezekhez az okokhoz tartozik az embereknek az a törekvése is, hogy megkönnyítsék munkájukat, s a munkaeszközök tökéletesítése révén növeljék a létfenntartási cikkek mennyiségét.

Ezek az ösztönzőerők azonban különbözőképpen hatnak, attól függően, hogy milyen társadalmi formában folyik az anyagi termelés. A termelőerők fejlődési üteme szerfölött különböző a különféle társadalmi-gazdasági alakulatokban, a történelmi folyamat különböző szakaszain. A termelőerők növekedésének ütemére és fejlődésének jellegére a termelési viszonyoknak van döntő hatása. A termelési viszonyok jellegétől függnek azok a sajátos gazdasági törvények, amelyek szerint a termelőerők az egyes társadalmi-gazdasági alakulatokban fejlődnek, s azok a mozgatóerők, amelyek előrelendítik a termelőerők fejlődését.

A termelési viszonyok, mint a termelés társadalmi formája, többé-kevésbé tág teret nyújtanak a termelés fejlődése számára vagy megfordítva, korlátozhatják, béklyóba verhetik ezt a fej-

lődést. Ha a termelési viszonyok összhangban vannak a termelőerők jellegével, akkor szabad utat engednek a termelőerők fejlődésének. Ha az adott termelési viszonyok túlélték idejüket, s ellentmondásba kerültek a termelőerőkkel, akkor gátolják a termelőerők fejlődését.

Az ősközösségi rend termelési viszonyai például rendkívül haladó szerepet játszottak a társadalom fejlődésének korai szakaszán. Közösségi tulajdon, együttesen végzett közösségi termelés nélkül az emberek nem tudtak volna életben maradni, és képtelenek lettek volna termelőerőiket fejleszteni. A termelőerők növekedésével, a munkamegosztás elmélyülésével azonban a termelési viszonyoknak ez a formája, amely a kis létszámú közösségek elkülönült létezésével volt összefüggésben, túlélte önmagát, nem volt többé összhangban a termelőerők fejlődésével, és fékezte, gátolta ezt a fejlődést. Az akkoriban kialakult magántulajdon (amely a munka szélesebb körű megosztását és társadalmasítását elősegítő új termelési viszonyok alapjává vált) inkább összhangban volt a termelés fejlődésének szükségleteivel. A magántulajdon fejlődésének dialektikája azonban olyan, hogy a magántulajdon megjelenésével együtt járt az emberek gazdasági egyenlőtlensége és a rabszolgaság.

A rabszolgatartó rend, bármennyire kegyetlen volt is, a társadalmi fejlődés magasabb fokát jelentette. A rabszolgatartó társadalomban nagy mértékben alkalmazták a munka kooperációját, vagyis sok munkás erőfeszítéseinek egyesítését a munkafolyamatban. Köztudomású, hogy az egyesített munka olyan feladatok megoldását teszi lehetővé, amelyeket az emberek szétforgácsolt erőikkel nem tudnának véghezvinni. Már a régmúlt időkben is egyesített munkával végeztek el olyan feladatokat, mint például súlyos terhek felemelése, nagy épületek felépítése, óriási gátak, öntözőcsatornák, hidak, erődítmények stb. létrehozása. Hérodotosz feljegyzéseiből kitűnik, hogy a Kheopsz-piramis építésében legalább százezer ember vett részt.

Az ókorban a rabszolgamunkán alapuló nagy földbirtokok, kézműipari műhelyek, bányák jöttek létre, fejlődésnek indult az építkezés, ami különböző szerszámok és mechanikai készülékek (vízemelő berendezések, kőtörésre és érczúzásra, valamint terhek emelésére szolgáló mechanikai eszközök stb.) létrehozását eredményezte. A rabszolgák azonban nem voltak érdekeltek munkájukban, rongálták a szerszámokat, s gazdáik csak a legdurvább munkaeszközöket adták kezükbe, amelyeket nem lehetett sem széttörni, sem tönkretenni. Arkhimédész legfontosabb technikai találmányait főképp hadi célokra alkalmazták (kő- és lándzsahajító „gépek", ellenséges hajók vaskampók segítségével történő megragadására és elsüllyesztésére szolgáló készülékek stb.). Alexandriai Héron elmés mechanikai szerkezeteit főképp az udvar mulattatására használták (mozgó automaták színháza). Az olcsó rabszolgamunka nem volt képes

előmozdítani a technika bevezetését a termelésbe. A rabszolgaság viszonyai között ilyen ellentmondások jellemezték a termelőerők fejlődését.

A feudalizmusban némiképp bővültek a technika fejlődésének lehetőségei. A jobbágyparasztok gazdaságaikban óvatosabban bántak a munkaeszközökkel, mint a rabszolgák, de a robot szintén nem tette érdekeltté a jobbágyokat a technika tökéletesítésében. Az egész középkorban a mezőgazdaság alapvető munkaeszköze a faeke, a borona, a kapa, a sarló, a kasza, a gereblye, a vasvilla, a cséphadaró, a lapát és a balta volt. A bonyolultabb szerszámok közül a kerekes ekét használták. Nagymértékben elterjedtek a vízi-, majd a szélmalmok. A kézműipari termelés, amely egyre jobban elkülönült a földműveléstől, és kevésbé érezte a feudális bilincsek szorítását, számos eredményt ért el. Különösen fontos volt a frissítő eljárással történő vasolvasztás felfedezése, a kohók és a nyersvasöntés megjelenése. Egészében véve azonban a feudalizmusban lassan fejlődött a technika.

A kapitalizmus azáltal, hogy a jobbágymunka helyett szabad bérmunkát alkalmazott, fordulatot hajtott végre a termelés technikájában, s a gépek révén megnövelte a munka termelékenységét. A kapitalizmus ifjúkorában sokkal erőteljesebb ösztönzőket teremtett a termelőerők fejlődése számára, mint minden előző társadalmi-gazdasági alakulat. A csillapíthatatlan profitéhség, a felhalmozás vágya és a konkurrencia a tőkéseket a technika szüntelen tökéletesítésére és a termelés bővítésére sarkallta. A kapitalizmusban a termelési folyamat óriási mértékben társadalmasodott. A kapitalista termelés fejlődése összefüggött a munkamegosztás növekedésével és a munkások fokozódó specializálódásával. Az imperializmus korában a hatalmas monopolista egyesülések kialakulása következtében a termelés még inkább társadalmi jellegűvé válik. A termelési eszközök tőkés magántulajdona azonban egyre nagyobb akadályokat állít a társadalom termelőerőinek fejlődése elé, meggátolja a termelés tervszerű megszervezését egy országon belül s a világgazdaságban. A munkamegosztás a kapitalizmusban egyoldalúvá válik, eltorzul: a munkás egyetlen, korlátozott termelési műveletre specializálódik, s a gép tartozékává válik a folyamatos termelésben. A tőkések csak akkor alkalmaznak új gépeket, ha az a profit növelését szolgálja. Megakadályozzák a találmányok és az újítások bevezetését, ha az új technika a zsebüket fenyegeti.

A szocializmusban létrejönnek a technika gyorsabb ütemű fejlődésének feltételei, hiszen a dolgozó tömegeknek, miután ők lettek a termelés gazdái, saját érdekük a gépek átfogó alkalmazása, mert ez nemcsak növeli a munka termelékenységét, hanem meg is könnyíti az emberi munkát. A szocialista termelési mód megszabadítja a technika fejlődését a kapitalista gazdasági rendszer által teremtett akadályoktól és ellentmondásoktól.

A jelenlegi viszonyok között a technikai fejlődés legmagasabb foka a termelés automatizálása. Az automatizálás révén egy vagy néhány munkás nagyszámú gépet és mechanizmust irányíthat. Az automatizálás a munkatermelékenység növekedésének soha nem látott távlatait tárja fel. A szocializmus viszonyai között a termelés automatizálása a nép életbevágó érdekeinek felel meg, s olyan hatalmas eszközzé válik, amelynek révén a termelőerők fejlődése nagy lendületet vesz, és létrejön a fogyasztási javak bősége a dolgozók számára. Az általánosan kibontakozó kommunista építés viszonyai között megvalósul a termelés komplex automatizálása, egyre több automata üzemrészt és gyárat építenek, amelyek biztosítják a munka legmagasabb termelékenységét.

A szocializmusban megvalósul a termelés teljes társadalmasítása, és kifejlődik az ésszerű munkamegosztás. Ha a munka egyszerű kooperációja még a rabszolgaság viszonyai között is új termelőerőt hozott létre, úgy annál nagyobb jelentősége van a munka szocialista kooperációjának. A kölcsönös elvtársi segítségnyújtás és a szocialista verseny körülményei között a kooperáció nagymértékben megnöveli a munka termelékenységét. A munkások kulturális és technikai színvonalának növekedése alapján megszűnnek a régi munkamegosztás káros következményei; a régi munkamegosztás az embereket egész életükön át egy bizonyos részfunkció elvégzéséhez rögzítette. A szocializmusban a torzító hatású rész-szakosítás helyett, az általános műveltség és a politechnikai oktatás fejlődésének arányában a dolgozók egyre mesteribben sajátítják el a termelés technikáját.

A jelenlegi viszonyok között a munkamegosztásnak és a munka társadalmasításának egyik leghatékonyabb formája az ipar szakosodása és kooperációja, a vállalatok közti ésszerű termelési kapcsolatok kialakítása. Az azonos típusú termékeket gyártó szakosított üzemek fejlesztése, az alkatrészek és gyártmányok szabványosítása lehetővé teszi tömeges termelésüket. A fejlett tőkésországokban igen elterjedtek a munkatermelékenység növelésének ezek a formái, de leghatásosabban a tervszerűen szervezett szocialista gazdaságban alkalmazhatók. A szakosítás és a kooperáció fejlesztése, továbbá a rokon vállalatok célszerű kombiná-

lása a technikai haladás egyik legfontosabb feltétele a kommunizmushoz vezető úton.

A termelési viszonyok tehát döntő hatással vannak a munkaeszközök fejlődésére, a munka megszervezésére és a munkaerő fejlődésére. Az új termelési viszonyok kedvezőbbek a munkaeszközök tökéletesítésére, a technika előrehaladására, a munka kooperációjára és megosztására nézve. De nemcsak ebben mutatkozik meg a termelési viszonyoknak a termelőerők fejlődésére gyakorolt hatása. A termelési viszonyok típusától függnek azok az anyagi ösztönzőerők, amelyek mozgásba hozzák a termelésben résztvevő embertömegeket.

A termelési viszonyok jellege mindenekelőtt abban fejeződik ki, hogy milyen a közvetlen termelők viszonya munkájukhoz, mennyire érdekeltek a munka termelékenységének növelésében. Az új termelési viszonyok rendszerint ilyen vagy amolyan mértékben fokozzák a dolgozók érdekeltségét a munka termelékenységének növelésében. A jobbágyparasztok érdekeltebbek voltak a munka termelékenységének növelésében, mint a rabszolgák, mert idejük egy részében önmaguknak dolgoztak, saját gazdaságukban pedig a termelés fokozására törekedtek. Mivel azonban idejük nagy részében ellenszolgáltatás nélkül dolgoztak a földesúrnak, a feudális társadalomban rendkívül lassan növekedett a munka termelékenysége. Kétségtelen, hogy a kapitalizmusban a munkás érdekeltebb munkájában, mint a jobbágyparaszt, mert a bérmunkások munkabért kapnak, amely rendszerint teljesítményüktől függ.

A munkások ezért részben érdekeltek a munka termelékenységének növelésében. Minthogy azonban a tőkések kizsákmányolják őket, és munkájuk termékeinek nagy részét elsajátítják, ez korlátozza érdekeltségüket a munka termelékenységének növelésében.

Az antagonisztikus társadalmi alakulatokban a termelési viszonyok rendszerének uralkodó és parancsoló erői a kizsákmányoló osztályok. Ezért nem lehetséges, hogy a termelési viszonyok ezeknek az osztályoknak a megkerülésével hassanak a termelőerőkre. A társadalmi termelés fejlődése szempontjából nagy jelentőségű, hogy milyen mértékben használják fel a kizsákmá-

nyoló osztályok a többletterméket a termelés bővítésére, és milyen mértékben személyi fogyasztásra.

Az ókorban a rabszolgatartók, a középkorban pedig a jobbágytartó hűbérurak egymással vetélkedtek a gazdagságban és a fényűzésben, s a dolgozókból a kizsákmányolás legkegyetlenebb eszközeivel a lehető legnagyobb mértékű többletterméket igyekeztek kisajtolni. A gazdagság felhalmozódása és a termelőerők fejlődése akkoriban despotikus módszerek alkalmazásával ment végbe. A gazdagság naturális jellege és a termelőerők alacsony fejlettségi foka mellett azonban a rabszolgatartók, majd a hűbérurak a többletterméknek csaknem az egész tömegét a fogyasztásra, illetve a fogyasztási javak és a fényűzési cikkek felhalmozására fordították, s csak viszonylag keveset juttattak a termelés bővítésére.

A tőkések számára a termelés ösztönzője a profit, s céljukat nem tudják elérni a termelés bővítése és tökéletesítése nélkül. Ez magyarázza a burzsoáziának a termelőerők fejlesztésében játszott óriási történelmi szerepét. Marx és Engels a Kommunista Párt kiáltványában hangsúlyozta: „A burzsoázia alig százéves osztályuralma alatt tömegesebb és kolosszálisabb termelőerőket hozott létre, mint valamennyi letűnt nemzedék együttvéve."[4] A profitért és az extraprofitért folyó hajsza, a csillapíthatatlan felhalmozási vágy[5] meg a konkurrencia — a kapitalizmus a termelés fejlesztésének ezeket a hatalmas ösztönzőit teremtette meg. Ezek az ösztönzők addig hatottak a legeredményesebben, ameddig a termelőerők nem nőttek túl a burzsoá termelési viszonyok keretein, de még a modern kapitalizmusban sem tűntek el. Most viszont ezek az ösztönzők egyre inkább nemcsak a termelőerők fejlődését, hanem pusztulását is előidézik. A mai burzsoá társadalom élősdiségének egyik megnyilvánulása az uralkodó osztályok esztelen pompája, amelyek a társadalmi gazdagság pazarlásában maguk mögött hagyták a rabszolgatartókat és a hűbérurakat.

A szocialista termelési viszonyok létrejöttével megszűnnek a

[4] *Marx–Engels* Művei. 4. köt. 446. old.

[5] Spinoza azt mondotta, hogy a pénz legjobb minősége – mennyisége. S a kapitalisták számára az egész világon közismert igazság, hogy pénzből soha sincsen túl sok.

termelés fejlődésének olyan ösztönzői, mint a tőkés profitért folyó hajsza, a konkurrencia; viszont új, mérhetetlenül erőteljesebb ösztönzők keletkeznek. A szocializmusban nincs kizsákmányolás, minden ember magának, saját társadalmának dolgozik, s ezért mindenki érdekelt a termelés fejlesztésében. A dolgozók társadalmilag érdekeltek a munka termelékenységének általános növelésében, s ehhez a munka szerinti elosztás szocialista elvéből fakadóan, egyéni érdekük is fűződik. A kétféle érdekeltség harmonikusan egybekapcsolódik egymással. A kommunizmus építésének folyamatában a termelés fejlesztése a nagy eredmények anyagi és erkölcsi ösztönzésére fog támaszkodni. A munka anyagi és erkölcsi ösztönzőinek helyes összekapcsolása — nagy alkotó erő a kommunizmusért vívott harcban.

A termelési viszonyok alapvető változásával tehát megváltoznak a termelőerők fejlődésének társadalmi feltételei, s megváltoznak e fejlődés törvényei, amelyek mindegyik társadalmi-gazdasági alakulatra nézve sajátosak. A régi termelési viszonyok felszámolása és az új termelési viszonyok kialakulása tág teret nyújt a termelőerők fejlődése számára, új ösztönzőket és mozgatóerőket teremt, amelyek meggyorsítják a fejlődést.

Ezt bármely ország történelmének példáján megfigyelhetjük. Az Egyesült Államokban a XIX. század derekáig fennállt a rabszolgaság. Az amerikai ültetvényesek könyörtelenül kizsákmányolták a néger rabszolgákat, akiket testet-lelket ölő munkára kárhoztattak. A gépipar korában azonban a rabszolgatartó rendszer akadályozta már a termelés fejlődését, gátat emelt a technikai haladás elé. Az amerikai polgárháború folyamán alapjában véve eltörölték a rabszolgaságot, s ez megszabadította a termelőerőket az ültetvényes rendszer kölönceitől, és szabad utat nyitott fejlődésüknek.

Oroszországban még szemléletesebben mutatkozott meg a termelési viszonyok és a termelőerők jellege közti összhang törvényének érvényesülése. A XIX. századi Oroszország gazdasági fejlődésére az önmagát túlélt jobbágyrendszer súlyos nyomása nehezedett, s ezért az ország gazdasági és technikai tekintetben jelentősen elmaradt számos európai ország mögött. A jobbágyság eltörlése után meggyorsult Oroszország gazdasági fejlődése

és nagy, erősen koncentrált ipar keletkezett. A feudalizmus maradványai azonban, a monopoltőke igájával párosulva, fékezték az ország fejlődését, s arra kárhoztatták, hogy továbbra is a fejlettebb kapitalista országok mögött kullogjon. A szocialista forradalom elsöpörte ezeket az akadályokat, új, szocialista termelési viszonyokat teremtett és korlátlan teret engedett a termelőerők fejlődésének.

A szocializmusban a tudományos és technikai haladás kimeríthetetlen lehetőségei rejlenek. Nem véletlen, hogy az Egyesült Államok — a fő, vezető kapitalista ország — alkalmazta elsőnek az atomfegyvert, amikor Hirosima és Nagasaki japán városok békés lakosságára atombombát dobott, s hogy a Szovjetunió — a szocializmus országa — a világ első atomerőművének szülőhazája. Ebben történelmi törvényszerűség nyilvánul meg.

Most vizsgáljuk meg alaposabban a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikus kölcsönhatását a kapitalista és a szocialista termelési mód fejlődésében.

3. A TERMELŐERŐK ÉS A TERMELÉSI VISZONYOK KÖZÖTTI ELLENTMONDÁSOK FEJLŐDÉSE A KAPITALIZMUSBAN

A kapitalizmus termelési viszonyainak alapja a termelési eszközök tőkés magántulajdona, amelyet a bérmunkások kizsákmányolására használnak fel. A feudalizmus naturális gazdálkodásától eltérően a kapitalizmus árutermelés, mégpedig az árutermelés fejlődésének legmagasabb foka, amelyben a munkaerő is áruvá válik. A munkások és a termelési eszközök között ott áll a tőkés vállalkozó. A termelő, mielőtt mozgásba hozná munkaerejét, kénytelen eladni a termelési eszközök tulajdonosának: a tőkésnek.

A feudális rendről a kapitalista termelési viszonyokra való átmenet történelmileg haladó volt. A kapitalizmus nagyobb lehetőségeket tárt fel a termelőerők fejlődése számára, mint a feudalizmus, a termelést nagyüzemekben összpontosította és tovább fejlesztette a technikát. Az árutermelés növekedése megszüntette a gazdaságoknak és gazdasági körzeteknek a naturális

gazdálkodásra jellemző elkülönültségét és zártságát, a helyi piacokat egységes nemzeti, majd világpiaccá egyesítette.

A kapitalizmusban a termelés egyre inkább társadalmi jelleget ölt, a termelési eszközök azonban magántulajdonban maradnak. Ezért ellentmondás keletkezett a termelés társadalmi jellege és az elsajátítás magántulajdonosi formája között. A kisárutermelésben a termelési eszközök birtokosa önmaga munkájának termékét sajátította el, a kapitalizmusban viszont a termelési eszközök tulajdonosa idegen munka termékét sajátítja el. Az elsajátítás korábbi, magánformája, amelynek előfeltétele a különálló termelők magántermelése volt, fennmaradt a termelés növekvő társadalmasítása idején; ebben a diszharmóniában van a kapitalizmus alapvető ellentmondása. Ez az ellentmondás már a termelőerők, valamint a kapitalista termelési, csere- és elosztási viszonyok összessége közötti konfliktusba nőtt át.

A tőkések a profit növeléséért folyó hajszában bővítik az árutermelést, új gépeket alkalmaznak, és fokozzák a munka intenzitását. Ilyen körülmények között elkerülhetetlenül növekszik az ellentmondás a kapitalistáknak a termelés bővítését célzó határtalan törekvése, valamint a néptömegek a fokozódó kizsákmányoltságuk és vagyontalanságuk következtében előálló korlátozott fogyasztása között. Emiatt periodikus árufölösleg képződik, míg ugyanakkor a lakosság tömegei áruhiányban szenvednek. A kapitalizmus kialakítja a túltermelési gazdasági válságokat, a tömeges munkanélküliséget, ami a termelőerők óriási arányú elpocsékolására vezet. A válságok miatt bezárt gyárak, üzemek és az elbocsátott munkások kiesnek a működő termelőerők állományából. A gazdasági válságok csak időlegesen oldják meg az ellentmondásokat, amelyek ismét felgyülemlenek, majd újult erővel jelentkeznek. A válságok óriási mennyiségű termelőerő pusztulására vezetnek, s egyúttal lökést adnak a technika előrehaladásának, a termelés fejlődésének és a munka társadalmasításának.

Az imperializmus korában még jobban kiéleződött a kapitalizmus alapvető ellentmondása: a termelés társadalmi jellege és az elsajátítás tőkés formája közötti ellentmondás. Az imperializmus alapvető gazdasági sajátossága a legnagyobb vállalkozók

monopólista szövetségeinek uralma. Ezek a kapitalista szövetségek egyvalamely iparágban vagy éppenséggel több, egymással határos iparágban összpontosították az áru termelését és értékesítését, s monopolhelyzetet foglalnak el. A monopolista egyesülések a termelés koncentrációjából nőttek ki, ami viszont a kapitalista szabad versenyek, a kis- és középvállalkozók tönkretételének következménye volt. Az Egyesült Államokban a kis- és középvállalatok tulajdonosai, munkaképes családtagjaikkal együtt 1870-ben az egész munkaképes lakosság 40,4 százalékát tették ki, míg 1954-ben ez az arány 13,3 százalék volt. Az Egyesült Államokban 250 hatalmas tőkés egyesülés az ország termelési kapacitásának mintegy kétharmadát összpontosítja, a vasipari részvénytársaság a vaskészletek háromnegyedének birtokosa, 16 vállalat a rézkészleteknek több mint 83 százalékát tartja kezében. A kapitalista egyesülések a termelésben és a piacon elfoglalt monopolista, vagyis uralkodó, mindenható helyzetüknél fogva diktálják a nyersanyagok és késztermékek árait, megszabják a munkabérek színvonalát, rendelkeznek a technikai felfedezésekkel és találmányokkal. A monopolisták, külföldi tőkebefektetéseik után roppant összegű profithoz jutnak a gyarmatokról és a függő országokból. A tőkések különösen gyorsan és könnyen szedik meg magukat a fegyverkezési hajszában. A tőkés ipar ágyú-, repülőgépgyártó, vegyipari, hajóépítő, atom- stb. „királyainak" pénzeszsákjába megállás nélkül özönlenek a dollármilliók. A kapitalisták ezeknek az eszközöknek a segítségével érik el a maximálisan magas profitot.

A tőkések monopolista egyesülései, amelyek kifejezik a termelés kapitalista alapon történő további társadalmasítását, szembeötlő fölényben vannak az elkülönült vállalkozókkal szemben. A monopóliumok nagy tőkéket tudnak befektetni gyáróriások építésébe és az ipar technikai újjáalakításába. Egyúttal azonban feltartóztatják a technika haladását; felvásárolják az új találmányok szabadalmait, és jó részüket páncélszekrényükbe süllyesztik. A monopóliumok csak akkor vezetik be az új technikát, ha ez extraprofittal kecsegtet.

A termelőerők fejlődése a kapitalizmusban az antagonisztikus ellentmondások kiéleződése közepette megy végbe, és a dolgozók

kizsákmányolásának fokozódását vonja maga után. A gép, amely azzal a csodálatos erővel rendelkezik, hogy csökkenti, megkönnyíti és termelékenyebbé teszi az emberi munkát, kapitalista viszonyok közt a munkások helyzetének romlására vezető eszköz. A tőkések a futószalag-rendszerű termelést, amely hallatlanul megnövelte a munka termelékenységét, a munka ütemének olyan szürnyűséges meggyorsítására használták fel, hogy a munkás egész testi-lelki ereje rövid időn belül kimerül.

Az emberiség termelőerőinek fejlődését az utóbbi fél évszázadban valamennyi gazdasági ág óriási arányú villamosítása, a repülésben, a rádiótechnikában, a vegyiparban elért sikerek, a rádiólokáció és a telemechanika megjelenése, az atomenergia felfedezése jelzi. A kapitalista viszonyok között azonban a technika gyakran a dolgozó emberrel ellenségesen szemben álló erővé válik. A kapitalizmus a tudományos felfedezéseket és a technikai találmányokat a munkásemberek leigázására, pusztító háborúk előkészítésére és megvívására fordítja. Nem véletlen, hogy Nyugaton divatossá és időszerűvé vált „az ember és a technika" problémája. Sőt, olyan hangok is hallatszanak, hogy a technika maga a megtestesült rossz. De nem a technika a rossz, hanem az, hogy a kapitalisták rendelkeznek vele. A kapitalista gazdasági rendszer a technika nagyarányú fejlődése mellett képtelen arra, hogy — akár a legfejlettebb tőkésországokban is — kielégítse a sokmilliós dolgozó tömegek minimális létszükségleteit.

A technika fejlődésében most kibontakozó fordulat, amelyet a termelés automatizálása, az elektronika, a vegyipar fejlődése, a tudomány és a technika egyéb nagy vívmánya, távlatilag pedig az atomenergia egyre kiterjedtebb alkalmazása váltott ki, lehetővé teszi a termelőerők óriási fellendülését. Ez a fordulat még inkább elmélyíti a tőkés társadalom ellentmondásait, és a kapitalizmust új, számára megoldhatatlan ellentmondások elé állítja. A kapitalizmus termelési viszonyai túlságosan szűkek a tudományos és technikai forradalom számára, nem egyeztethetők össze a modern termelőerők társadalmi jellegével.

A tőkés termelés automatizálása fölöslegessé teszi a korábban foglalkoztatott munkaerő óriási részét és eddig soha nem látott

tömeges munkanélküliséggel fenyeget. A munkások széles rétegei előtt megjelenik annak a veszélynek a kísértete, hogy a modern gépek kiszorítják a termelésből, éppúgy mint a kézművesekkel történt a gőzgép bevezetésekor. A termelés automatikus irányítására és ellenőrzésére szolgáló gépek és berendezések, valamint az elektronikus számítógépek elterjedése jelentősen csökkenti a technikai személyzetet meg az irodai tisztviselőket, és élesen felveti a munkanélküliség problémáját az értelmiség említett rétegei körében.

A tudományos és technikai vívmányok alkalmazása a mezőgazdaságban, a kapitalista módon fejlett mezőgazdasági területeken a termelés gyors növekedését eredményezte. A mezőgazdasági termékek nagykereskedelmi árának ezzel kapcsolatos esése még rosszabbá tette az elmaradt mezőgazdasági területek helyzetét, növelte a dolgozó népesség szükségét és nyomorát. A mezőgazdasági technika fejlődése fokozta a termelés koncentrációját, a kistermelők tönkremenését. Az Egyesült Államokban 1940-től 1954-ig a farmok száma 6 097 000-ről 4 782 000-re, azaz csaknem 20 százalékkal csökkent. A farmerek tönkremenésének és számuk csökkenésének ez a folyamata folytatódik.[6]

A monopóliumok uralmának idején fokozódik az egyes iparágak, valamint a kapitalista országok fejlődésének egyenlőtlensége. Egyes iparágak gyorsabb fejlődésnek indulnak, egyes országok előrelendülnek, mások viszont elmaradnak.

A monopolkapitalizmus viszonyai közepette a technikai haladás rendkívül ellentmondásos. Mivel bizonyos keretek között monopolárak alakulnak ki és korlátozódik a konkurrencia, ezért eltűnnek a technika fejlődését ösztönző indítékok, s megnyilvánul a pangás és rothadás tendenciája. A kapitalista monopóliumok azonban nem tudják teljesen megszüntetni a belső és a világpiacon érvényesülő konkurrenciát. Mivel az új technika alkalmazása révén továbbra is lehetséges az áruk termelési költségeinek csökkentése és a profit növelése, ezért megmarad a technikai haladás tendenciája is. Figyelembe kell továbbá vennünk, hogy a növekvő szocialista világgazdasági rendszerrel való

[6] Csupán 8 év alatt (1952–1960) a farmerek száma körülbelül egymillióval csökkent.

gazdasági verseny a tőkéseket a technikai találmányok gyorsabb ütemű bevezetésére kényszeríti.

A kapitalizmus általános válsága nem jelent teljes pangást, sem a termelés fejlődésében beállt szünetet, a technikai haladás megszűnését. „... Hiba volna azt gondolni — írta Lenin —, hogy ez a rothadási tendencia kizárja a kapitalizmus gyors növekedését; nem, egyes iparágak, a burzsoázia egyes rétegei, egyes országok az imperializmus korszakában hol nagyobb, hol kisebb mértékben majd ezt, majd azt a tendenciát mutatják."[7]

A technikai haladás kiélezi a termelés társadalmi jellege és az elsajátítás magántulajdonosi formája közti ellentmondást. A termelés automatizálása, a műanyagok termelésének fejlődése, az atomenergia alkalmazása óriási tőkebefektetéseket követel és a termelés magasabb fokú koncentrációját teszi szükségessé. Mindez felveti a termelés további társadalmasításának problémáját, ezt viszont gátolja a magántulajdon. Már a gazdaság villamosítása is a tőkés tulajdon szűk kereteibe ütközött, amely akadályozta az energetikai források országos méretű, s még inkább több országot felölelő ésszerű kihasználását. A tőkés tulajdon még nagyobb gátakat emel a termelés komplex gépesítése és automatizálása, a békés célokat szolgáló atomipar fejlődése elé. A kapitalizmus egyre inkább bilincsbe veri a modern termelőerőket, gátolja fejlődésüket. Ez a fejlődés egyre inkább antagonisztikus és romboló jellegű.

A modern kapitalizmusban megfigyelhető az a tendencia, hogy a gazdasági erők vak játéka helyébe a gazdaság állami szabályozását állítsák. Ez a gazdaság „tervezését" célzó törekvésekben, sőt egyes iparágak államosításában jut kifejezésre. A magánkapitalista gazdaságot egyre inkább az állammonopolista kapitalizmus váltja fel. Nemzetközi állammonopolista egyesüléseket hoznak létre, mint például az Európai Szén- és Acélközösség, az Európai Közös Piac, az Euratom. A burzsoá ideológusok ennek alapján azt állítják, hogy a modern kapitalizmus tervszerű, szervezett kapitalizmus, amely leküzdötte a termelés anarchiáját.

[7] *Lenin* Művei. 22. kot. 312—313. old.

A kapitalizmus azonban nem teremtette meg és nem is képes megteremteni a tervszerűen szervezett gazdaságot, mert ez összeférhetetlen a termelési eszközök magántulajdonával. A gazdaság állami szabályozására tett intézkedések azt bizonyítják, hogy a szocializmus kopogtat minden kapitalista ország ajtaján. A tőkések monopolista egyesülései — a kartellek, a trösztök és a bankok —, a gazdaság állami szabályozásának kísérletei, egyes iparágak vagy üzemek államosítása mind-mind a termelés társadalmi jellegének kényszerű elismerését jelentik. Ugyanakkor a tőkés monopóliumok, amelyek a konkurrenciából fejlődnek ki, nem szüntetik meg a konkurrenciát, hanem vele párhuzamosan léteznek, s ez különösen éles ellentmondásokat, súrlódásokat és konfliktusokat okoz. A kapitalizmus általános válsága egyre mélyül.

Mindez azt bizonyítja, hogy már lejárt a tőkés magántulajdon ideje, s hogy a szocializmusra, a termelési eszközök társadalmi tulajdonára való áttérés a gazdasági fejlődés életbevágó szükséglete lett. „A kapitalista rendszer erősítése helyett, amire a burzsoázia számít — állapítja meg az SZKP programja —, az állammonopolista kapitalizmus még jobban kiélezi a kapitalizmus ellentmondásait, s alapjáig megrendíti a kapitalizmust — ez az állammonopolista kapitalizmus dialektikája. Az állammonopolista kapitalizmus a szocializmus legteljesebb anyagi előkészítése."[8]

A kapitalista tulajdonnak a részvénytársaságok növekedésével kapcsolatos módosulását a burzsoá szociológusok úgy tüntetik fel, hogy megszűnt a termelési eszközök magántulajdona és a tőke már nem zsákmányolja ki a dolgozókat. Ezeknek a szociológusoknak állítása szerint a részvénytársaságok és a monopolista egyesülések tulajdona már nem magántulajdon, hanem a társadalom ellenőrzése alatt álló kollektív tulajdon. A valóságban a részvénytársaságok és a monopolista egyesülések nem változtatnak a tőkés termelési viszonyok lényegén. A kapitalizmus termelési viszonyainak alapja továbbra is a bérmunka kizsákmányolása. A tulajdon részvénytársasági formája nem változtatja meg, hanem csak leplezi a termelési eszközök tőkés tulajdonát, mert a termelési eszközökkel azok rendelkeznek, akik kezükben tartják a részvények döntő részét, vagyis a tőke birtokosai.

[8] Az SZKP XXII. kongresszusa. 732. old.

A kapitalizmus ma képtelen arra, hogy a társadalom javára működtesse a sok milliónyi munkáskezet és a termelési eszközök roppant tömegét. Ez szemléltetően tanúsítja, hogy a kapitalista gazdasági rendszer már nem felel meg a korszerű termelés jellegének.

A munka termelékenysége igen nagy mértékben megnőtt, de a növekvő többletterméket — amelyet a termelésben foglalkoztatott munkások hoztak létre — a monopolisták a maguk élősdi fogyasztására és a lakosság őket kiszolgáló csoportjainak fenntartására pazarolják. A kapitalizmus élősdisége és rothadása jut kifejezésre abban, hogy kialakult a semmittevők — a szelvényvágásból élő járadékosok — rétege.

Az állammonopolista kapitalizmus élősdisége legélesebben és legvészjóslóbban a militarizmus növekedésében fejeződik ki. A hadiipar határtalanul felduzzad, a fegyveres erők növekednek, a hadikiadások az állami költségvetés egyre nagyobb részét emésztik fel. A militarizmus gazdagítja a monopolista burzsoázia egyes csoportjait, de ugyanakkor kimeríti a nemzeteket, tönkreteszi az adók és az egyre nagyobb drágaság terhe alatt nyögő népeket.

A termelési eszközök koncentrációja a tőkés monopóliumok kezében nemcsak arra vezet, hogy a kapitalista országokban fokozódik a dolgozók kizsákmányolása és elnyomása, hanem arra is, hogy a nemzetközi viszonyokban erőszak és agresszió lesz úrrá. A monopoltőke és a szolgálatában álló burzsoá kormányok a profithajhászás során rablóháborúkat robbantanak ki, amelyek a népeket szerencsétlenségbe sodorják, és a termelési eszközök nagyarányú pusztulásával járnak. Az imperialisták már két ízben világháborúba, számtalan szerencsétlenség és mérhetetlen szenvedés örvényébe taszították az emberiséget.

A kapitalizmus nemcsak a tőkésországokban élő dolgozók kizsákmányolása révén gazdagítja az uralkodó osztályokat; hanem a fejlődésükben elmaradt és alacsony fokon álló országok kirablása és szolgaságba döntése útján is. A kapitalista országok évszázadokon át kizsákmányolták és elnyomták a gyarmatok népeit.

A gyarmattartó tőkés hatalmak sok száz éven át feltartóz-

tatták Kína, India, Indonézia és a többi ázsiai ország, valamint Afrika és Latin-Amerika országainak gazdasági fejlődését.

A modern termelőerők és a kapitalista termelési viszonyok közti ellentmondás történelmileg szükségszerűvé teszi a társadalom áttérését a kapitalizmusról a szocializmusra. Világméretekben korunk alapvető és legáltalánosabb törvényszerűsége a társadalmi élet évszázadok óta kialakult, a magántulajdonon nyugvó formáiról a szocialista gazdasági rendszerre való áttérés. Mivel a termelés egyre inkább társadalmi jellegűvé válik, s a termelőerőket csak mint társadalmi erőket lehet a leghatékonyabban alkalmazni, ezért nyilvánvaló, hogy a termelési viszonyoknak ezzel összhangban meg kell változniuk. A modern termelőerők jellege megköveteli, hogy a termelési eszközök társadalmi tulajdonba kerüljenek.

4. A TERMELŐERŐK ÉS A TERMELÉSI VISZONYOK KÖLCSÖNÖS KAPCSOLATA A SZOCIALIZMUSBAN

A termelési viszonyok alapja a szocializmusban a termelési eszközök szocialista társadalmi tulajdona. A kapitalizmusban a dolgozókat a magántulajdon gátja elzárja a termelési eszközöktől, ezért a munkaerő egyesülése a termelési eszközökkel, a tulajdonosok érdekei alapján történik, és elkerülhetetlenül antagonisztikus jellegű. A szocializmusban a termelés személyi és dologi tényezőinek egyesülése a termelési eszközök társadalmi tulajdonának alapján történik. A munkaerő többé már nem áru. A szocializmusban nincs és nem is lehet kizsákmányolás, nem léteznek az uralom és az alárendeltség viszonyai; az embereknek a termelési folyamatban fennálló kölcsönös viszonyai a kizsákmányolástól mentes dolgozók elvtársi együttműködésében és kölcsönös segítségében nyilvánulnak meg.

Marx tisztázta, hogy a társadalom előrehaladása szempontjából mindig szükséges olyan munka, amely több terméket állít elő, mint amennyi a termelők szükségleteit kielégíti. A kapitalizmusban azonban ez a munka értéktöbbletet termel, amelyet a tőkés elsajátít. A szocializmusban a munkának ezt a részét a dolgozók személyi fogyasztásának növelésére és a társadalmi

szükségletekre fordítják. A szocializmusban tehát a munka az embereknek önmaguk és a dolgozók társadalma javára végzett munkája.

A szocializmusban a társadalmi tulajdon formája vagy állami tulajdon (össznépi tulajdon), vagy pedig szövetkezeti-kolhoztulajdon (az egyes kolhozok és más szövetkezetek tulajdona). A szocialista állami vállalatokban a termelési eszközök és az előállított termékek össznépi tulajdonban vannak. Ez a szocialista tulajdon legmagasabb és legfejlettebb formája, a termelési eszközök és a munka országos méretű társadalmasítása.

A reformista ideológusok és a marxizmus revizionistái támadásokat intéznek a szocialista tulajdon állami formája ellen. Azt állítják, hogy az alapvető termelési eszközök szocialista államosítása nem szabadítja meg a munkásokat a kizsákmányolástól, s a demokrácia csökkenésére vezet. A revizionista teoretikusok azt prédikálják, hogy a szocialista társadalomnak nem az állami tulajdonra, hanem egyes-egyedül a csoporttulajdonra kell épülnie.

A szocialista csoporttulajdon szembeállítása a szocialista állami tulajdonnal, tarthatatlan, és kárt okoz a szocializmus ügyének. A csoport- (szövetkezeti) tulajdon a szocializmusban a kistermelés átalakításának fontos gazdasági formája. Széleskörűen elterjedt a mezőgazdaságban, s egyben a kisipari termelés szocialista termeléssé való átalakításának formája. A szocializmusban azonban a vezető forma az össznépi, állami tulajdon. A szocialista nagyipar felaprózása, szétforgácsolása azáltal, hogy a vállalatokat kis kollektíváknak adják át, nem más mint lemondás a szocialista módon szervezett nagyüzemi termelés előnyeiről.

Magától értetődik, hogy a gazdaság irányításában maximális rugalmasságnak kell érvényesülnie a demokratikus centralizmus elve alapján. A szocialista gazdaság irányításában a centralizáció és a helyi kezdeményezés ésszerű összekapcsolásának meg kell lennie. Ezt az ipar általános fejlettségi színvonala, valamint szakképzett technikai és adminisztratív káderekkel való ellátottsága határozza meg.

Képtelenség a revizionistáknak az az állítása, hogy a termelési eszközök szocialista állami tulajdona esetén létezhet kizsák-

mányolás. A kizsákmányolást az jellemzi, hogy a többlettermé-ket bizonyos meghatározott osztály, a termelési eszközök tulaj-donosa sajátítja el. A szocializmusban nem áll fenn az a helyzet, hogy egyes osztályoknak nincsenek termelési eszközei, más osz-tályok pedig a termelési eszközök birtoklásának monopóliuma következtében kizsákmányolják őket. A szocializmusban az ösz-szes termelési eszközök társadalmi tulajdonban vannak; minden termelési eszköz a dolgozóké. Az az elv érvényesül, hogy „aki nem dolgozik, az ne is egyék". A termelés össznépi, állami szek-torában létrehozott teljes többlettermék az egész társadalom ja-vát szolgálja.

Az állami és a szövetkezeti tulajdon egy és ugyanazon — a szocialista — termelési módnak két fejlődési formája. Mindkét tulajdonforma szocialista jellegű, ez is, amaz is a nép érdekeit szolgálja, mindkettő egyazon cél: a kommunista társadalom fel-építése felé visz. A különbség csak az, hogy az össznépi tulaj-don a társadalmasításnak magasabb, a kolhoztulajdon pedig alacsonyabb színvonalán áll. Természetesen a tulajdon kolhoz-formája sem topog egy helyben, hanem fejlődik.

A szocialista tulajdon két formájának kialakulása azokat a sajátos utakat tükrözi vissza, amelyeken a munkásosztály, illetve a kisárutermelők — a dolgozó parasztok és a kisiparosok — áttérnek a szocializmusra. A kapitalista nagyüzemi gazdaság és a kisárutermelés szocialista átalakítása nem mehet végbe azo-nos módon, mert a tulajdon jellege, a termelés társadalmasításá-nak és a termelőerők fejlettségének foka tekintetében külön-böznek egymástól. A kisárutermelés a saját munkán alapuló tulajdonra támaszkodik. A tőkés nagyüzemi gazdaság idegen munka kizsákmányolása révén jött létre, és fejlettebb termelési eszközökkel rendelkezik, mint a kisárutermelő gazdaság. A kis-árutermelő gazdaság szétforgácsolt, a nagyüzemi kapitalista termelés viszont a koncentráció magas fokára emelkedett.

A szocialista állami tulajdon a kapitalista vállalatok társadal-masítása, a kizsákmányoló osztályok kezében levő termelési esz-közök szocialista államosítása révén jött létre. A szocialista szö-vetkezeti-kolhoztulajdon a kisárutermelők — a parasztok és a kisiparosok — önkéntes egyesülése révén alakult ki.

A kommunista építés lenini programjában az ország iparosításának és villamosításának terve mellett rendkívül fontos helyet foglal el a szövetkezeti terv; ez a terv megmutatta az egyetlen helyes utat, amelyen haladva a dolgozó parasztok sokmilliós tömege bevonható a szocializmus építésébe, és kialakítható a nagyüzemi, gépesített szocialista mezőgazdaság.

Az ország iparosítása nemcsak óriási mértékben fejlesztette a Szovjetunió termelőerőit, hanem kifejezte a szocialista termelési viszonyok bővített újratermelését is. A szocialista ipar fejlődése elősegítette a mezőgazdaság szocialista átépítését és technikai újjáalakítását, mert a falut traktorokkal és egyéb korszerű gépekkel látta el.

A Szovjetunióban a szocialista termelés a mezőgazdaságban főképp kolhoz-formában vert gyökeret. Ezt az határozta meg, hogy a falun túlsúlyban volt a kisárutermelő gazdasági szektor. A földesuraktól elvett és nacionalizált földnek csak egy részén szerveztek állami gazdaságokat — szovhozokat. A szovhozok részaránya az ország mezőgazdaságában jelentősen megnőtt, ami főleg a szűz- és parlagföldek megmunkálásával, a mezőgazdaság további fellendítéséért vívott harccal kapcsolatos.

A kolhozrendszer létrehozásában és megszilárdításában igen nagy történelmi szerepet játszottak a gép- és traktorállomások, amelyek a kolhozépítés első szakaszában a kolhozoknak nyújtott állami segítség legcélszerűbb formáját jelentették.

A kapitalista ipar államosítása, a hatalmas szocialista ipar kifejlesztése, valamint a parasztok és kézművesek kisárutermelő gazdaságainak szocialista átalakítása a szocialista termelési viszonyok teljes győzelmét, a kizsákmányolás teljes megszüntetését eredményezte. Így a szocializmus győzelmével felszámolták a termelés társadalmi jellege és a termelési eszközök tőkés magántulajdona közti ellentmondást, amely a kapitalizmusnak saját pusztulására vezető, alapvető és gyógyíthatatlan ellentmondása.

A szocialista gazdasági rendszer építése minden országban közös törvényeknek van alárendelve. Egyúttal azonban a szocializmus építésének a különböző országokban megvannak a maga sajátosságai is, amelyek a történelmi feltételekből fakadnak.

A népi demokratikus országokban az agrárátalakulások, az oroszországi szocialista forradalomtól eltérően, nem foglalták magukban a föld nacionalizálását. Figyelembe vették, hogy ezekben az országokban a magántulajdon hagyományai erősebb gyökeret vertek a parasztok között, mint Oroszországban. Az agrárátalakulások sajátosságaiból következően a parasztgazdaságok szövetkezése bizonyos sajátos formákat mutat. A népi demokratikus országokban különböző típusú termelőszövetkezetek alakultak ki: vannak kolhoz-típusú szövetkezetek, amelyekben társadalmasították a munkaeszközöket és a földet, a jövedelem elosztása pedig a munka szerint történik; működnek olyan termelőszövetkezetek is, amelyekben társadalmasították a munkaeszközöket és a munkát, a földet pedig egyetlen tagba tömörítették, de megmaradt a tagok tulajdonában; ezekben a szövetkezetekben a jövedelem nagyobb részét a végzett munka szerint, kisebb részét pedig az egyes tagok által bevitt földterület szerint osztják el. Egyes országokban a szocializmusba való átmenet formájaként széleskörűen alkalmazták a parasztgazdaságok szövetkezetekbe való tömörítésének félszocialista formáit.

A szocialista termelési viszonyok a termelőerők fejlődésének hatalmas erejű előrelendítői. A földesúri-burzsoá Oroszország sok ország mögött elmaradt. A szocialista Szovjetunió a kapitalista környezet nehéz viszonyai közepette is történelmileg rövid idő alatt ipari-kolhoz nagyhatalommá vált, és az ipari termelés volumenét tekintve, Európában az első helyre került. Valamenynyi népi demokratikus országban a szocialista termelési viszonyok alapján szintén jelentősen meggyorsult a termelés fejlődési üteme.

A társadalmi fejlődés alapja a szocializmusban is a termelőerők fejlődése, elsősorban a munkaeszközök megsokszorozódása és tökéletesedése. A termelési eszközöket gyártó nehézipar az egész népgazdaság, a technikai haladás alapja, a dolgozók jómódú és kulturált életének forrása. „*A kommunizmus* — mondotta Lenin — *szovjethatalom plusz az egész ország villamosítása.*"[9] A szocialista munkáshatalom körülményei között terv-

[9] *Lenin* Művei. 31. köt. 533. old.

szerűen és következetesen kibontakozik az ország villamosítása, amely az egész népgazdaság legkorszerűbb technikai alapját jelenti. A termelőerők további fejlődésének fő feltétele a technikai haladás a népgazdaság valamennyi ágában.

A szocialista társadalomban a termelőerők fejlődését az jellemzi, hogy szüntelenül növekszik minden dolgozó kulturális és technikai színvonala, széles körben alkalmazzák a tudományt. A szocialista termelési viszonyok elősegítik a dolgozók alkotóképességének kibontakozását, amit fényesen bizonyít a találmányok és a termelés tökéletesítését célzó ésszerűsítési javaslatok számának rohamos növekedése.

A szocializmusban a termelőerők fejlődésének hatalmas forrása a szocialista munkaverseny, amely az emberek új termelési viszonyait fejezi ki. A burzsoá társadalomban a verseny a profitért folyó vadállati versengésre, a magánérdekek nevében vívott konkurrenciaharcra korlátozódik. A szocialista verseny előrelendítője az a törekvés, hogy az összes dolgozók anyagi és kulturális szükségleteinek kielégítése érdekében elérjék a termelés általános fellendülését.

Akárcsak a többi társadalmi-gazdasági alakulatban, a szocializmusban is a termelőerők mozgékonyabbak, gyorsabban változnak, mint a termelési viszonyok. Ezért a szocialista társadalomban is keletkeznek ellentmondások a termelőerők és a termelési viszonyok között. A termelési viszonyok és a termelőerők jellege közötti összhang a szocializmusban sem abszolút, változatlan, hanem mozgékony, ellentmondásos. Helytelen volna azt feltételeznünk, hogy a társadalom fejlődésének van olyan foka, amelyen valamiféle abszolút összhang jön létre a termelési viszonyok és a termelőerők között. Ez a társadalom gazdasági fejlődésének végét jelentené. „... Teljes azonosság... nincs még a legegyszerűbb természeti jelenségekben sem" — hangoztatta Lenin.[10] Lenin megmagyarázta, hogy ilyen összhang „nem lesz sohasem, hogy az nem lehetséges a természet fejlődésében, mint ahogy nem lehetséges a társadalom fejlődésében sem".[11]

A szocializmusban azonban nincsenek antagonisztikus osz-

[10] *Lenin* Művei. 21. köt. 148. old.
[11] *Lenin* Művei. 27. köt. 347. old.; lásd még 32. köt. Szikra 1953. 362. old.

tályok, ezért a termelési eszközök nem állnak többé ellenséges erőként szemben a dolgozókkal, hanem társadalmi tulajdonban vannak. A szocialista társadalomban a termelőerők növekedése a szocialista termelési viszonyok erősödését és fejlődését eredményezi.

A termelési viszonyok megváltozása minden osztálytársadalomban annyit jelent, hogy a termelési eszközök az egyik osztály tulajdonából a másik osztály tulajdonába mennek át, s ez igen éles osztályharc eredménye. A szocializmusban a termelőerők fejlődése nem vezet konfliktusra a termelési viszonyokkal, mivel nincsenek kizsákmányoló osztályok, amelyeknek érdekük lenne a régi termelési viszonyok fenntartása. A termelési eszközök tulajdonosai itt a dolgozó tömegek, amelyeknek legbensőbb érdekük a termelés társadalmi formáinak szakadatlan tökéletesítése. *A szocialista társadalom fejlődése során keletkező ellentmondásokat a társadalmi tulajdon alapján, a nép növekvő társadalmi egységének jegyében küzdik le.* A szocializmusban az ellentmondások nem antagonisztikus jellegűek. A népgazdaság helyes vezetése esetén az ellentmondások idejekorán felfedezhetők és megoldhatók, s ezért nem nőnek át konfliktusba.

A kis kolhozok például, amelyek a mezőgazdaság gépesítésének fejletlensége idején alakultak meg, később gazdaságilag hátrányossá váltak, és akadályokat gördítettek a mezőgazdasági termelés további fejlődése elé. Amikor a szocialista mezőgazdaságot nagy kapacitású, korszerű technikával látták el, a kis kolhozok többé már nem voltak összhangban a megnövekedett termelőerőkkel, mert nem lehet bennük hatékonyan felhasználni a nagy kapacitású korszerű traktorokat és kombájnokat, s lehetetlen megvalósítani a mezőgazdaság komplex gépesítését.

A kommunista párt és a szovjet kormány a kolhozparasztság támogatásával megnövelte a kolhozok területét, s ez lehetővé tette a korszerű technika hatékonyabb kihasználását, a mezőgazdasági termelés komplex gépesítésének fejlesztését, a munka szervezésének megjavítását és az agrotechnika tökéletesítését.

Így oldották meg a megnövekedett termelőerők és a technikai fejlettség alacsonyabb fokán létrejött kis kolhozok közti ellentmondást. A kolhozok összevonása a mezőgazdaság szocia-

lista termelési viszonyainak fejlődését jelentette. A kolhozok termelési eszközei a kevés számú kolhozparasztot egyesítő szövetkezetek tulajdonából a nagy szövetkezetek tulajdonába mentek át, amelyek a kolhozparasztok nagyobb csoportját egyesítik. Ez az átmenet mindennemű konfliktus vagy összeütközés nélkül folyt le, hiszen nem sajátítottak ki senkit, és nem változtak meg a termelési eszközök tulajdonosai.

A Szovjetunió és a népi demokratikus országok tapasztalatai azt mutatják, hogy a termelés gyors ütemű fejlődésének nélkülözhetetlen feltétele a szocialista termelési viszonyok egyes oldalai és a politikai felépítmény egyes elemei, valamint a termelőerők növekedése közti ellentmondások feltárása és megoldása.

Ebben a tekintetben igen tanulságos a szovjet ipar és építőipar irányításának 1957-ben végrehajtott átszervezése. Az egyes gazdasági ágaknak a minisztériumokon át végrehajtott központosított irányítása, amely jelentős pozitív szerepet játszott a gazdasági építésben, már nem felelt meg a termelés és az építkezés hatalmas méreteinek. A hivatali korlátok akadályozni kezdték az iparvállalatok szakosodásának és kooperációjának további fejlődését, a tartalékok és a természeti kincsek kihasználását. A népgazdasági tanácsok létrehozása, valamint az ipari és építésügyi minisztériumok és hivatalok megszüntetése az állami szervek szerkezetének megváltozását, vagyis a felépítmény bizonyos elemeinek megváltozását jelentette. Ezzel együtt a gazdasági kapcsolatokban és viszonyokban is bizonyos változások mennek végbe. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy megváltoztak a tulajdonformák, hanem csupán azt, hogy az össznépi állami tulajdon keretein belül és annak alapján kifejlődtek az egyes körzeteken belüli és körzetek közötti termelési kooperáció új formái, a vállalatok és a gazdasági körzetek kapcsolatának új formái, tehát bizonyos új kapcsolatok jöttek létre az emberek, az anyagi javak termelői között.

A szocialista termelési viszonyok fejlődésében nagy és rendkívül fontos lépést jelentettek a gép- és traktorállomások átszervezésére, valamint a kolhozrendszer további erősítésére tett intézkedések. Az állam és a kolhozok termelési viszonyainak

1958 előtt fennállt formája, amely abban fejeződött ki, hogy a kolhozok termelési-technikai kiszolgálását a gép- és traktorállomások végezték, nem volt többé összhangban a mezőgazdasági termelőerők továbbfejlődésének szükségleteivel. A kolhozok erős és szilárd szocialista gazdaságokká váltak, tapasztalt kádereket neveltek fel. Többet tudnak befektetni termelésükbe, képesek arra, hogy bonyolult technikával lássák el magukat, és biztosítsák a gépek helyes kihasználását. A bonyolult mezőgazdasági technika viszont a gép- és traktorállomásokon összpontosult, ezek végezték a mezei munkák nagy részét a kolhozokban. Ennek következtében a mezőgazdaság alapvető termelőereje — a kolhozok munkaereje — mintegy különvált az olyan munkaeszközöktől, mint a traktorok és egyéb gépek. Az, hogy két gazda volt (a kolhoz meg a gép- és traktorállomás), akadályozni kezdte a munkaerő és a technika hatékony kihasználását a mezőgazdaságban.

A traktorok és egyéb mezőgazdasági gépek eladása a kolhozoknak erősíti az ipar és a mezőgazdaság közvetlen termelési kapcsolatait. Továbbá, a kolhoztermelésben a szocialista termelési viszonyok fejlődése alapján egyesül és egységes vezetés alá kerül az állami tulajdonban levő és a kolhozoknak örökös használatra átadott föld, a korszerű gépi technika, valamint a kolhozok munkaereje.

A Szovjetunió szocialista mezőgazdaságának fejlődése következtében a kolhoztulajdon a kolhozépítés kezdeti időszakához viszonyítva, jelentős minőségi változáson ment át. A mostani feltételek között a kolhozok feloszthatatlan alapjai lényegüket tekintve az össznépi tulajdonhoz közelednek.

A kommunista párt következetesen megvalósítja azt az elvet, hogy a kommunizmus építésének útja falun a szocialista termelés mindkét formájának — a szovhoznak és a kolhoznak — a fejlesztése és tökéletesítése.

Látnunk kell, hogy az össznépi tulajdon és a szövetkezeti kolhoztulajdon nemcsak különbözik egymástól, hanem fő vonásaiban azonos is, mivel mindkét tulajdonforma a gazdaság egységes szocialista rendszerét képviseli.

Az össznépi tulajdonban levő szocialista vállalatok — a gyá-

rak és üzemek, a vasutak és erőművek — az egész szovjet társadalom, tehát a kolhozparasztság életének is az alapját alkotják. A kolhoztermelés — a szövetkezeti kolhoztulajdon — szintén szerves, létfontosságú része az egész szocialista gazdaságnak.

A kolhoz nemcsak felhasználja az össznépi tulajdonban levő javakat, hanem maga is hozzájárul az egész nép, az egész ország szükségleteinek a kielégítéséhez. A kolhozparasztok aktívan közreműködnek az ország előtt álló feladatok megoldásában, egyre inkább tudatára ébrednek, hogy a kolhozban végzett munka a közös ügy része.

A szocialista tulajdon két formájának egybeolvadása a jövőben nem a kolhoz-szövetkezeti tulajdon szűkülése, hanem társadalmasításának magasabb színvonalra emelkedése következtében, a szocialista állam segítségével és támogatásával megy majd végbe.

A termelőerők és a termelési viszonyok közti ellentmondások a szocializmusban a termelési viszonyok fejlődésének olyan oldalait is érintik, mint az elosztási és csereviszonyok. A termelőerők fejlődésével párhuzamosan fejlődnek az elosztás formái, s emellett megmarad és megszilárdul a dolgozók anyagi érdekeltségének elve. Ennek az elvnek a megsértése fékezi a termelőerők fejlődését, mint ezt szemléletesen bizonyította az, hogy a Szovjetunióban és néhány népi demokratikus országban bizonyos fokig elmaradt a mezőgazdasági termelés több ága, különösen az állattenyésztés.

Így tehát a termelőerők és a termelési viszonyok közti ellentmondásokat bonyolultabbá tehetik és kiélezhetik a gazdasági politika végrehajtásában mutatkozó fogyatékosságok és hibák. Az elosztás gyakorlatában például a szocializmus idején előfordul az egyenlősdi, amikor nem ösztönzik a lelkiismeretesebb és szakképzettebb munkát, másrészt, néha jogosulatlanul nagy szakadék támad a különböző kategóriájú dolgozók munkabérei között. Ez is, amaz is ellentmond a munka minősége és mennyisége szerinti elosztás szocialista elvének. A kommunista párt és a szovjet állam a termelés fejlődése érdekében véget vet ezeknek a fogyatékosságoknak és tökéletesíti az elosztás rendszerét.

A szocializmusban a csereviszonyok ugyancsak ellentmondásba kerülhetnek a termelőerők fejlődésének érdekeivel. Az egyes termékek túlságosan alacsony vagy túl magas árai, egyes árucikkek hiánya vagy fölöslege zavarja a munka szerinti elosztás szocialista elvének következetes keresztülvitelét, tehát fékezi a munka termelékenységének növekedését.

A termelés, az elosztás és a csere társadalmi formáinak tökéletesedése elősegíti az ellentmondásoknak és a növekedés azon nehézségeinek gyorsabb leküzdését, amelyek a szocialista gazdaság fellendülésével, a nép anyagi és kulturális szükségleteinek fejlődésével függnek össze. Csakis a termelés szüntelen fejlődésének alapján lehetséges a szocialista társadalom tagjainak növekvő szükségletei és a szükségletek kielégítésére még nem elegendő anyagi-műszaki bázis közötti ellentmondások megoldása.

A szocialista társadalom kizárja a túltermelési gazdasági válságok lehetőségét, mert a szocialista termelés növekedése a dolgozók anyagi jólétének fokozódását és kulturális színvonaluk emelkedését eredményezi. A termelés bővülését itt a fogyasztás bővülése kíséri. A szocializmus, mint Lenin rámutatott, „tervszerűen szervezi meg a társadalmi termelési folyamatot, hogy ezáltal biztosítsa a társadalom minden tagjának jólétét és mindenirányú fejlődését."[12]

A szocializmusban végbemenő gazdasági fejlődésnek nem az a sajátossága, hogy nincs objektív gazdasági törvényeknek alárendelve, hanem az, hogy mentes a társadalmi termelés spontán fejlődésétől. A szocializmusban megszűnt a termékek uralma a termelők fölött, a társadalmi termelés anarchiáját a termelés tervszerű megszervezése váltotta fel. Engels, a szocializmusra utalva, azt mondotta, hogy amikor a társadalom birtokába veszi a termelési eszközöket, az emberek társadalmi életfeltételeik uraivá lesznek. „Saját társadalmi tevékenységük törvényeit, melyek idáig idegen, rajtuk uralkodó természeti törvényekként állottak velük szemben, az emberek akkor majd teljes szaktudással alkalmazzák s ezzel uralmuk alá vetik."[13]

[12] *Lenin* Művei. 29. köt. 92. old.
[13] *Engels:* „Anti-Dühring". 292. old.

A párt, a szocialista rendszer előnyeire és vívmányaira támaszkodva tudatosan, előre kidolgozott terv szerint, sok évre megszabja a termelés és a népjólét növekedését, a tulajdonformák változását és a társadalmi viszonyok tökéletesítését, a kultúra és a tudomány fejlesztésének távlatait, az új ember formálásának útjait-módjait.

Ez új jelenség a történelemben, amely azt jelenti, hogy a társadalom az igazi szabadság birodalmába vezető útra lépett.

5. A SZOCIALIZMUS KOMMUNIZMUSBA VALÓ ÁTNÖVÉSÉNEK TÖRVÉNYSZERŰSÉGEI

A szocializmus a társadalmi életnek nem változatlan, végső formája. A társadalom a szocializmusban is dialektikusan fejlődik az alacsonyabb rendűtől a magasabb rendű felé. A szocializmus a kommunista társadalmi alakulat első, alsóbb foka. Ezen a szakaszon létrejönnek a társadalmi fejlődés magasabb fokára, a kommunizmusba való átmenet feltételei.

A szocializmusnak és a kommunizmusnak közös társadalmi-anyagi alapja van: a termelési eszközök társadalmi tulajdona, a tervszerűen fejlődő társadalmi termelés, amely biztosítja a társadalom minden tagja szükségleteinek egyre teljesebb kielégítését. A két fok között azonban lényeges különbségek is vannak. A szocializmusban a társadalmi termelés és a munka termelékenysége még nem nőtt oly nagyra, hogy biztosítani lehessen a fogyasztási cikkek bőségét, s a javakat nem a társadalom tagjainak szükségletei szerint, hanem végzett munkájuk szerint osztják el. Ezért a szocializmus szakaszán az emberek közt még megmarad egy bizonyos gazdasági egyenlőtlenség, mivel különbségek vannak szakképzettségükben, nincs egyenlő tehetségük és képességük a munkára, különbség van családjuk nagyságában, s ezért nem egyenlő személyes szükségleteik kielégítését szolgáló jövedelmük sem. A szocializmusban még léteznek bizonyos osztálykülönbségek a munkások és a parasztok között, fennáll a város és a falu, a szellemi és a fizikai munka közti lényeges különbség. A munkások és parasztok kulturális és technikai színvonala még nem érte el a mérnökök és technikusok

színvonalát. Ezzel egyidejűleg azonban egyre inkább felszámolják a város és a falu kapitalizmustól öröklött különbségét, s egyre emelkedik az egész nép kulturális és technikai színvonala.

A kommunizmusban a termelés fejlődése magasabb színvonalat ér majd el, ami lehetővé teszi az anyagi és szellemi javak bőségének elérését, s valamennyi ember szükségleteinek teljes kielégítését. A szocializmusban az elosztás lényegében véve a „mindenki képességei szerint, mindenkinek munkája szerint" elv alapján történik, a kommunizmusban viszont a „mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint" elv válik valóra.

A kommunizmusban, amely a szocialista társadalom fokozatos előrehaladásának célja, eltűnnek a vagyoni egyenlőtlenség és az osztálykülönbségek mindenfajta maradványai, nyoma sem marad a szellemi és a fizikai munka, a város és a falu közti ellentétnek. A szocialista termelés fejlődése idővel arra vezet, hogy a szocialista tulajdon két formája a termelés valamennyi ágát felölelő egységes össznépi tulajdonná olvad egybe.

Az SZKP programjában megtaláljuk a kommunista társadalom mélyenszántó, sokoldalú, tudományos meghatározását:

„A kommunizmus osztály nélküli társadalmi rendszer, amelyben a termelési eszközök egységes köztulajdonban vannak, ahol megvalósul a társadalom valamennyi tagjának teljes társadalmi egyenlősége, ahol az emberek sokoldalú fejlődésével együtt az állandóan fejlődő tudomány és technika alapján nőnek a termelőerők, ahol a társadalmi gazdagság minden forrása teljes bőségben buzog és megvalósul a nagyszerű elv: »Mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint.« A kommunizmus a szabad és öntudatos dolgozók magas szervezettségű társadalma, amelyben megvalósul a társadalmi önigazgatás, a társadalom javára végzett munka mindenki számára elsődleges életszükségletté, felismert szükségszerűséggé válik, képességeit mindenki a leghasznosabban fogja gyümölcsöztetni a nép javára."[14]

A pártnak és a népnek az a fő gazdasági feladata, hogy két

[14] Az SZKP XXII. kongresszusa. 763. old.

évtized alatt megteremtse *a kommunizmus anyagi-műszaki bázisát.*

Ennek eredményeként a Szovjetunió példátlanul hatalmas termelőerőkkel fog rendelkezni, és az egy főre jutó termék előállítása tekintetében az első helyre kerül a világon.

A kommunizmus felső fokának anyagi-műszaki bázisa azokból a folyamatokból alakul ki, amelyek már a szocializmusban kibontakoznak, különösképpen olyan folyamatokból, mint az általános villamosítás, a termelés komplex gépesítése és automatizálása, a népgazdaság kemizálása, új energiaforrások felhasználása, a dolgozók kulturális és műszaki színvonalának emelése, a termelés szervezésének további javítása. A kommunizmus anyagi-műszaki bázisának reális megtestesítői az óriási erőművek, a már felépült vagy épülő automata gépsorok, üzemrészek vagy egész üzemek, amelyek a tudomány és a technika modern vívmányai alapján készülnek. Az anyagi-műszaki bázis nemcsak a fogyasztási cikkek bőségének eléréséhez szükséges termelési színvonalat biztosítja, hanem megteremti a feltételeket a szocialista termelési viszonyok minden oldalának fejlesztéséhez, ahhoz, hogy a szocialista termelési viszonyok fokozatosan kommunista termelési viszonyokká alakuljanak át.

A kommunizmus most születő anyagi-műszaki bázisa átfogja mind az ipart, mind a mezőgazdaságot, mind a várost, mind a falut. A termelőerők fejlettségét tekintve a falu egy szintre kerül a várossal. A mezőgazdasági munka az ipari munka egyik válfaja lesz.

Kolhozaink, különösen a legjobb kolhozok, már most hatalmas gépparkkal — traktorokkal, kombájnokkal, gépkocsikkal, különféle mezőgazdasági gépekkel — rendelkeznek. Saját gépjavító üzemeket építenek, egyre általánosabban felhasználják a villamos energiát a termelésben és a mindennapi életben. Ahogy változik a munka jellege, úgy változik a paraszt arculata is. A paraszt szakmunkássá válik, kulturális és műszaki színvonala tekintetében közeledik a munkáshoz.

A továbbiakban a termelőerők fejlődésének és a közös kolhozvagyon növekedésének arányában a kolhoztulajdon egyre inkább az össznépi tulajdon színvonalára emelkedik. Növekedni

fog a kolhoztermelés fejlődésének alapját képező oszthatatlan alap. A társadalmi kolhoztermelés egyre teljesebben átfogja a mezőgazdaság minden ágát, növekszik a kolhoztermelés társadalmasításának színvonala, bővülnek a kolhozok közötti termelési kapcsolatok. A mezőgazdaság villamosításának fejlődésével, a termelés gépesítésével és automatizálásával összefüggésben végbemegy majd a kolhozok termelési eszközeinek egyesülése, sajátos összeolvadása az állami, össznépi termelési eszközökkel. Minél gyorsabban fognak fejlődni a szocialista mezőgazdaság termelőerői, annál gyorsabban tűnik el az össznépi és a kolhoztulajdon közötti különbség.

A kommunizmus felépültével a város és a falu közötti lényeges különbségek teljesen megszűnnek; a falu társadalmi, gazdasági, jóléti és kulturális tekintetben a város színvonalára emelkedik; a munkások és a kolhozparasztok közötti határok elmosódnak.

A szellemi és a fizikai munka közötti lényeges különbségek így fognak megszűnni: *1. a munka jellegének a termelés komplex gépesítése és automatizálása révén való megváltoztatásával; 2. a dolgozók kulturális és műszaki színvonalának emelésével, az oktatás és a termelőmunka összekapcsolásával.*

Az SZKP programja abból indul ki, hogy az automatizálás és a komplex gépesítés adja az anyagi alapot ahhoz, hogy a szocialista munka fokozatosan kommunista munkává változzék. A program gondos tudományos számítások alapján feltárja az ország villamosításának, az automatizálás és a komplex gépesítés fejlődésének grandiózus távlatait. A villamosenergia-termelés például kilenc-tízszeresére nő, az automata és félautomata gépsorok termelése pedig több mint hatvanszorosra emelkedik. „Az új technika fejlődését arra használják fel — olvassuk az SZKP programjában —, hogy lényegesen javítsák és megkönnyítsék a szovjet ember munkafeltételeit, megrövidítsék a munkanapot, és kedvezőbb életkörülményeket teremtsenek, kiküszöböljék a nehéz fizikai munkát, majd általában a szakképzettséget nem igénylő munkát."[15]

[15] Ugyanott, 767. old.

A szocializmus sikeresen megoldja azt a feladatot — amely a kapitalizmus számára megoldhatatlan —, hogy minden fizikai dolgozó kulturális és műszaki színvonalát a szellemi dolgozók színvonalára kell emelni.

A Szovjetunióban már most a munkások 40 százaléka és a kolhozparasztok több mint 23 százaléka végzett közép- vagy főiskolát. A következő húsz évben a társadalom tagjainak túlnyomó többsége szerez középiskolai, középfokú szakiskolai vagy főiskolai végzettséget. Megemlítjük, hogy az elmúlt húsz év alatt, 1939-től 1959-ig, a háború előtti feszült helyzetben, a háború és a háború utáni helyreállítás nehéz éveiben a főiskolai és középiskolai végzettségű dolgozók százalékaránya a három és félszeresére nőtt.

A közoktatás rendszerének az utóbbi években végrehajtott átszervezése megerősítette az iskola kapcsolatát az élettel, a termeléssel, megkönnyítette annak a feladatnak a megoldását, hogy kommunista öntudattal rendelkező és kiválóan képzett, fizikai és szellemi munkára egyaránt képes embereket neveljünk. Ez nem a szokásos iskolareform volt, amely csak az oktatási módszerekre vonatkozik. Az iskola átszervezése nagy társadalmi reformot jelent; mert az oktatás és a termelőmunka összekapcsolásán alapuló köznevelés elősegíti az egyik legfontosabb társadalmi problémának, a szellemi és a fizikai munka közötti lényeges különbségek megszüntetésének a megoldását.

A közoktatás szocialista rendszere lehetővé teszi, hogy az ifjúság — az iskola elvégzése után — és a felnőtt lakosság a termelésben végzett munkáját összekapcsolhassa az egyéni hajlamainak és a társadalom szükségleteinek megfelelő további tanulással és művelődéssel. „A tudomány és a technika rohamos fejlődésére való tekintettel — mondja az SZKP programja — állandóan tökéletesíteni kell a szakmai-technikai képzés és a termelési oktatás rendszerét, hogy a termelésben dolgozók szaktudásuk mellett gyarapítsák társadalom- és természettudományi ismereteiket, szerezzenek mérnöki, technikai, agronómiai, orvosi vagy egyéb szakismereteket."[16]

[16] Ugyanott, 818. old.

A munkások és a kolhozparasztok, miközben emelik kulturális és műszaki színvonalukat, elsajátítják és irányítják a modern technikát, egyre nagyobb számban tevékenykednek aktívan a társadalmi és állami élet különböző területein, köztük a tudomány és a kultúra területén.

A munkások és a kolhozparasztok kulturális és műszaki színvonalának emelkedése révén megszűnnek a kultúra, a tudomány és a különböző ismeretek elsajátításában még meglevő nagy különbségek. Magában a termelési folyamatban megy végbe a fizikai és a szellemi munka szerves összekapcsolódása.

A termelés automatizálása, a munka termelékenységének fokozódása, a munkanap megrövidülése, valamint a dolgozók kulturális fejlődése biztosítja képességeik mindenoldalú kibontakozását, s ennek következtében megszűnik a dolgozók kényszerű kötöttsége egyvalamely foglalkozáshoz. Az általános politechnikai oktatás lehetővé teszi, hogy az emberek hajlamaik szerint szabadon válasszák meg munkájukat.

A kommunizmus a munkásosztály harcának végső célja, a dolgozó tömegek eszménye, a világ legjobb és legigazságosabb társadalma. Miért nem lehet akkor rögtön megvalósítani ezt a legigazságosabb társadalmi rendet, a kommunizmust? Azért, mert nem cselekedhetünk önkényesen, a társadalmi fejlődés törvényei ellenére. A szocializmusból a kommunizmusba való átmenet törvényszerű folyamat, amelyet nem lehet önkényesen megsérteni, és a társadalom nem kerülheti meg a fejlődés szocialista szakaszát.

A munka szerinti elosztás szocialista elve annak elismeréséből indul ki, hogy a szocializmus időszakában lehetetlen az egyenlő elosztás. Az egyenlősdi igazságtalan elosztásra vezetne: a rossz és a jó munkás egyforma részt kapna. Az emberek nem éreznének anyagi ösztönzést arra, hogy emeljék a munka termelékenységét, több terméket állítsanak elő, tökéletesítsék a termelés technikáját.

A szocializmusban az emberek milliói számára a munka már létszükségletté, a becsület ügyévé és erkölcsi kötelességgé vált. Az a feladat, hogy a kommunizmusba való átmenet folyamán *minden* emberben kifejlesszük a munkához mint elsőrendű lét-

szükséglethez való kommunista viszonyt, az alkotó munka örömét. A szocializmusban, ahol még sok a nehéz, alacsony termelékenységű munka, korántsem mindenkinél fejlődhetett ki a munkához való kommunista viszony. A tőkés rendet felváltó társadalomban, amely a kommunizmushoz képest gazdaságilag még nem teljesen érett, amely még sok kapitalista maradványt hordoz a gazdaságban és a tudatban, az emberek még nem készültek fel arra, hogy teljes erejükből és képességükből, a munka mértékének és a fogyasztás mértékének társadalmi ellenőrzése nélkül dolgozzanak. Lenin ezt mondta: „Addig, amíg a kommunizmus »felsőbb« foka be nem következik, a szocialisták azt követelik, hogy a társadalom és az *állam* a *legszigorúbban* ellenőrizze a munka mértékét és a fogyasztás mértékét . . ."[17]

A szocializmusban a termelés még nem emelkedik olyan színvonalra, hogy minden ember szükségleteit teljesen ki lehessen elégíteni. A kommunizmusba való átmenet csupán azzal a feltétellel mehet végbe, ha felülmúljuk a fejlett kapitalista országok termelési színvonalát, ha elérjük a munka új, a kapitalizmusénál sokkal magasabb termelékenységét.

A szocializmus és a kommunizmus között nem emelkedik fal, amely elválasztaná egymástól a társadalmi fejlődés e szakaszait. A szocializmusból a kommunizmusba való átmenet egy és ugyanazon társadalmi-gazdasági alakulat keretein belül végbemenő fejlődés. A kommunizmus a szocializmusból fejlődik ki, ennek egyenes folytatása.

Helytelen lenne azt hinni, hogy a kommunizmus egyszerre csak megjelenik. A Szovjetunió már a kommunizmus általánosan kibontakozó építésének időszakába lépett, amikor létrejönnek a kommunizmus összes anyagi és szellemi előfeltételei.

Már most egyre jobban kifejlődnek a munka kommunista formái.

A kommunizmus elveinek a termelés területén végbemenő fejlődésében óriási szerepet játszanak a kommunista munkabrigádok, amelyek egyre szélesebb körben terjednek el. E mozgalom legfőbb vonása a harc azért, hogy a munka termelékeny-

[17] *Lenin* Művei. 25. köt. Szikra 1952. 504. old.

sége magasabb legyen mint a fejlett kapitalista országokban. E cél megvalósításának alapja az elvtársi verseny és kölcsönös segítségnyújtás a korszerű technika alkalmazásában. Jellemző, hogy a kommunista munkabrigádok a munkásoknak a termelésben játszott élenjáró szerepét összekapcsolják kulturális és technikai színvonaluk emelésével, a társadalmi életben tanúsított aktivitásukkal, és az emberi együttélés alapvető szabályainak példás betartásával.

A szocializmusban megszületnek a lakosság szükségletei kielégítésének olyan társadalmi formái, mint a közétkeztetés, a bentlakásos iskolák, az óvódák, a bölcsődék. Az anyagi és kulturális javak jelentős és egyre nagyobb részét a végzett munka mennyiségétől és minőségétől függetlenül — vagyis ingyen — osztják el a társadalom tagjai között. A társadalom nagy összegeket fordít az állampolgárok ingyenes oktatására és gyógyítására, nyugdíjra, családi pótlékra, az állampolgárok által térítésmentesen használt klubok, könyvtárak fenntartására. A továbbiakban a társadalomnak az állampolgárok társadalmi ellátására fordított kiadásai növekedni fognak. A társadalmi fogyasztási alap ezen részének növekedése fontos feltétele annak, hogy fokozatosan áttérjünk az elosztás kommunista elvére.

Már a szocializmus is óriási lépést jelent előre a kapitalizmushoz képest a társadalmi viszonyokban, megteremti a szocialista egyenlőséget. Ez azonban még nem teljes egyenlőség, ami azzal függ össze, hogy a gazdasági fejlettség színvonala nem kielégítő, és megvannak még a társadalom osztályokra tagozódásának maradványai.

A kommunista társadalomban minden ember helyzete egyenlő, egyforma lesz. Az egységes kommunista tulajdonforma létrejöttével a társadalom minden tagjának egyforma lesz a viszonya a termelési eszközökhöz, kialakul a teljes egyenlőség az elosztásban. Mindenki annyit kap az anyagi és a kulturális javakból, amennyire szüksége van az egészséges, tartalmas élethez és az alkotó tevékenységhez.

A társadalom minden tagjának egyforma lehetősége lesz arra, hogy képezze magát, és a társadalom érdekeinek figyelembevételével szabadon válassza meg foglalkozását és szakképzettsé-

gét. A munka jellegének megváltozása, a szakképzettséget nem igénylő foglalkozási ágak megszűnése egyenlő feltételeket teremt minden embernek a munkára. Eltűnik továbbá a férfi és a nő közötti tényleges egyenlőtlenség minden maradványa, amely a régi életforma csökevényeivel és a házi munka terheivel kapcsolatos.

A kommunista egyenlőség nem egyik pillanatról a másikra jön létre valamilyen távoli időpontban, hanem a kommunizmus általánosan kibontakozó építése közben alakul ki. A társadalmi gazdagság növekedésével csökkenni fog a magasabb és az alacsonyabb bérek közti különbség. A Szovjetunióban a szakképzettséget nem igénylő munkát szakmunkával váltják fel, ezért már a következő évtizedben megszűnik az alacsony fizetésű munkások és alkalmazottak kategóriája. Gyorsan fognak növekedni a társadalmi fogyasztási alapok, ami közvetlenül a kommunista elosztáshoz vezet. Az egyenlő elosztáshoz azonban a társadalom nem az egyenlősdi alapján jut el, hanem úgy, hogy a társadalmi alapok növekedését helyesen összekapcsolja az anyagi érdekeltséggel, a munka szerinti bérezéssel.

A szocializmusból a kommunizmusba való átmenet tehát állandó, fokozatos folyamat, amelyben a jövő elemei összefonódnak a jelennel.

A Szovjetunióban például már a közeljövőben megvalósítható minden ember szükségleteinek ésszerű keretek között való kielégítése. De ez még nem a kommunizmus építésének befejezése. Az embereket ugyanis fel kell készíteni arra, hogy önként dolgozzanak képességeik szerint a társadalom javára. Egy bizonyos időszakban tehát a szükségletek teljes kielégítését össze kell kapcsolni a munkateljesítmény értékelésével. Ez azt jelenti, hogy már megteremtjük a fogyasztási cikkek bőségét és teljesen kielégítjük minden ember ésszerű szükségleteit, de az elosztás egy ideig még attól fog függeni, hogy az emberek mennyi munkát végeztek.

A szocializmus fokozatosan nő át a kommunizmusba, de ez nem lassú mozgás. Éppen ellenkezőleg, ez az átnövés feltételezi a termelőerők és a kultúra rohamos fejlődését, igazi forradalmi ugrást követel a termelés, a tudomány és technika fejlődésében.

A szocializmusnak a kommunizmusba való fokozatos átnövése azt jelenti, hogy először, hosszabb-rövidebb idő alatt megy végbe a kommunizmus alsó fokáról felsőbb fokára való átmenet anyagi feltételeinek és szellemi előfeltételeinek előkészítése; másodszor, ez az átmenet nem egyik társadalmi rendnek a másikkal való erőszakos felváltása révén megy végbe, hanem úgy, hogy a társadalom egy és ugyanazon alapja — a termelési eszközök társadalmi tulajdona — szervesen átfejlődik magasabb lépcsőfokára. A szocializmusból a kommunizmusba való átmenet folyamatában a termelés fejlődése alapján egyre nagyobb lesz a dolgozók anyagi jóléte. A szocializmus kommunizmusba való átnövésének törvényszerű folyamata meggyorsítható a termelés magas fokú fejlődésének segítségével. A kommunizmus magasabb fokára való átmenet akkor történik meg, amikor a munka mindenki számára elsőrendű életszükségletté válik, s létrejön az anyagi és szellemi javak bősége. Ekkor a társadalom elérkezik a kommunizmus elvének: a „mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint" elvének teljes megvalósításához.

A szocializmusba való forradalmi átmenet, majd a szocializmus fokozatos átfejlődése a kommunizmusba — íme, ez minden ország fejlődésének közös útja. A szocialista világrendszer léte lehetővé tette, hogy a szocialista országok közös frontban haladjanak a kommunizmus felé. E közös fejlődés alapja a szocialista országok együttműködése és kölcsönös segítsége.

Mivel az egyes országokban nem egy időben zajlott le a szocialista forradalom, és nem egyforma a gazdasági és a kulturális fejlettség színvonala, ezért az egyes országok nem egy időben fejezik be a szocializmus építését, nem egy időben lépnek a kommunizmus általánosan kibontakozó építésének időszakába. De nem szabad úgy elképzelnünk, hogy az egyik szocialista ország eljuthat a kommunizmushoz, megvalósíthatja a termelés és az elosztás kommunista elveit, más szocialista országok pedig valahol messze elmaradnak a szocialista társadalom építésének kezdeti szakaszain. A marxizmus—leninizmus elmélete és a gyakorlati tapasztalat azt bizonyítja, hogy a szocialista országok, sikeresen kihasználva a szocialista rendben rejlő lehetőségeket, töb-

bé-kevésbé egyidejűleg, egy történelmi korszakon belül térnek majd át a kommunista társadalom felső fokára. Ez a szocialista világrendszerre jellemző új, történelmi törvényszerűség.

Lenin, amikor felrajzolta a szocialista társadalom fejlődésének távlatait, kimondta és megindokolta azt a tételt, hogy a szocialista országok segítségével bizonyos, a múltban elmaradott országok a fejlődés kapitalista szakaszának megkerülésével térhetnek át a szocialista rendre, majd meghatározott fejlődési fokokon keresztül a kommunizmusra. Az élet nagyszerűen igazolta ezt a lenini eszmét. Amikor Oroszországban végbement a szocialista forradalom, az ország keleti vidékein számos nemzet még a kapitalizmus előtti viszonyok között élt, vagy éppen csak megkezdte a kapitalizmusra való áttérést. A fejlettebb szocialista nemzetek, különösen a szocialista orosz nemzet segítségével ezeknek a népeknek sikerült úgy áttérniük a szocializmusra, hogy elkerülhették a kapitalista fejlődés összes szenvedéseit. Ma pedig látjuk, hogy több népi demokratikus ország, ahol a közelmúltban túlsúlyban voltak a kapitalizmus előtti viszonyok, a szocialista világrendszer segítségével és támogatásával sikeresen fejlődik a szocializmus útján.

A szocialista országok kétségkívül közös frontban haladnak majd a kommunizmushoz, jóllehet fejlődésük színvonalában bizonyos időszakban megmaradhatnak bizonyos különbségek. Egyes országokban a kommunizmus hajtásai korábban, más országokban kissé később jelennek meg és indulnak fejlődésnek, de a kommunista társadalom kifejlődése egészében véve nem mehet végbe részletekben, különböző időszakokban. A társadalomban, éppúgy mint a természetben, bizonyos általános törvényszerűségek működnek. Ott, ahol korábban olvad el a hó, hamarabb hajt ki a növényzet. De a tavasz — tavasz, az élet nap mint nap mindenütt elragadja, ami az övé, s a növénytakaró gyorsan kiegyenlítődik. A szocializmus kommunizmusba való átnövése a szocialista világrendszerben ugyanilyen törvényszerű folyamat, amelyet nem lehet elkerülni, amint az időt sem állíthatjuk meg, és nem is hajthatjuk előre.

A szocialista országok közös frontban történő haladása a kommunizmus felé feltételezi gazdasági alapjuk megerősödését. A

fejlődés során egymás után dőlnek majd le azok a sorompók, amelyek a kapitalizmusban elválasztották egymástól ezeket az országokat. A fejlődés afelé halad, hogy létrejön az összes nemzet dolgozói által közös terv alapján irányított egységes világgazdaság.

A szocialista világgazdasági rendszer további növekedése és izmosodása során a szocialista országok egyre sikeresebben fognak fejlődni, s ily módon gyorsított ütemben jönnek létre minden szocialista országban a kommunizmus alsó fokáról a kommunizmus felső fokára való áttérés előfeltételei.

A szocialista gazdasági rendszerben a tervszerű, arányos fejlődés törvénye működik, s ennek következményeképp a különböző országok gazdasági és kulturális fejlődésének színvonalában mutatkozó szakadék egyre kisebb lesz, és viszonylag rövid idő alatt kiegyenlítődik az összes szocialista ország gazdasági és kulturális fejlődése.

Tudjuk, hogy a kapitalizmusban a különböző országok gazdasági és kulturális fejlődésének színvonala nem egyenlítődik, nem is egyenlítődhet ki. Az imperializmus feltétlen törvénye a gazdasági és politikai fejlődés egyenlőtlensége. A kapitalista világban egyes országok messze előretörnek, és elnyomják más országok fejlődését, amelyeket hosszú időn át elmaradottságra kárhoztatnak, úgyhogy egyes országok a fejlődésükben elmaradott és függő országok kegyetlen kizsákmányolása és kirablása árán haladnak előre.

A szocialista világrendszer óriási fölénye abban áll, hogy benne már nem érvényesül a gazdasági és politikai fejlődés egyenlőtlenségének törvénye, s mentes marad mindazoktól a károktól és hibáktól, amelyek ebből a törvényből származnak.

A szocialista rendszerhez tartozó országok egymás közti viszonyai a kölcsönös segítségnyújtás és a testvéri együttműködés alapján épülnek. A szocializmus és a kommunizmus építésének érdekei megkövetelik minden szocialista országtól, hogy a saját népgazdasága megszilárdítására és fejlesztésére tett erőfeszítéseit kapcsolja össze az egész szocialista baráti közösségen belüli gazdasági együttműködés megszilárdítására és kibővítésére tett erőfeszítésekkel. A szocialista országok gazdaságának fellendí-

tése és színvonalának kiegyenlítése elsősorban úgy érhető el, ha minden ország a legteljesebben kihasználja a maga belső erőforrásait és lehetőségeit, s egyszersmind hatékonyan felhasználja a szocialista világrendszer előnyeit. A korábban elmaradt országok gyors fejlődése sietteti az egész szocialista világrendszer előrehaladását. A termelőerők gyors ütemű fejlődése a szocializmus általános törvényszerűsége, amelyet ma már a szocialista világrendszer valamennyi országának a tapasztalatai megerősítenek.

A TÁRSADALOM ALAPJA ÉS FELÉPÍTMÉNYE

Mint az előző fejezetekben kimutattuk, Marx azáltal, hogy a társadalmi viszonyok összességéből a termelési, a gazdasági viszonyokat emelte ki elsődlegesként, feltárta a társadalom történetében érvényesülő törvényszerűséget. A termelési viszonyok alkotják a termelési mód egyik oldalát, a társadalmi termelőerők fejlődésének formáját. Egyúttal belőlük tevődik össze az a gazdasági alap, amelyre a társadalom eszméi és politikai, jogi, valamint egyéb intézményei épülnek.

A jelen fejezetben áttekintjük a politikai, jogi, filozófiai, vallási, esztétikai, erkölcsi eszmék és a nekik megfelelő intézmények összefüggését a gazdasági viszonyokkal. Tisztázzuk, miért tekinti a történelmi materializmus a termelési viszonyok összességét a társadalom alapjának, a politikai, jogi, ideológiai formákat, intézményeket és viszonyokat (állam, jog, erkölcs, vallás, filozófia, művészet) pedig felépítménynek. Megvizsgáljuk, hogy az alap és a felépítmény milyen kölcsönhatásban vannak egymással, hogy mi a felépítmény szerepe a társadalom fejlődésében.

1. A TÁRSADALOM ALAPJÁNAK ÉS FELÉPÍTMÉNYÉNEK FOGALMA. AZ ALAP MEGHATÁROZÓ SZEREPE A FELÉPÍTMÉNY VISZONYLATÁBAN

Ezek a fogalmak: „alap" és „felépítmény", a társadalom gazdasági rendje, valamint a társadalom eszméi és intézményei között fennálló reális összefüggést, viszonyt fejezik ki, ugyanakkor kifejezésre juttatják az eszmék és intézmények változásának törvényeit is. Marx, amikor az alap és a felépítmény fogalmát használta, és elemezte minden társadalmi alakulat szerkezetét, a

társadalmat mintegy épülethez hasonlította: a társadalomnak alapja van, amelyen a társadalmi eszmékből álló felépítmény emelkedik. Mint a továbbiakban látni fogjuk, a társadalomban az alap és a felépítmény között korántsem olyan egyszerű viszony áll fenn, mint valamely közönséges épület különböző részei között.

A való életben a gazdasági viszonyok szorosan összefonódnak a politikai, a jogi, az életviszonyokkal, a családi, nemzeti, vallási, erkölcsi és egyéb viszonyokkal. Nézzük például a nemzetet vagy a családot. A nemzetet a nyelv, a gazdasági élet, a terület, a lelki alkat és a kultúra közössége jellemzi. A nemzetek a burzsoá társadalomban két ellentétes osztályból — a burzsoáziából és a proletariátusból — állnak. A családban megtalálhatók a családtagok között a mindennapi gazdasági életben, a munkában kialakult viszonyok, a jogi, erkölcsi és egyéb viszonyok elemei. A tudományos absztrakció óriási erejére volt szükség ahhoz, hogy Marx a társadalmi viszonyok bonyolult hálózatából kiemelje a termelési, a gazdasági viszonyokat mint elsődleges és alapvető viszonyokat, s megállapítsa, hogy tőlük függnek az ideológiai viszonyok.

A társadalom alapja magában foglalja azoknak a gazdasági viszonyoknak az összességét, amelyek az emberek között az anyagi termelés és életük újratermelése folyamatában alakultak ki; ide tartoznak elsősorban a termelési eszközök tulajdonviszonyai, a különböző társadalmi csoportok, osztályok közti gazdasági viszonyok, valamint a termelési eszközök tulajdonviszonyaitól függő elosztási és csereviszonyok.

Az emberek termelési viszonyai, amelyek a társadalom gazdasági alapját alkotják, anyagi jellegűek: objektíve, az emberek tudatán és akaratán kívül, attól függetlenül léteznek; az anyagi termelési folyamatban alakulnak ki, és közvetlenül a termelőerők fejlődésének befolyására változnak meg. A gazdasági viszonyok a termelőerők fejlődésének formáit alkotják, és a termelőerők fejlődése határozza meg őket, de ugyanakkor a gazdasági viszonyok határozzák meg az egész felépítményt. „... A társadalom mindenkori gazdasági szerkezete — írta Engels — az a reális alap, amelyből minden egyes történelmi korszak jogi

és politikai intézményeinek, valamint vallási, filozófiai és egyéb szemléleti módjának egész felépítménye végső fokon magyarázandó."[1] A társadalom felépítménye a társadalmi élet gazdasági tartalmának ideológiai, politikai és jogi formája.

A társadalom felépítményéhez tartoznak az összes társadalmi eszmék és a nekik megfelelő intézmények: az állam, a jog, a politikai pártok, a politikai eszmék, az erkölcs, a művészet, a filozófia, a vallás, az egyház stb. Mindezekben a különböző társadalmi jelenségekben az a közös, hogy az adott társadalom gazdasági rendje alapján emelkednek, ez a rend határozza meg őket, ennek a rendnek termékei és visszatükröződései. Ez indokolttá teszi, hogy mindezeket az előbb említett jelenségeket úgy tekintsük, mint bizonyos közös fejlődési törvényeknek alávetett társadalmi jelenségek egységes, kölcsönösen összefüggő rendszerét.

A felépítményhez tartozó mindegyik jelenségnek megvannak a maga sajátszerű fejlődési törvényszerűségei, és mindegyikük az alaptól való általános függőségének keretein belül viszonylagosan önálló. A felépítmény különböző részei — az állam, a jog, az ideológia különféle formái (filozófia, erkölcs, művészet, vallás) — különböző módon függnek össze az alappal és egymással, s állandó kölcsönhatásban vannak. A felépítmény egyes részei — például az állam és a jog, a politikai szervezetek és a politikai ideológia — közvetlenül összefüggnek a társadalom gazdasági rendjével, más részei viszont — például a filozófia, a művészet, a vallás — távolabb vannak az alaptól, és közvetve függnek össze vele.

E különbségek ellenére a felépítmény mindegyik része a társadalom gazdasági rendjét tükrözi vissza, és a gazdasági rend meghatározó hatására változik.

Az államot például a társadalom uralkodó osztálya hozza létre, érdekeinek megvédelmezése és az ellenséges osztályok elnyomása céljából. Az osztályok azonban, s így az állam is, a társadalom gazdasági fejlődésének termékei.

A társadalom különböző osztályainak és azok pártjainak az

[1] *Engels:* „Anti-Dühring". 28. old.

államhatalomhoz — az uralkodó osztály eszközéhez — való viszonya *politikai* viszony. A politikai rend mint e viszonyok összessége a gazdasági rend származéka, a társadalom *politikai felépítménye.* A kapitalizmusban a burzsoázia a gazdaságilag uralkodó osztály. A burzsoázia a tőkés gazdasági rend védelme céljából létrehozza a maga burzsoá államát, kidolgozza és rákényszeríti a társadalomra a maga politikai és egyéb ideológiáját, s ezáltal mind politikai, mind pedig szellemi, ideológiai tekintetben uralkodó osztállyá válik.

A munkásosztályt, a kizsákmányolt dolgozó tömegeket a burzsoá társadalomban nemcsak gazdasági, hanem politikai és ideológiai elnyomás is sújtja.

Nézzük a jogot, a jogi viszonyokat, vagyis a *jogi felépítményt.* Minden társadalomban uralkodó *jog* elsősorban a tulajdonviszonyokat rögzíti. Ez a vagyonjog vagy tulajdonjog szerepe. Az államjog és a tulajdonjog az egész társadalomra nézve kötelező törvények és jogi normák megalkotása révén az adott osztály gazdasági és politikai uralmát rögzíti. Az uralkodó osztály az államhatalom felhasználásával életbe lépteti a maga törvényeit és rendjét, létrehozza azokat az intézményeket vagy szervezeteket (katonai, bírói, büntetésvégrehajtói, ideológiai intézmények vagy szervezetek), amelyek őrködnek az uralkodó osztály számára előnyös törvények és rend betartásán.

Nézzük például a politikai pártot. A párt az osztály élenjáró része, és az osztály érdekeit védelmezi: a pártba olyan emberek tartoznak, akiket a társadalom gazdasági rendje által létrehozott, meghatározott osztályok érdekei, eszméi és céljai vezérelnek. Így például a kommunista pártnak, a munkásosztály élcsapatának ideológiai alapja a marxizmus—leninizmus tanítása; minden kommunista pártot egységes program, elmélet és taktika, az akarat és a cselekvés egysége forraszt egybe; a párt tagjai közti viszonyok ideológiai jellegűek, de a kommunista párt nem jöhetett volna létre, nem állhatna fenn és nem harcolhatna, ha nem léteznék a munkásosztály.

A marxizmus a társadalmi viszonyok összességének tudományos, materialista szemléletével kimutatta, hogy „a társadalmi viszonyok anyagi és ideológiai viszonyokra oszlanak. Ez utób-

biak csupán felépítményét jelentik az előbbieknek..."[2] Az anyagi viszonyok az *elsődlegesek*, a *meghatározók*, az ideológiai viszonyok pedig belőlük *leszármazottak*.

Az idealisták igyekeznek megcáfolni a marxizmusnak azt a tételét, hogy a gazdasági alap elsődleges, a társadalmi eszmék, a politikai és jogi intézmények pedig másodlagosak. Az idealista szociológia lényegében véve az eszméket, a tudatot, a társadalom szellemi és politikai életét tekinti alapnak, a gazdasági életet pedig a szellemi és politikai élet származékának. Az idealista szociológus tudatában a társadalmi élet valóságos jelenségei fejük tetejére állítva jelennek meg, mint a fényképlemezen.

Más, eklektikusan gondolkodó szociológusok szerint a gazdaság, a politika és az ideológia önálló, egyenrangú tényezők, amelyek kölcsönhatásban vannak egymással, de egyikük sem meghatározó, alapvető tényező. Mivel eklektikus gondolkodók, kitérnek az elől a kérdés elől, hogy mi a társadalmi élet különböző oldalai között fennálló kölcsönhatás alapja.

R. Angell amerikai szociológus például azt állítja, hogy minden társadalmi változás fő ereje az erkölcs. Egyúttal azt feltételezi, hogy elmélete megszabadítja a szociológiát „a dogmatikus álláspontól azzal kapcsolatban, hogy a történelemben az anyagi vagy az eszmei tényező-e az elsődleges". Angell azonban az efféle okoskodással nem a marxizmust, hanem önmagát üti agyon. Hiszen azzal, hogy minden társadalmi változás fő erejének az erkölcsöt tekinti, már elismerte, hogy az erkölcs — amely kétségtelenül eszmei tényező — az elsődleges és meghatározó. Angell elveti és „dogmatikusnak" nevezi azt az álláspontot, amely szerint meg kell mutatni, melyik tényező az elsődleges és meghatározó, s egyúttal előhozakodik az erkölcsre ható különböző okok vagy tényezők kölcsönhatásának eklektikus elméletével. Ezek a tényezők, mondja: *a)* a természeti tényezők; *b)* a technológia fejlődése; *c)* az adott társadalomra más társadalom által gyakorolt erkölcsi nyomás; *d)* az erkölcsi értékek kölcsönhatása.

Természetesen a felsorolt okok egyike-másika ilyen vagy amolyan hatással van az erkölcsre. Ámde ezek a tényezők

[2] *Lenin* Művei. 1. köt. 149. old.

együttvéve sem tudják megmagyarázni, miért mások, sőt ellentétesek a különböző korokban uralkodó erkölcsi normák. Miért van az, hogy az Egyesült Államokban az atom- és egyéb háború hirdetését teljesen erkölcsösnek tekintik, s a kormánykörök nem büntetik meg, hanem tisztelik a háborús uszítókat, a szocialista társadalomban viszont a háború hirdetése bűncselekménynek és feltétlenül erkölcstelen tettnek számít? Miért van az, hogy az Egyesült Államokban a négerek megkülönböztetésének, sőt lincselésének évszázados hagyományai vannak, míg a szocialista társadalomban minden faj és minden nép egyenjogú?

Az idealista elméletek még kevésbé tudják megmagyarázni, miért van az, hogy egy és ugyanazon társadalomban, például a kapitalizmusban, néhány általánosan elfogadott erkölcsi normán kívül ténylegesen két, egymással szemben álló erkölcs létezik: amit a kapitalisták igazságosnak és természetesnek tartanak, az a dolgozók szemében igazságtalan és természetellenes. A burzsoá erkölcs igazolja és védelmezi a tőkés tulajdont, a munkások kizsákmányolását, a kizárásokat, a munkabér csökkentését, de elítéli a munkások sztrájkjait. A proletár, kommunista erkölcs ezzel szemben tagadja a termelési eszközök tőkés tulajdonát és a kizsákmányolást. Ennek okai nem az eszmékben keresendők, hanem a burzsoázia és a proletariátus helyzetében, a kapitalizmus gazdasági rendjében. Az idealista elméletek, akárcsak a „tényezők" eklektikus „elmélete", megkerülik és eltussolják a szociológiának ezekre a lényegbevágó kérdéseire adandó választ.

Az idealista szociológia azt állítja, hogy a jog teremti a gazdasági viszonyokat, határozza meg a társadalom fejlődését, a társadalmi változásokat, s hogy a törvényhozók, bírák és kormánytisztviselők e változások tudatos vagy öntudatlan létrehozói, mivel hatalmuk következtében, a társadalom többségének szentesítése nélkül törvényeket alkothatnak és alkalmazhatják azokat.

Miért alkottak a törvényhozók a feudális társadalomban olyan törvényeket, amelyek a jobbágyokat jogfosztottságra kárhoztatták? Miért tekintették igazságosnak ezeket a törvényeket, s miért van az, hogy az összes polgári forradalomban a feudális rendi törvényeket, mint igazságtalanokat, eltörölték? Miért változtatták fel a szocialista társadalomban a burzsoá társadalom tör-

vényeit új, szocialista törvények? Ezekre a kérdésekre az idealista szociológia nem tud tudományosan megalapozott feleletet adni.

A jog és a politikai hatalom történelmi jellegű. Nem voltak meg és nem is lesznek meg mindig a társadalomban. Az államhatalmat, valamint azt a jogot, hogy a lakosság többségének jóváhagyása nélkül alkossák meg és értelmezzék a törvényeket, a rabszolgatartó, a feudális és a burzsoá társadalomban egyaránt ténylegesen az uralmon levő kizsákmányoló osztályok gyakorolják. Ezek az osztályok a társadalom meghatározott gazdasági rendjének termékei. A társadalom jellegét tehát nem a jog, hanem a gazdasági rend határozza meg, s a jog csak a gazdasági rend terméke, visszatükrözése. Ez nem zárja ki azt, hogy a jog hatással van a maga gazdasági alapjára, s aktív szerepet tölt be a társadalmi változásokban és átalakulásokban.

A felépítményben történő változások alapvető oka a társadalom gazdasági rendjének, alapjának megváltozása, amely akkor megy végbe, amikor az adott termelési viszonyok közt kifejlődött termelőerők ellentmondásba kerülnek a termelési viszonyok egész rendszerével. A társadalom egyik gazdasági alapjának másik alappal való felváltása arra vezet, hogy gyorsabban vagy lassabban alapvető változás, fordulat következik be az egész hatalmas társadalmi felépítményben.

Amikor a rabszolgatartó gazdasági rendet felváltotta a feudális rend, ez arra vezetett, hogy a rabszolgatartó társadalom felépítményét a feudális társadalom felépítménye — a feudális állam, a feudális jog, a feudális ideológia — váltotta fel. Később, midőn a feudális gazdasági rend történelmileg túlélte önmagát, s a XVII—XIX. század folyamán egyik országban a másik után a kapitalizmus lépett a helyébe, a gazdasági fordulat nyomán a felépítményben is fordulat következett be. A kapitalizmus gazdasági alapján új politikai, jogi és ideológiai felépítmény emelkedett, mégpedig: a burzsoá állam és jog, a burzsoá demokrácia a parlamentekkel és a politikai pártokkal, a burzsoá erkölcs, irodalom, művészet, filozófia, amelyek a maguk sajátos eszközeivel mind a burzsoá rendet védelmezték. Az új gazdaság nem automatikusan teremti meg a felépítményt. Az új gazdasági

viszonyokat is és a nekik megfelelő felépítményt is az emberi tevékenység, az osztályharc hozza létre, a gazdaság pedig meghatározza azt a fő irányt, amelyben a felépítmény és egyes elemei törvényszerűen fejlődnek az adott időszakban.

Minden alapvető társadalmi változás legmélyebb mozgatóereje a termelőerők fejlődése, különösen a termelés technikájának tökéletesedése. Ez a fejlődés azonban a felépítményben történő változásokban nem közvetlenül, hanem a társadalom gazdasági rendjében végbemenő változásokon keresztül tükröződik. A felépítmény fejlődését az anyagi termelés fejlődése csak végső soron határozza meg. Nem érthetnénk meg a XVIII. századi francia materialisták és ateisták tanításának eszmei tartalmát, ha csupán a korabeli Franciaország termelését és technikáját elemeznénk, s nem tisztáznánk az akkori társadalom osztályszerkezetét, a különböző osztályok helyzetét és harcát, a feudális állam és jog, a vallás és az egyház szerepét, a tudománynak, az irodalomnak, a művészetnek és az erkölcsnek a szóban forgó tanokra gyakorolt hatását.

Ha a gazdaságra, az alapra az antagonizmus viszonyai és az általuk meghatározott osztályharc a jellemző, akkor a felépítménynek, amely az osztályok ideológiai viszonyait képviseli, természetesen vissza kell tükröznie ezt a harcot.

A tőkés társadalomban a gazdasági viszonyok elsősorban az uralom és alárendeltség viszonyai a burzsoázia és a proletariátus között. Ennek megfelelően a felépítmény is az osztályok antagonizmusának ezeket a viszonyait tükrözi. Az ilyen társadalom felépítményében az uralkodó helyet az uralkodó osztályok szervezetei és eszméi — állama, joga, ideológiája — foglalják el, amelyek a dolgozó osztályok elnyomásával a fennálló rendet óvják és védelmezik. Éppen ezek a szervezetek és eszmék határozzák meg minden osztályjellegű társadalmi-gazdasági alakulat felépítményének jellegét, arculatát. Ezeket a szervezeteket és eszméket tartják szem előtt a marxizmus—leninizmus klasszikusai, amikor például a tőkés társadalom burzsoá felépítményéről beszélnek. A kapitalizmus viszonyai között azonban kialakulnak az elnyomott osztály eszméi és szervezetei, amelyek szintén az adott társadalom felépítményéhez tartoznak.

A munkásosztály a burzsoázia intézményeivel és eszméivel ellentétben megalkotja a maga politikai pártját, szakszervezeteit, kulturális szervezeteit, szocialista ideológiáját, sajtóját, irodalmát, művészetét és erkölcsét, amelyek mind segítik a tőkés igától való megszabadulásért, a szocializmusért folytatott küzdelmében. A szocialista ideológiának, a proletariátus politikai pártjának, szakszervezeteinek és egyéb szervezeteinek létrejötte visszatükrözi a munkásosztály gazdasági életfeltételeit és harcát a burzsoá társadalomban. A munkásosztály eszméi és szervezetei, a burzsoázia uralkodó eszméitől és intézményeitől eltérően, nem védelmezik a kapitalista alapot, hanem harcolnak ellene, szemben állnak vele, s felvilágosítják, a tőkés rend elleni küzdelemre szervezik és mozgósítják a munkásosztályt.

Az antagonisztikus társadalomban folyó ideológiai harc a gazdaság antagonizmusának visszatükrözése, s ezért a felépítményhez tartozó jelenség.

Az uralkodó osztály eszméi és intézményei, állama, joga, ideológiája az adott rendet óvják és védelmezik.

Mindegyik ország társadalmi életében rendszerint fennmaradnak a régi alapnak és az ennek megfelelő felépítmény elemeinek maradványai, s kialakulnak az új gazdasági viszonyok csírái, elemei vagy előfeltételei, továbbá az új eszmék, az új felépítmény elemei. A történésznek, aki azt tanulmányozza, hogy milyen valamely ország gazdasági és politikai rendje, szellemi kultúrája egy bizonyos korban, nem szabad mellőznie az új és a régi bonyolult harcát a vizsgált ország alapjában és felépítményében. Az ilyen konkrét vizsgálódás mintaképei a marxizmus megalapítóinak munkái. Marx „Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája" című könyvében nem szorítkozott arra, hogy az 1848—1850-es évek Franciaországnak csupán gazdasági viszonyait s a nekik megfelelő eszméket és intézményeket elemezze, hanem egyúttal kimutatta a múlt maradványait az ország gazdasági és politikai rendjében, a különböző osztályok, a nemesség, a burzsoázia és a kispolgárság különböző rétegeinek világnézetében, valamint a proletariátus új, haladó eszméit. Konkrétan feltárta, hogy „a tulajdon különböző formáin, a társadalmi létfeltételeken egy egész felépítmény emelkedik különböző és saját-

ságosan alakult érzésekből, illúziókból, gondolkodásmódokból és életszemléletekből."[3]

A társadalom gazdasági alapjában és felépítményében különösen bonyolult a régi és az új elemek összefonódása és harca a társadalmi forradalom idején, amikor a régi társadalom mélyében új termelőerők fejlődtek ki, kialakult a forradalmi osztály, s bekövetkezik a régi termelési viszonyok hirtelen szétzúzásának, valamint az új termelési viszonyok s a rájuk épülő felépítmény megteremtésének időszaka.

Mindegyik társadalmi alakulatnak megvan tehát a maga alapja, s az ennek megfelelő felépítménye. Amilyen a társadalom alapja, olyan a felépítménye is.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a különböző társadalmak felépítménye között nem lehetnek közös vonások. Az antagonisztikus társadalmi alakulatok alapjainak vannak bizonyos közös vonásai: a termelési eszközök magántulajdona, a társadalom dolgozó többségének kizsákmányolása és elnyomása a kizsákmányoló kisebbség által. Ezért az antagonisztikus alakulatok felépítményében is vannak közös vonások: a rabszolgatartók, a feudálisok és a burzsoázia ideológusai egyaránt igazolni és védelmezni igyekeznek a magántulajdont, a kizsákmányolást, a kizsákmányoló kisebbség uralmát a dolgozó többség felett. E társadalmak uralkodó osztályai létrehozzák, felhasználják és tökéletesítik a kizsákmányoló állam elnyomó gépezetét: a rendőrséget, a csendőrséget, a hadsereget, a börtönöket, a bíróságokat, az egyházat stb. A burzsoázia például felszámolta az abszolút monarchiát és a feudális jogot. De a feudális állam és jog megdöntésével, a burzsoá demokratikus rendszer és intézmények megteremtésével egyidejűleg mégsem dobta teljesen félre a feudális állam elnyomó gépezetét — a régi hadsereget, rendőrséget, hivatalnoki kart, az egyházat —, hanem felhasználta és tökéletesítette a tömegek elnyomásának és leigázásának ezt az egész apparátusát. Tehát, az antagonisztikus alakulatok alapjában meglevő közös és sajátos vonásoknak megfelelnek felépítményük bizonyos közös és sajátos vonásai.

[3] *Marx–Engels* Művei. 8. köt. Budapest 1962. 129. old.

A felépítmény és az alap összhangját nem szabad metafizikus módon abszolút és változatlan összhangként értelmezni. Az összhang nem zárja ki a diszharmóniát és az ellentmondásokat, amelyek elkerülhetetlenek minden bonyolult, fejlődésben levő folyamatban. A gazdasági rend fejlődése arra vezet, hogy ellentmondás keletkezik a felépítmény különböző elemei között, s megbomlik a felépítmény és az alap összhangja.

A felépítmény a gazdasági rendet, a gazdasági rend változásait tükrözi vissza, de önmaga nem egy csapásra változik meg, nem követi automatikusan a gazdasági rendben bekövetkezett változásokat. Az osztálytársadalomban a felépítmény a különböző társadalmi osztályok és csoportok harca révén változik meg.

Nézzünk például olyan politikai felépítményt, mint a cárizmus Oroszországban. Ez a felépítmény egyre jobban ellentmondásba került Oroszország kapitalista fejlődésének érdekeivel. A cárizmus, hogy megvédje a földesúri osztály érdekeit a parasztforradalom fenyegető veszélyétől, különböző engedményeket tett a kapitalizmusnak, s a paraszttömegek rovására teret engedett a tőkés rend fejlődésének. Ezzel kapcsolatban a cárizmus több lépést tett azon az úton, hogy burzsoá monarchiává alakuljon át (az 1861-es reformmal kezdve s különösen az 1905-ös forradalom után). Kénytelen volt engedni az izmosodó orosz és külföldi monopoltőke érdekeinek. A cárizmus mégis megőrizte alapvető társadalmi jellegét, s továbbra is a jobbágytartó földesurak hatalma maradt. Ennek a politikai felépítménynek az elmaradottsága mindinkább akadályozta Oroszország gazdasági fejlődését. Csődje elkerülhetetlen volt, s mint tudjuk, 1917-ben be is következett.

Az alap és a felépítmény között egy és ugyanazon társadalmi-gazdasági alakulat keretein belül is felléphetnek ellentmondások. Például, a kapitalista gazdaságnak a monopóliumokat megelőző szakaszáról a monopolkapitalizmus (az imperializmus) szakaszára való áttérése ellentmondást szült a fennálló alap és a burzsoá társadalom felépítményének egyes korábbi elemei közt. A kapitalista gazdaságban érvényesülő szabad verseny időszakának a burzsoá demokrácia, a szabad kereskedelem, a liberalizmus és a pacifizmus ideológiája, a nemzetek szuverenitásának

eszméje stb. felelt meg. A monopoltőke nem szabad kereskedelemre és szabad versenyre, hanem monopolista uralomra, más országok és népek rabságba döntésére törekszik. Ezen a gazdasági talajon fokozódott a fajelmélet, a sovinizmus, a militarizmus, az agresszió és a hódító háborúk eszméjének propagandája. Az imperialista burzsoázia a dolgozó tömegek állhatatos küzdelmével kivívott demokratikus szabadságjogok megnyirbálására, katonai terrorista diktatúrájának megteremtésére törekszik (például a fasizmus formájában). Közvetlenül vagy közvetve alárendeli magának az államapparátust úgy, hogy a burzsoá kormányok és a monopoltőkés egyesülések között közvetlen kapcsolatot létesít, vagy pedig úgy, hogy különböző módon megvásárolja a minisztereket, a parlamenti képviselőket, a hadseregek vezérkari főnökeit, a kormányhivatalok és a burzsoá pártok vezetőit, valamint a munkásmozgalom egyes olyan funkcionáriusait, akik elszakadtak a tömegektől, és egyéni hasznuk érdekében elárulták a népet. A burzsoá demokrácia és a burzsoá liberalizmus ideológiája az új viszonyok között mélységes válságba került.

Ebben a helyzetben a munkásosztály is kénytelen megváltoztatni szervezkedésének és harcának formáit, módszereit. A proletariátus létrehozza az új típusú, harcos forradalmi pártokat, amelyek kibékíthetetlen ellenségei az opportunizmusnak, értenek ahhoz, hogy a burzsoázia fokozódó terrorja idején összekapcsolják a legális és az illegális munkát, hogy leleplezzék az imperialista ideológiát, s vezessék a tömegeknek a szocializmusért és a demokráciáért folyó harcát. Így az imperialista burzsoázia reakciós törekvéseivel ellentétben erősödik a tömegeknek a demokratikus szabadságjogokért vívott küzdelme.[4]

Mint a továbbiakban kimutatjuk, a felépítmény nem passzívan alkalmazkodik az alaphoz, hanem aktívan hat rá.

[4] A monopolkapitalizmus gazdasági alapja és a burzsoá demokrácia mint a politikai felépítmény egyik formája közti ellentmondásokról lásd Leninnek „A marxizmus karikatúrájáról és az »imperialista ökonomizmusról«" című cikkét. (*Lenin* Művei. 23. köt. 33–40. old.)

Az alapban és a felépítményben az adott társadalmi alakulat keretein belül végbemenő fokozatos változásokat meg kell különböztetnünk az alap és a felépítmény fordulataitól, forradalmi átalakulásaitól, amelyek akkor következnek be, amikor az egyik alakulatot másik alakulat váltja fel. A kapitalizmusnak a monopóliumokat megelőző szakaszból a monopolkapitalista szakaszba való átmenete azt jelentette, hogy a gazdasági alap és a felépítmény bizonyos oldalai minőségileg megváltoztak. Ezek a változások azonban nem szüntették meg az alap, az állam, a jog, az uralkodó ideológia burzsoá jellegét, hanem csak módosították, új vonásokkal és tulajdonságokkal ruházták fel.

A társadalom gazdasági alapjában végbement fordulat a régi, önmagukat túlélt termelési viszonyok, a termelőerők fejlődését béklyóba verő tulajdonformák felszámolását jelenti. Annyit jelent, hogy új termelési viszonyok, új tulajdonformák jöttek létre és szilárdultak meg, amelyek teret engednek a termelőerők fejlődésének. A gazdasági alapban végbement fordulat, vagyis a régi alap felszámolása és új társadalmi alap létrejötte egyáltalában nem zárja ki a gazdaság fejlődésének folytonosságát, sem a régi gazdaság bizonyos formáinak felhasználását az új gazdasági alap megteremtése érdekében. A szocialista gazdasági rend például egészen a kommunizmus felső szakaszáig felhasználja az olyan régi gazdasági formákat, mint áru, kereskedelem, egyenértékű csere, értékviszonyok, pénz, ár, de ezek új tartalmat és új funkciót nyernek.

A felépítményben a társadalmi forradalom idején végbemenő fordulat a következőket jelenti: *a)* az idejüket múlt osztályok politikai uralmának megdöntése, a régi hatalom megdöntése; *b)* az új osztály politikai hatalmának megteremtése, új államhatalom létrehozása; *c)* a politikai és jogi intézmények régi rendszerének többé-kevésbé hirtelen összezúzása; *d)* a korábban uralkodó ideológia leküzdése, az új ideológia kifejlődése és megszilárdulása mint a társadalom uralkodó ideológiája; *e)* a régi felépítmény bizonyos elemeinek átalakítása és felhasználása.

Miként a szocialista forradalmak tapasztalatai mutatják, a fel-

építményben végbemenő fordulat nem fejeződik be a régi hatalom megdöntésével és az új hatalom kialakításával, valamint az új felépítmény intézményeinek egyszerű megalkotásával. A felépítményben bekövetkezett fordulat lényege az, hogy alapvetően megváltozik a felépítmény valamennyi intézménye által végzett munka osztálytartalma, s ez a tartalom csakis a társadalmi és gazdasági rend átalakulásának alapján változik meg. A szocialista forradalom a kizsákmányoló osztályok uralmának, a burzsoázia hatalmának megdöntését, a dolgozók — a munkások és parasztok — hatalmának megteremtését jelenti, továbbá azt, hogy az új hatalmat a gazdasági és kulturális fordulat végrehajtásának, az alapban és a felépítményben lezajló fordulat végrehajtásának motorjaként használják fel.

A felépítményben végbemenő szocialista fordulat a burzsoázia hatalmának megdöntésével, a proletariátus diktatúrájának létrehozásával, a burzsoá államapparátus szétzúzásával és új, proletár, szocialista államapparátus megteremtésével kezdődik. A proletariátus politikai pártja, amely megszervezi a szocialista forradalom győzelmét, a szocialista állam kormányzó pártjává, az új társadalom építésének irányító és vezető erejévé válik. A szocialista felépítménybe a szocialista államon és a munkásosztály pártján kívül a dolgozók egyéb szervezetei — a munkások és alkalmazottak szakszervezetei, az ifjúsági, női, kulturális és ismeretterjesztő, valamint más szervezetek — is beletartoznak, akár a kapitalizmusban jöttek létre, akár pedig újonnan alakultak. Egyben a dolgozóknak azok a szervezetei, amelyek már a kapitalizmusban is fennálltak, új funkciókra tesznek szert, mivel most új gazdasági alapon, a szocializmus viszonyai közt fejlődnek és új feladatok megoldására hivatottak. Így például a szakszervezetek a tőkés vállalkozók és államhatalmuk ellen vívott harc eszközéből, a sztrájkok szervezőjéből az új államhatalom támaszaivá, az új állam és gazdaság irányításának, a tömegek nevelésének iskoláivá, a kommunizmus iskoláivá válnak.

Ahhoz a fordulathoz, amely a szocialista forradalom időszakában megy végbe az ideológiai felépítményben, több idő kell, mint a politikai és gazdasági fordulathoz. Az ideológiai felépít-

mény átalakulása annyit jelent, hogy alapvetően megváltozik az összes kulturális intézmény által végzett munka eszmei tartalmának és irányának osztályjellege, s hogy gyökeres változás áll be az emberek tudatában.

A régi iskolát például, amelynek célja a földesúri és tőkésosztály engedelmes szolgálóinak és segédeinek kinevelése volt, szükségképpen új iskolává kell átalakítani, amely azt a célt tűzi maga elé, hogy a kommunista társadalom aktív és öntudatos építőit nevelje fel. Ez pedig nem érhető el egy csapásra, pusztán az új forradalmi hatalom rendeleteivel és adminisztratív intézkedéseivel. A feladat megoldása hosszú időbe telik, s abban a mértékben sikerül, ahogyan átnevelődik a régi értelmiség.

A szocialista forradalom átalakítja a korábbi kulturális, ismeretterjesztő, tudományos, irodalmi, művészeti intézmények és szervezetek tevékenységét, s ezeket a dolgozók, a szocialista építés és a szocialista kultúra szolgálatába állítja. A felépítménynek mindezek a változásai a gazdasági fordulat alapján, heves politikai és ideológiai osztályharc folyamán, a milliós tömegek tudatának szocialista átalakítása céljából végzett hosszas és bonyolult munka során mennek végbe.

A forradalom a politikai fordulat előtt kezdődik el az élenjáró emberek, az osztályok és tömegek tudatában, és a politikai fordulat megvalósítása folyamatában és annak alapján mélyül el és bontakozik ki. A művészetben, a filozófiában, az erkölcsben győzelmet aratnak az új eszmék és elvek, amelyek az új termelőerők, valamint az idejétmúlt termelési viszonyok közti konfliktus alapján keletkeztek. A marxisták ebben az értelemben mondják azt, hogy fordulat történik a társadalmi tudat formáiban. Ám a művészetben, a filozófiában a reakciós elemek tagadásával egyidejűleg megmarad a folytonosság az eszmék, a kultúra nagy értékei területén. A szocialista társadalom megbecsüli Arisztophanész és Praxitelész, Shakespeare és Rafaello, Puskin és Tolsztoj műveit.

Amikor a marxisták arról beszélnek, hogy a forradalmi osztály felszámolja az elavult alapot védelmező felépítményt, akkor az idejét túlélt reakciós osztály reakciós intézményeit és eszméit, elsősorban államát és jogát tartják szem előtt. A régi

alakulatokban, a régi alapok talaján létrehozott haladó eszméket, haladó művészetet és irodalmat az új társadalom örökli és megőrzi. A múlt nagy művészete új jelentést is nyer azzal, hogy ellátja az új társadalmi rend által meghatározott feladatokat.

A rothadó kapitalizmus kora veszélyt jelent a népek kulturális vívmányaira, a klasszikus művészet alkotásaira, amelyeket feledésbe süllyeszt. A reakciós burzsoázia a nagy klasszikus realista művészet helyett az elfajult, dekadens művészetet (absztrakcionizmus, konstruktivizmus stb.) pártolja és dicsőíti.

A szocialista forradalom és a munkásosztály lényegénél fogva óvja és ápolja a művészet valamennyi igazán nagy alkotását, amelyek a történelem folyamán első ízben a szocializmusban válnak az egész nép közkincsévé. A kommunista párt, miként a múltban, ma is engesztelhetetlenül harcol a világkultúra kincseinek nihilista, anarchista tagadása ellen.

A polgári forradalmakban a gazdaság új, kapitalista rendszerének létrejötte megelőzi a politikai fordulatot; a polgári forradalom csak rögzíti a régi feudális társadalomban spontán módon végbement gazdasági fordulatot, s a burzsoá állam és jog segítségével biztosítja a kapitalista alap fejlődésének feltételeit. Másként áll a helyzet a szocialista forradalom időszakában. Az új termelőerők és az elavult tőkés termelési viszonyok közti konfliktus ekkor is megelőzi a politikai fordulatot, az új állami és jogi intézmények létrejöttét. A gazdaság szocialista formája azonban nem alakulhat ki a kapitalizmus méhében, mivel ehhez a termelési eszközök tőkés magántulajdonának felszámolására van szükség, ami viszont lehetetlen a burzsoázia hatalmának felszámolása és a munkásosztály diktatúrájának megteremtése nélkül. Ezért a proletariátus politikai forradalma megelőzi a szocialista alap létrejöttét.

A marxizmus ellenfelei ellentmondást fedeznek fel, a történelmi materializmustól való eltérést látnak abban, hogy a proletariátus politikai forradalma a gazdasági fordulat feltétele. Nem akarják megérteni, hogy a proletariátus politikai forradalmát elsősorban gazdasági okok és szükségletek váltják ki. A forradalom hordozója, a munkásosztály maga is a kapitalizmus egész előző gazdasági fejlődésének terméke; ha nem léteznék a

munkásosztály, nem volna szocialista forradalom sem. Továbbá, a kapitalizmus gazdasági fejlődése által létrehozott anyagi előfeltételek, a munka hatalmas arányú társadalmasítása nélkül nem volna lehetséges a szocializmus.

A szocialista felépítmény nem egyszerre alakul ki kész formában a politikai fordulat nyomán, hanem a gazdasági rend változásai alapján formálódik és fejlődik, s egyúttal a szocialista gazdaság formálódását, fejlődését és védelmét szolgálja. A gazdasági alap fejlődésének arányában megváltoznak a felépítmény intézményeinek feladatai, funkciói, átalakul munkájuk tartalma és formája. Azt, hogy a szocialista felépítmény a szocialista alap fejlődésétől függ, jól példázza a szovjet szocialista állam funkcióinak és formáinak változása a szocializmus gazdasági alapjának létrehozása után, és később, a kommunizmus általánosan kibontakozó építésére való áttéréskor.

A felépítmény tehát a szocializmushoz vezető átmenet során is a gazdasági rend meghatározó hatására változik és fejlődik. A sajátosság az adott esetben abban van, hogy a szocialista felépítmény a szocialista forradalom általános fejlődése során, a gazdasági fordulat előtt *kezd* kialakulni, és ennek a fordulatnak hatalmas eszköze.

Természetesen, a marxizmus által felfedezett általános törvények a különböző történelmi feltételek között más- és másképpen nyilvánulnak meg. Ezek a módosulások azonban nem helyezik hatályon kívül, hanem konkretizálják és igazolják az alap és felépítmény törvényét.

Mivel egy és ugyanazon típusú gazdasági alap a különböző országokban — keletkezésének történelmi feltételeitől, a nemzeti és nemzetközi viszonyoktól, a földrajzi feltételektől stb. függően — más és más sajátosságokat mutathat, ezért egy másik alappal történő felváltása a közös vonásokon kívül minden országban szükségképpen számos sajátosságot foglal magában. A kapitalizmus alapjának fejlődése a különböző országokban igen változatos. Ugyanilyen sajátos a szocializmus gazdasági alapjának fejlődése is, például a Szovjetunióban, Kínában és más népi demokratikus országokban. A világtörténelem menetét általánosítva Lenin különösen hangsúlyozta *az egyes országok fejlődési*

rendjének és formáinak sajátosságát, ami egyáltalán nem hatálytalanítja a történelem általános törvényszerűségeit.

Az alap fejlődésében megnyilvánuló sajátosságnak felelnek meg a felépítmény fejlődésének sajátosságai. A rabszolgatartó társadalom politikai felépítménye a különböző országokban és más-más időben hol a rabszolgatartó monarchia volt (az ókori despotikus monarchiák), hol az arisztokratikus, hol pedig a demokratikus köztársaság (az antik Görögországban). A modern kapitalizmus politikai felépítménye egyes országokban az alkotmányos parlamenti monarchia (Anglia, Svédország, Hollandia, Belgium), más országokban a burzsoá demokratikus parlamenti köztársaság (Franciaország, Egyesült Államok), ismét más országokban pedig a fasiszta diktatúra (például a hitleri Németország). A politikai felépítmény mindegyik formájának a különböző országokban megvannak a maga sajátosságai. Franciaország és az Egyesült Államok például egyaránt burzsoá köztársaság, de köztük bizonyos különbségek is fennállnak, amelyek az illető ország gazdasági szerkezetének sajátosságait és az országon belüli osztály-erőviszonyokat tükrözik vissza.

A marxizmus—leninizmus feltárta, hogy a különböző országokban a szocialista társadalom felépítményének, a proletariátus diktatúrájának, a szocialista demokráciának vannak sajátosságai, de ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a szocialista állam *lényege* ugyanaz.

3. A FELÉPÍTMÉNY AKTÍV SZEREPE

A marxizmus polgári kritikusai azt mondják, hogy a marxizmus a történelemnek „egyoldalú", ökonómiai magyarázatát adja, mert csupán a „gazdasági tényezőt" veszi figyelembe, s tagadja a többi — politikai, ideológiai, pszichológiai, vallási, kulturális — tényező hatását és szerepét. A marxizmus efféle bírálata az ilyen kritikusok tudatlanságát bizonyítja.

A történelmi materializmus, miután feltárta az alap meghatározó szerepét a felépítménnyel szemben, egyáltalán nem tagadja a felépítmény aktív szerepét, visszahatását az alapra, nem tagadja, hanem ellenkezőleg, feltétlenül megköveteli az alap és a

felépítmény kölcsönhatásának figyelembevételét a társadalmi fejlődési folyamatában. Ám az alap és a felépítmény kölcsönhatása nem két, egymástól független és egyenlő értékű „tényező" kölcsönhatása, mert a felépítmény az alap visszatükröződése, az alapból származik. Az alap és a felépítmény kölcsönhatását a gazdasági alap határozza meg; az alap, amikor létrehoz egy bizonyos meghatározott felépítményt, meghatározza annak fejlődési irányát. Csak ennek a legfontosabb elvnek a tisztázása után tudjuk helyesen meghatározni az alap és a felépítmény kölcsönhatásának jellegét és a felépítmény funkcióit, a társadalom fejlődésében betöltött aktív szerepét, az alapra való visszahatásának lehetőségeit és határait.

A felépítmény nem az alap passzív következménye vagy holmi külső dísz a társadalom épületén. A kizsákmányoló osztályok sok évszázadon át azért hozták mindig létre és erősítették politikai és jogi intézményeiket, támogatták a vallást meg az egyházat, azért fejlesztették és erőszakolták a tömegekre a maguk ideológiáját, mert ez a dolgozó tömegeken, a társadalom többségén gyakorolt uralmuk megszilárdításának eszköze volt. Azt, hogy a kizsákmányolt osztályok igyekeznek megsemmisíteni az uralkodó kizsákmányoló osztályok őket elnyomó intézményeit, és létrehozzák a maguk szervezeteit, a maguk ideológiáját — a felszabadulásukért vívott harc szükségletei magyarázzák. Ha a marxisták úgy vélnék, hogy a felépítménynek nincs aktív szerepe a történelemben, akkor miért hívnák harcba a munkásokat a burzsoá állam meg a reakciós burzsoá politika és ideológia ellen, a proletárdiktatúra és a szocialista ideológia győzelméért?

Az állam az uralkodó osztály legerősebb fegyvere. Benne összpontosul valamely adott osztály gazdasági és politikai hatalma. A szocialista állam kezében összpontosul a nép egész politikai és gazdasági hatalma.

Az állam tevékenykedhet a haladás irányában, s ekkor gyorsítja és könnyíti a gazdasági fejlődést, de intézkedéseivel fékezheti is a gazdaság fejlődését, s ekkor aláássa saját gazdasági alapját, politikája pedig óhatatlanul csődöt mond. A mai, rothadó kapitalizmus burzsoá felépítménye szerfelett reakciós szerepet tölt be. Elnyomja a munkásosztálynak azt a törekvését, hogy

megszüntesse a termelőerők fejlődését akadályozó tőkés termelési viszonyokat.

A jog is aktív hatással van a gazdasági alapra, mert az uralkodó osztály a jog segítségével rögzíti azt a gazdasági rendszert, amelyen hatalma nyugszik. Az uralkodó osztály azáltal hat a gazdasági fejlődésre, hogy törvényeket hoz a tulajdonról, a munkáról, a vagyon öröklésérő1, a hitelekről, a kölcsönökről, az iparról, a kereskedelemről, a találmányokról stb.

Vajon ezek szerint az állam és a jog képes arra, hogy meghatározza a gazdaság fejlődését, megszabja a fejlődés irányát és hatálytalanítsa a gazdasági törvényeket? Szó sincs róla. Bármennyire törekszenek is például a burzsoá kormányok a tőkés gazdaság fejlődésének „tervezésére", a termelés fejlődése ciklikus jellegének megszüntetésére, a túltermelési válságok felszámolására, ez sohasem fog sikerülni nekik. A burzsoá ideológusok és politikusok hetvenkedő kijelentései és jóslatai, amelyekben a kapitalizmus felvirágzását, a „tervszerű kapitalizmust" hirdetik, minden egyes soron következő túltermelési gazdasági válsággal halomra dőlnek. A Marx által felfedezett gazdasági törvényeket nem lehet érvényteleníteni az olyan nagyhangú kijelentéssel, hogy „a marxizmus megdőlt". Száz év óta sok ilyen hivalkodás és jóslat hangzott el már, de a gazdasági fejlődés Marx felfedezte törvényei kérlelhetetlen erővel tovább működnek.

Természetesen az állam és a jog gyengítheti s némiképpen korlátozhatja az adott gazdasági rend egyes gazdasági tendenciáinak hatókörét, más tendenciák hatását pedig erősítheti.[5] Emellett figyelembe kell vennünk a felépítménynek és a felépítmény működésének egész bonyolult mechanizmusát. Így például az uralkodó osztályok érdekeit képviselő és védelmező burzsoá állam és jog a dolgozók ellenállásába ütközik, akik a maguk érdekeit védelmezik, s akik végső céljaikért folyó küzdelmük során különböző engedményeket, reformokat harcolnak ki. A burzsoázia kormányzó pártjai, amelyek egymást váltják a hatalom-

[5] Így például a gazdaság militarizálása, amelyet a tőkés monopóliumok és államok hajtanak végre, bizonyos korlátozó hatással van a tőkés termelés ciklusainak mozgására, e mozgás formájára és ütemére, de nem tudja megszüntetni az időszakosan lezajló túltermelési válságokat.

ban, a burzsoázia közös érdekeit védelmezik a dolgozókkal szemben, de egyúttal osztályuk egyik részének érdekeit és előjogait veszik védelmükbe a burzsoázia másik része rovására, s így természetesen ennek ellenállásával találkoznak.

A felépítmény tehát egyáltalában nem passzívan követi a gazdasági fejlődést, mint a „spontaneitás elméletének" meg az „ökonómiai materializmusnak" a hívei állítják. A felépítmény, miközben visszahat az alapra, gyakran egészében vagy egyes részeiben ellentmondásba kerül az alappal vagy az alap egyes oldalaival. Mint az előbb kimutattuk, a társadalmi forradalom időszakában a régi felépítmény konfliktusba kerül az új termelési viszonyokkal, valamint a termelőerők fejlődésének szükségleteivel. Az új felépítmény, miközben harcol a régi alap maradványai ellen, elősegíti a régi alap felszámolását és meggyorsítja az új alap és az új termelőerők fejlődését.

Különösen jelentős aktív, átalakító és alkotó szerepet játszik a szocialista felépítmény (a szocialista állam és jog, a szocialista ideológia) a kapitalista társadalom forradalmi átalakításában, valamint a szocialista társadalom létrehozásában és megvédelmezésében. A szocialista országok kommunista pártjainak tevékenysége ragyogóan bizonyítja, milyen nagy átalakító szerepet játszik a társadalom fejlődésében a szocialista felépítmény. A szocialista országok kommunista pártjai a szocialista államok vezető és irányító erői. A marxista pártok ideológiája és politikája nemcsak az új felépítmény intézményeinek — amelynek a párt vezető része — tevékenységét lelkesíti, szervezi és vezeti, hanem a gazdasági építést, a néptömegek egész történelmi alkotómunkáját is.

A szocialista felépítmény aktív szerepet játszik a kommunizmus építésében. A kommunizmus anyagi-műszaki bázisának létrehozása, az összes termelőerők újabb hatalmas arányú fellendülése, az anyagi javak bőségének megteremtése törvényszerűen megszabja a gazdaság további mélyreható minőségi változásait, a szocialista termelési viszonyok további fejlődését és tökéletesedését, a társadalom szocialista gazdasági alapjának átnövését a kommunista gazdasági alapba. Ennek megfelelően fejlődni és tökéletesedni fog a társadalom felépítménye, a felépítmény ösz-

szes intézményeinek munkája is. A szocialista demokrácia eléri majd fejlődésének legmagasabb fokát, előkészíti az állam teljes elhalásának és a kommunista önkormányzattal való felváltásának feltételeit. Teljesen leküzdik majd a kapitalizmusnak az emberek tudatában megmaradt csökevényeit, a burzsoá erkölcs, a vallás stb. maradványait. A kommunizmus, a kommunista erkölcs elvei bevonulnak a mindennapi életbe, az emberek vérévé, minden ember szokásává, magatartási normáivá válnak.

A történelmi materializmusnak azok a tételei, amelyek szerint az alap meghatározó szerepet játszik a felépítmény viszonylatában, a felépítmény visszahat az alapra s aktív szerepet tölt be, teljes egészében érvényesek a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet idején és a kommunista társadalomban is. *A felépítmény szerepe* ebben a korszakban *megnő,* mert a szocialista gazdaság nem spontán módon fejlődik, hanem tervszerűen, tudatosan épül, s építését a kommunista párt és a szocialista állam vezeti, amelyek tevékenységükben a társadalmi fejlődés objektív törvényeiről, a szocializmus és a kommunizmus építésének törvényeiről szóló marxista tanításra támaszkodnak. A kommunista párt vezető és irányító szerepet tölt be a szocialista gazdaság, valamint a rajta emelkedő szocialista felépítmény építésében és fejlesztésében. A párt vezeti a dolgozók kommunista nevelése és az emberek tudatában megmaradt kapitalista csökevények legyőzése érdekében végzett munkát. A párt fejleszti a szocialista ideológiát, irányítja a szocialista művészet fejlődését, és a tömegeket a kommunista erkölcs szellemében neveli.

A szocialista társadalom az alap és a felépítmény kölcsönhatását meghatározó törvények ismeretében tökéletesíti a szocialista felépítményt, és felhasználja a kommunizmus gazdasági alapjának felépítésére, a dolgozók alkotó tevékenységének megszervezésére. Az SZKP olyan intézkedései, mint az ipar, a mezőgazdaság irányításának átszervezése, a szövetséges köztársaságok jogkörének bővítése, az új alkotmány kidolgozása, a közoktatás reformja, a társadalmi szervezetek és a kulturális intézmények átszervezése, mutatják a felépítmény különböző részeinek tökéletesítését a kommunista építés feladatainak érdekében.

OSZTÁLYOK, OSZTÁLYHARC, ÁLLAM

A fejlődés általános, valamennyi társadalmi-gazdasági alakulatban meglevő törvényszerűségeitől eltérően, az osztályharc nem mindegyik alakulat fejlődéstörvénye, hanem azoké az alakulatoké, amelyekben a társadalom antagonisztikus osztályokra tagozódik. Az emberiség az ősközösségi rendből, amely nem ismerte az osztálytagozódást, az osztálytársadalmakon át a kommunista rend felé halad, amelyben mindörökre eltűnnek az osztálykülönbségek. Miért van az, hogy a társadalom, fejlődésének meghatározott szakaszain, osztályokra tagozódik? Mik az osztályok? Hogyan keletkeztek?

E kérdések helyes megválaszolása lehetővé teszi, hogy megértsük az állam lényegét, keletkezését és az osztályharcban betöltött szerepét is.

1. AZ OSZTÁLYOK MEGHATÁROZÁSA

Vegyük először szemügyre a társadalom osztálytagozódásának lényegét. Ha a különböző osztályokhoz — például a kapitalista társadalomban a burzsoáziához és a proletariátushoz — tartozó embereket összehasonlítjuk egymással, láthatjuk, hogy életfeltételeik, foglalkozásuk, nézeteik, szokásaik és törekvéseik tekintetében egyaránt különböznek. Mi hát az a fő vonás, amely meghatározza az osztályok közti összes különbséget? Milyen alapvető ismérvek szerint kell megkülönböztetni a társadalmi osztályokat, és miben kell keresnünk e különbségek okait?

A társadalom osztályokra tagozódását nem lehet biológiai vagy faji okokkal, az emberek természetének különbözőségével magyarázni, mint az osztályelnyomás számos védelmezője teszi.

Egyes burzsoá szociológusok (mint például a XIX. század végén a német Otto Ammon, a francia Georges Lapouge stb.) abbeli törekvésükben, hogy a társadalom osztályokra tagozódását „a természet megdönthetetlen törvényeivel" igazolják, az osztályok között fennálló társadalmi különbségeket gyakran az egyének biológiai, faji különbségeivel cserélik fel. De az efféle nézetek híveinek állításaival ellentétben, a különböző osztályokhoz tartozó emberek közt nincs semmilyen biológiai különbség. Vajon a kapitalista országokban a gyáros és a munkás okvetlenül különböző fajok képviselője? Vajon a tények nem azt bizonyítják, hogy egy és ugyanazon fajon belül — akár Európában, akár Ázsiában, akár Amerikában — fennáll a társadalmi osztályokra tagozódás?

Az osztálykülönbségek, a faji különbségektől eltérően társadalmi, nem pedig természeti okok termékei. A társadalom osztályokra tagozódása nem örökös, hanem a társadalom és a történelem további fejlődése során éppoly szükségszerűen, mint ahogy annak idején létrejött, meg fog szűnni.

Ugyancsak tarthatatlanok azok a próbálkozások, hogy az osztálykülönbségeket az emberek egyéni képességeinek különbözőségeiből vezessék le. „A képességek egyéni különbözősége az a legmélyebben fekvő alap, amelyen az osztályok léte nyugszik"[1] — hangoztatta Schumpeter amerikai közgazdász és szociológus. Valójában azonban a gyáros és a munkás közti különbségek nem egyéni képességeik, hanem társadalmi helyzetük különbözőségét fejezik ki. Ahhoz, hogy helyesen határozhassuk meg „a tőkés", „a munkás" fogalmakat mint mellékes különbséget figyelmen kívül kell hagynunk az emberek közti mindenféle egyéni különbséget, így az egyének képességeinek különbözőségét is. Arról van ugyanis szó, hogy az egyes egyének attól függően tudják kifejleszteni képességeiket, hogy melyik osztályhoz tartoznak, nem pedig fordítva, mint Schumpeter és a vele egyívású burzsoá szociológusok hangoztatják. A tőkés urak többsége köztudomásúan egyáltalában nem tartozik a legtehetségesebb emberek közé. Ahhoz, hogy elfoglalják helyüket az életben, elegendő, ha tőkéjük van, tőkéjükkel meg tudják vásárolni, szolgálatukba tudják állítani mások tehetségét és képességeit.

Az osztálykülönbségek alapja az emberek anyagi, gazdasági

[1] *I. A. Schumpeter:* Imperialism and Social Classes. (Imperializmus és társadalmi osztályok.) New York 1951. 210. old.

életfeltételeiben keresendő, nem pedig tudatukban, mint a burzsoá szociológia *pszichológiai irányzatának* hívei teszik. Bármennyire fontos is a különböző osztályokhoz tartozó emberek pszichológiájában, nézeteiben, világszemléletében megnyilvánuló különbségek figyelembevétele, mégsem ezek határozzák meg az osztályok létezését. Az osztályok léte objektív, független attól, hogy tudatosítják-e ezt az emberek vagy sem; az emberek osztályöntudata csupán társadalmi létfeltételeiknek, gazdasági helyzetüknek többé-kevésbé világos visszatükröződése.

Milyen gazdasági viszonyok határozzák tehát meg az osztályok közti különbségeket? Marx a „Tőke" III. kötetének befejezetlenül maradt utolsó fejezetében megjegyzi, hogy első pillantásra úgy tűnhet, mintha az osztályt a jövedelemforrások azonossága alkotná. Az osztályok *elosztási* elmélete szerint a bérmunkások, a tőkések és a földbirtokosok abban különböznek egymástól, hogy a bérmunkások munkabért, a tőkések profitot, a földbirtokosok pedig földjáradékot kapnak. De nem lehet csupán e szerint az ismérv szerint meghatározni az osztályokat, kiemelni őket a sokféle társadalmi rétegből és csoportból, amelyek szintén különböző forrásokból szerezhetik jövedelmüket. A kapitalizmusban például más forrásból szerzik jövedelmüket a hivatalnokok, akik az államtól kapnak fizetést, és más forrásból az orvosok, akik magánszemélyektől kapnak honoráriumot. Vajon alapot ad-e ez arra, hogy különböző osztályoknak tekintsük őket? A jövedelem forrásai és nagysága tekintetében az egyazon osztályhoz tartozó különféle csoportok között is vannak különbségek. A földbirtokosok például szőlő-, szántóföld-, erdő-, bánya- stb. tulajdonosokra oszlanak, de nem alkotnak különböző osztályokat.

Az osztályok természetesen különböznek társadalmi jövedelmük megszerzésének módja és jövedelmük nagysága tekintetében, de nem ez az osztálytagozódás meghatározó ismérve. Erről könnyen meggyőződhetünk, ha feltesszük a kérdést: miért vannak különböző jövedelemforrások, tehát miért termelődnek újra a különböző osztályok? Miért vannak például a proletárok örök életükre arra kárhoztatva, hogy a munkaerejük eladásából eredő nyomorúságos jövedelemből tengődjenek? Ez nyilvánvalóan azzal magyarázható, hogy nincsenek termelési eszközeik.

Az egyes osztályok tehát azért részesülnek más-más módon és különböző arányban a társadalmi gazdagságból, mert más és más a *viszonyuk a termelési eszközökhöz,* mert különböző helyet foglalnak el a társadalmi termelésben. Ebből következően, nem a termékek elosztásának módja, hanem a termelési mód idézi elő a társadalom osztályokra tagozódását, s határozza meg az osztályok közti különbségeket.

Az elosztási elméletből az következik, hogy az osztályharc csak az elosztási mód megváltoztatásáért, a társadalmi jövedelemben való nagyobb részesedésért, vagyis egyes reformokért vívott harcra korlátozódik, nem pedig az egész társadalmi rend megváltoztatásáért folyik. Nem véletlen, hogy az elosztási elmélet hirdetői, miként a múltban, ma is a reformisták (annak idején többek között Kautsky és Bernstein, jelenleg pedig egyes jobboldali szocialista és szakszervezeti vezetők, mint például Dubinsky az Egyesült Államokban). De bármit mondanak a reformisták, az elosztási viszonyok semmiféle megváltoztatásával sem lehet megszüntetni a kizsákmányolást, mert a kizsákmányolás alapja nem az elosztás módjában, hanem a termelési módban, a termelési eszközök tulajdonának formájában van.

A nem marxista osztályelméletek között vannak olyanok is, amelyek elismerik, hogy az osztályok közti alapvető különbség a termelés területén keresendő, de nem a termelési eszközökhöz való viszonyban, hanem a társadalmi termelés szervezetében betöltött funkciók különbözőségében. Az *organizációs* (szervezési) *elmélet* szerint — amelynek egyik megalkotója Bogdanov — az osztályok megjelenése annak következménye volt, hogy az emberek „szervezőkre" és végrehajtókra oszlottak. Ez az elmélet, akárcsak az elosztási elmélet, lehetővé teszi az osztályok örökkévalóságának és kibékülésének hirdetését. Arra enged következtetni, hogy a termelés okvetlenül megköveteli a különböző osztályok létét, amelyek nem azonos funkciókat látnak el a termelési folyamatban, s így kiegészítik egymást.

Az osztályok között a társadalmi munka szervezetében betöltött szerepük tekintetében csakugyan vannak különbségek, de ezek is a termelési eszközökhöz való különböző viszonyukból fakadnak. A nagyüzemi gépi termelés szükségessé teszi a szervezői tevékenységet, a termelés irányítását, de ebből egyáltalá-

ban nem következik, hogy az irányítással olyan embereknek kell foglalkozniuk, akik más osztályhoz tartoznak, mint a közvetlen termelők. Mint Marx megjegyezte: „A tőkés nem azért tőkés, mert ipari vezető, hanem azért lesz ipari parancsnok, mert tőkés. A főparancsnokság az iparban a tőke velejárója lesz, mint ahogy a hűbéri időkben a főparancsnokság háborúban és bíráskodásban a földtulajdon velejárója volt."[2]

Amikor a fennálló termelési viszonyok túlélik korukat és akadályozzák a termelőerők fejlődését, megváltozik az uralkodó osztálynak a munka társadalmi szervezetében betöltött szerepe is: elveszti a termelésben addig betöltött szervező szerepét, és élősdi kinövéssé válik a társadalom testén. Ez történt annak idején a földbirtokos arisztokráciával, s így van ma a burzsoáziával. „A monopoltőkés burzsoázia a termelési folyamat szempontjából fölösleges, haszontalan vadhajtás a társadalom testén."[3] A burzsoázia fokozódó élősdisége azt tanúsítja, hogy ez az osztály túlélte idejét, a termelésnek nincs rá szüksége, sőt éppenséggel akadályozza a termelés fejlődését, tehát fel kell számolni.

Sem a jövedelemforrások különbözősége, sem a termelés szervezetében betöltött szerepek különbözősége önmagában még nem határozza meg az osztályokat. Az osztályok közti különbségeket mindenekelőtt a termelési eszközökhöz való viszonyuk, s ennek következtében a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében elfoglalt helyük különbsége okozza. Mint tudjuk, az antagonisztikus osztálytársadalomban a termelési viszonyok a kizsákmányolás, az uralom és alárendeltség viszonyai. Ez azzal magyarázható, hogy az uralkodó osztálynak monopóliuma van a termelési eszközökre, azaz rendelkezik az összes vagy legalábbis a legfőbb termelési eszközökkel, míg az elnyomott osztálynak nincsenek termelési eszközei. Mindenütt, ahol a társadalom egy részének monopóliuma van a termelési eszközökre, a dolgozónak az önmaga fenntartásához szükséges munkaidőn kívül még többletmunkaidőt kell fordítania a termelési eszközök tulajdonosának eltartására. *A termelési eszközökhöz való különböző viszony* az az alapvető, fő ismérv, amelyből következik az osztályok minden egyéb ismérve, így a munka társadalmi szervezetében játszott szerepük, valamint jövedelmük

[2] *Marx:* A tőke. I. köt. 312. old.
[3] Az SZKP XXII. kongresszusa. 734. old.

nagyságának és forrásainak különbözősége is. Mindezeket a vonásokat és ismérveket, amelyek a társadalom osztályokra tagozódásának lényegét jellemzik, Lenin a következő meghatározásban általánosította:

„Osztályoknak az emberek olyan nagy csoportjait nevezik, amelyek a társadalmi termelés történelmileg meghatározott rendszerében elfoglalt helyük, a termelési eszközökhöz való (nagyrészt törvényekben szabályozott és rögzített) viszonyuk, a munka társadalmi szervezetében játszott szerepük, következésképpen a társadalmi javak rendelkezésükre álló részének megszerzési módjai és nagysága tekintetében különböznek egymástól. Az osztályok az emberek olyan csoportjai, amelyek közül az egyik eltulajdoníthatja a másik munkáját, annak következtében, hogy a társadalmi gazdaság adott rendszerében különböző a helyzetük."[4]

A társadalom osztályokra tagozódásának alapja a társadalom gazdasági rendjében rejlik, de visszatükröződik a társadalom politikai rendjében és szellemi életében is. Ezért a marxizmus—leninizmus megalapítóinak felfogása szerint az osztály nemcsak gazdasági, hanem egyúttal tágabb társadalmi kategória is. Hangsúlyozták például, hogy a proletariátusnak és a burzsoáziának a tőkés termelési viszonyokra jellemző ellentéte megnyilvánul az egész társadalmi életben: ezeknek az osztályoknak mindennapi életfeltételeiben, családi viszonyaiban, abban, hogy a munkásoknak más eszméi és elképzelései, erkölcsei és erkölcsi elvei vannak, más a politikájuk mint a burzsoáziának.

2. AZ OSZTÁLYOK KELETKEZÉSE. A TÁRSADALOM OSZTÁLYSZERKEZETE. A TÁRSADALOM OSZTÁLYSZERKEZETÉNEK FÜGGÉSE A TERMELÉSI VISZONYOKTÓL

Az osztálykülönbségeknek az az alapja, hogy az emberek különböző csoportjainak más és más a viszonya a termelési eszközökhöz. Milyen módon jött létre ez a különbség? Miért van az, hogy a társadalom egy része a maga kezében tudta összpontosí-

[4] *Lenin* Művei. 29. köt. 428. old.

tani a legfontosabb termelési eszközöket, míg a társadalom másik részének nincsenek termelési eszközei? Ez talán azzal magyarázható, hogy egyeseknek sikerült a termelési eszközöket erőszakkal elvenni másoktól? Ezt állítják egyes burzsoá szociológusok, akik a társadalom osztályokra tagozódását politikai tényezőkben, például az erőszakban, más emberek vagy más népek leigázásában keresik. Az erőszak-elmélet álláspontjára helyezkedett Dühring, Gumplowitz, és utolsó műveiben Karl Kautsky is.

Az osztály nélküli társadalomról az osztálytársadalomra való áttérés természetesen nem ment erőszak nélkül. Az erőszak azonban csak siettette és elmélyítette a vagyoni egyenlőtlenséget, de nem ez hozta létre. Az erőszakkal éppúgy nem lehet megmagyarázni az osztályok keletkezését, mint ahogy nem lehet a rablással magyarázni a magántulajdon kialakulását. Hiszen a rablás következtében a vagyon csupán az egyik tulajdonostól a másikhoz kerül, de a rablás nem képes létrehozni a magántulajdont mint olyant. A törzsek fegyveres összecsapása, a vadászterületekért folytatott csatározások stb. jóval az osztályok megjelenése előtt is megvoltak, de mindaddig nem vezettek a rabszolgaság létrejöttére, amíg azt a társadalom gazdasági fejlődése elő nem készítette.

Az osztályok mindaddig nem jöhettek létre, amíg a társadalmi munka megnövekedett termelékenységének eredményeként nem jelent meg a többlettermék. Ezzel azonban csak a társadalom osztályokra tagozódásának lehetősége született meg, a társadalom antagonisztikus osztályokra szakadásának közvetlen oka viszont a termelési eszközök magántulajdonának kialakulása volt. A termelőerők fejlődése elvezetett a társadalmi munkamegosztáshoz és a termékcseréhez. A munkamegosztással és a cserével együtt pedig kifejlődött a termelési eszközök magántulajdona is. Annak következtében, hogy tökéletesebb munkaeszközöket készítettek (például a kőszerszámoktól áttértek a fémszerszámokra), nem volt többé szükségszerű a közös munka; gazdaságilag az egyes családok erejével végzett termelés lett előnyös, s családok elkezdtek különállóan gazdálkodni, munkájuk termékeit pedig kezdték kicserélni.

Annak arányában, ahogyan a közösségi tulajdon átadta helyét a termelési eszközök magántulajdonának, kifejlődött a nemzetségek és az egyes családok közti vagyoni egyenlőtlenség. Kiemelkedett a nemzetségi arisztokrácia: a nemzetségfők, hadvezérek, varázslók és mások, akik miután társadalmi funkciókat láttak el a nemzetségi közösségben, meggazdagodtak, kezükbe kaparintották a közösségi tulajdon egy részét, alárendelték maguknak a közösség elszegényedett tagjait. A nemzetségi arisztokrácia meggazdagodását gyorsították a közösségek között egyre gyakoribbá váló katonai összeütközések. A háborúskodás állandó mesterséggé vált. A hadvezér és kísérete egyre inkább a háborút meg a rablást tekintette tiszteletre méltó dolognak, semmint a munkát. Tacitus római író, aki az I. században leírta az ókori germánok életét, ezt mondja a katonai kíséret tagjairól: „Nem is lenne könnyű rávenni őket arra, hogy inkább szántsanak-vessenek, és várják a termést ahelyett, hogy az ellenséget hívják ki, és sebeket szerezzenek. Hiszen gyávaságnak, sőt tunyaságnak tartják verejtékkel szerezni meg azt, amit vérrel is lehet."[5] Ilyen viszonyok közepette a közösségen belül fokozatosan kifejlődött a vagyoni egyenlőtlenség és az osztályrétegeződés.

Az osztályok kialakulása a következőképpen haladt: először, a közösségen belül kiemelkedett a kizsákmányoló felső réteg, amely eredetileg a nemzetségi arisztokráciából, majd később a gazdagok szélesebb rétegéből tevődött össze; másodszor, rabszolgákká tették eleinte más törzsek fogságba esett tagjait, majd saját törzsük adós-szolgaságba süllyedt tagjait is.

A rabszolgaság első formája a patriarchális nemzetségi közösségen belül keletkezett. Ez házi vagy patriarchális rabszolgaság volt, amelyben a rabszolgák száma viszonylag kicsiny; a rabszolgák a nemzetség vagy a család szabad tagjaival együtt dolgoztak a nemzetségfő vagy a családfő felügyelete alatt.

A termelőerők, a magántulajdon és a csere további fejlődésével a patriarchális rabszolgaságot, amely még megfért a nemzetségi viszonyokkal, a rabszolgaság új formája váltotta fel; az

[5] *Tacitus:* Válogatott művek. Gondolat 1961. 56. old.

alapvető munkákat a rabszolgák végezték, rájuk hárult a termelőmunka minden terhe. Jelentős fejlődésnek indult a rabszolgakereskedelem.

A társadalom osztályokra tagozódása végeredményben a termelőerők és a társadalmi munkamegosztás fejlődésének következménye volt, ami a magántulajdon kialakulására, a város és a falu, a szellemi és a fizikai munka közti ellentét kialakulására vezetett. A város és a falu, valamint a szellemi és a fizikai munka ellentéte egyaránt végighúzódik az osztálytársadalom egész történelmén.

A történelem évszázadai folyamán egymást váltották a társadalmi-gazdasági alakulatok, egyes osztályok letűntek a társadalmi élet színteréről, mások viszont megjelentek, és az egyes alakulatokon belül is változtak az osztályok közötti kölcsönös viszonyok. Mindezen változás alapvető okát a termelési módban, a termelőerőkben és a termelési viszonyokban végbement változások alkották. Amikor az egyik termelési módot felváltotta a másik, megváltozott a termelési eszközök eloszlása a társadalom tagjai között, megváltoztak a tulajdon formái, s ettől függően megváltozott a társadalom osztályszerkezete is. Az osztálytársadalom történetében az osztályelnyomás három formáját — a rabszolgaságot, a jobbágyságot és a bérmunkát látjuk. Ezek a kizsákmányolási módok a termelőerők fejlődése folytán egymás után váltották fel egymást, s ez annyit jelentett, hogy a dolgozók személyi függését fokozatosan gazdasági függés váltotta fel.

A rabszolgatartó termelési módban a rabszolgatartó nemcsak a termelési eszközöknek, hanem a dolgozónak is birtokosa volt, s a dolgozót puszta szerszámnak tekintették. Varro római író a mezőgazdaságról szóló értekezésében a föld megműveléséhez használt eszközöket három csoportba sorolta: „beszélő eszközökre", „tagolatlan hangokat kibocsátó eszközökre", „... és némá eszközökre"... A beszélő eszközökhöz tartoznak a rabszolgák, a tagolatlan hangokat kibocsátókhoz az ökrök, a némákhoz a szekerek. A rabszolgaság a kisákmányolás legdurvább és legkegyetlenebb formája.

A termelési mód megváltozásával a kizsákmányolás rabszolgatartó formáját felváltotta a feudális forma. A feudális termelési módban a parasztnak megvolt a maga kicsiny gazdasága és bizonyos termelési eszközökkel rendelkezett. A hűbérúr volt a legfőbb termelési eszköz

— a föld — tulajdonosa, s ez tette lehetővé számára, hogy elsajátítsa a paraszt többletmunkáját. A jobbágy és a rabszolga különböztek egymástól: a jobbágyot nem tartották teljesen a hűbérúr tulajdonának, a hűbérúr megvehette, eladhatta, de (a törvény szerint) nem ölhette meg. A jobbágyok által létrehozott többletterméket a hűbérurak vagy munkajáradék (robot), vagy terményjáradék (dézsma), vagy pénzjáradék formájában sajátították el. Az elsajátítás e formái a feudális termelési mód különböző fokain egymás után váltották fel egymást.

A rabszolgatartó és a feudális társadalomban az anyagi javak termelői — a rabszolgák és a jobbágyparasztok — jogilag nem voltak teljes értékűek, és személyileg függtek a termelési eszközök birtokosától. Ezekben a társadalmakban az osztálykülönbségek az államhatalom segítségével jogilag a lakosság *rendi* felosztásában rögződtek. A törvény mindegyik rend számára külön helyet állapított meg az államon belül, különböző jogokat és kötelezettségeket írt elő. Ezért a rabszolgatartó és a feudális társadalom osztályai külön rendek is voltak. A tőkés termelési mód egyszerűbbé tette a társadalom osztálytagozódását, s eltörölte a rendi előjogokat. A kapitalizmusban a közvetlen termelők — a munkások — jogilag szabaddá váltak. De nincsenek termelési eszközeik, s gazdaságilag a tőkésektől függnek. A kizsákmányolás tőkés rendszerét **Marx** és Engels a bérrabszolgaság rendszerének nevezte.

Tehát, a kizsákmányolás különböző módjai, s egyben a társadalom osztályokra tagozódásának különbségei is az antagonisztikus termelési módok jellegéből fakadnak. Mindegyik antagonisztikus termelési módnak a társadalom sajátos osztálytagozódása felel meg: a rabszolgatartó termelési módnak — a rabszolgatartókra és rabszolgákra, a feudalizmusnak — a hűbérurakra és jobbágyokra, a kapitalizmusnak — a tőkésekre és proletárokra tagozódás.

Ezek a megfelelő társadalmi-gazdasági alakulatok *alapvető* osztályai. Minden alakulatban két alapvető osztály van. Létezésük közvetlenül következik abból a termelési módból, amelyre az adott társadalmi alakulat épül. Ezeknek az osztályoknak kölcsönös viszonyában és harcában az adott termelési mód és az egész társadalom alapvető ellentmondása jut kifejezésre.

Az uralkodó termelési mód mellett a társadalomban — külön gazdasági szektor formájában — fennmaradhatnak a régebbi termelési módok maradványai, illetve létrejöhetnek az új termelési mód csírái. Ennek következtében az alapvető osztályok mellett rendszerint megtalálhatók a *nem-alapvető*, vagy *átmeneti* osztályok is.

Így például a rabszolgatartó társadalomban voltak szabad földművesek, valamint kézművesek. A feudális társadalomban, a városok fejlődésének arányában új társadalmi rétegek — céhekbe és testületekbe szervezett kézművesek, kereskedők stb. — fejlődtek ki. A késői középkor városaiban a céhmesterek kizsákmányoló réteggé, a segédek pedig a munkások kizsákmányolt tömegévé alakultak át. A parasztság felső rétegéből is kiemelkedtek kapitalista elemek.

A kapitalista társadalomban sokáig megvoltak, s azokban az országokban, amelyekben a feudalizmus jelentős maradványai találhatók, ma is megvannak — mint nem-alapvető osztály — a nagybirtokos földesurak, akik egybekapcsolják a parasztok kizsákmányolását új és régi: kapitalista és kapitalizmus előtti módjait.

A tőkésországok többségében nagyszámú kispolgári rétegek — kisparasztok, kisiparosok, kiskereskedők stb. — találhatók. Létezésük gazdasági alapja az egyszerű árutermelés. Ezek a rétegek közbeeső helyet foglalnak el a burzsoázia és a proletariátus között. A burzsoáziához kapcsolja őket az, hogy magántulajdonosok (bár tulajdonuk, eltérően a kizsákmányoló, tőkés magántulajdontól, saját munkájukon alapul); a proletariátushoz pedig az fűzi őket, hogy dolgozók, és őket is sújtja a tőkés kizsákmányolás.

A kapitalizmus fejlődése arányában a kispolgárság széthullik, differenciálódik: kis része meggazdagodik, tőkéssé, kizsákmányolóvá válik, nagy része pedig tönkremegy, félproletárrá vagy proletárrá válik. Ez törvényszerű folyamat, amely a nagyüzemi termelésnek a kisüzemmel szembeni fölényéből, a tőke koncentrációjának és centralizációjának Marx által felfedezett törvényéből következik. Ez a folyamat azonban nem vezet a kistermelők teljes kiszorítására. Még a fejlett tőkésországokban

is meglehetősen nagyszámú kistermelő réteg van, a tőkés szempontból kevésbé fejlett országokban pedig a lakosság túlnyomó része — 60—70 százaléka — belőlük tevődik össze.

A tőkésországok lakosságának jelentős és növekvő részét alkotják az alkalmazottak, a műszakiak stb., akiket gyakran szintén a középrétegekhez sorolnak (őket „új" középrétegeknek nevezik szemben a „régi" középrétegekkel, a kistermelőkkel). De korántsem mindnyájan sorolhatók valóban a középrétegekhez. A hivatalnoki kar, az adminisztratív személyzet felső rétege az iparban, a kereskedelemben, a hitelszervezetekben stb. összeforr a burzsoáziával, és élvezi profitjának morzsáit; ezeknek a nem termelő rétegeknek a növekedése a kapitalizmus rothadásával függ össze. Ami az alkalmazottak többségét illeti, a jelenlegi körülmények között egyre inkább elveszítik korábbi kiváltságos helyzetüket, és „fehérgalléros munkásokká" válnak. A termelés automatizálásával a műszaki dolgozók jelentős része elveszíti azt a funkcióját, hogy irányítsa a munkásokat, felügyeljen rájuk, és munkája jellegét tekintve közeledik a munkások zöméhez. Ezek a folyamatok azt mutatják, hogy tarthatatlanok a mai burzsoá szociológusok és jobboldali szocialisták állításai a lakosság **„deproletarizálódásáról"; ellenkezőleg, a proletariátus sorai gyarapodnak.**

A kapitalista társadalomban az alkalmazottak és műszakiak mellett jelentős számban vannak úgynevezett szabadfoglalkozású szellemi munkások (magánpraxist folytató orvosok, ügyvédek, továbbá művészek stb.). Ennek a kategóriának — helyzetét tekintve — sok a közös vonása a kistermelőkkel.

A szellemi munkával hivatásosan foglalkozó emberek egész tömege alkotja az *értelmiséget.*

Az értelmiség sohasem volt és nem is lehet külön osztály. Ez mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy nem foglal el önálló helyet az anyagi javak termelésében. Az értelmiség nagy része (a műszaki értelmiség kivételével) az anyagi javak termelésének körén kívül tevékenykedik. Az értelmiség ezenkívül osztályszempontból nem egynemű, hanem különböző osztályokból toborozza tagjait, és különböző osztályokat szolgál ki, és részben beletartozik ezekbe az osztályokba vagy hozzájuk csapódik. En-

nek megfelelően az értelmiség a kapitalista társadalomban polgári, kispolgári és proletár értelmiségre tagozódik. V. Vorovszkij képletes kifejezése szerint az értelmiség „eszmei parlamenthez hasonlít, amelyben a különböző osztályok képviselői a legkülönfélébb csoportosulásokat alkotják, annak megfelelően, ahogyan az őket odaküldő osztályok érdekei csoportosulnak. Ezért semmi alapja sincs annak, hogy az értelmiségnek mint egésznek osztálysajátosságairól beszéljünk."[6] Az értelmiség jelentős szerepet tölt be az osztályharcban. A harcban álló osztályok szempontjából lényegbevágó, hogy az értelmiség minél szélesebb rétegeit állítsák maguk mellé. A tőkés társadalom életviszonyai arra kényszerítik az értelmiség tömegeit, hogy az uralkodó kizsákmányoló osztályokat szolgálják. Ugyanakkor azonban a modern kapitalizmus képtelen olyan viszonyokat teremteni az értelmiség széles rétegei számára, amelyekben felhasználhatják alkotóerőiket. A polgári értelmiség egy része, miután felismerte a kapitalizmus rothadtságát, átáll a munkásosztály oldalára. A munkásosztály is megteremti a maga proletár értelmiségét, noha a kapitalizmus rendkívül megnehezíti a munkások számára, hogy képezzék magukat és szellemi munkát végezzenek.

Látjuk, hogy a társadalom osztályösszetétele igen bonyolult: az alapvető osztályokon kívül létezhetnek nem-alapvető osztályok, valamint különböző közbeeső rétegek, különféle társadalmi csoportok is. A társadalomban gyakran több-kevesebb számú deklasszált elemet is találhatunk, olyan embereket, akik elvesztették osztályukhoz fűződő kapcsolatukat, akiknek nincs meghatározott foglalkozásuk, s a társadalom legaljára süllyedtek (például a kapitalizmusban a lumpenproletariátus: koldusok, prostituáltak, rablók, tolvajok stb.).

A társadalom osztályösszetételének bonyolultságát a burzsoá szociológusok gyakran arra használják ki, hogy elkendőzzék a kapitalista társadalom alapvető osztálytagozódását. Az osztálytagozódást a társadalmi rétegekre való felosztással cserélik fel („strata" — a geológiából kölcsönzött kifejezés; ebből ered a „társadalmi stratifikáció" — a társadalmi réte-

[6] *V. V. Vorovszkij:* Társadalmi osztály-e az értelmiség? Lásd *Vorovszkij* Művei. 2. köt. Szocekgiz 1931. 14. old. (oroszul).

gekről, a társadalom rétegeződéséről stb. szóló tanítás). A burzsoá szociológusok temérdek ilyen „réteget" sorolnak fel, majd azt a következtetést szűrik le, hogy a mai társadalomban a rétegek közti határok mozgékonyak. Stuart Chase amerikai filozófus és közgazdász kijelentette, hogy az Egyesült Államokban „az osztályok állandó mozgásban vannak, az egyes osztályokhoz tartozó emberek felemelkednek és lesüllyednek, akárcsak a liftek a hivatalokban".

Bár egyesek osztályhelyzete megváltozhat, ez még nem szünteti meg a különbséget az osztályok mint a társadalom osztályszerkezetét alkotó nagy emberi csoportok között. S bármennyit hajtogatják is Chase és társai, hogy az Egyesült Államokban az emberek szabadon megváltoztathatják osztályhelyzetüket, például — mint mondják — bármely cipőtisztítóból milliomos lehet, ez az út zárva marad a milliós tömegek előtt. A tömegeket a társadalmi helyzetükben beállott bármiféle eltolódás, változás csak lejjebb süllyeszti. A kisvállalkozók tönkremenetele, a parasztok és kisiparosok proletarizálódása, a munkások egy részének munkanélkülivé és lumpenproletárrá válása mindinkább elmélyíti a tőkés társadalom alapvető osztályainak ellentétét. A társadalmi létrán csakis egyesek juthatnak feljebb.

A különböző országokban, amelyek egy és ugyanazon társadalmi alakulat fokán állnak, társadalmi és gazdasági fejlődésük sajátosságai következtében a lakosság osztályösszetétele nem teljesen azonos; más és más például a munkások, a városi és falusi kispolgári rétegek stb. részaránya. A munkásosztály pártja csakis akkor dolgozhatja ki az osztályharc helyes stratégiáját és taktikáját, ha figyelembe veszi az osztályok erőviszonyainak sajátosságait az adott országban és annak összefüggését más országokkal.

3. OSZTÁLYÉRDEKEK ÉS OSZTÁLYHARC. OSZTÁLYOK ÉS PÁRTOK

Az ősközösség felbomlása óta a társadalom egész történetén végighúzódik az osztályok harca. „Szabad és rabszolga, patrícius és plebejus, földesúr és jobbágy, céhmester és mesterlegény, egyszóval: elnyomó és elnyomott folytonos ellentétben álltak egymással, szakadatlan, majd lappangó, majd nyílt harcot folytattak, olyan harcot, amely mindenkor az egész társadalom forradalmi átalakulásával vagy a harcban álló osztályok együttes

pusztulásával végződött"[7] — így jellemezte Marx és Engels a Kommunista Párt kiáltványában az osztályharc alapvető szakaszait a kapitalizmus létrejötte előtt. A kapitalizmus kora magával hozta az osztályharc további kiéleződését, a társadalmat két nagy táborra, két nagy osztályra — burzsoáziára és proletariátusra — osztotta.

Miért folyik harc az osztályok között? Történelmileg elkerülhetetlen-e az osztályok harca? A burzsoá történészek és szociológusok azt állítják, hogy az osztályharc „az osztályok közti félreértés, kölcsönös meg nem értés" következménye, a társadalom felső, kormányzó köreinek ügyetlen politikájából, „rosszakaratú elemek uszításából" fakad stb.

A tőkésországokban számos publicisztikai írás, sok filozófiai és szociológiai mű az osztályok együttműködésére szóló felhívásokat tartalmaz. Ezeknek a munkáknak a szerzői olyan „erkölcsi értékek", olyan eszmék felkutatását javasolják, amelyek képesek lennének egyesíteni a harcban álló osztályokat. Amikor pedig az élet bebizonyítja az efféle próbálkozások hiábavalóságát, kijelentik, hogy jobb, az összes osztály szempontjából elfogadhatóbb eszményeket kellene kidolgozni.

Természetesen a dolog lényege nem az, hogy ezek az ideológusok nem tudnak megfelelő eszméket találni. Ha valaki azt gondolja, hogy a kibékíthetetlen, antagonisztikus érdekekkel rendelkező osztályokat akár a „legjobb" eszmékkel vagy „erkölcsi értékekkel" egybe lehet forrasztani, az a kérdést az idealista történelemfelfogás hamis álláspontjáról közelíti meg. A valóságban nem létezhet tartós politikai és szellemi egység olyan társadalomban, amelyben az osztályok gazdasági létfeltételeik, alapvető érdekellentétük következtében állnak szemben egymással.

Az osztályharcot a különböző osztályok gazdasági helyzetének ellentéte és érdekeinek ellentmondása hozza létre. Ha pedig az érdekek ellentétben vannak egymással, akkor minden olyan kísérlet csődöt mond, amely az osztályokat közös erkölcs prédikálásával akarja egyesíteni.

Mik az osztályérdekek, mi határozza meg őket? Néha azzal

[7] „A harcban álló osztályok együttes pusztulása", amelyről Marx és Engels beszél, a rabszolgatartó rend összeomlásakor következett be; ebben a társadalomban a rabszolgákat osztályharcuk nem vezette győzelemre, bár halálos csapást mért a rabszolgatartó rendre. A rabszolgatartó rend összeomlása, amely a barbár törzsek kívülről jövő, valamint a felkelt rabszolgák belülről jövő csapásaira következett be, végül is mind a rabszolgák, mind a rabszolgatartók eltűnésére vezetett; helyüket a feudális társadalom osztályai foglalták el.

az állítással találkozunk, hogy az osztályérdekeket az illető osztály tagjainak tudata határozza meg. Ez az állítás azonban helytelen. Előfordulhat, hogy a munkásosztály valamelyik kapitalista országban nem ébred tudatára alapvető érdekeinek, és egy bizonyos időszakban a különböző részérdekekért (például a munkabér emeléséért, a munkanap csökkentéséért stb.) vívott harcra szorítkozik. Ámde ez nem jelenti azt, hogy a munkások osztályérdeke a munkabér emelésére és a munkafeltételek megjavítására korlátozódik. A munkásosztálynak objektív helyzete, életfeltételei folytán érdeke a tőkés kizsákmányolástól való megszabadulás, a kapitalizmus megsemmisítése.

Az osztályérdekeket nem az osztály tudata, hanem az illető osztálynak a társadalmi termelés rendszerében elfoglalt helyzete határozza meg. A proletariátusnak, mivel nincsenek termelési eszközei, és a tőkések kizsákmányolják, objektív helyzeténél fogva érdeke a kapitalizmus megszüntetése, s ezért forradalmi osztály. A burzsoáziának, éppen ellenkezőleg, a tőkés rend örökössé tétele az érdeke. A burzsoázia és a proletariátus antagonisztikus osztályok, mivel érdekeik ellentétesek és kibékíthetetlenek. Ugyanilyen antagonisztikus osztályok voltak a kapitalizmus előtti társadalmi alakulatok alapvető osztályai: a rabszolgatartók és a rabszolgák, a hűbérurak és a jobbágyok. Ezért a köztük folyó osztályharc történelmileg elkerülhetetlen.

Nemcsak egyazon társadalmi-gazdasági alakulat ellentétes osztályainak viszonyai lehetnek antagonisztikusak, hanem az egymást felváltó különböző alakulatok osztályainak viszonyai is. Ilyenek voltak például a burzsoázia és a hűbérurak közti viszonyok abban az időszakban, amikor a kizsákmányolás burzsoá módszerei konfliktusba kerültek a feudális módszerekkel. Mivel azonban mindkét osztály kizsákmányoló, ezért egyesülhettek. Számos ország gazdaságában a kizsákmányolás feudális módszerei egybefolytak a burzsoá módszerekkel, a politikában pedig a burzsoázia és a hűbérurak gyakran egy frontba tömörültek, kiváltképpen akkor, amikor megjelent közös ellenségük: a proletariátus vezette néptömegek.

Az osztályok érdekeinek ellentéte vagy eltérése a köztük folyó harc talaja, a különböző osztályok érdekeinek azonossága viszont lehetővé teszi közös cselekvésüket. Legtöbb ilyen lehetőség a

helyzetüknél fogva egymáshoz közel álló osztályok számára van, például a kapitalizmusban a munkásosztály és a parasztság számára. Jóllehet a parasztság a kismagántulajdonosok osztályába tartozik, mégis, éppúgy mint a munkásosztálynak, neki is érdeke fűződik a tőke igájából való megszabaduláshoz, mert a tőke tönkreteszi a falut, kiszívja életnedveit. Az érdekek közössége teszi lehetővé a proletariátus és a parasztság, valamint az egyéb dolgozó rétegek szilárd szövetségének létrehozását. Mint az SZKP programja rámutat, a munkásosztály szövetségeseivé válnak az alkalmazottak széles rétegei is, valamint az értelmiség jelentős része, mindazok, akiket a kapitalizmus proletársorba taszít, és akik felismerik a társadalmi életben esedékes változások szükségszerűségét. E szövetség vezetője a proletariátus — a legforradalmibb, a legszervezettebb és a legösszeforrottabb osztály.

Az osztályharcban megtörténhet, hogy a társadalmi jellegük tekintetében élesen elütő osztályok érdekei időlegesen egybeesnek, amikor közös ellenséggel állnak szemben. Így az általános nemzeti feladatok, például a nemzeti függetlenségért folyó harc a gyarmatokon és a félgyarmatokon, talaja lehet a dolgozó tömegek (a munkásosztály, a parasztság, a városi kispolgárság), valamint a nemzeti burzsoázia egységes cselekvésének.

Az egyes osztályokon belül rétegek, csoportok vannak, amelyeknek érdekei néha ellentmondásba kerülhetnek egymással vagy az egész osztály lényegbevágó érdekeivel. A tőkésosztályon belül például ipari tőkések, pénzemberek, kereskedők stb. vannak. Az állammonopolista kapitalizmusban kiemelkedik a burzsoázia monopolista vezető köre, amely a tőkésosztály összes többi rétege fölé helyezi magát. A proletárok osztálya sem teljesen homogén, bár ezt az osztályt nem a tulajdonviszonyok osztják meg; a proletariátuson belül különböző iparágakban, különböző helységekben dolgozó munkások, szakképzett és szakképzettség nélküli stb. munkások léteznek, s mindegyiküknek megvannak a maguk szakmai vagy csoportérdekei.

A marxizmus ellenfelei néha az osztályok „széthullásának" bizonyítékául használják fel, hogy az osztályokon belül különböző csoportok léteznek. Az Osztrák Szocialista Párt programtervezete, melyet 1957 novem-

berében terjesztettek a pártkongresszus elé, kijelenti, hogy a mai társadalom egészen másként fejlődött, mint Marx és Engels a Kommunista Párt kiáltványában előre látta: ahelyett, hogy a társadalom proletárokra és tőkésekre oszlott volna, számos osztály és a lakosság számos csoportja alakult ki, amelyeknek sokféle érdekei vannak, s amelyek különbözőképpen kapcsolódhatnak össze. Hasonló nézetet vall a francia szocialisták egyik teoretikusa, André Philippe „Le socialisme trahi" (Elárult szocializmus) című, 1957-ben megjelent könyvében. A munkásosztály egysége, amiről Marx a XIX. század derekán beszélt — mondja —, korunkban „... csupán romantikus képzelgés. Az ellentétes pólusokon elhelyezkedő két osztály helyett a legellentmondóbb érdekekkel rendelkező sokféle csoport áll előttünk..." Az efféle nézetek elferdítik a valóságot, mivel egy kalap alá veszik az osztályokon belüli csoportok kevésbé lényeges különbségeit és az osztályok közötti alapvető ellentétet. Az osztályon belüli különböző csoportok érdekei időlegesek, részlegesek, az osztály közös érdeke viszont tartós és alapvető. Ezért a csoportérdekek az osztályharc kiéleződésének időszakaiban az osztály közös érdekei mögött háttérbe szorulnak. A munkásosztály egysége, amelyet André Philippe „romantikus képzelgésnek" nevez, minden nehézség ellenére az osztályharcban kovácsolódik ki.

Az osztályok alapvető érdekei meghatározzák az osztályok viszonyát az uralkodó termelési módhoz, a fennálló társadalmi és államrendszerhez. Az antagonisztikus osztályok hol nyílt, hol leplezett harcot vívnak a fennálló termelési mód és az arra épülő rend megőrzéséért vagy megsemmisítéséért. Az antagonisztikus osztályok elszánt harcán át valósul meg a társadalom előrehaladó mozgása, az egyik társadalmi alakulat felváltása másik, magasabb alakulattal.

A burzsoá szociológusok, valamint a reformizmus hívei, a jobboldali szocialista ideológusok tagadják az osztályharc törvényszerű voltát, s kijelentik, hogy a haladás motorja az „osztályok együttműködése", hogy a társadalom akkor halad előre, ha az összes osztály felismeri valamely intézmény „tökéletlenségét", és közös cselekvésükkel megváltoztatják az illető intézményt. A reformisták a forradalmi osztályharcban „szükségtelen" összecsapásokat látnak, amelyek csupán arra jók, hogy visszavessék fejlődésében a társadalmat. Valójában azonban nem az osztályharc, hanem az osztályharc reformista tagadása húzza visszafelé a társadalom fejlődését. Hiszen ha valóban megszűnnék az osztályok harca, amiről a reformisták ábrándoznak (de

ami az antagonisztikus társadalomban természetesen lehetetlen), akkor ez azt jelentené, hogy az önmagát túlélt rend örökössé válnék, s a dolgozók örök rabságra lennének kárhoztatva. Éppen a forradalmi osztályharc az antagonisztikus társadalmak fejlődésének motorja: az osztályharc és csakis az osztályharc vezet az önmagukat túlélt intézmények szétzúzására, a gazdasági életnek a társadalom fejlődését gátló elavult formái felszámolására, tehát az osztályharc lendíti előre a történelmet. Mint tudjuk, a marxista dialektika feltárta, hogy mindennemű fejlődés forrása az ellentétes erők és tendenciák harca. Az osztálytársadalomban a dialektikának ez a törvénye az osztályharcban érvényesül.

Az osztályharc az osztálytársadalmak törvényszerűsége, és fejlődésük mozgatóereje. Az osztálytársadalmak történelmi mozgásának Marx és Engels által feltárt nagy törvénye így hangzik: „... minden történelmi harc, akár politikai, akár vallási, filozófiai vagy más ideológiai téren játszódik le, valójában csak a társadalmi osztályok harcának többé-kevésbé világos kifejezése, s hogy ezeknek az osztályoknak a létezését és ezzel összeütközéseiket is viszont gazdasági helyzetüknek a fejlődési foka, termelésüknek a módja és az ezáltal megszabott cseréjüknek a módja szabja meg."[8] Ez a törvény, Engels szavaival élve, ugyanolyan fontosságú a történettudomány számára, az osztálytársadalom fejlődésének megértése számára, mint az energia átalakulásának törvénye a természettudomány számára.

Az osztályharc a társadalmi élet valamennyi területén megnyilvánul. Az osztályok harcot vívnak gazdasági érdekeikért — az anyagi javak termelésében és elosztásában elfoglalt helyükért és szerepükért. S mivel az uralkodó osztályok érdekein az állam őrködik, a gazdasági érdekek pedig a politikában, az osztályok politikai érdekeiben jutnak koncentrált formában kifejezésre, ezért az osztályok harca, amely kezdetben a gazdaság területén bontakozik ki, átterjed a politikára is, a politikai hatalomért vívott harccá nő át. Az államformák, a politikai rendszerek megváltozása mindig a harc folyamán kialakult osztály-erőviszonyok megváltozásának következménye. S az osztálytársadalom szellemi életében — az erkölcsi, vallási, politikai és egyéb eszmék harcában — végső soron mindenkor a különböző osztályok helyzete, gazdasági érdekeik tükröződnek.

[8] *Marx–Engels* Művei. 8. köt. 550. old.

Az osztályok harca a legkialakultabb formában a politikai pártok harcában fejeződik ki. A politikai pártok az osztályok érdekeit fejezik ki, és vezetik az osztályok harcát. A párt politikai lényegénél és összetételénél fogva valamely osztály egy részét, mégpedig legaktívabb részét képviseli.

A pártok abban különböznek az osztályoktól, hogy 1. sohasem ölelik fel az egész osztályt, hanem az osztálynak csupán egy részét (maga a „párt" szó is a latin „pars" — rész — szóból ered); 2. a párt az adott osztály legtevékenyebb tagjainak meghatározott politikai osztálycélok érdekében létrejött tudatos egyesüléséből keletkezik, míg az osztályok spontán módon, a társadalom gazdasági fejlődésének következtében alakulnak ki. Ezért a párt később jön létre, mintsem az osztály kialakul. Az osztály a párt révén tudatosítja életbevágó érdekeit, politikailag megszerveződik és megszilárdul, ami sorsdöntő jelentőségű az osztályharc további fejlődésére nézve.

Nem mindegyik politikai párt ismeri el nyíltan, hogy osztályérdekeket védelmez. A proletariátus forradalmi pártja nyíltan lép fel, nincs miért titkolnia, melyik osztály érdekeinek védelmezője; a kizsákmányoló osztályokat kiszolgáló reakciós pártok ellenben gondosan álcázzák, elrejtik osztályjellegüket. A szocializmus ellenségei lépten-nyomon azt hirdetik magukról, hogy szocialisták és demokraták; a tőke megvásárolható bérencei a munka önzetlen védelmezőinek nyilvánítják magukat; egyes pártok, amelyek elárulják a nemzet érdekeit, nemzeti pártoknak nevezik magukat. Lenin arra tanította a dolgozókat, hogy ne engedjék becsapni magukat az effajta hazug kijelentésektől, tárják fel a burzsoá és kispolgári pártok igazi osztályjellegét, s a pártokat ne szavaik, kijelentéseik, jelszavaik és határozataik, hanem tetteik alapján ítéljék meg. Az osztályharcban megnyilvánul mindegyik párt igazi mivolta. „A társadalomnak politikai pártokra való megoszlása a mély, az egész országot megrázó válságok idején ütközik ki a legvilágosabban — írta Lenin. — ... a komoly harc félrelök minden frázist, minden kicsinyes, mellékes ügyet; a pártok minden erejüket megfeszítik, a *néptömegekhez* fordulnak, és a tömegek, helyes ösztönüktől vezérelve, a nyílt harc tapasztalataiból okulva azokat a pártokat követik, amelyek

ennek vagy annak az osztálynak az érdekeit fejezik ki."[9] Csak az osztályszemponton alapuló vizsgálat teszi lehetővé, hogy megértsük a politikai pártok valóságos lényegét és a társadalom életében játszott szerepüket.

Éppen ilyen osztályszemponton alapuló vizsgálat jellemzi az állam lényegének marxista felfogását is.

4. AZ ÁLLAM AZ OSZTÁLYOK KIBÉKÍTHETETLENSÉGÉNEK TERMÉKE ÉS AZ OSZTÁLYURALOM ESZKÖZE

A kizsákmányoló osztályok a lakosság elenyésző kisebbségét alkotják, mégis ők uralkodnak a hatalmas többségen. Miképpen sikerül a társadalom kisebbségének függésben tartani a többséget és uralkodni rajta?

A kizsákmányolók uralmának alapja gazdasági hatalmuk. A hűbérurak birtokában volt a feudalizmus korának legfontosabb termelési eszköze: a föld, a tőkések kezében vannak a gyárak, üzemek, bányák, vasutak és bankok, s ez teszi lehetővé, hogy függésbe taszítsák a dolgozó tömegeket.

Ámde a kizsákmányolók gazdasági hatalma egymagában még nem elegendő ahhoz, hogy fenntartsák a többség uralmát a kisebbségen. Az elnyomottak ellenállásának megfékezése, alárendeltségük megtartása céljából szervezett erőre is szükség van. Ez az erő az állam.

Minden olyan társadalomban, ahol antagonisztikus osztályok vannak, az *állam* a politikai hatalom osztályszervezete, amely védelmezi és rögzíti egyik vagy másik osztály uralmának gazdasági alapjait. Az államnak rendelkezésére állnak a hatalom eszközei — a hadsereg, a rendőrség, a csendőrség, a bírói szervek, a börtönök stb. —, hogy biztosítsa a gazdaságilag uralkodó osztály politikai uralmát, és elnyomja más osztályok ellenállását.

Már ebből következik, hogy az állam nem esik és nem is eshet egybe a társadalommal. Az emberek sohasem éltek társadalmon kívül, de a társadalom nem mindig szerveződött állammá. Az állam nem a történelem valamennyi szakaszán létezik, hanem csak akkor, amikor a társadalom osztályokra tagozódik.

[9] *Lenin* Művei, 18. köt. Szikra 1955. 30. old.

Az ősközösségi rendben nem volt állam, vagyis nem létezett a politikai hatalom szervezete. A lakosság ekkor vérségi kötelékek alapján szerveződött: az emberek nemzetségekben egyesültek, gyakran néhány nemzetség frátriát, néhány frátria pedig törzset alkotott. A nemzetségek élén a nemzetségfők álltak; a törzset pedig, például a görögöknél, a nemzetségfőkből (majd később, választott személyekből) álló tanács, az összes felnőtt férfiak részvételével tartott népgyűlés és a hadvezér kormányozta. A legfőbb hatalom a népgyűlésé volt. A hadvezérnek eredetileg nem volt a szó tulajdonképpeni értelmében vett kormányzó hatalma; nem létezett a néptől elkülönült fegyveres erő, hanem minden felnőtt férfinak megvolt a fegyvere, és szükség esetén harcba szálltak az ellenséges törzsek ellen.

A társadalom osztályokra szakadásával megváltozik a kép. A termelés fejlődése, a munkamegosztás, a kereskedelem fokozódása és a népesség szaporodása a nemzetség és a törzs egységének felbomlását eredményezte. A különböző nemzetségek és törzsek tagjai foglalkozásuktól függően más- és máshova költöztek, s összekeveredtek egymással. A kézművesség és a kereskedelem fejlődésével létrejöttek a városok, amelyekben számos jövevény lakott; ezek az emberek nem tartoztak az illető nemzetséghez vagy törzshöz. A lakosság a nemzetségi megoszlás helyett területi ismérv alapján kezdett tagozódni, és a törzsi tanácsba már nem a nemzetségek képviselői kerültek, hanem a szóban forgó területet benépesítő szabad lakosság képviselői. A rabszolgák viszont, akik számbelileg gyakran felülmúlták a szabadokat, nem élveztek semmiféle jogokat, nem vettek részt a közügyek intézésében.

Az osztályrétegződés elmélyülésével, valamint a gazdagok és szegények, a rabszolgatartók és rabszolgák viszonyának kiéleződésével a gazdaságilag uralkodó rabszolgatartó osztály számára szükségessé vált, hogy a lakosság tömegeitől elkülönült fegyveres hatalmi szervekkel rendelkezzék. Az ősközösségi rend nem ismerte a néptől elkülönült hadsereget, rendőrséget stb. Az osztálytársadalomban ezek az eszközök elengedhetetlenek. Ahhoz, hogy a leigázottak mind jobban növekvő tömegeit alárendeltségben tartsák, külön erő kellett az elnyomásra, s ez az erő az állam volt. Létrejöttek a felfegyverzett emberek külön alakulatai, kialakult a hatalmi gépezet, amelynek fenntartása a korábban ismeretlen adók bevezetését tette szükségessé.

Az állam legfontosabb ismérve: felfegyverzett emberek külön alakulatainak, külön hatalomnak a léte, amely nem azonos a lakossággal, hanem egyik vagy másik osztály kezében van.

Helytelen lenne, ha a kormányzási szerveket vagy a kényszerítő hatalmat tekintenénk az állam megkülönböztető ismérvének. A kényszerítő hatalom — hangoztatta Lenin — minden emberi együttélésben fennáll,

megvolt a nemzetségi szervezetben is, megvan a családban is, de ez nem jelent államot. Az állam ismérve az, hogy létezik az emberek külön csoportja, amely kezében összpontosítja a társadalom feletti hatalmat. Az állam akkor jelenik meg, amikor a hatalom elkülönül a lakosság tömegeitől, és az egyik vagy másik osztály kezébe kerül, amelyik fegyveres erővel, felfegyverzett emberek külön csapataival rendelkezik.

Miért vált szükségessé a hatalom elválasztása a lakosság egész tömegétől? Azért, mert a társadalom kibékíthetetlen, antagonisztikus osztályokra szakadt. Ha az osztálytársadalomban az egész lakosság fel volna fegyverezve — úgy mint az ősközösségi rendben volt —, akkor először is lehetetlen lenne fenntartani és megrögzíteni azokat a viszonyokat, amelyekben az egyik osztály kizsákmányolja a másikat, s másodszor, az osztályok kipusztulnának az egymással vívott szakadatlan fegyveres harcban.

Az állam megjelenése arról tanúskodik, hogy az osztályok ellentmondásai kibékíthetetlenné váltak. Az osztályharc annyira heves formát öltött, hogy a kizsákmányolók már nem tudták olyan eszköz nélkül, mint a politikai hatalom, alárendeltségben tartani a kizsákmányoltakat. Az állam tehát az osztálytársadalom szülötte, az osztályellentmondások kibékíthetetlenségének terméke.

A rabszolgatartó, a feudális és a kapitalista rendben a társadalom különböző osztályokból áll, az állam viszont az egyik osztály, mégpedig a gazdaságilag uralkodó osztály politikai szervezete. Ez az osztály az államhatalom birtoklása következtében politikailag is uralkodó erővé válik. A kizsákmányoló társadalmakban az állam külsőleg úgy jelenik meg, mint az egész társadalom képviselője, valójában azonban az összes hatalmi szervek — a hadsereg, a rendőrség, a csendőrség, a felderítő szervek stb. — az uralkodó osztály érdekeit védelmezik.

A burzsoá ideológusok gyakran megpróbálják osztályok feletti szervnek feltüntetni a *hadsereget*, amely állítólag kívül áll a politikán. Valójában azonban minden olyan társadalomban, amely antagonisztikus osztályokra bomlik, a hadsereg — akárcsak az államhatalom többi eszköze — osztályjellegű. Az ókori rabszolgatartó társadalomban a hadsereg csak szabadokból állt, a rabszolgákat nem engedték be a hadseregbe; a hadsereg az országban levő rabszolgák ellenállásának leküzdését és új rabszolgák szerzését szolgálta. Athénben a lakosság leggazdagabb rétegei

lovasokat adtak a hadseregnek, a kevésbé vagyonosak nehéz fegyverzetű gyalogosokat, a szegényeknek pedig a könnyű fegyverzetű gyalogságban és a flottánál kellett szolgálniuk. A hadsereg szervezete változott az államtípusok változásával, a társadalom osztályösszetételének változásával, a gazdaság, a termelési eszközök és a közlekedés, továbbá a hadviselési eszközök fejlődésével. A feudális társadalomban például a hatalom szétaprózódott a hűbérurak kezében, s ennek megfelelően épült fel a feudális társadalom katonai szervezete is. A nagy hűbéruraknak lovagokból álló lovascsapatai voltak, amelyekbe beletartoztak a tőlük függő kisebb hűbérurak csapatai is. A feudális társadalomban, különösen fejlődésének utolsó szakaszában nagymértékben alkalmaztak zsoldos hadseregeket is. A kapitalista társadalomban kifejlődnek a tömeghadseregek, amelyeket többnyire az általános hadkötelezettség alapján egészítenek ki (ugyanakkor az imperialisták a gyarmati hadműveletekre sok esetben felhasználnak zsoldos hadseregeket is — mint például a francia „idegenlégió" —, amelyek a legkülönfélébb bűnözőkből és deklasszált elemekből verbuválódnak).

Mindezekre a társadalmakra az jellemző, hogy a hadsereg szemben áll a néppel, a dolgozó tömegekkel. Még olyan esetekben is, mint például a kapitalizmusban, amikor a hadsereg zöme a dolgozókból kerül ki, a parancsnoki posztokat, különösen a magasabbakat az uralkodó osztályok képviselőivel töltik be. A hadsereg vezető köreinek nagy a befolyásuk az állami politikára; ez a legjellemzőbb a mai imperialista militarista, katonai-rendőri államokra, a fasiszta és félfasiszta rendszerekre, amelyek a hadseregben, a rendőrségben, a csendőrségben látják azt az erőt, amely megvédi őket a nép haragjától.

Az uralkodó osztály érdekeinek védelmét szolgálja a *jog* is. A jog, éppúgy mint az állam, osztályjellegű. A jog az uralkodó osztály törvény rangjára emelt akaratát fejezi ki. Ez az akarat az egész lakosság számára kötelező érvényű törvényekben és magatartási normákban testesül meg, amelyeket az államhatalom hozott vagy hagyott jóvá. Az ősközösségi rendben az emberek magatartását a szokás ereje szabályozta, az osztálytársadalomban viszont a szokások, a hagyományok már elégtelennek bizonyultak. Megjelentek a törvények, amelyek betartását az állam kényszerítő ereje, olyan szervei biztosítják, mint a bíróság, az ügyészség, a rendőrség, a börtönök stb.

Az osztálytársadalomban (az osztályok között fennálló) belső viszonyokon kívül külső (államok közti) viszonyok is léteznek.

Ennek megfelelően az állam két funkciót — belsőt és külsőt — tölt be. Az állam belső funkciója a rabszolgatartó, a feudális, valamint a tőkés társadalomban az, hogy alárendeltségben tartsa az elnyomott osztályokat, és biztosítsa a kizsákmányoló osztályok uralmát: külső funkciója pedig az, hogy védelmezze az illető állam területét és érdekeit más államokkal szemben, vagy más államok és népek rovására terjeszkedjék. Az állam e két funkciója közül, a fő, meghatározó funkció a belső, mivel ez az, ami létrehozta az államot, s közvetlenül a társadalom osztályszerkezetéből fakad. Az állam külpolitikája az állam osztályjellegétől, valamint a konkrét történelmi viszonyoktól függ.

A társadalmi-gazdasági alakulatok váltakozásával, a társadalom osztályszerkezetének gyökeres megváltozásával együtt megváltozik az állam típusa. A rabszolgatartó államot felváltotta a feudális állam, a feudális államot pedig a burzsoá állam. Mindegyik államtípus jellemző vonásait a társadalom gazdasági rendje határozza meg. Az állam, mint a XIII. fejezetben láttuk, az adott társadalom gazdasági alapján emelkedő politikai felépítmény.

A különböző országok fejlődésének sajátosságaitól, a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet formáitól, az osztályok erőviszonyaitól függően a burzsoá állam különböző formákat öltött, olyan formákat, mint az alkotmányos monarchia, amelyben a király az államfő; a parlamenti köztársaság, amelyben a választott parlament mellett választott államfő — az elnök — van; olyan köztársaság, amelyben az elnök jelentős hatalommal rendelkezik, mivel ő az állam és egyben a kormány feje (például az Egyesült Államok). Jóllehet a burzsoá állam formáiban ilyen és más különbségek vannak, lényege azonos marad: a burzsoá állam a burzsoázia politikai uralma, a burzsoázia diktatúrája.

A burzsoá állam, akárcsak a feudális állam, magán viseli annak a gazdasági rendnek a jellemző vonásait, amelynek alapján emelkedik. A kapitalizmus az árutulajdonosok társadalma, amelyben a munkásoknak a tőkések általi kizsákmányoltságát formális egyenlőségük leplezi. A munkaerő adásvételi aktusában a tőkés és a bérmunkás látszatra egyenjogú árutulajdonosokként jelennek meg. Ugyanilyen formális jellegű a burzsoá

demokrácia is, amely az emberek jogi egyenlőségét hangoztatja, emögött azonban a társadalom tagjainak mélységes gazdasági egyenlőtlensége húzódik meg. A burzsoá jogi egyenlőség formális jellegét találóan jellemzi Anatole France francia író gúnyos megjegyzése: „A törvény előtti egyenlőség... gazdagnak-szegénynek egyformán megtiltja, hogy a híd alatt háljon, az utcán kolduljon és kenyeret lopjon."[10]

A burzsoá-demokratikus állam létrejötte a feudális államhoz képest nagy történelmi haladást jelentett. Az örökletes abszolút monarchia helyébe a tőkésországok többségében a képviseleti állam lépett, amelynek hatalmi szerveit időszakosan választják, a lakosság jogainak kisebb-nagyobb korlátozásával (cenzus). A dolgozó tömegeknek a feudalizmusban nem voltak politikai jogaik, a burzsoá demokratikus rendben viszont lehetőségük nyílt arra, hogy részt vegyenek a hatalmi szervek megválasztásában, létrehozzák a maguk gazdasági és politikai szervezeteit stb. Mindez tágabb teret nyújtott arra, hogy az elnyomott osztály harcolhasson jogaiért.

A burzsoá demokrácia azonban szűk körű, korlátozott marad, és ez nem is lehet másképp; a burzsoá demokrácia csak a kizsákmányoló kisebbség számára demokrácia. Mindaddig, amíg megmarad a termelési eszközök magántulajdona — hangoztatta Lenin —, a legdemokratikusabb burzsoá köztársaság is elkerülhetetlenül a buzsoázia diktatúrája, a többség elnyomására szolgáló gépezet marad. E gépezet felépítése olyan, hogy a dolgozó tömegeket távol tartja a politikai életben, az állam kormányzásában való döntő részvételtől. A nagyszámú korlátozó rendelkezés elzárja a dolgozókat attól, hogy a szavazóurnákhoz járulhassanak.

Az Egyesült Államok különböző államaiban például, még hivatalos adatok szerint is, több mint ötven különféle korlát szűkíti a választójogot. Mindegyik államban fennáll az egyhelyben lakási cenzus; ez elüti a választásokban való részvételtől a munkanélkülieket és az idénymunkásokat, akik munkát keresve kénytelenek változtatni lakóhelyüket. 13 államban nincsen szavazati joguk azoknak a személyeknek, akik az államtól segélyt kapnak; 29 államban a hadsereg és a haditengerészet

[10] *Anatole France:* A vörös liliom. Európa Könyvkiadó 1961. 78. old.

tagjai nem járulhatnak az urnák elé; 19 államban írástudási cenzus létezik, amelyet ürügyül használnak fel arra, hogy a négerek jelentős részét megfosszák választójoguktól; számos állam bevezette a vagyoni cenzust, amely távol tartja a választásoktól mindazokat, akik 300 dollárnál kisebb értékű vagyonnal rendelkeznek.

Az uralkodó burzsoázia számos országban nem éri be azzal, hogy efféle eszközökkel szorítja korlátok közé a dolgozók választójogát, s különösen azokban az országokban, amelyekben a burzsoázia érzi a tömegek növekvő aktivitásának veszélyét, olyan választási törvények keresztülhajszolására törekszik, amelyek korlátozzák a haladó pártok részvételét a parlamentben (erre szolgál például az úgynevezett többségi választási rendszer).

Még azokban a tőkésországokban is, amelyekben formálisan mindenki egyenlő jogokat élvez, a vagyonosok és a vagyontalanok igen különbözőképp tudnak élni jogaikkal. Tényleges szólás-, sajtó- és egyéb szabadságuk csak azoknak van, akik rendelkeznek a gyűléstermekkel, a nyomdákkal és az újságpapírral, vagyis elsősorban a tőke birtokosainak. A parlamentekben rendszerint nem azok foglalják el a képviselői helyek zömét, akik a nemzet többségét, hanem azok, akik a tőkét képviselik. Az Egyesült Államok Kongresszusának például egyetlenegy munkás, egyetlen egyszerű farmer tagja sincs. A Kongresszusban a helyek egynegyedét vállalkozók és bankárok, több mint a felét pedig a monopóliumok szolgálatában álló jogászok foglalják el. Az Egyesült Államok kormányára pedig méltán ragasztották rá a „milliomosok kormánya" gúnynevet.[11]

Mindezen tények világánál teljesen tarthatatlannak bizonyulnak a burzsoázia ideológusainak azok az állításai, hogy a demokratikus köztársaság létrejöttével az állam elveszti osztályjellegét és az egész társadalom képviselője lesz. Az ilyen nézetek hirdetői igyekeznek elleplezni a mai burzsoá állam kizsákmányoló osztálylényegét.

Ugyanerre az álláspontra helyezkednek a jobboldali szocialista ideológusok is. Egyesek közülük azt hangoztatják, hogy a mai kapitalizmus „state-izmussá" (az angol „state" — állam — szóból) alakult át, vagyis

[11] Victor Perlo haladó amerikai közgazdász számításai szerint a washingtoni kormányapparátusban magas tisztséget betöltő 272 személy közül 150 nagytőkés, a többiek zöme pedig „egész életében szoros kapcsolatot tartott fenn a kapitalistákkal, őket szolgálta". (*V. Perlo*: A nagytőke birodalma. Kossuth Könyvkiadó 1958. 339. old.)

olyan társadalommá vált, amelyben nem egyik vagy másik osztály uralkodik, hanem az állam az egész társadalom nevében cselekszik. G. D. H. Cole, az angol jobboldali labouristák egyik ideológusa „A kapitalizmus a mai világban" című könyvében azt állítja, hogy a mai burzsoá államok bizonyos fokig a dolgozók érdekvédelmi eszközévé váltak, és az „egyetemes jólét államává" alakultak. A Labour Párt másik ideológusa, John Strachey, „A modern kapitalizmus" című könyv szerzője, ellentmondást fedez fel a gazdasági hatalomnak a tőkésországokban egyre növekvő koncentrációja és a „politikai hatalom növekvő diffúziója" (szétszóródása) között, s kijelenti, hogy ez utóbbi a demokrácia lényege. A valóságban azonban a gazdasági hatalom koncentrációja nem egyéb, mint a kapitalista monopóliumok uralma a gazdaságban, amit viszont Strachey úgy tagad, hogy a „monopólium" fogalmat felcseréli a burzsoá füleknek kellemesebben hangzó „oligopólium" kifejezéssel, amely annyit jelent, mint a termelés összpontosítása kevesek kezében. A monopolisták gazdasági uralmának okvetlenül vissza kell tükröződnie a politikai felépítményben. A tőkés monopóliumok gazdasági hatalmuk növelésével együtt fokozzák befolyásukat a politikai életre, s mind jobban alárendelik maguknak az államapparátust. A burzsoá demokrácia viszonyai közt „a politikai hatalom diffúziója" puszta kitalálás, hiszen a dolgozó tömegek, mégha részt is vesznek a választásokon, semmiféle valóságos hatalomhoz sem jutnak.

A választások demokratikus rendje önmagában még nem változtatja meg az állam osztálylényegét, nem teszi az államot a többség hatalmának eszközévé. Ha a termelési eszközök a tőkések kezében vannak, ha a kapitalisták megőrzik gazdasági és politikai hatalmukat, akkor bármilyen törvény — még azok is, amelyeket a dolgozók nyomására hoztak — a dolgozók érdekei ellen fordítható.

Tanulságos például azoknak a „trösztellenes" törvényeknek a sorsa, amelyeket annak idején az Egyesült Államokban hoztak a monopóliumok önkényétől felháborodott közvélemény lecsillapítására. Ezek a törvények nem gátolták a tőkés monopóliumok növekedését és nem vetettek véget az amerikai gazdaságban elfoglalt túlsúlyuknak. Most ellenben a szakszervezetek elleni harcra használják a burzsoá politikusok, akik azzal vádolják a szakszervezeteket, hogy „monopóliumot" teremtettek a munkaerőre.

Bármilyen törvényeket hozzanak is, a burzsoá társadalom uralkodó kisebbsége biztosítja érdekeinek védelmét a végrehajtó hatalom gépezete révén, amely ténylegesen független a lakosság

által választott parlamenttől. A végrehajtó hatalom gépezete olyan hivatalnokokból áll, akik nem kötelesek beszámolni a választóknak; ezek kiváltságokkal rendelkező kasztot alkotnak, amelyet összes életfeltételei a burzsoáziához kötnek. Ez a hivatalnoki és katonai apparátus dönti el az államügyeket, míg a parlament teljes egészében fecsegők terméketlen gyülekezetévé fajul.

Az országon belüli osztályellentétek éleződése, valamint az államok közti gazdasági és katonai verseny arra ösztönzi a burzsoáziát, hogy minden eszközzel erősítse katonai és bürokratikus államapparátusát. Ez kiváltképpen jellemző az imperializmus korszakára, amikor is számos tőkésországban szörnyen felduzzad a katonai és bürokratikus államapparátus.

A szabad versenyről a monopóliumok uralmára történő áttérés visszatükröződik a politikai felépítményben is: fordulat történik a burzsoá demokráciától a politikai reakció felé. A monopoltőke terjeszkedésre, a gyenge országok piacainak, területének meghódítására, a világ háború útján történő újrafelosztására törekszik. Az imperialista állam ennek a politikának az eszköze. A burzsoázia a belpolitikában ugyancsak fordulatot tesz a reakció felé. A munkásosztály szervezettségének és erejének növekedése következtében a burzsoázia fél a demokráciától, igyekszik megszabadulni tőle. A burzsoázia széttöri a saját maga által megalkotott törvényesség kereteit, és a munkásmozgalom közvetlen elnyomására tér át. Ez a legvilágosabban a fasizmusban jutott kifejezésre.

A fasizmus, eltérően a polgári demokráciától, az imperialista burzsoázia diktatúrájának nyílt, terrorista formája. A fasizmus létrejötte elválaszthatatlanul összefügg a kapitalizmus általános válságának korával; kísérlet arra, hogy a terror és erőszak módszereivel alátámassza a kapitalizmus megingott pilléreit. Nem véletlen, hogy a burzsoázia elsősorban azokban az országokban vezette be a fasiszta rendszert, amelyekben a kapitalizmus pillérei kiváltképpen ingatagok voltak, vagy amelyekben a burzsoázia különösen tevékenyen vett részt az új világháború előkészítésében (Olaszországban, Németországban és Japánban). A fasiszta tendenciák azonban nemcsak ezekben az országokban fejlődtek ki. A reakciós burzsoázia, a néptömegek aktivitásától való félelmében mindenütt, ahol csak lehet, korlátozza a demokráciát. Jellemzőek például a reakciós

köröknek a parlamenttől független elnöki kormányzat bevezetésére tett felhívásai. Az efféle felszólításokat különös állhatatossággal ismételgetik azokban az országokban, amelyekben megerősödött a munkásmozgalom.

Jelenleg a kapitalista országokban a reakció és a fasizmus nyomásának fenyegető jelei mutatkoznak. Bár a fasizmus régi formáiban kompromittálta magát a népek előtt, nincs kizárva az a veszély, hogy új formákban feléled. A demokratikus erők, elsősorban a munkásosztály egysége a legbiztosabb sorompó a fasiszta veszély útjában.

Az imperializmus minden lehetséges módon korlátozza a demokráciát, de ez ellenhatást vált ki a tömegekből, és fokozza demokratikus törekvéseiket. Ebből két ellentmondó tendencia fakad, amelyek többé-kevésbé erőteljesen megnyilvánulnak a tőkésországokban: a burzsoá kormányok a demokrácia korlátozásával egyidejűleg politikájukat a monopóliumok érdekeinek rendelik alá, a dolgozó tömegek viszont arra törekszenek, hogy megvédjék a monopóliumokkal szemben: és kiszélesítsék demokratikus vívmányaikat.

A monopólium előtti kapitalizmus idején a burzsoá állam olyan bizottság volt, amelyik az egész tőkésosztály közös ügyeit intézte, az imperializmus korában viszont a burzsoá állam a monopolista burzsoázia eszköze. „A monopóliumok további gazdagodása, a munkásmozgalom és a nemzeti felszabadító harcok elnyomása, a kapitalista rendszer megmentése és az agresszív háború kirobbantása céljából az állammonopolista kapitalizmus egységes mechanizmusban egyesíti a monopóliumok erejét az állam erejével."[12] A tőkés monopóliumok a maguk szolgálatába állítják az államapparátust. A tőkésmonopóliumok az államapparátus kézbentartásának közvetett módszerei (a hivatalnokok, képviselők, miniszterek megvásárlása stb.) mellett közvetlenül is cselekszenek. A nagytőkések, bankigazgatók és részvénytársasági elnökök miniszteri, hivatalfőnöki tisztségekbe telepednek, biztosítják a monopóliumoknak kedvező politikát, valamint előnyös szerződések, megrendelések, támogatások stb. révén elősegítik a monopóliumok profitjának növelését.

[12] Az SZKP XXII. kongresszusa. 731. old.

Az Egyesült Államokban, Angliában, Franciaországban az állam az adók révén a nemzeti jövedelemnek csaknem egyharmadát sajtolja ki a lakosságtól, s ezt az összeget az állami költségvetés segítségével a monopóliumok érdekében újra elosztja. Az állam egyre jobban beavatkozik a gazdasági életbe: számos gazdasági ágba (szintén a monopóliumok érdekében) jelentős tőkéket fektet be, néha (különösen a háborús előkészületek vagy a háború idején) ellenőrzi bizonyos áruk árát, szabályozza egyes nyersanyagok elosztását stb.

Az állami monopolkapitalizmus megerősödését számos burzsoá közgazdász úgy tekinti, mint az állam funkcióiban bekövetkezett „forradalmat". „Az állam rendőrből pozitív gazdasági erővé vált" — nyilatkoztatta ki J. M. Clark amerikai közgazdász. „... Az állam magára vállalta a gazdaság vezetőjének és a társadalom szolgálójának szerepét" — szajkózza nyomában kollégája, L. L. Lorwin. Az azonban, amit ők úgy neveznek, hogy megerősödött az államnak, „a gazdaság vezetőjének és a társadalom szolgálójának" szervező szerepe, a valóságban csak annyit jelent, hogy a tőkés monopóliumok erősödtek meg, amelyek alárendelik maguknak és gazdaságuk növelése érdekében kihasználják az államapparátust.

A burzsoá állam nem képes irányítani a gazdasági fejlődést, mivel ennek útjában áll a termelési eszközök magántulajdona és a kapitalizmus fejlődésének spontán jellege. Nem az állam irányítja a tőkés monopóliumokat, hanem ellenkezőleg, a monopóliumok irányítják az államot. Amikor azonban elvetjük a kapitalizmus apologétáinak azokat az állításait, hogy az állam meghatározó szerepet játszik a tőkés nemzetgazdaságban, helytelen lenne lebecsülnünk a modern állam befolyását a gazdaság fejlődésére, és úgy vélnünk, hogy a gazdaság területe nem tartozik az államra, mint ez a kapitalizmus monopólium előtti szakaszában volt. A burzsoá állam nem tudja például megszüntetni a gazdasági válságokat, de a gazdasági életbe való beavatkozással a gazdaság militarizálásával és egyéb hasonló intézkedések segítségével kitolhatja a válságok bekövetkezését.

Bármennyire is elrothadtak a kapitalizmus pillérei, a tőkés rend önmagától nem omlik össze, mert védelmezi a burzsoá állam. Ezért a proletariátus osztályharca nemcsak a tőkés rend gazdasági alapjai ellen irányul, hanem a kapitalizmust védelmező politikai hatalom ellen is.

A proletariátus három fő — gazdasági, politikai és ideológiai — formában vívja harcát a kapitalizmus ellen.

A *gazdasági harc* történelmileg a proletariátus osztályharcának első formája. A munkások minden országban azzal kezdték harcukat, hogy gazdasági érdekeiket védelmezték. E küzdelem során jöttek létre a proletariátus első szervezetei — a szakszervezetek, amelyek a munkások osztályharcának iskoláivá váltak.[13] A gazdasági harc legközvetlenebb feladata a munkások napi érdekeinek védelmezése: a munkabérek emelése, a munkanap megrövidítése, a munkafeltételek javítása stb. A gazdasági harc, konkrét feltételeitől függően, igen sokoldalú lehet. Legfontosabb eszköze a részleges és az általános sztrájk. Egyes országokban, például Olaszországban a vállalkozóknak a termelés csökkentését vagy az üzem bezárását célzó kísérleteire a munkások néha a „fordított sztrájk" módszereivel válaszolnak: megszállják a gyárakat, kezükbe veszik a termelés irányítását, s ily módon kényszerítik a tulajdonosokat arra, hogy ne állítsák le a vállalatokat.

A mindennapi szükségletekért folyó gazdasági harc létfontosságú a munkásosztály számára. Ez a harc azonban nem tudja megszabadítani a munkásosztályt a kizsákmányolástól, a nélkülözéstől, a bizonytalanságtól.

A kapitalizmus ideológusai azt hajtogatják, hogy a proletariátus osztályharca értelmét veszti, mivel a munkásság helyzete szüntelenül javul, s a monopóliumok profitja „cseppenként lefelé szivárogva", eljut a társadalom minden rétegéhez. Valójában azonban a munkabér növekedése elmarad az árak emelkedésétől és a munka termelékenységének növekedésétől, s ennek következtében rendszeresen növekszik a kizsákmányolás foka.

A reformisták, akik eszményi színben tüntetik fel a kapitalizmust, magasztalják a némelyik tőkésországban bevezetett szociális törvényeket, de fátylat borítanak arra a tényre, hogy a

[13] A szakszervezetek növekedését mutatják a következő adatok: 1914-ben az egész világon mintegy 13,2 millió szakszerveztei tag volt, 1939-ben körülbelül 45 millió, 1961-ben pedig több mint 180 millió.

munkásosztály ezeket az engedményeket fokozott harcával kényszerítette ki a tőkésektől, és az engedmények egyáltalában nem a monopóliumok „jóakaratának" gyümölcsei. Még a hivatalos burzsoá statisztika nyilvánvalóan szépített adatai szerint is a háború utáni években (1946—1960) 27 tőkésországban a sztrájkok száma 247 400 volt, és nagymértékben megnőtt a két világháború közötti időszakhoz (1919—1939) képest, amikor 174 400 sztrájkra került sor. A sztrájkolók száma pedig a háború előtti 80,8 millióról 222,6 millióra emelkedett. A tőkések a szocialista forradalomtól való félelmükben is kénytelenek bizonyos engedményeket tenni a munkások követeléseinek. A szocialista világrendszer léte és a szocialista országok vívmányai jelentősen megnövelik a kapitalista országok proletariátusának erejét. Igaza volt Theodor Dreiser amerikai írónak, amikor azzal kapcsolatban, hogy az Egyesült Államok a harmincas években bevezette a szociális törvényeket, kijelentette: „Mindezt Marxnak és a vörös Oroszországnak *köszönöm.*"

A gazdasági harc nemcsak a proletariátus elnyomorodásának folyamata ellen hat, hanem egyúttal elősegíti a munkásság szervezkedését is az átfogóbb forradalmi feladatok megoldása érdekében. A tőke ragadozó törekvései ellen folytatott harc nélkül a munkások — Marx kifejezése szerint — elcsigázott, pusztulásra ítélt szerencsétlenek közömbös tömegévé váltak volna. „Ha a munkások a tőkével vívott mindennapos összetűzésben gyáván meghátrálnának, saját maguk fosztanák meg magukat annak a lehetőségétől, hogy valamely nagyobb mozgalmat megindíthassanak."[14]

A munkásosztály gazdasági harca törvényszerűen *politikai* harcba nő át. Még a gazdasági részkövetelésekért, például a munkanap csökkentéséért, a biztosított minimális munkabér megállapításáért, a társadalombiztosítás bevezetéséért stb. folytatott harc is a politikai tettekre készteti a proletariátust. A jelenlegi viszonyok közt a dolgozók gazdasági érdekeinek megvédése nagymértékben a politikai feladatok megoldásától: az új világháború és a fegyverkezési hajsza elleni harc sikerétől

[14] *Marx–Engels:* Válogatott művek. I. köt. 426. old.

függ. Ezért a sztrájkharc gyakran politikai jelentőségűvé válik, szorosan egybefonódik az imperialista háborús készülődések ellen, s a békéért, a demokráciáért és az amerikai imperializmus által leigázott országok nemzeti függetlenségéért folyó küzdelemmel. Manapság a proletariátus fontos fegyvere lett a politikai sztrájk. 1958-ban a politikai sztrájkokban mintegy 10 millió ember vett részt, az összes sztrájkolóknak körülbelül 43 százaléka, 1959-ben mintegy 23 millió ember, a sztrájkolók 56 százaléka, 1960-ban 41 millió ember, vagyis a sztrájkolók körülbelül 77 százaléka.

Bármily nagy jelentőségű is a gazdasági harc, mégsem elegendő a tőkés kizsákmányolás megszüntetéséhez. Ehhez a proletariátus *politikai harca* szükséges. A munkások csupán politikai tevékenységgel harcolhatnak nemcsak azért, hogy kedvezőbb feltételek között adják el munkaerejüket, hanem azért is, hogy megdöntsék azokat a gazdasági viszonyokat, amelyek következtében kénytelenek eladni munkaerejüket a tőkéseknek. A politikai harc a proletariátus osztályharcának fő formája.

A politikai harc sokrétű: az állami szervek megválasztásában való részvételtől a tömegtüntetésekig, a parlamenti szószék békés felhasználásától a hatalomért folyó forradalmi küzdelemig terjed. A proletariátus politikai harcának fő feladata a tőkésosztály hatalmának megdöntése és saját hatalmának, a munkásosztály diktatúrájának megteremtése, majd a hatalom meghódítása után a hatalomnak — mint a szocialista társadalom építése eszközének — megszilárdítása.

Milyen sajátosságokat mutat a politikai harc a gazdasági harchoz képest? Miért és milyen értelemben van elsőbbsége a politikai harcnak a gazdasági harccal szemben?

Történelmileg a politikai harc a gazdasági harc után fejlődött ki, de jelentőségét tekintve elsőbbsége van, mert az osztályharc magasabb formája.

1. A gazdasági harcban lehetséges, hogy a munkásosztály egyes csoportjai lépjenek fel kizsákmányolóik ellen. A politikai harcban a munkásosztály és a tőkésosztály egésze áll szemben egymással.

Marx és Engels a Kommunista Párt kiáltványában azt

írta, hogy „minden osztályharc politikai harc".[15] Ez természetesen nem annyit jelent, hogy az egyes vállalatok béremelést követelő munkásainak megmozdulása politikai harc lenne. Az ilyen megmozdulás még nem a szó szoros értelmében vett osztályharc, mert csupán a munkásosztály kis részét öleli fel. Ha viszont a mozgalom kiterjeszkedik az egész vagy csaknem az egész munkásosztályra, amelyet forradalmi párt vezet, akkor elkerülhetetlenül politikai harccá alakul át, mivel a munkásosztályt szembeállítja az egész burzsoá renddel és a tőkésosztály érdekeit védelmező állammal.

2. A munkások a gazdasági harcban közvetlen, napi érdekeiket, gyakran a munkásosztály egyes csoportjainak részérdekeit védelmezik, a politikai harcban viszont egész osztályuk alapvető érdekeiért küzdenek.

Az opportunistákra jellemző, hogy a munkások közvetlen, időleges érdekeit szembeállítják a lényegbevágó érdekekkel, s az egyes munkáscsoportok részérdekeinek nevében lemondanak az osztály egészének érdekeiről. Ezért a gazdasági harcot állítják az előtérbe, és a proletariátus osztályharcát a gazdasági harcra próbálják redukálni. Az „ökonomizmusnak", az orosz munkásmozgalomban megnyilvánult opportunista irányzatnak egyik ideológusa azt állította, hogy ha az osztályok gazdasági érdekei döntő szerepet játszanak a történelemben, akkor következésképpen a proletariátus gazdasági harcának is elsőrendű jelentőségűnek kell lennie a proletariátus mint osztály fejlődése és felszabadulása szempontjából. Lenin ezzel kapcsolatban megjegyezte: „Ez a »következésképpen« egyáltalán nem helyénvaló. Abból, hogy a gazdasági érdekek döntő szerepet játszanak, *semmiképp sem lehet* a gazdasági (= szakmai) harc elsőrendű jelentőségére következtetni, mert az osztályok leglényegesebb, »döntő« érdekei általában *csakis* gyökeres *politikai* átalakulások útján elégíthetők ki; nevezetesen, a proletariátus alapvető gazdasági érdeke csakis politikai forradalom útján elégíthető ki, mely a burzsoázia diktatúrája helyébe a proletariátus diktatúráját állítja."[16] Ezért a marxisták, az opportunistákkal ellentétben, az osztályharc elismerését kiterjesztik egészen annak elismeréséig, hogy a proletariátusnak szükségképpen meg kell hódítania a politikai hatalmat.

A marxisták csak azt a harcot tartják a szó teljes értelmében fejlett osztályharcnak, amely nemcsak átfogja a politika terü-

[15] *Marx–Engels* Művei, 4. köt. 450. old.
[16] *Lenin* Művei, 5. köt. Szikra 1953. 403. old.

letét, hanem a politikában is a leglényegesebbet: a politikai hatalom kérdését ragadja meg. A marxizmusban nem az osztályharc elismerése a legfőbb, hanem az osztályharc kiterjesztése egészen a proletariátus diktatúrájának elismeréséig. Itt húzódik a vízválasztó az osztályharc marxista és liberális-reformista felfogása között.

3. A gazdasági harc folyamán, ha a politikai harctól elszakítva vívják, a munkásokban csak trade-unionista tudat, vagyis csak szakmai érdekeik megértése fejlődik ki. A politikai harc folyamán, a marxista párt vezetésével a munkásosztályban kialakul a valódi proletár osztályöntudat, osztályuk alapvető közös érdekeinek, történelmi küldetésének, forradalmi feladatainak megértése.

4. A gazdasági harc szükségessé teszi, hogy a proletariátus szakszervezetekbe szerveződjék. A politikai harc megköveteli a marxista politikai párt létrehozását, amely a proletariátus osztályszervezetének legmagasabb formája.

A munkásosztály fejlődése során az osztályszervezet különböző fokain halad át. A tőkés nagyipar növekedése szükségszerűen a munkásosztály koncentrációját eredményezi, elősegíti a munkásság tömörülését és megszerveződését. A proletariátusnak azonban ahhoz, hogy meg tudja dönteni a kapitalizmust, nemcsak objektíve kell osztállyá alakulnia, hanem fel is kell ismernie alapvető osztályérdekeit. A proletariátusnak, Marx és Engels kifejezésével élve, „magánvaló" osztályból „magáért való" osztállyá kell válnia. Annak pedig, hogy a proletariátus „magáért való" osztállyá alakuljon, előfeltétele, hogy politikai pártba szerveződjék.

A proletariátus osztályharcának a gazdasági és a politikai harc mellett igen fontos formája az *ideológiai* harc. Az ideológiai harcnak elsősorban az a feladata, hogy megszabadítsa a munkásokat a burzsoá eszméktől és előítéletektől, s beoltsa a szocialista ideológiát a proletártömegekbe. Az osztályharcnak ez a formája ma különösen fontos. „Minél több győzelmet arat a szocialista világrendszer, minél súlyosabbá válik a világkapitalizmus válsága, minél jobban kiéleződik az osztályharc, annál inkább fokozódik a marxista—leninista eszmék szerepe a tömegek tömörítésé-

ben és mozgósításában a kommunizmusért folytatandó harcra."[17]

Forradalmi elmélet nélkül nem lehet forradalmi mozgalom. A forradalmi elmélet a proletariátus megbízható iránytűje, vezércsillaga a felszabadulásért és az új társadalom megteremtéséért vívott harcában. Annak következtében, hogy a szocializmus eszméi meghódítják a proletariátus tömegeinek tudatát, a munkások *ösztönös* osztályharca *tudatos* harccá válik.

Az ösztönös munkásmozgalom önmagában képtelen létrehozni a szocializmus elméletét, mivel ösztönös, szükségképpen a trade-unionizmus útján halad, vagyis a munkásoknak a szakmai érdekeikért vívott harcára korlátozódik. Másrészt, a szocializmus elmélete, ha nem kapcsolódik a munkásmozgalom gyakorlatához, tehetetlen és nem váltható valóra. A marxizmus—leninizmus megalapítói ezért tűzték célul maguk elé, hogy a tudományos szocializmus elméletét egyesíteni kell a munkásmozgalommal.

Ennek az egyesítésnek megtestesülése a marxista párt, amely beoltja a szocialista ideológiát a tömegek mozgalmába, s a forradalmi elmélet reflektorfényével világítja be a mozgalom útját. A munkásosztály csak marxista politikai pártja vezetésével képes egységes szervezett erőként fellépni.

6. A MARXISTA PÁRT SZEREPE A PROLETARIÁTUS OSZTÁLYHARCÁBAN

Mint a jelen fejezet 3. pontjában már mondottuk, az osztályharcban vezető szerepet játszanak a politikai pártok. A proletariátus, akárcsak a kapitalista társadalom többi osztálya, létrehozza a maga politikai pártját. Ez a párt céljait, szervezetét és szerepét tekintve elvileg, alapvetően különbözik minden más párttól. A proletariátus pártja a marxizmus—leninizmus elveinek fundamentumára épül, s ezek az elvek alkotják megingathatatlan ideológiai alapját. A proletariátus pártja következetesen forradalmi párt, amely bátran és mindvégig védelmezi a munkásosztály érdekeit, valamennyi dolgozónak a tőkés iga és a

[17] Az SZKP XXII. kongresszusa. 753–754. old.

nemzeti elnyomás alóli felszabadulása érdekeit. A proletariátus pártja azáltal, hogy irányítja és megszervezi a nép nagy tömegeinek harcát, a társadalmi fejlődés hatalmas átalakító ereje lesz, példátlanul meggyorsítja a történelmi fejlődés menetét. A marxista párt a proletariátus vezető szervezete, a munkásosztály legfőbb fegyvere a tőkés társadalom kommunista társadalommá való forradalmi átalakításáért vívott harcban.

Miért nem vezetheti a munkásmozgalmat a proletariátus semmilyen más szervezete, csak a politikai párt?

A munkásosztály pártja, akárcsak minden politikai párt, az osztály része. De nem pusztán része, hanem leghaladottabb, politikailag szervezett és tevékeny része, az osztály élcsapata. A munkásosztályon belül különböző rétegek vannak. A munkások többsége, akikre ránehezedik a kizsákmányolás súlyos igája, a kapitalizmus viszonyai között nem képes az osztályöntudatnak arra a fokára felemelkedni, amely az élenjáró részt, a pártot jellemzi. Még a szakmai szervezkedés sem öleli fel az egész proletariátust, pedig ez egyszerűbb, könnyebben hozzáférhető a fejletlen munkásrétegek tudata számára. Ezért, ha nem akarunk illúziók rabjai lenni, nem szabad azt gondolnunk, hogy a kapitalizmus viszonyai közepette (de még a kapitalizmusból a kommunizmusba való átmenet viszonyai között is) eltűnhet a határ a munkásosztály leghaladottabb része és az egész osztály között. Ez a határ csupán akkor tűnik majd el, amikor a kommunizmus végleges győzelmet arat.

A proletariátus összes egyéb szervezetei — szakszervezetei, szövetkezetei, kulturális és ismeretterjesztő egyesületei stb. — az osztályharc nélkülözhetetlen eszközei ugyan, de nem tudják megoldani a munkásosztály alapvető feladatát: a tőkés rendszer felszámolását és a szocialista forradalom végrehajtását. Csak a politikai párt — a proletariátus osztályszervezetének legmagasabb formája — képes egyesíteni és egy cél: a szocialista forradalom felé irányítani valamennyi proletárszervezet tevékenységét.

A történelem tapasztalatai arra tanítanak, hogy a munkásosztály harcedzett és kipróbált marxista párt vezetése nélkül nem arathat győzelmet a burzsoázián, nem hozhatja létre és

még kevésbé tarthatja meg hatalmát. A munkásosztály marxista politikai párt nélkül annyi, mint törzs fej nélkül. A munkásosztály harca csak akkor lehet sikeres, ha harcát élcsapata vezeti, egyesíti és szervezi. Az élcsapat egységes harci szövetség, amely a legjobb, legöntudatosabb és legállhatatosabb harcosokat foglalja magába.

A kommunista párt ereje abban van, hogy a munkásosztály élcsapata, amely a tudományos forradalmi elmélettel van felvértezve, s ezért, tudatosságát tekintve, a tömegek felett áll. A marxista párt a munkásosztály leghaladóbb, legbátrabb, leghősiesebb és legönfeláldozóbb elemeit egyesíti soraiban. Lenin azt mondotta a bolsevik pártról, hogy a munkásosztály forradalmi pártjának példaképe lett, hogy ez a párt megtestesíti korunk eszét, becsületét és lelkiismeretét.

A pártot, amely a munkásosztály élcsapata, egyúttal a legszorosabb kötelékek fűzik az egész osztályhoz. A párt csak akkor erős és legyőzhetetlen, ha elválaszthatatlanul egybefonódik a tömegekkel, sohasem szakad el tőlük, és napról napra erősíti az összes dolgozókhoz fűződő kapcsolatait.

A kommunista párt ereje abban is áll, hogy szervezetileg egységes, hogy a gondolat és a cselekvés egysége és a minden párttagra kötelező egységes fegyelem forrasztja egybe. A proletárpárt felépítésének alapvető szervezeti elve a demokratikus centralizmus. Ezt az elvet objektíve a proletárpárt jellege és harci feltételei határozzák meg. A demokratikus centralizmus elve a centralizált vezetést a párton belüli demokráciával, a párt vasfegyelmét a párttagok tömegeinek aktivitásával és öntevékenységével, a bírálat és az önbírálat átfogó fejlesztésével kapcsolja egybe. A pártélet lenini normái és a pártvezetés kollektivitásának Lenin által kidolgozott elvei biztosítják a párt harcképességét.

A marxista párt mint a forradalmi proletariátus harci szervezete nem tűri meg soraiban a frakciózást, megtisztítja magát az opportunista elemektől, akik belülről próbálják bomlasztani a pártot. Az opportunisták a burzsoá ideológia közvetítői a munkásosztály soraiban. Az ellenség kémeihez hasonlíthatók, akik beférkőznek a munkásosztály fellegvárába, hogy kaput nyissa-

nak az ellenségnek. Ezért a proletárpárt erősítésének elengedhetetlen feltétele az opportunizmus valamennyi megjelenési formája elleni harc.

Az opportunizmus nem véletlen jelenség a munkásmozgalomban; megvannak a maga társadalmi gyökerei. Az opportunizmus az ingatag munkásrétegekre gyakorolt burzsoá nyomás következménye. Már fentebb megjegyeztük, hogy a munkásosztály nem egynemű. A régi, mondhatnánk vérbeli proletárokon kívül olyanok is vannak soraiban, akik nem régen váltak ki a kispolgárságból. Emellett megtalálható a felső réteg, a „munkásarisztokrácia" is. Az osztályharc fejlődésében beálló minden változás fokozza a fenti rétegek nézeteinek és törekvéseinek eltéréseit, s a munkásmozgalomban kiváltja a különböző — „bal"- vagy „jobb"-oldali — elhajlásokat és irányzatokat.

A jelenlegi szakaszban nagy jelentősége van az opportunista irányzatok elleni harc fokozásának. A kommunista és munkáspártok harcolnak mind a dogmatizmus és a szektarianizmus, mind pedig a revizionizmus ellen, amely jelenleg a fő veszély a kommunista és munkásmozgalomban.

A mai revizionizmus, akárcsak a múltbeli revizionizmus, nemzetközi jelenség. Bár a revizionizmus a különböző országokban sajátos módon jelenik meg, bizonyos közös vonások jellemzők rá. Ilyenek, hogy a jelenlegi revizionizmus a marxizmus legfontosabb elveit „elavultnak" nyilvánítja, tagadja, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet idején történelmileg szükségszerű a proletariátus diktatúrája, tagadja a proletárpárt vezető szerepét, lemond a proletár nemzetköziség elvéről és a burzsoá nacionalizmus álláspontjára süllyed, feladja a pártépítés alapvető lenini elveit, mindenekelőtt a demokratikus centralizmust. A revizionisták a marxista pártot a proletariátus harcos politikai osztályszervezetéből kulturális felvilágosító szervezetté, holmi vitaklubbá akarják változtatni. A jelenlegi viszonyok között azért a revizionizmus, vagyis a jobboldali opportunizmus a fő veszély, mert behódol az imperializmus előtt, s megkönnyíti az imperializmus számára, hogy ideológiai támadásokat intézzen a szocializmus ellen.

A munkásosztálynak és pártjának nemcsak a gazdasági és a

politikai, hanem a szellemi élet területén is küzdenie kell a burzsoázia ellen. A munkásosztálynak ebben a harcában leghűségesebb, kipróbált fegyvere a forradalmi elmélet, a marxizmus—leninizmus. Ezt az eszmei fegyvert állandóan élesíteni, tökéletesíteni kell, meg kell tisztítani a revizionizmus és a dogmatizmus rozsdájától.

A munkásmozgalomnak valamennyi kapitalista országban megtett fejlődése szemléletesen bizonyítja, hogy a marxista pártnak szükségszerűen a legszorosabban egybe kell kapcsolnia a gazdasági, a politikai és az ideológiai harcot. Ha a munkásmozgalmat nem vezérli forradalmi elmélet, ha a proletariátus nem ismerte fel alapvető érdekeit és nagy része még a burzsoá és kispolgári ideológia hatása alatt van, akkor a munkásság nem képes lerázni a tőke igáját. A munkásmozgalomnak az Egyesült Államokban és néhány más kapitalista országban megnyilvánuló gyengesége abban rejlik, hogy a munkások többsége ott még nem szabadult fel a burzsoázia ideológiai és politikai befolyása alól, s nem ismerte fel a proletariátusnak a kapitalista társadalomban elfoglalt helyzetét. A munkásmozgalomnak ezt az ideológiai gyengeségét számos ok magyarázza, különösen az, hogy ezekben az országokban a munkásosztály anyagi helyzete jobb, mint a többi tőkésországban, hogy a „munkásarisztokrácia" jelentős rétege van meg stb. Az, hogy a munkásosztály gazdasági és politikai tekintetben nem egyenlően érlelődik meg a különböző országokban, nem helyezi hatályon kívül a munkásosztály forradalmi harcának növekedéséről szóló általános törvényt.

Az osztályharc elkerülhetetlen kiéleződésével együtt a tőkésországokban nő a kommunista pártok befolyása is. Az utóbbi évtizedek folyamán a kommunista pártok hatalmas erővé nőttek, soraikban egyesítik a munkásosztály legöntudatosabb részét. A kommunista pártok, amelyek a második világháború előtt az egész világon mintegy 4,2 millió tagot számláltak, ma több mint 40 millió embert tömörítenek soraikban. A munkásosztály körében azonban a kommunisták mellett még jelentős, néhány országban pedig túlnyomó befolyással rendelkeznek a szociáldemokrata pártok. E pártok tagjainak száma jelenleg kb. 13 millió (ebből 6 millió Angliában), és sok választó támogatását élvezik. Fennáll még tehát a munkásosztály különböző politikai szervezetekre való szakadása.

Kettészakadt a szakszervezeti mozgalom is. A Szakszervezeti Világszövetségnek 101 millió tagja van. Számos európai tőkésországban a kommunisták a maguk oldalára állították a szakszervezetekbe tömörült munkások jelentős tömegeit. A szakszervezetek számottevő része áll azonban a reformisták befolyása alatt. A Szabad Szakszervezetek Nemzetközi Szövetsége, amely az amerikai és angol reformista vezérek befolyása alatt áll, több mint 50 millió tagot, a Keresztény Szakszervezetek Nemzetközi Szövetsége pedig 4—5 millió tagot számlál.

Mivel magyarázható, hogy a kapitalista országok munkásosztálya körében több párt működik? Az imperialista burzsoázia a gyarmatok és a gazdaságilag függő országok kirablása, valamint a magas monopolárak megállapítása révén hatalmas profithoz jut, amelyből megvesztegeti és elzülleszti a proletariátus felső rétegét, létrehozza az úgynevezett „munkásarisztokráciát", s éppen ez válik a munkásmozgalomban jelentkező opportunizmus táptalajává. A szociáldemokrata pártokat, amelyek a XIX. század végén és a XX. század elején alakultak, megfertőzte az opportunizmus mérge, s ezek a pártok a burzsoáziával való megegyezés, a forradalmi harc elvetése útjára léptek. Emiatt a munkásmozgalom forradalmi szárnya az opportunistáktól független, önálló, marxista kommunista pártokat alakított.

A szociáldemokrata pártok sok vezetője és számos szakszervezeti vezér, Lenin kifejezésével élve, „elpolgáriasodott munkás". Életmódjukban és világszemléletükben közel kerültek a burzsoáziához. Az ilyen munkásvezérek lépten-nyomon meghiúsítják a sztrájkokat, a munkások háta mögött a tőkéseknek kedvező paktumokat kötnek, segítenek a reakciós burzsoáziának bel- és külpolitikájában, támogatják a kommunizmus ellen intézett támadásait. Az Amerikai Munkásszövetség (AFL) volt elnökének, Greennek működése olyannyira előnyös volt a kapitalisták számára, hogy „Az ipari vállalkozókkal való sikerdús együttműködésért" feliratú aranyplakettet adományoztak neki.

A kapitalizmus egyre mélyülő általános válsága idején, amely a „munkásarisztokrácia" rétegének szűkülésével jár, elkerülhetetlenül növekszik az ellentét a jobboldali szocialista vezérek — akik saját bevallásuk szerint „a kapitalizmus buzgó adminisztrátorai" kívánnak lenni — és az egyszerű munkások, szocialista párttagok közt, akik a forradalmi harc felé vonzódnak.

A munkástömegek nyomása éreztetheti és érezteti is hatását néhány szocialista pártvezér magatartásában.

Mint a történelmi tapasztalatok bizonyítják, a munkásosztály kettészakadása lehetővé teszi, hogy a burzsoázia csapást mérjen a munkásmozgalomra. Ezért a munkásmozgalomban megérett az egység szükségessége. „... Az ... egység — hangsúlyozta Lenin — végtelenül drága, végtelenül fontos a munkásosztály számára. A szétforgácsolt munkásság — semmi. Az egyesült munkásság — minden."[18]

Korunkban a tömegek közös érdeke az új világháború elhárítása, a nemzetközi feszültség csökkenése, a demokratikus szabadságjogok, a nemzeti függetlenség és a dolgozók mindennapi gazdasági érdekeinek megvédelmezése. Ez — eltérő ideológiai nézeteiktől függetlenül — lehetőséget teremt a kommunista és a szocialista pártok akcióegysége számára. A kommunista pártok egységfrontba szólítják a munkásosztály minden szervezetét, amely valóban ki akar állni a béke és a demokrácia védelmében, harcolni kíván az imperialista rabság ellen, népeinek függetlenségéért és nemzeti érdekeiért.

Az imperializmus ellentéteinek fokozódása — és mindenekelőtt a monopóliumok és a nemzet nagy többségének érdekei közötti ellentétek fokozódása — megteremti a forradalmi erők széles körű tőkeellenes egyesülésének feltételeit. A tőke lovagjai a termelés fejlesztését alárendelik a magas monopolista profit biztosításának, s fokozzák országuk munkásainak, dolgozóinak kizsákmányolását. Ez kedvező talajt teremt arra, hogy a munkások, parasztok és egyéb dolgozó rétegek tömegei egyesüljenek a monopoltőke ellen. A monopóliumoknak a magas profitért folytatott lázas versenye a fegyverkezési hajszának, a nemzetgazdaság militarizálásának és az új háborús készülődésnek a mozgatóereje. Ez az új háború elhárításában érdekelt összes demokratikus erőket az imperializmus elleni egyesülés felé irányítja.

A marxista párt tevékenységének rendkívül fontos elve a proletár nemzetköziség. Eltérően minden korábbi elnyomott osztály küzdelmeitől, a proletariátus osztályharca nemzetközi jellegű. A rabszolgák sohasem, a parasztok pedig viszonylag ritkán emelkedtek fel odáig, hogy erőfeszítéseiket akárcsak egyetlen ország

[18] *Lenin* Művei. 19. köt. 524. old.

méreteiben egyesítsék. A proletariátus nemcsak nemzeti, hanem nemzetközi méretekben is egyesül. Ennek objektív feltételeit a kapitalizmus teremti meg, amely kialakítja a világpiacot, s a korábbi helyi és nemzeti elzártság helyett létrehozza a népek mindenoldalú kapcsolatát. A kapitalizmus fejlődése minden országban megteremti a proletariátust, amellyel közös ellenség — a burzsoázia — áll szemben. A munkásosztály és valamennyi dolgozó csak akkor szabadulhat fel a tőkés kizsákmányolás alól, ha minden nemzet proletárjai egyesítik erőfeszítéseiket. Ebből fakad a különböző nemzetek proletariátusának érdekközössége, s ezt fejezi ki Marx és Engels több mint száz évvel ezelőtt kiadott harci jelszava: *„Világ proletárjai, egyesüljetek!"*

Az internacionalizmus a munkásosztály ideológiájának elválaszthatatlan része; az internacionalizmus szemben áll a burzsoá nacionalizmussal. A nacionalizmust a burzsoázia és opportunista szekértolói arra használják fel, hogy leplezzék a proletariátus és a burzsoázia érdekeinek ellentétességét egy nemzeten belül, hogy elfojtsák a proletariátus osztályharcát és felszítsák a nemzetek közötti harcot. A nemzeti viszálykodás elvonja a dolgozók figyelmét az elnyomóik ellen folytatott küzdelemtől, megosztja és gyengíti a munkásmozgalmat. Annak, aki valóban a dolgozók érdekeit, a nemzetek felszabadulásának ügyét védelmezi, feltétlenül a munkásmozgalom nemzetközi egységére és a nemzeti viszálykodás megszüntetésére kell törekednie. A hazafias törekvések és a népek nemzeti érzelmei nincsenek ellentmondásban a dolgozók nemzetközi egységével, sőt ellenkezőleg, egybekapcsolódnak vele, mert az igazi hazafi éppen arra törekszik, hogy országa és népe felszabaduljon mindennemű nemzeti és osztályelnyomás alól.

A kommunista pártok stratégiájukban és taktikájukban abból indulnak ki, hogy a kapitalizmus fejlődésének törvényei, valamint a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet törvényei minden ország számára egyformák, de minden országban — a történelmi, társadalmi és gazdasági feltételek különbsége miatt — hatásuk bizonyos sajátosságokkal mutatkozik meg. E törvények általános voltának tagadása, a kapitalizmus fejlődésében az egyes országokban megmutatkozó sajátosságok túlbecsülése

(például az az állítás, hogy az Egyesült Államok kapitalista fejlődése „különleges" és nincs alávetve a kapitalizmus általános törvényeinek) opportunista hibákra és a proletár nemzetköziség elveinek szem elől tévesztésére vezet. Az e törvények működésében megnyilvánuló sajátosságoknak és az egyes országok nemzeti sajátosságainak mellőzése szektás hibákat eredményez, és a nemzeti elemek semmibevételére vezet, ami ugyancsak összeférhetetlen a proletár nemzetköziséggel. „Mindaddig — hangsúlyozta Lenin —, míg a népek és országok között nemzeti és állami különbségek vannak — márpedig ezek a különbségek még a proletariátus diktatúrájának világméretekben történő megvalósulása után is sokáig, nagyon sokáig meg fognak maradni —, a világ kommunista munkásmozgalmának nemzetközi taktikai egysége nem a különféleség kiküszöbölését, nem a nemzeti különbségek megszüntetését (ez a mai helyzetben dőre álom), hanem a kommunizmus alapelveinek... olyan érvényesítését követeli, amely ezeket az elveket a *részletekben helyesen módosítja,* azokat a nemzeti és nemzeti-állami különbségekhez hozzáalakítja, hozzáalkalmazza."[19]

A konkrét történelmi feltételektől függően megváltoznak a különböző országok munkáspártjai között kialakult együttműködés és kapcsolat szervezeti formái. Ezt bizonyítja a három Internacionálé története és a nemzetközi munkásmozgalom ezt követő története. De bármilyenek is ezek a formák, a különböző országok kommunista és munkáspártjainak szoros együttműködése nélkülözhetetlen a kapitalizmus megdöntéséért és a kommunizmus győzelemre juttatásáért vívott harc sikere szempontjából. „A nemzetközi kommunista mozgalom egységének határozott megvédése a marxizmus—leninizmus, a proletár internacionalizmus elvei alapján, minden olyan akció megakadályozása, amely ezt az egységet aláásható — ezek a győzelem kötelező feltételei a nemzeti függetlenségért, a demokráciáért és a békéért, a szocialista forradalomból, a szocializmus és a kommunizmus építéséből adódó feladatok sikeres megoldásáért folytatott harcban."[20]

[19] *Lenin* Művei. 31. köt. 83. old.
[20] Az SZKP XXII. kongresszusa. 747. old.

A proletariátus osztályharcának végső célja az osztályok antagonizmusára épülő kapitalista társadalom megsemmisítése és az osztály nélküli, kommunista társadalom létrehozása. Ez a cél a kapitalizmus hanyatlásának korában megvalósíthatóvá vált.

Az osztályokra oszlott rend igazságtalanságának felismerésével és a kizsákmányolás megsemmisítésére hívó felszólításokkal sokkal korábban, már a kapitalizmus hajnalán találkozunk. Már a feudalizmus ellen irányuló egyes parasztmegmozdulások, például Thomas Münzernek a XVI. századi Németországban indított mozgalma kitűzte azt a követelést, hogy olyan társadalmat kell teremteni, amelyben egyik ember sem zsákmányolja ki a másikat. Ám a múlt valamennyi felszabadító mozgalma a legjobb esetben is csak a kizsákmányolás formáját változtatta meg, de nem tudta megszüntetni a kizsákmányolást. Ez azzal magyarázható, hogy az osztálykülönbségek megszüntetésére intézett felhívások akkor ellentmondásban voltak a gazdasági haladás követelményeivel. Abban az időben még nem értek meg az osztályok megszüntetésének gazdasági feltételei. A társadalom a kapitalizmus előtti korokban és a kapitalista alakulat felfelé ívelő fejlődésének időszakában nem tudta másképpen fejleszteni termelőerőit és kultúráját, mint a magántulajdon létezésének, a fizikai és a szellemi munka elválasztásának feltételei között s olyan feltételek közepette, amelyekben a kisebbség kizsákmányolta a többséget.

A társadalomnak a kizsákmányolók és a kizsákmányoltak osztályára szakadása azonban csupán addig volt történelmileg szükségszerű, ameddig a társadalmi munka termelékenysége viszonylag kicsiny volt, ameddig a társadalmi munka nem volt képes kielégíteni a társadalom valamennyi tagjának elsőrendű szükségleteit. A fejlett kapitalizmus korában a termelőerők hatalmas arányú növekedése megteremtette annak feltételeit, hogy „az osztálykülönbségek megszüntetése igazi és maradandó haladás lehet, anélkül, hogy veszteglést vagy még visszaesést is idézne elő a társadalmi termelési módban".[21] Első ízben ebben

[21] *Marx–Engels*: Válogatott művek. II. köt. 44. old.

a korszakban estek egybe az osztálykülönbségek és az osztályok közti egyenlőtlenség megszüntetésére kiadott felhívások a gazdasági haladás követelményeivel, az objektív szükségszerűséggel. A modern termelőerők megkövetelik a termelési eszközök magántulajdonának felszámolását és társadalmi tulajdonának létrehozását. Ez pedig a kizsákmányolás megszüntetésének alapfeltétele.

A gazdasági haladás azt követeli, hogy megszűnjenek a munkamegosztás régi formái, amelyekkel összefügg az osztályok léte: megszűnjék a város és a falu, valamint a szellemi és a fizikai munka ellentéte. A város és a falu ellentéte arra kárhoztatja a falut, hogy gazdasági, politikai és kulturális tekintetben elmaradjon a város mögött, s a falut a kapitalizmusban kiszolgáltatja a város részéről jövő kizsákmányolásnak és elnyomásnak. Ennek az ellentmondásnak a felszámolása következtében véget lehet vetni a mezőgazdaság elmaradottságának, jobban ki lehet használni a természeti erőforrásokat és okszerűen elhelyezni az ország területén a termelőerőket. A város és a falu ellentétének, majd lényeges különbségének megszüntetése „nemcsak lehetséges. Egyenest szükségességévé vált magának az ipari termelésnek, mint ahogy a mezőgazdasági termelésnek és ezenfelül a közegészségügynek is szükségességévé vált."[22] A falu gazdasági és kulturális fellendülése következtében a sokmilliós falusi lakosság is tevékeny részt vesz a társadalmi életben, s ezáltal meggyorsítja a történelmi fejlődést.

Korunkban közvetlen szükségszerűséggé vált a szellemi és a fizikai munka ellentétének, majd lényeges különbségének eltörlése. A termelőerők jelenlegi színvonalán teljesen lehetséges biztosítani, hogy a társadalomnak már ne csak kisebbsége, hanem valamennyi tagja szabadon és mindenoldalúan fejlődhessék. Ez pedig jelentősen meggyorsítja a társadalom előrehaladását, mert összhangban van a termelés fejlődésének szükségleteivel. A munka termelékenységének nagyfokú növelését teszi lehetővé, ha a részmunkást, akit a kapitalizmus a gép toldalékává süllyesztett, felváltja a magas kulturális és technikai színvonalon álló, mindenirányúan képzett munkás.

[22] *Engels:* „Anti-Dühring", 306—307. old.

A társadalom fejlődése tehát létrehozta az anyagi előfeltételeket a munkamegosztás régi formáinak és a társadalom ezzel kapcsolatos osztályokra oszlásának megszüntetésére, sőt ezt szükségszerűvé is tette. Amint annak idején az osztályok kialakulása haladó jelenség volt, korunkban az osztályok megszüntetése vált a történelmi haladás feltételévé. Az osztályok felszámolása a termelési eszközök magántulajdonának felszámolása alapján megy végbe, s a társadalom szociális, gazdasági és erkölcsi megújhodását hozza magával, mert véget vet a javak felhalmozási vágyának, a gyűlölködésnek, az önzésnek és az osztálytársadalom egyéb bűneinek.

A társadalom gazdasági fejlődése nemcsak szükségszerűvé tette az osztályok megszüntetését, de egyben létre is hozta azt a társadalmi erőt, amely képes e történelmi feladat megvalósítására.

Mindegyik elnyomott osztály közül, amely valaha is harcolt felszabadulásáért, a proletariátus az egyetlen osztály, amelyik képes véget vetni a társadalom osztályokra szakadásának. A rabszolgák úgy tudták felszabadítani magukat, hogy a magántulajdon és a kizsákmányolás valamennyi formája közül csak a rabszolgaság viszonyait semmisítették meg. A parasztok, amikor felszabadultak a jobbágyság alól, parcellájuk tulajdonosai lettek. A proletárok viszont csak úgy szabadíthatják fel magukat, ha egyáltalában megszüntetik a termelési eszközök magántulajdonát, és véget vetnek a kizsákmányolás minden formájának. Ezért a proletariátus forradalmi osztályharcával nemcsak saját magát szabadítja fel az elnyomás alól, hanem egyben minden dolgozót is.

A proletariátus nem azért a legforradalmibb osztály, mert a legszegényebb és neki van a legtöbb szenvedésben része. A kapitalizmus nyomorra és szenvedésre kárhoztatja a kisparasztok és a városi szegénység millióit, sokezernyi lumpenproletárt, akik gyakran nem kevésbé, hanem jobban szenvednek a proletároknál, de ettől nem válnak forradalmiabbakká. A proletariátus nemcsak azért következetesen forradalmár, mert kizsákmányolt osztály, amelynek érdekében áll a kapitalizmus megdöntése, hanem azért is, mert az új, a kapitalizmusnál magasabb rendű ter-

melési mód hordozója. Ebben különbözik a többi kizsákmányolt osztálytól, például a parasztságtól. A parasztság a gazdálkodás legelmaradottabb módjához, a kisárutermeléshez kapcsolódik, s a kapitalizmus fejlődésével párhuzamosan rétegekre bomlik, széthullik mint osztály. A proletariátus a nagyüzemi gépi termeléshez kapcsolódik, s a kapitalizmus fejlődésével együtt nő, fejlődik, és mint osztály megszilárdul. A munkásságot a nagyüzemi termelésben végzett munkájának feltételei egyesítik, megtanítják a fegyelemre, a szervezettségre, s ezért a proletariátus bármely más dolgozó osztálynál inkább képes egybeforrott, tudatos, szervezett cselekedetekre.

A marxisták nem azért emelik ki a proletariátust mint az egyetlen következetesen forradalmi osztályt, hogy szembeállítsák a többi dolgozóval, hanem azért, hogy kimutassák hegemón (vagyis vezető, irányító) szerepét minden dolgozóval kapcsolatban. Marx erélyesen elvetette Lassalle-nak azt az állítását, hogy a proletariátussal szemben valamennyi többi osztály „egyetlen reakciós tömeget" alkot. Lassalle irányvonala hamis és politikailag káros, a proletariátust elszigeteli, tehát biztos vereségre kárhoztatja.

A proletariátusnak ahhoz, hogy győzelmet arasson a tőkén, a maga oldalára kell vonnia a dolgozók tömegeit, elsősorban a parasztságot, továbbá a társadalom középrétegeit is. A kapitalizmus tönkreteszi a középrétegeket, a kis- és középparasztságot, munkanélküliségre kárhoztatja az értelmiség jelentékeny részét, a népeket a militarizmus és a háború szörnyűségeivel, a kultúra vívmányainak pusztulásával fenyegeti. Ezért korunkban lehetségessé vált, hogy a proletariátus maga mellé állítson egyre nagyobb nem proletár tömegeket. A proletariátus csak ezek támogatásával képes betölteni történelmi küldetését — megdönteni a kapitalizmust, és elvezetni a társadalmat a kommunizmusba.

A marxizmus ellenfelei különböző oldalakról támadják a proletariátus történelmi küldetéséről szóló tant. Egyesek (például Raymond Aron francia szociológus) azt bizonygatják, hogy a munkások nem gondolnak történelmi küldetésükre, hanem burzsoákká akarnak válni, anyagilag biztonságba akarnak jutni,

arra törekszenek, hogy csökkentsék a munkanapot, előlépjenek állásukban, megszüntessék a munkanélküliséget stb.

Nem az a dolog lényege, hogy mit gondol az egyes proletár. Természetesen lehetséges, hogy nem ismeri fel osztályának történelmi küldetését. A lényeg az, hogy a proletariátusnak, objektív helyzeténél fogva — amelynek megfelelően kell cselekednie —, érdeke a kapitalizmus megsemmisítése. Azok a viszonyok, amelyek közt a proletariátus a tőkés társadalomban él, a burzsoázia eszmei hatása ellenére is a forradalmi harc útjára taszítják őt, és a történelmi fejlődésnek ez a tendenciája egyre inkább utat tör magának. Megnyilvánul abban, hogy minden tőkésországban, bár nem egyenlő arányban, fejlődnek a sztrájkharcok, kifejezésre jut a kommunista pártok befolyásának növekedésében, a munkások egységtörekvéseiben stb.

A burzsoá szociológusokkal együtt néhány jobboldali szocialista vezér is elveti a proletariátus történelmi hivatásának tanát. Elavultnak nyilvánítják Marx és Engels azon tételét, hogy a proletariátusnak a forradalomban láncain kívül nincs mit vesztenie. Korunkban, hangoztatják, a proletariátusnak van mit vesztenie, mert olyan vívmányokkal rendelkezik, mint a társadalombiztosítás, a biztosított minimális munkabér stb. A forradalomtól reszkető emberek azt szeretnék, hogy a proletariátus érje be a tőkések asztaláról lehulló morzsákkal, és ne indítson támadást a kapitalista rend alapjai ellen. De hogyan elégedhetik meg a proletariátus ezekkel a morzsákkal? Vajon a proletariátus már nem termelési eszközeitől megfosztott osztály? Vajon anyagi és szellemi életfeltételei nem a tőkésosztály tulajdonában vannak? Vajon a modern állam többé nem a proletariátus elnyomásának eszköze?

A társadalom antagonisztikus osztályokra oszlását nem lehet megszüntetni a kapitalizmus alapjainak egyidejű megtartásával. Az antagonisztikus osztályok létének előfeltétele a termelési eszközök magántulajdona, amely a társadalom tagjai között mélységes gazdasági egyenlőtlenséget okoz. Az osztályok megszüntetése tehát feltételezi a termelési eszközök magántulajdonának megszüntetését és társadalmi tulajdonának létrehozását,

aminek eredményeként a társadalom minden tagjának egyforma lesz a viszonya a termelési eszközökhöz. Ezért hirdette Marx és Engels a Kommunista Párt kiáltványában, hogy a kommunisták ebben az egy mondatban fejezhetik ki elméletüket: „a magántulajdon megszüntetése."[23]

A marxizmus egyes mai kritikusai és a marxizmust revideáló jobboldali szocialisták megpróbálják kétségbe vonni ezt a tételt. Azt bizonygatják, hogy az osztálykülönbségek a társadalom forradalmi átalakítása nélkül is eltörölhetők, hogy e különbségek már eltűntek vagy eltűnőben vannak a modern kapitalizmusban, amely szerintük „népi kapitalizmussá" vált. Könyvek, brosúrák, cikkek jelennek meg, amelyeknek szerzői azt erősítgetik, hogy az Egyesült Államokban, Angliában és néhány más tőkésországban már osztály nélküli társadalom van, eltűnt az embereknek tőkésekre és munkásokra tagozódása. E művek szerzői közül egyesek (mint például Eric Johnston ismert amerikai kapitalista) kijelentik, hogy mindenki tőkés lett, mások viszont (például Murray, az amerikai CIO volt elnöke), éppen megfordítva, mindenkit munkásnak nyilvánítanak.

Annak a tételnek a bizonyítására, hogy mindenki kapitalista lett, rendszerint a „tőke demokratizálódásának" elméletét használják fel. Ennek az elméletnek a hívei azt, hogy az egyes vállalkozót részvénytársaság váltotta fel, és számos kis névértékű részvényt bocsátottak ki, úgy értékelik, mint a „népi kapitalizmus" megszületését, amelyben a munkások és alkalmazottak a „vállalatok társtulajdonosai" lesznek. A munkásoknak pedig azt tanácsolják: ne harcoljatok a tőke ellen, hanem szerezzetek részvényeket, lépjetek a „tőketulajdonosok" sorába. De persze az efféle tanács — legyen mindenki tőkés — nem keresztülvihetőbb, mintha megígérnék, hogy mindenkit királlyá vagy római pápává koronáznak. A munkás vagy alkalmazott, akinek egykét részvénye van, ettől még nem lesz tőkés, egyáltalában nem csökken a távolság köztük és a vállalatok igazi gazdái között. A Michigani Egyetem statisztikai irodájának számításai szerint a nagy részvényeseknek, akik az amerikai családok körülbelül egy százalékát teszik, az összes részvények kétharmada van birto-

[23] *Marx—Engels* Művei. 4. köt. 453. old.

kában, a fennmaradó egyharmad rész többsége a középtulajdonosoké, akik ugyancsak a családoknak körülbelül egy százalékát teszik. Így tehát, az amerikai családok maroknyi része, mintegy két százaléka, csaknem az összes részvények tulajdonosa. Angliában 1952-ben a családoknak csak hat százaléka rendelkezett értékpapírokkal. Ezeknek több mint a fele kis részvényes, akik részvényeik után csak éppen annyi jövedelmet élveznek, amennyiből szabadságuk költségeit vagy a folyó lakásjavítási költségeket fedezni tudják. Másrészről, a legnagyobb részvényesek maroknyi csoportja, akik az összes részvényesnek csak körülbelül egy százalékát teszik, az összes kibocsátott részvény egyharmadát tartják kezükben.[24]

A vállalatok tényleges gazdája továbbra is a legnagyobb részvényesek csekély számú csoportja marad, amely a kis névértékű részvények kibocsátását a finánccoligarchia erősítésére használja fel. A nagy részvényesek azzal, hogy kis részvényeket adnak el a munkásoknak és alkalmazottaknak, egyáltalában nem aprózzák fel a tőkét, hanem csak megszilárdítják a nagytőke állásait, amely így megszerzi még a dolgozók kevéske összekuporgatott pénzét is. A kis részvényeseket afról biztosítják ugyan, hogy ők a vállalatok „társtulajdonosai", viszont ezek az állítólagos „társtulajdonosok" részvényeikkel semmiféle jogot nem szereznek. Jellemző, hogy a United States Steel Corporation, a legnagyobb amerikai vaskohászati monopólium, amikor részvényeket adott el a munkásoknak, kikötötte, hogy joga van ezeket érvényteleníteni, megtagadni az osztalékok vagy kamatok kifizetését, ha a munkás elhagyja munkahelyét, fegyelmi úton elbocsátják vagy pedig az igazgatóság beleegyezése nélkül időlegesen félbeszakítja a munkát, azaz sztrájkban vesz részt. És az ilyen „részvényeseket", akik bármely konfliktus esetén elvesztik részvényeiket, akarják „kapitalistáknak" nevezni!

Nem meggyőzőbbek azoknak az érvei sem, akik azt állítják, hogy a tőkésországokban azért szűntek meg az osztályok, mert mindenki „munkás" lett. Az Egyesült Államokban — hangoztatják e nézet hívei — a kapitalizmus helyett kialakult a „me-

[24] Lásd *S. Aaronovitch:* Az angol monopoltőke uralma. Szikra 1955. 129. old.

nedzserizmus" (a „manager" — irányító — szóból). A kapitalista gazdák helyét — mondják — az irányítók, a „gazdasági vezetők" foglalták el. Forradalom állt be az iparban, amelynek következtében, úgymond, eltűnt a tőkés, átadta helyét a menedzsernek. Ezt az elméletet James Burnham fejtette ki „A szervezők kora" című könyvében. Elméletét azután félkapták a francia jobboldali szocialista és az angol labourista vezérek. „A kapitalizmusnak a szervezők rendszerébe való átmenete a szervezők forradalma lesz, amelyet a szocialista forradalom helyett hirdettek meg a világnak" — írta Léon Blum.

Ennek az elméletnek a görbe tükrében, bár teljesen eltorzultan, a következő reális tény tükröződik vissza: a tőkések jelentős része elvesztette a termelésben betöltött szervező funkcióját, s járadékossá, a társadalom testén élősködő parazita kinövéssé vált. Ebből a tényből ismét csak azt a következtetést lehet leszűrni, hogy teljesen szükségszerűvé vált ennek az élősdi osztálynak a felszámolása. Viszont egyáltalában nem következik belőle az, hogy a tőkések léte megszűnt, hogy a kapitalista „eltűnt az emberek többségének tudatából" — mint Karl Renner osztrák jobboldali szocialista vezér állította.

A valóságban semmiféle „menedzser-forradalom" nem zajlott le, és a kapitalisták továbbra is a termelés gazdái. A legnagyobb részvényeseknek nemcsak saját tőkéjük van, hanem egyúttal ellenőrzésük alatt tartják a részvénytársaságokban befektetett idegen pénzösszegeket is. A „menedzserek" pedig vagy maguk is nagy részvényesek, akik az igazgatói állással, a részvénytársaságok igazgatósági tagságával együtt jáló előjogokat élvezik, vagy pedig a tőkések ügynökei, akik gazdáik akaratának végrehajtói.

Ahhoz, hogy a tőkés valóban eltűnjék, mégpedig nem a tudatból, hanem magából a társadalmi életből, meg kell fosztani őt a termelési eszközök tulajdonától.

A tőke ügyvédeinek állításai ellenére, a kapitalizmus fejlődése nem az osztálykülönbségek elmosódását, hanem ellenkezőleg, éleződését hozza magával. A tőkés újratermelési folyamatban nemcsak a termelőerők termelődnek újra, hanem a kapitalista termelési viszonyok és a rájuk jellemző osztályantagonizmus is.

A tőkés termelési mód állandóan reprodukálja és elmélyíti a kapitalisták, a termelési eszközök tulajdonosai, valamint a termelési eszközöktől megfosztott proletárok ellentétét. Csak a proletariátus szocialista forradalma számolja fel a tőkés termelési módot, lépteti helyébe a szocialista termelési módot, és szünteti meg ezáltal a társadalom antagonisztikus osztályokra szakadását.

Az osztályok a társadalom spontán fejlődésének következtében alakultak ki. Az osztályok megszüntetése ellenben csak a proletariátus tudatos osztályharcának lehet az eredménye, amely a szocialista forradalom diadalához vezet.

A TÁRSADALMI FORRADALOM

1. A TÁRSADALMI FORRADALMAK, OKAIK ÉS JELENTŐSÉGÜK A TÁRSADALOM TÖRTÉNETÉBEN

Az előző fejezetben tisztáztuk az osztályharc okait és történelmi jelentőségét. A társadalmi forradalom az osztályharc legmagasabb rendű kifejeződése. A forradalmak korszakai fordulópontok a társadalom fejlődésében, ekkor valósul meg az egyik társadalmi-gazdasági alakulatból a másik társadalmi-gazdasági alakulatba való átmenet.

Az egyik társadalmi-gazdasági alakulatból a másikba való átmenetet a társadalom termelőerőinek fejlődése és a társadalmi élet egyéb oldalainak megváltozása készíti elő. Mindez még a régi rend méhében megy végbe. Ezek a folyamatok még nem változtatják meg a társadalom fennálló minőségi állapotának egészét, s ezért úgy jellemezhetők, mint amelyek a minőségi változáshoz képest evolúciós folyamatok. A társadalmi forradalmat ezek készítik elő, s a forradalom betetőzésüket, megkoronázásukat jelenti. A társadalmi forradalom, az evolúciótól eltérően, nem a régi rend megérzésének alapján megy végbe, hanem megsemmisíti és új renddel váltja fel a régi rendet, vagyis alapvetően megváltoztatja a társadalom állapotát.

A társadalmi forradalmak legmélyebben fekvő oka az új termelőerők és az elavult termelési viszonyok konfliktusa. Marx „A politikai gazdaságtan bírálatához" című művének híres előszavában kimutatta, hogy a termelőerők fejlődésük bizonyos fokán ellentmondásba jutnak a meglevő termelési viszonyokkal. „Ezek a viszonyok a termelőerők fejlődési formáiból a termelőerők béklyóivá csapnak át. Ekkor a társadalmi forradalom korszaka következik be."[1]

[1] *Marx–Engels:* Válogatott művek. I. köt. 340. old.

A termelőerők fejlődése forradalmasító hatással van a társadalmi fejlődés egészére. Lehetséges azonban, hogy a technika forradalmi változásainak időszakai nem esnek egybe a társadalmi forradalmak időszakaival, hanem a forradalmak előtt vagy után mennek végbe. Így például, az ipari forradalom Angliában, Franciaországban és néhány más országban azután ment végbe, miután győzelmet arattak a polgári forradalmak, amelyek megtisztították a talajt a tőkés társadalom termelőerőinek szabad fejlődése számára. Korunkban az atomenergiának a termelésben való alkalmazása, a világűr meghódítása, a vegyipar fejlődése, a termelés automatizálása, a tudomány és a technika egyéb nagy vívmányai kapcsán hatalmas technikai forradalom érlelődik, s részben már meg is kezdődött. A kapitalista termelési viszonyok azonban gátolják e forradalom kibontakozását. A reformisták, a tényeket semmibe véve, elméletet fabrikáltak a „második ipari forradalomról", amely szerintük automatikusan, szocialista forradalom nélkül szocializmussá alakítja át a kapitalizmust. (Ilyen nézetet hangoztatott például Carlo Schmid a nyugat-németországi szociáldemokrata párt 1956. évi kongresszusán.) Valójában azonban a kapitalizmusban a technikai haladás csak kiélezi a társadalmi ellentmondásokat, és még égetőbben szükségszerűvé teszi a szocializmusba való átmenetet, mivel olyan új termelőerőket hoz létre, amelyek nem férnek el a kapitalizmus keretei között.

A régi rend méhében rendszerint megszületnek az új termelési viszonyok is, amelyek összhangban vannak az új termelőerők jellegével (a szocialista termelési viszonyok kivételt alkotnak; erről később lesz szó). Például, az ősközösségi rend méhében kialakult a termelési eszközök magántulajdona és a kizsákmányolás, amely felbomlasztotta az ősközösségi rendet. A római rabszolgatartó társadalom utolsó időszakában létrejött a kolonátus, amely előkészítette a feudális viszonyokra való áttérést. A feudális társadalomban jelentős mértékben kifejlődtek a kapitalista viszonyok: kialakultak a manufaktúrák, a kereskedelmi vállalatok, a bankok.

Az új gazdasági viszonyok fejlődése aláássa az önmagát túlélt gazdasági rendet. A régi gazdasági rend azonban nem tűnik el önmagától, mivel a régi termelési viszonyok mögött ott állnak a korukat túlélt osztályok, amelyek minden erővel igyekeznek pozíciójukat megőrizni. Bármennyire aláásta is például a kapitalista gazdasági fejlődés a feudális rendet a XVIII. századi Franciaországban, vagy a XIX. század közepén Oroszországban, mégis a földesúri osztály, amely óriási földbirtokokkal,

kiváltságokkal és a politikai hatalommal rendelkezett, minden eszközt felhasznált a régi rend védelmére. Társadalmi forradalomra volt szükség, hogy elsöpörje az új termelőerők fejlődését gátló régi gazdasági és politikai rendet.

A termelőerők és a termelési viszonyok konfliktusa az osztályok összeütközésére vezet. Egyes osztályok az önmagukat túlélt termelési viszonyok, valamint az ezek alapján emelkedő társadalmi és politikai rend védelmére sorakoznak fel, más osztályok viszont ezek felszámolására törekszenek. A forradalmi osztályok megsemmisítik az elavult politikai és jogi felépítményt, felszámolják a régi, és létrehozzák az új államhatalmat. Az új államhatalmat arra használják fel, hogy teljes egészében szétzúzzák a régi, és megszilárdítsák az új termelési viszonyokat. Az 1789—1794. évi francia polgári forradalom például felszámolta a feudális földtulajdont, megszüntette a rendi kiváltságokat, és szabaddá tette az utat az akkoriban haladó szerepet játszó kapitalista viszonyok zavartalan fejlődése számára. A társadalmi forradalom tehát nemcsak politikai fordulatot jelent, amely megsemmisíti a régi politikai felépítményt, hanem megoldja az új termelőerők és az önmagukat túlélt termelési viszonyok gazdasági konfliktusát, valamint a társadalmi osztályok konfliktusát is.

Politikai téren a forradalom legfőbb ismertetőjele, hogy az államhatalom az egyik osztály kezéből a másik osztály kezébe kerül. Éppen ez az, ami elsősorban megkülönbözteti a forradalmat a vezető körökben végbemenő fordulatoktól, amelyek érintetlenül hagyják egyik vagy másik osztály uralmának alapját. Az abszolutizmus idején a különböző országokban számos palotaforradalom zajlott le. (Például II. Katalin Oroszországban palotaforradalommal kaparintotta meg a hatalmat.) Az imperializmustól függő országokban az egymással versengő imperialista klikkek gyakran szerveznek politikai fordulatokat. Az efféle fordulatokat nem nevezhetjük forradalomnak, mert hiányzik belőlük a forradalom alapvető ismertetőjele: nem változtatják meg a hatalom osztályjellegét, hanem csak a hatalmon levő egyes csoportokban vagy személyekben hoznak változást.

Mégsem mindig nevezhetjük forradalomnak, ha a hatalom az

egyik osztály kezéből a másik osztály kezébe kerül. Ha ismét hatalomra jut az önmagát túlélt osztály, amelynek sikerült időlegesen visszaállítani uralmát, akkor nem forradalomról, hanem ellenforradalomról van szó. *A társadalmi forradalom* olyan társadalmi fordulat, amikor megdöntik a magukat túlélt osztályok hatalmát, és megteremtik a haladó, forradalmi osztályok hatalmát.

A forradalom fogalma nem azonos a „fegyveres felkelés" és a „polgárháború" fogalmával. A forradalmak többsége összefüggött az osztályok fegyveres összecsapásaival, de a történelemben előfordultak olyan fegyveres felkelések és polgárháborúk is (például a Fehér Rózsa és a Vörös Rózsa háborúja Angliában), amelyek nem nevezhetők forradalmaknak, mert nem az volt a feladatuk, hogy új társadalmi-gazdasági rendet teremtsenek. Másrészt, mint a továbbiakból kiviláglik, lehetségesek olyan forradalmak is, amelyek fegyveres felkelés és polgárháború nélkül mennek végbe.

A társadalmi forradalomnak — bármilyen formában menjen végbe — tartalma mindig az önmagát túlélt társadalmi, gazdasági és politikai rend megsemmisítése és új renddel való felváltása. A történelem a forradalmak különböző típusait ismeri, amelyek jellegük és mozgatóerőik tekintetében különböznek egymástól.

A forradalom *jellegét*, alapvető tartalmát az határozza meg, hogy milyen társadalmi ellentmondásokat old meg, milyen rend megteremtésére vezet. Miért volt például az 1905—1907. évi orosz forradalom jellegét tekintve polgári forradalom, holott vezetője a proletariátus volt, nem pedig a burzsoázia? Azért, mert feladata az önkényuralom megdöntése és a feudális termelési viszonyok maradványainak felszámolása volt, s ezek megoldására a polgári forradalom hivatott.

A forradalom *mozgatóerői* azok az osztályok, amelyek megvívják a forradalmakat, leküzdik a magukat túlélt osztályok ellenállását. A történelmi szükségszerűség nem saját magától realizálódik, hanem az emberek tevékenysége révén. Az osztálytársadalomban a történelmileg megérlelődött feladatokat a leghaladóbb osztályok valósítják meg. A különböző osztályok

viszont igen különböző mértékben képesek megoldani e feladatokat. A történelem ismer olyan eseteket, amikor a régi rend gazdaságilag túlélte önmagát, de méhében nem fejlődött ki olyan forradalmi osztály, amely képes lett volna az új gazdasági rend megteremtésére.[2] Ilyenkor a régi társadalmi rendről az újra való átmenet rendkívül hosszas, elhúzódó és fájdalmas formát ölt. Nyugat-Európában például több évszázadon át tartott az átmenet a rabszolgaságból a feudalizmusba.

A forradalom mozgatóerői nemcsak a forradalom jellegétől, hanem lefolyásának konkrét történelmi viszonyaitól is függnek. Gyakran azonos típusú forradalmak, amelyek egyforma jellegűek, de különböző történelmi viszonyok közt mennek végbe, mozgatóerejük tekintetében mélységesen különböznek egymástól. Így például, a XVII—XVIII. századi nyugat-európai polgári forradalmak mozgatóereje a parasztság, a városi lakosság plebejus rétegei, az éppen hogy létrejött munkásosztály, a városi kispolgárság és a burzsoázia voltak. A burzsoázia e forradalmaknak nemcsak mozgatóereje volt, hanem hegemónja, vezetője is. Viszont az oroszországi 1905—1907-es és 1917-es februári polgári forradalmaknak a burzsoázia nemcsak vezetője nem volt, de még egyik mozgatóereje sem. Az oroszországi polgári forradalom mozgatóereje a proletariátus és a parasztság volt, s a hegemón szerepét a proletariátus töltötte be. A burzsoázia szerepe a forradalomban azért változott meg így, mert a monopolkapitalizmus viszonyai között a tőkésországok burzsoáziája elvesztette forradalmi jellegét, és a proletariátus forradalmiságától való félelmében nem képes erélyesen küzdeni a földesurak ellen: megrettenti, hogy a néptömegeknek a feudális tulajdon ellen intézett rohama a kapitalista tulajdon megrohamozásának előjátéka lehet.

A társadalmi forradalmak hallatlanul meggyorsítják a társadalom fejlődését. A forradalom néhány éve vagy akár néhány hónapja alatt jelentősebb, alapvetőbb változások történnek a

[2] A rabszolgatartó társadalom története számos rabszolgafelkelést tart számon, amelyek belülről ásták alá az elavult rendet. A rabszolgák azonban nemcsak elnyomottságuk és szétforgácsoltságuk miatt nem tudtak győzelmet aratni és új rendet létrehozni, hanem azért is, mert nem voltak az új, magasabb termelési mód hordozói.

társadalmi életben, mint a békés evolúció sok évtizede folyamán. Marx joggal nevezte a forradalmakat a történelem mozdonyainak.

A társadalmi forradalmak azért játsszák a történelem mozdonyainak, a társadalmi fejlődés meggyorsítóinak szerepét, mert először: alapjában összetörik az önmagát túlélt rendet, megdöntik a régi osztályokat, amelyek gátolják a társadalom fejlődését; s másodszor: mert a történelem tudatos alkotásának színvonalára emelik az új osztályokat, a nép többé vagy kevésbé nagy tömegeit.

Az önmagát túlélt rend forradalmi megdöntése nélkül nem lehetséges sem akadálytalan gazdasági fejlődés, sem a társadalom szellemi életének gyors előrehaladása.

A burzsoázia ideológusai kijelentik, hogy a társadalmi fejlődés „normális" útja a békés evolúciós mozgás; a forradalmat viszont úgy ábrázolják, mint eltérést a „normális" úttól, mint erőszakos beavatkozást a dolgok természetes menetébe. A német burzsoá történészek az 1848-as évet Németországban az „őrültség évének" nevezték. Pjotr Sztruve, az orosz liberális polgárság ideológusa az Oroszországot 1905-ben elöntő „őrület-áradatról" siránkozott. Gorkij, a nagy proletáríró, Klim Szamgin elmefuttatásaiban feltárta a polgári liberalizmus efféle ideológusainak szellemi törpeségét. „Oroszországnak — mondja Szamgin — nem forradalomra, hanem reformokra van szüksége. A forradalmat nem foghatjuk fel másképp, mint betegséget, a társadalmi szervezet gyulladását."

A mai burzsoá reakciósok azt igyekeznek bebizonyítani, hogy az Oroszországban, majd Kínában és más népi demokratikus országokban lezajlott forradalmak „nem törvényszerűek". A reakciósok nem tudják és nem akarják megérteni, hogy Oroszországnak, Kínának és más országoknak, amelyekben végbement a szocialista forradalom, éppen a forradalomra volt szükségük, hogy hétmérföldes léptekkel indulhassanak el a történelmi haladás útján. Csak a nagy népi forradalom volt képes tisztító vihar módjára elsöpörni az önmagát túlélt társadalmi rendet és megnyitni az utat a népek szabad fejlődése előtt.

A társadalmi forradalmak korszakai a történelem igazi ünnepei. Ekkor a nép tömegei, amelyekre egyébként az osztályelnyomás igája nehezedik, tudatos harcra kelnek az új, haladó társadalmi rendért. Minél mélyebbre ható a forradalmi fordulat, a nép annál tömegesebben vesz részt az aktív harcban. S megfordítva: minél nagyobb néptömegeket kerít hatalmába a for-

radalmi cselekvés, annál mélyebbre ható, alaposabb változásokat hajtanak végre. A néptömegek, abbeli törekvésükben, hogy teljesen végigvigyék a forradalmi feladatok megoldását, előrelendítik a forradalom fejlődését. Ilyen szerepet játszottak például a forradalmi parasztság és a városi plebejus elemek megmozdulásai a XVII. századi angol és a XVIII. századi francia polgári forradalomban. Ezek a forradalmak, kiváltképpen a francia forradalom, a dolgozó tömegek tevékeny részvétele következtében tovább mentek annál, amire a polgárság törekedett, s éppen ezért alaposabban oldották meg az önmagát túlélt feudális rend megsemmisítésének feladatát. A néptömegek számos polgári forradalomban önálló követeléseikért szálltak síkra, s harcuk rányomta bélyegét az események egész menetére; ezeket a forradalmakat polgári-demokratikus forradalmaknak nevezzük. A polgári-demokratikus forradalmak nem jellegükben különböznek a többi polgári forradalomtól, hanem abban, hogy nagyobb fokban vonják be a néptömegeket az aktív, önálló harcba. A tömegek nagyfokú aktivitása jellemezte az 1905—1907-es oroszországi forradalmat, az imperializmus korának első polgári-demokratikus forradalmát. Az oroszországi munkásosztály, amely e forradalom vezető ereje volt, a harc sajátszerű proletár módszereit (elsősorban a politikai tömegsztrájkot) alkalmazta.

A forradalmi időszakokat az különbözteti meg az evolúciós fejlődés időszakaitól, hogy a társadalmi élet átfogóbb és gazdagabb, s hogy a tömegek történelemformáló munkája tudatosabb, bátrabb és élénkebb. A forradalmi időszakokban a termelőerők és a termelési viszonyok spontán fejlődése átadja helyét a haladó társadalmi erők tudatos harcának, amelyet a termelési mód és az egész társadalmi rend alapvető megváltoztatásáért vívnak.

Ahhoz, hogy a tömegek forradalmi harcra keljenek, fel kell ismerniük a régi rend megdöntésének szükségszerűségét, s azt, hogy lehetetlen a régi módon élni. A forradalmak időszakában különösen nagy jelentőségre tesznek szert az új eszmék, amelyek az időszerűvé vált történelmi feladatokat tükrözik vissza. Az új, forradalmi eszmék elősegítik a tömegek mozgósítását, olyan

politikai hadseregekben való tömörülésüket, amely képes megtörni a társadalom önmagukat túlélt osztályainak ellenállását. Ezért a politikai fordulatot rendszerint megelőzi az ideológiai fordulat, a tömegek tudatában és hangulatában beállt mélyreható változás.

A társadalmi forradalmakat nem „rendelésre" vívják meg, a forradalmi csoport vagy párt nem tud tetszése szerint bármelyik pillanatban forradalmakat kirobbantani, mint ezt például a blanquisták hitték, akik a társadalmi forradalmat a puccsal, összeesküvők fellépésével tévesztették össze. A társadalmi forradalom általános alapvető okán — a termelőerők és a termelési viszonyok konfliktusán — kívül a forradalomhoz konkrét történelmi feltételek is szükségesek, amelyeket *forradalmi helyzetnek* nevezünk.

A forradalmi helyzet jellemzője, először: a „felül levők" válsága, az uralkodó osztályok politikájának válsága, az, hogy már nem képesek uralmukat a régi formában fenntartani, nem tudnak a régi módon kormányozni; másodszor: az elnyomott osztályok nyomorának és szenvedéseinek fokozódása, s ennek következtében aktivitásuk növekedése.

Lenin „»Baloldaliság« — a kommunizmus gyermekbetegsége" című művében így határozta meg a társadalmi forradalom győzelmének feltételeit: „Csak akkor, ha az *»alul levők« nem akarják* a régit, a *»felül levők« pedig nem tudnak tovább élni és kormányozni a régi módon,* csak akkor győzhet a forradalom. Ezt az igazságot más szavakkal így fejezhetjük ki: a forradalom nem lehetséges általános nemzeti (a kizsákmányoltakat és a kizsákmányolókat egyaránt érintő) válság nélkül."[3] Éppen ezt a társadalmi válságot oldja meg a forradalom. A társadalmi forradalmak időszakaiban nyer megoldást az a rengeteg ellentmondás, amely lassan felgyülemlik az evolúciós fejlődés időszakaiban.

A forradalmi helyzet nemcsak egyes csoportok vagy pártok, de még egész osztályok akaratától és óhajától is függetlenül áll be. Objektív feltételek nélkül, forradalmi helyzet nélkül nem

[3] *Lenin* Művei. 31. köt. 75. old.

mehet végbe forradalom. Ahhoz azonban, hogy a forradalom bekövetkezzék, s még inkább ahhoz, hogy a forradalmat győzelem koronázza, az objektív feltételek egymagukban nem elegendők. Mint Lenin megjegyezte, Oroszországban 1859—1861-ben is meg 1879—1880-ban is forradalmi helyzet volt, mégsem tört ki forradalom ezekben az esztendőkben. 1905-ben is forradalmi helyzet alakult ki Oroszországban, a forradalom mégis vereséget szenvedett. Miért? Azért, mert a forradalom győzelméhez az objektív feltételek megérésén kívül a *szubjektív tényező* megérése is elengedhetetlenül szükséges. Elengedhetetlen, hogy a forradalmi osztály olyan öntudatos és szervezett legyen, úgy tudja magával ragadni a forradalmi harcban mellé állt szövetségeseit, hogy forradalmi cselekvésének ereje elégségesnek bizonyuljon a magukat túlélt osztályok hatalmának megdöntéséhez. Ezt a szervezettséget, öntudatot a munkásosztály élcsapata, a marxista—leninista párt neveli ki. Csakis tapasztalt, a harcok tüzében megedzett, a forradalmi tömegekkel szorosan egybeforrott, a tömegek támogatását és bizalmát élvező párt léte esetén lehetséges a szocialista forradalom győzelme, s a forradalom objektív feltételeinek és törvényeinek hozzáértő felhasználása a munkásosztály vezette néptömegek érdekében.

A forradalmi munkásmozgalom történetének tapasztalatai arra tanítanak, hogy a szocialista forradalom nem győzhet még akkor sem, ha kialakultak az objektív feltételek, megvan a forradalmi helyzet, létrejött a nagy tömegeket átfogó munkásmozgalom, de nem érvényesül a marxista párt vezetése. Ezt bizonyítják az 1918 novemberi német forradalom tanulságai is.

Felmerül a kérdés: kötelező-e a forradalom a megérett társadalmi ellentmondások megoldásához? Nem lehetséges-e az ellentmondások megoldása *reformok* útján, az uralkodó osztályok által tett részengedmények révén, fokozatos átalakulások útján? A forradalom ellenzői úgy tekintik a reformokat, mint amelyek menekvést hoznak a forradalomtól. Így például Harold Laski angol jobboldali szocialista, a reformizmus híve, „Gondolatok korunk forradalmáról" című, 1944-ben megjelent könyvében ezt írta: „A forradalom fenyegetésére történelmileg csak egyetlen választ ismerünk: a reformokat, melyek reményt és bátor-

ságot öntenek azokba, akikhez ellenkező esetben a forradalmárok ellenállhatatlan erejű felhívással fordulnak."[4]

Ám bármilyen reményeket tápláljanak is a reformisták, a reformok nem hozzák meg, hanem csak kitolják az alapvető társadalmi ellentmondások megoldását. A történelmi tapasztalatok azt bizonyítják, hogy az egyik társadalmi-gazdasági alakulatból a másikba való átmenet, lényegét tekintve, mindig forradalom, bár változatos formákban mehet végbe; a forradalmi osztályok feladataikat többé vagy kevésbé következetesen oldhatják meg. Angliában például a polgári forradalom a burzsoázia és a hűbérurak kompromisszumával ért véget, Franciaországban viszont a feudalizmust elsöpörte a forradalom heves rohama. Oroszországban hosszú ideig tartott, amíg a feudális viszonyokat felváltották a kapitalizmus viszonyai, s az uralkodó osztályok reformok útján igyekeztek a feudális intézményeket hozzáidomítani a kapitalizmus fejlődéséhez. Ámde semmiféle reform nem mentette és nem is menthette meg Oroszországban az önkényuralmat, amelyet elsöpört az 1917 februárjában lezajlott hatalmas erejű népi forradalom.

Ha a reformokat a régi rend hívei rendszerük alátámasztására, pusztulásának elhárítására használják fel, akkor ez azt jelenti-e, hogy a forradalmároknak ellenezniük kell-e mindenfajta reformot? Természetesen nem. Reform és reform között különbség van. A reformisták szembeállítják a reformot a forradalommal, a reformot öncélúnak tekintik, és segítségükkel akarják az elnyomottakat eltéríteni az osztályharctól, szétzülleszteni a forradalmi erőket. A forradalmárok a kapitalizmusban elért reformokat a forradalmi harc melléktermékeinek tekintik, s a reformokat az osztályharc fejlesztésére, kiterjesztésére használják fel, a reformokat alárendelik az alapvető forradalmi feladatok megoldásának. A reformok — a reformisták állításaival ellentétben — nem közmegegyezés termékei, nem az összes osztályok „szolidaritásának" eredményei. A haladó osztályok éppen forradalmi harcukkal kényszerítik az elnyomókat arra, hogy reformokat hajtsanak végre, részengedményeket tegyenek.

[4] *H. Laski:* Reflections on the Revolution of Our Time (Gondolatok korunk forradalmáról.) London 1944. 24. old.

A reformisták félnek a forradalomtól, és azt az eszmét hirdetik, hogy a kapitalizmus fokozatosan „belenő" a szocializmusba. Azt állítják, hogy az állammonopolista kapitalizmus már nem kapitalizmus, és „államszocializmusnak" nevezhető. Egyes gazdasági ágazatok államosítására hivatkoznak, ami szerintük szocialista és kapitalista vállalatokból álló „vegyes gazdasággá" változtatja a kapitalista gazdaságot. A burzsoá állam által végrehajtott államosítás azonban nem szünteti meg a tőkés tulajdont, és nem küszöböli ki a tőkés kizsákmányolást, hanem csak e tulajdonformáját változtatja meg. Némely mai revizionista azt állítja, hogy a tőkés társadalomnak szocialista társadalommá való forradalmi átalakítása mellett megfigyelhető a szocializmusba való evolúciós átmenet folyamata is. Az állammonopolista irányzatoknak az imperialista országokban való erősödésében ezek a revizionisták annak bizonyságát látják, hogy az imperialista országok is a szocializmus útján haladnak. A burzsoá államot pedig lényegében osztályok fölötti szervezetnek ábrázolják, amely nemcsak a munkásosztály követeléseit korlátozza, hanem a magántőke törekvéseit is. Valójában az állam beavatkozása a gazdasági életbe a legcsekélyebb mértékben sem korlátozza a tőkés monopóliumok hatalmát, sőt újabb eszközöket ad a kezükbe ahhoz, hogy fokozzák a munkások kizsákmányolását, hogy uralmuk alá vessék a kis- és középtőkéseket, hogy megszüntessék a konkurrenciát. Az állammonopolista kapitalizmus egyáltalán nem azonos a szocializmussal, csupán előkészíti a szocializmus anyagi feltételeit. „Az *ilyen* kapitalizmus »közelsége« a szocializmushoz — írta Lenin — érv a proletariátus igazi képviselői számára a szocialista forradalom közelsége, könnyűsége, megvalósíthatósága, halaszthatatlansága mellett, de semmiképpen sem érv amellett, hogy ennek a forradalomnak megtagadását és a kapitalizmus szépítgetését, amivel a reformisták foglalkoznak, türelmesen elnézzék."[5] Ahhoz, hogy az államkapitalizmust szocializmussá változtassuk, tanította Lenin, meg kell szüntetni a tőkés vezető réteget. Bizonyos körülmények között, akkor, ha a munkásosztály vezetésével nagy és erőteljes népmozgalom bontakozik ki a monopóliumok mindenhatósága ellen, az államosítás a szocialista forradalom győzelme előtt is a monopolista felső réteg ellen fordítható. Ezért jó néhány tőkésország proletariátusa síkraszáll a nép számára legkedvezőbb feltételek mellett végrehajtandó nagyarányú államosításért. A tőkés kizsákmányolásnak azonban csak a szocialista forradalom vethet véget.

Korunkban, amikor létrejött és megerősödött a szocialista világrendszer, amely egyre nagyobb befolyást gyakorol a világtörténelem menetére, amikor a kapitalizmus jelentősen meggyengült, „sok ország munkásosztálya ... már a kapitalizmus megdöntése előtt is olyan intézkedések megvalósítására kényszerít-

[5] *Lenin* Művei. 25. köt. 475. old.

heti a burzsoáziát, amelyek a szokványos reformok keretein túlmenve, létfontosságúak mind a munkásosztály és a szocializmusért vívott harcának további fejlődése szempontjából, mind a nemzet többsége szempontjából".[6] A munkásosztály, az összes demokratikus és békeszerető erőket egyesítve például kényszerítheti az uralkodó köröket, hogy hagyjanak fel egy újabb világháború előkészítésével, mondjanak le a világméretű és a helyi háborúk kirobbantásáról, és a gazdaságot használják fel békés célokra. A munkásosztály a nagy néptömegekkel együtt visszaverheti a fasiszta reakció támadását, kicsikarhatja a béke, a nemzeti függetlenség, a demokratikus jogok nemzeti programjának végrehajtását. Az ilyen intézkedések bizonyos fokig javíthatják a nép életkörülményeit, megfékezhetik a reakciós erőket. Egyszersmind kedvezőbb feltételeket teremtenek a további előrehaladáshoz, elősegítik, hogy minden dolgozó a munkásosztály köré tömörüljön a szocialista forradalom végrehajtására.

A szocialista forradalom győzelme után, hangoztatta Lenin, a reform és a forradalom viszonya lényegbevágóan megváltozik. A győztes forradalmi osztály az előtte álló feladatok megoldására nemcsak forradalmi módszereket vesz igénybe, hanem reformokat is. Amikor a helyzet megköveteli, a reformok a forradalmi osztályt szolgálják, segítik, hogy manőverezzen, kitartson, időt nyerjen, lélegzetvételhez jusson a forradalmi támadás előkészítése érdekében, hogy szétverje a forradalom ellenségeinek táborát, és maga mellé állítsa vagy semlegesítse az ingadozókat.

A forradalmi osztály a hatalom megragadása előtt feladatait „alulról való" cselekvéssel oldja meg, midőn harcot szervez az uralkodó osztály ellen, a forradalom győzelme után viszont feladatainak megoldására felhasználja a „felülről való" cselekvést is, amikor e célra igénybe veszi az új államhatalmat. Ez a cselekvés egyaránt megnyilvánulhat az egyes reformok meghozatalában is és a gazdasági rendszer, a társadalmi viszonyok mélyreható forradalmi átalakításában is. Az ilyen forradalmi átalakulásokra példa a Szovjetunióban és a népi demokratikus országokban végrehajtott agrárátalakulás, illetőleg a kulákság-

[6] Az SZKP XXII. kongresszusa. 741. old.

nak a parasztgazdaságok kollektivizálása alapján keresztülvitt felszámolása a Szovjetunióban.

Tisztáztuk, hogy milyen okok váltják ki és teszik történelmileg szükségszerűvé a társadalmi forradalmakat. Ennek alapján válaszolhatunk arra a kérdésre is: mindig lesznek-e forradalmak?

A társadalom fejlődése, akárcsak a természet fejlődése is, a mennyiségi változások minőségi változásokba való átcsapása törvényének van alárendelve, amely szerint az evolúció előkészíti a revolúciót. A társadalmi forradalom a minőségi ugrásnak az osztálytársadalomra jellemző különleges formája. A társadalmi forradalom törvénye éppoly történelmi jellegű, mint az osztályharc törvénye. Ahogyan nem örökösek az osztályok, nem örökkévaló az osztályharc és az állam, ugyanúgy a társadalomnak sem kell mindig forradalmakon keresztül fejlődnie. A szocializmusban a termelőerők és a termelési viszonyok ellentmondásai nem öltik elkerülhetetlenül a konfliktus formáját, mert a társadalmon belül már nincsenek osztályantagonizmusok, mert minden társadalmi csoportnak érdekében áll a szocialista termelési viszonyok erősítése és fejlesztése, s a politikai felépítmény e csoportok közös érdekeinek kifejezője és védelmezője. Ennélfogva a szocialista társadalomban keletkező ellentmondások megoldhatók társadalmi forradalom nélkül. Ez persze nem zárja ki a minőségi ugrásokat, a döntő fordulatokat a tudományban, a technikában, a társadalmi termelőerők fejlődésében; ezek okvetlenül végbe fognak menni, de már nem vezetnek társadalmi forradalomra.

2. A SZOCIALISTA FORRADALOM ÉS A TÖBBI FORRADALOM KÜLÖNBSÉGE. A SZOCIALISTA FORRADALOM ÉS A PROLETARIÁTUS DIKTATÚRÁJA

A szocialista forradalom, jellegét tekintve, alapvetően különbözik az összes előző forradalmaktól, amelyek csak a kizsákmányolás egyik formáját váltották fel másik formával. A szocialista forradalomnak nem az a feladata, hogy a kizsákmányolás formáit megváltoztassa, hanem hogy teljesen megszüntesse a kizsákmányolást, és megkezdje az osztálytársadalomból az osztály nélküli társadalomba való átmenetet. Ezért legnagyobb fordulat az emberiség történetében.

Ilyen rendkívül nagy fordulatot nem lehet végrehajtani anélkül, hogy a nép legnagyobb tömegei be ne kapcsolódjanak az aktív történelemalkotó tevékenységbe. A szocialista forradalom olyan óriási néptömegeket hoz mozgásba, mint a múltban egyet-

lenegy forradalom sem. A szocialista forradalom mozgatóerői: a proletariátus, a forradalom vezére, valamint a dolgozó és kizsákmányolt tömegek népes rétegei.

A burzsoázia, amely a XVII—XVIII. században az antifeudális forradalmak élén állt, nem tudta hosszú időre maga köré tömöríteni a dolgozók tömegeit, mivel érdekei egy bizonyos meghatározott szakaszban elkerülhetetlenül ellentmondásba kerültek a tömegek érdekeivel. Ezzel szemben a proletariátus, amely a jelenlegi korszakban mind a forradalmi demokratikus, mind a szocialista átalakulásokat vezeti, alapvető érdekeik közössége folytán tartós szövetségre lép a nép legátfogóbb tömegeivel, különösen a dolgozó parasztsággal.

A szocialista forradalom feladatai nem oldhatók meg a proletariátus diktatúrájának megteremtése nélkül. Mindenfajta forradalomnak meg kell törnie az általa megdöntött reakciós osztályok ellenállását, s ezért az új osztályoknak, a múltban lejátszódott forradalmakban is, a forradalom feladatainak megoldása érdekében, meg kellett teremteniük a maguk diktatúráját. Így volt például a XVIII. század végi francia polgári forradalomban is. A proletárforradalomnak, mivel mindennemű kizsákmányolást megszüntet, **a régi világ összes erőinek korábban soha nem látott ellenállásával kell megküzdenie.**

A proletárdiktatúra szükségszerűségét, történelmi rendeltetését elsősorban az határozza meg, hogy a szocialista forradalomnak le kell küzdenie minden kizsákmányoló osztály ellenállását az országon belül, és védekeznie kell a kizsákmányoló államok ellenséges cselekedeteivel szemben. A nemzetközi imperializmus segítséget nyújt a forradalom által megdöntött kizsákmányoló osztályoknak, és agresszív cselekményekre vállalkozik a szocialista forradalom országai ellen, arra törekszik, hogy visszaállítsa bennük a kapitalista rendszert.

A proletariátus politikai hatalma a munkásság osztályharcának eszköze, amelyet az országon belül a megdöntött kizsákmányoló osztályok ellen, valamint a kizsákmányoló államok kívülről jövő támadásai ellen folytat.

Ez annyit jelent, hogy a proletárállamnak éppúgy, mint bármely más államnak, megvan a maga erőszak-oldala. De ellentét-

ben minden más állammal, a szocialista állam erőszak-oldala nem a fő oldal és nem a lakosság többsége, hanem a kisebbség (a kizsákmányolók) ellen irányul.

Ennek folytán gyökeresen megváltozik a viszony az állam, az állam fegyveres erői és a nép között. Lenin 1918 januárjában, a Szovjetek III. Összoroszországi Kongresszusán idézte egy egyszerű öregasszony szavait, amelyeket a finnországi vasút egyik kocsijában hallott: „... most nem kell félni a puskás embertől. Amikor az erdőben jártam, találkoztam egy puskás emberrel, és ahelyett, hogy elvette volna a rőzsekötegemet, még hozzátett."[7] A dolgozók évszázadokon, évezredeken keresztül ellenségüket látták a fegyveres emberben. Másként nem is lehetett, mert az állam fegyveres erői a kizsákmányolókat szolgálták, könyörtelenül elnyomták a dolgozókat. Csak a szovjet állam létrejöttével alakultak meg a népet szolgáló fegyveres erők.

Az elvileg új típusú államnak új típusú *hadsereg* felel meg, olyan hadsereg, amely, először: a történelemben az első igazi néphadsereg, a népet szolgálja; másodszor: olyan hadsereg, amelyben nincs osztályszéthúzás, mert parancsnoki kara és legénységi állománya egyaránt a dolgozókból kerül ki; harmadszor: ettől a hadseregtől távol áll mindenfajta hódító cél, ez a hadsereg a népek közötti békét szolgálja. Jellemző az alábbi példa. Abban az időben, amikor a fiatal szovjet köztársaságot szorongatták a fehérgárdisták és az intervenciósok, a kormány elé került megvitatásra az állami címer, amelyben két kard állt keresztben. „Miért kellene ide kard? — mondotta Lenin. — Hódításokra nincs szükségünk. A hódító politika távol áll tőlünk, mi nem támadunk, hanem védekezünk a külső és a belső ellenségekkel szemben, a mi háborúnk honvédő háború, s a kard — nem a mi jelvényünk."[8] A szovjet állam jelképe a sarló és a kalapács, a békés, teremtő munka két jelképe lett. Ezt a munkát védelmezi a szovjet hadsereg.

A proletárdiktatúra nem hagyományos, megszokott, hanem teljesen új állam, amely a nép érdekeit védelmezi, és nem a kizsákmányolók, hanem a kizsákmányoltak, nem a vagyonos ke-

[7] *Lenin* Művei. 26. köt. Szikra. 1952. 479. old.
[8] Az SZKP XXII. kongresszusa. 35. old.

vesek, hanem a dolgozó többség szolgálatában áll. A proletárdiktatúra feladata nem az, hogy megrögzítse, hanem hogy egyszer s mindenkorra megszüntesse a kizsákmányolást.

A marxizmus ellenségei azt állítják, hogy a proletariátus diktatúrájának elismerése ellentmondásban van az osztályok megszüntetésének feladatával. „A munkásosztály az összes osztály megszüntetésére, nem pedig más osztályokon való uralomra törekszik" — jelentik ki például az osztrák szocialista párt programjának összeállítói. Az ilyen szembeállítás nem helyénvaló. A munkásosztálynak éppen azért, mert a társadalom mindenfajta osztálytagozódásának megszüntetésére törekszik, létre kell hoznia a kizsákmányoló osztályok feletti politikai uralmat. Egy osztálynak, a proletariátusnak a politikai uralma szükségszerű átmeneti szakaszt jelent az osztály nélküli társadalomhoz, amelyben egyáltalában nem lesz politikai hatalom, ahol megszűnik az osztályantagonizmus, és az állam az egész társadalom akaratának kifejezőjévé válik.

A jobboldali szocialisták elvetik a proletariátus diktatúráját, s a „tiszta" demokráciát állítják szembe vele. „A demokráciáért harcolunk, ellenzünk mindenféle diktatúrát" — hangoztatja a németországi szociáldemokrata párt programja. Ámde hogy miféle ez a „demokrácia", láthatjuk a program szerzőinek azon nyilatkozatából, hogy támogatják a bonni militarista-klerikális állam alkotmányát, amely üldözi és megszünteti a nyugat-németországi demokratikus szervezeteket. A proletariátus diktatúráját a német szociáldemokrata pártprogram szerzői és a többi jobboldali szocialista a demokrácia tagadásának tekintik. Elleplezik azt a tényt, hogy antagonisztikus osztályokra bomló társadalomban lényegénél fogva minden állam egyik vagy másik osztály diktatúrája. A lényeg az, hogy ki ellen vagy ki felett gyakorolnak diktatúrát, és kik számára, melyik osztály számára van demokrácia.

Ellentétben a kizsákmányoló állammal, amely a kizsákmányoló kisebbségnek a kizsákmányolt többség felett gyakorolt diktatúrája, a proletárdiktatúra a munkásosztály vezette dolgozó többség állama. A proletárdiktatúra annak a sokmilliós osztálynak a diktatúrája, amely az egész dolgozó nép bizalmát élvezi,

és az a hivatása, hogy felváltsa az idejét túlélt burzsoázia hatalmát. Diktatúra a kizsákmányolók felett, demokrácia a dolgozók számára — ez a munkásosztály hatalma. Ezért a proletariátus diktatúrájának megteremtése a demokrácia nagyméretű kiterjesztését, a korlátozott és formális burzsoá demokráciának proletárdemokráciával való felváltását jelenti, amely ténylegesen biztosítja a legszélesebb rétegek politikai jogait és reális hatalmát. Ez a munkásosztály vezette igazi néphatalom, amely az osztályantagonizmus megszüntetése után mindenki számára demokrácia lesz.

A proletariátus diktatúrája nemcsak a kizsákmányoló osztályok ellenállásának elnyomása szempontjából szükségszerű, hanem azért is, hogy a munkásosztály megvalósítsa a nem proletár dolgozó tömegek állami vezetését.

A győztes proletariátus felhasználja politikai hatalmát, hogy az összes nem proletár tömegeket (a kisiparosokat és kézműveseket, a dolgozó parasztságot stb.) elszakítsa a burzsoáziától és maga mellé állítsa, hogy fokozatosan bevonja őket a szocialista építésbe, és végrehajtsa szocialista átalakításukat. Ezt a feladatot nem erőszakkal oldja meg, hanem meggyőzéssel, szervezéssel, példamutatással és gazdasági segítségnyújtással. Ezért van az, hogy az erőszak a proletárdiktatúrának nem egyetlen, sőt nem is fő oldala.

A proletárdiktatúra, a munkásosztály hatalma, egyúttal a proletariátus, a dolgozók élcsapata és a nagyszámú nem proletár dolgozó rétegek osztályszövetségének sajátos formája is. A proletárdiktatúra, Lenin kifejezése szerint, a gazdaságilag, politikailag, társadalmilag és szellemileg nem egyforma osztályok közti sajátos szövetség. Ez a szövetség azért lehetséges, mert a proletariátus kifejezi a kizsákmányolástól való megszabadulásban érdekelt összes dolgozók érdekeit.

A dolgozó tömegek csak a proletariátus vezetésével, csak a proletariátus részéről megnyilvánuló állami vezetés esetén szabadulhatnak meg a tőkés igától, és juthatnak el a szocializmushoz; a proletariátus pedig csak a nem proletár dolgozó tömegek támogatásával, velük szövetségben tarthatja meg a hatalmát, és vezetheti el a népet a szocializmushoz. A proletárdiktatúrának

ezért a legfőbb elve a munkásosztály és a parasztság szövetsége, amelyben a munkásosztály a vezető erő.

A munkásosztály diktatúrája azért is szükséges, hogy végrehajthassa a társadalom szocialista átalakítását.

Ellentétben a polgári forradalmakkal, amelyek akkor kezdődtek, amikor már fennállt a gazdaságnak a feudalizmusban spontán kialakult kapitalista rendszere, a szocialista forradalomnak nem áll rendelkezésére kész szocialista rendszer. Bár a tőkés társadalom termelőerőinek fejlődése minden tekintetben előkészíti, és már világméretekben elő is készítette a szocialista termelési viszonyokra történő forradalmi áttérést, a szocialista gazdaság mégsem születhet meg a kapitalista társadalom méhében.

A munkásosztály a politikai hatalom kivívása után, ezt a hatalmat a gazdasági fordulat végrehajtására használja fel, arra, hogy a kapitalista gazdaságot szocialista gazdasággá alakítsa. Ezért a szocialista forradalomnak nem betetőzése, hanem kezdete a politikai hatalom megragadása. A szocialista gazdaság nem születhet meg és nem fejlődhet spontán módon. A munkásosztály állama ennélfogva a szocialista gazdaság szervezője.

A szocialista forradalom nemcsak a társadalom politikai és gazdasági életében hoz alapvető változást, hanem kultúrájában, ideológiájában is. Az egész társadalom szellemi kultúrájában végbemenő fordulat hosszabb ideig tart, s a politikai és a gazdasági fordulat után fejeződik be.

A burzsoáziának mint vagyonos, gazdag osztálynak lehetősége nyílt arra, hogy még a politikai hatalom kivívása előtt megteremtse a maga kultúráját, és nagy számban kinevelje értelmiségi kádereit. Ezzel szemben a proletariátusnak mint kizsákmányolt osztálynak a kapitalizmusban nincsenek ilyen lehetőségei. Igaz ugyan, hogy a proletariátus a kapitalizmusban létrehozza a szocialista kultúra elemeit, s a maga köréből kitermeli a proletár értelmiség szűk rétegét.[9] A munkásosztály azonban csak a

[9] A kapitalizmus rothadása és válsága, valamint az imperializmusnak a népek és az emberiség ellen elkövetett szörnyűséges gaztettei a tőkésországok értelmiségének legbecsületesebb, legbátrabb, legmélyebben gondolkodó képviselőit elkerülhetetlenül elvezetik a munkásosztály, a kommunizmus oldalára. Ilyen értelmiségiek többek között Theodor Dreiser az Egyesült Államokban, Romain Rolland, Anatole France, Paul Langevin, Joliot-Curie Franciaországban, John Bernal Angliában, Martin Andersen Nexö Dániában stb.

hatalom megragadása után tudja megteremteni a szocialista kultúrát és kinevelni a szocialista értelmiséget. Ezért a proletariátus diktatúrájára az új kultúra megteremtésének, az értelmiségi káderek kinevelésének és a tömegek kommunista nevelésének gigászi feladata vár.

Minden társadalmi rend létrehozza a maga sajátos, rá jellemző társadalmi fegyelmét és munkafegyelmét. Mint Lenin mondotta, a feudalizmusban a munkafegyelem a deres fegyelme; a kapitalizmusban a munka szervezete az éhség fegyelmére támaszkodik; a szocializmus viszont a dolgozóknak, a termelés gazdáinak tudatos, elvtársi fegyelmét követeli meg. A szocialista munkafegyelemre, társadalmi és állami fegyelemre nevelésben a legfőbb szerepe a meggyőzésnek van. Az államot és a társadalmat irányító munkásosztály azonban kényszert is alkalmaz a naplopók, semmittevők, tolvajok, szélhámosok és a kapitalizmus hagyományainak egyéb megrögzött hordozói ellen. Ezt a kényszert az egész nép érdekében, az államhatalom és az általa hozott törvények, jogi normák segítségével alkalmazza, amelyek alapja a munka szerinti elosztás szocialista elve és szabálya, hogy „aki nem dolgozik, ne is egyék". A proletariátus tehát a maga államhatalmát nemcsak politikai és gazdasági területen, hanem eszmei nevelőmunkájában is harci eszközként használja a kapitalizmus erői és hagyományai ellen.

Mint az elmondottakból láttuk, a proletariátus diktatúrája a szocialista forradalomra váró alapvető feladatok megoldásának eszköze. A proletariátus diktatúrájának három fő oldala van: 1. az országon belül a kizsákmányoló osztályok ellenállásának elnyomását szolgáló eszköz, az ország határain kívüli kizsákmányoló államokkal szemben pedig az az eszköz, amely a forradalom vívmányait a külső támadás ellen védelmezi; 2. a parasztság, a kisiparosok, a néptömegekhez közel álló értelmiség és a többi nem proletár dolgozó réteg viszonylatában a proletariátus részéről történő állami vezetés eszköze; 3. az egész társadalom viszonylatában a gazdaság és a kultúra szocialista átalakításának eszköze.

A proletárdiktatúrának mindezek az oldalai elválaszthatatlanul összefüggnek egymással, de a diktatúra fejlődésének külön-

böző szakaszaiban hol az egyik, hol a másik oldal kerül előtérbe. Amilyen mértékben megszilárdul az új társadalmi rend, a szocialista államnak az országon belüli tevékenységében egyre nagyobb teret foglal el a gazdaság és a kultúra szervezésében kifejtett munka, a proletárdiktatúra nevelő oldala, míg az erőszak oldala egyre jobban háttérbe szorul.

A proletárdiktatúra a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakának állama. Ennek az időszaknak a végén, amikor már felszámolták a kizsákmányoló osztályokat, amikor a parasztok, a kisiparosok már áttértek a szocialista útra, amikor már teljesen és véglegesen győzött a szocializmus, a proletárdiktatúra az országon belül teljesítette történelmi küldetését. A proletárdiktatúra állama egyetemes népi állammá válik (lásd a jelen fejezet 8. pontját.). Ez a folyamat, amely a Szovjetunióban már befejeződött, gyakorlatilag bizonyítja, hogy „a munkásosztály az egyetlen olyan osztály a történelemben, amely nem tűzi ki célul, hogy örökössé tegye hatalmát".[10]

3. A SZOCIALISTA FORRADALOM FELTÉTELEI A JELENKORBAN

A szocialista forradalom szükségszerűségét Marx és Engels **minden oldalra kiterjedően megalapozta és be**bizonyította, s a **történelem egész további fejlődése** alátámasztotta. Ma már az emberiség jelentős része megszabadult a tőkés igától és a szocializmus útjára lépett. A világtörténelem hatalmas fordulata volt az oroszországi Nagy Októberi Szocialista Forradalom, amellyel új történelmi korszak nyílt, a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet korszaka. Az októberi forradalom óriási csapást mért a világkapitalizmusra, amely mélyreható általános válság állapotába került. E válság további elmélyülése következtében számos európai és ázsiai ország kiszakadt az imperializmus rendszeréből, népi demokratikus rendet létesített, és hozzáfogott a szocializmus építéséhez.

A marxizmus ellenfelei, akik le akarják kicsinyelni e nagy történelmi változások jelentőségét, és gyengíteni próbálják a

[10] Az SZKP XXII. kongresszusa. 797. old.

marxizmus eszméinek hatását, azt állítják, hogy a forradalmak nem ott zajlottak le, ahol Marx szerint végbe kellett volna menniük.

Jean Maréchal francia szociológus „Két vázlat a marxizmusról" című, 1955-ben megjelent könyvében, Mayo kanadai professzor „Demokrácia és marxizmus" című, ugyancsak 1955-ben kiadott művében, John Plamenatz, oxfordi egyetemi előadó, a „Német marxizmus és orosz kommunizmus" című, 1954-ben kiadott írásában és több más burzsoá szociológus kijelenti, hogy Marx a szocialista forradalmat az ipari országokban várta, a forradalmak ellenben „Marx ellenére", paraszti országokban — Oroszországban és Kínában — mentek végbe. Ezek az urak mindannyian először megpróbálják a marxizmus nyakába varrni azt a dogmatikus állítást, hogy a forradalmaknak egyszer s mindenkorra megállapított rend szerint kell lezajlaniuk, majd utána könnyedén megcáfolják ezt a saját maguk kiagyalta tézist.

A valóságban Marx azt feltételezte, hogy a szocialista forradalom, a szocializmusba való átmenet anyagi előfeltételei legelőször a legfejlettebb kapitalista országokban érnek meg. De sem Marx, sem tanítványai soha nem gondolták, hogy előre minden korra meg lehet állapítani, milyen sorrendben kell a szocialista átalakulásnak a különböző országokban végbemennie. Ez teljes egészében a konkrét korszaktól és ennek kornak a történelmi feltételeitől függ.[11]

A kapitalizmus monopólium előtti korszakában Marx és Engels kimondotta azt a tételt, hogy a szocialista forradalom valamennyi civilizált országban vagy legalábbis Angliában, az Egyesült Államokban, Franciaországban és Németországban egyidejűleg mehet végbe. Ezt a tételt, amelyet Engels „A kommunizmus alapelvei" című, 1847-ben írt munkájában[12] fektetett le, Marx és Engels később azzal az útmutatással egészítette ki, hogy a forradalom *elkezdődhet* az egyes országokban. De mivel akkor a kapitalizmus fejlődése felfelé ívelt, Marx és Engels lehetetlennek tartotta a szocialista forradalom győzelmét *egy*, egymagá-

[11] A leninizmust kritizáló urak figyelmébe: Marx a XIX. század derekán lehetőnek tartotta a szocialista forradalmat az akkor viszonylag elmaradott Németországban, ha a proletariátus forradalmát „a parasztháború második kiadása" támogatja. (Vö.: *Marx–Engels:* Válogatott levelek. 101. old.)

[12] Lásd *Marx–Engels* Művei. 4. köt. 358–359. old.

ban vett országban, mert a forradalmat elfojtották volna a kapitalista országok együttes erővel reámért csapásai.[13]

A kapitalizmus hanyatlásának korszakában megváltozott a helyzet. Lenin a marxizmus alaptételeire támaszkodva, s az új történelmi tapasztalatok elvi általánosításával megalkotta a szocialista forradalom új elméletét, amely a marxizmus alkotó továbbfejlesztése az imperializmus korának feltételeire. Mint Lenin kimutatta, az imperializmus rendszere egészében megérett a szocialista forradalomra. Az imperializmus korában az egyes országok az imperialista világrendszer láncszemei, és belső ellentmondásaik az imperializmus általános ellentmondásainak részei. Ezért azt a kérdést, hogy ebben vagy amabban az országban megértek-e a szocialista forradalom feltételei, előfelételei — nemcsak az illető ország belső fejlődésének szemszögéből kell megvizsgálni, hanem az imperializmus rendszerében elfoglalt helyének szemszögéből is. A forradalom legelőször azokban az országokban megy végbe, amelyekben a legélesebbek a belső ellentmondások; ennek következtében ezek az országok az imperializmus leggyengébb láncszemei. Mondhatjuk-e azt, hogy a leggyengébb láncszemek elsősorban a kapitalizmus legfejlettebb, vagy éppen ellenkezőleg, leggyengébben fejlett országai? A kapitalista viszonyok bizonyos fejlettsége és a munkásosztály léte természetesen szükséges feltétele a szocialista forradalomnak. De nem állapíthatjuk meg a forradalom sorrendjét az országok gazdasági fejlettségétől függően. A fejlődés belső és külső feltételeinek összességétől, a társadalmi ellentmondások élességétől és az osztályok erőviszonyaitól függ, hogy egy bizonyos történelmi időszakban mely ország az imperializmus láncának leggyengébb szeme.

Mint Lenin bebizonyította, a tőkésországokban végbemenő gazdasági és politikai fejlődés ütemének egyenlőtlensége az imperializmus korában a végletekig kiéleződik. Gazdasági területen az egyenlőtlenség abban jut kifejezésre, hogy egyes országok elébevágnak más országoknak, mégpedig nem sima, evolúciós, hanem ugrásszerű fejlődéssel. Politikai téren az egyenlőtlenség

[13] Lásd *Marx–Engels:* Válogatott levelek. 124. old.

arra vezet, hogy a szocialista forradalom politikai előfeltételei nem egyidejűleg érnek be minden tőkésországban. Mint már a XIV. fejezetben mondottuk, egyes, tőkés szempontból legfejlettebb országokban a szocialista forradalom erőinek érlelődése meglassul, mert a burzsoáziának a „munkásarisztokrata"-réteg létrehozásával sikerül szakadást előidéznie a munkásmozgalomban. Néhány kevésbé fejlett kapitalista országban viszont, ahol a munkásosztályra és más dolgozókra kétszeres, háromszoros elnyomás nehezedik, az osztályok ellentmondásai, az osztályok harca élesebb formát öltenek, s ennek következtében a szóban forgó országok politikailag gyorsabban megérnek a forradalomra.

A kapitalizmus fejlődésének egyenlőtlensége az imperialista országok ellentmondásainak éleződésére, a világ felosztásáért indított harcra és imperialista háborúkra vezet. Lenin, figyelembe véve a megváltozott történelmi helyzetet, az imperialista államok közti, valamint az anyaországok és a gyarmatok, a munka és a tőke közti ellentmondások kiéleződését. 1915-ben azt a következtetést szűrte le, hogy lehetővé vált a szocialista forradalom győzelme kezdetben néhány, sőt *egy*, egymagában vett országban, és lehetetlen a szocialista forradalom egyidejű győzelme valamennyi kapitalista országban.[14] Ez a zseniális előrelátás igazolódott. A világkapitalizmus pilléreinek meggyengülése lehetővé tette, hogy a forradalmi erők először Oroszországban, majd számos más európai és ázsiai országban áttörjék az imperializmus frontját.

Így tehát a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet nem úgy megy végbe, hogy a tőkés rendszer egyidejűleg valamennyi országban összeomlik, hanem úgy, hogy egyes országok kiszakadnak a kapitalizmus rendszeréből.

Ebből következik, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet világméretekben szükségszerűen egy egész történelmi időszakot ölel fel. Ebben a korszakban újabb és újabb országok lépnek majd a szocializmus útjára; ezáltal szűkül a tőkés világ uralmi szférája és közeledik a kapitalizmus pusztulása.

Az imperializmus összeomlásának folyamata meggyorsul az-

[14] Lásd *Lenin* Művei. 21. köt. 346–347. old.

után, hogy a szocialista forradalom győzött egy, majd több országban. A szocializmus országának (s még inkább a szocialista országok világrendszerének) léte a kapitalizmus rendszerének meggyengülését jelenti, és támaszul szolgál a felszabadító mozgalom kibontakoztatására más országokban. A szocializmus útjára lépő új országok forradalmi erőinek nemcsak azért könnyebb megállni a helyüket a reakciós erők elleni harcban, mert meggyengült az imperialista rendszer, hanem azért is, mert számíthatnak a szocialista országok támogatására. Az új országoknak már nem kell ismeretlen úton haladniuk a szocializmus felé, hanem felhasználhatják a szocialista országok tapasztalatait.

A szocialista tábor léte lehetővé teszi a szocialista átalakulások végrehajtását olyan kis országokban is, amelyeknek egymagukban nem lenne ehhez elég erejük. Miután a szocialista forradalom győzött Oroszországban, majd pedig több más országban, lehetőség nyílt arra, hogy egyes országok a kapitalizmus szakaszának elkerülésével a feudális vagy félfeudális viszonyokról közvetlenül a szocializmusra térjenek át. A jelenkorban tehát bármely ország, gazdaságának fejlettségi színvonalától függetlenül, gyakorlatilag a szocializmushoz vezető útra léphet.

A kapitalizmus összeomlásának és a szocializmus diadalának kora nemcsak a szocialista forradalmak kora. A szocialista forradalom lenini elmélete azt tanítja, hogy az imperializmus világrendszerének összeomlása annak az eredménye, hogy összekapcsolódnak a különféle forradalmi folyamatok: a szocialista forradalmak, a demokratikus forradalmak, amelyek szocialista forradalommá nőnek át, a nemzeti felszabadító forradalmak stb. A forradalmi folyamatoknak a mai korban megnyilvánuló különféleségét magának az imperialista világrendszernek a különfélesége magyarázza; ez a rendszer magában foglalja a magasan fejlett kapitalista országokat, a kapitalista szempontból kevésbé fejlett országokat, továbbá a gyarmati és függő országokat, amelyekben még jelentős maradványai vannak a kapitalizmus előtti viszonyoknak, vagy pedig ezek a viszonyok még túlsúlyban vannak. Az imperializmus világrendszerének különböző láncszemeiben kibontakozó forradalmi folyamatok különbözősége azonban nem akadályozza meg ezeknek a folyamatoknak az egyesülését.

Ellenkezőleg, a közös ellenség — az imperializmus — léte, amelyre frontálisan és a hátországból csapást mérnek, objektíve egyesíti ezeket az erőket. A proletariátusnak az a feladata, hogy a különféle forradalmi mozgalmakat egy cél felé, az imperializmus megdöntésére irányítsa. Ezért szállt szembe Lenin a szektás álláspontttal, amely a kommunistákat elszigeteli a lakosság széles rétegeitől. „Aki »tiszta« szociális forradalmat vár — írta Lenin —, sohasem fogja megérni. Az ilyen ember csak szavakban forradalmár, s nem érti meg az igazi forradalmat."[15]

A világméretű imperialistaellenes felszabadító mozgalom abból tevődik össze, hogy egyetlen folyammá egyesülnek a szocialista forradalmak, az imperialistaellenes nemzeti felszabadító forradalmak, a népi demokratikus forradalmak, a nagy parasztmozgalmak, a néptömegek harca a fasiszta és egyéb zsarnoki rendszerek megdöntéséért, a nemzeti elnyomás elleni általános demokratikus mozgalmak.

A történelmi fejlődés általános irányát a jelenlegi korszakban az jellemzi, hogy az imperializmus rendszerének összeomlására és a szocializmus diadalára vezet. A népeknek az imperialista iga alóli felszabadulási folyamata, mint ezt Lenin előre látta, különböző történelmi időpontokban és változatos formákban valósul meg.

„Minden nemzet eljut a szocializmushoz — hangsúlyozta Lenin —, ez elkerülhetetlen, de nem teljesen egyformán fognak eljutni, mindegyik sajátos vonást kölcsönöz majd a demokrácia ilyen vagy olyan formájának, a proletárdiktatúra ilyen vagy olyan válfajának, a társadalmi élet különféle területein végrehajtott szocialista átalakítások ilyen vagy olyan ütemének. Nincs semmi, ami elméletileg nyomorúságosabb és gyakorlatilag nevetségesebb volna, mint ha valaki a jövőt *ebben* a tekintetben »a történelmi materializmus nevében«, egyhangú szürke színnel akarná megrajzolni: ez szuzdáli mázolmány volna, semmi több."[16]

[15] *Lenin* Művei. 22. köt. 373. old.
[16] *Lenin* Művei. 23. köt. 66. old.

Korunkban az imperializmus ellen folyó általános harcban, amely jellegükben különböző forradalmi mozgalmakból tevődik össze, óriási szerepet töltenek be az elnyomott népek nemzeti felszabadító, gyarmatosításellenes mozgalmai.

E népek eszmélése szorosan összefügg az új történelmi korszakkal, amely a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmével kezdődött. Ez a forradalom nagy lökést adott a nemzeti felszabadító mozgalmak fejlődésének. Lenin már az októberi forradalmat követő első években megjósolta, hogy a forradalmi világmozgalom mérlegén a nemzeti felszabadító mozgalmak súlya növekedni fog. A Kommunista Internacionálé III. kongresszusán ezt mondotta: „... A világforradalom eljövendő döntő ütközeteiben a földkerekség népessége többségének eredetileg a nemzeti felszabadulás jegyében folyó mozgalma a kapitalizmus és az imperializmus ellen fog fordulni, és talán nagyobb forradalmi szerepet fog játszani, mint hinnénk."[17] Lenin úgy tekintette a gyarmati népek eszmélését, amelyek akkor az emberiség többségét alkották, mint a világtörténelem új, hatalmas tényezőjét, amely meggyorsítja a történelem fejlődését. A gyarmati és félgyarmati országok népeit azelőtt, Lenin kifejezésével élve „csak a történelem objektumainak, nem pedig szubjektumainak" tartották, most viszont ezek a népek kiegyenesítik görnyedt hátukat, harcra kelnek azért a jogukért, hogy önállóan rendezhessék be életüket. Lenin éppen ezzel hozta összefüggésbe a történelmi fejlődés ütemének meggyorsulását, a világkapitalizmus válságának elmélyülését, és végül azt a távlatot, hogy a szocializmus világméretekben végleges győzelmet arat a kapitalizmus felett. „A harc kimenetelét végeredményben az határozza meg, hogy Oroszország, India, Kína stb. a világ lakosságának óriási többségét alkotja. S az utóbbi évek folyamán éppen a föld lakosságának ez a többsége sodródik bele rendkívüli gyorsasággal a felszabadulásáért folyó harcba, úgyhogy ebben az értelemben a kételynek még csak árnyéka sem férhet ahhoz, hogy mi lesz a

[17] *Lenin* Művei. 32. köt. 518. old.

világot átfogó harc végső megoldása. Ebben az értelemben a szocializmus végleges győzelme tökéletesen és feltétlenül biztosítva van."[18]

Lenin az imperializmus összeomlását a szocialista forradalmak és a nemzeti felszabadító forradalmak összekapcsolódásától várta. A szocialista forradalmak a tőkésországokban frontálisan mérnek csapást az imperializmusra, a nemzeti felszabadító, imperialistaellenes mozgalmak és forradalmak a gyarmati és függő országokban viszont a hátországból mérnek rá csapást, aláássák az imperialista gyarmati rendszer pilléreit.

A forradalomnak ez a két típusa korunkban kölcsönösen összefügg és kölcsönösen feltételezi egymást. Egyrészt a szocialista forradalmak sikere döntő befolyást gyakorol a nemzeti felszabadító mozgalmak fejlődésére és erősödésére, olyan körülményeket teremt, amelyek kedveznek a nemzeti felszabadító mozgalmak sikereinek. Kétségtelen, hogy a nemzeti felszabadító mozgalom jelenlegi hatalmas fellendülésének és a gyarmati rendszer összeomlásának fő feltétele az volt, hogy a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmének és a szocialista világrendszer létrejötte miatt meggyengült az imperializmus.

A kapitalizmus létrejötte és fejlődése a gyarmati rendszer kialakulásához vezetett. A szocializmus létrejötte és fejlődése azt jelzi, hogy elérkezett az elnyomott népek felszabadulásának, a gyarmati rendszer megszüntetésének korszaka. 1919-ben a gyarmatok, a félgyarmatok és a dominiumok lakosságának száma 1 milliárd 230 millió volt, vagyis a földkerekség lakosságának 70 százaléka, 1961-ben viszont ez a szám 85,4 millióra csökkent, vagyis a föld lakosságának 2,8 százalékára. A gyarmatbirodalmak romjain 42 független állam keletkezett. Természetesen nem szabad elfelejteni, hogy sok országnak, amely kivívta *politikai* függetlenségét, még szívósan harcolnia kell azért, hogy kiszabaduljon a fejlett tőkésállamok *gazdasági* igájából. De ez a harc is könnyebb, és sikerét nagymértékben meghatározza a szocializmus erőinek léte és gyarapodása.

Másrészt, a nemzeti felszabadító mozgalom fejlődése és az im-

[18] *Lenin* Művei. 33. köt. 502–503. old.

perializmus gyarmati rendszerének széthullása nagymértékben meggyorsítja az emberiség előrehaladását a szocializmus felé. Erre hívta fel a figyelmet Lenin, amikor hangsúlyozta, hogy „... Keleten (Japánban, Indiában, Kínában) új osztályok ébrednek életre és kelnek harcra — vagyis az embereknek azok a százmilliói, akik a föld lakosságának többségét alkotják, s akiknek történelmi tétlensége és történelmi téli álma mind ez ideig előfeltétele volt a pangásnak és a rothadásnak sok előrehaladott európai államban ...”[19]

Annak idején ezeknek a népeknek a történelmi elnyomása — amelyek kénytelenek voltak eltűrni a gyarmati igát — segített a fejlett tőkésországok burzsoáziájának tompítani országaikban az osztályellentéteket, a gyarmati extraprofitból megvesztegetni a munkásosztály felső rétegét; az elnyomott népek öntudatra ébredése és felszabadulása a gyarmati elnyomás alól viszont serkenti az osztályellentétek éleződését és gyorsítja a szocialista forradalmak érlelődését a tőkésországokban. Noha jelenleg az imperializmus gazdaságán még nem teljesen érződik annak a hatása, hogy sok gyarmati ország kivívta politikai függetlenségét, de ez a győzelem már fokozza a kapitalista gazdasági világrendszer ingatagságát, a tőkésországokban élezi a társadalmi ellentmondásokat. Ebből a szempontból jellemzők az 1960 végén—1961 elején Belgiumban lezajlott utcai harcokkal tarkított óriási sztrájkok. Michel Bosquet híres francia újságírónak a belgiumi eseményekről szóló tudósítása ezekkel a szavakkal kezdődött: „Tehát mégiscsak lehetséges. Nyugat-Európa munkásosztálya, amelyet egyesek véleménye szerint elaltattak a televíziós készülékekkel, a mosógépekkel, a szociális vívmányokkal és a neokapitalizmussal, hirtelen bebizonyította, hogy kész forradalmi jellegű robbanásokra.”

A szocialista forradalmak és a nemzeti felszabadító forradalmak nemcsak kölcsönösen feltételezik egymást. Bizonyos körülmények között lehetővé válik, hogy az egyik típusú forradalom a másik típusú forradalomba, vagyis a nemzeti felszabadító forradalom szocialista forradalomba menjen át.

[19] Ugyanott, 226. old.

Ilyen folyamat már lezajlott több ázsiai országban (Kínában, Észak-Koreában, Észak-Vietnamban). A nagy néptömegek antiimperialista, antifeudális forradalmának szocialista forradalomba való átcsapása ott lehetséges, ahol a vezető szerep a proletariátus kezében van, vagy az ő kezébe megy át, mert ez az egyetlen következetesen forradalmi osztály, amely szövetségben a nagy néptömegekkel képes végigvinni az imperializmus elleni harcot, sikeresen megoldani a dolgozóknak nemcsak nemzeti, hanem társadalmi felszabadítását is.

Az imperializmus elleni — tartalmában demokratikus — nemzeti felszabadító harcban a különböző osztályok egységfrontban léphetnek fel. A nemzeti demokratikus egységfrontnak az a rendeltetése, hogy összefogja a nemzetnek mindazokat a hazafias erőit, amelyek képesek harcolni az imperializmus és a feudalizmus maradványai ellen. Ámde a harcban részt vevő különböző osztályok álláspontja nem egyforma. Az imperialistaellenes, demokratikus nemzeti forradalom végigviteléért legkövetkezetesebben a munkásosztály küzd. Szövetségese a parasztság, amelynek létérdeke az agrárreform és a feudalizmus maradványainak felszámolása; és szövetségesei az egyéb demokratikus erők is. A gyarmati és függő országok nemzeti burzsoáziája szintén tagja lehet a nemzeti demokratikus egységfrontnak. Több országban a burzsoázia vezette a nemzeti felszabadító mozgalmat, és az ország felszabadulása után hatalomra jutott.

A jelenlegi viszonyok között a gyarmati, volt gyarmati és függő országok nemzeti burzsoáziájának, amelyet nem fűznek kapcsolatok az imperialista körökhöz, érdeke, hogy végrehajtsák az antiimperialista, antifeudális forradalom fő feladatait, és ebben az értelemben még haladó szerepet játszik. A nemzeti burzsoázia azonban kettős jellegű, és hajlamos megalkudni az imperializmussal és a feudalizmussal. Az egyes országok osztályerőviszonyaitól és konkrét történelmi körülményeitől függően a nemzeti burzsoázia tevékenységében ezek az oldalak különböző mértékben fejeződhetnek ki.

A nemzeti felszabadító mozgalom fejlődése döntő mértékben attól függ, hogy melyik osztály vezeti. A már független vagy a nemzeti függetlenségükért küzdő országokban az osztályharc fej-

lődésének az az általános iránya, hogy az alapjában véve össznemzeti feladatok megoldása után különösen élesen vetődnek fel a társadalmi feladatok (az agrárkérdés megoldásának szükségessége, a feudális vagy félfeudális viszonyok lerombolása, a munkások munkaidejének csökkentése és bérének emelése stb.). A felszabadult országok azzal a feladattal is szemben találják magukat, hogy az imperialista uralom gazdasági pilléreinek kidöntésével megszilárdítsák a kivívott politikai függetlenséget. Különösen kitűnik a nemzeti burzsoázia magatartásának ellentmondásossága akkor, ha megvizsgáljuk, hogyan viszonyul mindezekhez a problémákhoz; a forradalmi tömegektől való félelme gyakran arra készteti, hogy elnyomja a nemzeti felszabadító mozgalom fő támaszát jelentő munkásokat és parasztokat.

Ahogy éleződnek a társadalmi ellentétek, a nemzeti burzsoázia egyre inkább hajlamos megalkudni az imperializmussal és a belső reakcióval. Ezzel szemben a néptömegek, amelyek szemben találják magukat az alapvető társadalmi problémák megoldásának szükségességével, fokozatosan meggyőződnek arról, hogy az ország évszázados elmaradottságának leküzdéséhez és életkörülményeik javításához a legcélszerűbb út a fejlődés nem kapitalista útja.

Az emberiség jövője nagymértékben függ attól, hogy a fejlődés melyik útján indulnak el a gyarmati függőségből kiszabadult országok. A gyarmati rabságból felszabadult népek, a burzsoázia ideológusainak számításai ellenére, egyre inkább meggyőződnek majd arról, hogy a fejlődés kapitalista útja a nép szenvedésének útja. Maga az élet fogja nekik megmutatni a nem kapitalista út előnyeit. A fejlődés nem kapitalista útján való elindulás lehetőségei a jelenkorban óriási mértékben megnőttek. Ez összefügg a gyarmati rabságból szabadult országok fejlődésének mind a belső, mind a külső körülményeivel. Kedvező belső feltételek között nagyon jelentős a szabad élethez vonzódó tömegek eszmélése, a munkásosztály növekedése, továbbá az, hogy megjelennek ezekben az országokban az új politikai pártok, amelyek magukénak vallják a marxizmus—leninizmus eszméit.

A nem kapitalista útra való rátérés politikai formája több országban lehet a nemzeti demokratikus állam. Ez olyan állam,

mutat rá a kommunista és munkáspártok 1960-as nyilatkozata, amely először is következetesen védelmezi politikai és gazdasági függetlenségét, harcol az imperializmus és katonai tömbjei ellen, továbbá az imperialista tőke behatolása ellen; másodszor, elutasítja a diktátori és zsarnoki kormányzási módszereket, biztosítja a nép széles körű demokratikus szabadságjogait és azt a lehetőséget, hogy a nép kivívja a demokratikus és szociális átalakulások megvalósítását. A nemzeti demokratikus állam megalakulása és megszilárdulása biztosítja az imperialista elnyomás alól felszabaduló országok gyors társadalmi haladását.

A nemzeti demokratikus állam nem egy osztály uralmát jelenti. Politikai alapja mindazoknak a haladó, hazafias erőknek a szövetsége, amelyek küzdenek az antiimperialista, antifeudális, demokratikus forradalom végigviteléért. Mint minden olyan állam, amely különböző osztályok hatalmát testesíti meg, a nemzeti demokratikus állam is átmeneti jellegű. Ha a munkásosztályé a vezető szerep, a nemzeti demokratikus állam a nem kapitalista fejlődésre való áttérés formája. „A munkásosztály, a néptömegek, az általános demokratikus mozgalom harca biztosítja majd a fejlődés nem kapitalista útját, amely megfelel a nemzet abszolút többsége érdekeinek."[20]

Az osztály-erőviszonyoknak világméretekben való teljes eltolódása az a döntő körülmény, amely lehetővé teszi, hogy a gyarmati függőségből felszabadult népek ma a fejlődés nem kapitalista útjára lépjenek. Az erősödő és fejlődő szocialista világrendszer nagy támogatást nyújt nekik mind a politikai függetlenségük megszilárdításáért vívott harcukhoz, mind nemzetgazdaságuk fejlesztéséhez.

A politikai és gazdasági segítség, amelyet a szocialista államok nyújtanak az elmaradott országoknak, meghiúsítja az imperialisták fondorlatait, hogy kialakítsák a gyarmatosítás új formáit. Ennek a segítségnek a jelentőségét egyre jobban felismerik és megértik a felszabadulásukért küzdő népek. Nem véletlen, hogy Charles Okala, Kamerun külügyminisztere New Yorkban, a szovjet ENSZ-képviselet fogadásán, N. Sz. Hruscsovhoz fordulva

[20] Az SZKP XXII. kongresszusa. 751. old.

ezt mondotta: „Köszönjük azokat az erőfeszítéseit, amelyekkel szabadságunkat védelmezi. Mi Afrika közepén tudjuk, hogy ha nem volna a Szovjetunió, akkor még az istenből is kiábrándulnánk. Nekünk annak idején megadták a függetlenséget, de nem tiszta szívvel. Korábbi rabságunkat új gazdasági függőséggel akarták felcserélni. Nem vagyok kommunista, de számomra nem az a fontos, hogy ki csinálja a dolgot — a kommunisták vagy nem. Számomra a dolog lényege a fontos, márpedig az Ön erőfeszítéseinek lényege nagyon értékes."

Az imperialisták megpróbálják megbontani a nemzeti felszabadító mozgalom egységét, és erre többek között felhasználják a kommunistaellenesség ideológiáját. Gyakran mindenkit „kommunistának" titulálnak, aki következetesen harcol a népek nemzeti függetlenségéért. Ez a politika azonban fordított eredményekkel jár. „Az imperializmus a tulajdon sírját ássa — jelentette ki az SZKP XXII. kongresszusán elhangzott üdvözlő beszédében Tidijani Traore, a Szudáni Unió párt (Mali Köztársaság) képviselője. — Ma is, akárcsak tegnap és mindenkor, amikor valamelyik szabadságszerető nép lerázza láncait, a gyarmatosítók üvölteni kezdenek: »Vigyázzatok! Ez Moszkva keze, a kommunizmus keze!« Ez azonban azt jelenti, hogy a kommunizmus egyenlő a szabadsággal.

Valahányszor valamelyik szervezet igyekszik megszüntetni az egyenlőtlenséget, és követeli az anyagi javak igazságos elosztását, a gyarmatosítók ezt kiabálják: »Vigyázzatok! Ez Moszkva keze, a kommunizmus keze!« Ez azonban azt jelenti, hogy a kommunizmus egyenlő az igazságossággal, az egyenlőséggel.

Valahányszor valamelyik párt leleplezi a megkülönböztetést, az imperialisták és a gyarmatosítók magukból kikelve ordítják: »Vigyázzatok! Ezek Moszkva ügynökei, ezek kommunisták!« Ez azonban azt jelenti, hogy a kommunizmus egyenlő a testvériséggel."[21]

Az imperializmus bilincseit lerázó államok igyekeznek együttműködni a szocialista tábor országaival, hogy megvédjék függetlenségüket az imperializmussal szemben, hogy fejlesszék nemzetgazdaságukat és megóvják a békét. S noha jelenleg ezeknek az országoknak a többsége nem szocialista, nemzeti függetlenségük kivívása meggyorsítja az emberiség haladását a szocializmus felé. A gyarmati rabság rendszerének a nemzeti felszabadító mozgalom előretörése következtében végbemenő összeomlását a kom-

[21] Üdvözletek az SZKP XXII. kongresszusának. Goszpolitizdat 1961. 246. old. (oroszul).

munista és munkáspártok 1960-as nyilatkozata úgy értékeli, hogy történelmi jelentőségét tekintve a szocialista világrendszer megalakulása óta a legfontosabb jelenség. A gyarmati rendszer felszámolása az imperializmus összeomlási folyamatának egyik legfontosabb összetevője. Ezért a nemzeti felszabadító antiimperialista forradalmak beletartoznak a kapitalizmust aláaknázó és pusztító egységes világméretű forradalmi folyamatba. Ebben a forradalmi folyamatban a meghatározó szerep a szocialista világrendszeré és a nemzetközi forradalmi munkásosztályé.

5. A DEMOKRATIKUS ÉS A SZOCIALISTA ÁTALAKULÁSOK KÖLCSÖNÖS VISZONYA KORUNKBAN

Az imperializmus korában és különösen az imperializmus összeomlásának időszakában a tőkésországokban lényegbevágó változáson ment át az osztályerők megoszlása. Ennek következtében azokban az országokban, amelyekben még nem folytak le a polgári-demokratikus forradalmak, s amelyekben megmaradtak a feudális vagy félfeudális viszonyok, közelebb kerültek egymáshoz a demokratikus és a szocialista átalakulások, és ezzel kapcsolatban kiszélesedett a szocialista forradalom társadalmi bázisa.

Az imperializmus előtti korszakban a demokratikus és a szocialista átalakulásokat egész történelmi időszak választotta el egymástól. A legfejlettebb tőkésországokban a demokratikus átalakulásokat (a jobbágyság felszámolását, a polgári demokrácia megteremtését, a nemzeti függetlenség kivívását) még a XVIII—XIX. században végrehajtották. A szocialista átalakulásokat viszont (a kapitalizmus felszámolását és a szocialista demokrácia megteremtését) ezekben az országokban még mind a mai napig sem hajtották végre.

Már Marx és Engels kimutatta, hogy azokban az országokban, amelyekben késlekedtek a demokratikus átalakulások, de a kapitalista viszonyok kifejlődtek, lehetséges a közvetlen áttérés a demokratikus átalakulásokról a szocialista átalakulásokra, s ezt a szakadatlan forradalom valósítja meg. Így például Marx és Engels 1848-ban lehetségesnek tartotta a németországi pol-

gári-demokratikus forradalom átnövését szocialista forradalomba. A szocialista forradalom győzelmét ahhoz kötötték, hogy a forradalmat támogatja a „parasztok kara", amely nélkül a proletár szóló elkerülhetetlenül hattyúdal lesz.

Az imperializmus korában a demokratikus átalakulásokról a szocialista átalakulásokra való közvetlen áttérés, amely azelőtt kivételnek volt tekinthető, tipikussá válik mindazon országok szempontjából, ahol még hátra van a demokratikus átalakulások végrehajtása.

A demokratikus és a szocialista átalakulásoknak az imperializmus korában kialakult új kölcsönös viszonyát Lenin elemezte még az első orosz forradalom idején. Ebben a forradalomban a hegemónia már nem a burzsoáziáé, hanem a proletariátusé volt. A proletariátus hegemóniája a polgári-demokratikus forradalom szocialista forradalomba való átnövésének egyik legfontosabb feltétele. A forradalom fejlődésének mozgatóereje a munkásosztálynak és a parasztságnak a proletariátus által vezetett szövetsége. Ez a szövetség azonban nem változatlan, hanem osztálytartalma a forradalom által befutott szakaszoknak megfelelően változik. Lenin, miután elemezte az osztályerők megoszlását Oroszországban, arra a következtetésre jutott, hogy a polgári-demokratikus forradalomban a munkásosztály szövetségese az egész parasztság, a parasztság valamennyi rétege, míg a szocialista forradalomban a munkásosztály a legszegényebb parasztságra támaszkodik, a városi és falusi félproletár rétegekkel szövetségben vívja meg küzdelmét a kapitalizmus megdöntéséért. A proletariátus hegemóniája emellett egyesíti, összekapcsolja a forradalom mindkét szakaszát. A polgári-demokratikus forradalom szocialista forradalomba való átnövése visszatükröződik a politikai felépítményben is: a proletariátusnak és a parasztságnak a forradalom első szakaszában létesített demokratikus diktatúrája átnő a proletariátus szocialista diktatúrájába.

Lenin tehát kimutatta, hogy a proletariátus nemcsak a polgári-demokratikus forradalmat, de a szocialista forradalmat sem egyedül hajtja végre, hanem osztályszövetségeseivel együtt. Ezzel megcáfolta a II. Internacionálé opportunista vezéreinek álláspontját; ezek tagadták a proletariátus hegemóniájának eszméjét,

és azt állították, hogy a munkásosztály a szocialista forradalmat egyedül, szövetségesek nélkül vívja meg. Egyúttal megdőlt az az ebből fakadó elképzelés is, hogy a szocialista forradalom csak akkor lehetséges, ha majd a proletariátus a lakosság többsége lesz. Lenin kimutatta, hogy szocialista forradalom teljesen lehetséges olyan országokban is, amelyekben a proletariátus a lakosság kisebbsége, de szövetségesei vannak; a dolgozó és kizsákmányolt tömegek, a városi és falusi lakosság félproletár rétegei, Lenin előrelátását bebizonyította a szocialista forradalomnak Oroszországban, majd más országokban aratott győzelme.

Az európai népi demokratikus országok tapasztalatai mutatják, hogy a mai korszakban közelebb kerültek egymáshoz a demokratikus és a szocialista átalakulások, és kiszélesedett a proletárforradalom társadalmi bázisa. Ezeknek az országoknak a többsége a népi demokratikus forradalom előtt kapitalista szempontból közepesen fejlett agrárország volt (a Német Demokratikus Köztársaság és Csehszlovákia kivételével). Számos országban a feudális viszonyoknak még jelentékeny maradványai voltak. A második világháború idején ezek az országok elvesztették nemzeti függetlenségüket, vagy megszállt országok lettek (például Lengyelország, Csehszlovákia), vagy pedig a fasizmus csatlósai, és számukra az általános demokratikus feladatok megoldása került előtérbe. Az uralkodó osztályok legfelsőbb körei (a földesurak és a nagyburzsoázia) a nemzeti árulás és a fasizmussal való együttműködés útjára léptek. Ezért a fasiszta megszállók elleni nemzeti szabadságharc egybefolyt a belső reakciós erők elleni osztályharccal.

A nemzeti szabadságharc vezető ereje a munkásosztály volt, amellyel együtt egységes népfrontban küzdött a parasztság, a városi kispolgárság, az értelmiség, sőt még a nemzeti burzsoázia egy része is. A fasizmus szétzúzása és a szóban forgó országok felszabadulása eredményeképpen kisöpörték a hatalomból a fasizmussal együttműködő reakciós osztályokat — a földesurakat és a nagyburzsoáziát —, és a forradalmi népfront a munkásosztály vezetésével megteremtette a népi demokratikus rendet.

A népi demokrácia létrehozásáért vívott harc folyamán átfogó társadalmi erők egyesültek az általános demokratikus imperialistaellenes, antifasiszta feladatok megoldására (a nemzeti függetlenség helyreállítására, a politikai rend demokratizálására stb.). A legtöbb országban e feladatokhoz hozzájárultak még terjedelmüket tekintve jelentős antifeudális feladatok is (kivétel volt Bulgária, ahol már csaknem egyáltalában nem volt feudális földtulajdon, mert a földesurakat még az 1877—1878-as orosz—török háború idején elűzték, valamint Csehszlovákia, ahol a népi demokratikus rendszer megteremtése előtt a mezőgazdaságban az agrárburzsoázia uralkodott). A demokratikus átalakulásokkal együtt rögtön a népi

demokratikus rend létrejöttétől kezdve számos szocialista átalakulást is végrehajtottak (például a nagyipar, a bankok, a szállítás részleges államosítása stb.). A szocialista feladatok azonban a forradalom további fejlődése során kerültek teljes egészükben előtérbe. A forradalmi átalakulásoknak mindegyik népi demokratikus országban számos sajátossága volt, amelyek megkülönböztették egymástól ezeket az országokat.

A kialakult történelmi helyzet következtében a népi demokratikus országokban igen széles volt a forradalom társadalmi bázisa. Az európai népi demokratikus országokban a népfront, még azután is, hogy a burzsoázia kivált belőle, a különböző társadalmi erők átfogó egyesülése maradt. A marxisták azelőtt így gondolkoztak: arra kell törekednünk, hogy legalábbis semlegesítsük a városi kispolgárságot, a középparasztságot, és a burzsoázia befolyása alatt álló egyéb rétegeket. Az új helyzetben azonban lehetővé vált, hogy ezeket a rétegeket közvetlenül a szocialista forradalom oldalára állítsák.

A szocialista forradalom alapvető feladatait minden országban a proletariátus hajtja végre a burzsoázia elleni harca során. A burzsoázia különböző rétegeinek pozíciói azonban, mint a tapasztalat mutatja, nem mindenütt egyformák. Kínában például, az imperialistaellenes, antifeudális forradalom szakaszában létrejött az egységes demokratikus népfront, amely magába foglalta a nemzeti burzsoáziát is. A munkásosztály és a nemzeti burzsoázia közti ellentétek akkoriban háttérbe szorultak a közös imperialistaellenes és antifeudális feladatok mögött. A kínai munkásosztály, eltérően az európai népi demokratikus országoktól, a szocialista forradalom szakaszán is fenntartotta a szövetséges viszonyt a nemzeti burzsoáziával. A nemzeti burzsoázia nagy része emellett kénytelen volt elfogadni a szocialista átalakulásokat. Ez mindenekelőtt azért volt lehetséges, mert Kína, a korábban félgyarmati ország, a munkásosztály vezetésével szabadult fel az imperialista elnyomás alól, és csak a szocializmus útján haladva tudta biztosítani nemzeti függetlenségét. Magyarázza ezt a kínai nemzeti burzsoázia gyengesége is, amelynek fejlődését gátolta az idegen imperialista erőszak. A nemzeti burzsoázia álláspontjára döntő hatással voltak az ellenforradalmárok ellen indított népi tömegmozgalmak, továbbá a szocialista állam-

nak a tőkés szektor korlátozásáért vívott állhatatos osztályharca. Bár a nemzeti burzsoázia kénytelen volt engedelmeskedni a nép akaratának, a szocialista forradalom mégis alapjában ellentmond a burzsoázia természetének és kívánságainak. Ezért a szocialista forradalom feladatainak megoldása elkerülhetetlenül többé-kevésbé éles osztályharccal függ össze.

A demokratikus átalakulások nemcsak megelőzhetik a szocialista átalakulásokat, hanem velük párhuzamosan is végrehajthatók, miután a proletariátus kivívta a politikai hatalmat. A Nagy Októberi Szocialista Forradalomban a proletariátus, az egyéb dolgozó tömegekkel szövetségben, a szocialista átalakulások végrehajtása folyamán, útközben megoldotta azokat az általános demokratikus feladatokat is, amelyeket a februári polgári-demokratikus forradalom nem tudott véghezvinni. Ez a történelmi törvényszerűség nyilvánvalóan érvényesül majd más országok szocialista forradalma során is.

A jelenlegi korszakban jelentős demokratikus feladatok merültek fel sok tőkésországban is, amelyekben a demokratikus átalakulásokat a XVIII—XIX. században megvívott polgári forradalmak már végrehajtották. E feladatok a következők: harc a monopóliumok mindenhatósága ellen, a demokrácia megőrzéséért, a nemzeti függetlenségért, s az új háborúk ellen. A munkásosztály az e feladatok megoldásáért vívott harcban maga köré tömörítheti — s tömörítenie is kell — a nép nagy tömegeit.

A halódó kapitalizmus egyre jobban felfedi demokráciaellenes voltát. Ezért a társadalom széles rétegei, amelyeknek érdekükben áll a demokratikus vívmányok megőrzése és szélesítése, elfordulnak az uralkodó monopolista burzsoáziától, és a proletariátushoz csatlakoznak. Az állammonopolista kapitalizmus fejlődése a tőkésországokban ugyancsak az osztályerők átcsoportosulására vezet. Az alapvető — a burzsoázia és a proletariátus között meglevő — osztályantagonizmus mellett új ellentét is megjelent, a monopóliumok érdekei és a nemzet túlnyomó többségének érdekei közötti ellentét. A kapitalista monopóliumok nemcsak a munkásosztálynak, hanem a parasztságnak és a nemzet minden alapvető rétegének is fő ellenségei. A bankoknak és a monopóliumoknak a parasztságra nehezedő igája a parasztsá-

got a munkásosztállyal való szövetség felé taszítja. Mivel a parasztságot számos országban már nemcsak a földesurak zsákmányolják ki, hanem főleg a bankok és a tőkés monopóliumok, ezért a munkásosztállyal kötött szövetségének gazdasági alapjává a monopóliumok uralmától való megszabadulásuk közös érdeke válik. A városi kispolgárságnak, az értelmiségnek, sőt még a burzsoázia bizonyos részének (alsó és középrétegeinek) a monopóliumok uralmával szemben táplált elégedetlensége szintén a demokratikus, monopóliumellenes mozgalom bázisának szélesedését eredményezi. Mindez lehetővé teszi a monopóliumok mindenhatóságának megszüntetésében érdekelt különböző osztályok és csoportok közös akcióit, lehetővé teszi, hogy a fináncoligarchia elnyomása ellen küzdő minden demokratikus mozgalom egyetlen nagy erejű imperialistaellenes áradatban egyesüljön. A demokratikus feladatok végrehajtásáért folyó harc pedig, bármi is részvevőinek célja, objektíve egyre inkább a kapitalizmus ellen fordul. Ma már egyetlen jelentős demokratikus átalakulás sem erősíti a kapitalizmust, mint a múltban, amikor a burzsoázia a feudalizmus ellen harcolt, hanem ellenkezőleg, vereséget mér a monopolista burzsoázia gazdasági és politikai állásaira.

A szocialista proletariátus a demokráciáért folyó harcot alárendeli a szocializmusért vívott harcnak. Ez azonban nem zárja ki, hogy meghatározott történelmi szakaszokban a proletariátus a legfőbb napi feladatként a demokráciáért vívott harcot állítsa előtérbe: „A monopóliumok ellen folytatott általános demokratikus harc nem odázza el, hanem közelebb hozza a szocialista forradalmat. *A demokráciáért vívott harc a szocializmusért folytatott harc alkotó része.*"[22]

[22] Az SZKP XXII. kongresszusa. 742. old.

A történelmi viszonyok megváltozásával összefüggően megváltoznak nemcsak azok a társadalmi erők, amelyekre a munkásosztály a szocialista átalakulásokért vívott harcában támaszkodhat, hanem az átalakulások végrehajtásának módszerei is, különösen megváltozik a fegyveres felkelésnek és a hatalomért folyó harc békés formáinak kölcsönös viszonya.

A marxisták számára a fegyveres harc nem öncél. A kommunisták egyáltalán nem hívei annak, hogy mindenütt és minden esetben fegyvert alkalmazzanak. Marx szemléletes kifejezése szerint az erőszak minden új társadalmi rend bábája. Az erőszak azonban nem azért játssza ezt a szerepet, mert a forradalmi osztályok feltétlenül erőszakhoz akarnak nyúlni, hanem azért, mert az önmagukat túlélt osztályok, vagyonuk és kiváltságaik megvédelmezésére, erőszakot használnak.

Engels „A kommunizmus alapelvei" című munkájában felvetette a kérdést: lehetséges lesz-e a magántulajdon megszüntetése békés úton? „Kívánatos volna, hogy így történjék, és bizonyára a kommunisták lennének az utolsók, akik tiltakoznának ez ellen ... Ámde a kommunisták azt is látják, hogy a proletariátus fejlődését csaknem minden civilizált országban erőszakkal elnyomják, s hogy ezáltal a kommunisták ellenfelei munkálkodnak minden erejükkel egy forradalom irányában. Ha ezáltal az elnyomott proletariátust végül is belekergetik egy forradalomba, mi kommunisták, tettel éppúgy védeni fogjuk a proletárok ügyét, mint most szóval."[23]

A marxizmus—leninizmus klasszikusai sokszor hangsúlyozták, hogy a munkásosztály szívesebben venné békés úton kezébe a hatalmat a kapitalista társadalom kommunista társadalommá való átalakítása céljából. A proletariátusnak érdeke a forradalom békés keresztülvitele, mert ez az út csökkenti az áldozatok számát, és lehetővé teszi a termelőerők pusztulásának elkerülését, ami a polgárháborúban elkerülhetetlen. Sem Szovjet-Oroszor-

[23] *Marx—Engels* Művei. 4. köt. 356. old.

ságban az 1918—1920-as, sem Kínában az 1946—1949-es polgárháborút nem a munkásosztály és nem is a parasztság robbantotta ki, hanem a tőkések és a földbirtokosok. A munkásosztály a fegyveres harc eszközét nem a maga jószántából alkalmazza, hanem ez a kizsákmányoló osztályok ellenállásának fokától függ, mert a kizsákmányolók nyúlnak először fegyverhez. Mivel a magukat túlélt osztályok nem mondanak le önként hatalmukról, uralmuk megdöntésére erőszakos úton kerül sor. A marxizmus—leninizmus klasszikusai, amikor leszögezték ezt az általános tételt, nem zárták ki azt a lehetőséget, hogy némely országban a hatalom békés úton kerül majd a munkásosztály kezébe. Mint Marx egy amszterdami gyűlésen 1872-ben hangsúlyozta, a kommunisták sohasem állították, hogy a proletariátusnak a hatalmat minden országban egyforma eszközökkel kell meghódítania. A proletariátusnak feltétlenül számolnia kell a különböző országok intézményeivel, erkölcseivel és hagyományaival. Marx feltételezte, hogy akkoriban az Egyesült Államokban, Angliában és valószínűleg Hollandiában is, a munkások békés eszközökkel érhetik el céljaikat.[24]

Egy és ugyanazon országban is, fejlődésének más-más időszakaiban különbözők lehetnek azok a feltételek, amelyek közepette, illetve azok a módszerek, amelyekkel a proletariátus megragadja a hatalmat. Oroszországban például, az 1917-es februári forradalom és a júliusi napok közötti időben reális lehetőség volt arra, hogy a hatalom békés úton menjen át a szovjetek kezébe. Ilyen lehetőség korábban, az önkényuralom megdöntése előtt, nem volt Oroszországban. Ez a lehetőség megszűnt az 1917-es júliusi napok után, amikor véget ért a kettőshatalom, s a burzsoá Ideiglenes Kormány létrehozta a maga egyedüli hatalmát. Ezért a proletárforradalom Oroszországban fegyveres felkelés révén aratott győzelmet.[25]

Mit kell értenünk azon, hogy „a hatalom békés átmenete a

[24] Lásd *Marx* és *Engels* Művei. XIII. köt. 2. rész. 669. old. (oroszul). Vö.: Az SZKP XX. kongresszusa. Szikra 1956. 352—353. old.

[25] Valójában az októberi forradalom, bár fegyveres felkelés útján ment végbe, csaknem vértelen volt. Nem a hatalomnak a proletariátus részéről történt meghódítása követelt sok áldozatot, hanem a polgárháború, amelyet a proletariátus győzelme után a megdöntött osztályok a külföldi imperialisták segítségével robbantottak ki.

munkásosztály kezébe", és milyen feltételek esetén lehetséges a forradalom békés útja? Első pillantásra úgy tűnhet fel, hogy a hatalom békés átmenete a munkásosztály kezébe — olyan átmenet, amely forradalom nélkül történik. Ez azonban helytelen elképzelés. Ha a munkásosztály megragadja a hatalmat, ez mindig forradalom, függetlenül attól, hogy békés úton vagy fegyveres felkelés révén történik. A szocialista forradalom szükségszerűsége a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet általános törvénye.

Helytelen lenne az az elképzelés is, hogy a hatalomnak a munkásosztály kezébe való békés átmenete kizárja az osztályharcot. Nem, osztályharc nélkül s ebből következőleg, az osztályellenség ellenállásának megtörése nélkül a proletariátus nem tudja végrehajtani a szocialista átalakulásokat. A hatalomnak a munkásosztály kezébe való békés átmenete az osztályharcnak és a szervezett erőszaknak csak olyan formáit zárja ki, mint a fegyveres felkelés és a polgárháború. Olyan átmenet ez, amely a meglevő hatalom fegyveres megdöntése nélkül megy végbe.

A marxizmus—leninizmus klasszikusai a forradalom békés útját a következő feltételek között tartották lehetségesnek. Először, ha az adott országban nincs erős katonai és bürokratikus burzsoá államgépezet. A XIX. század hetvenes éveiben, amikor Marx kimondotta azt a feltevését, hogy az Egyesült Államokban és Angliában a proletariátus békésen megragadhatja a hatalmat, ezekben az országokban fejlett volt a burzsoá demokrácia, nem volt nagy létszámú hadsereg, hivatalnoki kar stb. Másodszor, a munkásosztály akkor ragadhatja meg békés úton a hatalmat, ha többsége a marxista párt köré tömörült és a párt vezetése alatt áll, ha a munkásosztály szervezett, többé-kevésbé kiterjedt demokratikus jogokat vívott ki, és az uralkodó osztály nem gyakorol rajta fegyveres erőszakot. Az oroszországi forradalom békés fejlődését az 1917 február—júliusi időszakban éppen az határozza meg, hogy a néppel szemben nem gyakoroltak erőszakot és a nép kezében fegyver volt.

A szocialista forradalom békés fejlődésének lehetőségei csökkenhetnek vagy növekedhetnek a történelmi feltételek és az osztályerőviszonyok változása következtében. Ezeket a lehető-

ségeket a munkásosztálynak és szövetségeseinek javára billenő túlnyomó erőfölény hozza létre, amely számos esetben (például termelési eszközeinek részleges megváltása esetében) arra kényszerítheti a burzsoáziát, hogy engedelmeskedjék a nép akaratának. Előállhatnak olyan történelmi körülmények is, hogy a forradalom első szakaszán vívott fegyveres harc előkészíti a feltételeket a forradalom békés fejlődése számára a további szakaszokon (ez volt a helyzet például több népi demokratikus országban a forradalom demokratikus szakaszáról a szocialista szakaszra való áttéréskor).

Napjainkban számos országban megnövekedtek azok a lehetőségek, hogy a proletariátus békés eszközöket alkalmazzon a hatalomért vívott harcban. Ezt a következő okok magyarázzák: *a)* a világ küzdőterén megerősödtek a szocializmus állásai, ami megkönnyíti a népek felszabadulását a tőkés és gyarmati elnyomás alól, megkönnyíti a szocialista átalakulások végrehajtását; *b)* meggyengültek a kapitalizmus pozíciói és megszilárdultak a munkásosztály hadállásai; a tőkés rendszer számos országban egyre kevésbé tudja tartani magát az erősebb kapitalista országoktól kapott külső segítség nélkül;[26] *c)* közelebb került egymáshoz a demokratikus és a szocialista átalakulás, ami lehetővé tette, hogy a munkásosztály a lakosságnak a korábbinál sokkal szélesebb rétegeit tömörítse maga köré.

A forradalom békés fejlődése esetén némelyik országban lehetséges a *parlament* felhasználása a forradalmi feladatok megoldására. A parlamenti harcot minden esetben a parlamenten kívüli átfogó népmozgalommal kell összekapcsolni.

Azelőtt a marxisták a parlamentet szószékként használták, amelyről a munkásosztály követeléseit hirdették, a burzsoá rendet bírálták és a dolgozók tömegeihez fordultak. A marxisták védelmezték az anarchistákkal szemben a parlamenti harcot, de egyúttal küzdöttek a reformisták „parlamenti illúziói" ellen, amely szerint parlamenti úton meg lehet oldani a társadalom szocialista átalakításának feladatait. S a marxistáknak igazuk

[26] Másrészről figyelembe kell vennünk a nemzetközi burzsoázia szövetségét a munkásosztály felszabadító harca ellen. Az agresszív Északatlanti Szövetségnek (NATO) és az imperialisták többi katonai tömbjének egyik célja a forradalmi munkásosztály és a nemzeti szabadságmozgalmak elleni harc.

volt, mert akkoriban, a kapitalizmus általános válsága előtt, a burzsoáziának megvolt az ereje, hogy megtorpedózzon bármely, számára kedvezőtlen intézkedést, amelyet a dolgozó tömegek parlamenti úton próbáltak keresztülvinni.

Ma a kapitalizmust általános válsága fojtogatja, a burzsoázia erői jelentősen megcsappantak, a munkásosztály erői viszont megnőttek. Ezért a parlament, amely a burzsoázia uralmának és a tőkés rend megszilárdításának eszközeként jött létre, meghatározott feltételek között a társadalom szocialista átalakításának eszköze lehet. Ennek szükségszerű feltétele a munkásosztály pártja által vezetett hatalmas, parlamenten kívüli tömegmozgalom, a munkás- és parasztttömegeknek, valamint a városi középrétegeknek a monopolista nagytőke, a reakció ellen, a békéért és a szocializmusért kifejlesztett osztályharca. A fenti feladat megoldása érdekében meg kell szüntetni a munkásmozgalom kettészakadását, és el kell érni a munkásegységet, népfrontba egyesíteni a demokratikus és hazafias erőket. „Ha a munkásosztály a nép többségére támaszkodik és határozottan lesújt az opportunista elemekre, akik nem képesek szakítani a tőkésekkel és a földesurakkal való paktálás politikájával, megvan a lehetősége arra, hogy vereséget mérjen a reakciós, népellenes erőkre, szilárd többségre tegyen szert a parlamentben, s a parlamentet a burzsoázia osztályérdekeit szolgáló eszközből a dolgozó népet szolgáló eszközzé változtassa, széles körű parlamenten kívüli tömegharcot indítson, s megtörje a reakciós erők ellenállását, és megteremtse a szocialista forradalom békés megvalósításához szükséges feltételeket."[27]

A dogmatikusok, akik nem hajlandók tekintetbe venni a történelmi viszonyok változását, semmilyen lehetőséget sem látnak a forradalom békés megvalósítására. A mai revizionisták viszont a békés utat nyilvánítják a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet egyetlen és általános módjának; mi több, ezt olyan módnak tekintik, amely mellett nincs szükség osztályharcra és proletárdiktatúrára.[28] Valójában azonban a hatalom

[27] Az XXII. kongresszusa. 743. old.

[28] A mai revizionisták lényegében véve „a kapitalizmus szocializmusba való békés belenövésének" bernsteiniánus, szociáldemokrata álláspontjára süllyedtek.

békés kivívásának lehetősége mellett figyelembe kell venni a másik lehetőséget is: a szocializmusba való nem békés átmenetet. Azokban az országokban, ahol a burzsoázia erős katonai-rendőri apparátussal rendelkezik, a munkásosztály elkerülhetetlenül a reakciós erők elkeseredett fegyveres ellenállásába ütközik, s így nem valósíthatja meg békés úton a szocializmusba való átmenetet. A kizsákmányoló osztályok nem mondanak le önként a hatalomról. Mindegyik országban a konkrét történelmi feltételek határozzák meg a szocializmusba való átmenet ilyen vagy amolyan módjának reális lehetőségét. Ezért a munkásosztálynak el kell sajátítania a burzsoázia és a kapitalizmus elleni harc minden formáját és módszerét. Az pedig, hogy a harc melyik formáját alkalmazza, az illető ország konkrét történelmi körülményeitől és a forradalom előestéjén kialakult helyzettől függ.

Nem szabad azt sem feltételezni, hogy azokban az országokban, ahol reális lehetőség nyílik a szocializmusba való békés átmenetre, ez feltétlenül valóra is válik. Teljesen lehetséges, hogy némelyik országban az események menete következtében a munkásosztály, miután békés, parlamenti úton meghódította a hatalmat, a kizsákmányoló osztályok elkeseredett ellenállásába ütközik, amelyek polgárháborút kényszerítenek rá.

Abban az arányban, amint újabb és újabb országok lépnek majd a szocializmus útjára, a szocializmusba való átmenet formái egyre változatosabbak lesznek. De bármilyen formában menjen is végbe az átmenet a szocializmusba, ennek döntő feltétele az élcsapata által irányított munkásosztály politikai vezetése, a marxista párt által vezetett proletariátus diktatúrája. A marxista párt irányította a munkásosztály állami vezetése nélkül lehetetlen az átmenet a szocializmusba.

A szocialista forradalom általános törvénye a régi hatalmi apparátus felszámolása és új apparátussal való felcserélése. Ez az egyik olyan vonás, amely megkülönbözteti a szocialista forradalmat a burzsoá forradalomtól. A polgári forradalom nem törte össze, hanem megőrizte és tökéletesítette az abszolutizmus korában kialakult óriási végrehajtó apparátust. A proletárforradalom viszont nem tarthatja meg a nép elnyomásának céljaihoz

idomult régi apparátust (a rendőrséget, a csendőrséget, a régi hadsereget, a hivatalnoki kart stb.), hanem össze kell törnie, és újjal kell felcserélnie. A régi apparátus felcserélése — a forradalom végrehajtásának módjától függően — különböző formákban történhet, vagy egy csapásra, mint Szovjet-Oroszországban, vagy fokozatosan.

Abból, hogy a hatalom sokféle formában mehet át a munkásosztály kezébe, valamint a különböző országokban kialakult konkrét történelmi feltételek különbözőségéből fakad a proletárdiktatúra formáinak sokfélesége is. Lenin ezt írta: „A polgári államformák rendkívül változatosak, de lényegük egy: mindezek az államok így vagy amúgy, de végeredményben feltétlenül *burzsoá diktatúrák*. Az átmenet a kapitalizmusból a kommunizmusba természetesen okvetlenül létrehozza a politikai formák óriási gazdagságát és változatosságát, de a lényeg emellett elkerülhetetlenül ugyanegy lesz: a *proletariátus diktatúrája*."[29]

A történelemben ismeretesek a proletariátus diktatúrájának olyan formái, mint az 1871. évi párizsi kommün, az orosz munkásosztály tapasztalataiból született és 1917-ben gyökeret vert szovjetek, továbbá a népi demokratikus köztársaságok. A szocializmushoz vezető parlamenti út felhasználása elvezethet a proletárdiktatúra új formáihoz, amelyekben a forradalmi harc folyamán átalakult parlament a nép többségének akaratát kifejező intézménnyé válik.

A proletárdiktatúra valamennyi formája, osztálytartalmát tekintve, egy és ugyanaz. E formákat a hatalom megszervezésének számos közös vonása is jellemzi: a képviseleti szervek valóban dolgozó hatalmi szervekké válnak (eltérően a burzsoá parlamentarizmustól, amely a parlamentet teljesen a fecsegők tehetetlen gyülekezetének szerepére süllyeszti); a nép képviselőinek kezében egyesül a törvényhozó és a végrehajtó hatalom; a hatalom legfelső szerveitől egészen a helyi szervekig létrejön a népképviselet egységes rendszere stb. A proletárdiktatúra mindegyik formájának megvannak a maga sajátos vonásai is.

[29] *Lenin* Művei. 25. köt. 442—443. old.

A proletárdiktatúra népi demokratikus formájának sajátosságai, melyek a szovjethatalomtól megkülönböztetik, a népi demokrácia keletkezésének feltételeiből fakadnak. A népi demokratikus országoknak nem egyedül kellett elindulniuk a szocializmus felé vezető úton, hanem az első szocialista ország államilag támogatta őket. Ez a népi demokratikus országokban a munkásosztály javára lényegbevágóan megváltoztatta az osztály-erőviszonyokat.

Lenin ezt mondotta Szovjet-Oroszországról: „Nekünk a proletariátus diktatúráját a legridegebb formájában kellett megvalósítanunk."[30] Oroszországban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után fellángolt rendkívül éles osztályharc körülményei között szükségszerű volt, hogy a kizsákmányolókat (földesurakat, tőkéseket, kulákokat stb.) és a régi rendszer legmegrögzöttebb képviselőit (például a volt csendőröket) megfosszák választójoguktól. Ez a rendszabály azonban egyáltalában nem kötelező minden esetben. Mint a népi demokratikus országok tapasztalata bizonyítja, a megdöntött kizsákmányolók ellenállását anélkül is el lehet nyomni, hogy megfosztanák őket választójoguktól.

A népi demokratikus rend az antifasiszta nemzeti szabadságharcból nőtt ki; e harc folyamán a proletariátus és pártja vezetésével, a fasiszta hódítók ellen és a nemzeti felszabadulásért folyó harc közös platformján különböző pártok — köztük kispolgári pártok és néhány burzsoá párt is — népfrontban (nemzeti vagy hazafias arcvonalban) egyesültek. Ez, más okokkal együtt, arra vezetett, hogy a népi demokratikus országokban lehetővé vált a többpártrendszer, amely Szovjet-Oroszországban ténylegesen nem létezett.

Az európai népi demokratikus országokban az osztályharc fejlődése során azok a burzsoá és megalkuvó pártok, amelyek a dolgozók elleni harc útjára léptek, csődbe kerültek és letűntek a színtérről, viszont a munkásosztály marxista pártja — amely maga köré tömörítette a nép többségét — még jobban megszilárdította vezető szerepét. A kommunista pártoknak a szociáldemokrata pártok balszárnyával a marxizmus—leninizmus eszmei alapján végbement egyesülése véget vetett a munkásosztály kettészakítottságának, növelte a munkásosztály vezető szerepét országa politikai életében, ami a proletariátus diktatúrájának egyik legfontosabb feltétele. Számos országban a proletárdiktatúra viszonyai között is a marxista párton, a nép elismert vezetőjén kívül megmaradtak más demokratikus pártok, amelyek részt vesznek az állam irányításában. Ezért ezekben az országokban népi demokratikus kormányok koalíciós alapon jönnek létre. A népi demokratikus rendszer ebben is különbözik a szovjethatalomtól, amely nem a különböző pártok koalícióján alapult (ha figyelmen kívül hagyjuk a kommunisták és a „baloldali" eszerek rövid életű tömbjét; a „baloldali" eszerek már fél esztendővel megszületése után fellázadtak a szovjethatalom ellen, és átálltak az ellenforradalom táborába).

[30] *Lenin* Művei. 28. köt. 205. old.

A népi demokratikus rendszer tömegbázisa a népfront mint társadalmi és politikai szervezet. A népi demokratikus országok kommunista- és munkáspártjai politikájának célja a népfront kiszélesítése és erősítése a szocializmus építésének érdekében.

A proletárdiktatúra állami formáiban fellelhető különbségek nem érintik a legfőbb mozzanatot: a munkásosztály diktatúrájának osztálytartalmát és céljait. A proletárdiktatúra, valamennyi formájában közös célt szolgál: a szocializmusba és a kommunizmusba való átmenet megvalósítását.

7. AZ OSZTÁLYOK ÉS AZ OSZTÁLYHARC A KAPITALIZMUSBÓL A SZOCIALIZMUSBA VALÓ ÁTMENETI IDŐSZAKBAN

A szocialista forradalom a kapitalizmusból a szocializmusba való átmeneti időszak folyamán oldja meg a társadalom politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális átalakításának feladatát. Az átmeneti időszak a proletariátus politikai hatalmának megteremtésével kezdődik, és a szocialista gazdaság győzelmével, valamint az összes kizsákmányoló osztályok felszámolásával, azaz a szocialista társadalom — a kommunizmus első szakasza — felépítésével fejeződik be.

A társadalom *gazdasági szerkezetét* az átmeneti időszak folyamán az jellemzi, hogy a gazdaságban több szektor áll fenn. A proletariátus diktatúrája államosítja a nagyipart, a bankokat, a közlekedést, és ilyen módon megteremti a gazdaság szocialista szektorát, amely kezdetben nem foglal el uralkodó helyzetet az egész népgazdaságban. Mellette tovább élnek a gazdaság kapitalista szektorának maradványai, a kisiparosok, a kézművesek és a parasztok kisárutermelő gazdasága, valamint helyenként még a patriarchális naturális parasztgazdaság is. Az átmeneti időszak folyamán a több szektort magában foglaló gazdaság átalakul egyöntetű szocialista gazdasággá. Ennek az átmenetnek vezető ereje a proletariátus diktatúrája, amely szüntelenül szélesíti a szocialista szektort, és bevonja a tömegeket a szocializmus építésébe.

A gazdaság különböző szektorai mögött osztályok állnak. A társadalom *osztályszerkezetét* a kapitalizmusból a szocializmus-

ba való átmeneti időszakban három osztály: a munkásosztály, a dolgozó parasztság és a burzsoázia létezése jellemzi. Az átmeneti időszak alapvető osztályai: a munkásosztály és a dolgozó parasztság; e két osztály kölcsönös viszonya határozza meg a társadalom fejlődését, előrehaladását a szocializmus felé. A burzsoázia a legfontosabb termelési eszközök államosítása után a nem alapvető, másodrendű osztály helyzetébe szorul, amelyet a szocializmus építése során teljesen felszámolnak.

A *munkásosztály* a szocialista forradalom győzelme következtében uralkodó osztállyá lesz, és gyakorolja a társadalom állami vezetését. A szocialista vállalatokban a munkásosztály mentes a kizsákmányolástól. Mindaddig azonban, ameddig fennáll a gazdaság magánkapitalista szektora, a városi és falusi munkások egy részét kizsákmányolják, ám a kizsákmányolást a szocialista állam törvényei korlátozzák.

A *dolgozó parasztság* a kapitalizmusból a szocializmusba való átmeneti időszakban az olyan kismagántulajdonosok osztálya, akik megszabadultak a földesúri kizsákmányolástól, de még nem teljesen mentesek a kulákok és kereskedők kizsákmányolásától. A szocializmus felé haladó összes ország számára törvényszerűség, hogy eleinte megnövekszik a középparasztság részaránya. Az agrárátalakulások és a földesúri osztály felszámolása következtében (amihez a Szovjetunióban, 1918-ban, a szegényparaszt-bizottságok idején a kulákság részleges kisajátítása járult), valamint a szocialista állam részéről a legszegényebb parasztságnak nyújtott segítség eredményeképpen csökken a szegényparasztság száma, sok szegényparaszt középparaszti színvonalra emelkedik, s a falu „középparasztosodik". Ugyanakkor az átmeneti időszakban még folytatódik az osztálydifferenciálódásnak, a parasztság rétegeződésének folyamata. Ám az objektív gazdasági feltételek megváltozása és a proletárállam politikája következtében a differenciálódás lelassul, és már nem vezet a középparasztság elszegényedésére.

A munkásosztálynak a dolgozó parasztság nem osztályellensége, mint a trockisták állították, hanem szövetségese. Mindkét osztály dolgozó, kapitalista elnyomás nehezedik rájuk, s mindkettőjüknek érdeke az osztályelnyomás megsemmisítése és a

szocializmus győzelme. A munkás-paraszt szövetség vezető ereje a munkásosztály. A munkásosztály és a parasztság szövetségének nem az a célja, hogy örökössé tegye, hanem hogy megszüntesse az osztálykülönbségeket, és a termelőszövetkezet révén szocialista módon átalakítsa a parasztságot. Ezért a szocialista építés meghatározott szakaszán a munkás-paraszt szövetség megszilárdításának szükségszerű feltételévé válik a parasztság rátérése a szövetkezés útjára.

Eltérően a dolgozó parasztoktól és a kisiparosoktól, akik a munkásosztály szövetségeseként, a proletariátus elvtársi segítségével önként rálépnek a szocialista szövetkezés útjára, a *burzsoázia osztálya* (a gyárosok és kereskedők a városban, a kulákok a falun) kizsákmányoló osztály, amelyet fel kell számolni. A kizsákmányoló osztályok felszámolása a különböző országokban különböző idő alatt és más-más formákban megy végbe.

A Szovjetunióban a földesurak és a nagyburzsoázia osztályának felszámolása már a szovjethatalom első időszakában megtörtént a föld, a bankok, a nagy- és középipar, valamint a közlekedés államosítása révén. 1918 második felében a kulákságra is rendkívül erős csapást mértek azáltal, hogy földjének és munkaeszközeinek jelentős részét elkobozták, s a szegényparasztságnak adták át. Ezzel azonban még nem oldódott meg az összes kizsákmányoló osztály felszámolásának feladata. A megmaradt és a „nep" első éveiben bizonyos mértékben megnövekedett kapitalista elemeket (az iparban és a kereskedelemben a „nepmanokat" s a falun a kulákokat) a szocialista építés folyamán korlátozták és kiszorították: létük a harmincas évek elején ért véget. Ennek során a viszonylag kisszámú „nepman"-burzsoáziát, amelynek nem volt termelési bázisa, alapjában véve gazdasági eszközökkel — a szocialista ipar és kereskedelem fejlesztésével, valamint a szocialista állam adópolitikájával — szorították ki. A kulákság volt a Szovjetunióban a legnépesebb kizsákmányoló osztály, amely a falun számottevő termelési bázissal rendelkezett. A kulákság felszámolása a parasztgazdaságok tömeges kollektivizálása alapján ment végbe, és a gazdaságon kívüli kényszeren nyugvó igen jelentős rendszabályok alkalmazását követelte meg.

Hiba lenne, ha abszolutizálnánk és egyetemes érvényűnek tartanánk a kizsákmányoló osztályok felszámolásának ezt vagy amazt a módszerét. A különböző módszerek alkalmazása a konkrét történelmi feltételektől függ. A tőkések elkeseredett ellenállása, a vállalatok volt tulajdonosainak, valamint a műszaki személyzet felső rétegének szabotázstevékenysége arra kényszerítette a szovjethatalmat, hogy meggyorsítsa az ipar államosítását, s az államosítást a legteljesebb és a leghatározottabb formájában hajtsa végre: a vállalatokat a régi tulajdonosoknak fizetendő bármiféle kártérítés és megváltás nélkül sajátítsa ki. Ez azonban nem azt jelenti, hogy ilyen rendszabályok alkalmazása minden országban kötelező. Már Marx és Engels előre látta, hogy a földbirtokosok és nagytőkések kisajátítása különböző formákban mehet végbe. „Hogy ez a kisajátítás kártérítéssel vagy anélkül történik-e — írta Engels —, ez nagyrészt nem tőlünk fog függeni, hanem azoktól a körülményektől, amelyek között a hatalom birtokába jutunk, nevezetesen maguknak a nagybirtokosoknak a magatartásától is. A kártérítést semmi esetre sem tartjuk minden körülmények között elvetendőnek; Marx nekem — éspedig hányszor! — mondotta, hogy nézete szerint számunkra az volna a legolcsóbb megoldás, ha az egész bandát kifizethetnénk."[31]

Eltérően Szovjet-Oroszországtól, ahol a földesurak és tőkések tulajdonát teljes egészében kisajátították, az európai népi demokratikus országokban azokat a földeket és vállalatokat kobozták el, amelyek a fasiszta megszállók és cinkosaik tulajdonában voltak. A tulajdonosok más kategóriáinak részleges megváltást engedélyeztek, bár ténylegesen ezt igen korlátozott mértékben hajtották végre. A Kínai Népköztársaságban elkobozták az ország gazdaságában korábban uralkodó bürokratikus komprádortőke összes vállalatait. Így jött létre a gazdaság szocialista állami szektora, amely szakadatlanul tovább növekedett. Ami viszont a nemzeti burzsoáziát illeti — amellyel a kínai munkásosztály a szocializmus építésének viszonyai közt is fenntartotta szövetségét —, vállalatainak szocialista tulajdonná való átalakítása

[31] *Marx–Engels:* Válogatott művek. II. köt. 436–437. old.

nem erőszakos kisajátítással ment végbe, hanem békés úton: vegyes állami-magánvállalatokká való átalakításuk, az államkapitalizmus révén.

Az államkapitalizmust Lenin a munkásosztály diktatúrájának viszonyai között úgy tekintette mint a szocializmushoz vezető kicsiny lépcsőfokot, mint a magánkapitalizmus korlátozásának olyan formáját, amelyet a proletárhatalom kihasználhat abból a célból, hogy úrrá legyen a kispolgári ösztönösségen, és bevigye a gazdaságba a tervszerűség elvét. A Szovjetunióban az államkapitalizmus nem fejlődött ki széles körben, aminek oka a szovjethatalom bukásában reménykedő kapitalisták ellenállása volt. Kínában és az NDK-ban az államkapitalizmus a magánkapitalista ipar és kereskedelem szocialista iparrá és kereskedelemmé való fokozatos átalakításának formája lett. E forma révén válik valóra a tőkés ipar és kereskedelem kihasználásának, korlátozásának és szocialista átalakításának proletár politikája.

A szocialista építésnek a népi demokratikus országokban szerzett tapasztalatai azt mutatják, hogy a szocializmus állásai világméretű erősödésének arányában egyre tágabb lehetőségek nyílnak arra, hogy a proletárállam a gazdaság szocialista átalakításában a lehető legrugalmasabb formákat alkalmazza, s gazdasági eszközökkel befolyásolja a gazdaság kapitalista szektorát szocialista szektorrá való átalakítása érdekében.

A szocialista forradalom feltétlenül a dolgozó tömegek és a kizsákmányolók közti osztályharc kibontakozására vezet. A kizsákmányolók ellenállásának erőszakos elnyomására használt módszerek azonban összekapcsolódhatnak a burzsoáziának, a burzsoázia ismereteinek a szocialista gazdaság építése érdekében történő felhasználásával. Lenin a burzsoázia ilyen „felhasználását" úgy tekintette, mint a proletariátus osztályharcának egyik formáját az átmeneti időszakban. Lenin szükségesnek tartotta, hogy a burzsoázia és a burzsoá szakemberek tudását és tapasztalatait a szocialista építés szolgálatába állítsák.[32]

A születőben levő szocializmus és a pusztulóban levő kapitalizmus közti engesztelhetetlen osztályharc a kapitalizmusból

[32] Lásd *Lenin* Művei. 30. kot. Szikra 1953. 84. old.

a szocializmusba való átmenet törvényszerűsége és mozgatóereje. Ez a harc óhatatlanul kiéleződik az átmeneti időszak meghatározott szakaszain, amikor eldől a „ki kit győz le" kérdése. A Szovjetunióban különösen kiéleződött az osztályharc a forradalom első éveiben, amikor eldőlt a szocializmus politikai győzelmének kérdése, majd a városi és falusi tőkés elemek ellen indított támadás idején, amikor eldőlt a szocializmusnak a gazdaságban aratott győzelmére vonatkozó kérdés. A marxizmus—leninizmus erélyesen elveti az osztályharc „elalvásáról", valamint a kapitalista elemeknek a szocializmusba való békés „belenövéséről" szóló opportunista elméleteket, amelyeket a Szovjetunióban a buharinisták, a népi demokratikus országokban pedig a különböző revizionista és nacionalista elemek hirdettek. Az efféle elméleteknek az a rendeltetésük, hogy elaltassák a dolgozók éberségét, és lefegyverezzék őket az osztályellenséggel vívott harcban. A proletariátus diktatúrája — tanította Lenin — nem az osztályharc befejezését, hanem új formákban történő folytatását jelenti.

Az osztályharc elkerülhetetlen a kapitalizmusból a szocializmusba való átmeneti időszakban, de a harc élességének foka és formái igen különbözők lehetnek mind egy-egy ország fejlődésének különböző időszakaiban, mind pedig a különböző országokban, amelyek a szocializmusba való átmenetet valósítják meg. Mint Lenin hangoztatta, a megdöntött burzsoáziát még hosszú ideig erőssé teszik nemzetközi kapcsolatai, felhalmozott javai, nagy tapasztalatai és ismeretei.[33] A burzsoázia erejének forrása a kisárutermelés is, amely állandóan szüli a kapitalizmust. Számos ilyen tényező tovább hat azokban az országokban is, amelyek később lépnek a szocializmus útjára. De bennük, mivel a szocialista világrendszerben fejlődnek, az osztály-erőviszonyok kedvezőbbek lesznek a munkásosztály számára. Ezért lehetséges, hogy az osztályharc formái ezekben az országokban kevésbé élesek legyenek, és valóban kevésbé élesek is.

A mondottakat szemléletesen bebizonyította az európai népi demokratikus országok fejlődése. A Szovjetunió léte megóvta őket a külföldi ka-

[33] *Lenin* Művei. 28. köt. Szikra 1952. 257. old.

tonai intervenciótól, és megakadályozta, hogy a burzsoázia polgárháborút robbantson ki. A proletariátus diktatúrájának erőszak-oldala ezekben az országokban kevésbé élesen nyilvánult meg, mint Szovjet-Oroszországban a proletárdiktatúra első időszakában.

A szocialista forradalom történelmi tapasztalatait nemcsak a dolgozók veszik figyelembe, hanem osztályellenségeik is. Ezért a népi demokratikus országokban, miután szétzúzták a reakció fő erőit, a múltbeli kizsákmányolók és a burzsoá értelmiségiek közül egyre többen kezdik felismerni, hogy számukra előnyösebb, ha változtatnak magatartásukon, lojálisak lesznek a népi hatalomhoz, mintha folytatnák ellenállásukat, aminek következménye teljes szétzúzásuk lenne. Az élet ugyanakkor arra is tanít, hogy a munkásosztály diktatúrájának gyengülése, belső nehézségek felmerülése vagy az imperialista reakció külső beavatkozása esetén a megdöntött osztályok maradványai megkísérlik a burzsoá rend visszaállítását. Ezt szemléletesen bizonyították az 1956 október végi események Magyarországon, ahol a külső és belső ellenforradalmi erők kihasználták a népnek az MDP korábbi vezetősége által elkövetett hibák miatt megnyilvánult elégedetlenségét, és fegyveres harcot szerveztek a szocializmus ellen. „A szocialista országokban, a szocializmus sikeres építésének viszonyai között az osztályharc fejlődésének általános tendenciája — a szocialista erők pozícióinak erősödésére, az ellenséges osztályok maradványai ellenállásának gyengülésére vezet. A fejlődés azonban nem egyenes vonalú. Egyes időszakokban az osztályharc, a belső és a külső helyzet bizonyos változásaival kapcsolatban, kiéleződhet. Ezért állandó éberségre van szükség, hogy idejében meghiúsítsuk mind a belső, mind a külső ellenséges erők mesterkedéseit, mert ezek az erők nem hagynak fel a népi rendszer aláásására és a szocialista országok testvéri családjának megbontására irányuló próbálkozásaikkal."[34]

A szocializmus világrendszerré válása arra készteti a tőkés világot, hogy a szocializmus ellen az osztályharc korábbi formái mellett új formákat is alkalmazzon. Az egyik ilyen forma, hogy

[34] Az SZKP XXII. kongresszusa. 729. old.

az imperialisták megpróbálják megosztani a szocialista országokat, összeveszíteni őket egymással. A nacionalizmus a legfontosabb politikai és ideológiai fegyver, amelyet a nemzetközi reakció és a belső reakciós erők maradványai ebben a harcban felhasználnak. Ezért korunkban különösen jelentős, hogy következetesen valóra váljanak a proletár internacionalizmus sziklaszilárd elvei, hogy a kommunista és munkáspártok harcoljanak a burzsoá nacionalizmus és a nemzeti önzés csökevényei ellen.

8. OSZTÁLYOK ÉS ÁLLAM A SZOCIALIZMUSBAN. AZ OSZTÁLYHATÁROK ELMOSÓDÁSA A KOMMUNIZMUSBA VALÓ ÁTMENET FOLYAMATÁBAN. A SZOCIALISTA ÁLLAMISÁG ÁTNÖVÉSE KOMMUNISTA TÁRSADALMI ÖNIGAZGATÁSBA

A szocializmusban alapvetően megváltozik a *társadalom osztályszerkezete*, s ennek következtében más az osztályharc is.

A Szovjetunióban a szocializmus győzelmével megszűntek a kizsákmányoló osztályok. Teljesen felszámolták a kizsákmányolást, eltűnt az osztálytársadalom alapvető vonása, az hogy az emberek olyan csoportokra oszlanak, amelyek közül az egyik csoport — a társadalmi gazdaság rendszerében elfoglalt helyzetük különbsége folytán — elsajátíthatja a másik csoport munkáját. A Szovjetunió osztályszerkezetének megváltozása abban is kifejezésre jutott, hogy megváltozott maguknak a dolgozóknak az arculata. Ma a Szovjetunió lakossága teljes egészében a gazdaság szocialista formáihoz kapcsolódik. 1961-ben a Szovjetunió lakosságának több mint 72 százaléka munkásokból és alkalmazottakból, körülbelül 28 százaléka pedig kolhozparasztokból állt.

A munkásosztály az össznépi tulajdonban levő szocialista vállalatokban dolgozik. A munkásosztály az egész néppel együtt a termelési eszközök tulajdonosa, és ezért már nem proletariátus, nem a termelési eszközöktől megfosztott osztály. A munkásosztály a szocializmusban is az élenjáró osztály, a társadalom legszervezettebb ereje marad. Vezető szerepe a társadalomban csak akkor szűnik meg, ha felépül a kommunizmus, ha eltűnnek az osztályok.

A parasztok a szocializmusban többé már nem kisárutermelők, hanem kolhozparasztokká váltak, s létüket a szocialista tulajdonra és a kollektív munkára alapozzák. Míg a munkásosztályra a szocialista tendencia a jellemző, a parasztságnál ezzel szemben korábban az árutermelő kapitalista tendencia nyilvánult meg. Most viszont a munkásosztály is meg a parasztság is létét a gazdaság egységes szocialista rendszerére alapozza, amely a városban és a falun egyaránt gyökeret vert. A két osztály közti különbségek a szocialista tulajdon két formája — az állami és a szövetkezeti-kolhoz tulajdon — különbségéből fakad. Ebből következik a munkások és parasztok nem teljesen egyforma viszonya a termelési eszközökhöz, nem teljesen egyforma szerepük a társadalmi munka szervezetében, valamint jövedelmeik formájának különbsége.

A munkások és a parasztok azonban nemcsak különböznek egymástól, hanem egyúttal összeköti őket a szocialista gazdaságban végzett közös munkájuk, alapvető érdekeik közössége és a kommunista építés céljának azonossága. A munkás-paraszt szövetség a szocializmusban nemcsak a két osztály alapvető érdekeinek egységét fejezi ki, hanem azt is, hogy gazdasági, politikai és kulturális tekintetben egyre jobban közelednek egymáshoz.

A szocialista építés folyamán a munkásokhoz és a parasztokhoz közeledett az értelmiség is. Az értelmiség tagjait a régi társadalom főképp a vagyonos osztályokból toborozta, a szocializmusban viszont összetételénél fogva munkás-paraszt értelmiséggé vált, amelynek zöme a munkásosztály, a parasztság és egyéb dolgozó rétegek gyermekeiből került ki. Megváltozott és magasztosabbá vált az értelmiség tevékenységének jellege: a kapitalizmusban az értelmiség zöme kénytelen a nép elnyomóit kiszolgálni, mert a gazdaság és az államapparátus a burzsoázia kezében van, a szocializmusban viszont az értelmiség a népet szolgálja.

A szocializmus győzelmével elkezdődött a munkásosztály, a parasztság és az értelmiség közötti határok fokozatos elmosódásának a folyamata, amely a kommunizmus felső fokára való átmenet egész időszakában tart. Ez a folyamat összefügg a város

és a falu, a fizikai és a szellemi munka közötti társadalmi munkamegosztás régi formáinak leküzdésével. E folyamat anyagi alapja a termelőerők fejlődése, a termelési viszonyok fejlődése és tökéletesedése. Ez a folyamat szükségessé teszi továbbá a társadalom megfelelő kulturális felemelkedését, amely ebben a tekintetben is egy szintre emeli a falut a várossal, a fizikai munkásokat a szellemi dolgozókkal.

A munkásosztály és a kolhozparasztság közötti határvonalak végleges elmosódásának igen fontos feltétele a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának a megteremtése, amelynek folyamán a mezőgazdasági munka egyre inkább az ipari munka egyik válfaja lesz: a parasztok munkájuk jellegét és kulturális-műszaki színvonalukat tekintve közelebb kerülnek a munkásokhoz.

A termelőerők növekedése alapján tökéletesedik és fejlődik a gazdaság állami és kolhoz formája. Mint már mondottuk, ez elősegíti, hogy a kolhoztulajdon közelebb kerüljön, később pedig összeolvadjon az össznépi tulajdonnal. Az SZKP programja azt a feladatot tűzte ki, hogy a Szovjetunióban két évtized alatt lényegében építsék fel a kommunista társadalmat. E feladat megoldásával, a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának megteremtésével kapcsolatban a második évtizedben fokozatosan megtörténik az áttérés az egységes össznépi tulajdonra, lényegében megszűnnek a város és a falu közötti lényeges különbségek, és megtörténik az osztályok közötti különbségek még meglevő maradványainak felszámolása.

A kommunizmus anyagi-műszaki bázisának a megteremtése a feltétele annak is, hogy a továbbiakban megszűnjenek a lényeges különbségek a fizikai és a szellemi munka között. A komplex gépesítés alapján már az első évtizedben megszűnik a nehéz fizikai munka az iparban, a mezőgazdaságban, az építőiparban, a közlekedésben és a közszolgáltatásban. Húsz év alatt megvalósul a termelés nagymértékű komplex gépesítése és automatizálása. A technikai haladás egyre inkább megváltoztatja a közvetlen termelők munkájának jellegét, elősegíti, hogy tevékenységükben szervesen összekapcsolódjék a szellemi és a fizikai munka. Egyszersmind növekedni fog a fizikai dolgozók kulturális és műszaki színvonala, s ennek révén a fizikai dolgozók

közelebb kerülnek a szellemi dolgozókhoz. Ennek alapján a továbbiakban eltűnnek a különbségek a munkások és a parasztok, illetve az értelmiség között. Ezeknek a különbségeknek a megszüntetésében fontos szerepet kell betöltenie a közoktatásnak. Ez olyan rendszer szerint épül fel a Szovjetunióban, hogy a felnövekvő nemzedék oktatása és nevelése szoros kapcsolatban legyen az élettel, a termelőmunkával, hogy a felnőtt lakosságnak módja legyen, hogy a termelésben végzett munkáját összeegyeztesse az egyéni hajlamainak és a társadalom szükségleteinek megfelelő továbbtanulással és képzéssel. A munkaidő csökkenése szintén elősegíti a kulturális színvonal emelkedését és a kommunista társadalom sokoldalúan fejlett tagjainak nevelését.

A munkásosztály, a parasztság és az értelmiség közötti határok akkor mosódnak majd el teljesen, amikor az osztály nélküli kommunista társadalom dolgozóivá válnak, amelyben nem lesz semmiféle társadalmi különbség.

A kizsákmányoló osztályok megszüntetésének folyamata, a tőkés társadalomnak szocialista társadalommá való forradalmi átalakítása, osztályharc közepette megy végbe, ezzel szemben a munkásosztály, a parasztság és az értelmiség közötti határvonalak eltörlése fokozatos folyamat, amely a nép társadalmi-politikai és eszmei egységének közepette megy végbe, és nem jár semmiféle osztályösszeütközéssel.

Ezeket az alapvető változásokat hagyta figyelmen kívül Sztálin ismert tétele, amelynek értelmében a szocializmus erőinek növekedése arányában az osztályharcnak egyre éleződnie kell. Sztálinnak ez az elméletileg helytelen és a marxizmus—leninizmussal ellentétes tétele súlyos kárt okozott a szocialista építés ügyének, alapul szolgált a szocialista törvényesség megsértéséhez, és a személyi kultusz körülményei között a becsületes párt- és szovjet káderek ellen alkalmazott megtorló intézkedésekhez.

A kizsákmányoló osztályok felszámolása és a társadalom erkölcsi-politikai és eszmei egységének létrejötte azt jelenti, hogy az országon belül már nincs talaja az osztályok harcának. Az osztályharc éle a tőkés világ ellenséges erői ellen fordul, ame-

lyek szüntelenül támadják a szocializmust. Természetesen továbbra is szükséges a harc a kapitalista világnak a határokon átdobott ügynökei ellen, s ez minden dolgozótól lankadatlan éberséget követel. Továbbra is harcolni kell a tőkés világ eszmei befolyása ellen. A szocialista társadalomban már nincsenek olyan osztályok, amelyek ellen harcolni kellene, de még vannak társadalomellenes és bűnöző elemek, akikben tovább élnek a régi társadalom olyan ártalmas csökevényei, mint a lopás, a spekuláció, a megvesztegetés, a naplopás, a huliganizmus stb. Ez ellen a harcot az állami szervekkel együtt a szovjet társadalom valamennyi társadalmi csoportjának leghaladóbb tagjai vívják, és küzdelmük még szilárdabbá teszi a társadalom erkölcsi-politikai egységét.

A szocializmus győzelmével és a társadalom osztályszerkezetének megváltozásával új szakasz kezdődik a szocialista állam fejlődésében. Elhal, megszűnik a kizsákmányoló osztályok elnyomásának funkciója az országon belül, mivel ezeket az osztályokat felszámolták. Sokoldalúan kifejlődnek a szocialista állam fő feladatai: a gazdasági-szervező és a kulturális-nevelő funkció.

Megkezdődik az a folyamat, amelyben a proletárdiktatúra állama egyetemes népi állammá fejlődik. Ez a folyamat a szocializmus teljes és végleges győzelmével, a Szovjetuniónak a kommunizmus általánosan kibontakozó építésére való áttérésével fejeződik be, amikor „a proletariátus diktatúrája ... teljesítette történelmi küldetését, és a belső fejlődés feladatai szempontjából a Szovjetunióban már nem szükségszerű".[35] Társadalmunkban már nincsenek olyan osztályok, amelyekkel szemben diktatúrára volna szükség. Az állam immár nem egy osztály hatalma, hanem az egész szovjet nép érdekeinek és akaratának kifejezője. Az állam, amely a szocialista forradalom győzelmével mint a proletárdiktatúra állama jött létre, társadalmi alapjának szakadatlan bővítése révén a hatalom valóban egyetemes népi szervezetévé vált.

Mint előbb (a 2. pontban) már mondottuk, a proletárdiktatúra

[35] Az SZKP XXII. kongresszusa. 797. old.

a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakának állama. Az egyetemes népi állam a véglegesen megszilárdult, a kommunizmus felé haladó szocialista társadalom politikai szervezete. A proletárdiktatúrából az egyetemes népi államba való átmenet nem azt jelenti, hogy az állam egyik típusát felváltja a másik, hanem a szocialista államnak ugyanaz a típusa fejlődik tovább. „A proletárdiktatúra születésének pillanatától fogva magán hordozza az általános szocialista demokrácia vonásait — mutatott rá N. Sz. Hruscsov. — Ezek a vonások a szocializmus fejlődése arányában erősödnek, s a szocializmus teljes győzelmének eredményeként meghatározóvá válnak."[36]

Az egyetemes népi állam a proletárdiktatúra államából születik. Azért születik, mert a proletárdiktatúra az országon belül teljesítette ugyan történelmi hivatását, de még maradtak olyan funkciók, amelyek szükségessé teszik az állam létét. Az államra mint a hatalom egyetemes népi szervezetére a kommunizmus teljes győzelméig szükség van.

A szocialista társadalom fejlődésének külső és belső körülményei egyaránt szükségessé teszik az állam létét. A tőkés világ fennállása a kívülről jövő katonai támadás veszélyét jelenti. Ezért a szocialista állam mindaddig, amíg megmarad az imperializmus és vele az agresszív háborúk veszélye, betölti a kívülről jövő katonai támadás elleni védekezés funkcióját; e célból pedig szükség van olyan szervekre, mint a hadsereg, az elhárító szolgálat stb. A szocialista állam a kapitalista országokkal való viszonylatában a szocialista vívmányok védelmének eszköze, a szocialista táboron belül viszont az országok közötti kölcsönös politikai, gazdasági és kulturális segítségnyújtás eszköze.

Mint Lenin „Állam és forradalom" című könyvében kimutatta, a szocializmusban az állam szükségszerű abból a célból, hogy betöltse a szocialista tulajdonnak a tolvajoktól és fosztogatóktól való védelme funkcióját, ellenőrizze a munka és a fogyasztás mértékét, megvalósítsa a munka szerinti elosztás szocialista elvét. A kommunizmus első szakaszán a munka még nem vált a társadalom minden tagjának elsőrendű életszükség-

[36] Ugyanott, 230–231. old.

letévé, s az emberek tudata még nem emelkedett olyan színvonalra, hogy mindenki önkéntesen betartsa a szocialista együttélés szabályait. Az állam neveli a népet és kényszert gyakorol azokkal az egyénekkel szemben, akik kibújnak a becsületes munka és a társadalmi együttélés szabályainak betartása alól. Az állam mint a szocialista társadalom politikai szervezete, mint az egész nép akaratának kifejezője, vezeti az ország tervszerű gazdasági fejlődését, a dolgozók érdekében ellenőrzi a munka és a fogyasztás mértékét, biztosítja a kultúra fellendülését, a nép mindenirányú nevelését s a tömegekben a munkához való új, kommunista viszony kialakítását. A társadalomnak a munkásosztály részéről megnyilvánuló állami vezetése nélkül lehetetlen a szocialista társadalom normális működése és a kommunizmusba való átmenet.

A fejlett szocialista társadalom felépültével (és ha a szocializmus győz és megszilárdul a nemzetközi küzdőtéren) az állam elhal; Engels kifejezésével élve, a „személyek feletti kormányzás helyébe dolgok igazgatása és termelési folyamatok vezetése lép".[37] Akkor a társadalom gazdasági és kulturális életének irányítása nem lesz politikai jellegű és az állam nélkül valósul meg. A szocializmusban viszont ez az irányítás politikai jellegű, az állam funkciója, s azt a célt szolgálja, hogy átültesse az életbe a kommunista párt politikáját, amely a szocialista rend erősítésére, a munkás-paraszt szövetség szilárdítására, e két osztály és az értelmiség testvéri együttműködésének fokozására, a népek barátságának erősítésére és a kommunizmus építésére irányul. A szocialista állam szervei gazdasági-szervező és kulturális-nevelő munkájukat a kapitalizmus csökevényei ellen vívott harcban végzik, ami ugyancsak politikai jellegűvé teszi ezt a munkát.

Az állam tehát létfontosságú a kommunizmus első szakaszán.

A marxizmus—leninizmus mindig harcolt azok ellen a kispolgári anarcho-szindikalista elméletek ellen, amelyek a politikai szervezetre és mindenféle államhatalomra úgy tekintettek mint valami rosszra, s tagadták a társadalom gazdasági és poli-

[37] *Engels:* „Anti-Dühring". 290. old.

tikai élete központosított irányításának jelentőségét és szükségszerűségét. Lenin hangsúlyozta, hogy a kommunizmus megvalósítása szükségessé teszi a szakmai és helyi szétforgácsoltság megszüntetését, amely a tőke erejének és a munka erőtlenségének egyik forrása. A szocializmus és a kommunizmus egyúttal megköveteli az egységes, tervszerű vezetést és a nép kezdeményezőerejének legszélesebb körű kibontakoztatását. A gazdaságban érvényesülő demokratikus centralizmus magából a nagyüzemi szocialista gazdaság természetéből és a termelési eszközök társadalmi tulajdonából fakad.

A mai revizionisták harcolnak a gazdaság központosított igazgatása ellen, amelyet a bürokratikus igazgatási módszerekkel azonosítanak. Ám elvi különbség van a tömegek kezdeményezésének fejlődését gátló bürokratikus centralizmus és a demokratikus centralizmus között. Ez utóbbi megköveteli a dolgozók milliós tömegeinek bevonását az állami és a gazdasági építésbe, megköveteli a helyi tapasztalatoknak és a tömegek alkotó kezdeményezésének figyelembevételét.

A szocializmus a néptömegek alkotó munkájának, tudatos átalakító tevékenységének eredménye. A tömegek alkotó tevékenységének lelkesítője és szervezője a kommunista párt és a szocialista állam. A szocialista demokrácia a társadalmi élet minden területén határtalan teret nyitott a tömegek alkotó kezdeményezése számára.

A szocialista társadalomban új típusú demokrácia van, amely mérhetetlenül magasabb rendű, mint a burzsoá demokrácia. Ezt mindenekelőtt a szocialista gazdasági rend határozza meg, amelynek politikai felépítménye a szocialista demokrácia. A szocialista demokrácia, a formális burzsoá demokráciával ellentétben, nemcsak meghirdeti, hanem a társadalom minden tagja számára ténylegesen biztosítja is a munkához, a tanuláshoz és a pihenéshez való jogot, a választójogot, az állam és a népgazdaság irányításában való részvétel jogát, a szólás-, a sajtó- és a lelkiismereti szabadságot, valamint az egyéni képességek fejlesztésének reális lehetőségét.

A kommunizmushoz való közeledés arányában egyre fejlettebbé válik a szocialista demokrácia is. Ez törvényszerű folya-

mat, mivel a kommunizmus építése elválaszthatatlanul összefügg a tömegek aktivitásának további növekedésével a társadalom gazdasági, állami és kulturális életének minden területén.

Valamennyi szovjet ember alkotó kezdeményezésének és aktivitásának fellendülését segítik elő az utóbbi években hozott intézkedések a szövetségi köztársaságok jogainak további kiterjesztéséről a gazdasági és kulturális életben, az ipari és mezőgazdasági termelés tervezésében megnyilvánuló túlzott központosítás eltörléséről, az ipar és az építőipar irányítási rendszerének átszervezéséről. A kommunista pártnak a helyi kezdeményezés kibontakoztatására, valamint az ipar és a mezőgazdaság irányítási formáinak tökéletesítésére hozott intézkedései nagy lépést jelentenek a szocialista demokrácia fejlődésében.

A szocialista demokrácia a legkedvezőbb feltételeket teremti meg a dolgozó tömegeknek a társadalmi és állami ügyek eldöntésében való állandó, mindennapi részvétele számára. A kommunizmus építése megköveteli a szocialista demokrácia további mindenirányú kibontakozását: a szovjetek szerepének erősítését, a szakszervezetek aktivitásának növelését és a termelés irányításában való részvételük fokozását, a néptömegek által az állami szervek és a tisztségeket betöltő személyek tevékenysége felett gyakorolt hatékony ellenőrzés erősítését, a közvélemény jelentőségének megnövelését a szovjet társadalom életének minden területén.

A szocialista államiság fejlődésének fő irányvonala a demokrácia általános fejlesztése, valamennyi állampolgár bevonása a gazdasági és kulturális építés irányításába, a társadalom ügyeinek intézésébe. Ezzel kapcsolatosan megnövekszik a társadalmi szervezetek szerepe, bővülnek funkcióik, ideértve a dolgozók olyan szervezeteit, mint a szovjetek. A párt arra törekszik, hogy sok olyan funkció, amelyet most állami szervek látnak el, fokozatosan társadalmi szervezetek kezébe kerüljön. Emellett például a közrend és az állampolgári jogok védelmének funkcióját az állami szervek és a társadalmi szervezetek (népi milícia, elvtársi bíróságok stb.) párhuzamosan látják el, ami lehetővé teszi a társadalomra nézve ártalmas cselekmények megelőzését. Az állami szervek egyes funkcióinak a társadalmi szer-

vezetek hatáskörébe utalása nem csökkenti a szocialista államnak a kommunizmus építésében betöltött szerepét, hanem szélesíti és erősíti a szocialista társadalom politikai alapját, biztosítja a szocialista demokrácia továbbfejlődését.

A szocialista demokrácia kibontakozása erősíti az államhatalmat, s egyben előkészíti az állam elhalásának és az olyan társadalmi rendszerre való áttérésnek a feltételeit, amelyben a társadalom irányításának funkciói a politikai hatalom külön apparátusa nélkül, állami kényszer nélkül valósulnak majd meg.

A marxizmus egyes ellenfelei azzal vádolják a kommunistákat, hogy a szocialista állam erősítésére tesznek intézkedéseket, ahelyett, hogy elősegítenék az állam minél gyorsabb elhalását. Velük egy húron pendülnek a mai revizionisták, akik azt állítják, hogy az állam elhalásának kérdése a fő és az alapvető probléma, ennek megoldásától függ a szocializmus jövője. Élénk színekkel ecsetelik az elfajulás, az elbürokratizálódás veszélyét, amely a szocializmusra vár, ha nem biztosítja az állam igen gyors elhalását.

A marxisták mindig szükségesnek tarťották, hogy a szocialista állam kiirtsa a bürokratizmust, amely a szocializmus előtti igazgatási módszerek csökevénye. E feladat megoldásának fő eszköze a nép széles rétegeinek bevonása az állam igazgatásába. Az viszont, ha a bürokratizmus elleni harc ürügyén az állam elhalásának gyors ütemű végrehajtására szólítanak fel, ha kijelentik, hogy a szocializmus viszonyai közt — amikor még létezik a kapitalista világ — s még inkább a kapitalizmusból a szocializmusba való átmeneti időszakban le kell mondani az államról, egyet jelent azzal, hogy lefegyverzik a dolgozókat osztályellenségeik előtt. Az állam elhalásának folyamatát nem lehet mesterséges intézkedésekkel meggyorsítani. Az államot senki sem törli el, hanem az állam fokozatosan elhal annak következtében, hogy megszűnik a politikai hatalom szükségessége. Ez csak akkor lesz lehetséges, amikor a szocialista állam elvégzi a történelem által rárótt feladatait. Ezért nem lehet szembeállítani egymással a szocialista állam erősítéséről való gondoskodást és az állam elhalásának perspektíváját; ez egy és ugyanazon érem két oldala.

„Az állam elhalásának kérdése — ha dialektikusan értelmezzük — egyértelmű a szocialista államiság kommunista társadalmi önigazgatássá fejlődésének kérdésével. A kommunizmusban is megmaradnak bizonyos társadalmi funkciók, amelyek hasonlóak lesznek a jelenlegi állami funkciókhoz, de jellegük és ellátásuk módja más lesz, mint a fejlődés jelenlegi szakaszában."[38]

Az állam elhalása azt jelenti, hogy 1. nem lesz szükség az állami kényszerre és az azt gyakorló szervekre; 2. a gazdasági-szervező és a kulturális-nevelő munka funkciói állami funkciókból társadalmi funkciókká válnak; 3. valamennyi állampolgár részt vesz a közügyek intézésében, és nem lesz szükség a politikai hatalom szerveire. Ha majd eltűnnek a társadalom osztályokra tagozódásának összes nyomai, ha majd a kommunizmus végleges győzelmet arat az egész világon, akkor nem lesz szükség államra sem. A társadalomnak nem lesz már szüksége felfegyverzett emberek külön osztagaira, hogy biztosítsa a társadalom rendjét és a fegyelmet. S akkor majd — mint Engels mondta — a társadalom az államgépezetet a régiségek múzeumába helyezheti, a rokka és a bronzbalta mellé.[39]

9. A KOMMUNISTA PÁRT A SZOCIALIZMUS ÉS A KOMMUNIZMUS ÉPÍTÉSÉNEK VEZETŐ EREJE

A szocializmus és a kommunizmus felépítésének elengedhetetlen feltétele a marxista párt vezető szerepe. Mint korábban mondottuk, tapasztalt, harcedzett marxista párt nélkül a proletariátus nem rázhatja le a kapitalizmus igáját, nem tudja megteremteni politikai hatalmát. Miután a munkásosztály megragadta az államhatalmat, még jobban megnő a proletárpárt jelentősége.

Lenin hangoztatta, hogy a forradalmak történetében voltak olyan példák, amikor a forradalmi erők kezükbe vették az államhatalmat, de nem tudták, mihez kezdjenek vele, s ez elősegítette vereségüket. A proletárforradalom egyik nagy előnye az

[38] Az SZKP XXI. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1959. 123. old.
[39] Lásd *Marx–Engels:* Válogatott művek. II. köt. 318. old.

ilyen forradalmakkal szemben, hogy a proletariátus tudja, miként tegye tartóssá győzelmét, hogyan használja fel az államhatalmat minden dolgozó érdekében, a kommunizmus végleges diadala érdekében. Ennek ismeretével a marxista párt vértezi fel a munkásosztályt.

A szocialista forradalom győzelme után a proletariátus előtt az a feladat áll, hogy megszilárdítsa a kivívott hatalmat, elnyomja a megdöntött kizsákmányoló osztályok ellenállását, és megvédje a proletárdiktatúrát a külső ellenségek merényleteitől. A proletariátusnak le kell győznie az állhatatlan kispolgári rétegek ingadozásait, magával kell ragadnia a dolgozók tömegeit, be kell vonnia őket a szocialista építésbe; fontos feladata kifejleszteni a társadalom gazdasági alapjának átalakításáért folyó munkát, megszervezni az új, szocialista gazdaság és kultúra építését. Ahhoz, hogy a proletariátus sikeresen megoldja mindezeket a feladatokat, s győzelemre vigye a régi társadalom erői és hagyományai ellen vívott harcát, nagyfokú tudatosságára, kitartására, összeforrottságára és szervezettségére van szükség. „Acélos és harcedzett párt nélkül, az osztály valamennyi becsületes elemének bizalmát élvező párt nélkül, olyan párt nélkül, amely figyelemmel tudja kísérni és befolyásolni tudja a tömegek hangulatát — ilyen harcot sikeresen vívni lehetetlen."[40]

A párt beoltja a tömegekbe a fegyelem és szervezettség szellemét, egységes cél jegyében egyesíti a dolgozók különböző osztagait, s betölti a proletárdiktatúra vezető és irányító erejének szerepét.

A szocialista forradalom történelmi tapasztalatai az 1871-es párizsi kommüntől egészen napjainkig megdönthetetlenül bizonyítják, hogy a proletárdiktatúra kivívásának, fejlődésének és megszilárdításának — bármely formát öltsön is — döntő feltétele a proletárpárt vezetése. Ez a szocialista forradalom fejlődésének törvényszerűsége, amely a szocializmus útjára lépett valamennyi országra érvényes.

A kommunista párt vezető szerepét az állami és társadalmi szervezetek egész rendszere révén gyakorolja; e szervezetek

[40] *Lenin* Művei. 31. köt. 30–31. old.

egybekapcsolják a pártot a dolgozók legszélesebb rétegeivel. Közéjük tartoznak mindenekelőtt az olyan állami szervezetek, mint a dolgozók küldötteinek szovjetjei, amelyek a Szovjetunió politikai alapját alkotják, és az összes dolgozókat egyesítik (a szovjeteknek megfelelnek más szocialista országok állami szervei, például a néptanácsok Bulgáriában vagy a nemzeti bizottságok Csehszlovákiában). A társadalom politikai életében fontos helyet foglalnak el a szakszervezetek, a szövetkezetek, az ifjúsági szövetség és más társadalmi szervezetek. A népi demokratikus országokban óriási szerepet töltenek be a népfront (vagy nemzeti front) szervezetek, amelyek a munkásosztály vezetésével átfogó szövetségbe forrasztják a néptömegeket.

A dolgozók különböző rétegei ezeken a szervezeteken keresztül juttatják kifejezésre törekvéseiket és akaratukat. Rájuk támaszkodik a munkásosztály pártja. „Az eredmény, mindent összevéve, egy formailag nem kommunista, rugalmas és aránylag széles körű, roppant hatalmas proletár apparátus, amelynek révén a párt szorosan egybekapcsolódik az *osztállyal* és a *tömeggel*, s amelynek révén, a párt vezetésével, megvalósul *az osztály diktatúrája*"[41] — írta Lenin.

A proletárdiktatúrának egyetemes népi szocialista állammá való fejlődése összefügg az állami és társadalmi tömegszervezetek ezen egész rendszerének további fejlődésével. Az egyetemes népi szocialista demokrácia fejlődése azonban nem csökkenti, hanem növeli a párt vezetésének jelentőségét; a párt kidolgozza a helyes politikai vonalat, és meghatározza minden társadalmi és állami szervezet tevékenységének irányát, összehangolja munkájukat. A marxista párt mint a munkásosztály diktatúrájának vezető és irányító ereje egyesíti a dolgozók valamennyi szervezetének erőit. Csak a párt, amely kifejezi az egész nép érdekeit, megtestesíti a nép kollektív értelmét, soraiban egyesíti a nép legjobb fiait — csak a párt képes és hivatott az összes szervezetek és hatalmi szervek munkájának ellenőrzésére. A pártvezetés biztosítja, hogy az összes állami kérdést az egész nép érdekében, ne pedig hivatali vagy csoportérdekek álláspontjáról

[41] Ugyanott, 34. old.

oldják meg. Ezért minden olyan próbálkozás, amely el akarja különíteni valamely állami szerv vagy társadalmi szervezet tevékenységét a pártvezetéstől és ki akarja vonni a párt ellenőrzése alól, rendkívül káros, és ellentmond a nép érdekeinek. A pártellenőrzés megkerülése elkerülhetetlenül a munka kudarcára és a tömegektől való elszakadásra vezet. A szocialista állam összes szervének ereje a pártvezetésből és a tömegekhez fűződő elszakíthatatlan kapcsolatból fakad.

A párt az állami és társadalmi szervek vezetését a bennük dolgozó és vezető szerveikben helyet foglaló tagjai révén végzi. Magától értetődik, hogy a párt nem helyettesíti ezeket a szervezeteket, hanem ellenkezőleg, minden úton-módon fejleszti kezdeményezőkészségüket és öntevékenységüket, biztosítja működésük demokratikus jellegét.

A burzsoázia ideológusai gyakran azt állítják, hogy a kommunista párt vezető szerepe a társadalom életében nem fér össze a demokráciával. Kijelentik, hogy a demokrácia kötelező feltétele a többpártrendszer, s ezen az alapon nem hajlandók elismerni a szovjet rend demokratikus jellegét.

Egészen természetes, hogy azokban az országokban, amelyekben antagonisztikus osztályok vannak, számos politikai párt alakul, s ezek a különböző osztályok érdekeit juttatják kifejezésre. De nem ez a demokrácia valóságos mértéke és biztosítéka. A sok párt létezése nem gátolta meg az imperialista kormányokat, hogy a nép akarata ellenére 1914-ben kirobbantsák a világháborút. Éppígy a második világháborút közvetlenül megelőzően, Anglia, Franciaország és az Egyesült Államok kormányai, sutba dobva a népek akaratát, elvetették a hitleri agresszióval szembeni kollektív ellenállásra tett javaslatokat, és ezzel szabad kezet adtak a fasiszta agresszoroknak.

A demokratizmus fokát egyáltalában nem az országban működő pártok száma határozza meg, hanem az, hogy kinek a birtokában vannak a termelési eszközök, ki van hatalmon, és milyen politikát folytat az adott államhatalom. A kommunista párt vezette szocialista állam a gyakorlatban bizonyította be igazi demokratikus jellegét, azt, hogy képes megvédelmezni a néptömegek alapvető és napi érdekeit.

A marxizmus—leninizmus nem veti el elvileg annak lehetőségét, hogy a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet időszakában több párt létezzék. Valamely országban fejlődésének konkrét történelmi feltételeitől függően vagy *egy* párt — a munkásosztály pártja — működhet, vagy pedig mellette más politikai pártok is létezhetnek, amelyek elismerik a kommunista párt vezető szerepét. Ez a helyzet például több népi demokratikus országban. Ugyanakkor minden szocializmust építő ország számára törvényszerű a munkásosztály pártjának vezető szerepe. Éppen ez a vezető szerep biztosítja az igazi demokráciát, mivel lehetővé teszi, hogy az állami szervek munkájukban a legpontosabban visszatükrözzék és kifejezésre juttassák a nép akaratát.

A szovjet szocialista társadalomban, amelyben nem léteznek antagonisztikus osztályok és létrejött a nép társadalmi-politikai és eszmei egysége, nincs talaja annak, hogy a kommunista párton kívül más pártok is legyenek. A Szovjetunió Kommunista Pártja a dolgozók élenjáró csapata, s egyesíti soraiban a munkásosztály, a dolgozó parasztság és az értelmiség leghaladóbb tagjait. „Annak eredményeként, hogy a szocializmus győzött a Szovjetunióban és megerősödött a szovjet társadalom egysége, a munkásosztály kommunista pártja a szovjet nép élcsapata, az egész nép pártja lett, kiterjesztette irányító befolyását a társadalmi élet minden területére."[42] A párt figyelmesen hallgat a tömegek szavára, kifejezi a nép törekvéseit, s határozataiban a társadalom fejlődésének megérett kérdéseit tükrözi vissza. Jellemző például, hogy az utóbbi években a gazdasági és a kulturális építés minden alapvető kérdését az SZKP Központi Bizottságának kezdeményezése alapján bocsátották az egész népet átfogó vitára és oldották meg. A kommunista párt és a nép egysége a szovjet rend mélységes demokratizmusát testesíti meg.

A szocializmus és a kommunizmus építése során a kommunista párt szerepe, a revizionisták állításaival ellentétben, nem csökken, hanem növekszik. Ez a kommunista társadalmi-gazdasági alakulat létrejöttének törvényszerűségeiből következik. A

[42] Az SZKP XXII. kongresszusa. 828. old.

kommunista társadalom, a korábbi alakulatoktól eltérően, nem spontán módon, hanem a marxista—leninista párt vezette néptömegek tudatos és célirányos tevékenységének eredményeként jön létre. A társadalmi élet minden oldalát — a politikát, a gazdaságot, a kultúrát — a kommunizmus építése közben, tudatosan, egységes terv szerint alakítjuk át. A szocializmusnak a kommunizmusba való átnövése természetes történelmi, törvényszerű, de korántsem ösztönös folyamat. A kommunizmus felé való haladás arányában bővülnek a gazdasági és társadalmi folyamatok tudatos irányításának keretei, és ezzel összefüggésben a társadalom fejlődésében megnő a szubjektív tényező szerepe. Egyre nagyobb arányokban folyik a kommunista építés, egyre bonyolultabbak feladatai, s ez növeli a párt politikai, szervezeti irányító tevékenységével szemben támasztott követelményeket. A pártnak mint vezető és irányító erőnek a szerepe és jelentősége annak következtében is megnő, mert a nép egyre nagyobb tömegei kapcsolódnak be az új társadalom építésébe. S minél átfogóbb, lendületesebb ez az építés, annál nagyobb jelentőségűvé válik, hogy a néptömegeket a párt — a tömegek teremtő aktivitásának szervezője — vezeti. A kommunizmus általánosan kibontakozó építésének időszaka a társadalom fejlődésének az a foka, amikor a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának megteremtése mellett döntő jelentőségűvé válik a kommunista nevelés. Ideológiai munkájával a párt a nép egyre újabb rétegeit emeli az élcsapat öntudatának színvonalára. A párt szerepének megnövekedése végül azzal függ össze, hogy a szocializmusnak a kommunizmusba való átnövése, a szocialista demokrácia további fejlődése, a dolgozók anyagi jólétének fokozódása és kulturális színvonalának emelkedése, öntudatának növekedése arányában fokozatosan szűkül a kényszerítő eszközök alkalmazásának köre, az adminisztratív beavatkozás területe, és növekszik a meggyőzés, az eszmei ráhatás jelentősége. S éppen ezekből az erkölcsi tényezőkből meríti erejét a kommunista párt, a szovjet nép kipróbált harci élcsapata, amely az önkéntesség alapján egyesíti magában a Szovjetunió munkásosztályának, kolhozparasztságának és értelmiségének élenjáró, legöntudatosabb részét.

A szocializmust megelőző egész történelemre jellemző a különböző országok és népek fejlődésének egyenlőtlensége. A történelmi és földrajzi feltételek különbözősége arra vezetett, hogy a termelőerők az egyes országokban más-más ütemben fejlődtek, s ennek következtében az országok különböző időben futották be a történelmi fejlődés egy és ugyanazon szakaszát. Abban az időben például, amikor Egyiptomban, Görögországban, Rómában és számos más országban rabszolgatartó rend alakult ki, a legtöbb országban még ősközösségi rend állt fenn. A középkorban Európa és Ázsia legnagyobb részén feudális rend volt, míg Afrikában, Amerikában és Ausztráliában rabszolgatartó és ősközösségi viszonyok maradtak fenn. A kapitalista rend több népnél jutott uralomra, mint a feudális és a rabszolgatartó rend, de még a kapitalizmus uralmának idején is maradtak olyan országok, amelyekben fennmaradtak a feudális és a feudalizmus előtti viszonyok. Így tehát a történelmi fejlődésnek nemcsak a társadalmi-gazdasági alakulatok egymást követő váltakozása volt a törvényszerűsége, hanem az is, hogy meghatározott időszakokban a különböző alakulatok egymás mellett léteztek.

Történelmileg ugyancsak elkerülhetetlen a szocializmus és a kapitalizmus egymás mellett létezése egy bizonyos időn át. Mint a 3. pontban már mondottuk, a kapitalista országok gazdasági és politikai fejlődésének egyenlőtlensége az imperializmus korában különösen kiéleződik és minőségileg új jellegűvé válik. Ennek következtében a különböző országokban nem egyidejűleg megy végbe a szocialista forradalom. A szocialista forradalmak időpontjának különbözőségével magyarázható tehát az, hogy a mai kor két ellentétes társadalmi rendszer — a szocializmus és a kapitalizmus — egymás mellett élésének és harcának kora.

Eltérően a kapitalizmus előtti társadalmi alakulatoktól, amelyek uralmukat nem terjesztették ki a világ valamennyi országára, a kapitalizmus, miután elérte érettségének fokát, világrendszerré változott, és minden országot egységes világgazdasági rendszerbe fűzött egybe, a földkerekség valamennyi országát

bevonta a kapitalista kizsákmányolás körébe. A szocialista rendszer kialakulása annyit jelent, hogy a kapitalizmus helyébe a kapcsolatok új formája lépett, amely nem a kizsákmányoláson és a gyarmati rendszeren alapszik, hanem alapvetően más elveken: az elnyomás minden formájától mentes népek együttműködésén és kölcsönös segítségén.

Az új társadalmi-gazdasági alakulat létrejöttének törvényszerűsége az, hogy a szocializmus előbb egy országban arat győzelmet, majd kialakul a szocialista világrendszer, amely kezdetben néhány országot, majd pedig minden országot felölel. A második világháború előtt, amikor a Szovjetunió az egyetlen szocialista ország volt, a Föld területének 17 százaléka, lakosságának mintegy 9 százaléka és a világ ipari termelésének körülbelül egytizede esett rá. Ma a szocialista tábor országai már a földkerekség területének 26 százalékát foglalják el, amelyen a világ lakosságának 35 százaléka él, és a világ ipari termelésének mintegy 36 százaléka esik rájuk.

A szocializmus előtt a történelemben az új társadalmi rendnek a legfejlettebb népeknél elért győzelme fokozta a történelmi fejlődés egyenlőtlenségét, mivel az elmaradott népeket az előretört országok uralkodó osztályai kizsákmányolták. A szocializmus kialakulása jó néhány országban elvileg másképp hat a történelmi fejlődés menetére.

A szocialista táborba tartozó országok gazdasági és kulturális fejlettségük tekintetében különböző színvonalon állnak. De ezek az országok fokozatosan felszámolják fejlődésük színvonalának a kapitalista társadalomtól örökölt egyenlőtlenségét, gazdasági és kulturális fejlődésük általános vonala kiegyenlítődik. A szocialista országok az egységes szocialista világrendszer keretében fejlődnek, élnek ennek a rendszernek az előnyeivel, s ez lehetővé teszi számukra, hogy csökkentsék a szocializmus építésének időtartamát, azt a távlatot tárva fel, hogy többé-kevésbé egy időben, egy történelmi korszakban térnek át a kommunizmusra.

A revizionisták megpróbálják a szocializmusra átvinni a kapitalizmus törvényszerűségeit, köztük a különböző országok egyenlőtlen fejlődését, amelyre jellemző, hogy az országok közti viszonyok konfliktusokkal terhesek, s hogy egyes országok he-

gemóniára, a többiek feletti uralomra törekszenek. A szocializmus azonban véget vet az ilyen viszonyoknak, midőn a szocialista országok között kialakítja az egyenjogúságot, a kölcsönös testvéri segítségnyújtást és barátságot.

Ezeket az országokat barátságban egyesíti áttérésük a szocializmus közös útjára, egyesíti őket társadalmi-gazdasági rendjük és államhatalmuk közös osztálytermészete, kölcsönös támogatásra és segítségre vonatkozó igényük, az imperializmus ellen, a szocializmus és a kommunizmus győzelméért folyó harcuk közös érdekei és céljai, valamint mindegyikük közös ideológiája: a marxizmus—leninizmus. A szocialista országok kölcsönös viszonyát tehát nem merítik ki a teljes egyenjogúság, területi épségük, állami függetlenségük és szuverenitásuk tiszteletben tartása és az egymás belügyeibe való be nem avatkozás elvei. Egymás közti viszonyaik elválaszthatatlan része ezeken kívül a kölcsönös testvéri segítségnyújtás is, amely a szocialista nemzetköziség elvének gyakorlati megnyilvánulása. A szocialista országok testvéri segítségnyújtása szükségessé teszi, hogy az egyes országok a saját népgazdaságuk fejlesztésére tett erőfeszítéseiket kapcsolják össze a gazdasági együttműködésük megszilárdítására és bővítésére tett közös erőfeszítésekkel.

A kommunista és munkáspártok elvetik azt a revizionista irányvonalat, hogy a szocialista országok nemzetközi közösségétől elszigetelten, elkülönülve építsék az egyes országokban a szocializmust. Ez az irányvonal ellenkezik a szocialista világrendszer fejlődésének objektív törvényeivel, amely rendszer keretében valósul meg a legcélszerűbb munkamegosztás. A termelés növekvő társadalmasítása már jelenleg túlmegy az egyes országok határain, és szükségessé teszi a szocialista országok közötti szoros gazdasági kapcsolatokat. A szocialista építés elszigetelésének irányvonala ellentétes a termelés fejlődésének ezen objektív tendenciájával, ennek folytán a társadalmi munka pazarlására, a termelés növekedési ütemének lassulására, a kapitalista világtól való függésre vezet. Ez az irányvonal megosztja a népeket az imperialista táborral szemben, és mint az SZKP programja rámutat, súlyos politikai veszélyt rejt magában a hozzá igazodó országokra nézve, táplálja a burzsoá nacionalista ten-

denciákat, és végső soron a szocialista vívmányok elvesztésére vezethet.

A szocialista világrendszerhez tartozó minden ország ugyanazon általános törvények szerint fejlődik. A szocialista forradalom és a szocializmus fejlődésének törvényei egyformák minden nép számára, amint a kapitalizmus fő fejlődéstörvényei is egyformák minden országban. Ezért helytelenek a revizionisták próbálkozásai, hogy figyelmen kívül hagyják a szocializmus általános törvényeit, és bebizonyítsák, hogy az egyes országok valamiféle sajátos, a Szovjetunió és a többi szocialista ország tapasztalata alapján ellenőrzött törvényektől eltérő törvények szerint haladhatnak a szocializmus felé. Amint azt a kommunista és munkáspártok nyilatkozata (1957) hangsúlyozta: „A Szovjetunió és a többi szocialista ország tapasztalata teljes mértékben igazolta a marxista—leninista elmélet azon tételének helyességét, hogy a szocialista forradalom és a szocialista építés egy sor olyan fő törvényszerűségen alapul, amely jellemző a szocializmus útjára lépő minden országra. Ezek a törvényszerűségek mindenütt érvényesülnek — a nemzeti sajátosságok és hagyományok azon nagy, történelmileg kialakult különbözősége mellett is, amelyet feltétlenül számításba kell venni.

Ilyen közös törvényszerűségek a következők: a dolgozó tömegeknek a munkásosztály általi vezetése a proletárforradalom egy vagy más formában történő végrehajtása és a proletárdiktatúra egy vagy más formában történő megteremtése során, amikor is a munkásosztály magva a marxista—leninista párt; a munkásosztály szövetsége a parasztság alapvető tömegeivel és a dolgozók egyéb rétegeivel; a tőkés tulajdon felszámolása és a fő termelési eszközök társadalmi tulajdonának megvalósítása; a mezőgazdaság fokozatos szocialista átalakítása; a népgazdaság tervszerű fejlesztése, amely a szocializmus és a kommunizmus felépítésére, a dolgozók életszínvonalának emelésére irányul; a szocialista forradalom megvalósítása az ideológia és a kultúra területén, valamint a munkásosztályhoz, a dolgozó néphez és a szocializmus ügyéhez hű nagyszámú értelmiség kialakítása; a nemzeti elnyomás felszámolása és a népek közötti egyenjogúság, testvéri barátság megteremtése; a szocializmus vívmányainak

védelme a külső és belső ellenség támadásaival szemben; az egyes országok munkásosztályának szolidaritása más országok munkásosztályával — a proletár nemzetköziség."[43]

A szocialista országok további haladása a kommunizmus felé a mindenki számára közös fő törvényszerűségek alapján történik. Ezek a törvényszerűségek csak az egyes országok történelmi és nemzeti sajátosságainak figyelembevételével használhatók fel sikeresen.

A marxizmus—leninizmus engesztelhetetlenül küzd mind a mai revizionizmus ellen, amely eltúlozza a nemzeti sajátosságok jelentőségét, és szembeállítja őket a szocialista forradalom általános törvényszerűségeivel; mind a dogmatizmus ellen, amely figyelmen kívül hagyja a nemzeti sajátosságokat.

Lenin hangsúlyozta, hogy „... bár a fejlődés az egész világtörténelemben általános törvényszerűség, ez egyáltalában nem zárja ki, sőt, feltételezi a fejlődés egyes szakaszait, amelyekben sajátszerű a fejlődés formája vagy rendje".[44] Ezeket a sajátosságokat figyelembe kell venni, de ezek nem hatálytalanítják az alapvető általános törvényszerűségeket, amelyek meghatározzák a kapitalizmus pusztulásának, a szocializmus és a kommunizmus világméretű diadalának történelmi szükségszerűségét.

A szocialista és a kapitalista rendszer viszonya a harc, a történelmi verseny viszonya. Ebben a versenyben a szocialista rendszer előnyei már létének első évtizedeiben nyilvánvalóvá váltak. Nem véletlen, hogy az imperializmus nem tudta háborúban legyőzni a Szovjetuniót.

A szocialista rendszer fejlődése folyamán szüntelenül növeli erejét. Amikor az oroszországi októberi forradalom lerakta az új, szocialista világ alapját, a szocializmus még gyenge volt. Az erőfölény a nemzetközi kapitalizmus oldalán volt. Ám az események további menete és elsősorban a szocializmusnak a Szovjetunióban aratott győzelme, a fasizmus szétverése a második világháborúban — amelyben döntő szerepet játszott a Szovjetunió —, majd ezt követően a számos európai és ázsiai országban

[43] Az emberiség békéjéért, jövőjéért. Kossuth Könyvkiadó 1957. 22—23. old.
[44] *Lenin* Művei. 33. köt. 477. old.

végbement nagyszabású forradalmi átalakulások lényegbevágóan megváltoztatták a szocializmus javára a két rendszer közti világméretű általános erőviszonyokat. Az európai és ázsiai országok nagy csoportjának kiválása az imperializmus rendszeréből az imperializmus láncának frontális átszakítását jelentette. Ennek eredményeként megszűnt létezni az imperializmus egységes, mindent átfogó rendszere.

A múltban a Szovjetunió az egyetlen szocialista ország volt, amelyet kapitalista környezet vett körül, ma viszont már nem áll fenn kapitalista környezet. Két világrendszer van: az idejét múlta kapitalizmus és a növekvő, életerővel teli szocializmus. Ennek kapcsán az SZKP XXI. kongresszusa levonta azt a következtetést, hogy a szocializmus a Szovjetunióban nemcsak *teljesen,* hanem egyszersmind *véglegesen is győzedelmeskedett.* A szocializmus végleges győzelmén azt értjük, hogy biztosíték van az ellen a veszély ellen, hogy a nemzetközi reakció erői erőszakosan visszaállítják a kapitalizmust. Sem a Szovjetuniónak, sem a többi szocialista országnak nincs biztosítéka az imperialista államok esetleges agresszió ja ellen. De az erőviszonyok a világban annyira megváltoztak, hogy a Szovjetunióban a kapitalizmus restaurációjának veszélye ki van zárva. Ma nincs a világon olyan erő, amely visszaállíthatná a Szovjetunióban a kapitalizmust, szétzúzhatná a szocialista tábort. „A szocialista tábor egyesült ereje megbízható biztosítékot nyújt mindegyik szocialista országnak az imperialista reakció merényleteivel szemben. A szocialista államok egységes táborba tömörülése, erősödő egységük és szakadatlanul gyarapodó erejük biztosítja a szocializmus és a kommunizmus teljes győzelmét az egész rendszer keretein belül."[45]

A szocializmus korlátlan lehetőségeket teremt az új társadalmat építő népek haladásához. A világ általános fejlődésmenetére is egyre növekvő progresszív befolyást gyakorol. Mint a kommunista és munkáspártok 1960-as nyilatkozata hangoztatta, korunk fő jellegzetessége, hogy a szocialista világrendszer *az emberi társadalom fejlődésének döntő tényezőjévé válik.* Bár az

[45] Az SZKP XXII. kongresszusa. 726. old.

imperializmus még uralja a földkerekség jelentős részét, már nem képes meghatározni a társadalmi fejlődés irányát. A történelmi fejlődés fő tartalmát, fő irányvonalát és fő sajátosságait korunkban a szocialista világrendszer és azok az erők határozzák meg, amelyek a kapitalizmus ellen, a társadalom szocialista átalakításáért harcolnak.

A különböző társadalmi-gazdasági alakulatok történelmi versenyében végső soron a haladó rend arat győzelmet. Korunkban ilyen rend a szocializmus. A régi renddel szembeni fölényének az a forrása, hogy biztosítja a társadalom gyors ütemű haladását — a termelőerők gyorsabb fejlődését, lehetővé teszi a munka nagyobb termelékenységének elérését. A szocializmus tág teret nyitott a néptömegek alkotó tevékenysége számára, minden egyén sokoldalú fejlődése számára.

Miután csődöt mondtak az imperializmus próbálkozásai, hogy háborúval semmisítse meg a Szovjetuniót, Lenin kijelentette, hogy a szocializmus országa a nemzetközi helyzetre és a világtörténelem menetére a legnagyobb hatást — és ez a hatás egyre nagyobb lesz — a gazdasági építés sikereivel fogja gyakorolni.[46] Éppen a gazdasági feladatok megoldása (a termelés fejlesztése, a munka termelékenységének növelése, a dolgozók anyagi jólétének növelése) biztosítja a szocializmus győzelmét nemzetközi méretekben.

Az imperializmus ideológusainak állítása szerint az, hogy a marxisták elkerülhetetlennek tartják a szocializmus világméretű győzelmét, kizárja a szocialista és a kapitalista országok békés egymás mellett élésének lehetőségét. Ezek az ideológusok rágalmakat szórnak a marxizmusra, azt róják fel a kommunistáknak, hogy a forradalom „exportálására" törekszenek, hogy erőszakkal akarják a népekre rákényszeríteni a szocialista rendet.

A marxisták elvileg elvetnek minden olyan törekvést, hogy a népekre kívülről erőszakoljanak rá valamely rendet, akár a leghaladóbb rendet is. A marxisták azt vallják, hogy a népek a társadalom objektív fejlődéstörvényei alapján, maguk alkotják történelmüket. A forradalom exportjáról teremtett burzsoá

[46] Lásd *Lenin* Művei. 32. köt. 470. old.

mítosz ellentmond a történelmi materializmusnak és a proletár nemzetköziség elveinek, amelyek megkövetelik minden nép azon jogának tiszteletbentartását, hogy szabadon válassza meg társadalmi rendjét.

A szocializmus nem azért győzedelmeskedik minden országban, mert erőszakkal rákényszeríthető a népekre, hanem azért, mert megfelel a társadalmi fejlődés szükségleteinek. Marx és Engels előre látta, hogy a szocializmusnak a fejlett országokban aratott győzelme olyan példát nyújt a fejlődésükben elmaradt népeknek, hogy azok maguk fognak felzárkózni a szocializmus útjára lépett fejlett népek mellé: „...erről már maguk a gazdasági szükségletek gondoskodnak... Csak egy bizonyos: a győztes proletariátus egyetlen idegen népet sem boldogíthat kényszer útján anélkül, hogy ezzel saját győzelmét alá ne ássa."[47] A kommunisták szigorúan tartják magukat a marxizmus megalapítóinak ehhez a nézetéhez. Az egy vagy néhány országban győzelmet aratott munkásosztály testvéri segítséget nyújt más országok dolgozóinak, akik felszabadulásukért küzdenek, de nem erőltetheti rájuk a szocialista átalakulásokat. Az olyan próbálkozások, hogy a forradalmat kívülről „előrelökjék", ugyanolyan értelmetlenek lennének, mintha a növények fejlődését úgy akarnák meggyorsítani, hogy szárukat ráncigálják.

Lenin a buharinistákat és a trockistákat bírálva „különösnek és szörnyűségesnek" nevezte azt a javaslatot, hogy a kapitalista országok elleni forradalmi háború meghirdetésével kell fellobbantani a szocialista világforradalmat. Lenin „Különös és szörnyűséges" című cikkében ezt írta: „Talán úgy vélik a szerzők, hogy a nemzetközi forradalom érdekei a nemzetközi forradalom *előrelökését* követelik, ilyen előrelökés pedig csakis a háború lehet, semmi esetre sem a béke... Az efféle »elmélet« teljes szakítás volna a marxizmussal, amely mindig tagadta a forradalmak »előrelökését«, mert a forradalmak oly mértékben fejlődnek, amily mértékben a forradalmakat előidéző osztályellentétek élesednek."[48]

A forradalom „exportja" nem más, mint a marxizmus ellenségeinek ostoba kiagyalása. A forradalmakat nem kívülről kapott parancsra vívják meg, mint ahogy nem is a párt vagy egy

[47] *Marx—Engels:* Válogatott levelek. 416. old.
[48] *Lenin* Művei. 27. köt. 57. old.

maroknyi összeesküvő tetszése szerint. Mint Lenin mondotta, a kapitalizmus nem azért omlik össze, mert valaki meg akarja kaparintani a hatalmat. A kapitalizmus nem jutott volna csődbe, ha gazdasági és politikai ellentmondásainak kiéleződése nem vezetett volna erre, ha a kapitalizmust nem tulajdon történelme ingatta volna meg és ásta volna alá.

A kommunisták elutasítják a forradalom „exportjának" politikáját, de egyszersmind elszántan küzdenek az ellenforradalom imperialista exportja ellen. A dolgozók nemzetközi összefogása, a szocialista világrendszer ereje a jelenlegi körülmények között lehetővé teszi, hogy megelőzzék vagy határozottan visszautasítsák az imperialisták beavatkozását bármely olyan ország népének ügyeibe, amely forradalmi harcra kelt. Az imperializmusnak nem volt ereje ahhoz, hogy visszafordítsa a történelmi fejlődést akkor, amikor a Szovjetunió volt az egyetlen szocialista ország, később nem tudta útját állni a szocialista forradalomnak más európai és ázsiai országokban, még reménytelenebbek az imperialista reakció próbálkozásai, hogy feltartóztassák a történelem progresszív fejlődését most, amikor létezik és erősödik a szocialista világrendszer. A szocializmus teljes győzelme a kapitalizmus felett ebben az értelemben elkerülhetetlen. E győzelem kivívásához nincs szükség világháborúra.

A marxisták sohasem vélték és ma sem vélik azt, hogy a társadalmi forradalmak okvetlenül a háborúból születnek. Voltak olyan forradalmak, amelyek kitörését siettette az osztályellentmondásoknak a háború okozta kiéleződése. Magukat a háborúkat gyakran az imperialisták robbantották ki, arra számítva, hogy ezzel elfojtják a forradalmi mozgalmat, holott valójában forradalmi válságot teremtettek.

A háború azonban nem elengedhetetlen feltétele, még kevésbé oka a forradalomnak.

Társadalmi forradalom kitörhet és győzhet államok közötti háborúk nélkül, ezt bizonyítja többek között a kubai forradalom példája, amely 1959 első napjaiban megdöntötte Batistának, az amerikai imperializmus bábjának rendszerét. Ez a forradalom a világkapitalizmus mélyülő válsága közepette a népfelkelés eredményeként győzött. Nemzeti felszabadító, antiimperialista,

agrár forradalomként kezdődött, aztán szocialista forradalomba nőtt át.

A kapitalizmus általános válságának első és második szakaszával szemben, amely történelmileg világháborúkhoz kapcsolódott, a kapitalizmus általános válságának most kibontakozott harmadik szakasza nincs kapcsolatban világháborúval. Ez is azt bizonyítja, hogy a kapitalizmus közelgő pusztulásának nem feltétele egy újabb háború. Természetesen, ha az imperialisták ki merik robbantani a világháborút, saját maguk pusztulnak el benne. De a háború a jelenlegi viszonyok között nem elkerülhetetlen, a kapitalizmus pusztulása viszont elkerülhetetlen. A szocialista világrendszer növekvő erejére és a többi békeszerető erő támogatására támaszkodva a munkásosztály korunkban sikerrel vívhatja harcát a világháború elhárításáért. Ez a harc nem odázza el, miként a dogmatikusok állítják, hanem éppenhogy közelebb hozza a szocializmus győzelmét az egész világon. A békeharc a munkásosztály köré tömöríti a tőkésországok lakosságának nagy tömegeit, a társadalom legkülönbözőbb rétegeit, amelyeknek érdekük, hogy megmeneküljenek az új világháború borzalmaitól. A béke megőrzése kedvezőbb feltételeket teremt ahhoz, hogy a tőkésországok munkásosztálya harcoljon a szocializmusért, a gyarmati és függő országok népei pedig harcoljanak nemzeti felszabadulásukért. A békeharc elválaszthatatlan a hódító, imperialista háborúkat szülő társadalmi viszonyok, osztályerők ellen folytatott harctól.

11. A HABORÚ MINT TÁRSADALMI JELENSÉG. HARC A VILÁGHÁBORÚK ELHÁRÍTÁSÁÉRT ÉS A TÁRSADALMI ÉLETBŐL VALÓ KIIKTATÁSÁÉRT A KOMMUNIZMUS TÖRTÉNELMI KÜLDETÉSE: ÖRÖK BÉKÉT TEREMTENI A FÖLDÖN

Mik a háborúk társadalmi okai? Milyen feltételek között szabadulhat meg az emberiség a háborúktól, és érhet el örök békét a földön? Ezekre a kérdésekre, amelyek már régen felmerültek a filozófiai és társadalmi-politikai gondolat képviselői előtt, csupán a materialista történelemfelfogás alapján adhatunk helyes választ. Ha nem értjük meg a háborúk társadalmi-gazdasági és

osztály-okait, ha nem fedjük fel magában az életben azokat a társadalmi erőket, amelyek képesek leszámolni a háborúkkal, a háborúk erkölcsi elítélésének minden kísérlete (például Immanuel Kant kísérlete 1795-ben „Az örök béke" című értekezésében vagy Juan Bautista Alberdi argentin jogász és filozófus kísérlete a XIX. század hetvenes éveiben „A háború bűne" című művében) szükségszerűen eredménytelen marad.

A háború marxista felfogásának az a kiindulópontja, hogy a háborúkat egyrészt társadalmi, másrészt történelmi jelenségként vizsgálja. Ez azt jelenti, hogy a marxizmus elveti sok mai burzsoá szociológus próbálkozását, akik a háborúk okát az ember természetében, az emberrel állítólag velejáró agresszív ösztönökben próbálják megtalálni (az effajta nézetekre jellemző John Dewey amerikai filozófus és szociológus kijelentése, amely szerint „a harciasság hozzátartozik az ember természetéhez"). A marxizmus hasonlóképpen elveti a burzsoá szociológusoknak a háborúk „örök" voltára vonatkozó állítását is. Némely burzsoá szociológus statisztikai számításokkal bizonygatja a háborúk örök voltát; e számítások szerint az elmúlt több mint háromezer év alatt az emberiség csupán 227 békés, vagyis olyan évet élt, amikor sehol sem folyt háború. De nem is szólva az efféle számítások „pontosságáról", meg kell jegyezni, hogy ezek semmit sem bizonyítanak. Hiszen az elmúlt háromezer év az osztálytársadalom történetére esik, tehát az egyetlen következtetés, amit ebből levonhatnánk, az, hogy a háború az osztálytársadalom velejárója. De az osztálytársadalom, mint tudjuk, egyáltalán nem örök.

Az osztályok kialakulása előtt, mint már a XIV. fejezetben említettük, voltak fegyveres összetűzések az egyes törzsek között. A szó tulajdonképpeni értelmében vett háborúk viszont csak a termelési eszközök magántulajdonának kialakulásával és a társadalom osztályokra való tagozódásával jelentek meg. A fegyveres összetűzések először is gyakoribbá, a véletlenből szükségszerűvé lesznek, a háborúk állandó foglalkozássá válnak, hogy zsákmányt és rabszolgát szerezzenek velük (jellemző, hogy Arisztotelész „a tulajdonszerzés természetes eszközének", rabszolgavadászatnak tekintette a hadművészetet); másodszor pedig

ezeket a háborúkat fegyveres emberek külön osztagai vívják, először fegyveres csapatok, később hadseregek mint az államhatalom eszközei.

A marxizmus—leninizmus a politika más — erőszakos — eszközökkel való folytatásának tartja a háborúkat. „Minden háború — mondta Lenin — elválaszthatatlanul azzal a politikai renddel függ össze, amelyből fakad. Azt a politikát, amelyet egy bizonyos hatalom, s ezen a hatalmon belül egy bizonyos osztály a háború előtt hosszú időn át folytatott, ugyanez az osztály elkerülhetetlenül és holtbizonyosan továbbfolytatja a háború alatt is, csak éppen tevékenysége formáját változtatja meg."[49] A marxizmus—leninizmusnak ez a tétele nemcsak a háborúk okara, a társadalomnak antagonisztikus osztályokra való bomlására mutat rá, hanem egyszersmind hozzásegít a háborúk jellegének, tehát a társadalom fejlődésében betöltött szerepének a megítéléséhez is.

A háborúknak a társadalom fejlődésében betöltött szerepéről két ellentétes nézet kapott hangot a burzsoá filozófiában és szociológiában. Egyes filozófusok és szociológusok magasztalták a háborúkat, mint „a kultúra mozgatóerőit". Ezen az álláspontón volt például Hegel, aki elvetette az államok közötti örök béke elméletét. Hegel szerint a háború megóvja a népek erkölcsi egészségét, megvédi a népeket a rothadástól, éppen úgy, ahogyan a szelek sem engedik, hogy a tó megposhadjon. „... A sikeres háborúk — teszi hozzá Hegel — meggátolták a belső zavargásokat, és megszilárdították a belső államhatalmat."[50] Később ezzel az álláspontal vértezték fel magukat a német fasizmus ideológusai, ma is ezt az álláspontot hirdetik nagy hangon az imperializmus, különösen az amerikai imperializmus legharciasabb ideológusai. Más filozófusok és szociológusok viszont hangsúlyozták, hogy a háborúk végzetesek az emberiségre nézve, és elítéltek mindenfajta háborút, köztük az elnyomott népeknek vagy az elnyomott osztályoknak az elnyomóik ellen vívott háborúit is. Ez az úgynevezett pacifizmus álláspontja. Roger Martin du Gard, a híres francia író „1914 nyara" című regényének egyik hőse ezekkel a szavakkal fejezi ki a pacifizmus álláspontját: „Én nem tudom elfogadni az erőszakot, még akkor sem, ha az erőszak ellen irányul!... Én elvetek mindenféle háborút, függetlenül attól, hogy milyen címkét akasztanak rá: »igazságos« vagy »igazságtalan«! Elvetek minden háborút, bárhonnan származik is, és bármi váltotta is ki!"

[49] *Lenin* Művei. 24. köt. 415. old.
[50] *Hegel* Grundlinien der Philosophie des Rechts. Berlin 1821. 333. old. (németül).

Ez a két álláspont, minden ellentétessége ellenére, hasonlít egymásra abban, hogy mind a kettő metafizikusan, jellegükre való tekintet nélkül értékeli a háborúknak a társadalom életében betöltött szerepét. De már N. G. Csernisevszkij, a nagy orosz utópista szocialista megjegyezte, hogy általánosságban „nem lehet határozott választ adni" arra a kérdésre, hogy „káros-e a háború, avagy hasznos"; hanem „tudni kell, hogy milyen háborúról van szó, mert minden az idő és a hely körülményeitől függ".[51]

A tudományos szocializmus „mint barbár, állati dolgot" elítéli az államok, „a népek közötti háborúkat",[52] és olyan társadalmi fejlettségi fok elérését tűzi ki célul, amelyen az emberiség minden háborút kiiktat az életéből. A tudományos szocializmus — minthogy a dialektika hatja át — megköveteli minden egyes háború szerepének konkrét történelmi értékelését. A történelem ismer reakciós háborúkat, amelyek megszilárdították az osztály- és a nemzeti elnyomást; ezek a háborúk a reakciós, kizsákmányoló osztályok politikájának a folytatásai voltak. A történelem azonban ismer haladó jellegű, felszabadító háborúkat is, amelyek a népeknek idegen nemzetek elnyomása alól való felszabadulását, vagy az elnyomott osztályoknak az osztályelnyomás alól való felszabadulását szolgálták; ezek a háborúk a haladó osztályok politikájának a folytatásai voltak; a haladó osztályok ugyanis kénytelenek voltak az erőszakra erőszakkal válaszolni. Az előbbi, illetve az utóbbi háborúk történelmi szerepe homlokegyenest ellentétes.

Ahhoz, hogy helyesen határozzuk meg a háború jellegét, fel kell tárni osztálylényegét, tisztázni kell, hogy melyik osztály vezeti az adott háborút, milyen politikának a folytatása ez a háború, és milyen politikai célokat követ. Csak így válik lehetővé, hogy helyesen ítéljük meg a háború jellegét, vagyis azt, hogy igazságos-e vagy igazságtalan, s következésképpen így állapíthatjuk meg, hogyan viszonyuljunk hozzá. A kommunisták csak azokat a háborúkat ismerik el igazságosnak, amelyeknek célja: 1. az elnyomott osztályok felszabadítása elnyomóik igája alól (ilyenek a polgárháborúk, például a rabszolgák háborúi a rabszolgatartók ellen, a jobbágyok háborúi a feudális urak ellen,

[51] *N. G. Csernisevszkij* Válogatott filozófiai művei. 453. old. (oroszul).
[52] *Lenin* Művei. 21. köt. 301. old.

a proletárok háborúi a burzsoázia ellen); 2. a népek felszabadítása a nemzeti elnyomás alól (ilyenek például a gyarmati népeknek az imperialisták ellen vívott mai háborúi); 3. a népek megvédése az idegen elnyomás veszélyétől; 4. a forradalom vívmányainak védelme a reakciós államokkal szemben.

A marxizmus—leninizmus megköveteli, hogy konkrét történelmi módon lássunk hozzá minden egyes háború jellegének a megítéléséhez, vagyis mindenek előtt meg kell állapítani, hogy a szóban forgó háború milyen összefüggésben van a meghatározott történelmi korszakkal. Lenin például, amikor az 1914—1918-as háborút értékelte, és kifejtette, hogy mindkét részről igazságtalan, imperialista háború volt, elsősorban is abból indult ki, hogy ezt a háborút az imperializmus korának általános feltételei szülték. „Ahhoz, hogy megérthessük — írta Lenin —, miért keletkezhetett és keletkezett szükségszerűen a nagyhatalmak között, amelyek közül 1789—1871-ben sok a demokráciáért folytatott harc élén állt, imperialista, azaz politikai értelemben véve a legnagyobb mértékben reakciós, antidemokratikus háború, hogy ezt megérthessük, azokat az általános viszonyokat kell megértenünk, amelyek az imperialista korszakban, vagyis abban a korszakban uralkodnak, amikor a legfejlettebb országok kapitalizmusa imperializmusba csap át."[53] Lenin rámutatott, hogy az előző, vagyis az 1789—1871-es korszakban a nemzeti felszabadító háborúk voltak tipikusak, amelyek az abszolutizmus, a feudalizmus, az idegen elnyomás ellen irányultak. A XIX. század végén—XX. század elején megkezdődött a túlérett kapitalizmus uralmának a korszaka, az imperializmusnak, a nemzetek legnagyobb elnyomójának a korszaka. A II. Internacionálé opportunistái a reakciós, önmagát túlélt burzsoázia uralmának a korszaka által szült 1914-es háborúra megpróbálták átvinni Marxnak azt az értékelését, amelyet a haladó burzsoázia háborúiról adott. Lenin értékelése szerint az opportunisták ezzel a szofista és teljesen dogmatikus eljárással szemérmetlenül elferdítették a marxizmust, és a szocialista álláspontot burzsoá álláspontt al cserélték fel. „Nem lehet megérteni a jelen-

[53] *Lenin* Művei. 23. köt. 27. old.

legi háborút, ha nem értjük meg magát a korszakot"[54] — hangsúlyozta Lenin.

A háború konkrét történelmi értékelése azonban nemcsak a történelmi korszak általános jellegének a megértését követeli meg, hanem az adott háború sajátosságainak a megértését is. „A korszakot — figyelmeztetett Lenin — éppen azért nevezik korszaknak, mert a tipikus és nem tipikus, nagy és kicsiny, az előrehaladott országokra és az elmaradott országokra jellemző különféle jelenségek és háborúk összességét egyaránt felöleli. Ha valaki egyetlen kézlegyintéssel intézi el ezeket a konkrét kérdéseket, olyanformán, hogy általános frázisokat pufogtat a »korszak«-kal kapcsolatban . . . akkor visszaél a »korszak« fogalmával."[55] És Lenin bírálta azokat, akik úgy vélték, hogy ha egyszer a korszak imperialista, hát nem lehetséges semmilyen más háború, csak imperialista háború, akik tagadták például a nemzeti háborúk lehetőségét.

A konkrét történelmi, dialektikus felfogás végül megköveteli annak a figyelembevételét is, hogy a háború jellege megváltozhat. Lenin tanítása szerint a marxista dialektikának alapvető tétele, hogy a természetben és a társadalomban minden határ mozgékony, és egyetlenegy olyan jelenség sincs, amely bizonyos feltételek között ne csaphatna át a maga ellentétébe. „A nemzeti háború imperialista háborúvá *változhat és fordítva.* Például a nagy francia forradalom háborúi nemzeti háborúknak indultak és ilyenek is voltak. Ezek a háborúk forradalmi háborúk voltak, mert az volt a céljuk, hogy a nagy forradalmat megvédjék az ellenforradalmi monarchiák koalíciójával szemben. Amikor azonban Napóleon Európa egész sereg régen kialakult, nagy, életképes nemzeti államát leigázva megteremtette a francia császárságot, a francia nemzeti háborúk imperialista háborúkká váltak, amelyek *viszont* megszülték a Napóleon imperializmusa *ellen* irányuló nemzeti felszabadító háborúkat."[56]

A háború jellegének megváltozására példa lehet a második világháború is. Ez a háború 1939-ben mindkét részről imperia-

[54] *Lenin* Művei. 35. köt. 209. old.
[55] *Lenin* Művei. 23. köt. 28. old.
[56] *Lenin* Művei. 22. köt. 321–322. old.

lista háborúként kezdődött Németország, illetve Anglia és Franciaország között. A hitleri Németország ekkorra már több európai országot leigázott, köztük Csehszlovákiát, és 1939. szeptember 1-én megtámadta Lengyelországot. Az angol és francia kormány erre hadat üzent Németországnak. A lengyel népnek a hitleri agresszió ellen vívott harca a függetlenségéért vívott harc, igazságos harc volt. Ami pedig az angol és a francia kormányt illeti, ők a maguk imperialista céljait követték. Ezek a kormányok hosszú ideig támogatták és bátorították a hitleri agressziót, mert arra számítottak, hogy a Szovjetunió ellen fordíthatják, és így más kezével leszámolhatnak a szocializmus országával, a Szovjetunió ellenállása következtében egyszersmind meggyengíthetik a hitleri Németországot, és félreállíthatják mint konkurrensüket a világpiacon. Ez a számítás azonban balul ütött ki, s az angol és francia imperialisták kénytelenek voltak maguk háborút kezdeni Németországgal. Az angol és a francia csapatok kezdetben nem folytattak komoly hadműveleteket Németország ellen (ezt a háborút annak idején „furcsa háborúnak" nevezték Franciaországban), minthogy az angol és francia kormány nem adta fel a reményt, hogy a frontot a Szovjetunió ellen fordíthatja. Miután azonban Németország súlyos veresége-ket mért rájuk, Angliának és Franciaországnak már nem annyira imperialista terveinek a megvalósításával, mint inkább a nemzeti függetlenség megőrzésével kellett törődnie. Másrészt erősödött a néptömegek nyomása az angol és a francia kormányra; a tömegek aktív antifasiszta, felszabadító háborút követeltek. A háború Anglia és Franciaország részéről a nép aktív befolyásának eredményeképpen jellegében kezdett megváltozni. Egybeolvadt a hitleri Németország által leigázott európai népek felszabadító háborújával. Ennek eredményeképpen a háború felszabadító, antifasiszta jelleget kezdett ölteni, amely különösen nyilvánvalóvá vált azután, hogy a hitleri Németországnak a Szovjetunió ellen intézett támadása következtében kezdetét vette a szovjet nép Nagy Honvédő Háborúja, és megalakult a Hitler-ellenes koalíció.

E koalíció résztvevőinek céljai korántsem voltak azonosak, de a közös ellenség, a német fasizmus, amely sok nép

nemzeti leigázásának komoly veszélyével fenyegetett, egyesítette a koalíció résztvevőit a felszabadító háborúban.

A politika nemcsak meghatározza a háború jellegét, hanem egyszersmind nagy hatással van a hadviselés módjaira, a harcoló hatalmak stratégiájára. „»A politikai cél jellege« döntő befolyással van a hadviselésre . . .”[57] — jegyezte meg Lenin. Ettől a politikai céltól, tehát a háború jellegétől döntő mértékben függ a hadsereg és a hátország morális állapota is. A morális tényezők mellett a hadviselés módjaira és a háború kimenetelére döntő hatást gyakorolnak az anyagi tényezők, amelyeket a gazdaság állapota határoz meg. A történelmi materializmus azt tanítja, hogy nem a katonai erő határozza meg a társadalom fejlődését, hanem, ellenkezőleg, a társadalom fejlődése határozza meg a társadalom katonai erejét.

„Semmi sem függ annyira a gazdasági előfeltételektől, mint éppen a hadsereg és a hadiflotta. Fegyverzet, állomány, szervezet, taktika és stratégia mindenekelőtt a termelés mindenkori fokától és a közlekedési utaktól függ.”[58] Ez a függőség még jobban fokozódik korunkban, amikor a haditechnika óriási mértékben fejlődik és egyre bonyolultabbá válik. A modern háború nem csupán a hadseregek párviadala, hanem a harcoló országok gazdasági erejének, társadalmi rendje szilárdságának a próbája is. Az elmúlt háború e tekintetben is megmutatta a szocialista rend előnyeit, amely biztosítja a népnek és hadseregének társadalmi-politikai és eszmei egységét.

A háborúk okainak a tisztázása lehetővé teszi, hogy helyesen oldjuk meg azt a kérdést, hogyan szüntethetők meg a háborúk, miként teremthetünk örök békét a földön. Korunkban a háborús veszély egyetlen forrása az imperializmus. Korunkban, az imperializmus összeomlásának a korában azonban megvannak azok a feltételek, amelyek megteremtik a háborúk elhárításának reális lehetőségét. Mint az SZKP XX. kongresszusa kimutatta, ma a háborúk nem végzetszerűen elkerülhetetlenek.[59] A marxizmus—leninizmusnak azt a tételét, hogy az imperializmus korá-

[57] Lenini Gyűjtemény. XII. köt. 429. old. (oroszul).
[58] *Engels:* „Anti-Dühring”. 170–171. old.
[59] Az SZKP XX. kongresszusa. Szikra 1956. 42–44. old.

ban a háborúk elkerülhetetlenek, a marxisták sohasem értelmezték a fatalizmus szellemében, amely értelmetlennek tartja az imperialista háborúk elleni küzdelmet. A múltban azonban, amikor az imperializmus mindent átfogó világrendszer volt, a háborúban nem érdekelt társadalmi erők nem voltak kellőképpen szervezettek, ezért gyengék voltak, és sajnos, nem tudták megakadályozni az imperialistákat a háború kirobbantásában.

A háborúk a társadalom gazdasági rendjében gyökereznek, de a gazdaság nem automatikusan szüli őket. A háborúk, mint már mondottuk, politikai célokat szolgálnak, és a politika folytatásai. A politika viszont osztályok és államok közti viszonyokat, többek között a békéért harcoló és az agresszív erők kölcsönös viszonyát fejezi ki. A háborút kiváltó gazdasági tényezők spontán módon fejlődnek, maga a háború azonban nem spontán módon jön létre, hanem a háborút meghatározott osztályok és államaik tudatosan készítik elő, más osztályok és államok ellenére. A politikai erők erőviszonyától függ, hogy sikerül-e az imperialistáknak kirobbantaniuk a háborút, vagy ellenkezőleg, a béke hívei képesek lesznek-e elhárítani a háborút és megszilárdítani a békét.

A háborút előidéző gazdasági okok a jelenlegi viszonyok közt is fennállnak. Ezek az okok, mivel az imperializmus fejlődési törvényszerűségeiből fakadnak, mindaddig nem tűnhetnek el, amíg fennáll az imperializmus. Ám e törvényszerűségek hatóköre ma szűkebb lett, mivel az imperializmus már nem mindent átfogó világrendszer. Ha a világ küzdőterén csak az imperializmus erői hatnának, a háború elkerülhetetlen volna. Ma azonban ezekkel az erőkkel a háború ellen küzdő óriási társadalmi és politikai erők állnak szemben.

A háború elhárításának lehetősége jelenleg elsősorban abból fakad, hogy a béke ügyének szilárd támasza van. A béke támasza a szocialista világrendszer. A szocialista államok puszta létükkel, valamint békeszerető politikájukkal és a háború ellen folytatott aktív harcukkal megakadályozzák az imperialistákat a háború kirobbantásában. A szocialista államok a többi békeszerető európai és ázsiai állammal együtt kiterjedt *békeövezetet* alkotnak, amely felöleli a földkerekség lakóinak zömét. Ez azt

jelenti, hogy a békeszerető erők nemcsak eszmei, hanem roppant anyagi erőkkel is rendelkeznek a háború elhárítására.

A béke megszilárdításának fontos tényezője a szocialista tábor gazdasági és védelmi erejének növekedése. Az SZKP programja megjegyzi, hogy a Szovjetuniónak belső feltételei szempontjából nincs szüksége hadseregre. Minthogy azonban fennáll az imperialista tábor részéről fenyegető háborús veszély, okvetlenül olyan színvonalon kell tartani a szovjet állam védelmi erejét, fegyveres erőinek harci készültségét, amely lehetővé teszi a szovjet hazára törő ellenség határozott és teljes szétzúzását, megsemmisítését.

Az agresszív körök, amelyek a háború kirobbantására törekszenek, kénytelenek számolni azzal, hogy a szocialista országoknak tökéletes haditechnika van a birtokában, márpedig a technika jelenlegi színvonalán a háború nemcsak a megtámadott, hanem a támadó országra nézve is veszélyes. Már a marxizmus klasszikusai rámutattak a haditechnika fejlődésének dialektikájára, amely abban nyilvánul meg, hogy a fegyver pusztító erejének a növekedése kezdi gátolni a háború kirobbantását. Lenin, Krupszkaja tanúsága szerint, megmondta, hogy „eljön az az idő, amikor a háború annyira pusztítóvá válik, hogy teljesen lehetetlen lesz".[60]

A háború elhárításának és az agresszorok tervei meghiúsításának lehetősége továbbá abból adódik, hogy megnőtt a háború ellen küzdő társadalmi erők aktivitása, szervezettsége és hatalma. A tőkésországok minden eddiginél erősebb munkásmozgalma a háború ellen vívott harcában ma a béke híveinek példátlanul nagyarányú mozgalmára támaszkodik, amely a legkülönbözőbb társadalmi rétegekből százmilliókat egyesít. Ilyen körülmények között sem az imperialista táboron belüli — a kapitalista államok közötti — háború, sem az imperialista és a szocialista tábor közti háború nem végzetszerűen elkerülhetetlen. A kommunista és munkáspártok képviselőinek 1957 novemberi értekezletén elfogadott „Békekiáltvány" hangsúlyozza: „A háború nem elkerülhetetlen, a háborút meg lehet akadályozni, a békét meg lehet

[60] Lenin élete. Kossuth Könyvkiadó 1961. 587. old.

védeni és tartóssá lehet tenni."[61] Annak eredményeképpen, hogy a Szovjetunió végrehajtja 1959—1965. évi hétéves népgazdaságfejlesztési tervét, az európai és ázsiai szocialista országok szintén teljesítik gazdasági terveiket, a szocialista rendszer fogja adni a világ ipari termelésének több mint a felét. Ez még inkább a szocializmus javára változtatja meg az erőviszonyokat, és tovább szilárdítja a békeszerető erők állásait. Amint az SZKP XXI. kongresszusa hangsúlyozta, ezzel reális lehetőség nyílik a háborúnak mint a nemzetközi kérdések eldöntésére szolgáló eszköznek a kiküszöbölésére.[62] Még a szocializmus világméretű győzelme előtt, amikor a világ egy részén még megmarad a kapitalizmus, lehetséges a világháború kiküszöbölése a társadalom életéből.

Persze, amíg létezik a kapitalizmus, nincs kizárva annak a lehetősége, hogy helyi háborúk robbannak ki a földkerekség valamely részén. Az ilyen háborúkra építenek ma bizonyos imperialista körök, amelyek félnek világháborút kirobbantani. Az imperialistáknak azonban ilyen háborúk kirobbantására is egyre kevesebb lehetőségük van. Erről tanúskodik például az is, hogy a Szovjetuniótól és az egész szocialista tábortól kapott figyelmeztetés után, Anglia, Franciaország és Izrael kormánya kénytelen volt abbahagyni 1956-ban az Egyiptom ellen indított helyi háborút.

A kommunista és munkáspártok harcolnak az új világháború és az igazságtalan lokális imperialista háborúk kirobbantása ellen, viszont megengedhetőnek tartják és támogatják a nemzeti felszabadító háborúkat. Mindaddig, amíg létezik a gyarmati rendszer, ezek a háborúk elkerülhetetlenek. Sulzberger amerikai újságíró N. Sz. Hruscsovval folytatott beszélgetése során megkérdezte: „Ön többször beszélt arról, hogy ellenzi a háborút, de igazságosnak tartja a felszabadító háborúkat. Ám ha ilyen kivételt tesz, vajon ez nem ad-e lehetőséget más országoknak arra, hogy ugyancsak felszabadító háborúknak nevezve, igazolják a kommunista országok elleni háborúkat?" „Önnek igaza lenne — válaszolta Hruscsov —, ha úgy értelmeznénk ezt

[61] Az emberiség békéjéért, jövőjéért. 47. old.
[62] Az SZKP XXI. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1959. 78—80. old.

a kérdést, ahogyan Ön megfogalmazta. De ez nem a mi álláspontunk, ez a mi fogalmainknak az elferdítése. Mi nem ismerjük el egyetlen országnak sem azt a jogát, hogy háborút indítson egy másik ország felszabadításáért. Csak az imperialisták és a gyarmatosítók viselnek háborút más népek felszabadításának hamis zászlaja alatt... Mi elismerjük a népeknek azt a jogát, hogy felszabadulásukért harcoljanak, és ez egészen más dolog... Ezek szent népi háborúk a rabság, a gyarmati rendszer ellen. És mi pártoljuk az ilyen háborúkat. Együttérzünk azokkal a népekkel, amelyek szabadságukért és függetlenségükért harcolnak, és úgy véljük, hogy számíthatnak az összes szabadságszerető nép segítségére."[63]

A szovjet állam külpolitikájának fő feladata volt és marad a béke biztosítása. A szocialista forradalom a béke jelszavával született meg Oroszországban, és a szovjethatalom már létezésének első napjaiban békefelhívással fordult a hadviselő országokhoz.

A szocialista szovjet állam békepolitikájának egyik konkrét megnyilvánulása az *általános és teljes leszerelésről* szóló javaslat, amelyet a szovjet kormány nevében N. Sz. Hruscsov terjesztett elő 1959 szeptemberében az Egyesült Nemzetek Szervezetében. Ennek a javaslatnak az elfogadása minden népről elhárítaná az új világháború veszélyét, levenné vállukról a hadikiadások súlyos terhét, és óriási jelentőségű lenne az egész emberiség előrehaladása szempontjából.

A szocialista állam békepolitikájának elméleti alapja az a lenini tétel, hogy lehetséges a szocialista és a kapitalista államok *békés egymás mellett élése*. A békés egymás mellett élés lenini elvét a Szovjetunió Kommunista Pártja fejtette ki. N. Sz. Hruscsov elvtárs beszédei sokoldalúan és mélyen megalapozták a békés egymás mellett élés elvét és politikáját.

Az imperializmus ideológusai kétségbe vonják a szocialista és a kapitalista rendszer békés egymás mellett élésének lehetőségét. Sok burzsoá szociológus hirdeti szóban és írásban, hogy az államok társadalmi jellegének és ideológiájának a különböző-

[63] Pravda, 1961. szeptember 10. (oroszul).

sége elkerülhetetlenné teszi köztük a katonai összeütközéseket. A történelmi tapasztalat azonban megcáfolja ezeket a fikciókat, és azt mutatja, hogy lehetségesek a háborúk azonos társadalmi rendszerű és ideológiájú államok között is (ilyenek az imperialista államok közötti háborúk), és viszont lehetséges a különböző társadalmi rendszerű és ideológiájú államok békés együttműködése is (ilyen például a Szovjetunió együttműködése számos kapitalista állammal).

A különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élése korunkban először is azért lehetséges, mert vannak olyan államok, amelyeknek nem érdekük a háború. Ilyenek elsősorban a szocialista államok. A szocialista társadalomban nincsenek olyan osztályok vagy társadalmi csoportok, amelyeknek érdekük fűződik a háborúhoz. Nincsenek fegyvergyárosok, akiknek érdekük fűződik a profitjukat növelő fegyverkezési hajszához, tőkés monopóliumok sincsenek, amelyek a piacok bővítésére és tőkéjük elhelyezése céljából területi hódításokra törekednek. A szocializmusban a termelés növelése az egész társadalom anyagi és kulturális szükségletei kielégítésének van alárendelve, a háború pedig nem segíti elő, hanem akadályozza e cél elérését. A kommunizmus építésének érdekei tartós békét követelnek.

Sok nem szocialista államnak sem fűződik érdeke a háborúhoz. Ilyenek például azok az államok, amelyek felszabadultak a gyarmati és félgyarmati elnyomás alól, s kivívták nemzeti függetlenségüket (India, Indonézia, Burma, az Egyesült Arab Köztársaság stb.). A háború veszélybe sodorhatja függetlenségüket. Ezek az államok a szocialista államokkal együtt a békés egymás mellett élés és a más államok belügyeibe való be nem avatkozás eszméjét védelmezik.

A különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élése másodszor azért is lehetséges, mert az imperializmusnak a háborúban érdekelt agresszív erői nem mindig képesek a háború kirobbantására, mivel ebben meggátolják őket a békeszerető államok, az imperialista országok néptömegeinek ellenállása, s végül, a tőkésállamok, valamint a burzsoázia különböző rétegei közti ellentmondások.

A kapitalista táborban két tendenciát figyelhetünk meg: az egyik az imperialista burzsoázia legreakciósabb és legagresszívebb rétegeinek érdekeit fejezi ki; ezek a körök katonai támadást szeretnének szervezni a szocialista tábor országai ellen, hogy ezen országok rovására oldják meg a kapitalizmus ellentmondásait. A másik tendencia a burzsoázia azon rétegeinek érdekeit fejezi ki, amelyek fejleszteni akarják a békés kereskedelmi kapcsolatokat a szocialista tábor országaival.

A két világrendszer — a szocializmus és a kapitalizmus — léte nem szüntette meg a nemzetközi munkamegosztást, amely kölcsönösen előnyössé teszi a kapitalista és a szocialista országok közötti kereskedelmet. Békés egymás mellett élésük egyik objektív alapja a gazdasági kapcsolatok szükségessége. „Van egy erő — írta Lenin 1921-ben —, amely nagyobb, mint bármelyik ellenséges kormány vagy osztály óhaja, akarata és elhatározása — ez az erő: az általános világgazdasági viszonyok, amelyek kényszerítik őket, hogy a velünk való kapcsolatoknak erre az útjára lépjenek."[64]

Magától értetődik, hogy az elmondottak a békés egymás mellett élésnek csak a lehetőségét adják meg, s e lehetőség valóra váltása a békeszerető és az agresszív erők erőviszonyától, valamint a néptömegeknek a háborús gyújtogatók ellen és a békéért folyó tevékeny harcától függ.

A szocializmus és a kapitalizmus békés egymás mellett élése egyáltalán nem jelenti a köztük folyó harc megszűnését. A régi rend sohasem adja át harc nélkül a helyét az új rendnek. Ez a harc azonban nem feltétlenül katonai összeütközésekben nyilvánul meg, hanem gazdasági, politikai és ideológiai síkon egyaránt folyik. A szocialista és a kapitalista államok békés egymás mellett élése a köztük folyó osztályharc sajátos formája. A küzdelem kimenetelét az új rend gazdasági, társadalmi, politikai és eszmei fölénye dönti el.

A szocializmus és a kapitalizmus közötti verseny és harc kimenetele meghatározza egyszersmind a világon az örök béke megteremtésének a perspektíváját is. Az örök béke a múltban

[64] *Lenin* Művei. 33. köt. 142. old.

elérhetetlen álom volt. Immanuel Kant említett „Az örök béke" című műve ezekkel a szavakkal kezdődik: „Az örök békéhez. Ez a szatirikus fölírás egy hollandus fogadósnak a cégtábláján olvasható — amelyre egy temetőt festettek. Kinek szól a szatíra? Az emberiségnek, általában? Vagy különösen az államfőknek, akik a háborúval nem tudnak betelni? Vagy csak épp talán a filozófusoknak, akik álmodják azt az édes álmot? Ne feszegessük ezt".[65]

Ahhoz, hogy az örök béke reménye valósággá váljék, nem elegendő az erkölcsi tudatnak, a társadalom eszmei életének megváltozása. Ehhez gyökeres változásokra van szükség a társadalom anyagi életében — meg kell szüntetni a társadalomnak ellenséges, antagonisztikus osztályokra való tagozódását. Mindenfajta háború kirobbanásának társadalmi és nemzeti okai csak akkor fognak végleg megszűnni, ha a munkásosztály győzelmet arat az egész világon, ha a szocializmus diadalmaskodik a nemzetközi küzdőtéren. A kommunizmus történelmi küldetése: megszüntetni a háborúkat és tartós békét teremteni a földön. Miként Marx megjósolta: „Ellentétben a régi társadalommal, amelynek velejárója a gazdasági nyomor és a politikai téboly — egy új társadalom születik, amelynek nemzetközi elve a *béke,* mert minden nemzetnél ugyanaz az elv uralkodik: a *munka!*"[66]

A szocialista forradalom világméretű győzelme az új, kommunista társadalmi-gazdasági alakulat végleges diadalához vezet. Az emberiség, fejlődésének a legmagasabb fokán, egyetlen családdá válik, amely nem ismeri majd sem az osztályharcot, sem a népek közötti háborúkat. Miként az SZKP programja megállapítja: „A kommunizmus azzal teljesíti történelmi küldetését, hogy minden embert megszabadít a társadalmi egyenlőtlenségtől, az elnyomás és a kizsákmányolás minden formájától, a háború borzalmaitól, és meghozza a földkerekség minden népének *a Békét, a Munkát, a Szabadságot, az Egyenlőséget, a Testvériséget és a Boldogságot.*"[67]

[65] *Kant:* Az örök béke. Budapest 1918. 21. old.
[66] *Marx–Engels:* Válogatott művek. I. köt. 472. old.
[67] Az SZKP XXII. kongresszusa. 713. old.

A TÁRSADALMI TUDAT ÉS SZEREPE A TÁRSADALOM ÉLETÉBEN

1. A TÁRSADALMI TUDAT: A TÁRSADALMI LÉT TÜKRÖZŐDÉSE. AZ IDEOLÓGIA OSZTÁLYJELLEGE

A társadalmi tudat az emberek társadalmi létének visszatükröződése.[1] Annak megfelelően, hogy társadalmi létük mely oldalai, megnyilvánulásai vagy mozzanatai tükröződnek vissza az emberek tudatában, s hogy milyen ennek a visszatükröződésnek jellege vagy módja, a társadalmi tudat a következő sajátszerű tudatformákra (ideológiai formákra) oszlik: társadalmi-politikai elméletek és nézetek, vallás, filozófia, művészet, erkölcs. Mindegyik tudatforma a maga társadalmi funkcióját tölti be. A társadalmi tudat fogalmába nemcsak az említett ideológiai formák tartoznak, hanem az emberek társadalmi érzelmei, hangulatai, élményei, szokásai, erkölcsei is, amelyek az adott társadalom vagy osztály tagjainak társadalmi pszichológiáját alkotják. A társadalmi pszichológiához tartoznak a nemzet és a nép pszichikai alkatának sajátosságai is.

Az ember tudata kezdettől fogva társadalmi termék és az is marad mindaddig, amíg emberek léteznek. Ez azonban nem jelenti, hogy az emberek tudata csak társadalmi létüket, gazdasági viszonyaikat és e viszonyok megnyilvánulásait tükrözi. Az emberi tudat a társadalmat körülvevő természetet is visszatükrözi. A természettudományok megismerésének tárgya nem az emberek társadalmi léte, hanem a külső természet. Ebben az értelemben a természettudományok alapvető tartalma nem tartozik a fent említett ideológiai formák közé. A természettudományok fejlődését azonban — akárcsak a társadalomtudományokét is — az emberek társadalmi létének szükségletei, az emberek gyakorlati tevékenysége, a termelés fejlesztésének

[1] A társadalmi lét, meghatározását lásd a X. fejezetben.

igényei idézik elő. Minden tudomány az adott gazdasági rend talaján nő ki, az adott rendet és az illető rend által létrehozott társadalmi erőket szolgálja ki. A természettudományokra nagy befolyást gyakorol az osztályok világnézete, és elsősorban az uralkodó osztály világnézete. Ebben az értelemben a tudomány nem különbözik a társadalmi tudat egyéb formáitól, és a szó tág értelmében véve része a társadalmi tudatnak.

A társadalmi lét a társadalmi tudattól függetlenül áll fenn; a társadalmi lét hozza létre és határozza meg az emberek társadalmi tudatát, a társadalmi tudat a társadalmi létet tükrözi vissza. Ezért a társadalmi eszmék forrása, mint fentebb már mondottuk, nem magukban az eszmékben keresendő, hanem a társadalom anyagi életében, elsősorban az emberek gazdasági viszonyaiban. A gazdasági viszonyok megváltozásával együtt megváltoznak a politikai, jogi, filozófiai, erkölcsi eszmék, elméletek, nézetek, valamint a nekik megfelelő intézmények.

Tudjuk például, hogy az ősközösségi társadalomban élő embereknek nem volt világosan kifejezett fogalmuk arról, hogy „enyém" és „tied", viszont fejlett közösségi tudattal rendelkeztek, tudatosították az egyén és közösség egységét. Ezt a tudatot az ősközösségi társadalom anyagi életének feltételei határozták meg: az ősközösségi társadalom nem ismerte még a termelési eszközök magántulajdonát: az emberek közösen szerezték meg és közösen fogyasztották el a létfenntartási eszközöket. Minden mindenkié volt. Az ember teljesen a közösségtől, a közösség gazdaságának helyzetétől, a közösség sikereitől és balsikereitől függött. Az emberek nem tudtak és nem is próbáltak mások rovására élni. Amilyenek az emberek életviszonyai voltak, amilyen társadalmi létük volt, olyan volt tudatuk is.

A rabszolgatartó társadalom korszakában egészen más kép tárul elénk. Az ókori társadalom haladó gondolkodói műveikben panaszkodnak, hogy a társadalom felső rétegét magával ragadta a meggazdagodási vágy, és az ilyen ember

> Polgártársai vérén kincset gyűjt, vagy a régit
> Megkettőzi mohón gyilkosságot se kerülve,
> S nem gyászol, de mohón csak örül testvére halálán.[3]

[3] *Lucretius:* A természetről. Alföldi Magvető 1957. 78. old.

Megjelenhetett volna-e a társadalomban a vagyongyűjtés vágya a magántulajdon létezése nélkül? Természetesen nem. A történelem arról tanúskodik, hogy a mások rovására való meggazdagodás törekvése csak a magántulajdonon és a kizsákmányoláson alapuló társadalomra jellemző.

Mint a Szovjetunió és a népi demokratikus országok gyakorlata mutatja, a társadalomnak a termelési eszközök társadalmi tulajdona alapján történő átalakításával, a kizsákmányolás megszüntetésével az emberek fokozatosan elvesztik a magántulajdon uralma által létrehozott vonásaikat, és újból — de most már magasabb fokon — áthatja őket a kollektivizmus, az együttműködés, a kölcsönös segítségnyújtás szelleme, bár a tulajdonosi erkölcsök maradványai még sokáig megnyilvánulnak.

A történelem azt mutatja, hogy az emberek tudata az egyik osztálytársadalomból a másikba való átmenet esetén is mélyreható változásokon megy át. Közismert, hogy az ókorban még a haladó gondolkodók is — például Arisztotelész — természetes és szükséges intézménynek tartották a rabszolgaságot. Ez korántsem azért volt így, mert ezektől a gondolkodóktól távol állt az együttérzés és az emberszeretet. Nem. A társadalom akkoriban a rabszolgamunkán nyugodott, és gazdaságilag csakis ezen nyugodhatott. S amikor a rabszolgamunka nem felelt már meg a gazdasági fejlődés szükségleteinek, és helyébe lépett a jobbágyparasztok termelékenyebb munkája, akkor az emberek tudatában is jelentős változások történtek: a rabszolgaságot bírálni kezdték mint igazságtalan és megsemmisítendő intézményt. Hasonlóképpen, a feudális társadalom bukásával és a polgári viszonyok kifejlődésével az emberekben kialakult a feudális rend ésszerűtlen és igazságtalan voltának tudata.

Az idealista szociológusok nem látják, hogy az emberek társadalmi tudata a társadalmi léttől, a gazdasági viszonyoktól függ. Ők az eszméket, az érzéseket, a nézeteket tartják a történelem mozgatóerőinek, s ezért rendszerint nem teszik fel maguknak a kérdést: mitől függnek és miért változnak az eszmék, mégpedig bizonyos meghatározott irányban. Amikor például azt kell megmagyarázniuk, miért hanyatlott le a feudális rend és

váltotta fel a feudalizmust a burzsoá társadalom, akkor azt mondják, hogy az emberek tudatában kialakultak a szabadság, egyenlőség eszméi, ezek felülkerekedtek a rendi egyenlőtlenség régi eszméin, s ez vezetett el a társadalmi élet átalakításához. De arra a kérdésre, hogy miért jelentek meg az emberek tudatában a szabadság, az egyenlőség eszméi (sajátosan burzsoá tartalmukkal), s miért arattak győzelmet a régi eszméken — az idealista történelemfelfogásból kiindulva lehetetlen helyesen válaszolni.

Ahhoz, hogy megértsük, miért jelennek meg az új eszmék, a társadalom gazdaságában végbemenő valóságos folyamatokhoz kell fordulnunk. Az antifeudális eszmék a feudális társadalom ölében létrejött új, burzsoá gazdasági viszonyok talaján fejlődtek ki. A szabadság és az egyenlőség eszméi ezeknek az új viszonyoknak ideológiai, idealizált visszatükröződései és a néptömegek harcát vezető haladó burzsoázia fegyverei voltak. Ezek az eszmék, éppen azért, mert a megérlelődött történelmi szükségleteket fejezték ki, nagy (bár nem meghatározó) szerepet játszhattak a feudális társadalom szétzúzásában és az új, burzsoá rend győzelmében.

Ugyanígy, ahhoz, hogy megértsük, miért váltja fel a XX. században a kapitalizmust a szocializmus, elégtelen, ha a tudományos szocializmus elméletének létrejöttére hivatkozunk. Arra a kérdésre kell választ adni, hogy miért jelent meg a szocializmus elmélete, és minek következtében vált annyira elterjedtté. Ezekre a kérdésekre pedig csak úgy válaszolhatunk, ha a társadalom gazdasági fejlődéséhez és a tőkés társadalom osztályainak kölcsönös viszonyaihoz fordulunk. A tudományos szocializmus elmélete nem jelenhetett meg a középkorban, a feudális társadalomban. Ez az elmélet a kapitalizmus korában keletkezett, mert a kapitalizmus fejlődése előkészítette a szocializmus anyagi előfeltételeit. A tőkés renden belül a kapitalizmus számára megoldhatatlan ellentmondások jöttek létre, és kialakult a proletariátus, amely az új, szocialista termelési mód hordozója. Éppen ezzel összefüggésben jelenik meg a tudományos szocializmus elmélete.

Az idealisták a társadalmi jelenségeket vagy az emberi esz-

mékből és véleményekből vezetik le, vagy az „objektív", „abszolút", „világ"-eszméből, amely lényegében véve nem más, mint az embertől elszakított és istenné tett tudat. Marx és Engels teljesen feltárta az idealista nézetek tarthatatlanságát.

A modern idealizmus a társadalmi jelenségek magyarázatában gyakran álcázott formát ölt. Így például Durkheimnek és tanítványainak Franciaországban elterjedt szociológiája azt javasolja, hogy a társadalmi tények — intézmények, törvények, erkölcsök stb. — fejlődésükben megragadott, „pozitív" tanulmányozásával kell foglalkozni. Ennek az iskolának a hívei azonban a társadalomban végbemenő minden anyagi változást, minden tényt végső soron a „kollektív tudatból" vezetnek le, amely így misztikus alakot ölt. A társadalom történetét pedig úgy tekintik, mint az emberi tudatban benne rejlő törekvések realizálódását. Azt azonban, hogy miért éppen így és nem másként fejlődik a „kollektív tudat", és hogy miért más és más a társadalom különböző osztályainál, ennek az álláspontnak a hívei nem tudják megmagyarázni, mivel figyelmen kívül hagyják a társadalom valóságos alapját: a társadalmi termelést, a társadalom gazdaságát és az osztályok harcát.

A modern burzsoá szociológia pszichológiai irányzatának hívei például a kapitalizmus ideológiája és a szocializmus ideológiája közti különbséget azzal próbálják megmagyarázni, hogy szerintük a „nyugati világ" emberei az individualizmusra, a „keleti világ" emberei viszont a kollektivizmusra hajlamosak. E két különféle hajlam — mondják — ősidőktől fogva benne rejlik a nyugati és a keleti emberek pszichikumában. Igaz-e azonban az efféle szembeállítás? Természetesen nem. A szocialista ideológia szülőhazája a Nyugat. Megalkotói Marx és Engels, a német munkásosztály vezérei voltak. Minden olyan kísérlet, hogy az emberek ideológiáját „nyugatira" és „keletire" válasszák szét, s a kettő gyökereit a különböző földrészek lakói pszichikumának örök sajátosságaiban keressék, összeomlik a bírálat alatt. Mivel magyarázható, hogy az egy és ugyanazon országban élő embereknek különböző „pszichikuma" lehet? Miért van az, hogy Nyugaton is, Keleten is vannak homlokegyenest ellentétes ideológiai álláspontra helyezkedő emberek, s a társadalomban ideológiai harc folyik? Elegendő, ha csak feltesszük ezt a kérdést, s meggyőződhetünk arról, hogy nincsenek olyan örök pszichikai sajátosságok, amelyek az embereket külön ideológiai áramlatokra osztják. A különböző népekhez tartozó emberek pszichikai alkatának vannak ugyan sajátosságai, de ezek nem határozzák meg az emberek ideológiáját. A földkerekség bármelyik részén a burzsoá termelési viszonyoknak burzsoá, a szocialista termelési viszonyoknak pedig szocialista ideológia és pszichológia felel meg. Amint a burzsoá ideológia még a feudalizmus méhében, a burzsoá termelési viszonyok fejlődésével összefüggésben született meg, éppúgy a proletariátus szocialista ideológiája a burzsoá társadalom ölében jön létre a

tőkés termelési mód antagonisztikus jellegével kapcsolatban, valamint a munkásosztálynak a kapitalizmus ellen s az új szocialista társadalomért vívott harcával összefüggésben.

A modern burzsoá szociológiában napjainkban is divatos az a tétel, hogy a társadalmi lét és a társadalmi tudat azonos. A burzsoá szociológusok az ilyen azonosítás révén a materializmus és az idealizmus harcára akarnak fátyolt borítani. Lenin így bírálta ezt a tudományellenes nézetet, amelyet annak idején a machista Bogdanov vetett fel: „A társadalmi lét és a társadalmi tudat nem azonos, mint ahogy nem azonos *a* lét és *a* tudat sem. Amikor az emberek érintkezésbe lépnek egymással, ezt mint tudatos lények teszik; ebből azonban *semmiképpen sem következik,* hogy a társadalmi tudat azonos a társadalmi léttel. Az emberek, mikor érintkezésbe lépnek egymással, egyetlen valamelyest is bonyolult társadalmi alakulatban *sincsenek tudatában* — és különösen a kapitalista társadalomban *nincsenek tudatában — annak,* hogy milyen társadalmi viszonyok alakulnak ki ebből az érintkezésből, hogy milyen törvények szerint fejlődnek ezek a viszonyok stb."[3]

A társadalmi tudat nem lehet azonos a léttel; a társadalmi tudat másodlagos, a létből leszármazott. Nem tükrözheti a társadalmi lét semmiféle változását azelőtt, hogy az meg ne jelent volna magában az életben. A tudat, mivel a lét visszatükrözése, rendszerint elmarad a léttől. Az elméleti gondolkodás természetesen képes arra, hogy feltárja a lét változásainak törvényeit, előre lássa a társadalmi fejlődés általános irányát, és ily módon az emberek cselekvésének vezérfonala legyen. De ebben az élet tényeire támaszkodik, a társadalmi életfeltételekben végbemenő valóságos változásokra, amelyeket csak fő, alapvető vonásaiban tud átfogni.

A marxizmus nemcsak az idealizmus ellen harcol, hanem a vulgáris materialista nézetek ellen is. A vulgáris materialisták azt állítják, hogy bármely társadalmi eszmében a gazdasági viszonyok közvetlen visszatükröződését kell látnunk. Az ideológiában azonban a gazdasági viszonyok a leggyakrabban nem

[3] *Lenin* Művei. 14. köt. 335. old.

közvetlenül, hanem csupán végső fokon tükröződnek vissza. Engels a korai burzsoá filozófiával kapcsolatban azt írta, hogy összefüggése az anyagi létfeltételekkel közbeeső láncszemek következtében különösen bonyolult és homályos. „De ez az összefüggés megvan. Ahogy a reneszánsz egész kora, a XV. század közepe óta, úgy az azóta új életre ébredt filozófia is lényegében a városok, tehát a polgárság terméke. Ennek tartalma lényegében csak azoknak a gondolatoknak filozófiai kifejezése volt, amelyek megfeleltek a kis- és középpolgárság nagyburzsoáziává fejlődésének. A múlt évszázad francia és angol filozófusainál . . . ez kézzelfogható" (Engels).[4]

Ugyanez vonatkozik a művészetre is. Amióta a művészet a szellemi tevékenység önálló ága lett, a társadalom anyagi életével koránt sincs olyan közvetlen kapcsolatban, mint az ősközösségi társadalomban. Ahhoz például, hogy megértsük a primitív emberek barlangfestményein szereplő állatok vagy növények ábrázolásának értelmét, elegendő, ha ismerjük e növényeknek és állatoknak az akkori emberek gazdasági életében játszott szerepét. De ha Jacques-Louis David XVIII. század végi—XIX. század eleji híres francia festő „Zöldségeskofa" című alkotását tekintjük, nem találjuk meg benne az emberek gazdasági tevékenységének, társadalmi-gazdasági viszonyainak közvetlen visszatükrözését. A művész a párizsi zöldségárus alakjában a harmadik rend tagjainak, azoknak az embereknek általánosított típusát alkotta meg, akik forradalomra indultak. Ebben a képben a forradalmi korszak néptömegeinek lelkülete, öntudatuk növekedése tükröződött vissza. Ahhoz azonban, hogy megértsük a nép harcának történelmi értelmét, annak a harcnak az értelmét, amely ezt a forradalmi öntudatot szülte, végeredményben az akkori francia gazdasági viszonyok elemzéséhez kell fordulnunk.

A társadalmi tudat valamennyi formája az osztálytársadalomban mindig osztályjellegű. Mindegyik társadalmi osztály kidolgozza nézeteit, eszméit és elméleteit. Az egyes osztályok társadalmi érzéseit, hangulatait, szokásait, eszméit és nézeteit az

[4] *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. 393. old.

illető osztály életfeltételei hozzák létre, s ezek az adott osztály érdekeinek felelnek meg. Lenin azt tanította, hogy bármiféle erkölcsi, vallási, politikai, társadalmi szólam, kijelentés, ígéret mögött meg kell látni és fel kell tárni a különböző osztályok érdekeit.

Az ideológia az osztálytársadalomban valamely meghatározott osztály helyzetét és érdekeit kifejező társadalmi (politikai, filozófiai, vallási stb.) nézetek összessége. Az ideológiát az illető osztály művelt képviselői, ideológusai — filozófusok, szociológusok, jogászok, közgazdászok, írók, költők stb. — dolgozzák ki. Az osztály ideológusai nemcsak a szóban forgó osztály tagjai lehetnek, hanem olyanok is, akik más osztályokból származnak. A polgári ideológiát a burzsoá társadalom hajnalán nemcsak olyan emberek dolgozták ki, akiket származásuk a polgársághoz fűzött, hanem olyanok is, akik a nemességből származtak. A proletariátus ideológiájának megalkotói a polgári értelmiség soraiból kerültek ki. Általában véve, az osztály ideológusai és egyszerű tagjai között műveltségük és egyéni helyzetük tekintetében jelentős különbség állhat fenn. Marx azt írta, hogy a kispolgárság ideológusai nem feltétlenül szatócsok vagy a szatócsokért lelkesedő emberek. „Ami őket a kispolgárság képviselőivé teszi, az az, hogy a fejükben nem jutnak túl azokon a korlátokon, amelyeken amaz az életben nem jut túl, hogy ezért ők az elméletben ugyanazokra a feladatokra és megoldásokra hajtatnak, amelyekre amazt hajtja a gyakorlatban az anyagi érdek és a társadalmi helyzet. Egyáltalában ez a viszonyuk valamely osztály *politikai* és *irodalmi képviselőinek* ahhoz az osztályhoz, amelyet képviselnek."[5]

Az osztálytársadalomban az uralkodó eszmék az uralkodó osztály eszméi. Az elnyomott tömegek gyakran tulajdon érdekeik ellenére az uralkodó osztály politikai, jogi és erkölcsi nézeteit, világszemléletét teszik magukévá. Miért van ez így? Először is azért, mert az az osztály, amely az anyagi termelés eszközeivel rendelkezik, ezzel egyúttal a szellemi termelés eszközeivel is rendelkezik; másodszor azért, mert az elnyomott

[5] *Marx–Engels* Művei. 8. köt. 131–132. old.

osztályokra egész helyzetük, életfeltételeik az uralkodó gazdasági viszonyokkal együtt rákényszerítik az uralkodó osztály eszméit, képzeteit és nézeteit is. A hatalmon levő osztályok egész bonyolult ideológiai apparátusa ezeknek az osztályoknak az ideológiáját védelmezi és terjeszti. De valamely osztály eszméi csak addig uralkodnak osztatlanul, amíg az illető osztály uralmának gazdasági alapjai viszonylag szilárdak maradnak. Amikor az adott gazdasági viszonyok a termelőerők fejlődésének fékjévé válnak, amikor a régi társadalomban létrejönnek az új társadalom anyagi előfeltételei vagy elemei, akkor megjelennek az új eszmék, amelyeket a haladó társadalmi erők fegyverként forgatnak az új társadalomért vívott harcukban.

Valamennyi eddig létező osztály a maga ideológiáját az egész társadalom közös érdekei kifejezőjének tartotta. A felszabadulásért küzdő osztály a maga felszabadulásának sajátos feltételeiben az egész társadalom megmentésének általános feltételeit látta. A haladó osztályt a harc történelmi feltételei legalábbis egy időre az egész társadalom, az egész nép érdekeinek kifejezőjévé teszik. Ez magyarázza azt a tényt, hogy például a francia polgárság ideológusai a XVIII. században, amikor a feudalizmus ellen keltek harcra a szabadság és az egyenlőség, az ész és az igazságosság nevében, őszintén azt hitték, hogy az egész emberiség érdekeinek védelmezői. A polgári forradalom győzelme megmutatta, mit jelentettek valójában a XVIII. század nagy felvilágosítóinak követelései. A szabadságról kiderült, hogy a kizsákmányolás és a konkurrencia szabadsága, az egyenlőség és az igazságosság a hamis, formális jogegyenlőségben, a burzsoá igazságszolgáltatásban öltött testet, amely a gazdagok érdekeit védelmezi a szegényekkel szemben. A felvilágosítók követelései és jelszavai ilyenformán sok tekintetben illúziónak bizonyultak. Ennek az illúziónak az volt az oka, hogy az új, fiatal és felnövekvő burzsoá társadalom ellentmondásai még a legkezdetibb állapotban voltak. A felvilágosítók követelései illuzórikus formában haladó tartalomnak, reális társadalmi szükségletnek adtak hangot: az önmagát túlélt feudális rend, a feudális ideológia és intézmények elleni harc szükségességének. Ebben a harcban a forradalmi polgárság képviselői igen

nagy szerepet játszottak: ideológiailag előkészítették a polgári forradalmat. A XVIII. századi felvilágosítók, azáltal, hogy a burzsoázia haladó, bár korlátozott, osztályjellegű követeléseit az egész nép követeléseinek színvonalára emelték, elősegítették a tömegek lelkesedésének és erejének fokozását, akik elsöpörték a feudalizmus elavult pilléreit.

Az ideológia osztályjellege nem mindig zárja ki, hogy általános emberi, az egész népet átfogó tartalma legyen. Ilyen tartalom volt a múlt haladó gondolkodóinak világnézetében, a művészet nagy alkotásaiban. Alkotóik felül tudtak emelkedni osztályuk korlátozott érdekein, és a nép bölcsességének, teremtő erejének forrásából merítve, képesek voltak arra, hogy műveikben az élet igazságát, a néptömegek érdekeit tükrözzék vissza.

A fejlett tőkésországok mai burzsoáziája, amely régóta reakciós, népellenes erővé vált, továbbra is arra törekszik, hogy önös osztályérdekeit az egész nép érdekeinek tüntesse fel, s politikáját és ideológiáját olyannak ábrázolja, amely az egész nemzetet képviseli. A mai burzsoá ideológusok álszent módon dicshimnuszokat zengenek a tőkés rendről és a burzsoá államról, különféle elméleteket -és mítoszokat gyártanak, amelyek igazolják a „kiválasztottak" hatalmát a nép felett, vagy az osztályantagonizmust takargatják. Az uralkodó osztályok politikai és eszmei területen tanúsított képmutatása annál nagyobb lesz, minél inkább összeomlanak uralmának alapjai, és minél inkább összeütköznek érdekei a nép, a társadalom érdekeivel. A mai burzsoázia a szabadságról és az egyenlőségről, az erkölcsről, a demokráciáról hangoztatott szólamokhoz hozzátartozik, hogy elpalástolja a tőkés monopóliumok valóságos uralmát. A „szabad világ" cégére mögött a kizsákmányolás és a jogfosztottság, a politikai reakció és a militarizmus világa húzódik meg.

Az összes osztály közül csak a proletariátus az, amelynek nincs szüksége sem illúziókra, sem képmutatásra, mivel a proletariátus mint osztály felszabadulásának feltételei egyúttal az egész társadalomnak a kizsákmányolás és az osztályantagonizmusok alóli felszabadulása valóságos feltételei is. A proletár, szocialista ideológia, éppen azért, mert annak az osztálynak az érdekeit fejezi ki, amely mindörökre megszünteti a kizsákmá-

nyolást és az osztályantagonizmust, lényegénél fogva az egész jövendő emberiség ideológiája. A szocialista ideológia nemcsak elveti a valóság eltorzított, vallásos és idealista szemléleteit, hanem a régi társadalom gazdasági viszonyaiban meg is találja magyarázatukat. A proletariátus ideológiája igazi tudományos ideológia. Miután a kapitalista társadalomban létrejött mint a munkásosztály forradalmi harci fegyvere a tőke ellen, ez az ideológia a munkásosztály győzelme után, az új társadalom építése során, a szocialista termelési viszonyok fejlődése és erősödése alapján tovább fejlődik és a legsokoldalúbban kibontakozik.

A társadalmi tudatot tehát a társadalmi lét határozza meg, a társadalmi tudat a társadalmi lét visszatükröződése. A társadalmi létet azonban, mint már említettük, a társadalmi tudat különböző formákban — a vallásban, a filozófiában, a művészetben, az erkölcsben stb. — tükrözi vissza. Mivel magyarázható a társadalmi tudat formáinak sokfélesége, és milyen viszonyban vannak az egyes tudatformák egymással?

2. A TÁRSADALMI TUDAT FORMÁI

A társadalom fejlődésének korai fokain nem létezett a társadalmi tudat tagoltsága, amint az az osztálytársadalomra jellemző. De már az ősi társadalom embereinél is a természettel vívott harcuk során felgyűltek a természeti jelenségekről és a táplálékszerzés módjairól szerzett elemi ismeretek, kialakulnak és nemzedékről nemzedékre öröklődnek azok az erkölcsi szabályok és szokások, amelyekből az ősi társadalom erkölcse összetevődik. Az ősi társadalom fejlődésének meghatározott fokán kialakulnak az emberek vallási elképzelései, létrejön a természetfeletti erőkben való hit. Ide nyúlnak vissza a művészet korai csírái is (rajz, ének, tánc stb.), amelyek az emberek életének és tevékenységének egyes mozzanatait reprodukálták. Az akkori emberek kezdetleges társadalmi létének, a termelőerők rendkívül alacsony színvonalának felelt meg a primitív tudat, amely még mintegy összefonódott az anyagi termeléssel és

szinte egyáltalában nem tagozódott különálló formákra. A környező világról szerzett kezdetleges ismeretek, a szokások, a művészet csírái, majd később a vallási képzetek mind-mind rendszerint együtt, egymástól nem elkülönülten maradtak meg a szellemi kultúra legrégibb emlékeiben (a barlangrajzokban, az elmaradott törzsek szertartásaiban és hiedelmeiben). Az olyan tudatformák, mint a filozófia, a tudomány, a politikai és jogi ideológia, akkoriban még nem léteztek.

A társadalmi tudat csak a termelés fejlődése, valamint a munka szellemi és fizikai munkára való megoszlása révén differenciálódott egyre inkább önálló területekre, vagyis tudatformákra.

Az osztályok megjelenésével létrejön az állam és a jog, s ezzel összefüggésben megjelenik *a politikai és jogi ideológia*, amely az uralkodó osztálynak a társadalom politikai berendezkedéséről, az állam és a jog természetéről és funkcióiról, a háború és béke kérdéseiről stb. vallott nézeteit fejezi ki. Ezt az ideológiát külön embercsoportok dolgozzák ki állam- és jogelméleti művekben, a politikai pártok programjaiban, az alkotmányokban stb. Az uralmon levő kizsákmányoló osztályok ideológiájának ellensúlyozására az elnyomott osztályok a harc során kialakítják saját politikai és jogi nézeteiket. Így például a burzsoázia politikai ideológiájával a tőkés társadalomban szemben-áll a munkásosztály politikai ideológiája, amely a marxisták műveiben, a szocializmusért küzdő marxista párt programjában és egyéb dokumentumaiban jut kifejezésre. A mai burzsoá ideológiának az a rendeltetése, hogy igazolja és elméletileg megalapozza a dolgozók kizsákmányolását, a nemzeti és a gyarmati elnyomást, a dolgozók demokratikus vívmányainak eltörlésére és az új világháború kirobbantására törekvő monopóliumok és fináncoligarchia mindenhatóságát; a munkásosztály ideológiája viszont a tőke elleni harc ideológiája, a dolgozók nemzetközi szolidaritásának ideológiája a békéért, a demokráciáért és a szocializmusért vívott harcban.

Az előbbi tudománytalan és reakciós ideológia, az utóbbi szigorúan tudományos és következetesen forradalmi ideológia. A Szovjetunióban és a többi szocialista országban kifejlődtek, álta-

lánossá váltak és az egész nép elismerését vívták ki a munkásosztály politikai és jogi eszméi. Ezek az eszmék a szocialista országok alkotmányában, törvényhozásában, az államhatalom különféle okmányaiban jutnak kifejezésre.

A politikai és a jogi ideológiának óriási hatása van az osztályok politikai harcára, az egész társadalmi életre, a társadalmi tudat minden egyéb formájára: a filozófiára, az erkölcsre, a művészetre stb.

A természetre vonatkozó tudományos ismeretek kialakulása, mint már említettük, a termelőtevékenység és a csere fejlődésének szükségleteivel volt összefüggésben. Később létrejön a társadalmi tudat újabb külön formája, a *filozófia*. A filozófia a vallási világnézet ellenlábasaként (materializmus) vagy a vallás logikai megindokolásaként és védelmezéseként (idealizmus) keletkezik. A filozófia igen hosszú időn át magában foglalta a környező világról szerzett ismeretek összességét. Ezen ismeretek felgyülemlésének és rendszerezésének évszázadaira volt szükség ahhoz, hogy a filozófiáról egymás után leváljanak a *tudomány* külön kutatási tárggyal rendelkező egyes ágai. A tudományos ismeretek fejlődésének alapja végeredményben a termelés fejlődése, az egész társadalmi gyakorlat előrehaladása.

A tudomány azzal, hogy felfedezi a természet és a társadalom törvényeit, s felfedezéseinek igazságát a gyakorlatban ellenőrzi, nagy hatással van az emberek gyakorlati tevékenységére. A tudomány lehetővé teszi, hogy az emberek előre lássák a jelenségeket és eseményeket, s hatással legyenek ezek objektív fejlődésmenetére. Közismert, milyen óriási jelentőségűek Marx, Engels és Lenin zseniális felfedezései, útmutatásai a munkásosztálynak felszabadulásáért vívott harca, valamint a kommunizmus építése szempontjából. Köztudott, milyen nagy jelentősége van Mengyelejev zseniális felfedezéseinek a kémia és a vegyipar fejlődése szempontjából, Darwin felfedezéseinek pedig a biológia és a mezőgazdasági gyakorlat szempontjából. A tudomány egyre újabb és újabb energiaforrásokat tár fel, olyan műanyagokat hoz létre a természet anyagaiból és a természeti törvények alapján, amelyek nem találhatók a természetben.

A tudományos eredmények felhasználása a gazdasági viszo-

nyok, a társadalmi rend jellegétől függ. A kapitalizmusban a tudományos tevékenység irányát a mindenható monopóliumok érdekei szabják meg, amelyek a tudományos felfedezéseket a nagyobb profit megszerzésére, a tőke hatalmának megszilárdítására és militarista célokra használják fel; a szocializmusban viszont a tudomány a népet, a nép jólétének és kultúrájának emelését szolgálja. A szocializmus határtalan lehetőséget nyújt a tudomány fejlődéséhez, biztosítja a tudomány szerepének megnövekedését a társadalom életében. A győztes szocializmus országa nyitotta meg az atomenergia békés célokra való felhasználásának korszakát, elsőként tört utat a világűrbe.

A történelemben számos olyan példát is találhatunk, hogy megtiltották akár a természet-, akár a társadalomtudományi kutatásokat, a tudósokat pedig meghurcolták, mert kutatásaik ellentmondásban voltak a kizsákmányoló osztályok érdekeivel és előítéleteivel. A tudományos felfedezéseket és kutatási eredményeket gyakran helytelenül értelmezik, mert a tudósok valamelyik reakciós filozófiai iskola hatása alá kerültek. Ez annyit jelent, hogy a tudománynak, gyümölcsöző fejlődése szempontjából, szüksége van a helyes filozófiára, ez pedig korunkban a marxista filozófia. A szocializmus a tudományt a nép szolgálatába állítja, s megszabadítja minden ideológiai béklyótól, amelyek a kapitalizmusban gátolják fejlődését.

A Szovjetunióban a kommunizmus általánosan kibontakozó építésének jelenlegi időszaka, a kommunizmus anyagi-műszaki bázisa megteremtésének, a szovjet gazdaság továbbfejlesztésének s a nép növekvő anyagi és szellemi szükségletei egyre teljesebb kielégítésének feladata határtalan teret enged a tudomány minden ágának felvirágzására.

„A szovjet tudósoknak becsületbeli ügyük — olvassuk az SZKP programjában —, hogy megőrizzék a szovjet tudomány által a legfontosabb tudományágakban kivívott élenjáró pozíciókat, és foglaljanak el *vezető helyet a világ tudományos életének* minden főbb területén."[6]

A *művészet*, mint mondottuk, már az ősközösségi társadalom

[6] Az SZKP XXII. kongresszusa. 823. old.

fejlődésének első fokain megjelent, szoros kapcsolatban a munkafolyamattal, az emberek társadalmi gyakorlatának fejlődésével.

Az emberek azért hozták létre a művészetet, mert valóban szükségük volt rá, mert a művészet a természettel vívott harc szükségleteit elégítette ki, jobban eggyéforrasztotta közösségüket, hasznos érzelmeket váltott ki bennük. A kollektív munka során kialakult az emberek esztétikai ízlése és igénye, létrejött a szépről alkotott elképzelésük.

Tudjuk, hogy a művészet első nyomai arra az időre nyúlnak vissza, amikor az ember már kőből, csontból és szaruból tudott szerszámokat készíteni, tagolt beszéddel rendelkezett, csoportosan vadászott nagy vadakra, s amikor a társadalmi termelésben már kialakult az első munkamegosztás a férfi és a nő között. Ebből a korszakból fennmaradtak sziklákra és barlangfalakra rajzolt ábrázolások, kőből, csontból és szaruból készült művek. Ugyanekkor született a pantomim, a tánc és a kezdetleges zene.

A művészet eleinte a környező világ még tagolatlan emberi megismerésének alkotórésze volt. Ahogy a munka fejlődött és változtak a társadalmi élet formái, a művészet egyre inkább a szellemi tevékenység külön formájává vált. A művészet, akárcsak a tudomány, hosszú történelmi fejlődési utat futott be, és különálló ágakra oszlott (építészet, festészet, szobrászat, zene, tánc, irodalom stb.).

Eltérően a filozófiától és a tudománytól, amelyek a világot fogalmak, törvények formájában tükrözik, a művészet a valóságot a művészi képek eleven, konkrét érzéki alakjában tükrözi vissza. Ezekben az ábrázolásokban az emberek meghatározott helyzete, nézetei, törekvései, érzelmei, hangulatai és tettei jutnak kifejezésre. A művészet az osztálytársadalom fejlődésének mindegyik korszakában az egymással harcoló osztályok érdekeit tükrözi vissza, harcuk eszmei fegyvere.

A valóságot (elsősorban az ember és a társadalom életét) híven visszatükröző, haladó eszméktől fűtött műalkotások nagy jelentőségűek a megismerés szempontjából, s óriási eszmei és erkölcsi hatással vannak az emberekre, formálják gondolataikat és érzelmeiket, nevelik és meghatározott tevékenységre buz-

dítják őket. Ilyen alkotások voltak például az ókorban Pheidiász, Aiszkhülosz, Szophoklész, Euripidész stb., a reneszánszban Dante, Raffaello, Leonardo da Vinci és mások művei; a polgári forradalmak korában Európában Shakespeare, Rembrandt, David stb. alkotásai.

A mai burzsoá művészet szakít a múlt haladó örökségével, és az eszmei tartalmatlanság, a formalizmus, az emberellenes eszmék közvetítője. Az ilyen művészet felett világszerte pálcát törnek a haladó írók és művészek, különösen azok, akik kapcsolatban vannak a munkásosztály szocialista mozgalmával. A szocialista művészet folytatja a múlt haladó művészetének hagyományait, magáévá teszi és alkotó módon átdolgozza e művészet vívmányait, hogy új, magasabb rendű, tartalmában szocialista, formájában nemzeti művészetet hozzon létre.

A szocialista realizmus módszere a művészetben, mely a múltbeli realista művészet legjobb hagyományainak folytatása és továbbfejlesztése, *a valóság forradalmi fejlődésében történő hű, konkrét történelmi művészi ábrázolását követeli.* A szocialista realizmus módszere egyáltalán nem zárja ki a művészi romantikát, amely napjaink heroizmusát, a nép jövendő felé törekvésének pátoszát, a jövőről való álmodozást fejezi ki. A szocialista realizmus csupán azt követeli, hogy a romantika az élet igazságán, a valóság törvényszerű és forradalmi fejlődésén alapuljon. A szocialista realizmus módszere valamennyi művészeti ág művelőjének tág teret nyújt a nép érdekeiben végzett szabad alkotásra, a műfajok, stílusok és művészi eszközök változatosságára, minden művész tehetségének, egyéni sajátosságainak kibontakoztatására.

A szocialista realista művészet igen fontos eszmei és alkotói elve a proletár, kommunista pártosság elve. Abban, hogy a szocialista művészet a dolgozók minden elnyomás alóli felszabadulásának ügyét, a kommunizmus ügyét szolgálja, a legmagasabbrendűen nyilvánul meg népisége, az élettel, a néptömegek érdekeivel és vágyaival való összeforrottsága. A művészek a szocialista ideológiát, a kommunista párt eszmei vezetését a szocialista társadalom művészeti fejlődésének legfontosabb feltételének tekintik. A szovjet írók és művészek abban látják fel-

adatukat, hogy szorosabbra fűzzék kapcsolatukat az élettel, hogy valósághűen és nagy művészi erővel · ábrázolják a szocialista valóság gazdagságát és sokszínűségét, hogy reprodukálják mindazt, ami új, valóban kommunista, és leplezzék le mindazt, ami fékezi a társadalom előrehaladását. A művészetnek az a hivatása, hogy fejlessze a szovjet emberben az új világ építőjének vonásait, legyen milliók örömének és lelkesedésének forrása, fejezze ki az emberek akaratát, érzéseit és gondolatait, legyen eszmei gazdagodásuk és erkölcsi nevelésük eszköze.

A szocialista művészet a kommunista párt eszmei vezetésével fejlődik, és a népet, a népnek a kommunizmusért vívott harcát szolgálja. Mint Lenin mondotta: „A művészet a népé. A széles dolgozó tömegekben kell mély gyökereket eresztenie. El kell érnie a tömegek megértését és szeretetét. Az ő érzésüket, gondolkodásukat és akaratukat kell összefognia és felemelnie. Bennük kell művészeket felfedeznie és kifejlesztenie."[7]

Az *erkölcs*, akárcsak a művészet, szintén a társadalmi tudat egyik legkorábban megjelent formája. A teológusok és az idealisták gyakran hivatkoznak az „örök erkölcsre", mivel azt akarják bebizonyítani, hogy az emberek tudata független társadalmi létüktől. Az erkölcsöt ezek a gondolkodók vagy az „isteni parancsolatból", vagy egyéb történelmen kívüli forrásokból (az abszolút szellemből, az elvont öntudatból stb.) vezetik le. Azt állítják, hogy az erkölcs nem függ össze az adott korban élő emberek valóságos szükségleteivel és érdekeivel. Mi több, mondják, az erkölcs ellentétes ezekkel az érdekekkel, mint az örök az időlegessel, a magasztos az alantassal, az égi a földivel.

A marxisták tagadják az erkölcs ilyen felfogását, mert ezt tudományellenesnek tekintik, amely csakis a nép becsapására való. „Mi tagadunk minden olyan erkölcsöt, amelyet embereken kívül álló, osztályokon kívül álló fogalomból vezetnek le — hangoztatta Lenin. — Mi azt mondjuk, hogy ez csalás, szemfényvesztés, a munkások és parasztok elbutítása a földbirtokosok és tőkések érdekében."[8]

[7] Lásd *Clara Zetkin:* Visszaemlékezések Leninre. Kossuth Könyvkiadó 1957. 18. old.
[8] *Lenin* Művei. 31. köt. 294. old.

A mai burzsoá erkölcstanban különböző pozitivista típusú etikai „iskolák" vannak (logikai pozitivizmus, szemantika, pragmatizmus stb.), amelyek az erkölcsi normákat és értékeléseket csupán az egyének vagy meghatározott csoportok szubjektív érzéseinek, érzelmeinek, vágyainak, ízlésének kifejezésére redukálják. Így például a logikai pozitivizmus képviselői (Carnap, Ayer, Stevenson és mások) azt állítják, hogy egy és ugyanazon cselekedet két ellentétes értékelése esetén nem dönthetjük el azt a kérdést, hogy melyik értékelés igazságos és melyik igazságtalan, mert — mondják — e kérdés eldöntésére semmiféle objektív kritérium nincs. A magatartás megválasztása és erkölcsi értékelése szerintük az egyéni ízlés és érdek dolga. A pragmatizmus hívei ezt a kritériumot arra a haszonra vagy előnyre redukálják, amelyet a szubjektum szerez az adott helyzetben hozott döntése révén. Az ilyen etikai koncepciók szempontjából bármilyen tett, bármiféle önkény és erkölcstelenség igazolható az egyén érdekeivel, hasznával stb.

Az erkölcs kérdéseiben megnyilvánuló szubjektivizmus és relativizmus világosan érvényesül az egzisztencializmus etikájában. Az egzisztencialista iskola képviselői (Jaspers, valamint Sartre és mások) azt állítják, hogy az „erkölcsi értékek" abszolút függetlenek a gazdasági és szociális feltételektől. Az elszigetelt egyén „szabadon" teremti a világot, alkotja meg a maga lényegét, közte a „morális értékeket", amelyekért kizárólag ő visel teljes felelősséget. Az egzisztencialisták az erkölcsi értékeket azokra az egyéni döntésekre redukálják, amelyeket az egyén csakis a maga tudatára támaszkodva hoz minden egyes, a maga nemében páratlan helyzetben. Ezért kereken tagadják az objektív igazság jelentésével bíró erkölcsi normák és elvek létezését. Az ilyen erkölcsi normák és elvek elismerése, nézetük szerint az egyén „szabadságának" elnyomása lenne. Akárcsak a pozitivista etika, az egzisztencialisták etikája is a szélsőséges individualizmust, sőt az amoralizmust igazolja, és a mai burzsoá etika válságát juttatja kifejezésre.

Az erkölcs a társadalomnak abból a szükségletéből keletkezik, hogy szabályokkal irányítsa az emberek magatartását. Már a társadalom fejlődésének kezdeti időszakában is voltak erkölcsök és szokások, amelyek szabályozták az emberek egymás közti viszonyait, valamint saját törzsük és más törzsek tagjaival való viszonyukat. Az osztálytársadalomban az erkölcs a magatartási elvek, szabályok és normák bonyolult rendszerévé fejlődik ki; ezek az elvek, szabályok és normák bizonyos meghatározott osztály gazdasági, társadalmi helyzetét és érdekeit fejezik ki. Ezen szabályok alapján értékelik az emberek magatartását, erkölcsi tulajdonságait stb. a jó és a rossz kategóriájában. A magatartási elvek, normák és szabályok társadalmi (az osztálytár-

sadalomban osztályjellegű) követelmények jellegével bírnak az ember magatartásával, más emberek, a társadalom, saját osztálya vagy az ellenséges osztály, az állam, a haza stb. iránti cselekedeteivel kapcsolatban. Az erkölcs a társadalomra ezeknek a követelményeknek a révén hat; ezeket a követelményeket alátámasztja a közvélemény (az egész társadalom vagy egy bizonyos osztály véleménye), amely helyesli vagy elítéli az emberek ilyen vagy amolyan cselekedeteit. Az ember, aki meghatározott erkölcsi szellemben nevelkedett, állandóan önmaga értékeli cselekedeteit, és lelkiismeretfurdalást érez, ha megsérti az (adott osztály vagy az egész társadalom szempontjából) általánosan elfogadott erkölcsi normákat.

Az osztálytársadalomban az uralkodó erkölcs a hatalmon levő osztály erkölcse, amely (akárcsak a jog) védelmezi az adott társadalom alappilléreit. Az uralkodó erkölcsöt óvja a közvélemény és nevelési rendszer. A kizsákmányoló osztályok erkölcsét alátámasztja a vallás tekintélye, amely úgy tünteti fel az uralkodó osztály erkölcsi követelményeit, mint megszeghetetlen isteni parancsokat. Ezt az erkölcsöt az uralkodó osztályok az egyház, az iskola, a sajtó révén ráerőszakolják az egész társadalomra, amiben az elnyomott osztályok életfeltételei is közreműködnek. De éppen azért, mert az elnyomott osztályok és az elnyomó osztályok helyzete homlokegyenest ellentétes, a kizsákmányolók uralkodó erkölcsének ellensúlyozására az elnyomott osztályok kidolgozták a maguk erkölcsi elveit is, saját elképzeléseiket a jótett és a gonoszság, az igazságos és az igazságtalan, a jó és a rossz fogalmairól. Az erkölcs kérdéseinek elméleti kidolgozása (az *etika*) az osztálytársadalomban a filozófia feladatává vált.

A társadalom története azt bizonyítja, hogy az erkölcs szabályai, az embereknek a jóról és a rosszról alkotott elképzelései „népenként, korszakonként annyira változtak, hogy egymásnak gyakran homlokegyenest ellentmondottak".[9] Még azok az erkölcsi szabályok is, amelyek úgy tűnnek, hogy egyik korból a másikba „változatlan" alakban mennek át, még ezek is

[9] *Engels:* „Anti-Dühring". 96. old.

történelmi feltételektől függnek, vagyis egyáltalán nem örök életűek. Az az erkölcsi parancsolat például, hogy „ne lopj!", amelyet állítólag isten adott az embereknek örök időkre, csak addig lehet érvényes, amíg létezik a lopás, amely a termelési eszközök magántulajdonával összefüggő jelenség. A kommunista társadalomban, amelyben a termelési eszközök társadalmi tulajdona alapján meglesz a fogyasztási cikkek bősége, s az emberek az életükhöz szükséges összes javakban szükségleteik szerint fognak részesülni, a lopás teljesen eltűnik. Ez pedig annyit jelent, hogy nem lesz semmi szükség az említett erkölcsi normára.

A kapitalista társadalomban a két alapvető osztálynak megfelelően két alapvető erkölcsi rendszer létezik: a burzsoá és a proletár erkölcs. A burzsoá erkölcsöt az individualizmus és egoizmus elve jellemzi. Az individualizmus és egoizmus elve megfelel a termelési eszközök magántulajdonára épülő társadalmi viszonyoknak, amelyekben mindenki elsősorban úgy tekinti a másikat, mint kihasználandó alanyt, s minden más embert és valamennyi társadalmi kapcsolatot a maga önös céljainak elérésére szolgáló eszköznek tart.[10] Ez az elv a burzsoá társadalom efféle elterjedt szabályaiban nyilvánul meg: „az ember az embernek farkasa", „minden szentnek maga felé hajlik a keze", „semmi közöm hozzá" stb. Ezekből a szabályokból tevődik össze a mindennapi élet „erkölcse", amelyet az emberek magatartásukban ténylegesen követnek.

Az uralkodó kizsákmányoló osztálynak szüksége van arra, hogy megvédje minden egyes tulajdonos érdekeit a vagyontalanok támadásaitól, továbbá közös érdekeit az elnyomott tömegektől. Ezért olyan erkölcsre van szüksége, amely a magántulajdon, a fennálló hatalom és törvényei tiszteletére nevel. Az osztálytársadalomban, amióta csak fennáll, az emberek erkölcsi tanítómesterének szerepében a vallás jelenik meg. A vallási parancsolatok, amelyeket állítólag isten nyilatkoztatott ki az embereknek örök időkre, az együttélés néhány elemi normájának

[10] Az individualizmus tartalma haladó, humanista volt, amikor az egyénnek az őt béklyóba verő feudális bilincsek elleni tiltakozását juttatta kifejezésre. De reakciós elvvé vált, amikor csak az egyén hasznonlesését, karriervágyát, mások rovására történő meggazdagodására irányuló törekvését fejezi ki.

hirdetése mellett erkölcsileg szentesítik egyik vagy másik kizsákmányoló osztály uralmának alappilléreit.

A valláserkölcs, régen is, a mai burzsoá társadalomban is azt hirdeti magáról, hogy „megfékezi az individualizmust", „szociális érzésekre" nevel, s összhangba hozza az egyéni érdekeket a társadalmi érdekekkel. Ez az állítás azonban minden alapot nélkülöz. Mindennemű valláserkölcs alapeszméje — az egyéni üdvözülés eszméje — az individualizmus és egoizmus sajátszerű kifejezése. Az emberek testvériségének, a felebaráti szeretetnek vallási prédikálása csupán leplezi az egoizmust, s a tömegeket a kizsákmányolók meg a kizsákmányoltak közti testvériség és szeretet utópikus álmaival csalja lépre, és semmiképpen sem mozdítja elő a burzsoá társadalom bűnei ellen folyó harcot.

A proletár erkölcs összhangban van a munkásosztály életkörülményeivel és harcával, amely megköveteli a szolidaritást, a kölcsönös segítségnyújtást, az általános boldogulásról való gondoskodást, az egyéni érdekek alárendelését a társadalmi érdekeknek. A marxista—leninista párt segít formálni a munkásosztály erkölcsi tudatát, világosan kifejezi az új erkölcs alapelveit. A proletariátus forradalmi erkölcse — főként a politikai hatalom meghódítása után — óriási hatással van a társadalom erkölcsi fejlődésére. A szocializmusba való átmenettel az új erkölcs mindenoldalúan fejlődik, új tartalommal gazdagodik, és a kommunista társadalom építőinek erkölcsévé válik.

A kizsákmányolók egoista nézeteivel és erkölcsével, osztályerkölcsével ellentétben a kommunista erkölcs az egész dolgozó emberiség érdekeit és eszményeit fejezi ki. A kommunista erkölcs az emberiség legigazságosabb és legnemesebb erkölcse. Ennek az erkölcsnek a legfontosabb alapelve a kommunizmusért való harc, a *hűség a kommunizmushoz*. „A kommunista erkölcs alapja a kommunizmus megszilárdításáért és betetőzéséért vívott harc"[11] — mondotta Lenin. Az új társadalomban az elvtársi együttműködés és a kölcsönös segítségnyújtás alapján leküzdik az emberek tudatában és magatartásában fellelhető magán-

[11] *Lenin* Művei. 31. köt. 298. old.

tulajdonosi, individualista csökevényeket. Az új emberek elvetik a burzsoá társadalom életelvét: „mindenki önmagáért, isten mindenkiért", és megvalósítják a szocialista társadalom dolgozói számára elfogadható szabályt: „mindenki egyért, egy mindenkiért", vagyis az *együttműködés, a kollektivizmus,* a barátság és a kölcsönös segítségnyújtás szabályát. A nép boldogságáért vívott harcban az emberek megtanulják, hogy egyéni boldogságuk legfőbb feltételét, legfőbb egyéni érdeküket a közös érdekekben lássák. A szocialista társadalomban az embereket életviszonyaik és életfeltételeik ennek az erkölcsnek a szellemében nevelik. A szocializmusban az ember nem magányos lény, hanem állandóan érzi a társadalom, az állam gondoskodását. Ezért az emberekből kihal a haszonvágy, a magántulajdon vágya, és kifejlődik bennük a kollektivizmus érzése. „A kommunisták elvetik a burzsoá társadalom erkölcsét, ahol az »enyém« fogalma a legfelsőbb elv, egyesek gazdagsága pedig csak mások tönkretétele révén lehetséges, ahol az egoizmus, a nyerészkedés, a gazdagodási vágy ártalmas szellemét kultiválják. A kommunisták a magántulajdon világával a társadalmi tulajdont, a burzsoá individualizmussal az elvtársiasság és a kollektivizmus elvét állítják szembe."[12]

A kommunista erkölcs hatalmas nevelő erő, mert elősegíti az „emberi természet" átalakításának az új, szocialista viszonyok által véghezvitt objektív folyamatát, mert támogatja mindazt az újat, ami az emberek közti viszonyok terén az életben fejlődik. A kommunista erkölcs az erkölcsi fogalmak és érzések tartalmát nem az „örök isteni parancsolatokból", hanem az új társadalomért, korunk legmagasztosabb és legigazságosabb eszményeiért, a dolgozók boldogságáért, a népek közötti békéért folyó harc megérett szükségleteiből meríti.

E harc feltételeiből és szükségleteiből, az új társadalom építésének feladataiból ered a társadalom tagjainak *kötelessége,* ennek során formálódik *lelkiismeretük,* vagyis az, hogy kialakul bennük más emberek sorsáért, hazájuk és az emberiség sorsáért, valamint magatartásukért viselt erkölcsi felelősség tudata (meg-

[12] Az SZKP XXII. kongresszusa. 98. old.

értése és érzése). A kommunizmus öntudatos harcosai kötelességeiket és ezek teljesítéséért viselt felelősségüket nem valami kívülről rájuk erőszakolt dolognak tekintik, hanem életük céljának, belső meggyőződésük ügyének, vagyis *erkölcsi kötelességüknek, lelkiismereti* ügyüknek.

A harc a kommunizmusért, a kommunizmus építése a történelmileg kialakult haza keretei között folyik. A tőke ellen küzdő munkásosztály erkölcsi tudatának elidegeníthetetlen része a hazaszeretet, az anyanyelv szeretete, a haza kulturális eredményeinek szeretete. A hazaszeretet elválaszthatatlan a munkásoknak és a dolgozóknak a közös ügyért vívott harcban tanúsított nemzetközi szolidaritásától, a saját hazájuk és más népek elnyomóival szemben érzett gyűlölettől. A szocialista országokban a dolgozók hazaszeretete elválaszthatatlan a szocializmus társadalmi rendszeréhez való hűségtől. A szocialista világrendszer kialakulásával a szocialista hazaszeretet egybeolvad a szocialista országok egész baráti közösségéhez való hűséggel. Szeretjük hazánkat, gondoskodunk felvirágzásáról, nagy becsben tartjuk a Szovjetunió népeinek barátságát, de a testvéri szocialista országok népeit is szeretjük; a szocialista országok közötti barátság és kölcsönös segítségnyújtás viszonyait a proletárszolidaritás „mindenki egyért, egy mindenkiért" szabálya szerint igyekszünk erősíteni. A szocialista hazafiság és nemzetköziség továbbá azt jelenti, hogy szolidárisak vagyunk a világ minden dolgozójával, minden népével a békéért és a haladásért folyó harcban, tűrhetetlennek tartjuk a faji és a nemzeti ellenségeskedés minden megnyilvánulását, a fajelméletet, a nacionalizmus és a kozmopolitizmus reakciós ideológiáját.

A kommunizmus építői a kommunizmushoz való hűségüket, szolidaritásukat, a társadalmi — hazafias és internacionalista — kötelesség megértését elsősorban abban juttatják kifejezésre, hogy *lelkiismeretesen dolgoznak a társadalom javára, óvják a köztulajdont.*

„A kommunizmus ott kezdődik — írta Lenin —, mikor az *egyszerű munkás* önfeláldozóan, nehéz munkával megbirkózva kezd gondoskodni a munka termelékenységének emeléséről, *arról, hogy minden pud gabonát, szenet, vasat* és egyéb termé-

ket megőrizzen, bár azokat nem személyesen a dolgozó kapja, nem is »hozzátartozói«, hanem »távolállók«, azaz a társadalom egésze . . ."[13]

A munkához, a társadalmi tulajdonhoz, a munkafegyelemhez stb. való kommunista viszony erkölcsi tartalma éppen az, hogy az emberek nemcsak önmagukról, nemcsak a „hozzátartozókról" gondoskodnak (mint például a valláserkölcs tanítja), hanem a „távolállókról", vagyis mindenkiről, a társadalmi érdekekről is. A munkához való ilyen viszony megnyilvánul a dolgozók szocialista versenyében, a kommunista munka különböző formáinak kifejlődésében, például a kommunista munka brigádjaiban és műhelyeiben, amelyeknek tagjai a munka termelékenységének növelésére törekszenek, elsajátítják a legújabb technika kezelését, a leghaladottabb munkamódszereket, és harcolnak a múltnak a dolgozók bizonyos részénél még megtalálható visszataszító maradványai ellen (iszákosság, a szocialista együttélés szabályainak megsértése stb.). A szocializmus, amely a munka szerinti bérezést alkalmazza, s ilyenformán a munkásokat anyagilag érdekeltté teszi munkájuk eredményében, egyúttal kifejleszti a munka erkölcsi ösztönzőit, s azt a szemléletet, amely a munkát társadalmi jelentőségű ügynek, kötelesség és becsület dolgának tekinti. A szocializmus a munka anyagi és erkölcsi ösztönzőinek összekapcsolásával egyidejűleg arra tanítja a dolgozókat, hogy a munkát úgy tekintsék, mint az egészséges ember szükségletét, s kineveli bennük azt a szokást, hogy kizárólag a munka szükséglete miatt dolgozzanak a köz javára.

A kommunista erkölcs arra tanítja a dolgozókat, hogy legyenek szolidárisak, és nyújtsanak egymásnak segítséget a munka során, ne tűrjék meg a naplopást, a nyerészkedést, az élősködést. *„Aki nem dolgozik, ne is egyék"* — ez a szocializmus alapelve, amely az új társadalom mélységesen népi jellegét fejezi ki. A kommunista erkölcs mindenkit a hasznos munka minden fajtájának tiszteletére, a kollektívának a társadalom előrehaladását segítő munkasikerein érzett büszkeségre és megbecsülésre nevel. „Nekünk minden munkát, ha mégannyira piszkos, és nehéz

[13] *Lenin* Művei. 29. köt. 435. old.

is, oly módon kell megszerveznünk, hogy minden egyes munkás és paraszt úgy tekintsen magára: én — egy része vagyok a szabad munka nagy hadseregének, és be tudom rendezni az életemet földbirtokosok és tőkések nélkül is, meg tudom teremteni a kommunista rendet."[14] A dolgozóknak, akik érzik, hogy a munka nagy hadseregének tagjai, az új társadalom gazdái és építői, éppen ez az új öntudata jelenti a szocialista társadalom tagjainak *büszkeség- és becsületérzetét*. Ez az érzés nemcsak a munkában jelentkezik, hanem az ellenséggel a szocialista haza védelmében vívott csatákban is. A szovjet katona, amikor esküt tesz, arra kötelezi magát, hogy „bátran, ügyesen, becsülettel és méltón" megvédi a hazát, „nem kímélve vérét és életét, hogy teljes győzelmet érjen el mindenfajta ellenséggel szemben".

A kommunista erkölcs tiszteletet és gondoskodást követel a világon létező legnagyobb érték, az ember iránt. „Az ember az embernek farkasa" — így szól a régi mondás, jellemezve az emberek közötti viszonyt a magántulajdonra épülő társadalomban. *„Az ember az embernek barátja, elvtársa, testvére"* — ez a szocialista humanizmus követelménye. Ezt az elvet az emberek — a kommunizmus építői — elvtársi együttműködésének, kölcsönös segítségnyújtásának fejlődése szülte. A humanizmus, a szó tág értelmében véve, egybeolvad a kommunizmussal, hiszen a párt legnagyobb célja — a kommunizmus felépítése — egyben a párt ama jelszavának legteljesebb valóra váltását jelenti, amely így szól: *„Mindent az emberért, mindent az ember javára."* A kommunista erkölcs engesztelhetetlen ellensége az emberi elnyomás minden formájának, mindannak, ami megalázza az emberi méltóságot. Nem tűri az aljasságot, a képmutatást (álszenteskedést), a garázdaságot, a rágalmazást stb. A kommunista erkölcs a szó legmagasabb rendű értelmében humanista, mivel az olyan társadalmi rend viszonyait fejezi ki, amelyben az „ember" fogalom egyaránt érvényes férfira és nőre, minden nemzet fiaira, bármilyen legyen is bőrük színe, bármi is a foglalkozásuk stb., amelyben a társadalom, megkövetelve mindenkitől, hogy képességei szerint dolgozzék, gondoskodik az em-

[14] *Lenin* Művei. 31. köt. 302–303. old.

berről, élet- és munkafeltételeinek javításáról. képességeinek és tehetségének fejlesztéséről, az igazi emberi viszonyok fejlesztéséről mind a munkában, mind a mindennapi életben.

A szocializmusban a nő a társadalom szabad és egyenjogú tagja lett. A férfiakkal egyenlő mértékben nyitva áll előtte az út mindenfajta tevékenységhez. A kommunista erkölcs határozottan elítéli a burzsoá erkölcsnek a nemek közti viszonyban megnyilvánuló maradványait, s a szerelem, a házasság, a család komoly felfogására tanít. „A forradalom — mondta Lenin Clara Zetkinnek egyik beszélgetésük során — az erők összpontosítását, megfeszítését követeli. A tömegektől ugyanúgy, mint az egyéntől... A szexuális élet zabolátlansága polgári jelenség, a hanyatlás jele. A proletariátus feltörekvő osztály. Nincs szüksége mámorra, hogy elkábítsa vagy serkentse — a túlhajtott nemi élet mámorára éppoly kevéssé. mint az alkohol mámorára... Az önuralom, az önfegyelem nem rabszolgaság, még a szerelemben sem."[15]

A kommunista erkölcs határozottan elveti a burzsoá értelemben vett „szabadszerelmet", vagyis a futó szerelmet, amely tehernek tartja a „házassági kötelékeket", igazolja a házastársi hűtlenséget stb. Az efféle „szabadszerelemmel" a szocialista rend szembeállítja a „szerelmi házasságot", vagyis a házastársak közti viszony erkölcsi tisztaságára épülő tartós házasságot. amely feltételezi a *házastársak között a szeretetet, a családban a kölcsönös tiszteletet, a gyermekekről való gondoskodást, s azt, hogy a gyermekeket* a szocialista társadalom méltó fiaivá és leányaivá *neveljék*. A társadalom egyre nagyobb segítséget nyújt a családnak a gyermekneveléshez.

A szocialista közvélemény szigorúan elítéli azokat a próbálkozásokat, amelyek a családdal szembeni nemtörődömséget, a kicsapongást, a felelőtlenséget ezen a téren arra való hivatkozással igazolják, hogy a családi élet az emberek „magánügye". Az a törekvés, hogy a magánéletet elszakítsák a társadalmi élettől, kivonják a társadalmi ellenőrzés alól, a burzsoá szemlélet csökevénye. A közvélemény azt követeli, hogy az emberek

[15] Lásd *Clara Zetkin:* Visszaemlékezések Leninre. 80–81. old.

a mindennapi életben is tartsák be a kommunista erkölcs normáit, s harcol az erkölcsi ingatagság megnyilvánulásai ellen, mert az ilyen ingatagság súlyos kárt okoz magának a dolgozónak is, környezetének is, meg a társadalmi érdekeknek is. A tapasztalat azt bizonyítja, hogy a közvélemény hangja, erkölcsi ereje sok embert megment a magánéletben való erkölcsi züllléstől, és visszatéríti őket a kommunizmus nagy ügyének harcosai közé. A társadalom ugyanakkor elutasítja a magánéletbe való kicsinyes beavatkozást.

Társadalmunk legfontosabb erkölcsi követelményeit, erkölcsi alapelveit röviden, pontos és világos tételekben megfogalmazva megtaláljuk *a kommunizmus építőjének erkölcsi kódexében,* amelyet az SZKP programja tartalmaz. Ez a kódex a következő erkölcsi elveket foglalja magában:

„— odaadás a kommunizmus ügye iránt, a szocialista haza, a szocialista országok szeretete;.

— a társadalom javára végzett lelkiismeretes munka: aki nem dolgozik, ne is egyék;

— a társadalmi tulajdon védelméről és gyarapításáról való gondoskodás;

— magas fokú társadalmi kötelességtudat, kérlelhetetlenség a társadalmi érdekek megsértőivel szemben;

— kollektív szellem és elvtársi kölcsönös segítség; egy mindenkiért, mindenki egyért;

— humánus kapcsolatok és kölcsönös megbecsülés az emberek között; az ember az embernek barátja, elvtársa, testvére;

— becsületesség és igazságosság, erkölcsi tisztaság, egyszerűség és szerénység a társadalmi és a magánéletben;

— kölcsönös megbecsülés a családban, gondoskodás a gyermekek neveléséről;

— kérlelhetetlenség az igazságtalansággal, a henyeséggel, a becstelenséggel, a karrierizmussal, a nyerészkedéssel szemben;

— a Szovjetunió minden népének barátsága és testvérisége, kérlelhetetlenség a nemzeti és faji ellenségeskedéssel szemben;

— kérlelhetetlenség a kommunizmus ellenségeivel, a népek békéjének és szabadságának ellenségeivel szemben;

— testvéri szolidaritás minden ország dolgozóival, minden néppel."[16]

Ezek az elvek egyáltalán nem elvont követelmények, amelyeket kívülről kényszerítettek rá az emberekre, hanem megfelelnek a szocialista rend természetének, a kommunista építés feladatainak, és a dolgozó milliók mindennapi életének szerves részévé, a dolgozók lelkiismeretévé váltak. Ezek az elvek egyben tájékozódási pontot is jelentenek: ehhez kell igazodnia társadalmunk minden dolgozójának, egész ifjúságunknak, hogy méltó utóda legyen a kommunizmust építő mai nemzedéknek.

Az erkölcsi kódex felöleli az erkölcsi viszonyok minden alapvető formáját: az egyén viszonyát a társadalomhoz, a társadalmi érdekekhez; az egyén és a közösség kapcsolatát; a hazához és más népekhez való viszonyt; a munkához és a közvagyonhoz való viszonyt; az emberek egymáshoz való viszonyát; a családhoz való viszonyt.

A kódexbe szervesen beletartoznak bizonyos egyszerű erkölcsi normák is, amelyek évezredek óta léteznek a társadalomban.

„Az erkölcsiség és igazságosság egyszerű szabályait, amelyek a kizsákmányolók uralmának korszakában eltorzultak, és amelyeket szégyentelenül lábbal tiportak, a kommunizmus mind az egyes egyének, mind a népek közötti kapcsolatok sérthetetlen életelveivé teszi. A kommunista erkölcs magában foglalja a főbb általános emberi erkölcsi szabályokat, amelyeket a néptömegek évezredek alatt a társadalmi elnyomással és az erkölcsi fogyatékosságokkal vívott harcban kialakítottak."[17]

A burzsoá ideológusok azt hangoztatják, hogy a kommunista erkölcs minden előző erkölcs tagadása, hogy a marxisták tagadják az erkölcs fejlődésében érvényesülő bármiféle folytonosságot, az erkölcsi haladást, az általános emberi erkölcsi értékek felhalmozódását stb. Ez természetesen nem így van. A marxizmus azt állítja, hogy a haladó osztályok erkölcsében, etikai rendszereiben, amelyek különböző mértékben a társadalmi fejlődés szükségleteit, a néptömegek érdekeit fejezték ki, volt pozitív tartalom, s ez nem semmisült meg a későbbi korokban, hanem az új, haladó társadalmi erők tevékenysége következtében tovább fejlődött.

[16] Az SZKP XXII. kongresszusa. 814–815. old.
[17] Ugyanott. 814. old.

A nép az emberiség legkiválóbb erkölcsi értékeinek alkotója. A nép állhatatos munkája és felszabadulásáért vívott harca során teremtette meg ezeket az értékeket. A becsületességet, az igazságosságot, az egyszerűséget, a szerénységet, az idősebbek tiszteletét, a munkaszeretetet, a kölcsönös megbecsülést a családban — ezeket és az egyéb erkölcsi normákat a dolgozók évszázadok folyamán formálták ki. A múltbeli történelmi korokban különösen akkor jutott érvényre az erkölcs általános emberi tartalma, amikor a nép tömeges szabadságmozgalma fellendült, az emberek az átfogó társadalmi érdekeknek éltek, és minden egyéni ügyüket ezeknek rendelték alá. Az ilyen korszakokban formálódtak ki az emberek legjobb erkölcsi tulajdonságai: a közös ügy iránti hűségük, a kölcsönös segítségnyújtás, a bátorság, a hősiesség, az önfeláldozás stb. Az erkölcs fejlődésének igen fontos törvényszerűsége az, hogy a társadalom erkölcsi előrehaladása szervesen egybefűződik a néptömegek történetével, munkájával és a felszabadulásért vívott harcával.

A reakciós burzsoázia korunkban még az általánosan elismert elemi erkölcsi normákat is lábbal tiporja. A burzsoázia cinikus, erkölcstelen, kegyetlen lett. Kifejleszti az emberekben a vadállati ösztönöket, pajzsra emeli az embergyűlöletet és a rablószellemet. **Ez kiváltképpen jellemző a fasizmus** ideológiájára és gyakorlatára.

A kommunizmus felé haladó szocialista rend ezzel szemben egyre jobban megmutatja humanista lényegét, felszámolja az egoista szokások és hagyományok maradványait, s az embereket megtanítja az egyszerű erkölcsi normák, az emberi együttélés szabályainak önkéntes betartására. Ennek arányában egyre jobban kiderül a kommunista erkölcs általános emberi tartalma. A kommunizmus általánosan kibontakozó építésének időszakában egyre nő a kommunista erkölcs szerepe. A kommunizmus, a kommunizmus építése szükségessé teszi a magas fokú öntudattal, magasztos erkölcsi tulajdonságokkal rendelkező ember kinevelését, az emberek közötti kapcsolatok szabályozásában az erkölcsi tényező szerepének bővülését (az adminisztratív tényezőkhöz képest).

A *vallást*, akárcsak a társadalmi tudat más formáit, az embe-

rek társadalmi létének meghatározott viszonyai hozták létre. A teológusok és az idealisták állításaival szemben már rég kimutatták, hogy az isten eszméje egyáltalában nem velünk született eszme, s hogy egyáltalában semmiféle — akár vallási, akár erkölcsi, akár filozófiai, akár egyéb — velünk született eszme nem létezik.

Miként a történelmi kutatások bizonyítják, a vallás nem öröktől fogva áll fenn. Az ősközösségi társadalom fejlődésének kezdeti szakaszain nem volt vallás. A primitív emberek képzetei még nem lépték túl a természethez és az ősi közösség tagjaihoz fűződő viszonyaik legközvetlenebb visszatükrözését. A rendkívül rideg életviszonyok, a természettel vívott harcban tapasztalt tehetetlenség, a rettenetes, elemi természeti erőktől való félelem — ezektől az erőktől függött az ősi emberek élete —, a sötétség, a jelenségek valóságos okainak nem ismerete szülte a vallást, az emberek sorsát irányító természetfeletti erőkről alkotott fantasztikus képzeteket, az istenekben való hitet és az istenek imádatát.

Az osztálytársadalomnak és ellentmondásainak létrejöttével az embereken uralkodó természeti erőkhöz nem kevésbé rettenetes társadalmi erők járultak, amelyek még több nyomorúságot okoztak, mint az árvizek, földrengések, járványok stb. Ezek a társadalmi erők az emberek számára éppoly titokzatosak, megfejthetetlenek voltak, mint a rajtuk uralkodó elemi természeti erők. Az osztálytársadalomban a kizsákmányolás és a társadalmi elnyomás viszonyai váltak a vallás legfőbb gyökerévé. Az uralkodó kizsákmányoló osztályok a vallást és az egyházat az osztályelnyomás, a kizsákmányolás rögzítésének szellemi eszközeként használják fel. „Rabszolgák, engedelmeskedjetek a ti uraitoknak." Ez a vallási parancsolat — isten nevével az elnyomókkal szembeni alázatot és béketűrést hirdeti az elnyomottaknak.

A vallások története azt bizonyítja, hogy az embereknek az istenekről alkotott képzetei a társadalmi fejlődés különböző lépcsőfokain különbözők voltak. A nemzetségi társadalomban a vallás a totemizmus formájában állt fenn, vagyis az emberek azt hitték, hogy bizonyos állatokkal vagy növényekkel vannak rokonságban, s ezeket imádták. A vallásnak ez a korai formája fantasztikus módon fejezte ki az emberek viszonyát azokhoz

az állatokhoz és növényekhez, amelyek bizonyos szerepet játszottak a nemzetség életében és tevékenységében. A nemzetségen belüli vérrokonsági viszonyokat a primitív ember átvitte a környező természetre, az állatokra és a növényekre is.

A nemzetségi rend későbbi szakaszán, felbomlásának és az osztályok kialakulásának időszakában, az új társadalmi létfeltételek fantasztikus visszatükrözéseként létrejött a törzsi istenek kultusza. A törzsi istenek nem voltak sem egyetlenek, sem mindenhatóak, kultuszuk pedig nem terjedt túl az illető törzs keretein. Homérosz istenei, akik az Olymposzt népesítik be, akárcsak a közönséges halandók, lakomáznak, civakodnak, szeretnek, harcolnak, cselt szőnek egymás ellen, kérkednek győzelmeikkel stb. Ezek az istenek erősek, de nem mindenhatók, s az emberektől csak halhatatlanságuk különbözteti meg őket.

A törzsszövetségek és a korai államok kialakulási folyamatában a törzsi istenek körül kiemelkedik a legfőbb istenség, a többi istenség pedig az ő alárendeltje lett. A társadalmi hierarchiának megfelelően létrejön az istenek hierarchiája, az istenek hatalmasabbakra és kevésbé hatalmasakra oszlanak.

A nagy keleti despotikus monarchiákban a sok isten helyett létrejön az egyisten kultusza, s erre az istenre átviszik a többi isten tulajdonságait; az istent egyetlennek és mindenhatónak nyilvánítják. Engels szavai szerint: „az egyisten sohasem jött volna létre az *egyeduralkodó* nélkül... a természeti jelenségek sokaságát ellenőrző, a természet ellentétes erőit egyesítő isten egyedülvalósága csupán másolata az egyeduralkodó keleti despotának, aki látszólag vagy valóságosan egyesíti az érdekeik miatt összeütközésbe kerülő embereket."[18]

Ám a monoteista vallásokban is (monoteizmus = egyistenhit) rendszerint megmaradnak a politeizmus (többistenhit) vonásai. A keresztény vallás, amely az i. sz. I. században, a Római birodalom hanyatlása idején jött létre, az egyistent három személyben ábrázolja. Az isten mellett megvan az istenanya, az angyalok, az apostolok, a szentek stb. kultusza. Krisztus misztikus alakja a kereszténység létrejöttének ideje óta ugyancsak számos, igen jelentős változáson ment át. A különböző társadalmi osztályok és csoportok Krisztus alakjára átvitték a maguk istenképzeteit. Mint Kalthoff mondotta „a Krisztus-kép egyszer egy görög filozófus vonásait viseli magán, máskor a római caesarok, ismét máskor a hűbérurak, a céhmesterek, a meggyötört, robotköteles jobbágyok, majd a szabad polgárok vonásait..."[19]

A vallás tovább él a magas technikai fejlettségű kapitalista társadalomban is, mert a kapitalista társadalom egyáltalában nem küszöböli ki, sőt, erősíti a vallás létezésének társadalmi

[18] *Marx és Engels* Művei. 1. kiadás XXI. köt. 45. old. (oroszul).
[19] Lásd *Kautsky:* A kereszténység eredete. Szikra 1950. 35. old.

okait. Lenin ezt írta a vallásnak a kapitalizmusban meglevő társadalmi gyökereiről: „A dolgozó tömegek társadalmi elnyomatása, látszólagos teljes tehetetlenségük a kapitalizmus vak erőivel szemben, amely az egyszerű munkásembereknek a nap minden órájában ezerszer több borzalmas szenvedést, ezerszer több irtózatos gyötrelmet okoznak, mint bármiféle rendkívüli esemény, például háború, földrengés stb. — ez ma a vallás legmélyebb gyökere."[20]

A vallást a kizsákmányoló osztályok a tömegek szellemi leigázásának eszközeként használják fel. A vallás megvigasztalja az elnyomott tömegeket, megbékélteti őket a kizsákmányolók uralmával, az elnyomottakba beoltja a béketűrés, az engedelmesség és az uraik előtti megalázkodás szellemét, a földi javak megvetését az égi „örök üdvösség" nevében. A vallás, amikor a tömegeknek a földi javakról való lemondást hirdeti, az uraktól csupán olcsó jótékonykodást követel meg, ami — egy régi szocialista kifejezés szerint — „kanalanként juttatja vissza az egyes egyéneknek azt, amit a tömegektől lapátszámra harácsolnak össze".

A vallás és az egyház nem engedi meg a szabad gondolkodást, hanem feltétlen engedelmességet követel. Az első bűn, amelyet az ember a bibliai legenda szerint elkövetett, az volt, hogy megízlelte a tudás fájának tiltott gyümölcsét, vagyis gondolkodni kezdett. Így tehát megszegte isten akaratát. Az isteni akarat értelmezői a papok vagy a szerzetesek, az egyház szolgái. Isten akaratának engedelmeskedni tehát annyit jelent, mint az egyháznak engedelmeskedni, amelyben az uralkodó osztályok mindig osztályérdekeik védelmezésének eszközét látták. Amikor viszont az elnyomott tömegek a maguk módján kezdték értelmezni „isten akaratát" — úgy, hogy saját elképzeléseiket vetítették ki rá —, az uralkodó egyház mint eretnekséget tomboló dühvel üldözte ezeket. A középkorban a katolikus egyház az „eretnekek" elleni harc céljából titkos bíróságot létesített (az inkvizíciót), és sok-sok ezer embert, köztük számos kiváló gondolkodót küldött máglyára, és műveiket szintén elégette.

A vallás és a tudomány nem fér össze egymással. A vallás és az egyház a tudományos megismerés engesztelhetetlen ellensége volt és ma is az, ami azonban ma már nem zavarja a Vatikánt és más vallási szervezeteket, hogy kacérkodjanak a tudománnyal, s a tudományos felfedezéseket „összebékítsék" a vallási dogmákkal.

[20] *Lenin* Művei. 15. köt. Szikra 1955. 414. old.

Az egyház szentesítette a rabszolgaságot és a jobbágyrendszert, s kiátkozta mindazokat, akik a társadalmi elnyomás megszüntetésére törekedtek. Az egyház igazolja a tőkés rabszolgaság rendjét. 1931-ben XI. Pius pápa, a katolikus egyház akkori feje, enciklikájában a kapitalizmust és a bérmunkát isten akaratával összhangban levő intézményeknek nyilvánította. „A munkások fogadják el gyűlölet nélkül azt a helyet, amelyet az isteni gondviselés jelölt ki számukra" — mondta ez az enciklika. 1961-ben XXIII. János pápa enciklikájában szintén védelmébe veszi a kapitalista rendszert, felhasználja ehhez a „népi kapitalizmus" mai burzsoá elméleteinek eszmei fegyvertárát.

A katolikus egyház hatalmas, szerteágazó politikai szervezet, amely óriási tőkék, roppant ingó és ingatlan vagyon birtokosa. Központja, a Vatikán, nagy részvénytársaság, amely számos nép szellemi leigázásával és társadalmi kizsákmányolásával foglalkozik. A Vatikán támogatta a fasiszta rendszereket és segítségére siet mindenfajta reakciónak, ihletője a reakciós összeesküvéseknek. A Vatikán a katolikus, keresztény pártok és egyéb szervezetek révén viszi keresztül reakciós politikáját. Az egyház, a munkásokra gyakorolt befolyásának erősítése és a kommunizmus elleni harc fokozása céljából kidolgozta az úgynevezett „kereszténytyszocializmus" hamis eszméjét, felhasználja a szociális demagógiát, holott valójában csak szellemi tagló a kizsákmányoló osztályok kezében.

A haladó filozófiai és tudományos gondolat régóta harcba szállt a vallás ellen. Az ókori materialista filozófusok — különösen Démokritosz, Epikurosz[21] és Lucretius Carus[22] — jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy az emberek tudata megszabaduljon a vallási előítéletektől. Ezek a gondolkodók elvetették azt a vallási nézetet, hogy a világot isten teremtette, hogy az istenek beavatkoznak a természet és az emberek életébe, hogy a lélek halhatatlan stb. Az ő hagyományaikat folytatták az újkori materialisták, elsősorban Spinoza és a XVIII. századi francia materialisták. Mint már fentebb mondottuk, a XVIII. század francia materializmusának képviselői harcosan küzdöttek a vallás és az egyház ellen, és különösen sokat tettek azért, hogy az elméket kiragadják a vallási előítéletek hatalmából. A régi materialisták valláskritikája azonban nem épült a materialista történelemfelfogásra. Ők a vallás forrásának főképp az emberek tu-

[21] *Epikurosz* volt az első materialista filozófus, aki olyan részletes etikai tanítást dolgozott ki, amely a vallás ellen irányult. — *Szerk.*

[22] *Lucretius Carus* „A természetről" című tanköltemény fejtette ki ateista nézeteit. — *Szerk.*

datlanságát és a papok csalását tartották. Nem értették meg, hogy a vallásnak mélyenfekvő objektív okai vannak, amelyek az emberek társadalmi életében gyökereznek, és arra számítottak, hogy pusztán a felvilágosítás segítségével le tudják küzdeni a vallást.

A marxizmus átvette a régi materialistáktól a harcos ateizmus zászlaját. Ugyanakkor tudományos alapra helyezte a vallás elleni harcot. Kimutatta, hogy az osztálytársadalomban a vallás elleni harc nem korlátozódhat csupán a felvilágosításra. A vallás elleni harc elsősorban azt jelenti, hogy harcolni kell azok ellen a társadalmi viszonyok ellen, amelyek létrehozzák a vallást, és azok ellen a társadalmi erők ellen, amelyek uralmuk fenntartása, a tömegek elnyomása érdekében segítik a vallás fennmaradását.

Jóllehet a tőkés társadalom viszonyai elősegítik a vallási előítéletek fenntartását (mert megmaradnak a vallás társadalmi gyökerei), s az uralkodó osztály támogatja és kultiválja ezeket a babonákat, mégis korunkban a vallásra a munkásosztály harca, valamint a tudomány fejlődése igen erős csapásokat mért a kapitalista országokban is. A haladó filozófusok és tudósok tudományos ateista propagandája közreműködik abban, hogy a dolgozók tudata kivesse magából a vallási előítéleteket.

A Szovjetunióban, ahol már győzött a szocializmus, ahol már nincsenek kizsákmányoló osztályok, és megszűnt a tömegek nyomora, a vallás társadalmi gyökerei elvesztették táptalajukat. A dolgozók többsége elvetette a vallási előítéleteket. Mégis sok ember tudatában meggyökeresedett szokás folytán tovább élnek ezek az előítéletek, mint a régi társadalomból megmaradt csökevények. Hozzájárul ehhez a sok évszázada fennálló vallási szervezetek hatása. Ezeknek az előítéleteknek a leküzdését gátolja, hogy hiányosak az ismeretek a természet és a társadalom fejlődésének törvényszerűségeiről, egyik vagy másik természeti vagy társadalmi jelenség okairól.

A Szovjetunióban teljes lelkiismereti szabadság van: szabad a vallási szertartások gyakorlása és szabad a tudományos ateista propaganda is. Mivel a vallás társadalmi gyökerei már elvesztették táptalajukat, a Szovjetunióban a vallás elleni harc fő for-

mája az ideológiai harc, vagyis a tudományos ateista propaganda — a tudományos világnézet terjesztése, a vallási csökevények káros voltának magyarázata. „... Türelmesen meg kell magyarázni a vallási hiedelmek helytelenségét. Ezek a múltban keletkeztek, amikor az emberek ki voltak szolgáltatva a természet vak erőinek és a társadalmi elnyomásnak, s nem ismerték a természeti és társadalmi jelenségek valódi okait. A felvilágosító munkában a modern tudomány vívmányaira kell támaszkodni, amelyek mind teljesebben tárják fel a világ képét, növelik az embernek a természet fölötti hatalmát, és nem hagynak teret a természetfölötti erőkről szóló vallásos, fantasztikus kitalálásoknak."[23] A tudományos ateista propagandának természetesen szorosan egybe kell fonódnia a kommunista társadalom építésének gyakorlatával.

A szocializmus fejlődése és erősödése, a dolgozók anyagi és kulturális életszínvonalának emelése, a rendszeres és hozzáértő tudományos ateista propaganda, amely nem sérti meg a hivők érzelmeit, fokozatosan, lépésről lépésre elvezet a vallási előítéletek leküzdéséhez.

A társadalmi tudat különböző formáinak áttekintése során azt látjuk, hogy ezek a formák, amelyeket meghatározott társadalmi feltételek hoztak létre, attól függően különböznek egymástól, hogy milyen társadalmi szükségleteket szolgálnak, valamint attól függően, hogy a társadalmi lét melyik területét vagy oldalát tükrözik vissza (meghatározott érdekek stb. prizmáján keresztül), mi ennek a visszatükrözésnek a módja, és miképpen hat a társadalmi életre, az emberek tudatára.

A különböző történelmi időszakokban különböző ideológiai formák kerültek előtérbe. A feudális társadalomban az uralkodó helyzetet a vallás foglalta el, amely alárendelte magának a filozófiát, a jogtudományt, az erkölcsöt, a természettudományt stb. A feudalizmusban a gazdasági és az összes egyéb társadalmi intézményt az uralkodó osztályok úgy tüntették fel, mint amelyek isten teremtményei, örökösek és változhatatlanok.

A kapitalista társadalomban a politikai és jogi ideológia ke-

[23] Az SZKP XXII. kongresszusa. 616. old.

rült az előtérbe. Az uralkodó burzsoá ideológia az összes társadalmi viszonyt úgy tekintette, mint amelyet az állam hozott létre, és az „emberi" vagy „természet"-jogon alapulnak. Az árucsere és a hitel fejlődése a konkurrencia viszonyai között megköveteli, hogy az üzletfelek bonyolult, szerződésekben szabályozott viszonyokban álljanak egymással, s ennek folytán megköveteli a jogi normák részletekbe menő kidolgozását. S mivel ezeket az állam kezdeményezésére, az állam befolyására dolgozzák ki, ezért az az elképzelés alakul ki, hogy a jogi normák létrejöttüket nem a gazdasági viszonyoknak köszönhetik, hanem az államnak és az állam intézményeinek. Az, hogy a burzsoá világnézet az államot és a jogot önálló lényegekké változtatta, e világszemlélet fetisizmusának egyik megnyilvánulása.

A szocialista társadalomban a társadalmi tudat vezető formája a tudomány: a marxista—leninista tudományos világnézet, valamint a természeti és társadalmi szaktudományok. A tudomány alkalmazása a társadalmi termelőerők nagymértékű növekedésének döntő tényezője. Ezért az SZKP programja meghatározza a legfontosabb tudományok, elsősorban a matematika, a fizika, a kémia, a biológia területén az elméleti kutatások fő irányát. A program hangsúlyozza, hogy a társadalomtudományok alkotják a társadalmi fejlődés irányításának tudományos alapját. A szocialista társadalom egész társadalmi, politikai és gazdasági élete a természeti és társadalmi törvények megismerésén és tudatos felhasználásán alapul. Tudományos alapon áll a kommunista párt politikája; a párt irányító szerepet tölt be az ideológia minden formájával kapcsolatban. Az ideológia mellett a társadalmi tudat olyan formái, mint a művészet és az erkölcs, óriási és egyre növekvő szerepet játszanak és fognak játszani a szocialista társadalom életében, az emberek kommunista nevelésében.

Mindeddig főképpen a társadalmi ideológiáról és annak formáiról beszéltünk. A társadalmi tudat fogalma azonban, mint mondottuk, a különböző formában megjelenő ideológián kívül magába foglalja az adott társadalomhoz vagy az adott osztályhoz tartozó emberek társadalmi pszichológiáját, az adott nemzet lelki alkatának sajátosságait stb. is.

A *társadalmi pszichológia* az emberek mindennapi létfeltételeinek közvetlen hatására ösztönösen kialakult érzelmek, hangulatok, élmények, szokások, gondolatok, illúziók stb. összessége. A társadalmi pszichológia esetében az emberek még nem gondolták át tudatosan, hogy anyagi és politikai életfeltételeik valamely adott társadalom vagy osztály életfeltételei, az életfeltételeikről alkotott gondolataik még nem fejeződtek ki valamennyire is általánosított formában. Ezek az érzések az osztályokkal kapcsolatos rokon- vagy ellenszenvben, egyes társadalmi csoportokkal szemben érzett gyűlöletben, más csoportok iránt érzett bizalomban stb. jutnak kifejezésre. Az emberek társadalmi érzelmei és gondolatai, amelyek az adott osztály létfeltételeinek termékei, okvetlenül osztályjellegűek. Megkülönböztetünk például proletárpszichológiát és burzsoá pszichológiát, arról beszélünk, hogy ennek vagy annak az osztálynak megvan a maga osztályérzéke, osztály-„ösztöne" (amelyet természetesen nem szabad azonosítani a természeti ösztönökkel) stb.

Az osztályok pszichológiájától meg kell különböztetnünk a pszichikum nemzeti sajátosságait, amelyek közösek az adott nemzet valamennyi osztályánál. Ide tartoznak a jellem alkatának, az ízlésnek, az érzelmi jellegnek stb. sajátosságai, amelyek az adott nemzet által befutott történelmi fejlődés számos általános feltételének hatására alakultak ki. Ezek többé-kevésbé állandóak, szilárdak[24], és rányomják bélyegüket, a nemzeti színezetet a társadalmi tudat minden területére — az adott nemzet kultúrájára. Marx például így írt a XVIII. század fran-

[24] Ez nem jelent annyit, hogy ne változnának. A népek történelmi életfeltételeiben, mindennapi életében stb. végbemenő átalakulások változásokat idéznek elő a nemzeti pszichikumban, a nemzeti jellegben is.

cia materializmusának és a XVII. század angol materializmusának különbözőségéről: „A *francia* és az *angol* materializmus különbsége a két nemzetiség különbsége. A franciáktól az angol materializmus szellemet, húst és vért, ékesszólást kap. Megadják neki a még hiányzó temperamentumot és kecsességet. *Civilizálják* az angol materializmust."[25] A modern filozófia „instrumentalizmus" nevű áramlatán (amely a szubjektív idealista pragmatizmus egyik válfaja) könnyen észrevehetők nemcsak burzsoá eredetének bélyegei, hanem bizonyos sajátosan amerikai vonásai is. A nemzet pszichikai vonásai, egyes rétegei mindennapi életének és erkölcsének sajátosságai különösen világosan megmutatkoznak a művészetben, amely mindig kifejezi a valóság művészi észlelésének sajátosságait, a történelmileg kialakult esztétikai ízlést stb. Ezek a sajátosságok, amelyek rányomják a nemzeti sajátosság bélyegét a műalkotásokra, főképpen a *nemzeti formát* — a modern társadalomban az ideológia és általában a kultúra megjelenési formáját — érintik, nem pedig az eszmei tartalmat. Az eszmei tartalom az osztálytársadalomban osztályjellegű.

Az osztály pszichológiája (vagyis az osztálynak életfeltételei folytán ösztönösen keletkezett érzelmei, gondolatai és hangulata) azokban a társadalmi elméletekben fejeződik ki, amelyeket az osztály ideológusai alkotnak meg. A kispolgári pártok ideológusainak elméleti konstrukcióiban a kispolgárság ellentmondásos jellege, individualista pszichológiája, a burzsoázia és a proletariátus közötti ingadozása tükröződik.

Az ideológiára, az ideológia valamennyi formájára óriási hatással van az adott osztályban uralkodó társadalmi hangulat, amely többé-kevésbé állandó jellegű. A felemelkedő osztályokra a bátorság, az optimizmus, a jövőbe vetett hit hangulata a jellemző. Azokat az osztályokat ellenben, amelyek letűnőben vannak a történelmi színtérről, a pesszimizmus, a kiábrándultság, az élettől való elfordulás jellemzi. E kétféle hangulat könnyen észrevehető például a művészetben. A társadalmi mozgalmak fellendülésének korában a műalkotások szenvedélyes állampol-

[25] *Marx—Engels* Művei. 2. köt. 128. old.

gári motívumokat visszhangoznak, amelyek a felszabadulásukért küzdő tömegek bizakodó hangulatát és gondolatait fejezik ki. Egy bizonyos társadalmi rend hanyatlásának korszakában az uralkodó, kizsákmányoló osztály művészetét pesszimista árnyak festik sötétté, szűkös egyéni élményekre összpontosítja figyelmét, erotikus motívumok hatják át, s gazdagon áldoz a formalizmus oltárán. Hasonló a helyzet a filozófiában is. A felemelkedő polgárság ideológusai által megalkotott filozófiai rendszereket optimizmus, merészség, életörömmel teli szabad gondolkodás hatja át, míg a reakciós polgárság ideológusainál (Nietzschénél, Schopenhauernél, Spenglernél, Crocénál, Toynbeenél, Santayanánál) világosan kifejeződik a hanyatlás, a peszszimizmus, a haladó társadalmi erőkkel szemben táplált gyűlölet.

Az elmondottak azt jelentik, hogy ha meg akarjuk érteni valamely osztály ideológiáját egy bizonyos történelmi időszakban, akkor nem elegendő csupán a gazdasági viszonyok ismerete. Feltétlenül szükséges az is, hogy ismerjük az illető osztály *társadalmi pszichológiáját*, az osztály körében uralkodó hangulatot is. Mint Plehanov mondotta, a társadalmi pszichológia megértése nélkül „az irodalom, a művészet, filozófia stb. történelmében . . . egy lépést sem tehetünk".[26]

Valamely osztály *társadalmi ideológiája* nem az osztály pszichológiájának általánosításaként jön létre, nem annak egyszerű rendszerezését jelenti, ami az adott osztály tagjainak fejében kavarog. Az ideológia feltételezi a valóságos társadalmi viszonyok, társadalmi folyamatok és az osztályharc tudatos átgondolását. Egy bizonyos osztály ideológiája úgy jön létre, mint meghatározott társadalmi viszonyok visszatükröződése, s az adott ideológiai terület előző fejlődésére, a korábbi ideológiai anyagra támaszkodik, amely az illető osztály gazdasági helyzetének és érdekeinek megfelelően az osztályharccal összefüggésben módosul.

Vajon azt jelenti-e ez, hogy a proletariátus ideológiája és pszichológiája között nincs kapcsolat? Korántsem. A proletariá-

[26] *Plehanov:* A materialista történelemfelfogásról. Szikra 1947. 26. old.

tus tudományos ideológiája világos formába öntve fejezi ki azt, amit a munkásság zavarosan, elmosódottan érez, amire ösztönösen törekszik, ami felé ösztönösen vonzódik. A proletárideológia létrejöttének *feltétele* volt, hogy kifejlődjék a munkásosztály ösztönös mozgalma, hogy a munkásság hangot adjon követeléseinek, amelyekben már fel-felvillant az osztályöntudat. Mindaddig, amíg ez csupán felvillanás, öntudatlan érzés, és nem világos tudás, nem a mozgalom céljainak mélyreható megértése, mindaddig, amíg ez túlnyomórészt *pszichológia,* a munkásosztály eszmeileg még javarészt a burzsoá ideológia foglya. A történelem azt bizonyítja, hogy a munkásosztály ameddig nem volt saját ideológiája, amelyet Marx, Engels, Lenin dolgozott ki, ameddig meg nem teremtette a saját pártját, amely beviszi a szocialista ideológiát az osztály sorai közé, minden országban a burzsoázia eszmei és politikai befolyása alatt maradt. A marxista párt megjelenésével, a tudományos szocializmus elterjedésével a munkásosztály egyre tudatosabban felismeri osztályérdekeit, és kiszabadul a burzsoá eszmék hatalmából. A munkásoknak, különösen élenjáró részüknek, pszichológiája a szocialista ideológia hatására érettebb, tudatosabb lesz. A munkásoknak a szocializmushoz való elemi, „ösztönös" vonzódása a szocialista tudatosság színvonalára emelkedik. De, magától értetődően, ahhoz, hogy a munkásosztály teljesen megszabaduljon a burzsoá hatástól, elengedhetetlen a forradalmi harc, a proletariátus életfeltételeinek alapvető megváltoztatása. Csupán a tőke hatalmának megdöntése után, a munkásosztály szocialista diktatúrájának megteremtése alapján oldható meg az a feladat, hogy a munkások pszichológiája teljesen, véglegesen megszabaduljon a régi szokásoktól és hagyományoktól.

Ez még inkább vonatkozik a nem proletár dolgozó rétegekre, amelyeket a legjobban fertőztek meg a burzsoá társadalom előítéletei. A munkásosztály és kommunista pártja a társadalom nem proletár rétegeivel kapcsolatban a szervező és nevelő szerepét tölti be. Csupán a szocialista forradalom után valósítható meg teljesen „a dolgozók és kizsákmányoltak legszélesebb tömegeinek felvilágosítása, nevelése, szervezése a proletariátus körül, a proletariátus befolyása és vezetése alatt, megszabadí-

tásuk a magántulajdon által létrehozott önzéstől, szétforgácsoltságtól, gyarlóságoktól és gyengeségektől, ezeknek a tömegeknek a szabad dolgozók szabad szövetségévé változtatása".[27]

A marxista pártnak, amely vezeti a munkásosztály és a dolgozó tömegek küzdelmét, okvetlenül figyelembe kell vennie az egyes osztályok és társadalmi csoportok pszichológiájában megmutatkozó különbséget, valamint a pszichológiának azokat a változásait, amelyek a társadalmi lét változásainak, a nagy történelmi eseményeknek a hatására mennek végbe. Lenin több ízben felhívta a figyelmet a munkások és a kisárutermelők pszichológiája közti különbségekre, többször szólt a kispolgári pszichológiának a munkásokra tett hatásáról, és hangsúlyozta ennek nagy veszélyét. „A kisárutermelők — írta Lenin 1920-ban — a proletariátust minden oldalról a kispolgáriság levegőjével veszik körül, átitatják vele, demoralizálják vele a proletariátust, aminek következtében a proletariátus soraiban állandóan kiújul a kispolgári gerinctelenség, szétforgácsolódás, individualizmus, az átmenet a lelkesedésből a csüggedésbe."[28]

A kispolgári pszichológia maradványai, mivel az emberek tudata elmarad létüktől, még azután is fennmaradnak, hogy megoldódott a parasztgazdaságok átalakítása szocialista gazdasággá. *„Az artelekben nem fejeződik ki, hanem csak megkezdődik* az új társadalmi fegyelem kialakítása, a parasztok megtanítása a szocialista építésre — figyelmeztetett az SZK(b)P XVI. kongresszusa. — A kolhozokban a parasztok a kistulajdonosokra jellemző gondolkodásmódtól, a kis magántulajdonosok nemzedékeitől örökölt szerzési vágytól csak annak az éveken át tartó szívós munkának a következményeként szabadulnak majd meg véglegesen, amely a kolhozok nagyüzemi gépesített gazdaságának megalapozása, a kolhozparasztok közül kikerülő káderek nevelése és az egész kolhozparasztság kulturális színvonalának emelése terén folyik."[29] A kolhoz a szocialista nevelés igazi iskolájává vált, amelyben nagy változáson estek át a parasztok millióinak nézetei, megváltozott pszichológiájuk; jelenleg pedig „a

[27] *Lenin* Művei. 31. kót. 183. old.
[28] Ugyanott, 30. old.
[29] Az SZKP ... határozatai. III. rész. Szikra 1954. 67. old.

kolhoz — mint az SZKP programja rámutat — a kommunizmus iskolája a parasztság számára".[30]

A szocialista társadalmi rend létrehozza az emberek új, szocialista pszichológiáját, amely szerves és elszakíthatatlan kapcsolatban van az ideológiával. A szocialista pszichológiának és ideológiának ez az egysége szemléletesen jelenik meg például az erkölcs területén. A kommunizmus építőinek erkölcsi elvei (a kollektivizmus, a munkához való lelkiismeretes viszony, a humanizmus stb.) az emberek kialakulóban levő új pszichológiájának, új érzéseinek, élményeinek és nézeteinek kifejezői, és egyben maguk is az új társadalmi pszichológia kialakításának eszközei, milliók jellemvonásává válnak.

Abban a bonyolult folyamatban, amelynek során végbemegy a tömegek, egész osztályok pszichológiájának és ideológiájának átalakulása, mivel az osztályokhoz tartozó egyes emberekről van szó, kifejezésre jutnak az egyes ember egyéni tudatának sajátosságai is. Mi hát a *társadalmi* és az *egyéni* tudat kölcsönös viszonya?

Nyilvánvaló, hogy helytelen elszakítani egymástól az egyéni tudatot (az egyes ember tudatát) és a társadalmi tudatot, mint ezt a burzsoá szociológusok teszik. A társadalmi tudat nem az egyes egyéneken kívül létezik, hanem az egyes emberek fejében. Az egyéni tudat a társadalomban élő és meghatározott osztályhoz kapcsolódó egyén tudata, és ezért lényegét, eszmei tartalmát tekintve a társadalmi tudat, az osztálytudat kifejeződése.

Mindegyik osztályon belül különböző rétegek vannak, s ezek tudatában a közös vonásokon kívül sajátos vonások is léteznek, amelyeket helytelen lenne az „egyéni" tudatra redukálni. Ez azonban nem jelent annyit, hogy valamely osztály vagy meghatározott társadalmi csoport tagjai tudatának nincsenek egyéni sajátosságai, amelyek az egyes emberek konkrét életfeltételeiből származnak — a nevelés sajátosságaiból, azokból a különféle politikai és ideológiai hatásokból, amelyek az embert más emberekkel való érintkezése, könyvek olvasása stb. közben életében érik. Tudjuk, hogy egy és ugyanazon osztály tagjai rész-

[30] Az SZKP XXII. kongresszusa. 776. old.

letekben, apróságokban nem egyformán élik át a társadalmi valóságot, más- és másképpen reagálnak a történelmi eseményekre. Ahogyan nem szabad az egyéni tudatot (a legfőbb mozzanat: az osztály társadalmi létének, az osztályok harcának stb. mellőzésével) pusztán az adott személy életfeltételeiből levezetni, éppúgy nem szabad eltekinteni az egyéni tudat sajátosságaitól sem, mégha nincs is meghatározó jelentőségük. Másképp sok mindent lehetetlen megmagyarázni, például az egyes emberek gondolataiban és cselekedeteiben, különösen akkor, amikor konfliktusba kerülnek osztályukkal.

Gorkij Foma Gorgyejev alakjában olyan embert ábrázolt, aki „szűknek" érezte az osztály adta kereteket, és aki a kereskedők arcába vágta az igazságot szörnyű életükről. Foma nem sokat tud mondani arról, hogy miként jutott el tiltakozásához: „Éltem... Láttam... Valami feszült szívemben. És íme, felszakadt a kelés..." A társadalmi lét, a társadalmi ellentmondások hatásának ebben persze döntő jelentősége volt. De az, hogy miképp tükröződtek ezek Foma Gorgyejev tudatában, miért éppen ő szánta el magát tiltakozásra — az már Gorgyejev egyéni létének és tudatának sajátosságaival függött össze, amelyeket Gorkij megmutatott regényében.

A társadalmi ellentmondások kiéleződésének időszakában az uralkodó osztály bizonyos része, értelmiségének legkiválóbb képviselői elfordulnak osztályuktól, és átállnak a forradalmi osztály álláspontjára. Ennek a jelenségnek megvannak a maga társadalmi okai: ez a régi rend közelgő pusztulását jelzi. Az ilyen átállásnak azonban az egyéneknél igen különböző okai lehetnek, amelyek éppen a szóban forgó emberek egyéni létével és tudatával vannak összefüggésben.

A marxista pártnak a kapitalista társadalomban élő értelmiséggel való viszonyában figyelembe kell venni ezeket a sajátosságokat. Az egyes tudósok, mérnökök, művészek stb. igen változatos utakon jutnak el a szocializmushoz. Egyesek úgy jutnak el a szocializmushoz, hogy közvetlenül részt vesznek a munkásosztály harcában, másokat tudományáguk adatai — amelyek megmagyarázásához helyes világnézetre van szükség — viszik a szocializmushoz, ismét mások, Majakovszkij kifejezésével élve, „a költészet egéből" pottyannak a kommunizmusba, mivel a

kommunizmus ad kiutat humanista érzelmeik számára; vannak olyanok, akik kora ifjúságukban szemtől szembe kerültek a társadalmi igazságtalanság megnyilvánulásaival stb. A marxista párt figyelembe veszi azokat a különböző feltételeket, amelyek a burzsoá értelmiség képviselőit arra késztetik, hogy közeledjenek a munkásosztály szocialista mozgalmához, és zászlaja alá gyűjti és bevonja őket a kommunizmusért folyó harcba.

Az emberek tudatában meghúzódó kapitalista csökevények elleni harc során a szocialista társadalomban is figyelembe kell venni az egyes emberek egyéni tudatának sajátosságait. A kapitalizmus csökevényeinek létezését és szívósságát számos ok magyarázza, amelyekről később szólunk. De az, hogy ezzel vagy amazzal a csökevénnyel az ugyanazon társadalmi csoportokhoz, rétegekhez, foglalkozási ágakhoz stb. tartozó egyének közül miért éppen ennél és nem a másiknál találkozunk, csak egyéni létük és tudatuk sajátosságainak figyelembevételével magyarázható. Ezért elengedhetetlenül szükséges a dolgozók kommunista nevelése érdekében végzett munka differenciálása nemcsak az egyes csoportok sajátosságait illetően, hanem az egyes emberek, egyéni létük és tudatuk sajátosságait illetően is.

A társadalmi tudományok körében kifejtett elméleti munkában és a politikai tevékenységben ugyancsak számolni kell a tudat egyéni sajátosságaival. A szociológiai általánosításokban (az osztályok ideológiájának jellemzésekor stb.) el lehet vonatkoztatni ezektől a sajátosságoktól, viszont a történettudományban, valamelyik történelmi személy szerepének megvilágítása alkalmával okvetlenül figyelembe kell venni az illető jellemének egyéni sajátosságait, mivel ezek rányomják bélyegüket a történelmi események menetére. Ezekkel a sajátosságokkal számolni kell akkor is, amikor gyakorlati munkára választjuk ki és osztjuk el a káderekt.

Abból, hogy a társadalmi tudatot a társadalmi lét határozza meg, egyáltalán nem következik, hogy a társadalmi tudatnak nincs semmilyen fejlődési önállósága. Ha megvizsgáljuk a társadalmi tudat fejlődésének történetét, a társadalmi munkamegosztás alapján kialakult ideológiai formák fejlődéstörténetét, azt tapasztaljuk, hogy *a tudatnak a léttől való általános függése keretében a társadalmi tudatnak van bizonyos viszonylagos önállósága.*

A tudat a lét tükröződése és a társadalmi lét változásának következtében változik. A tapasztalat szerint lehetséges, hogy *a társadalom sok tagjának tudata bizonyos időn át ne legyen összhangban e megváltozott léttel.* A régi társadalmi eszmék, elméletek, elképzelések és érzelmek igen szívósak, és hosszú időn át fennmaradnak még azután is, hogy teljesen megváltoztak az őket létrehozó anyagi feltételek. Fennmaradásuk a szokás erején kívül azzal is magyarázható, hogy ez meghatározott társadalmi erőknek az érdekében áll.

A tudat azonban nemcsak elmaradhat a társadalmi léttől, hanem az emberek gyakorlati tevékenysége előtt is járhat, vagyis *tükrözheti a társadalmi lét megváltoztatásának szükségességét, és ezáltal elősegítheti a társadalmi lét megváltoztatását.* Ez akkor válik lehetségessé, amikor a tudomány és a művészet kiváló művelői felfedezik a jelenségek felszíne alatt még megbújva ható tendenciákat, meglátják a társadalmi fejlődés irányát vagy legalábbis többé-kevésbé világosan felismerik koruk szükségleteit. Ekkor lehetőségük nyílik arra, hogy a társadalom, a haladó osztály elé tárják a társadalmi élet időszerűvé vált kérdéseit, előre vetítsék vagy előre lássák a jövendőt. A burzsoázia kimagasló ideológusai társadalmi elméleteikben (például Rousseau „Társadalmi szerződés"-ében) — mint Marx mondotta — idealizált formában előre vetítették a burzsoá társadalmat. Az eljövendő szocialista társadalom képe, amelyet a XIX. század nagy utópistái vázoltak fel, „a proletariátusnak a társadalom általános átalakítására teendő rohamának első beteljesedett előérzetéből"

keletkeztek. A marxizmus a társadalmi fejlődés törvényeinek feltárásával lehetővé tette, hogy a társadalomtudományok tudományosan előre lássák a jövőt.

A társadalmi eszmék fejlődésének viszonylagos önállósága, továbbá abban áll, hogy mindegyik új történelmi korszak társadalmi eszméi *folytonossági kapcsolatban* vannak az elmúlt korok eszméivel. Egy bizonyos osztály művelt képviselői, amikor kidolgozzák osztályuk ideológiáját, nem kezdik „tiszta lappal", hanem az elődeik által létrehozott eszmei anyagra támaszkodnak, s ebből egyes eszméket elvetnek, másokat pedig magukévá tesznek és átdolgoznak.

E történelmi folytonosság következtében lehetetlen valamely adott korszak ideológiájának egész tartalmát pusztán a gazdasági viszonyok adatai alapján magyarázni. A keresztény vallás kialakulására nemcsak a rabszolgatartó Római birodalom társadalmi és gazdasági viszonyai voltak hatással, hanem más vallások is, különösen a keleti népeknél a szenvedő, meghaló és feltámadó istenekről — az egyiptomi Ozirisz istenről, a perzsa Mithras istenről alkotott mítoszok —, a buddhista vallás mítoszai, valamint az újplatonizmus és a sztoicizmus filozófiai tanai. A mai keresztény vallásban napjainkig fennmaradt az ősi időkből örökölt tartalom. Értelmetlen lenne, ha a Krisztus születéséről, az általa véghezvitt csodákról és feltámadásáról szóló vallási mítoszok gazdasági indokolását a mai társadalom viszonyaiban keresnénk. Ezek a mítoszok hagyományként öröklődtek egyik korból a másikba.

A folytonossági kapcsolatnak az ideológia minden egyes formájában megvannak a maga sajátosságai. A vallásban, amely a legkonzervatívabb ideológiai forma, a folytonosság a hagyományos, megmerevedett dogmák, mítoszok és szertartások újraalkotásának formájában nyilvánul meg (ez azonban alkalmazkodik az új viszonyokhoz); a filozófiában és a tudományban az előző korok eszmei örökségében foglalt racionális tartalom tudatos felhasználásában vagy többé-kevésbé radikális kritikai feldolgozásában és továbbfejlesztésében stb.

A különböző osztályok ideológusai az egyes történelmi korszakokban más- és másképpen kezelik ezt az örökséget. Az, hogy

mit vetnek el és mit vesznek át a felgyűlt eszmei anyagból, az adott társadalom történelmi fejlettségének fokától, az adott osztály gazdasági helyzetétől és érdekeitől függ. Ez határozza meg azt is, hogy milyen irányban változtatják meg az örökül kapott eszmei anyagot, s hogy milyen mélyreható ez a változtatás.

Marx és Engels tudományos szocializmusa a filozófiai és társadalmi gondolat fejlődésének minőségileg új szakaszaként a XIX. század elején kidolgozott nagy filozófiai, történelmi, gazdasági és szocialista tanok kritikai elsajátításának, gyökeres átdolgozásának, fogyatékosságaik kiküszöbölésének alapján jött létre.

A marxista párt szem előtt tartja az eszmék fejlődésének folytonosságát, s azt tanítja, hogy gondosan kell kezelni a múlt eszmei örökségét, *kritikailag el kell sajátítani és tovább kell fejleszteni a régi kultúra értékes vívmányait, legjobb hagyományait,* egyben el kell vetni mindazt, ami túlhaladott és reakciós.

A különböző korok művészetében érvényesül a fejlődés folytonossága. A művészet olyan el nem múló értékeket tartalmaz, amelyek jelentősek a megismerés szempontjából, és évszázadokon át képesek arra, hogy nagy eszmei és esztétikai hatással legyenek az emberekre, hogy koruk haladó társadalmi erőit szolgálják a ragyogó jövőért vívott harcukban. A szocialista realista művészet, amely a népiség és a pártosság elvére épül, az élet művészi ábrázolásában összekapcsolja a merész újító szellemet az elmúlt történelmi korok összes haladó hagyományának felhasználásával és fejlesztésével.

A jelenkori emberiség leghaladottabb erkölcse, a kommunista erkölcs, mint láttuk, szintén elsajátítja és tovább fejleszti az elmúlt korok erkölcseinek pozitív tartalmát.

Mindez annyit jelent, hogy a múlt haladó filozófiai és társadalmi elméleteiben, művészetében és erkölcsében, amelyek meghatározott osztályokat szolgáltak és magukon viselték osztályeredetük bélyegét, volt általános emberi tartalom, mivel ezek az osztályok annak idején haladók voltak, többé-kevésbé kifejezték a néptömegek érdekeit.

A proletariátus szocialista ideológiájának *osztály*tartalma lényegét tekintve egyúttal *általános emberi* tartalom is, mert a

proletariátussal a történelem során első ízben lép a színre olyan osztály, amely következetesen forradalmi, mentes az osztálykorlátoktól, s amelynek történelmi küldetése a legigazságosabb társadalom megteremtése.

A társadalmi eszmékben érvényesülő folytonosság lehetővé teszi, hogy megértsük az egyik országnak a másikra — többek között a gazdaságilag elmaradott országoknak fejlettebb országokra — gyakorolt eszmei befolyását. Engels megjegyezte, hogy a XVIII. században a gazdaságilag elmaradott Franciaország a filozófiában az „első hegedűs" szerepét tudta játszani, például Angliával szemben.[31] A XVIII. század végén és a XIX. század elején a gazdaságilag elmaradott Németország a filozófiában vezető helyet foglalt el Franciaországgal és Angliával szemben. A XX. században Oroszország mint a leninizmus szülőhazája vette át a vezető szerepet a filozófiában és a marxista elmélet továbbfejlesztésében.

Ahhoz, hogy valamely ország eszmei hatása gyümölcsöző legyen egy másik országban, arra van szükség, hogy ez utóbbiban legyen olyan társadalmi és gazdasági talaj, amelyben szárba szökkenhessék a kívülről behozott eszmék magja. A XVIII. század Franciaországa képes volt arra, hogy elsajátítsa és tovább fejlessze a XVII. századi haladó angol filozófia eszméit, mivel ezt követelték meg a feudális rend és a feudális ideológia elleni harc érdekei. A marxizmus csak a proletariátus kialakulásával kezdett elterjedni Oroszországban. A XIX. század végén a kapitalizmus különösen rohamos fejlődésnek indult Oroszországban, és számos történelmi feltétel következtében a forradalmi mozgalom középpontja Oroszországba helyeződött át. Oroszországban ezért különösen gyorsan elterjedt és tovább fejlődött a marxizmus.

A marxizmus azonban nem pusztán átkerült Nyugatról Oroszországba, mihelyt erre megérlelődtek a szükséges feltételek. Az eszmei fejlődés volt az Oroszországban, ami előkészítette a talajt a marxizmus elterjedése számára. Lenin hangsúlyozta, hogy az oroszországi haladó gondolat félévszázadon át, körülbelül a XIX.

[31] Lásd *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. 495. old.

század negyvenes éveitől a kilencvenes évekig, a cárizmus példátlanul barbár igája alatt sínylődve, sóvárogva kutatta a helyes forradalmi elméletet, és buzgón tanulmányozta más országok haladó, forradalmi gondolatát. „A marxizmust, mint az egyedül helyes forradalmi elméletet, Oroszország valóban *kikínlódta* magának, félszázados hallatlan kínszenvedés és áldozatok, példátlan forradalmi hősiesség, hihetetlen energia és önfeláldozó kutatás, tanulás, gyakorlati kipróbálás, csalódások és ellenőrzés, Európa tapasztalatainak ellenőrzése és azoknak a mieinkkel való összehasonlítása árán jutott hozzá. A cárizmus által kikényszerített emigráns élet következtében a forradalmi Oroszország a XIX. század második felében oly bőséges nemzetközi összeköttetésekkel, a forradalmi mozgalom nemzetközi formái és elméletei tekintetében oly nagyszerű tájékozottsággal rendelkezett, mint a világnak egyetlen más országa sem."[32]

A marxizmus eszméi tovább fejlődtek a leninizmusban, amely az új korszak marxizmusa. A marxizmus—leninizmus eszméi vezérlő csillagként mutatják az utat a világ minden országának munkásosztálya és dolgozói számára a szocializmusért vívott harcukban.

Az ideológia fejlődésének viszonylagos önállósága továbbá abban nyilvánul meg, hogy az ideológia formái *kölcsönhatásban vannak mind egymással, mind pedig a politikai és jogi felépítménnyel.* Az ideológia minden formájára jelentős mértékben *hat az osztályok politikai harca* (amelyet a gazdasági fejlődés feltételez), az ideológia formái pedig hatással vannak a politikai és jogi felépítményre. Lenin azt írta, hogy a filozófiában a pártok harca „végeredményben a mai társadalom ellenséges osztályainak tendenciáit és ideológiáját fejezi ki".[33] Az osztálytársadalomban a pártosság, az osztálytartalom, a politikai tartalom szelleme hatja át a társadalmi tudat többi formáját is.

A társadalmi tudat mindegyik formája ilyen vagy amolyan hatással van a többi formára, és maga is alá van vetve a többi forma hatásának. Sok minden érthetetlen marad a XVIII. század végének és a XIX. század elejének francia művészetéből,

[32] *Lenin* Művei. 31. köt. 10. old.
[33] *Lenin* Művei. 14. köt. 372. old.

ha nem vesszük figyelembe a felvilágosítók filozófiájának rá gyakorolt hatását. Nem érthetjük meg a középkori filozófiát, ha nem ismerjük a vallás akkoriban játszott szerepét. Az újkori tudományos materialista filozófia a vallás elleni harcban és a tudományos ismeretek fejlődésével, különösen a természettudományok vívmányaival szoros kapcsolatban alakult ki. A marxista filozófia a XX. században, a társadalmi gyakorlat fejlődésére, valamint a természet- és társadalomtudományok vívmányaira támaszkodva, új fejlődési fokra emelkedett. A marxista filozófia pedig óriási hatással van a modern tudomány minden területére.

Mint már a XIII. fejezetben kimutattuk, minden kísérlet, hogy valamely társadalmi elmélet vagy műalkotás tartalmának összes elemeit a közvetítő láncszemek mellőzésével, közvetlenül a gazdasági alapból vezessék le, nem egyéb, mint a történelmi materializmus vulgarizálása. A történelmi materializmus ugyanilyen elferdítését jelenti az a próbálkozás is, hogy az ideológia fejlődését közvetlenül az anyagi termelésből, a technikából, a termelőerők színvonalából vezessék le. Ha például a művészet fejlődése pontosan összhangban lenne az anyagi termelés színvonalával, akkor a középkor művészete magasabb rendű lenne az antik művészetnél.

A dolog azonban bonyolultabb. Jóllehet az antik művészet a termelőerők aránylag alacsony fejlettségi színvonalán alakult ki, mégis művészileg magasrendű alkotásokat hozott létre (az ókori görög eposz, líra, dráma, szobrászat, építészet stb.). Az ókori görög művészet felvirágzásának talaja a rabszolgatartó demokrácia, valamint az ország függetlenségéért vívott harcban tanúsított hazafias lelkesedés volt. A görög művészetre erős hatással volt a mitológia, amelyben a népképzelet „öntudatlan művészi módon" feldolgozta a valóságot. Mint Marx mondotta, „a görög mitológia a görög művészetnek nemcsak fegyvertára, hanem talaja is".

A feudális társadalom — az egyház, valamint az aszketizmust, a földi örömöktől való lemondást stb. prédikáló vallási ideológia uralma következtében — nem kedvezett a művészet fejlődésének. Ez azonban nem zárta ki, hogy ebben a korszakban is

megjelentek a szájhagyományon alapuló népi alkotás nagyszerű, művészi termékei, a kézműipar, az építészet kiváló alkotásai stb., amelyek előrelépést jelentettek a művészet fejlődésében. A feudalizmus hanyatlása Európában és az új gazdasági viszonyok fejlődése — amely azt követelte, hogy az egyén lerázza a feudális béklyókat, és megszabaduljon az egyház szellemi diktatúrájától — óriási érdeklődést váltott ki a klasszikus ókor nagy műalkotásai iránt. „... A Róma romjai alól kiásott antik szobrokból új világ bontakozott ki az ámuló Nyugat előtt: a görög ókor. Sugaras alakjai elől eltűntek a középkor kísértetei ..." — írta Engels.[34]

A feudalizmus ellen irányuló társadalmi mozgalmak fellendülésével, és nem közvetlenül a technika fejlődésével függött össze a művészet felvirágzása a XIV—XVI. századi Itáliában, Spanyolországban, Franciaországban, Angliában, Németországban és más európai országokban, ezzel függött össze Dante, Cervantes, Rabelais, Shakespeare és a szó többi óriása műveinek megjelenése. Ezek a mesterek különös teljességgel testesítették meg népük nemzeti géniuszát.

Hasonlóképpen az irodalom és a művészet nagyszerű felvirágzását a XIX. századi Oroszországban, amelyet Puskin, Glinka, Rjepin és mások neve fémjelez, nem lehet közvetlenül levezetni az ország technikai és gazdasági színvonalából. Ez a fellendülés csak a feudalizmus ellen irányuló oroszországi felszabadító mozgalom növekedésével, az orosz nép nemzeti öntudatának fejlődésével összefüggésben, a művészet és irodalom fejlődésében érvényesülő folytonosság, más országok eszmei hatásának stb. figyelembevételével érthető meg.

A kapitalizmus jelenlegi szakaszán, bár magas színvonalú technikát teremtett meg, nem hozott létre kedvező feltételeket a művészet fejlődése számára, sőt, bomlasztóan hat a művészetre. A kapitalizmus az emberek képességeit és tehetségét „csereértékké" változtatta, a művészetet adásvétel tárgyává tette, a tőkétől, vagyis a burzsoá közönség ízlésétől és igényeitől tette függővé. Stendhal, Balzac, Hugo, Dickens és a XIX. század más

[34] *Marx—Engels:* Válogatott művek. II. köt. 56. old.

nagy nyugat-európai íróinak alkotásai csak úgy jöhettek létre a kapitalizmus talaján, mint a tőkés társadalomnak az egyéniséget személytelenítő viszonyai, farkaserkölcse, antihumanista bűnei elleni tiltakozás közvetlen vagy közvetett kifejezései.

Mindez azt bizonyítja, hogy lehetetlen a művészetet közvetlenül a technikai vagy gazdasági fejlődés színvonalából levezetni. Az ideológiai formák fejlődését az anyagi termelés és a gazdaság fejlődése csak végső soron határozza meg. A gazdaság (a gazdasági viszonyok változása a társadalom gazdasági fejlődésének szükségletei) azt az irányt határozza meg, amelyben a társadalmi tudat fejlődik és a felgyűlt eszmei anyag változik. Ebben nyilvánul meg a gazdaság meghatározó szerepe az ideológia fejlődésében.

Ebből az következik, hogy akármilyen nagy is a folytonosság, a hagyomány stb. jelentősége az ideológia bármelyik formájának fejlődésében, ez a fejlődés mégsem érthető meg anélkül, hogy *végső soron* ne fordulnánk a társadalom gazdasági fejlődéséhez, a néptömegek életéhez és munkájához, az osztályoknak gazdasági érdekeikért vívott harcához.

Ugyanígy, bármilyen nagy lehet valamely gondolkodó vagy művész egyéni lángelméjének jelentősége az ideológia kidolgozása vagy a művészi alkotás szempontjából, mégsem lehet az ideológia egyetlen területét sem az egyéni zsenialitás termékének nyilvánítani. Amikor néhány mai burzsoá esztéta azt állítja, hogy a művészet a művész akaratán kívül semmitől sem függ, hogy a festészet nem tükrözi, hanem teremti a való világot, hogy a nagy művész „képzeletének múzeumába" van befalazva, akkor réges-régen megbírált idealista elméleteket hajtogat. A művészet és a társadalmi élet kapcsolatának tagadásával, a művészet eszmenélküliségének hirdetésével azt akarják, hogy a művészet elvonja a néptömegeket a létérdekeiért folyó harctól.

A társadalmi tudat, a társadalmi eszmék fejlődésében érvényesülő viszonylagos önállóság különösen világosan jut kifejezésre abban, hogy *az ideológia összes formái visszahatnak a társadalom gazdasági alapjára, az egész társadalmi élet fejlődésére.*

A marxizmus ellenfelei között az a hibás nézet terjedt el, hogy a marxista elmélet tagadja az eszmék szerepét a társadalmi életben, és az egész történelmet pusztán a gazdaság működésére redukálja. Valójában azonban az eszmék szerepének tagadása a vulgáris, nem pedig a dialektikus materializmus tulajdonsága.

A vulgáris vagy „gazdasági" materializmus valóban csak arra szorítkozik, hogy megállapítja az eszmék függését a gazdasági viszonyoktól, s emellett — mint láttuk — még ezt a függést is rendkívül leegyszerűsítve értelmezi, mert az eszméket közvetlenül a gazdasági alapból vezeti le, vagy éppenséggel a technikából vagy pedig abból, hogy mivel táplálkoznak az emberek. A vulgáris materialista számára elegendő, ha megállapítja, hogy a munkás másképpen gondolkodik, mint a burzsoá, mivel mások az anyagi, gazdasági életfeltételei. Ezzel be is fejezi elemzését. A vulgáris materializmus szempontjából a gazdaság automatikusan, önmagából szüli a filozófiai és egyéb eszméket.[35] A vulgáris materialista képtelen megérteni, miért és miképpen lehetségesek az olyan jelenségek, hogy a munkás burzsoá módjára gondolkodik vagy hogy az uralkodó osztály egyes tagjai eszmeileg szakítanak osztályukkal. Miért van az, hogy Lev Nyikolajevics Tolsztoj, akit származása és helyzete a nemességhez fűzött, műveiben magasan osztályának érdekei fölé emelkedett, s a patriarchális parasztság helyzetét és nézeteit, az elnyomás és a kizsákmányolás elleni tiltakozását ábrázolta? Az efféle kérdésekre nem lehet feleletet adni anélkül, hogy ne vizsgálnánk meg a társadalmi harc, különösen az eszmei harc bonyolult képét a szóban forgó időszakban, ne ismernénk el az eszméknek a társadalmi életben játszott szerepét, az egyes egyénekre és a lakosság különböző rétegeire gyakorolt befolyását.

Mivel a vulgáris materialisták képtelenek az ilyen kérdéseket megválaszolni, tág teret engednek az idealistáknak az olyan

[35] Suljatyikov, a machista Bogdanov követője például az „anyag" és a „mozgás" filozófiai kategóriáit közvetlenül a kapitalizmus alapvető osztályainak kölcsönös viszonyából vezette le (anyag = proletariátus, mozgás = burzsoázia). Lenin jellemzése szerint ez az elmefuttatás „a történelem materialista felfogásának karikatúrája".

„örök eszmékről" szóló spekulációkra, amelyek „nem függnek" az élettől, és „meghatározzák" mindegyik osztály tagjainak cselekedeteit. Az idealizmus a társadalmi jelenségek magyarázatában mindenütt visszaüt, ahol a materializmus e jelenségek egyoldalú, leegyszerűsített, primitív elemzésének útjára lép.

A vulgáris materializmus gyakorlati károssága pedig abban mutatkozik meg, hogy az embereket tehetetlenségre kárhoztatja. Ha egyszer a gazdasági törvények mindent önmaguktól, automatikusan elvégeznek, s az emberek és tudatuk semmiféle szerepet nem játszanak, akkor nincs is miért megismerni ezeket a törvényeket, növelni a tömegek tudatosságát stb. Ha például a szocializmusnak szükségszerűen fel kell váltania a kapitalizmust, akkor, a vulgáris materialisták szerint (és a marxizmusnak a burzsoá táborba tartozó egyes korlátolt kritikusai szerint is, akik csak hallomásból ismerik a marxizmust) hiábavaló fejleszteni a munkások szocialista öntudatát és az ideológiai harccal befolyásolni a társadalom szocializmus felé haladásának objektív folyamatát. Ha a modern kapitalizmus gazdasági törvényei háborúkat eredményeznek, akkor a vulgáris materializmus álláspontja szerint a háború elháríthatatlan, és haszontalan dolog harcolni ellene. Röviden szólva, ez a marxizmustól idegen, vulgáris álláspont azt tartja, hogy az emberiség tehetetlen a történelem meggátolhatatlan, végzetszerű menetével szemben, nem is képes hatni rá. Az emberek csupán szemlélői lehetnek az események menetének.

A vulgáris materializmus alapvető elméleti hibája a társadalmi tudományok területén abban rejlik, hogy nem érti a történelmi folyamat dialektikáját. A vulgáris materialisták nem értik meg, hogy a történelmi szükségszerűség, a törvények nem önmagukban hatnak a társadalomban, hanem csupán az emberek tevékenységén keresztül. A társadalmi fejlődés törvényei — mint már kimutattuk — az emberek tevékenységének törvényei. Az emberek, a haladó társadalmi erők, miután megismerték a társadalmi fejlődés törvényeit, e törvények hatásának konkrét feltételeit (az osztályok erőviszonyai stb.), hatalmas erejű fegyverhez jutnak, amellyel képesek átalakítani a valóságot a társadalmi fejlődés megérett szükségleteinek megfelelően. Az em-

berek képesek arra, hogy meggyorsítsák a régi társadalom új társadalommá való átalakítását, hogy harcra tömörítsék a dolgozókat a békéért az imperialista háború ellen, és ne engedjék meg a háború kitörését stb.

A vulgáris materialisták a metafizikusan, mechanikusan felfogott okság álláspontjáról szemlélik a társadalom gazdasági alapján és felépítményét: az okot és az okozatot két változhatatlan, szemben álló pólusnak tekintik, és szem elől tévesztik a köztük fennálló dialektikus *kölcsönhatást*. „Ezek az urak — írta Engels az efféle vulgarizátorokról — gyakran szinte szándékosan megfeledkeznek arról, hogy egy történelmi mozzanat, minelyt más, végeredményben gazdasági okok létrehozták, visszahat környezetére, sőt saját okaira is."[36]

A történelmi materializmus azt tanítja, hogy a társadalmi eszmék, amelyek a gazdasági fejlődés termékei, szintén jelentős hatással lehetnek a gazdasági fejlődésre, a politikai harcra, az egész társadalmi életre. „A politikai, jogi, filozófiai, vallási, irodalmi, művészeti stb. fejlődés — írta Engels — a gazdasági fejlődésen alapszik. De mindezek hatnak egymásra és a gazdasági alapra is."[37]

A társadalmi eszmék éppen azért játszhatnak aktív szerepet, mert maguk az eszmék az anyagi valóságban gyökereznek. Az idealizmus, amikor elszakítja az eszméket a valóságtól, misztikussá, érthetetlenné teszi szerepüket. Hogyan is tudnak az eszmék a való életre hatni, ha nem függnek össze vele és semmi közük sincs hozzá? A történelmi materializmus azáltal, hogy az eszméket anyagi forrásból származtatja, lehetővé teszi, hogy helyesen értelmezzük szerepüket abban a világban, amelyből erednek.

A burzsoá ideológusok, akik azt állítják, hogy a marxizmus tagadja az eszmék szerepét, tudatosan rágalmazzák a marxizmust.

Hogyan tagadhatná a marxizmus az eszmék szerepét, amikor megalapítói egész életüket annak szentelték, hogy kidolgozzák és a tömegek között elterjesszék a forradalmi elméletet? Tudjuk,

[36] *Marx—Engels:* Válogatott levelek. 538. old.
[37] Ugyanott, 546. old.

hogy Lenin, valamint Marx és Engels más tanítványai soha, még a leghevesebb osztályharcok közepette sem feledkeztek meg a marxista elmélet további kidolgozásáról. Lenin az imperialista háború ellen folytatott megfeszített küzdelem éveiben (1916-ban) megírta az imperializmusról, mint a kapitalizmus legfelső fokáról szóló elméleti munkáját, és mint a „Filozófiai füzetek" bizonyítják, nagy figyelmet szentelt a filozófia kérdéseinek is. 1917-ben, az októberi forradalom közvetlen előkészítésének időszakában Lenin megírta „Állam és forradalom" című könyvét, amelyben kidolgozta a marxista államelmélet sok kérdését, többek között a szocialista forradalom és a burzsoá állam viszonyát és megvilágította a szocialista állam lényegét, feladatait és fejlődésének útjait. Ezek a tények arról tanúskodnak, hogy a marxisták nagyra becsülik az eszmék aktív szerepét.

A marxizmus azt tanítja, hogy a társadalmi eszmék különbözőek. Vannak haladó eszmék és reakciós eszmék. Az eszmék mindkét fajtája aktív szerepet játszik a társadalmi életben, de szerepük mélységesen különbözik egymástól. A haladó eszmék, amelyek a haladó társadalmi osztályok érdekeit és a társadalmi fejlődés érdekeit fejezik ki, a haladást szolgálják, és segítségére vannak a társadalomnak a napirendre került történelmi feladatok megoldásában. A haladó eszmék, ha meghódították az emberek milliók elméjét, meggyorsítják a társadalmi fejlődést.

A reakciós eszmék a régi társadalmi rendszer fenntartására törekvő erőknek az érdekeit szolgálják; ezek az eszmék fékezik a társadalom fejlődését. A nép életének valóságos szükségletei és az elavult eszmék közötti ellentmondások előbb-utóbb a nép javára, a haladó eszmék javára oldódnak meg. Addig is azonban a reakciós eszmék sok kárt okozhatnak — és okoznak is — a népeknek. Ezért nem szabad arra számítani, hogy az új eszmék sorsszerűen győzelmet aratnak a régi eszméken. Elengedhetetlen a harc az új eszmékért, az új eszményekért és a nép körében való elterjedésükért.

Az új társadalmi eszmék akkor keletkeznek, amikor a gazdasági fejlődés új feladatokat tűzött ki a társadalom elé. Önmagukban azonban az új eszmék nem vezetik és nem is vezethetik túl az embereket a régi társadalom határain. Csak akkor válnak

hatalmas mozgatóerővé, miután behatolnak a tömegekbe és meghódították a tömegek tudatát. „Az elmélet is — tanítja a marxizmus — anyagi hatalommá válik, mihelyt a tömegeket megragadja."[38] Az elnyomott tömegek az új eszmék révén tudatára ébrednek helyzetüknek, alapvető érdekeiknek, s a haladó osztályok és politikai pártjaik vezetésével kilépnek a tudatos történelmi alkotás színterére, ösztönös harcuk a tudatosság színvonalára emelkedik. A forradalmi időszakok a tömegek tudatosságának magas színvonalával tűnnek ki. Ezekben az időszakokban az eszmék szerepe különleges erővel nyilvánul meg. Az új társadalmi eszmék, miután a tömegek vívmányaivá lettek, szervezik és mozgósítják őket a társadalmi fejlődés útjában álló elavult erők elleni harcra.

Az új eszmék történelmi szerepe nem mindig egyforma. Ez a szerep a következőktől függ: 1. azoknak a társadalmi viszonyoknak a jellegétől, amelyek alapján megjelennek az új eszmék; 2. annak az osztálynak a történelmi szerepétől, amely az új eszmék zászlaja alatt lép fel; 3. attól, hogy mennyire helyesen, pontosan tükröződnek az új eszmékben a társadalmi fejlődés megérett szükségletei; 4. attól, hogy az új eszmék mennyire terjedtek el a tömegek között és mennyire hatnak rájuk.

Időszámításunk első évszázadaiban, a rabszolgatartó társadalom hanyatlásának időszakában, az új eszmék, amelyek vallási formában jelentek meg (kereszténység), meghódították a rabszolgáknak és a Római birodalom kisemmizett tömegeinek tudatát. Az új vallás, amely felváltotta a régi vallásokat, magában foglalta a rabszolgaság, az erőszak, valamint a hatalom birtokosainak gazdagsága és fényűzése elleni tiltakozást. A kereszténység azonban, akárcsak bármely más vallás, nem volt képes arra, hogy megmutassa a tömegeknek, melyik úton haladva szabadulhatnak meg a rabszolgaságtól. A kereszténység azzal vigasztalta az elkeseredett tömegeket, hogy majd a fantasztikus túlvilágon, a kitalált égi világban megszabadulnak a földi szenvedésektől.

A XVIII. században a felvilágosodás eszméi, amelyek a kereszt-

[38] *Marx—Engels* Művei. 1. kot. 384—385. old.

ténység középkori eszméi ellen fordultak, forradalmi szerepet töltöttek be. A felvilágosodás eszméit a néptömegek zászlajukra írták, ezek az eszmék olyan erővé váltak, amelyek mozgósították a tömegeket a régi rend megdöntésére. A feudális rendnek, intézményeinek és ideológiájának eszmei kritikája előkészítette a feudalizmus fegyveres kritikáját. Az új eszmék nemcsak a tudományos (filozófiai, politikai, erkölcsi stb.) értekezésekben jutottak kifejezésre, hanem a festészetben, az irodalomban, a zenében is. Ezek az eszmék nagy hatással voltak az emberek elméjére és érzelmeire, felszították a nép gyűlöletét a reakciós erőkkel szemben, s a győzelembe vetett hittel töltötték el a tömegeket.

Bármennyire különböző szerepet játszanak is az új társadalmi eszmék a különböző történelmi korszakokban, megjelenésük és a régi eszmék ellen vívott harcuk mindig az időszerűvé vált vagy a már végbement mélyreható társadalmi fordulatok kifejezése volt. „Amikor az antik világ pusztulóban volt, az antik vallásokon győzedelmeskedett a keresztény vallás. Amikor a keresztény eszméket a XVIII. században legyűrték a felvilágosodás eszméi, a hűbéri társadalom haláltusáját vívta az akkor forradalmi burzsoáziával."[39]

Egy és ugyanazon osztály ideológiája lényegbevágó változásokon mehet át attól függően, hogy megváltozik az illető osztálynak a társadalomban elfoglalt helyzete. Amíg a burzsoázia harcolt a feudalizmus ellen, s még nem bontakoztak ki a tőkés termelési mód ellentmondásai, a burzsoá ideológusok képesek voltak a társadalmi jelenségek viszonylag objektív kutatására. A burzsoázia hatalomrajutásával, a társadalmi ellentmondások fejlődésével azonban megváltozott a burzsoá ideológia szerepe. „Az önzetlen kutatást bérencek kötelezködése, az elfogulatlan tudományos vizsgálatot az apologetika rossz lelkiismerete és gonosz szándéka váltotta fel."[40] Marxnak ezek a szavai, amelyekkel a politikai gazdaságtannak a burzsoázia politikai uralma megteremtése utáni állapotát jellemezte, a polgári társadalomtudomány egyéb területeire is vonatkoznak. Azzal, hogy a kapi-

[39] *Marx—Engels* Művei. 4. köt. 458. old.
[40] *Marx*: A tőke. I. köt. 18. old.

talizmus átment az imperializmus szakaszába, a burzsoá ideológia különösen reakcióssá vált. A polgári ideológia egyik fő feladata a proletariátus forradalmi ideológiájának „megsemmisítése" lett.

Jelenleg az imperialista reakció ideológusai az antikommunizmust írták zászlajukra; ennek a jelszónak az a tartalma, hogy rágalmazzák a szocialista rendszert, elferdítik a marxizmus—leninizmust, valamint a kommunista és munkáspártok politikáját. A reakció az antikommunizmus zászlaja alatt mindent üldöz, ami haladó és forradalmi, igyekszik megbontani a dolgozók sorait, megbénítani a dolgozóknak a békéért, a demokráciáért, a szocializmusért folyó harcát. A monopoltőke szükségszerű terméke a fasizmus ideológiája, a legszélsőségesebb sovinizmus és fajgyűlölet ideológiája, amelynek az a célja, hogy nacionalista konfliktusokat szítson, egész nemzetiségeket és népeket üldözzön, elködösítse a munkásosztály osztályöntudatát, és elvonja a munkásosztályt és szövetségeseit az imperializmus elleni harctól. Így tehát a burzsoá ideológia kibékíthetetlen ellentétbe került a társadalmi fejlődés szükségleteivel, a társadalmi fejlődést fékező erővé vált. Nem képes olyan eszméket kidolgozni, amelyek magukkal ragadnák a nép tömegeit.

A haladó polgárság ideológusaira az volt jellemző, hogy hittek a társadalmi haladásban, az ember alkotó erejében, eszében, abban, hogy a tudomány győzelmet arat a vallási és egyéb előítéleteken, hittek a szabadság és az egyenlőség, a nemzeti függetlenség és a népek közötti béke diadalában, a mai burzsoázia ellenben nagymértékben elvesztette ezeket a vonásait. A burzsoázia ideológiai fegyvertárában mind nagyobb szerephez jut a klerikalizmus, amely kihasználja a dolgozók vallásos érzelmeit, babonáit és előítéleteit. A reakciós burzsoázia ideológusai az egyenlőség helyett az „erősek kasztjának" (a magasabb rendű fajnak, az „elitnek") az uralmát hirdetik, a nemzeti függetlenség helyett a gyarmatosítást és a népek leigázását a tőkés monopóliumok által, a béke helyett a háborút propagálják. Az emberi észbe vetett hitet az irracionalizmus és az agnoszticizmus terjesztésével, a haladás eszméjét a „stabilitás" eszméjével, a szabadság eszméjét a „rend" eszméjével, az emberi méltóság eszméjét az ember vele született romlottságának eszméjével stb. cserélik fel. Az ezekkel az eszmékkel átitatott burzsoá filozófia, társadalomtudomány, művészet, erkölcs, etika a mélységes dekadencia állapotába került.

A kapitalizmus fejlődése nemcsak a burzsoázia érdekeit kifejező reakciós eszméket hoz létre, hanem forradalmi eszméket is, amelyek a kapitalizmussal végezni kívánó proletariátus és egyéb haladó erők érdekeinek kifejezői.

A szocialista ideológia feltárja a tőkés rend összes ellentmondásait, bebizonyítja a kapitalizmus átmeneti jellegét, kimutatja, hogy a kapitalista társadalmat szükségszerűen a szocialista társadalomnak kell felváltania. A szocialista ideológia segítségére van a proletariátusnak — hangsúlyozta Lenin —, hogy *minél gyorsabban és minél könnyebben végezzen mindenféle kizsákmányolással.* A szocialista ideológiának elidegeníthetetlen vonása nemzetköziségе — mely a munkásosztály harcának feltételeiből fakad —, amely feltételezi a világ munkásainak egységét és összefogását a felszabadulásukért vívott harcukban, továbbá azt, hogy minden ország munkásosztálya nemzeti érdekeit összekapcsolja a nemzetközi munkásmozgalom feladataival, a népeknek a gyarmati elnyomás ellen, a nemzeti függetlenségért, a demokráciáért és a világbékéért vívott harcával.

Még a múltbeli haladó osztályok ideológiája is, jóllehet hiányzott belőle a tudományos materialista történelemfelfogás, óriási forradalmasító hatást tudott gyakorolni a társadalmi életre, elősegítette a régi rend felszámolását és az új rend megteremtését. Annál nagyobb erejűvé válik és minőségileg új módon hat a marxista szocialista ideológia, amelytől idegen mindenfajta illúzió és utópia, s amely világosan megérteti a dolgozókkal harcuk feltételeit és távlatait. A szocialista ideológiának a társadalmi életre gyakorolt óriási hatását a következő tényezők határozzák meg: 1. a szocialista ideológia tudományos jellege és igaz volta; 2. a szocialista ideológia a legforradalmibb osztály érdekeit fejezi ki, annak az osztálynak az érdekeit, amely önmaga felszabadításával együtt megszabadítja az egész társadalmat a kizsákmányolás minden formájától. „Annak az ellenállhatatlan erőnek, amely az egész világ szocialistáit ehhez az elmélethez vonzza, éppen az a titka, hogy a marxizmus a szigorú és legmagasabb rendű tudományosságot (mint a társadalomtudomány legfelsőbb foka) egyesíti a forradalmisággal, és nem véletlenül egyesíti, nemcsak azért, mert e tanítás alapítója egyesítette magában a

tudós és a forradalmár tulajdonságait, hanem mert magában az elméletben egyesíti, bensőleg és elválaszthatatlanul. Mert itt az elmélet egyenesen feladatául, a tudomány egyenesen céljául tűzi ki azt, hogy segítsen az elnyomottak osztályának valóságos lejátszódó gazdasági harcában."[41]

A marxista elmélet olyan következetesen tudományos világnézettel vértezi fel az új társadalomért küzdő harcosokat, amely nem fér össze semmiféle reakcióval, semmiféle babonával. Ez a világnézet a valóság megismerésének és átalakításának módszere, a marxista párt politikájának, stratégiájának és taktikájának tudományos alapja, az új erkölcs és a szocialista művészet eszmei fundamentuma.

6. A MARXISTA—LENINISTA IDEOLÓGIA SZEREPE A KOMMUNIZMUS GYŐZELMÉÉRT FOLYÓ HARCBAN. A DOLGOZÓK KOMMUNISTA NEVELÉSE

A szocializmusban a haladó eszmék nagyobb szerepet játszanak, s nagyobb hatással vannak a társadalmi élet minden oldalára és az emberek tevékenységére, mint a múltban bármikor. Ez mindenekelőtt a szocializmus gazdasági rendjével, a szocializmus fejlődési törvényszerűségeinek jellegével magyarázható. A szocializmusban az embereknek első ízben nyílik alkalmuk — és a szocializmus fejlődésének arányában egyre nagyobb lehetőségük —, hogy tudatosan, tudományos alapon irányítsák a társadalom fejlődését.

A szocializmus az emberek viszonyát egymáshoz és a természethez áttekinthetővé, világossá teszi, megfosztja mindenfajta misztikus ködfüggönytől. A szocializmus megteremti az objektív előfeltételeket ahhoz, hogy az emberek megszabaduljanak a valóságról alkotott torz, fantasztikus elképzelésektől és a burzsoá tudatra jellemző fetisizmustól. Ez óriási mértékben megnöveli a tudat hatékonyságát. A marxizmus megalapítói a szocializmust a szabadság birodalmának nevezték, amelyben az emberek, miután megismerték a törvényszerűséget és a szükség-

[41] *Lenin* Művei. 1. köt. 343–344. old.

szerűséget, uralkodnak rajtuk, s tudatosan alakítják társadalmi viszonyaikat, vagyis előre tudják, ha a társadalmi viszonyokban szükség van valamilyen változásra, és végrehajtják ezt a változtatást, „mielőtt az tudattalanul és akaratlanul rájuk kényszeríti magát".[42]

A társadalmi tudat természetesen a szocializmusban sem képes azonnal visszatükrözni a társadalmi lét összes változását, minden oldalát. Bármennyire áttekinthetők és ésszerűek is a szocializmus termelési viszonyai, fejlődéstörvényeik mégsem a jelenségek felszínén nyugszanak, s a gazdasági viszonyok hatására ösztönösen kialakult mindennapi tudat nem képes feltárni azokat. E törvényeket csakis a gyakorlatra támaszkodó elméleti gondolkodás képes feltárni.

A marxista—leninista elmélet szerepe különösen megnő a kommunizmusba való átmenetben, mert — „a kommunizmus felépítése — állapítja meg az SZKP programja — a nép munkájának, energiájának és tudásának műve".[43] A dolgozó tömegek tudatos tevékenységét a kommunista párt irányítja, amely a kommunizmus építésén végzett munkáját szervezetté, tervszerűvé, tudományosan megalapozottá teszi.

A kommunista párt ereje abban áll, hogy a párt, amelyet a marxista—leninista elmélet, a társadalom fejlődéstörvényeinek ismerete vezérel, felfedezi a társadalmi fejlődés megérlelődött szükségleteit, világosan megfogalmazza a nép előtt álló feladatokat. Minden egyes új szakaszon képes megtalálni azt a *fő láncszemet,* amelynek megragadásával sikeresen megoldható az adott időszak minden feladata. Mivel a párt által kidolgozott eszmék, felhívások, feladatok a társadalmi fejlődés megérlelődött szükségleteit fejezik ki, a nagy néptömegek közkincsévé váltak, és óriási hatással vannak a társadalom fejlődésére. Ilyen óriási hatást gyakorol a társadalom életére napjainkban a Szovjetunió Kommunista Pártjának programja.

Ahhoz, hogy a tömegeket mozgósítani lehessen valamilyen gyakorlati feladat megoldására, nem elegendő, hogy az eszmék helyesen tükrözzék a társadalmi valóságot és a tömegek alap-

[42] *Engels:* „Anti-Dühring". 361. old.
[43] Az SZKP XXII. kongresszusa. 833. old.

vető érdekeit fejezzék ki. Arra is szükség van, hogy ezek az eszmék elterjedjenek a dolgozó tömegek között, a tömegek felfogják őket és a saját tapasztalataik alapján győződjenek meg helyességükről. A szocialista rend megteremt minden feltételt a marxista—leninista eszméknek a tömegek körében való propagandája számára. Ez azért vált lehetségessé, mert a propaganda minden eszközét a nép birtokolja.

A marxista—leninista elmélet propagandájának, az eszmei nevelő munkának napjainkban az a rendeltetése. hogy elősegítse a kommunista építés következő legfontosabb kérdéseinek megoldását: 1. a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának megteremtését, 2. kommunista társadalmi viszonyok kialakítását, 3. az új ember nevelését. A lenini módon végzett eszmei nevelő munka leglényegesebb vonásai: a magas fokú kommunista eszmeiség, az ellenséges ideológiával szembeni kérlelhetetlenség, az elmélet szoros kapcsolata az élettel, az elmélet alkotó módon való alkalmazása, a tömegek között végzett ideológiai munka összekapcsolása a tömegeknek a legfontosabb politikai és gazdasági feladatok megoldására való megszervezésével.

A párt hangsúlyozza, milyen óriási jelentőségű a dolgozók kommunista nevelése érdekében folyó munka, s a burzsoá ideológiának a dolgozók tudatában megmaradt csökevényei ellen vívott harc.

A jelenlegi szakaszban a párt az ideológiai munkában azt tekinti a legfontosabbnak, hogy „valamennyi dolgozót a magas fokú eszmeiség, a kommunizmus iránti odaadás, a munkához és a közös gazdasághoz való kommunista viszony szellemében neveljék, teljesen leküzdjék a polgári nézetek és erkölcsök maradványait, sokoldalúan és harmonikusan fejlesszék az egyént, megteremtsék a szellemi kultúra igazi gazdagságát. A párt különösen nagy jelentőséget tulajdonít a serdülő nemzedék nevelésének."[44]

A mi tapasztalataink és a többi szocialista ország tapasztalatai azt mutatják, hogy a szocialista társadalom óriási lehetőségeket nyújt az új ember neveléséhez, hogy kialakítsuk benne az olyan

[44] Ugyanott, 811—812. old.

nemes tulajdonságokat, mint a közös ügy iránti odaadás, a munkaszeretet, a kollektivizmus és az együttműködés. Elmondhatjuk, hogy az objektív körülmények egész összessége segít kialakítani a szocialista társadalom emberében az új pszichológiát, az új nézeteket, a magatartás új normáit. A kommunizmus felé haladó szocialista rendszer által a társadalom anyagi életében végrehajtott valamennyi változtatás célja az ember, az ember jóléte.

A kommunizmusért vívott harc folyamán egész életformánk neveli az új embert, de ebből nem az következik, hogy az ideológiai, eszmei nevelőmunka elveszti jelentőségét. Mint már mondottuk, a szocialista ideológia nem spontán jön létre a gazdasági viszonyokból. Sem az anyagi javak termelőinek munkája, sem a gyakorlati társadalmi tevékenység önmagától nem teremti meg világnézetünk eszmei alapjait. Az új ember nevelésének kedvező objektív körülményekre támaszkodó ideológiai munkánknak az embereket a marxista—leninista világnézet tudományos alapjainak szellemében, politikai ideológiánk, erkölcsünk szellemében kell nevelnie.

Az eszmei nevelőmunka viszont aktívan befolyásolja a társadalmi életkörülmények változását. Minél sikeresebb lesz az új ember nevelése érdekében végzett munkánk, minél jobban fokozódik a kommunizmus építőinek alkotó aktivitása és kezdeményezése, annál gyorsabban megy majd a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának megteremtéséért folyó munka, annál inkább gyökeret eresztenek az életben a munka kommunista formái és az emberek közötti új, kommunista viszonyok. Ebből az következik, hogy nevelő munkánk hatékonyságának igen fontos mutatói a termelési sikerek, a tömegek aktivitásának növekedése a munkában. Az a kommunista nevelés, mondotta Lenin, hogy „munkánkat, erőnket a közérdeknek szenteljük ... Csak az ilyen munka során válik az ifjú vagy leány igazi kommunistává. Csak abban az esetben válnak kommunistákká, ha ezzel a munkával gyakorlati eredményeket tudnak elérni."[45]

A kommunista nevelés sokrétű folyamat, amelyben formálódik az ember, alakulnak nézetei, érzései, tettei, formálódik akarata,

[45] *Lenin* Művei. 31. köt. 301. old.

jelleme. A kommunista nevelés magában foglalja mindenekelőtt a *kommunista világnézet* megszilárdulását, a kommunizmus eszményeiben való mélységes hitet, a társadalmi kötelezettségekhez való öntudatos viszonyt, *a szocialista nemzetköziséget és hazafiságot*, a haza megvédését még az ember tulajdon élete árán is. Ennek a világnézetnek az elsajátítása egyáltalán nem arra korlátozódik, hogy kívülről megtanulják a marxista tudomány következtetéseit. Lenin azt mondotta, hogy „munka nélkül, harc nélkül fabatkát sem ér a kommunizmusnak... művekből bemagolt ismerete" és hogy nem lehet elsajátítani a marxista, a kommunista tudományt „anélkül. hogy elsajátítanánk az ismereteknek azt az összességét, amelynek következménye maga a kommunizmus".[46]

A kommunista nevelés fontos része *a munkára nevelés*, a munkához, a társadalmi termeléshez való kommunista viszony fejlesztése. A párt az egész kommunista nevelőmunka középpontjába állítja a munkára való nevelést. Ennek az a feladata, hogy a társadalom minden tagjának, minden ifjú embernek a tudatában kialakítsa azt a meggyőződést, hogy munka nélkül nem lehet élni; feladata továbbá, hogy fejlessze a munka erkölcsi ösztönzőit, arra nevelje az embereket, hogy mindenki képességei szerint dolgozzék, nevelje őket magas fokú kommunista fegyelemre, a naplopással és a felelőtlenséggel szembeni engesztelhetetlenségre. Társadalmunk minden tagja tekintse szent kötelességének a társadalom javára végzett munkát, becsülje meg mind a szellemi, mind a fizikai munkát, dolgozzék szabad elhatározásából, példamutatóan, törődjék a termelékenység növelésével, a társadalmi tulajdon megóvásával és gyarapításával. „A kommunista társadalomban nem henyélhet az ember — állapítja meg az SZKP programja. — Ezt nem engedi meg sem az öntudata, sem a közvélemény. A képességek szerint végzett munka a társadalom minden tagjának megszokott dolog, elsőrendű életszükséglet lesz."[47]

A kommunista nevelés *erkölcsi nevelés* is, a kommunizmus építőjének erkölcsi kódexét alkotó kommunista erkölcsi elvek

[46] Ugyanott, 287. és 288. old.
[47] Az SZKP XXII. kongresszusa. 813. old.

megszilárdítása. Arra kell törekedni, hogy ezek az elvek minden szovjet ember belső szükségletévé váljanak, hogy minden ember saját jószántából betartsa az együttélés szabályait.

Az erkölcsi nevelés ne abból álljon, mondotta Lenin, hogy gyönyörű beszédeket tartunk az erkölcsösségről. Az erkölcsi nevelés kapcsolódjék a közös munkába, a kommunizmusért vívott harcban való részvételhez. Ebben a harcban az ember nem passzív tárgya a nevelésnek, hanem megtanulja, hogy maga sajátítsa el a kommunista nézeteket, kialakítsa a kommunista magatartást, hozzászokik a szolidaritáshoz és a fegyelemhez.

A dolgozók, ifjúságunk erkölcsi nevelésében egyre nagyobb jelentőséget nyer a munkában, az egész társadalmi és magánéletben mutatott jó példa ereje, a közvélemény erkölcsi súlyának és tekintélyének aktív felhasználása azokkal szemben, akik megszegik a szocialista együttélés normáit és szabályait.

A kommunista nevelés szükségessé teszi *a kultúra művelését, a tudományok alapjainak elsajátítását, az általános és a politechnikai képzést.* Hazánk a kulturális forradalom befejező szakaszánál tart, amelyben létrejönnek a kommunizmus összes szükséges ideológiai és kulturális feltételei. E szakasz fő feladata — mint N. Sz. Hruscsov mondotta az SZKP XXII. kongresszusán — valamennyi munkás és paraszt kulturális színvonalának felemelése az értelmiség színvonalára, hogy így alapjában véve kiküszöbölődjenek a szellemi és a fizikai munka közötti lényeges különbségek. Az országnak a következő évtizedben meg kell valósítania valamennyi tanköteles gyermek középfokú (11 osztályos) általános és politechnikai oktatását, összekapcsolva az oktatást a termelőmunkával.

Az oktatás és a termelés összekapcsolását, a politechnikai oktatás bevezetését a párt az ismeretek elsajátításának, a közösség számára hasznos munkára való felkészítésnek tekinti, egyben olyan eszköznek is, amely az ifjúságnak a kommunista erkölcsi követelmények szellemében való nevelését szolgálja.

A kommunista nevelés szerves része az *esztétikai nevelés,* amelynek az a feladata, hogy fejlessze a dolgozók esztétikai érzékét, ítéletét és ízlését, sarkallja és fejlessze a dolgozók alkotó, művészi képességeit.

Az ifjúság kommunista nevelésében fontos helyet foglal el a *testnevelés* is (különösen a sport), amely egészségesebbé teszi őket, s emellett olyan tulajdonságok kialakulását segíti elő az új világ építőiben, mint a győzniakarás, bátorság, önuralom.

A kommunista nevelés az emberi személyiség mindenirányú fejlesztését, az olyan ember nevelését tartja szem előtt, akiben harmonikusan egybefonódik a szellemi gazdagság, az erkölcsi tisztaság és a fizikai tökéletesség.

A marxizmus megalapítói az ember ilyen fejlesztésében látták a történelmi haladás célját, a társadalom igazi gazdagságát. Az új társadalom elve, írta Marx, „minden egyén teljes és szabad fejlődése"[48] lesz.

A kommunista társadalom általánosan kibontakozó építését jelentősen zavarják az emberek tudatában megmaradt kapitalista csökevények. E csökevények léte azzal magyarázható, hogy a tudat elmarad a társadalmi léttől, s hogy megnyilvánul a kapitalista világ hatása, amely igyekszik táplálni ezeket a csökevényeket. Sőt, még magában az emberek létében, gazdasági viszonyaiban is hosszú ideig fennmaradnak a régi társadalom bizonyos nyomai (például a falu gazdasági és kulturális elmaradottsága a várostól, a fizikai és a szellemi munka között fennálló lényeges különbségek stb.). A szocializmus megszünteti az egyéni és a társadalmi érdekek közötti antagonisztikus ellentmondást, amely a régi társadalom tulajdonsága, de még nem képes arra, hogy kezdetben teljesen megszüntesse a magántulajdonosi, individualista csökevények megnyilvánulásának lehetőségét. Olyan körülmények között, amikor a szocialista társadalom fejlődésében valamilyen nehézség adódik, ezek a csökevények, felelevenedhetnek, jelentős mértékben elterjedhetnek. A magántulajdonosi csökevények fennmaradását elősegítheti a munka szerinti bérezés szocialista elvének megsértése. A népek egyenjogúságán és barátságán alapuló lenini nemzetiségi politika megsértése a nacionalista csökevényeket táplálhatja. Az alulról jövő kommunista kritika meggyengülése elősegíti a bürokratizmus növekedését, és a szocialista demokrácia elveinek megsértésére vezet. Az eszmei nevelő munka fogyatékosságai

[48] *Marx:* A tőke. I. kót. 548. old.

ugyancsak támogatják a régi társadalom ezen csökevényeinek fennmaradását.

Az emberek tudatában megmaradt kapitalista csökevények elleni harcban a közvélemény a meggyőzés, az ideológiai ráhatás módszerét alkalmazza, s arra törekszik, hogy megelőzze a társadalom jogi és erkölcsi normáinak áthágását. A társadalmi szervezetek egyre növekvő szerepet játszanak a közrend biztosításában. Az állam büntető szerveinek tevékenységében — amely kényszert alkalmaz a bűnözőkkel szemben — egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert a bűnözés megelőzésére hozott intézkedések, egyre nagyobb szerepet nyer azoknak az embereknek az erkölcsi befolyásolása, akik lecsúszhatnak a bűnözés útjára. Ez korántsem azt jelenti, hogy már jelenleg feleslegessé vált a jogi kényszer, a törvények megtartásának ellenőrzése. Nem. A párt szükségesnek tartja biztosítani a szocialista törvényesség tökéletesítését és szigorú megtartását, szigorú büntetést kiszabni azokra a személyekre, akik a társadalomra nézve veszélyes bűncselekményeket követnek el, akik megszegik a szocialista együttélés szabályait, akik nem akarnak becsületesen dolgozni.

A nevelőmunka minden eszközének — a közoktatásnak, a társadalomtudományoknak, az irodalomnak, a művészetnek, a filmnek, a propagandának, a sajtónak, a rádiónak, a televíziónak —, minden kulturális intézménynek ma az a feladata, hogy növelje szerepét a dolgozók kommunista nevelésében.

A kommunista párt, az állami szervek, a Komszomol, a szakszervezetek és az egyéb társadalmi szervezetek nevelőmunkáját differenciálni kell a dolgozók egyes rétegei, az egyes emberek szerint. A párt különös fontosságot tulajdonít az ifjúság kommunista nevelésének és oktatásának. Hazánkban a párt irányításával felnőtt a szocializmus önfeláldozó építőinek és a haza hős védelmezőinek nagyszerű nemzedéke. Most ifjúságunkat kell felkészítenünk a kommunista társadalomban való életre. A párt arra tanít, hogy az ifjú nemzedék formálását gyermekkorban kell kezdeni, ifjúkorban óvni kell és edzeni, ügyelni kell arra, hogy ne legyenek nálunk erkölcsi rokkantak — helytelen nevelés és rossz példa áldozatai —, akiket megfertőzött az apolitikusság, az eszmenélküliség, a szkepticizmus stb. A párt arra ta-

nít, hogy az ifjúságba neveljük bele azt a magasztosan büszke érzést, hogy ők a szocialista állam polgárai, a munka nagy hadseregének tagjai, a kommunizmus építői. A párt arra tanít, hogy neveljük az ifjakat és leányokat a forradalmi harc hősi hagyományain, a munkások, a kolhozparasztok, az értelmiség önfeláldozó munkájának példáin, a marxizmus—leninizmus nagy eszméin.

A NÉPTÖMEGEK ÉS A SZEMÉLYISÉG SZEREPE A TÖRTÉNELEMBEN

Az előbbiekben, a X—XVI. fejezetben áttekintettük a társadalmi fejlődés alapvető törvényeit és mozgatóerőit, tisztáztuk a termelőerők és a termelési viszonyok, az alap és a felépítmény fejlődésének törvényeit, az eszméknek a társadalom fejlődésében betöltött szerepét, valamint az osztályharc és a forradalom törvényeit. Még egy olyan kérdés maradt hátra, amelynek megvizsgálása nélkül nem érthetők meg helyesen sem a történelmi események, sem a társadalmi fejlődés menete. Ez a néptömegek, az osztályok, a pártok és a vezérek kölcsönös viszonyának problémája, az a kérdés, hogy milyen szerepe van a néptömegeknek és a személyiségeknek a történelemben. Az előző fejezetekben már különböző irányokból megközelítettük ezt a problémát, sőt részben fényt is derítettünk rá. Most külön, a maga egészében kell megvizsgálnunk ezt a kérdést.

A szubjektív és a pszichológiai iskolához tartozó idealista szociológusok úgy vélik, hogy a történelem legfőbb mozgatói a kiemelkedő személyiségek, a vezérek, a hadvezérek, a királyok. Álláspontjuk szerint a nép passzív és tehetetlen erő. A nép szerepe a történelemben — mondják a szubjektivisták — elenyésző és teljes egészében a kiemelkedő személyiségek vagy a kiválasztott „elit" — a gondolat arisztokratái — szerepétől függ.

A történelmi materializmus azt vallja, hogy a történelem fő ereje a nép — a haladó osztályok, a dolgozó tömegek. A történelmi személyiségek csupán meghatározott *osztályokra vagy néprétegekre* támaszkodva, ezek érdekeit és a társadalom történelmi fejlődésének igényeit kifejezve játszhatnak ilyen vagy amolyan szerepet a történelemben. A néptömegek és a személyiségek történelmi szerepének problémája különösen nagy jelen-

tőségre tett szert korunkban, amikor százmilliók léptek a világtörténelem színterére mint a szocializmusért és a nemzeti szabadságmozgalomban küzdő aktív erők.

1. A NÉPTÖMEGEK A TÁRSADALOM FEJLŐDÉSÉNEK DÖNTŐ ERŐI ÉS A TÖRTÉNELEM ALKOTÓI

A történelmet az emberek csinálják, de nem önkényesen, nem tetszésük szerint, hanem konkrét történelmi feltételek és körülmények között, amelyek meghatározzák tudatukat, akaratukat, cselekedeteiket. Az egész társadalmi fejlődés alapja, mint már kimutattuk, az anyagi javak termelési módja, a társadalom termelőerői. Minden korszakban a dolgozó tömegek alkották a társadalom fő termelőerejét. A társadalom története ezért mindenekelőtt a dolgozó tömegek története, a népek története, nem pedig egyes kiemelkedő személyiségek története.

Mi a nép? A szó tág értelmében a nép az osztálytársadalomban különböző osztályokból és társadalmi csoportokból áll, amelyeknek különbözők az érdekeik. A népen belül vannak haladó és elmaradott elemek, van élcsapat és van tömeg, léteznek ellentmondások a különböző osztályok, csoportok és rétegek között. A gazdasági feltételek megváltoztatásával megváltozik a néptömegek osztályösszetétele és magának a népnek a társadalmi jellege. A nép nem változatlan valami, hanem él, fejlődik, harcol és növekszik, megedződik a szabadságért vívott harcban. A szó szűkebb értelmében a népen elsősorban a dolgozó tömegeket értjük.

A néptömegek magvát minden korban a dolgozó tömegek alkotják: a rabszolgatartó társadalomban a rabszolgák és a plebejusok, a feudalizmusban a függő vagy jobbágyi helyzetben levő parasztok és kézművesek, a kapitalizmusban a munkások és a parasztok. Az antagonisztikus alakulatokban a dolgozó tömegek szemben állnak az uralkodó, kizsákmányoló osztályokkal és azok államával. A szocialista társadalomban a népbe beletartozik a társadalom minden rétege és tagja: a munkások, a parasztok, az értelmiség, akiket a szocialista termelési viszonyok egysége, alapvető érdekeik közössége kapcsol össze.

A kizsákmányoló osztályok ideológusai a néptömegeket alaktalan, jellegtelen, változatlan valaminek tekintik, amely képtelen az önálló történelmi cselekvésre. Ez azonban a tömegek megrágalmazása, hiszen még a könyörtelen elnyomás és kizsákmányolás viszonyai között is végső soron éppen a néptömegek alkották a történelem fő mozgatóerejét.

Az anyagi javak termelésének folyamatában a dolgozók termelik meg és termelik újra a társadalom anyagi életét, ők azok, akik tökéletesítik a termelési eszközöket, termelési tapasztalatokat gyűjtenek, s ezáltal létrehozzák a tudomány, a technika és a művészet fejlődésének *alapját*. Még az antagonisztikus társadalmi-gazdasági alakulatokban is — amelyekben a dolgozók kimerítő, kényszerű fizikai munkára vannak kárhoztatva, amelyekben a tudomány, a kultúra a kizsákmányoló osztályok monopóliuma —, még itt is a munkások termelési tapasztalata a termelési technológia, a munkaeszközök tökéletesítésének forrása.

Még a lassú, evolúciós fejlődés időszakaiban, közte a politikai pangás és reakció időszakaiban is, amikor a tömegek politikailag alszanak, azaz nem vesznek valamennyire is észrevehetően és tevékenyen részt a politikai életben, amikor „békésen" hagyják magukat kizsákmányolni, még ekkor is a néptömegek munkatevékenysége viszi előre a társadalom fejlődését, határozza meg a történelem menetét, az egész civilizáció haladását.

Az osztályokra oszlott társadalmi alakulatok történelmének mozgatóereje az osztályok harca s elsősorban a dolgozó tömegeknek a haladóbb társadalmi rendért vívott küzdelme.

A társadalmi forradalmak időszakában a néptömegek a tudatos és aktív történelmi tevékenység magaslatára emelkednek, szétzúzzák az elavult társadalmi rend örökössé tételére törekvő reakciós osztályok ellenállását. A néptömegek harcukkal megoldják a társadalmi fejlődés gyökeres ellentmondásait, megtisztítják az utat az új, haladóbb társadalmi rend előtt, s ezt a rendet bátran védelmezik a reakciós erők támadásaival szemben. A nép a történelem igazi alkotója.

Minél messzebbre jut a társadalom az alacsonyabb fokoktól a magasabb fokok felé tartó fejlődésében, az osztályharc folya-

mán annál jobban *megnő a néptömegek tudatossága és szervezettsége,* s ezzel együtt a társadalom fejlődésében játszott *szerepe* is.

A rabszolgák harcukkal és felkeléseikkel aláásták és pusztulásba döntötték a rabszolgatartó rendet, s előkészítették a feudalizmusba való átmenet feltételeit. A jobbágyparasztok felkelései, az akkor még elnyomott burzsoázia harcával párosulva, a feudális rend bukását eredményezték. De sem a rabszolgák, sem a jobbágyparasztok nem voltak képesek arra, hogy olyan társadalmi rendet hozzanak létre, amelyben a dolgozók teljesen mentesek lennének a kizsákmányolástól és az elnyomástól. Akkoriban nem voltak meg az ehhez szükséges anyagi feltételek. A kapitalizmus teremtette meg az ilyen társadalmi rendbe — a szocializmusba — való átmenet feltételeit. A proletariátus az az elnyomott és kizsákmányolt osztály, amely a társadalomban elfoglalt helyzeténél fogva képes arra, hogy vezesse és szervezze az összes dolgozó harcát az elnyomás és a kizsákmányolás minden formája ellen, s felépítse az osztály nélküli, kommunista társadalmat. A proletariátusnak ez a képessége nem a természet adománya, hanem történelmileg fejlődik ki a nagyüzemi tőkés termelés anyagi feltételeiből, amelyek közt a proletariátus dolgozik. S a munkásosztály már bebizonyította: képes arra, hogy az összes dolgozó élére álljon. A munkásosztály vezetésével, a kommunista párttal — forradalmi élcsapatukkal — az élen a Szovjetunió és a népi demokratikus országok dolgozó tömegei véget vetettek a földesúri és kapitalista elnyomásnak, a földkerekség óriási részén megteremtették a maguk hatalmát, és sikeresen építik a szocializmust és a kommunizmust.

„Minél inkább alapokig ható lesz tehát a történelmi akció, annál inkább nő majd a terjedelme annak a tömegnek, amelynek akciója"[1] — írta Marx a „Szent család"-ban. Ez annyit jelent, hogy minél mélyebbre hatol a társadalom forradalmi átalakítása, annál nagyobb tömegek vesznek részt tudatosan és tevékenyen benne. Lenin ezt a tételt a marxizmus egyik legmélyebb értelmű történetfilozófiai tételének nevezte,[2] és feltárta ennek

[1] *Marx–Engels* Művei. 2. köt. 81. old.
[2] Lásd *Lenin* Művei. 2. köt. 549. old.

a törvénynek a másik oldalát is: „... minél mélyebb átalakítást akarunk végrehajtani, annál inkább fel kell keltenünk iránta az érdeklődést, annál inkább kell törekednünk arra, hogy tudatosan foglaljanak állást mellette, annál inkább kell újabb milliókat és tízmillókat meggyőznünk ennek szükségességéről."[3]

A szocialista forradalomnak, a történelem legmélyebbre ható fordulatának gyakorlata szemléletesen tanúsítja, hogy minél mélyebbek lettek a forradalmi változások, annál inkább megnőtt a bennük résztvevő tömegek terjedelme.

A polgári forradalmakban a dolgozók legfőbb feladata az volt, hogy végrehajtsák a régi rend lerombolását. A szocialista forradalomban az elnyomott dolgozó tömegek a proletariátus és pártja vezetésével nemcsak az elavult régi rend szétzúzásának, hanem az új társadalmi rend felépítésének feladatát is megoldják.

A dolgozók minden antagonisztikus alakulatban, a történelem forradalmi időszakainak kivételével, mintegy „a politikán kívül" állnak, „nincs kedvük a politikához", mert az anyagi szükség elnyomja őket.[4] Csakis a szocializmus korában bontakozik ki teljesen a néptömegek alkotó ereje. „... A szocializmust csak akkor lehet felépíteni — mondta Lenin —, ha a korábbiaknál tízszerte és százszorta nagyobb tömegek fognak hozzá maguk az állam építéséhez és az új gazdasági élet építéséhez."[5] A szocializmust a munkásosztály és pártja vezetésével a dolgozók egész tömege, az egész nép építi.

A szocialista forradalom az aktív és tudatos történelmi alkotás magaslatára emeli „a társadalom legeslegalsó rétegeit", a dolgozók legnagyobb tömegeit, s felébreszti az egész világon az elnyomott tömegeket, s ezzel óriási mértékben meggyorsítja a világtörténelem egész menetét.

„A legfőbb oka annak — írta Lenin —, hogy a világ fejlődése ilyen roppant mértékben gyorsult, az, hogy újabb száz- meg százmilliók kapcsolódtak be ebbe a fejlődésbe."[6] Mint Lenin

[3] *Lenin* Művei. 31. köt. 514. old.

[4] Ez azonban nem jelenti azt, hogy a néptömegek egyáltalában nem vesznek részt a történelem mozgásában, az osztályok harcában. Arról van szó csupán, hogy a dolgozókat távol tartják a politika döntő kérdéseiben, az állam irányításában való aktív részvételtől.

[5] *Lenin* Művei. 28. köt. 422. old.

[6] *Lenin* Művei. 33. köt. 346–347. old.

hangoztatta, amikor az elnyomott, kizsákmányolt dolgozó emberiség többsége felébred és mozgásba lendül, akkor a legerősebb imperialista hatalmak sem tudják megállítani ezt a mozgást.

Mivel magyarázható, hogy a történelemben példátlan módon megnő a szocialista forradalomban és a szocializmus építésében tevékenyen és tudatosan résztvevő „tömegek terjedelme"? Elsősorban azzal, hogy a szocializmus örökre megszabadítja a dolgozókat mindenfajta társadalmi elnyomástól és kizsákmányolástól.

Az antagonisztikus társadalmakban a dolgozók, amikor létrehozták az anyagi javakat, előrelendítették ugyan a termelőerők fejlődését, de ők maguk kizsákmányoltak, elnyomottak maradtak. A szocialista társadalomban a termelés célja az egész társadalom anyagi és kulturális szükségleteinek maximális kielégítése, ami teljesen egybeesik az anyagi javak közvetlen termelőinek érdekeivel.

Ahogyan fejlődik a tömegek tudása, tapasztalata, kultúrája, úgy válik gazdagabbá a tömegek történelmi alkotó munkájának *tartalma*. A szocializmus lehetővé tette a tömegek anyagi jólétének és kultúrájának szakadatlan növekedését. Ebből a forrásból táplálkozik a dolgozóknak a társadalmi élet minden területén megnyilvánuló kiapadhatatlan aktivitása és alkotó kezdeményezése.

A szocialista rend lehetőséget nyújtott arra, hogy a gazdaság és a kultúra azelőtt soha nem látott ütemben fejlődjék. A kapitalizmusnak évszázadokra volt szüksége ahhoz, hogy Európa és Amerika gazdaságilag legfejlettebb országaiban legyőzze a feudális rendet. S bár a kapitalizmus a XIX. század végére elérte legfelső szakaszát, és gazdasági világrendszerré vált, Ázsia és Afrika nagyobb részében mégsem tudta felszámolni a feudális és egyéb kapitalizmus-előtti termelési módok maradványait. A szocialista Szovjetuniónak viszont két évtizednél is kevesebb idő kellett ahhoz, hogy felépítse elsőrendű szocialista iparát, a gépesített, nagyüzemi szocialista mezőgazdaságot, és végrehajtsa a kulturális forradalmat. S mindez az ellenséges kapitalista környezet rendkívül nehéz körülményei közepette történt.

A szocializmusban a néptömegek a történelem során először

válnak a társadalom tudatos teremtőivé. A szocialista rend lépésről lépésre bevonja az egész lakosságot, az egész társadalmat a tudatos történelmi alkotó munkába. A dolgozóknak nem minden rétege képes arra, hogy egyszerre azonos mértékben vegyen részt a szocializmus építésében. A kapitalizmusból a szocializmusba való átmeneti időszak kezdetén erre a leginkább a munkásosztály képes. A munkásosztály vezeti és szervezi az összes dolgozót, s eközben fokozatosan tömöríti, szervezi és bevonja a szocializmus építésébe a városi és falusi szegénységet, a kisiparosokat, a középparasztságot, az értelmiséget, a burzsoá szakembereket stb.

A nőket — az emberiség felét — az antagonisztikus alakulatokban kettős elnyomás sújtja. A szocializmus leveszi róluk az igát, a férfiakkal egyenjogúvá teszi őket, és egyre tágabb körben bevonja őket az építőmunka minden ágába.

Az imperializmus elnyomja a népeket, s nemcsak társadalmi, hanem nemzeti és gyarmati elnyomásra is ítéli őket. A szocializmus felszabadít minden népet az osztályelnyomás és a nemzeti elnyomás alól, egyenjogúvá teszi a népeket. Ez pedig annyit jelent, hogy a szocializmus időszakában rengeteg, azelőtt elnyomott és jogfosztott nemzetiség és nép lép a történelem színterére mint a történelem tudatos alkotója, amely kezébe vette sorsának intézését.

A kizsákmányoló állam ellenségesen áll szemben a tömegekkel, elnyomja politikai aktivitásukat és kezdeményezőkészségüket. A szocialista állam ezzel szemben maximálisan felszabadítja a tömegek forradalmi energiáját, kezdeményezőerejét és alkotó képességeit. A szocialista államot maguk a munkás- és paraszttömegek hozzák létre a kommunista párt vezetésével. „A szovjethatalom — mondotta Lenin — a szocializmus felé vezető út. Ezt az utat a dolgozó tömegek találták meg, és ezért biztos, ezért legyőzhetetlen."[7]

Az antagonisztikus osztálytársadalom a dolgozó tömegeket nemcsak gazdasági és politikai leigázottságra kárhoztatja, hanem *szellemi elnyomásra,* írástudatlanságra és kulturálatlanságra is. A dolgozó nép, ennek ellenére, a kizsákmányolók

[7] *Lenin* Művei. 29. köt. 249. old.

igájával a nyakán, nemcsak anyagi értékeket hozott létre, hanem nagy szellemi értékeket is. Gorkij, a szocialista realista irodalom megalapítója ezt írta:

„A nép nemcsak az az erő, amely minden anyagi értéket megteremt. A nép a szellemi értékek egyetlen és kiapadhatatlan forrása, időben, szépségben és zseniális alkotásban legelső filozófus és költő, alkotója a föld minden nagy költeményének, minden tragédiának s közülük is a legnagyobbiknak: a világkultúra történetének."[8] A nép meséiben, dalaiban, költészetében megteremtette Prométheusz, Héraklész, Anteusz, az Oresztész és Püladész, Farhad és Sirin, Don Quijote, Faust és Mefisztó, az ó-orosz hősi mondák óriásainak, a „Mahábhárata" és a „Rámájana", a „Kalevala" hőseinek stb. nagyszerű művészi alakjait. A nagy művészek minden korban és minden országban a nép kollektív művészi alkotásának kincsestárából merítették számos munkájuk eszméjét és alakjait. Sok csodálatra méltó műalkotás, amely a múzeumokban, palotákban, templomokban és a vagyonos osztályok egyes tagjainak tulajdonában van, a népből származó mesterek aranykezének és géniuszának terméke.

A kultúra története arról tanúskodik, hogy a szellemi kultúra fejlődésében beállott nagy fellendülések összefüggésben vannak a történelmi tömegmozgalmakkal, a népek felszabadító harcával. Mint a XVI. fejezetben megemlítettük — az orosz társadalmi gondolat, irodalom és művészet XIX. századi felvirágzását a néptömegeknek a cárizmus és a jobbágyrendszer ellen vívott küzdelme okozta. A marxizmus—leninizmusnak — az egész világkultúra legmagasabb rendű vívmányának — létrejötte és fejlődése elválaszthatatlanul egybekapcsolódott a munkásosztály és a forradalmi munkásmozgalom létrejöttével és fejlődésével.

Milliók elméje — mondotta Lenin — a társadalom anyagi és szellemi életének minden területén mérhetetlenül nagyobbat alkot, mint a legzseniálisabb ember előrelátása. Az osztálytársadalomban azonban a népekre nehezedik a nyomor járma, a népek nem részesülnek az anyagi és a szellemi kultúra általuk

[8] *Gorkij* Összegyűjtött művei. 24. köt. 1956. 26. old. (oroszul).

létrehozott javaiból. A kizsákmányolás és elnyomás rendje megfojtja, elnyomja és megöli a nép millióinak tehetségét, a vallásópiumával mérgezi meg a nép tudatát stb. A kizsákmányoló osztályok nemcsak elnyomják, hanem egyben ideológiájuk segítségével becsapják a tömegeket, a maguk önző és reakciós osztályérdekei számára használják ki a dolgozók energiáját, lelkesedését és hazafias érzelmeit. Mindez korlátozza a néptömegek történelmi alkotó munkáját. Ezért érthető, hogy a szocializmus és a kommunizmus idején milyen alapvető fordulat megy végbe a néptömegek helyzetében, történelmi alkotó munkájának lendületében és szerepében.

A kommunizmus általánosan kibontakozó építésének időszakában tovább nő az egész nép anyagi jóléte és kultúrája, még jobban kivirágoznak a nép fizikai és szellemi erői, képességei és tehetsége, tehát fejlődik alkotó aktivitása. Új, magasabb fokra emelkedik a tömegek alkotó versenye, aminek bizonyítéka a kommunista munkabrigádok kialakulása.

A szocializmust és a kommunizmust építő milliók tapasztalatai hatással vannak a fejlődésre a társadalom szellemi életének minden területén, segítik a marxista—leninista társadalomtudomány gazdagítását és továbbfejlesztését. A Szovjetunióban a szocializmus sok-sok tízmillió építőjének tapasztalatai olyan történelmi példaképül szolgálnak, amelyre támaszkodhat és támaszkodik a szocializmus útjára lépett összes ország. A népi demokratikus országok néptömegei, felhasználva ezt a tapasztalatot, alkotó módon gazdagítják is az új történelmi körülményeknek, hazájuk nemzeti sajátosságainak megfelelően. A kizsákmányolók kisajátításának és elnyomásának konkrét formáit, a vállalatok államosítását vagy részbeni megváltását, a burzsoá szakemberek és a nemzeti burzsoázia felhasználásának formáját, a mezőgazdasági termelés társadalmasításának formáit, a szocialista verseny és a munkásoknak a termelés irányításában való részvétele formáit a tömegek gyakorlati tapasztalatai sugalmazzák az elméletnek, s ez a tapasztalat igazolja vagy veti el a különböző formákat. A gazdaság szocialista formái, a szocialista államgépezet, a kulturális intézmények tökéletesítését az elmélet a gyakorlatból, a tömegek élettapasztalataiból meríti.

A néptömegeknek a szocialista országokban elért sikerei, a kommunizmus építésének sikerei a Szovjetunióban újabb történelmi tapasztalatokkal gazdagítanak minden népet, s ezáltal óriási hatással vannak a más országokban élő néptömegek forradalmi öntudatának, szervezettségének és történelmi kezdeményező készségének fejlődésére.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom, valamint a Kínában és a többi népi demokratikus országban végbement forradalom győzelme után a gyarmatokon és a függő országokban a gyarmatosítás elleni nemzeti szabadságmozgalom igen nagyarányú fellendülése figyelhető meg. Kifejlődött a béke híveinek eddig soha nem látott tömegmozgalma, növekszenek a munkások, a parasztok, az ifjúság, a nők, az értelmiség demokratikus szervezetei, erősödik a munkásosztály és a marxista munkáspártok befolyása ezekben a szervezetekben. Ezeknek a demokratikus mozgalmaknak, amelyeket a kapitalizmus általános válsága és a szocializmus erőinek gyarapodása váltott ki, nagyon nagy szerepük van a mai emberiség sorsának alakításában, különösen az új világháború elhárításáért folyó harcban.

2. A SZEMÉLYISÉG SZEREPE A TÖRTÉNELEMBEN

Annak elismerése, hogy a néptömegek alkotják a történelmi fejlődés döntő erejét, még nem jelenti a személyiség történelmi szerepének tagadását vagy lekicsinylését. Minél tevékenyebben vesznek részt a néptömegek a történelmi eseményekben vagy mozgalmakban, annál élesebben merül fel e mozgalmak vezetésének, a vezérek, a politikai pártok szerepének kérdése.

A marxizmus ellenfelei (Lavrov és Mihajlovszkij narodnyik szociológusoktól, az újkantista Windelbandtól, Rickerttől és Stammlertől kezdve, egészen a marxizmus mai „kritikusaiig") azt állítják, hogy a marxizmus a társadalom fejlődésében érvényesülő objektív törvényszerűség elismerésével tagadja a személyiség történelmi szerepét, az embereket a történelmi szükségszerűség tehetetlen bábfiguráivá teszi, és a fatalizmushoz jut el. Valójában azonban az objektív törvényszerűségnek és

a személyiség történelmi szerepének elismerése között nincs ellentmondás. Sőt ellenkezőleg, éppen a történelmi szükségszerűség tagadása és nemismerete változtatja az embereket a meg nem ismert szükségszerűség és a különféle véletlenek bábfiguráivá, rabjaivá. Az emberek csak az objektív történelmi törvények megismerése révén képesek arra, hogy *tudatosan, szabadon,* a dolgok ismeretében cselekedjenek. Az emberek csak a társadalom fejlődési törvényeinek ismeretében képesek *előre látni* a történelem menetét.

Ha az emberek nem akarnak számolni az objektív törvényekkel és körülményekkel, akkor kudarcot vallanak, és a szélmalomharcot vívó Don Quijote cseppet sem irigylésre méltó helyzetébe kerülnek. A narodnyikok például a történelem objektív törvényei ellenére meg akarták állítani a kapitalizmus fejlődését, gátat akartak vetni a munkásosztály növekedésének és a marxizmus elterjedésének Oroszországban. Ám a történelem menete, a kapitalizmus fejlődése, a munkásmozgalom növekedése megdöntötte a narodnyikok elméletét, és győzelemre vitte a marxizmust.

A marxizmus nem tagadja a személyiség szerepét, hanem tudományosan megmagyarázza a következő kérdéseket: *miért* van az, hogy ez vagy amaz a személyiség az adott korszakban éppen így cselekszik és nem másképp? Miért ütköznek össze egymással az emberek törekvései, és mi adódik ebből? Milyen feltételek között biztosított a személyiség sikere, és milyen feltételek esetén nem merülnek el cselekedetei az ellentétes cselekedetek tengerében? A fenti kérdések megválaszolása annak tanulmányozását követeli meg, hogy milyen társadalmi feltételek között élnek és tevékenykednek az adott személyiségek, melyik osztályhoz tartoznak, milyenek az adott korszakban a tömegek, az osztályok, a pártok és az egyes személyiségek cselekvésének objektív feltételei.

A történelem menetét nem a kiemelkedő személyiségek eszméi és vágyai, hanem az anyagi javak termelési módjának fejlődése, az osztályok, a néptömegek harca határozza meg.

A történelem objektív menete erősebb nemcsak az egyes személyiségek akaratánál és vágyánál, hanem egész pártok, osztá-

lyok akaratánál is, bármekkora legyen hatalmuk. Azok az osztályok, pártok és személyiségek, akik fel akarják tartóztatni vagy fékezni próbálják a történelem menetét, végül is vereséget szenvednek.

Mi hát akkor a személyiség szerepe a történelemben? A személyiség, attól függően, hogy mennyire érti meg annak a mozgalomnak a feltételeit és feladatait, amelyben részt vesz, tetteivel gyorsíthatja vagy lassíthatja a mozgalmat, megkönnyítheti vagy megnehezítheti a mozgalom céljainak elérését. A mozgalom élén álló személyiség segítheti a mozgalmat abban, hogy elkerülje a fölösleges áldozatokat, hibáival viszont kárt okozhat a mozgalomnak, szükségtelen áldozatokat, időleges balsikereket és vereségeket okozhat vagy meggyorsíthatja a vereségeket, ha azok történelmileg elkerülhetetlenek voltak.

A személyiség tehát mind *haladó, pozitív,* mind pedig *reakciós, negatív* szerepet játszhat. A történelem ismer olyan államférfiakat is, akik igen ellentmondásos — bizonyos tekintetben haladó, más tekintetben pedig reakciós — szerepet játszottak. Napóleon például haladó szerepet töltött be a burzsoá Franciaország történelmében, amikor megvédelmezte a polgári forradalom vívmányait és vereséget mért Európa feudális uralkodóira; hódító politikája azonban végső soron Franciaország vereségére és nemzeti megalázására, a Bourbonok restaurációjára és a reakció győzelmére vezetett.

A kiemelkedő személyiségek tevékenysége objektív törvények uralma alatt áll, de egyben beviszi a véletlen elemét a történelem menetébe. A történelmi materializmus, amikor feltárja, hogy a történelmi folyamat törvényszerű, nem tagadja a véletlenek szerepét. A véletleneknek megvannak a maguk okai, s a véletlenek a történelmi szükségszerűség kiegészítései és sajátos megnyilvánulási formái. A történelem — írta Marx — „nagyon misztikus valami volna, ha »véletlenek« nem játszanának benne szerepet. Ezek a véletlenek természetesen maguk is a fejlődés általános menetébe esnek, és más véletlenek ismét kiegyenlítik őket. De a gyorsulás vagy késlekedés nagyon is ilyen »véletlenektől« függ — amelyek között szerepel az a »véletlen« is, milyen a jelleme azoknak az embereknek, akik

kezdetben a mozgalom élén állanak."[9] Előfordul, hogy amikor a mozgalom még nem erősödött meg, véletlenségből hozzásodródott emberek kerülnek az élére, akiktől idegen az illető mozgalom, vagy pedig csak a mozgalom gyengeségét, elmaradottságát fejezik ki. Az egyes történelmi személyiségek megjelenésében és fellépésében sok a véletlen, és maga a személyiség és tettei sok egyéb véletlennek nyitnak utat a történelemben, amint azt a tények ezrei bizonyítják.

Az, hogy a burzsoá-földesúri orosz állam feje 1917-ben a szellemileg korlátolt II. Miklós cár volt, s a burzsoá ideiglenes kormány élén a hencegő, önhitt, fontoskodó Kerenszkij állt, történelmi véletlen volt, amely megkönnyítette a forradalom győzelmét. Oroszországban a kizsákmányoló osztályok élén természetesen állhattak volna okosabb és messzebbre látó államférfiak, akik megnehezítették volna a forradalom győzelmét. A történelemben a döntés azonban nem a véletleneké és nem az egyes személyiségeké, hanem elsősorban az osztályok, a néptömegek harcáé.

A marxizmus a személyiség történelmi szerepének jellemzésében a véletlen és a szükségszerűség egységének, a történelemben megnyilvánuló összefüggésének és kölcsönhatásának dialektikus materialista felfogásából indul ki. Engels Starkenburghoz címzett levelében ezt írta: „Hogy ez vagy az a nagy ember és éppen ez, ebben a meghatározott időben, ebben az adott országban fellép, természetesen merő véletlen. De ha kiküszöböljük, fellép pótlásának szükséglete, és ez a pótlás jól vagy rosszul, előbb-utóbb adódik. Hogy éppen Napóleon, ez a korzikai volt az a katonai diktátor, akit a saját háborúi következtében kimerült francia köztársaság szükségessé tett, az véletlen volt; de hogy ha nem lett volna Napóleon, akkor más töltötte volna be az ő szerepét, azt bizonyítja az a tény, hogy mindig akadt ember, amikor szükség volt rá: Caesar, Augustus, Cromwell stb. Ha Marx volt is az, aki a materialista történelemfelfogást felfedezte, Thierry, Mignet, Guizot és valamennyi angol történetíró munkái 1850-ig arról tanúskodnak, hogy törekedtek erre, és az a tény, hogy Morgan is felfedezte ugyanezt

[9] *Marx–Engels* Válogatott levelek. 310. old.

a felfogást, azt bizonyítja, hogy az idő megérett erre, és hogy fel *kellett* fedezni."[10]

Marxszal egyidejűleg ugyanerre a felfedezésre jutott Engels is. Marx és Engels zsenialitása mindenekelőtt abban áll, hogy feleletet adott azokra a nagy kérdésekre, amelyeket az emberiség, az emberi gondolkodás, a tudomány egész fejlődése vetett fel.

A szubjektív idealisták, különösen a voluntaristák azt állítják, hogy ha az adott időpontban nem jelent volna meg ez vagy amaz a nagy személyiség, akkor a történelem egészen másképp alakult volna. Az ilyen nézet abból a hamis véleményből indul ki, hogy a kimagasló történelmi személyiségek megjelenését nem a társadalmi fejlődés szükségletei idézik elő. A szubjektív idealisták álláspontjából az következik, hogy ha nem jelent volna meg Püthagorasz és nem fedezte volna fel a derékszögű háromszög oldalairól szóló tételét, akkor az emberiség mindmáig nem ismerné azt. Ha nem született volna meg Kolumbus, akkor az európaiak mindmáig nem fedezték volna fel Amerikát. Ha Newton nem lett volna, akkor az emberiség mindmáig nem ismerné az általános tömegvonzás törvényét. Ha pedig Polzunov, Watt, Stephenson és Fulton nem találta volna fel a gőzgépet, a gőzmozdonyt és a gőzhajót, akkor az emberiség mindmáig szekéren és vitorláshajóval közlekednék. Úgy tűnik tehát, hogy a társadalom története és a tudomány fejlődése teljes egészében ennek vagy amannak az embernek véletlen megszületésétől vagy halálától függ. Ezek a badar, tudományellenes nézetek mégis tartják magukat, részben azon „optikai csalódás" következtében, amely akkor éri a kutatót, ha a nagy személyiségek megjelenését és a történelemben játszott szerepét absztrakt módon, az osztályok és a néptömegek harcának konkrét történelmi feltételeitől, a tudomány és a technika fejlődésétől stb. elvonatkoztatva szemlélik.

Plehanov nagyon jól kimutatta ezt a hibát Napóleon példáján. Amikor Napóleon a „jó kard", vagyis a burzsoá Francia Köztársaság ellenségeivel (egyrészt a Bourbonokkal, másrészt a forradalmi tömegekkel — a

[10] Ugyanott, 547. old.

„sans-culotte"-okkal) szemben megvédelmező katonai diktátor szerepében fellépett, „ezzel valamennyi többi tábornokot eltávolította ettől a szereptől, akik közül egyesek talán ugyanúgy vagy csaknem ugyanúgy játszották volna ezt a szerepet, mint ő... Ennek következtében áll elő az az optikai csalódás, amelyről szólunk. Napóleon *személyes* ereje szerfelett megnagyítva jelenik meg előttünk, mert neki tulajdonítjuk azt az egész *társadalmi* erőt, amely ezt a személyes erőt kiemelte és alátámasztotta. Valami egészen különlegesnek tűnik fel számunkra, mert más, hozzá hasonló erők nem mentek át a *lehetőségből* a *valóságba.* És amikor azt mondják nekünk: mi lett volna akkor, ha Napóleon nem lett volna, *képzeletünk* megzavarodik, és úgy tűnik fel számunkra, hogy nélküle nem következhetett volna be az az egész társadalmi mozgalom, amelyen ereje és befolyása alapult."[11]

Amikor a társadalom fejlődése ezen vagy amazon a területen valamilyen feladatot tűz ki, akkor ezek a feladatok magukra vonják számos kiváló elme figyelmét, akik mindaddig velük foglalkoznak, amíg a feladatokat meg nem oldották. Midőn ez sikerül, ezek a kiváló emberek figyelmüket más feladatokra irányítják. Ha az egyik tehetség meghal, mielőtt feladatát teljesítette volna, akkor a feladatot mások hajtják végre.

A hozzá nem értő emberek azt hiszik, hogy a nagy tudományos felfedezések véletlen okok hatásának vagy pedig a zseniális „megvilágosodásnak", a titokzatos intuíciónak az eredményei. Valójában azonban ezek a felfedezések nemcsak a kiváló képességeknek, a természet adományának eredményei, hanem egyben állhatatos munka következményei, nagyszabású kutatások gyümölcsei is. A lángész nemcsak alkotói adottságot, hanem óriási munkaszeretetet, a kitűzött cél elérésében tanúsított állhatatosságot és szilárdságot is jelent. A hozzá nem értő emberek véleménye szerint Newton annak hatására fedezte fel az általános tömegvonzás törvényét, hogy véletlenül megfigyelte, amikor egy alma a fáról a földre esett, Watt pedig úgy fedezte fel a gőzgépet, hogy megfigyelte egy forrásban levő vízzel telt teáskanna fedőjét. Mily egyszerűnek és könnyűnek tűnik minden! A valóságban azonban ezek a felfedezések, más nagy, korszakalkotó tudományos felfedezésekkel együtt számos ember gyakorlata fejlődésének, valamint a felfedezést megelőző kutatá-

[11] *Plehanov:* A személyiség történelmi szerepének kérdéséhez. Szikra 1947. 45–46. old.

soknak, megfigyeléseknek, ezek általánosításának és szintézisének eredményei. Magától értetődően, ilyen általánosításokra nem mindenki képes, hanem csak az alkotó elméjű, kiváló tudós, aki okvetlenül elsajátította korának összes szükséges ismereteit. A tudós kutatásaiban elődeinek munkásságára támaszkodik, folytatja és betetőzi azt, kritikailag felülvizsgálja elődeinek elméleteit, hipotéziseit és megsejtéseit. Korunkban számos tudós, valamint bonyolult felszereléssel ellátott tudományos kutatóintézet és laboratórium foglalkozik azonos problémákkal. Így tehát a tudomány területén sem csupán a nagy, kiváló tudósok viszik előre a fejlődést, hanem az egyszerű tudományos munkások tömegei is.

A művészet területén sem elegendő egymagában a természetadta képesség és tehetség. Ezek kifejlődéséhez társadalmi feltételek is kellenek. A művésznek ahhoz, hogy kora követelményeinek színvonalán tudjon alkotni, el kell sajátítania mindazt a mesterségbeli tudást, ismeretet és művészetet, amelyet az emberiség előtte létrehozott. Minden kimagasló művész a népi alkotás nagyszerű kincsestárából merít ihletet, s mindegyikük a nép érzelmeit, gondolatait és vágyait fejezi ki. Csakis ezért képesek olyan nagy művek alkotására, amelyek a következő nemzedékek számára a megismerés, a művészet és a nevelés szempontjából megőrzik értéküket.

A marxizmus egyáltalában nem azt tartja, hogy a kommunizmusban mindenkinek minden tekintetben egyenlőnek kell lennie, egyenlően kell fogyasztania, s egyenlő képességekkel és tehetséggel kell rendelkeznie. Lenin ezt írta: „Burzsoá professzorok az egyenlőség fogalmával kapcsolatban megpróbálták ránkbizonyítani azt, hogy mi minden embert egyenlővé akarunk tenni. Ezzel az általuk kitalált dőreséggel próbálták a szocialistákat megvádolni. De tudatlanságukban nem tudták, hogy a szocialisták — és éppen a modern tudományos szocializmus megalapítói, Marx és Engels — mondották azt, hogy az egyenlőség üres frázis, ha egyenlőségen nem az osztályok megszüntetését értjük."[12]

Az osztályok megszüntetése a gazdasági, társadalmi egyenlőt-

[12] *Lenin* Művei. 29. köt. 363. old.

lenség megszüntetését jelenti, annyit jelent, hogy mindenki egyenlően megszabadul a kizsákmányolástól, hogy véget ér a vagyonos osztályok műveltségi monopóliuma, s minden ember számára egyenlő feltételek jönnek létre alkotó képességeinek mindenirányú és szabad kibontakoztatására. Az antagonisztikus társadalmi alakulatokban csupán a kiváltságos osztályok tagjai számára nyílnak meg az egyéniség fejlődésének kedvező feltételei. A kommunizmus olyan társadalom, amelyben minden egyes ember szabad fejlődése mindenki szabad fejlődésének feltétele.

Mindegyik társadalmi alakulatnak megvan a maga oktatási, nevelési rendszere, s az a rendszer, amelynek alapján előlépteti az embereket a vezető állásokba. Ez azonban természetesen nem zárja ki, hogy ne forduljanak elő a rendszertől való véletlen eltérések, és ne hágják át ezt a rendszert. A tőkés társadalomban ezen a területen is a konkurrencia törvényei érvényesülnek, s emellett a burzsoázia azokat az embereket lépteti elő vezető állásokba, akik az ő érdekeit szolgálják. A szocialista társadalom olyan kádereket képez és nevel, akik a nép számára szükséges tulajdonságokkal rendelkeznek, s olyan funkciókba állítja őket, amelyekben képességeik és felkészültségük folytán a legnagyobb hasznot hajthatják a társadalomnak. A szocializmusban a szocialista demokráciának és a tehetségek szocialista versengésének elvei érvényesülnek.

S mi a helyzet a történelmi személyiségek fellépésével? Lehetséges, hogy itt a puszta véletlen érvényesül? De hiszen régóta észrevették, hogy a kiváló, nagy személyiségek elsősorban és főképpen a történelem fordulópontjain, az éles fordulatok és a társadalmi konfliktusok, a népi mozgalmak és a forradalmak korszakában lépnek fel. A francia polgári forradalom kora olyan férfiakat vetett a felszínre, mint Danton, Robespierre, Saint-Just, Marat és mások, s a forradalmat megelőzően a nagy felvilágosítók, materialisták és ateisták olyan csapata jelent meg, amely előkészítette a franciák elméit a forradalomra, a feudalizmus és az abszolutizmus elleni harcra. A jobbágyrendszer és az önkényuralom elleni harc Oroszországban olyan nagy gondolkodókat és forradalmárokat termelt ki, mint Ragyiscsev, a dekabristák, Herzen, Belinszkij, Csernisevszkij, Dobroljubov; felszínre hozott számos kiváló tudóst, írót, művészt és zeneszerzőt. A forradalmi proletariátusnak a történelem színterén való megjelenése megszülte a forradalmi gondolat olyan óriásait, mint Marx, Engels, Lenin, valamint munkatársaik, tanítványaik és követőik a különböző országokban.

Tehetségek minden népben, minden országban és minden fajtában vannak, csupán olyan feltételekre van szükség, ame-

lyek közt kifejlődhetnek. Ezeket a feltételeket pedig a társadalmi rend jellege határozza meg. Ha a feudalizmus Franciaországban még 20—30 esztendővel tovább tartott volna, akkor aligha tudnánk arról, hogy a francia nemzetben olyan tehetségek rejlettek, mint Danton, Robespierre, Marat, Saint-Just, Napóleon és mások, akik a kézművesek, betűszedők, színészek, fodrászok, tisztek és altisztek soraiból léptek elő. Előrelépésük előtt az utat a forradalom nyitotta meg.

Természetesen, az egyén felszínre kerülését nemcsak a társadalom szükségletei váltják ki, hanem azoknak az embereknek a tehetsége, képességei, személyi tulajdonságai is, akik a társadalom, az osztály számára az adott pillanatban szükségesek a megérlelődött történelmi feladatok elvégzésére. A kiemelkedő történelmi személyiségek azok, akik másoknál korábban, világosabban, mélyebben felismerik az új történelmi helyzetet, a társadalmi fejlődés szükségleteit, és a tömegek mozgalmának élére állnak.

A nagy ember, írta Plehanov, „kezdeményező, mert *tovább* lát a többieknél, *erősebben* akar, mint a többiek. Megoldja azokat a tudományos feladatokat, amelyeket a társadalom szellemi fejlődésének megelőző menete napirendre tűzött; rámutat az új társadalmi szükségletekre, amelyeket a társadalmi viszonyok megelőző fejlődése hozott létre; megragadja a kezdeményezést e szükségletek kielégítésére. Hős. Nem abban az értelemben hős, hogy meg tudná állítani vagy meg tudná változtatni a dolgok természetes menetét, hanem abban az értelemben, hogy tevékenysége e szükségszerű és tudattalan menet tudatos és szabad kifejezése. Ebben rejlik minden jelentősége, ebben rejlik minden ereje. Ez azonban kolosszális jelentőség, óriási erő."[13] Ez nem az egyes ember *személyes* ereje, hanem a történelem *objektív* logikájának, a társadalom mozgásának ereje.

A történelmi személyiségek típusa általában véve annak a társadalomnak és annak az osztálynak a jellegét tükrözi, amelyet szolgál, ennek az osztálynak és társadalomnak történelmi fejlettségi fokát, valamint azt a helyzetet fejezi ki, amelyben cselekednie kell. Ahhoz, hogy a kapitalizmus győzelmet arasson a feudalizmuson, a feudális urak elleni parasztfelkelésekre, pol-

[13] *Plehanov:* A személyiség történelmi szerepének kérdéséhez. 56. old.

gári forradalmakra, polgárháborúkra és a népek csatáira volt szükség. Ezek a mozgalmak nagy gondolkodókat, filozófusokat, politikusokat szültek, akik a szabadság, egyenlőség és testvériség haladó eszméit hirdették, s a népet harcra lelkesítették a feudális rend, a középkori sötétség és a despotizmus ellen. Mihelyt azonban a polgári társadalom felülkerekedett a feudalizmuson és a burzsoázia hatalomra került, a forradalmárok helyébe olyan burzsoá közéleti személyiségek kerültek, akik a forradalomnak és a néptömegeknek egyre nagyobb ellenségei. A kapitalizmus rothadása és válsága még inkább fokozza a burzsoá államférfiaknak a néppel szemben érzett gyűlöletét. A mai burzsoázia például olyan reakciós államférfiakat termelt ki, mint Mussolini, Hitler, McCarthy, Truman, Csang Kaj-sek, Li Szin Man, akik a modern kapitalizmus és burzsoázia törvényes gyermekei és megszemélyesítői.

A jelenkori burzsoáziának és ideológusainak a dolgozó tömegekkel szemben táplált ellenséges érzülete megnyilvánul a „hősök és tömeg", a „technokrácia", a fajelmélet és az „elit" reakciós elméleteinek stb. terjesztésében is. A kizsákmányoló osztályoknak a tömegekkel szemben érzett gyűlölete már a XIX. században cinikusan kifejezésre jutott Nietzsche reakciós filozófiájában. Nietzsche dicshimnuszokat zengett a „felsőbb rendű emberről", a bestiális emberről, aki lábbal tiporja mások jogait, s erőszakon, gyilkosságon át jut hatalomhoz és gazdagsághoz. Nietzsche lenézte a népet; szerinte a nép olyan haszontalan anyag roncsainak tömege, amelynek talaján megszületik a „felsőbb rendű ember". Nem csoda, hogy az olasz és a német fasizmus felvértezte magát ezzel a reakciós ideológiával, amelyet a gyilkosok bandájának kinevelésére használt fel. Ugyanilyen embergyűlölő fajelmélet szolgál szellemi táplálékul az Egyesült Államokban működő fasiszta Ku-Klux-Klan-szervezeteknek.

Gobineau, Lapouge, Houston Chamberlain fajelméletei, amelyeket a hitleristák felhasználtak, úgy ábrázolják a dolgozó tömegeket, mint alacsonyabb rendű fajt, a társadalom kizsákmányoló felső rétegét pedig mint „elitet", mint válogatott, tiszta, felsőbb rendű uralkodó fajtát. A szociáldarwinisták beállításában a dolgozók a „balszerencsések csapatát" alkotják,

akik biológiailag nem teljes értékűek, és ezért vereséget szenvednek a létért folyó küzdelemben. Az amerikai „business" szolgalelkű történészei (Allan Nevins és mások) úgy ábrázolják a tömegeket, mint ballasztot, amely sok gondot okoz a „jótevőknek": a Rockefellereknek, a Morganoknak, a Fordoknak és a monopoltőke egyéb mágnásainak, akik ezeknek a történészeknek a leírásában az Egyesült Államok előrehaladásának hősei. Nagy számban jelennek meg olyan könyvek és cikkek, amelyek szerzői azt a tudományellenes nézetet hintik el, hogy a társadalom története a különböző típusú „elit" (vagyis a kizsákmányoló kisebbség) váltakozásának története, s hogy a civilizáció csak akkor haladt előre, amikor az „elit" uralkodott a tömegen, nem pedig akkor, amikor a tömegek fellázadtak az „elit" ellen.

A reakciós burzsoázia ideológusai a szocialista demokráciát, a dolgozók többségének hatalmát lenézően úgy emlegetik, mint a „mennyiség demokráciáját", a monopoltőke, a fináncoligarchia diktatúráját, a maroknyi milliárdos hatalmát viszont úgy ábrázolják, mint a „minőség demokráciáját". Mindezeknek az elméleteknek osztályértelme abban foglalható össze, hogy különböző módon igyekeznek megindokolni és igazolni a tömegek elnyomását, a politikai élettől való távoltartását s a hatalom megtartását a kizsákmányoló osztályok és felső rétegük kezében.

A szocialista forradalmak letaszították trónjukról mindezeket az elméleteket. A gyakorlat megcáfolhatatlanul bebizonyította, hogy a forradalmi marxista párt vezette dolgozó tömegek nemcsak arra képesek, hogy megdöntsék a kizsákmányolók uralmát, hanem arra is, hogy a kizsákmányoló osztályok nélkül felépítsék az új, szocialista társadalmat, irányítsák az államot és a népgazdaságot, építsék az új kultúrát. Ezeknek a tapasztalatoknak hatására a polgári értelmiség legjobbjai, miután megértették, hogy a tőkés rend történelmileg bukásra van ítélve, átállnak a békéért, a demokráciáért és a szocializmusért harcoló néptömegek oldalára.

Korunk a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet kora a szocialista forradalom megvívásának gyakorlati feladatát tűzte ki a munkásmozgalom elé. Ezzel kapcsolatban teljes élességében merült fel az a kérdés, hogy milyen szerepe és feladata van a proletariátus pártjának és vezéreinek a forradalmi mozgalomban. Lenin, a forradalmi proletariátus pártjának megalapítója és vezére, a Nagy Októberi Szocialista Forradalom szervezője, elvileg általánosította a forradalmi mozgalom tapasztalatait, és részletekbe menően kidolgozta a vezérek, pártok, osztályok és tömegek kölcsönös viszonyának elméletét.

A munkásosztály vezérei nem magányos hősök, hanem a munkásosztály pártjának — a dolgozó tömegek kollektív vezérének és szervezőjének — vezetői. Az, hogy a munkásosztály, a dolgozó tömegek győzelmet aratnak-e a felszabadító harcban, sok tekintetben attól függ, milyen párt vezeti ezt a küzdelmet. A munkásosztály csakis a marxista elmélettel felvértezett harcos, bátor és tapasztalt forradalmi párt vezetésével arathat győzelmet a szocializmusért vívott harcában.

Lenin azt tanította, hogy a történelemben egyetlen osztály sem került uralomra, ha nem termelte ki élenjáró képviselőit, akik képesek megszervezni osztályuk harcát és vezetni osztályukat. Ez a munkásosztályra is vonatkozik. A párt által kiemelt és kinevelt előrelátó, bölcs és tapasztalt vezérek nélkül a munkásosztály nem tudja kivívni felszabadulását.

A munkásosztály tapasztalt vezérei a tömegek forradalmi harcában fejlődnek ki és edződnek meg. A marxista párt és vezérei az egész munkásmozgalom, a tömegek által vívott osztályharc tapasztalatainak elvi általánosításával a dolgozók elé világos harci célokat és távlatokat tűznek, kijelölik a mozgalom útját és a végső célt, kidolgozzák a harc stratégiáját és taktikáját. A párt és vezérei megóvják a tömegeket a vereségre, fölösleges áldozatokra vezető hibáktól; a konkrét helyzet józan, tudományos marxista elemzése alapján meghatározzák a döntő támadás pillanatát; tanulmányozzák és kidolgozzák a harc legeredményesebb módszereit és formáit.

A munkásosztály nagy vezérei Marx, Engels és Lenin.

Lenin megbírálta a „baloldali kommunistákat", akik a II. Internacionálé vezéreinek kritikája ürügyén egészen odáig jutottak, hogy anarchista módon szembeállították a tömegeket és a vezéreket, a pártokat és a vezéreket. Lenin „»Baloldaliság« — a kommunizmus gyermekbetegsége" című könyvében tisztázta a vezérek, pártok, osztályok és tömegek kölcsönös viszonyának marxista felfogását, és ezt írta: „Mindenki tudja, hogy a tömegek osztályokra oszlanak; hogy a tömegeket és osztályokat egymással szembeállítani csak olyanformán lehet, ha a társadalmi termelésben elfoglalt helye szerint nem tagolt óriási többséget általában véve szembehelyezzük azokkal a kategóriákkal, amelyek a termelés társadalmi szervezetében külön helyet foglalnak el; hogy az osztályokat rendszerint és a legtöbb esetben, legalábbis a modern civilizált országokban, politikai pártok vezetik; hogy a politikai pártokat általános szabályképpen a legtekintélyesebb, legbefolyásosabb, legtapasztaltabb, a legfelelősségteljesebb tisztségekre megválasztott egyének, úgynevezett vezérek többé vagy kevésbé állandó csoportjai vezetik."[14]

A proletárvezérek vezetik a tömegeket, de tanulnak is a tömegektől, a tömegeket szolgálják, a tömegek érdekeiért élnek, és figyelmesen hallgatnak a tömegek bírálatára. A munkásosztály vezéreinek ereje a tömegekhez fűződő kapcsolatukban, a tömegmozgalom erejében rejlik. Ha a vezérek kezdenek elszakadni a tömegektől, fennhéjázóvá vagy bürokratákká válnak, a párt és a tömegek a helyes útra térítik őket. Ha viszont a vezérek elárulják a tömegeket, akkor a párt és a tömegek megvonják tőlük támogatásukat, leváltják őket azokból a funkciókból, amelyekbe állították őket, és a néphez hű vezetőkkel cserélik fel ezeket a vezéreket.

A nemzetközi munkásmozgalom évszázados története során Marxon, Engelsen és Leninen kívül számos tehetséges, kiváló vezetőt és szervezőt emelt ki. A szocialista és a kapitalista országok kommunista és munkáspártjai soraikból olyan vezetőket emeltek ki, akik hozzáértően egybekapcsolják az elméletet a

[14] *Lenin* Művei. 31. köt. 27. old.

forradalmi mozgalom gyakorlatával, a marxizmus—leninizmus elveit országuk társadalmi fejlődésének konkrét viszonyaira alkalmazzák, s előreviszik a marxizmus—leninizmus elméletének és gyakorlatának fejlődését.

A forradalmi proletárpárt vezéreinek ismerniük kell a történelem törvényeit, részletekbe menően meg kell érteniük az adott történelmi helyzetben felmerült harci feladatokat, messzetekintőnek, előrelátónak kell lenniük, rendíthetetlenül hinniük kell a tömegek alkotó erőiben, forradalmi merészséget, bátorságot és rettenthetetlenséget kell tanúsítaniuk a proletariátus ellenségei ellen vívott harcban, tántoríthatatlanul, szilárdan odaadónak kell lenniük a kommunizmus ügye, a dolgozók felszabadításának ügye iránt.

Különösen nagy és felelősségteljes a pártnak és vezetőinek szerepe a szocialista forradalom és a proletárdiktatúra időszakában, a szocializmus és a kommunizmus építésének időszakában. Ebben az időszakban a kommunista pártnak és vezető kádereinek vállán nyugszik az a roppant méretű szervezői feladat, hogy a kiéleződött osztályharc körülményei között vezessék a tömegeket az embermilliók munkájának, életmódjának és életének szocialista átépítésében. A párt vezeti a tömegeket a szocializmus építésének minden szakaszán, és visszaveri a megdöntött kizsákmányoló osztályok, valamint az egész nemzetközi reakció elkeseredett támadásait. A hatalmas mértékben kibővült feladatokkal együtt nőnek azok az erők is, amelyekre a párt támaszkodik, mivel a szocialista építés folyamán a tömegek műveltebbek lesznek, tömörülnek és megszerveződnek, s tíz- meg százezerszámra fejlődnek ki a szervezők.

A szocialista társadalom terv szerint fejlődik. Ez megnöveli a párt és az állam szerepét, a vezetők szerepét az új társadalom építésében és fejlesztésében, s egyúttal növeli a néppel szemben viselt felelősségüket. A helyes vezetéstől függ az embermilliók tevékenységének sikere, a vezetés hibái viszont milliók életére nézve járnak súlyos következményekkel. Ezért különlegesen nagy jelentőségűvé válik a párt kollektív vezetése. Csak a kollektív vezetés képes arra, hogy elejét vegye a hibáknak, az egyoldalú és elhamarkodott döntéseknek. A helyes vezetés biztó-

sításához szükség van a bírálatra és az önbírálatra, különösen a nép alulról jövő bírálatára, továbbá a tömegek kezdeményezőerejének és aktivitásának kibontakoztatására a szocializmus és a kommunizmus építésében.

A történelmi materializmus, azzal, hogy hangsúlyozza a vezéreknek, a párt és a néptömegek vezetőinek nagy jelentőségét, egyben elveti azt az anarchista magatartást, amely tagad minden tekintélyt. A párt vezéreinek és vezető kádereinek kinevelődése, tapasztalatuk, tudásuk és tekintélyük létrejötte a forradalmi harc hosszú éveinek műve, s a párt és a munkásosztály vívmánya a kommunizmusért folyó küzdelemben. A kommunista párt ezért nagyra becsüli vezetőit. A marxizmus egyúttal engesztelhetetlenül küzd a személyi kultusz idealista elmélete, a tekintélyek előtti babonás, vak meghajlás ellen. Lenin megsemmisítő bírálattal illette a személyi kultusz elméletét, amelyet Oroszországban a narodnyikok és az eszerek hirdettek. Lenin következetesen érvényre juttatta a párt és a forradalmi mozgalom kollektív vezetésének elvét, s kiemelte a párt kongresszusainak és Központi Bizottságának mint a kollektív vezetés szerveinek jelentőségét. Az SZKP Központi Bizottsága a pártmunka, az állami, a gazdasági és az ideológiai tevékenység legtapasztaltabb, legmesszebbre látó, a néphez hű és a gyakorlati munkában kipróbált vezetőit foglalja magában. A párt szervezetében, az állam és a gazdaság irányításában érvényesülő demokratikus centralizmus biztosítja a tömegek, a párt és a vezetők helyes kölcsönös viszonyát.

A Szovjetunió Kommunista Pártja leküzdötte a Sztálin tevékenységének utolsó időszakában kialakult és elterjedt személyi kultuszt.

A Sztálin személye körüli kultusz azok között a sajátos történelmi körülmények között alakult ki, amelyek között végbement a szocializmus építése a Szovjetunióban (az ellenséges kapitalista környezet s ebből fakadóan a vezetés központosításának és a demokrácia ideiglenes korlátozásainak szükségszerűsége stb.). E körülmények mellett a döntő szerepet a szubjektív tényezők játszották, elsősorban Sztálinnak mint vezetőnek a negatív tulajdonságai — a durvaság, az illojalitás a munkatársakkal szemben, hajlama a hatalommal való visszaélésre. Lenin a párt XII. kongresszusához intézett levelében figyelmeztette a pártot:

„Sztálin elvtárs, amióta főtitkár lett, felmérhetetlen hatalmat összpontosított kezében, és nem vagyok biztos afelől, hogy mindig elég körültekintően tud majd élni ezzel a hatalommal." Lenin megjegyezte, hogy „Sztálin túlságosan goromba", illojális a munkatársaival szemben, szeszélyes, hajlamos a túlzott adminisztrálásra, vagyis olyan fogyatékosságai vannak, amelyek tűrhetetlenek ilyen tisztségben. Lenin ezért javasolta, vegyék fontolóra tanácsát, és helyezzék át Sztálint ebből a magas tisztségből, és olyan vezetőt jelöljenek a helyébe, akinek nincsenek ilyen fogyatékosságai. „Ez a körülmény — írta Lenin — talán jelentéktelen csekélységnek látszik", de abból a szempontból — hangsúlyozta Lenin —, hogy a pártot megóvjuk a különböző szubjektív okok miatt váratlanul és véletlenül bekövetkezhető szakadástól, „ez nem csekélység, vagy ha igen, olyan csekélység, amely döntő jelentőségűvé válhat".[15] A párt el tudta kerülni a szakadást, elvezette az országot a szocializmus győzelméhez, de a kongresszus olyan hibát követett el azzal, hogy nem hallgatott Lenin tanácsára, amelyért a párt és a nép nagy árat fizetett. Ezt a hibát az egész akkori helyzeten kívül az is magyarázza, hogy Sztálin eleinte úgy tett, mintha elfogadná Lenin bírálatát, de később, miután megszilárdította helyzetét, valóban kezdett visszaélni a hatalommal, megsértette a pártélet és a pártvezetés lenini, kommunista elveit, kezdte megteremteni saját személye kultuszát, ami lehetővé tette, hogy büntetlenül visszaéljen a hatalommal, becsapja a pártot és a népet.

A személyi kultusz teljesen idegen a marxizmus—leninizmustól és a szocialista rendtől, mivel lefokozza a néptömegeknek, a pártnak és a párt kollektív vezetésének a szerepét, s a tömegeket abban a szellemben neveli, hogy passzívan várják ki, amíg a vezérek mindent elvégeznek helyettük, a vezetők között pedig dölyfösséget, fennhéjázást szül, arra vezet, hogy a vezetők nem tűrik a bírálatot, lebecsülik a tömegeket, a tömegek tapasztalatait és kezdeményezéseit. A személyi kultusz hízelgőket, talpnyalókat, bürokratákat, karrieristákat, elvtelen embereket nevel, akik nem törődnek a nép érdekeivel. A személyi kultusz következményeként elterjed a dogmatizmus és az utasítgatás az elméleti munkában, az elmélet elszakad a gyakorlattól. A személyi kultusz lehetővé tette Sztálinnak, hogy kivonja magát a bírálat alól, becsapja a benne megbízó pártot és népet, megsértse a vezér, a párt és a tömegek közötti helyes viszonyt, megsértse a kollektív vezetés elveit, a pártélet lenini normáit, sőt, a szovjet törvényességet is, aminek következtében a párthoz, a szovjethatalomhoz és a néphez hű, becsületes emberek pusztultak el. A szovjet hadsereg súlyos vereségei a honvédő háború kezdeti szakaszán, a mezőgazdaság kedvezőtlen helyzete a háború utáni időszakban, a lenini nemzetiségi politika megsértése — mindezek a dolgok sok tekintetben szintén a személyi kultusznak a következményei, annak, hogy Sztálin elszakadt a néptől, nem tudta, hogyan is állnak valóban a dolgok az országban. Mindezért a párt és a nép elítélte Sztálint.

[15] *Lenin* Művei. 36. köt. 603., 604. old.

Az SZKP XX. kongresszusa határozottan leleplezte Sztálin személyi kultuszát, és követelte, hogy teljesen és véglegesen le kell küzdeni és ki kell küszöbölni minden következményét. A személyi kultusz leküzdése érdekében végzett munka eredményeit az SZKP XXII. kongresszusa összegezte, amely intézkedéseket hozott annak érdekében, hogy a személyi kultusz soha többé fel ne éledhessen. Az SZKP XXII. kongresszusa befejezte Molotov, Kaganovics, Malenkov és mások pártellenes, frakciós csoportjának eszmei szétzúzását; ezek az emberek személyükben is közvetlenül bűnösek a sztálini személyi kultusszal kapcsolatos súlyos ferdítésekben és bűntettekben; elkeseredetten szembeszálltak a XX. kongresszus lenini irányvonalával és határozataival, megpróbálták visszatéríteni a pártot a bűnös vezetési módszerekhez, amelyeket ők alkalmaztak Sztálin személyi kultusza idején.

A szocializmus ellenségei rágalmazó módon azt állítják, hogy a Sztálin személye körüli kultusz a szovjet szocialista rend természetéből fakadt. Állításaiknak az a célja, hogy befeketítsék a szocialista rendet, amely valójában összehasonlíthatatlanul demokratikusabb még a legdemokratikusabb burzsoá rendnél is. A személyi kultusz a szocialista, szovjet renttől teljesen idegen jelenség; idegen a marxista párt természetétől és a marxizmus—leninizmus tanításától.

Sztálin személyi kultusza, a vele kapcsolatos torzulások, a vezetés elveinek megsértése, a szovjet törvényesség megsértése jelentős károkat okoztak a szovjet állam élete egyes oldalainak fejlődésében, de nem tudták megváltoztatni a szovjet rend szocialista természetét, a szovjet állam természetét. „Ha valaki azt gondolja, hogy az egyes egyén meg tudta változtatni társadalmi és politikai rendünket, ez annyit jelent, hogy mélységes ellentmondásba kerül a tényekkel, a marxizmussal, az igazsággal, hogy idealizmusba süllyed. Ez annyit jelentene, hogy az egyes egyénnek olyan mértéktelen, természetfeletti erőket tulajdonítana, mint azt a képességét, hogy megváltoztassa a társadalom rendjét, méghozzá olyan társadalomét, amelyben a döntő erőt a dolgozók sokmilliós tömegei alkotják."[18]

A szovjet szocialista rend ereje rejlik abban, hogy Sztálin kultusza ellenére és mindazon nehézségek ellenére is, amelyek az ellenséges környezetben élő ország szocialista építése során előfordultak, felkeltette és ma is felkelti a néptömegek hatalmas erejű kezdeményezését, amely sikeresen viszi előre a társadalmat a kommunizmus felé. Ebben a szovjet rend igazi demokratizmusa fejeződik ki. A személyi kultusztól függetlenül és a személyi kultusz ellenére a szocialista rendszer által a tö-

[18] A személyi kultusz és következményei felszámolásáról. Az SZKP Központi Bizottságának határozata. Goszpolitizdat 1956. 19. old. (oroszul).

megekben felszabadított energia a párt vezetésével folytatta az új társadalom építésének nagy ügyét. Az élet, a szocialista építés gyakorlata itt is újra igazolta a marxizmus nagy igazságát a néptömegek döntő szerepéről.

A Szovjetunió nem automatikusan ért el sikereket a szocializmus felépítésében, hanem ezek a sikerek a párt óriási szervező munkájának köszönhetők, annak a párténak, amely kádereit és a tömegeket a kommunizmus ügye iránti odaadás szellemében nevelte és neveli. A kommunista párt, a szovjet társadalom és állam ereje a tömegek öntudatosságában rejlik. A kommunista párt arra irányítja tevékenységét, hogy a társadalmi élet valamennyi területén minden módon kibontakoztassa a tömegek kezdeményezését, aktivitását és öntevékenységét.

A munkásosztály és a dolgozó tömegek tudatosságának, szervezettségének és legyőzhetetlenségének, amelyet a békéért, a demokráciáért és a szocializmusért folyó harcukban tanúsítanak, legfőbb, alapvető feltétele a kommunista párt részéről jövő vezetés. Ezért bárki, aki így vagy amúgy megpróbálja csökkenteni, gyengíteni vagy aláásni a kommunista párt irányító és szervező szerepét, a tömegekre gyakorolt hatását, acélos egységét, tudatosan vagy öntudatlanul a munkásosztály, a dolgozó tömegek, a szocializmus ellenségeit segíti.

Azok a kísérletek, hogy gyengítsék vagy aláássák a kommunista pártnak — a proletárdiktatúra, a szocialista demokrácia rendszerében a vezető erőnek — a szerepét, valójában egyet jelentenek azzal, hogy aláássák a munkásosztály mint szervezett politikai erő vezető szerepét, megbontsák a munkásosztály és a parasztság szövetségét. Ezért nem véletlen, hogy a kommunizmus összes ellenségei harcolnak a kommunista pártnak a szocialista állam rendszerében elfoglalt vezető szerepe ellen. A munkásosztálynak, a dolgozó tömegeknek éppen ezért kell kipróbált, hű vezérük, szervezőjük és irányítójuk, a kommunista párt köré tömörülniük, megvédeniük a pártot minden támadástól, erősíteni a párt sorait, befolyását és tekintélyét, mert a kommunista párt és a párt vezetése a záloga a dolgozók minden győzelmének.

A MAI BURZSOÁ FILOZÓFIA ÉS SZOCIOLÓGIA FŐ IRÁNYZATAI

Azokban a fejezetekben, amelyekben áttekintettük a marxista filozófia alapvető problémáit, egyúttal bíráltuk is a mai burzsoá filozófiai és szociológiai áramlatokat. Befejezésül szükséges, hogy általánosan jellemezzük a mai burzsoá filozófia és szociológia fő irányzatait, amelyek ellen a marxizmus—leninizmus eszmei harcot vív.

1. A MAI BURZSOÁ FILOZÓFIA ÉS SZOCIOLÓGIA JELLEMZŐ VONÁSAI

Az osztálytársadalom szellemi életét évszázadokon át a filozófiai materializmusnak — a növekvő és fejlődő tudományos világnézetnek — a fideizmus, a vallással összefüggő idealista elméletek, valamint az agnoszticizmus elleni harca töltötte be.

Miután Marx és Engels végrehajtotta a forradalmi fordulatot a filozófiában, a korábbi egyoldalúságától és következetlenségétől megszabadult filozófiai materializmus igen nagy erővé vált a munkásosztálynak a szocializmusért folyó harcában és a kommunista társadalom felépítésének eszköze lett. Az idealizmus viszont a XIX. század második felétől kezdve egyre mélyebbre süllyed, elvesztette minden pozitív tartalmát, amelyet klasszikus rendszereiben még magában foglalt.

Korunkat a termelőerők fejlesztésében elért roppant sikerek, a természet spontán erőinek egyre nagyobb fokú leigázása és a természettudomány óriási felfedezései jellemzik. A nagy természettudományos felfedezések egyre újabb csapásokat mérnek a vallásos és idealista világnézetre meg az agnoszticizmusra, s arról tanúskodnak, hogy teljesen tarthatatlanok azok a metafizikával és az idealizmussal összefüggő elképzelések, amelyek év-

századokon át gyökeret vertek az emberek gondolkodásában. E felfedezések újból és újból a dialektikus materializmus igaz voltát támasztják alá.

Helytelen lenne azonban arra következtetni, hogy a modern tudomány sikerei mechanikusan kiküszöbölik az idealizmust, s ilyenformán fölöslegessé teszik az érvelő kritikát és az idealizmus elleni harcot. A valóságban korántsem ez a helyzet. Az idealisták a tudomány legújabb vívmányaiban újabb érveket próbálnak találni elavult nézeteik védelmére. A modern természettudomány gyors ütemű fejlődése, az egyes természettudományos elméletek szüntelen felváltása más elméletekkel, a régi fogalmak megdőlésének, valamint a mikrovilágba való egyre mélyebb behatolással és a makrovilág egyre átfogóbb megragadásával összhangban levő új tudományos fogalmak kidolgozásának folyamata, amelyhez hozzájárul a dialektika meg nem értése, különösen népszerűvé tette a tőkésországok tudósai előtt az ismeretek viszonylagosságának (a „relativizmusnak"), a tudományos terminológia megegyezésen alapuló jellegének (ún. „konvencionalizmus") stb. eszméjét.

A matematikusok, természetkutatók és idealista filozófusok körében több mint fél évszázad óta igen népszerű a konvencionalizmus elmélete, amelyet még a XX. század elején dolgozott ki Henri Poincaré francia matematikus. A konvencionalizmus elmélete szerint — amely abszolutizálja az igazság viszonylagos voltát és elveti az igazság objektivitását — a tudomány minden alapelve a tudósok közti konvenció (megegyezés) eredménye és nem rendelkezik objektív tartalommal. Ez az idealista elmélet jórészt azért oly elterjedt a természettudósok körében, mert ismeretelméleti gyökerei a modern természettudomány fejlődésének sajátosságában rejlenek. Az, hogy sok természetkutató nem ismeri a dialektikát, a tudományban a viszonylagosság mozzanatának abszolutizálására, relativizmusra vezet.

A modern tudományos gondolat másik jellemző sajátossága a matematika, a matematikai fizika és a matematikai logika egyre nagyobb arányú fejlődése. Az idealisták kihasználják mindezt, s az objektív tartalomtól megfosztott tiszta gondolat igazságát igyekszenek bebizonyítani. Az egyes tudósok, akik

nem igazodnak el az idealizmus ismeretelméleti gyökereiben, jóhiszeműen tévedhetnek, midőn idealista következtetéseket szűrnek le a modern természettudomány adataiból, de a mai idealista filozófia egészében véve a vallás ikertestvére és válfaja, s a vallással közösen a tőkés rend antagonisztikus voltában, a spontán társadalmi erőknek az embereken gyakorolt uralmában gyökerezik. Valamennyi idealista filozófiai iskolának és iskolácskának, függetlenül attól, hogy mit gondolnak céljairól különböző hívei, az az objektív rendeltetése, hogy harcoljon a dialektikus materialista világnézet ellen, védelmezze a vallási világszemléletet, valamint azt a rendet, amelynek szellemi lecsapódása a filozófiai idealizmus és a vallás. A mai idealizmus fontos sajátossága az ész trónfosztása, az észellenesség, továbbá az ösztön, az intuíció és a szerinte irracionális akarat szembeállítása az ésszel.

Mindez a mai tőkés társadalom szellemi elszegényedését, a burzsoá ideológia mély válságát és a tudományos világnézettel, valamint a társadalmi haladással szemben elfoglalt ellenséges álláspontját bizonyítja.

A mai burzsoá filozófia egyes képviselői (a keresztény spiritualisták és az egzisztencialisták) lenézik a tudományt, amelyet a világ felületes szemléletének tartanak, más idealisták viszont (ide tartoznak a neotomisták, a Vatikán hivatalos filozófusai is) azt bizonygatják, hogy ők a tudomány hívei, sőt filozófiájuk „segítségére van" a tudománynak abban, hogy a „helyes" úton haladjon. Ez a „segítség" különösen abban áll, hogy az idealista filozófusok, amikor a tudományos megismerésnek éppen a pilléreit (az okság, a törvényszerűség stb. fogalmát) ássák alá, azt állítják, hogy megszabadítják a világnézetet a modern tudományos fejlődéssel összeférhetetlen elképzelésektől. Mások „a tudomány és csakis a tudomány nevében", lényegében a filozófia felszámolását, a tudományos világnézet megteremtésére tett kísérletekről való lemondást javasolják, azt fejtegetik, hogy nem kell feltenni és eldönteni a tudat és az anyag viszonyának kérdését. Egyes filozófusok azt állítják, hogy az anyagi és a pszichikai fogalmainak a modern tudomány szemszögéből tekintve nincs semmi értelme, s ennek következtében elavult a filozófia

két alapvető irányzatának — a materializmusnak és az idealizmusnak — a vitája. Lényegében azonban mindezek a filozófusok, akik állítólag felülemelkedtek a materializmuson és az idealizmuson, csupán a materializmus ellen küzdenek. Mindezek a burzsoá filozófusok, akik a tudománnyal való kapcsolatukkal kérkednek, valójában a tudományon élősködnek, és (mint például a fizikai idealizmus) az idealizmus érdekében használják ki a modern tudományos ismeretek fejlődésében jelentkező nehézségeket.

Számos mai idealista filozófus, hogy híveket toborozzon az értelmiség köréből, azt igyekszik bizonyítani, hogy az emberről gondoskodik, és filozófiájának alapvető problémája az „ember problémája". Az ismeretelméleti problémák mellett az erkölcs kérdései, az úgynevezett társadalmi etika problémái kerülnek előtérbe. Egyes szubjektív idealisták a mai polgári értelmiségnek szánt propagandájukban, a modern ember életében megnyilvánuló problémák elemzésének ürügyén, a legdurvább individualizmust dicsőítik, a magányos ember kultuszát hirdetik. Ezek a filozófusok olvasóikat az erkölcsi és intellektuális elembertelenedés útjára vezetik, mert a társadalomtól elszakadt individuum nem ember többé. Bármennyire hízelegnek is a burzsoá filozófusok az individualistáknak, a magányos egyénnek, mégsem tudnak hősüknek semmi olyat ajánlani, ami reményt, optimizmust keltene. Ezek a filozófusok a „lét tragédiáját", a léttől, a megismeréstől való félelmet hajtogatják, s az általuk „tömegnek" nevezett nép gyűlöletét hintik el. A saját „én"-jének áthatolhatatlan héjába mesterségesen bezárt ember ott áll a „lét megoldhatatlan rejtélyei" előtt, nem élvezheti a megismerés és a gyümölcsöző emberi tevékenység örömét. Az ilyen ember „aggódásra" van ítélve, léte pedig „tragikus értelmetlenséggé" válik. E propaganda magvai az imperializmus, a rothadó kapitalizmus által fellazított talajba hullanak. A nyugati értelmiségi számára, aki átélte a fasizmus szörnyűségeit, aki tudja, mi a munkanélküliség, és aki megismerte a válságtól való rettegést, a „lét tragédiája", az „aggódás" kifejezések nem üres szavak, hanem felélesztik és rögzítik azt a lelkiállapotot, amelyet a kapitalizmus vak erői váltottak ki.

Más szubjektív idealisták harcolnak az élet passzív szemlélete ellen, híveiket cselekvésre szólítják fel, sőt, magasztalják a tettet és a tevékenységet, de az ember alkotó szárnyalását pusztán a sikerre, az eredményességre redukálják, s azt javasolják, hogy mindent úgy kell tekinteni, mint e siker elérésének eszközét, instrumentumát, s a sikeres üzletembert, a businesmant kiáltják ki eszményképnek.

Ha pedig a kapitalizmusban élő értelmiségi menekvést keres a magányosságnak, az amoralizmusnak és a nihilizmusnak ez elől a kultusza elől, s elfordul a szubjektív idealista iskoláktól, elgondolkodik a világ problémáin, akkor másik csapda várja: a vallással szorosan összefonódott objektív idealizmus. Színre lépnek a fideista filozófusok, akik azt bizonygatják, hogy biztos menedéket csak az abszolútumba, az istenbe vetett hitben lehet találni. A filozófusokká vedlett teológusok kijelentik, hogy ők a szubjektív idealista irányzatok nihilizmusa és erkölcsi relativizmusa elleni küzdelem harcosai, s hogy az „isteni kinyilatkoztatásban" foglalt örök igazságok és erkölcsi normák hívei. A valóságban azonban a valláserkölcs normái csupán a visszataszító individualizmusra és az ember szolgai megalázkodására nevelő kizsákmányoló rend évezredes uralma által kidolgozott normák abszolútummá tett kifejezései.

A mai idealizmus legtöbb iskolájának hívei azt bizonygatják, hogy filozófiai rendszerük az erkölcsi „értékek" tiszteletén nyugszik, amelyek nélkül nem létezhet emberi társadalom. Valójában azonban megfosztják értékétől az emberiség szellemi életét, mert az erkölcsi értékeket az „isteni akaratra", az „isteni észre" vezetik vissza, s egyúttal „túlvilági" kritériumot agyalnak ki az emberi tevékenység erkölcsi értékelésére, az igazi kritériumot pedig kiátkozzák; ez az igazi kritérium az emberiség társadalmi és szellemi haladásából indul ki, amely a kizsákmányolás rendjének megsemmisítése s az egyén és a közösség mindenirányú fejlődését biztosító társadalom felépítése irányába tart. Ezek a mai idealista iskolák a szellemi rabság legrosszabb fajtáját — az embernek a „magasabb rendű, természetfeletti erő" előtti megalázkodását dicsőítik.

A burzsoá individualizmus propagálásának a következő célja

van: el akarják szakítani az értelmiséget a néptől, s ki akarják nevelni a „kiválasztottak", az intellektuális „elit" rétegét, amely az imperializmus népellenes politikájának meggyőződéses végrehajtója. A siker és a haszon nevében történő cselekvésre tett felhívások alkotják a kalandorság és az „erőpolitika" politikai filozófiájának alapját — annak a politikának az alapját, amely azt hirdeti, hogy az erőszak meg az önkény segítségével kényre-kedvre lehetséges átrajzolni a térképeket, megváltoztatni a különböző országok és népek társadalmi rendjét, és sorompót állítani az emberiségnek a szocializmus felé vezető útján. Az objektív idealista iskolák, amelyek a teológia modern válfajai, filozófiai érveket szállítanak a kommunizmus, a szabad gondolkodás, a társadalmi és kulturális haladás ellen folytatott „kereszteshadjáratok" hívei számára.

Az imperialista burzsoázia mai ideológusai magasztalják a magántulajdonon alapuló viszonyokat, kijelentik, hogy ezek az emberi viszonylatok örök normái. Arra törekszenek, hogy elméleti alapra helyezzék a burzsoá propaganda azon elcsépelt állításait, amelyek szerint a kapitalizmus a „társadalmi integráció", vagy egyesülés rendje, a valóságos társadalmi konfliktusokat pedig átviszik a tudat területére, mert e konfliktusok gyökerét abban látják, hogy az emberek az azonos szavakat különbözőképpen értelmezik.

A burzsoá filozófusok még akkor is, amikor a társadalom más, nem kapitalista formájának lehetőségéről beszélnek, lényegében véve a kapitalizmust tartják szem előtt, amelyet csupán idealizálva és más köntösbe öltöztetve ábrázolnak.

Az imperializmus ideológusai attól félnek legjobban, hogy az értelmiség elveszíti a félig filozófiai, félig teológiai elméletek „abszolútumaiba" vetett hitét, kiszakítja magát a szubjektív idealista iskolák nyomasztó légköréből, s megtalálja az utat a marxizmushoz, a dialektikus materializmushoz, a kommunizmus nagyszerű, mindenen diadalmaskodó világnézetéhez. Éppen ezért az idealizmus különböző áramlatainak összes mai, aktív hívei egymást túllicitálva bírálják és „cáfolják meg" a marxizmust, hirdetik az antikommunizmust, megpróbálják rossz hírét kelteni a marxizmusnak és nemes eszméinek, megvédeni a ka-

pitalizmust. Emellett azonban a legtöbb esetben olyan ostoba zagyvalékot tálalnak fel marxizmusként, korszerű filozófiai materializmusként, amelynek semmi köze sincs Marx, Engels, Lenin tanításához. A marxizmus legeslegújabb kritikusai lényegében véve a régi, mechanikus materializmus ellen vonulnak hadba, a marxista filozófia számlájára írják a régi materializmus fogyatékosságait. Ha pedig elismerik, hogy a dialektikus materializmus különbözik a megelőző materialista filozófiától, akkor rendszerint tagadják a marxista dialektika materialista jellegét, és a marxizmus filozófiáját a hegelianizmus válfajának tüntetik fel.

A marxizmus valamennyi mai „bírálója" számára a botránykő — a tudományos kommunizmus magasztos, valóban humanista eszménye, nagy életigazsága, az, hogy kifejezi a társadalmi igazságosság követelményeit. Csupán a dialektikus materializmus tételeit a felismerhetetlenségig eltorzítva „győzik le" ezt a kiagyalt „marxizmust". A mai idealizmus nem folytat és nem is folytathat akárcsak valamennyire is komoly és mélyenszántó polémiát a dialektikus materializmussal. A mai idealizmusnak a marxizmusról mondott kritikája nem egyéb, mint ékesszóló bizonyíték a burzsoá filozófia nyomoráról.[1]

Természetesen nem szabad azt hinnünk, hogy az idealizmus valamennyi nyugati híve közvetlen kapcsolatban áll a mai imperializmus politikai filozófiájának hirdetésével. Némelyikük igyekszik szakítani az agresszió és a „hidegháború" politikájával, s a békéért, valamint a békés egymás mellett élésért küzdő harcosok sorai közé áll, józanul értékeli az új világháború veszélyét. A nyugati polgári értelmiség ezen csoportjának tudatára jellemző, hogy bizonyos ellentmondás áll fenn világnézetük filozófiai alapjai és a belőlük leszűrt politikai következtetések között.

Korunk fontos sajátossága, hogy az értelmiség jelentős csoportjai szakítanak az idealista sémákkal, vonzódnak a marxista

[1] Abból a célból, hogy megerősítsék a burzsoá idealista filozófusok állandóan vereséget szenvedő sorait, a dialektikus materializmus ellen folyó hadjáratba napjainkban nemcsak a főpapok kapcsolódtak be, hanem részt vesznek benne a burzsoá társadalom magas tisztségeit betöltő államférfiak is: államelnökök, kormányfők és miniszterek, diplomaták és tábornokok.

filozófiához és a marxizmus dicsőséggel övezett zászlaja alá állnak. Franciaországban, Olaszországban, Angliában számos tudós egyesül a marxista folyóiratok (például a francia „La Pensée") köré, tevékeny harcba kezdenek az idealizmusnak a tudományos gondolkodásra gyakorolt bomlasztó hatása ellen, s leleplezik a reakció politikai irányvonalának idealista elméleti kiinduló tételeit. A tőkésországok kommunista pártjai védelmezik a nyugati filozófia haladó hagyományait, s következetes harcot vívnak az amoralizmus és a nihilizmus filozófiai igazolása, valamint az irracionalizmus és a miszticizmus ellen.

Ma a burzsoá ideológia, miután oly pusztító csapásokat szenvedett a leghaladóbb világnézettől, a dialektikus materializmustól, nemcsak saját önálló talaján próbál harcolni ellene, hanem felölti a marxizmus, a szocializmus álarcát is, és a revizionizmus alakjában jelentkezik. Fél évszázaddal ezelőtt Lenin így jellemezte a marxizmusnak a kispolgári ideológia elleni harcban elért sikereit: „A Marx előtti szocializmus vereséget szenvedett. A harcot most már nem saját önálló talaján, hanem a marxizmus közös talaján, mint revizionizmus folytatja."[2] A revizionizmus veszélye abban áll, hogy álmarxista frazeológiába burkolózva próbálja becsempészni a burzsoá nézeteket, s a rothadó kapitalizmus ideológiájával igyekszik megmérgezni az emberiség jobb jövőjéért küzdő harcosokat.

Az imperializmus ideológusai kiváltképpen állhatatosan próbálják elterjeszteni a társadalom történetének idealizmussal átitatott burzsoá felfogását, s ezáltal igyekeznek megnehezíteni, hogy a munkásosztály és a dolgozó nép helyesen tájékozódhassék a mai gazdasági, politikai és ideológiai harc viszonyai között. Ebben az irányban tevékenykednek a jobboldali szocialista vezérek, akik rég szakítottak a marxizmussal, és teljesen áttértek az idealizmus álláspontjára, az imperializmus és az antikommunizmus védelmezésének álláspontjára. A nyugatnémet szociáldemokrácia filozófiai álláspontjáról ékesszólóan beszél egyik ideológusa, Carlo Schmid, aki kijelenti, hogy ez az álláspont „a német idealizmus felháborodása a materialista világgal

[2] *Lenin* Művei. 15. köt. 21. old.

szemben".[3] A jobboldali szociáldemokrata vezetők a burzsoá filozófusoknak és szociológusoknak a társadalmi életre vonatkozó legreakciósabb idealista nézeteit hirdetik.

A mai burzsoá szociológia — a mai burzsoá filozófiához hasonlóan — lényegbevágóan különbözik a társadalomról szóló korábbi tanításoktól, amelyeket akkor dolgoztak ki, amikor a polgárság még felfelé haladó osztály volt, és ideológusai a társadalmi fejlődés objektív törvényeit igyekeztek feltárni. Amióta a burzsoázia reakciós osztállyá vált, ideológusai rémülten fordulnak el a társadalmi törvény problémájától.

A XX. század folyamán a burzsoá szociológiában különösen divatosak lettek a különböző szubjektív idealista iskolák és áramlatok, amelyek tagadják annak szükségességét, hogy akárcsak idealista módon is felvessék a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek problémáját.

Az egész mai burzsoá szociológiára jellemző az a törekvés, hogy kitérjen a társadalmi fejlődés fő, lényegi kérdése elől, elforduljon a társadalmi lét alapvető problémáinak elemzésétől, és figyelmét az emberek társadalmi létének csupán másodrendű mozzanataira fordítsa. Egyes burzsoá szociológusok a történelmi folyamat egyvalamely vonását abszolutizálják, mások úgy ábrázolják a társadalmat, mint különböző, egymással egyenértékű vonások vagy egymásra ható tényezők összességét, de ezek is, amazok is elutasítják, hogy a gazdaságnak, a termelési módnak tulajdonítsák a meghatározó szerepet a társadalmi életben. A burzsoá szociológusok többsége szerint ezt a szerepet az egyének tudata, eszméi és pszichikai viszonylatai játsszák.

A burzsoá szociológia valamennyi irányzata állhatatosan igyekszik eltüntetni a társadalmi alakulatok létezését. Készek arra, hogy a társadalmi-gazdasági alakulat fogalmát a civilizáció, a kultúra fogalmával cseréljék fel, csak hogy idealista megvilágításban tüntethessék fel a társadalmi haladást. A társadalomtudomány olyan kulcsfogalmai, mint termelési mód, termelőerők, termelési viszonyok, a mai burzsoá szociológia számára nem léteznek. Ennek következtében azonban a szocioló-

[3] *Carlo Schmid:* Politik und Geist. Stuttgart 1961. 277. old.

gusok elvesztették a társadalmi élet megközelítésének objektív kritériumát. A burzsoá szociológiában kisebb vagy nagyobb mértékben a hírhedt szubjektív módszer uralkodik.

A materializmusnak és az idealizmusnak a társadalom felfogásában vívott harca ma mindenekelőtt abban áll, hogy a materializmus a társadalom fejlődésének objektíve törvényszerű voltát és tudományos megismerésének lehetőségét védelmezi; az idealizmus — a burzsoá szociológia uralkodó irányzata — viszont tagadja a történelmi folyamat objektív törvényszerűségeit, s különböző formákban a szubjektivizmust, valamint a társadalmi élet jelenségeinek nyílt vagy leplezett irracionalista felfogását hirdeti.

A mai burzsoá szociológia elméleteit és irányzatait a burzsoázia politikai eszméi hatják át, s ezek az irányzatok arra törekszenek, hogy elméletileg alátámasszák a burzsoázia politikai eszméit.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom óta, s különösen a szocialista világrendszer kialakulása után a burzsoá irodalomban olyan siránkozásokkal találkozhatunk, hogy a tőkés világban létrejött a „nagy eszmék vákuuma". Amikor a második világháború csatáiban ízzé-porrá zúzódott a fasiszta politikai ideológia, a kommunizmus viszont újabb világtörténelmi jelentőségű győzelmet aratott, a burzsoá világnézet számára a súlyos megpróbáltatások kora köszöntött be.

A marxista—leninista ideológiának az ismeretek minden területén aratott diadala, a társadalmi élet jelenségeire vonatkozó materialista felfogás óriási sikerei, a tudományos kommunizmus eszméinek széles körű elterjedése a burzsoáziát az elé a kérdés elé állította, hogy okvetlenül új fegyvereket kell szereznie a kibontakozott ideológiai harcban.

A burzsoázia semmit sem tud szembeállítani a kommunizmus, a marxizmus—leninizmus nagy eszméivel. A burzsoázia ideológusai arról kezdtek beszélni, hogy a tőkés világ számára valamiféle „új" ideológiai platformot kell összeállítani vagy — az egyik amerikai szociológus szavaival élve — „új szótár segítségével le kell fordítani a régi eszméket".

A háború után a burzsoázia teoretikusai megpróbálták betöl-

teni a burzsoázia világnézetében létrejött „eszmei vákuumot", megkísérelték kidolgozni a modern kapitalizmus politikai és társadalmi filozófiáját. Ezzel kapcsolatban nagymértékben megnövekedett a burzsoá teoretikusok érdeklődése a szociológia iránt, s a kapitalista világban jelentősen megnőtt ennek a tudományágnak a részaránya. Fokozódott a társadalmi élet mai jelenségeire vonatkozó adatok idealista feldolgozása, s ezekről az adatokról ismét kinyilvánítják, hogy megdöntik a marxizmust.

A szociológia iránti figyelem megnövekedéséről tanúskodnak például a következő tények: az Egyesült Államokban csaknem minden egyetemen előadnak szociológiát; igen sokan szereznek tudományos fokozatot a szociológia vagy a társadalomtudományok köréből; nagy számban adnak ki szociológiai folyóiratokat; több szociológiai társaság fejt ki tevékenységet.

A mai burzsoázia központi feladata a kapitalizmus védelme. A burzsoázia abból a célból, hogy fenntartsa ezt az idejétmúlt rendet, amely a néptömegeket kizsákmányoltságra, elnyomottságra, munkanélküliségre és pusztító háborúkra kárhoztatja, hadjáratot folytat a marxista—leninista ideológia ellen, dicsőíti a kapitalizmust, amelyet „szabad világnak", a „szabad vállalkozás" világának nevez, népszerűsíti a burzsoá individualizmust, amelyet szembe állít a munkásosztály kollektivizmusával, és rágalmakat szór a kommunizmusra.

A korunkbeli burzsoázia — amely az emberi társadalom „legjobb" berendezkedéseként dicsőíti a magántulajdonosi viszonyokat — politikai filozófiáját főképpen a kommunizmus, a marxizmus ellen irányítja. A burzsoázia mai politikai filozófiájának tehát az a feladata, hogy rikító színekre mázolt reklámpajzs legyen, amely eltakarja a modern kapitalizmus nyomorúságát, ellentmondásait és fekélyeit. Hasonló feladatok állnak a burzsoá szociológia sok képviselője előtt is.

A burzsoázia azt igyekszik kimutatni, hogy a tőkés világra vonatkozó, idealizmussal átitatott elképzelések nem kiagyaltak, hanem a tudósok fáradozásainak, a szociológusok részletekbe menő, gondos kutatásainak termékei. Valójában ez nem így van. A mai burzsoázia politikai filozófiájának kategóriáit nem tudo-

mányos kutatásokból vezette le. Ellenkezőleg, a burzsoázia társadalmi gondolkodásának ezek a halvaszületett kategóriái a tudósok óriási seregét tartják fogságukban, köztük becsületes kutatókat is, hamis útra terelik őket, zavarossá teszik tudatukat és terméketlenségre kárhoztatják e tudósok kutatómunkáját. A burzsoázia politikai filozófiájának dogmái eltorzítják a szociológiai kutatásokat, s a tudósok figyelmét olyan kategóriák és fogalmak kidolgozására irányítják, amelyeknek görbe tükörben kell ábrázolniuk a valóságos társadalmi jelenségeket. S ha a burzsoá szociológusok beszélnek is a modern kapitalizmus fekélyeiről, ezeket az absztrakt „emberi természetre", az ember lelki alkatára, a „kulturális örökségre" stb. vonatkoztatják. Mégis elég gyakran találkozunk a mai burzsoá szociológiában a tőkés rend bírálatával. Több szociológus (például Riesman az Egyesült Államokban) felfigyel a burzsoá individualizmus torz következményeire, az emberi egyéniség elszegényedésére és a tőkés világ munkakörülményeire, amelyek ide vezetnek.

A mai burzsoá filozófiának és szociológiának ezek az általános vonásai nem zárják ki, hogy a mai idealizmus rengeteg árnyalatot, irányzatot és áramlatot ne mutasson a természet és a társadalom jelenségeinek megközelítésében.

2. A MAI SZUBJEKTÍV ÉS OBJEKTÍV IDEALIZMUS

Kik a mai burzsoázia gondolatainak letéteményesei? Milyen filozófiai és szociológiai iskolák fejezik ki a jelenlegi tőkés világ uralkodó osztályára jellemző világnézetet és hangulatokat? Maguk a burzsoá ideológusok, amikor választ adnak erre a kérdésre, elsősorban azokat az iskolákat sorolják fel, amelyek bár nem tartják magukat a szubjektív idealizmus követőinek, valójában új elnevezések alatt — amelyek az olvasók tájékozódásának megzavarását célozzák — éppen ezt a filozófiai irányzatot élesztik újjá. A mai burzsoá filozófiának ilyen irányzataihoz elsősorban a pragmatizmus, a neopozitivizmus és az egzisztencializmus tartozik.

Lenin leleplezte a mai szubjektív idealistáknak egyik kedvelt módszerét, és az ilyen iskolák híveihez fordulva írta: „Szóban

kiküszöbölik a fizikai és a pszichikai ellentétét, a (természetet, az anyagot elsődlegesnek tekintő) materializmus és a (szellemet, a tudatot, az érzetet elsődlegesnek tekintő) idealizmus ellentétét, — de a valóságban nyomban újra helyreállítják, mégpedig sutyomban, cserbenhagyva kiinduló alaptételüket!"[4]

A szubjektív idealizmus különböző mai iskolái egytől egyig ezen az úton haladnak: szavakban kiküszöbölik a fizikai és a pszichikai ellentétét, de a valóságban a tudat elsőbbségét hirdetik, az idealizmus legdurvább formáit támasztják fel. Így járnak el elsősorban a *pragmatizmus* különböző irányzatainak hívei. A pragmatizmus vezére az utóbbi időben John Dewey (1859—1952) amerikai filozófus volt, aki elméletét instrumentalizmusnak nevezte. Dewey a pszichikai és a fizikai között fennálló szakadék megszüntetése mellett kardoskodott, s a „tudományt" és a filozófia megközelítésében tanúsított „tudományosságot" dicsőítette. Egyúttal azt állította, hogy az eszméknek, az elméleteknek nincs semmiféle objektív tartalma, s ezek csupán az egyén számára hasznos cselekedetek végrehajtásának eszközei (instrumentumai). Ismeretelméletében Dewey a tapasztalatból indult ki, de a tapasztalatot szubjektív idealista módon értelmezte. Az instrumentalizmus nem ismer el semmiféle objektív törvényszerűséget, nem ismeri el az objektív igazságot, sőt még az objektív valóságot sem.

Joggal keres némely mai idealista „az instrumentalizmus mellett szóló érveket" Berkeley püspöknél.[5]

Az instrumentalizmus filozófiája arra redukálódik, hogy az eszközök, „instrumentumok" legcélszerűbb felhasználásáról okoskodik, abból a célból, hogy elérje az eszközöknek a célokhoz való „maximális alkalmazkodását". Dewey és követői kijelentik, hogy az eszköz akkor „igaz", ha a kívánt eredményekhez, sikerhez, az elgondolt célok eléréséhez vezet. Dewey nem ismert el semmiféle ontológiát (a létről szóló tanítást), és érdemének tekintette, hogy „régi, jól ismert kérdéseket az ontológia síkjáról megpróbálta átvinni a kutatás síkjára".[6] De az instru-

[4] *Lenin* Művei. 14. köt. 45—46. old.
[5] Contemporary British Philosophy. London 1956. 373. old.
[6] *John Dewey—Arthur Bentley:* Knowing and the Known. Boston 1949. 328. old.

mentalisták az egész „kutatást", az egész megismerést a megegyezésen alapuló „igazságok", a megegyezésen alapuló szakkifejezések kombinálására redukálják. Hogyan lehet viszont ebből a szempontból megkülönböztetni a tudást, a tudományt a káros tévedéstől, az illúziótól? Az instrumentalizmus eltörli az igazság és a tévedés minőségi különbségét. Dewey egyik tanítványa[7] a szellemek és istenek létezéséről szóló állítások boncolgatása során azt írta, hogy ezeket az állításokat nem úgy kell tekinteni, mint hamis, hanem mint értelmetlen vagy ellentmondást tartalmazó állításokat. Nincsenek tehát hamis, az igazsággal és a tudománnyal kibékíthetetlenül ellenséges állítások, mivel nincs objektív igazság. A pragmatisták a legjobb esetben is csak olyan ítéletek létezését ismerik el, amelyeknek „nincs értelmük" vagy „ellentmondásosak". Mindez természetesen a fideizmusnak tett nyílt és közvetlen engedményt jelent. Dewey élete utolsó éveiben bizonyos kompromisszumra hajlott az instrumentalizmus és egy másik szubjektív idealista áramlat, a szemantikai filozófia között, amely a neopozitivizmusnak — az „új pozitivizmusnak" — egyik válfaja.

A *neopozitivizmus* hívei eredetileg a Bécsi Körben egyesültek, amelyet 1922-ben alapított Schlick osztrák fizikus és filozófus. Később a neopozitivizmus elterjedt sok ország — különösen az Egyesült Államok és Anglia — filozófusai és természettudósai körében.

A neopozitivisták arra tartanak igényt, hogy a „filozófiát tudományossá tegyék" azáltal, hogy mindenféle „metafizikától" megtisztítják. De előttük ugyanezzel az igénnyel léptek fel más idealista filozófusok: a machisták és a pozitivisták is. A neopozitivizmus sajátosságát csupán az az eszme alkotja, hogy a „logikai analízist" alkalmazza a nyelvre. Ám ezt az eszmét is a szubjektív idealista Wittgensteintől, a „Tractatus Logico-Philosophicus" című, 1921-ben írt mű szerzőjétől vették át. A neopozitivisták felfogásában a „tudományfilozófia" feladata az, hogy kiküszöbölje a filozófiai „álproblémákat", amelyek közé sorol-

[7] *Sidney Hook* az „American Philosophers at Work" című gyűjteményében. New York 1956. 239. old.

ják a filozófia alapvető kérdését, továbbá az objektív igazságnak, a természet és a társadalom objektív törvényszerűségeinek, a jelenségek oksági összefüggéseinek stb. kérdését. A neopozitivizmus tehát megkerüli a filozófiai problémákat.

A neopozitivisták ezek helyett a rendkívül fontos tudományos kérdések helyett — amelyeknek megoldásán évszázadokon át kiváló tudósok fáradoztak — azt javasolják, hogy a nyelv „logikai analízisére" kell szorítkozni, mert szerintük ez a „tudományfilozófia" egyetlen feladata. A neopozitivista Schlick például azt állította, hogy a hagyományos filozófiai problémák értelmének feltárása során a „tudományfilozófiának" el kell vetnie az értelmetlen kérdéseket, azokat a kérdéseket pedig, amelyek valóságos problémáknak bizonyulnak, a konkrét tudományok képviselőinek kell átadni megoldásra. „Így tehát — jelentette ki Schlick — minden filozófiai probléma sorsa a következő: egyesek eltűnnek, amikor kimutatják a nyelvünkre vonatkozó hibákat és tévedéseket, mások pedig közönséges tudományos problémáknak bizonyulnak . . . Úgy gondolom, hogy ezek a megjegyzések meghatározzák a filozófia egész jövőjét."[8]

A neopozitivisták a „tudományfilozófia" bajnokainak tüntetik fel magukat, de a valóságban a filozófia felszámolására törekszenek. A filozófiában megnyilvánuló likvidátorság egyik képviselője Ayer angol neopozitivista. Ayer szerint minden ismeretet a szaktudományok — a fizika, a kémia, a biológia stb. — nyújtanak, s ezért a filozófiára nincs is szükség, vagy legalábbis a filozófus szerepe nem nagy. „Az egyetlen, amit természetesen megtehet, hogy mint valamiféle intellektuális rendőr cselekedjék, s ügyeljen arra, hogy senki se sértse meg a határokat, és ne lépjen át a metafizika területére."[9] A „metafizika" területéhez viszont, amelynek határait nem szabad átlépni, a gondolkodás és a lét viszonyának, a világ megismerhetőségének, az okságnak stb. kérdéseit sorolják. Éppen ezekről a problémákról írta a neopozitivisták által oly nagyra becsült szubjektív idealista Wittgenstein: „A filozófiai problémákról kimondott ítéletek és

[8] Lásd *L. Beck:* Philosophical Inquiry. New York 1956. 244. old.
[9] The Revolution in Philosophy. London 1957. 78—79. old.

kérdések többsége nem hamis, hanem értelmetlen... **S ezért** nem szabad csodálkozni, hogy a legmélyebb problémák **valójában** egyáltalán *nem problémák.*"[10]

A filozófiai problémák kiküszöbölése, a tudományos világnézet felszámolása csak a valláshoz, az emberek szellemi életének a tudomány előtti állapotához való visszafordulást jelentheti. A neopozitivisták szavakban a „metafizika" ellen és a tudományért szállnak síkra, a valóságban viszont a tudományos világnézet ellén küzdenek, a tudományos világnézet alapjait ássák alá, s így éppen a tudomány fejlődésének okoznak súlyos kárt, amikor elvitatják tőle azt a jogot és lehetőséget, hogy megismerje az objektív igazságot.

A neopozitivizmus legújabb és „legdivatosabb" irányzata a *szemantikai filozófia.*[11] A szemantikai filozófia a szubjektív idealizmus többi irányzatánál még tovább megy a formalizmus és a fogalmak skolasztikus szemlélete útján, s a fogalmakból eltávolít minden objektív tartalmat. Jelenleg a szemantikai filozófiának több iskolája és iskolácskája létezik, közte az „akadémikus iskola" (Carnap, Tarski), az „általános szemantika" iskolája (Korzybski, Hayakawa), valamint Richards és Ogden iskolája. Ezeknek az iskoláknak a képviselői különböző árnyalatokat visznek be a szemantikai filozófiába és politikai nézeteik tekintetében különböznek egymástól, de mindezen iskolák ideológiai lényege egy és ugyanaz.

A szemantikai filozófia fő képviselője Rudolf Carnap, aki azelőtt a neopozitivista Bécsi Körhöz tartozott, ma pedig az Egyesült Államok egyik vezető burzsoá filozófusa. Carnap kidolgozta a „fogalmak struktúrájának elméletét", amely szerint mindaz, amivel a megfigyelőnek, a tudósnak dolga van, a szubjektum megismerő tevékenysége révén keletkezik, a szubjektum dolgozza ki a fogalmakat és ezáltal a megismerés tárgyait is. A filozófia feladata tehát Carnap és más neopozitiviták szerint arra redukálódik, hogy elemezze a fogalmakat, távolítsa el belőlük a „metafizikus" értelmet (úgy foglamazza meg tartalmukat, hogy

[10] *L. Wittgenstein:* Tractatus Logico-Philosophicus. 63. old.

[11] A szemantikai filozófiát meg kell különböztetni a szemantikától, mint a matematikai logika részétől, valamint a szemantikától (szemasziológiától) mint a nyelvtudománynak a nyelv értelmi oldalát tanulmányozó ágától.

az ne utaljon a külső világ létezésére, mert ennek elismerését nevezi Carnap „metafizikának").

Az efféle analízis azt követeli, hogy a figyelmet ne a fogalmak reális jelentésére, hanem csupán a fogalmak szóbeli kifejezéseinek és összekapcsolásainak formális szabályaira fordítsák. „A nyelv logikai szintaxisa" — ezt a címet adta Carnap egyik munkájának, amelyben a formális módszer segítségével vizsgálja a tudományban elfogadott szakkifejezéseket és összekapcsolásaikat. Carnap szerint a filozófia problémái nem az objektív létre vonatkoznak, hanem a tudomány nyelvének szemantika szerkezetére.[12]

Emellett a szemantikai filozófia képviselői a konvencionalizmus álláspontjára helyezkednek: ugyancsak Carnap kategorikusan kijelenti: „Reálisnak lenni tudományos értelemben annyit jelent, mint a rendszer elemének lenni . . ."[13]

A szemantikai filozófia álláspontjáról tekintve a modern tudomány vívmányai azt bizonyítják, hogy „az amit »objektumoknak« vagy »objektíveknek« nevezünk, nem mások, mint puszta idegkonstrukciók koponyánkban . . ."[14] Tehát az emberi agy teremti az egész végtelen világot!

Ez az irányzat még az idealizmus bizonyos híveinél is ellenvetést váltott ki, mivel a szemantikai filozófia álláspontja szerint nem lehet különbséget tenni az igazi tudás és a tartalmatlan, sőt akár káros elmeszülemények, lázálmok között. Az emberiség természetesen már régen sötétségben tévelyegne, ha az efféle filozófiához igazodott volna, amelynek szempontjából a kártyajáték szabályai és a fizika törvényei, lényegüket tekintve, semmiben sem különböznek egymástól. A szubjektív idealizmus hívei lefokozzák a tudományt azáltal, hogy tagadják a tudomány objektív tartalmát, s a tudomány törvényeit feltételes, a tudósok közti megegyezés alapján elfogadott kiinduló tételekből levont, pusztán logikai következtetéseknek ábrázolják. Schlick osztrák neopozitivista szavai szerint az egyetemes törvény vagy az elmélet „meghatározott ítéleteknek más meghatározott ítéle-

[12] Lásd *R. Carnap:* Introduction to Semantics. 250. old.
[13] Lásd Semantics and the Philosophy of Language. Egyesült Államok 1952. 210. old.
[14] *A. Korzybski:* Science and Sanity. Egyesült Államok 1954. XX. old.

tekből való levezetésére szolgáló szabályok vagy utasítások gyűjteménye".[15] Az emberi elmét, amely a természet egyre újabb titkait ismeri meg, s feltárja a társadalmi élet legmélyebben fekvő alapját, amely magát a gondolatot elemzi, ezek a filozófusok — Puskin szavaival élve — csupán „üres tevékenységben forrongónak" ábrázolják.

A tudományos világnézet kialakulásának korában a haladó tudósok az igazság védelmében vállalták a kínzásokat, a máglyát. Akkor a burzsoázia még felfelé haladó osztály volt. A mai imperialista burzsoáziát nem érdekli a kérdés, hogy „mi az igazság". Nem érdekli a tudományos kutatás iránya sem, mivel — mint James, a pragmatizmus megalapítója mondotta — igaz mindaz, ami hasznos. S a burzsoázia reakciós köreinek például az a hasznos, hogy a tudomány alkotó erőből pusztító erővé váljék, a háború előkészítését szolgálja.

A haladó emberiség azonban azt akarja, hogy a tudományt a szocialista humanizmus nagy, nemes eszméi ihlessék, s hogy a tudomány a népet és a haladást szolgálja. Az emberiség nem engedheti meg, hogy a tudományt „megszabadítsák" ihlető világnézetétől, s azoknak a szabályoknak és utasításoknak a gyűjteményére redukálják, amelyek megmutatják, miként kell beállítani a kísérleteket és levonni belőlük a logikai következtetéseket. A logika szabályainak és a kidolgozott utasításoknak teljesen megfelelő tudományos kísérleteket végeztek a hitleristák is a majdaneki koncentrációs táborban. Ez azonban főbenjáró gaztett volt!

A mai szubjektív idealizmus egyes képviselői érezték, mennyire üresek a neopozitivista elméletek, amelyek szerint a filozófia arra ítéltetett, hogy örökké a jelenségek felszínén csúszkáljon, s ne hatoljon be lényegükbe. A helyzet kijavítására vállalkoztak a *fenomenológia* (a görög fenomenon — jelenség — szóból) hívei, akik a szubjektív idealizmus álláspontjáról próbálták értelmezni a lényeg és a jelenség viszonyát. Az iskola megalapítója, Edmund Husserl (1859—1938) német filozófus nyomán kijelentették, készek elismerni, hogy minden tény mint

[15] Contemporary British Philosophy. 373. old.

alkotó részét magába foglalja a lényeget, amelyet „intuitíve" ragadunk meg. De a lényeget is, a jelenséget is pusztán tudattartalomnak nyilvánították, s ezzel mindkét kategóriát megfosztották mindenfajta reális tartalomtól. Ennek az irányzatnak a hívei a filozófiai gondolatnak azt javasolták, hogy a kutatásban vezesse be az úgynevezett fenomenológiai módszert, amely abban áll, hogy a dolgok vagy jelenségek reális létezésének kérdését „zárójelbe teszi", kizárja a filozófus vizsgálódásából. A fenomenológia híve lemond annak eldöntéséről, hogy mi az, ami a tudat adatai közül adekvát a valósággal (megfelel a valóságnak), s mi az, ami csak látszat. Ez az elmélet tehát bezárkózik a tudat keretei közé, és senki, aki a fenomenológia álláspontjára helyezkedik, nem tudja elhatárolni egymástól a valóságosan létezőt és a kigondoltat, az igazságot és az illúziót.

A marxisták az olyan tudomány mellett törnek lándzsát, amely az igazságot tárja fel, s amelynek útját a nép szolgálatára tett hősi erőfeszítések jelölik. A marxisták az egész haladó emberiséggel együtt küzdenek azért, hogy a tudományt ne változtassák gonosztettek eszközévé vagy sporthoz, fejtörők megfejtéséhez hasonló foglalatossággá stb. Más szóval, az összes haladó erők síkraszállnak a tudományos világnézet mellett, amely bevilágítja az emberiség előre vezető útját.

A mai szubjektív idealizmus nem az előrevivő, hanem a visszafelé vezető utat mutatja az emberiségnek. A szubjektív idealizmus útja teljesen eltér a haladó gondolat minden vívmányától, sőt még az idealizmus klasszikus rendszereinek korábbi, viszonylag haladó jelentőségű tételeitől is, ez az út növeli mindazokat a reakciós elemeket, amelyeket az idealista filozófia valaha is tartalmazott. A mai burzsoá filozófia eszmei hanyatlásának világos példája a korunkbeli egzisztencializmus.

Az *egzisztencializmus* kiindulópontja a létezés fogalma (a latin existo — létezem — szóból), amelyet mint „emberi-konkrét létezést" értelmez. Más szóval, az egzisztencialisták álláspontja szerint a létezés lehetetlen a létezés észlelése, átélése nélkül. A létezés tehát a meghatározott egyes szubjektum létezése; a szubjektumon kívül — mondják — értelmetlenség létezésről beszélni. „Ha én a nem-ént világnak nevezem — írja Jaspers né-

met egzisztencialista —, akkor ezt a nem-ént csak önmagammal együtt foghatom fel."[16] Ez a tétel egy szemernyi újat sem tartalmaz ahhoz képest, amit már Berkeley püspök egykor megírt. Talán csak az az „új" az egzisztencialista szubjektív idealizmusban, hogy az egzisztencialisták a szubjektumot nem a megismerés szubjektumának tekintik, hanem szenvedő, gondterhes, félelemmel eltöltött stb. lénynek. Az egzisztencializmus egyik megalapítója, Heidegger német filozófus az emberi létezést a következőképpen fogja fel: a létezés a „semmi"-ből fakad és a „semmi" felé, vagyis a halál felé tart. A szubjektív idealizmus ilyen módon megfosztja tartalmától a személyiséget, s a tevékenységgel, harccal és alkotással teli emberi életet a puszta elhalásra redukálja. „Filozofálni annyit jelent, mint meghalni tanítani" — így foglalja össze az egzisztencialista Karl Jaspers tanait I. M. Bochenski burzsoá filozófiatörténész. Egészen természetes, hogy Jaspers az atomháború egyik hirdetője lett.

Jaspersre és a hozzá hasonlókra vonatkoznak N. Sz. Hruscsovnak az SZKP XXII. kongresszusán elhangzott következő szavai: „A legelvetemültebb imperialisták az »utánunk az özönvíz« elv alapján nyíltan kijelentik, hogy újabb katonai kalandok terveivel foglalkoznak. Az imperializmus ideológusai ijesztgetik a népeket, a reménytelenség és a kétségbeesés sajátos filozófiáját terjesztik, s hisztérikusan egyre azt hajtogatják: »jobb meghalni a kapitalizmusban, mint élni a kommunizmusban«. Nyilván nincs ínyükre a szabad népek virágzása. Félnek, hogy a népek az ő országaikban is a szocializmus útjára lépnek. Ellenségeink, az osztálygyűlölettől elvakulva, készek háborús katasztrófába dönteni az egész emberiséget. De az imperialistáknak mind kevesebb lehetőségük van agresszív terveik megvalósítására. Olyan élvhajhász aggastyán módjára viselkednek, akinek ereje elapadt, fizikai lehetőségei megfogyatkoztak, csak mohó vágyai maradtak meg."[17]

Volt olyan idő, amikor a polgárság filozófusai az élet tanítói címre tartottak igényt, ma viszont a halál és a felbomlás prédi-

[16] K. *Jaspers:* Philosophie. I. köt. Berlin 1932. 62. old. (németül).
[17] Az SZKP XXII. kongresszusa. 17–18. old.

kátorai. Régen azt mondották, hogy a filozófia „a gondolatban átfogott kor"; Jaspers filozófiája a rothadó kapitalizmus korát fogja át gondolatban.

Az egzisztencializmus híveinek nézete szerint a „létezés" megelőzi az ember „lényegét". A kő már pusztán létezése révén kővé válik, és mindaddig az marad, amíg létezik, de az ember „létezésének" kezdetén még nem az, ami lehet, hanem később „választja meg" a maga „lényegét". Ám az ember, akit az egzisztencialisták megfosztanak lététől mint társadalmi lényt, megfosztanak az objektív tudás fényétől, aki arra ítéltetett, hogy örökösen a sötétben bolyongjon — ez az ember azon joga ellenére, hogy „megválassza lényegét", állandóan átéli a „lét tragédiáját", szüntelen „aggódásban" él. Az ember akarata szerint konstruálja a világot, de mindenkor az érzéki szemlélet, a tudományos fogalmak vagy a vallási hiedelmek formájában megjelenő „jelzésekkel" van dolga, s mindezek a „jelzések" a „transzcendens" meglétét mutatják neki, amelyhez csupán intuitíve közeledhet. Egyes egzisztencialisták (Gabriel Marcel) bőségesen elegyítik filozófiájukat a keresztény teológiával és vallással, amelynek szerintük ki kell vezetnie az embert az „aggódás" állapotából. Mások (Heidegger, Sartre) megmaradnak a „pesszimista ateizmus" álláspontján, de tanításukkal ők sem a tudományos megismeréshez, hanem a miszticizmushoz vezető utat mutatják.

A mai idealizmus hanyatlását nemcsak a szubjektív idealista színezetű iskolák és irányzatok nagyméretű elterjedése jellemzi, hanem az objektív idealizmus és a teológia összefolyása is. Ma a legismertebb két objektív idealista irányzat a perszonalizmus és a neotomizmus.

A *perszonalizmust* — amely az Egyesült Államokban (Flewelling, Hocking, Brightman), Franciaországban (Mounier) és számos más tőkésországban terjedt el — hívei úgy reklámozzák mint a „személyiség filozófiáját" (az iskola elnevezése a latin „persona" — személy — szóból ered). A perszonalizmus álláspontja szerint a mindenség a személyiségek hierarchiája: személyiség minden természeti test, minden élőlény, az ember s végül az abszolút „persona" — az isten. A perszonalisták az in-

dividualitás elvét kozmikus elvnek nyilvánítják, s kijelentik, hogy „a lét sarkkövei: az ember jogai, az emberi személyiség és a szabadság".[18] De mindezek a hangzatos kijelentések nem egyebek, mint reklámtáblák, amelyek mögött velük homlokegyenest ellentétes tartalom húzódik meg. A valóságban a perszonalisták az emberi személyiség rabságát, alávetettségét hirdetik és szentesítik, mivel az individuumok fölé helyezik az „isteni akaratot", az „isteni személyiséget", amelynek — mint mondják — a valóságos személyiség csak halvány visszfénye. A perszonalisták az „isteni akarat" előtti megbékélést és alázatot hirdetik, s ezáltal béklyóba verik az ember akaratát és értelmét.

A perszonalisták filozófiája önmagunk lelki tökéletesítését és megújulását propagálja az új, emberhez méltó életért vívott harc helyett. „Nem új világért kell harcolni, hanem új lélekért" — írja Flewelling.[19] Ugyanő, a politika nyelvére fordítva ezt a gondolatot, kijelenti: „Jelenleg a veszély nem annyira a bombák létezéséből indul ki, mint inkább az emberek romlottságából."[20] Így hát nincs miért harcolni a nukleáris fegyverek ellen, hanem ehelyett a „bűnös emberi természet" megjavításával kell foglalkozni, ennek eszköze az „isteni akarat" előtti megbékélés és alázat szellemében való nevelés.

Ugyanilyen receptet ajánlanak a perszonalisták a tőkés rend okozta társadalmi bajok megszüntetésére. A perszonalizmus hívei a „személyiségek egyenlőségéről" beszélnek, de ez csupán a „szellemi személyiségek" egyenlősége, az „istenben való", „lélek szerinti" egyenlőség, s egyáltalán nem valóságos emberek valóságos gazdasági és társadalmi egyenlősége. De az ilyen „egyenlőségről" már Seneca és az egyházatyák is beszéltek a rabszolgatartó Róma idején, s ők is elismerték a rabszolga és ura „szellemi egyenlőségét". A mai idealisták semmi újat sem agyaltak ki a kapitalista rabszolgaság szentesítésére és örökössé tételére.

A mai objektív idealizmus másik legelterjedtebb áramlata — a *neotomizmus* sem egyéb, mint a filozófiai és a tudományos szí-

[18] Lásd The Personalist, 1956. évi nyári szám. 233. old.
[19] Flewelling cikke a „Personalist" című folyóirat 1956. évi téli számában. 11. old.
[20] The Personalist, 1956. évi nyári szám. 234. old.

nezetű terminológia pompás palástjába öltözött teológia. A neotomizmus Aquinói Tamás (1225—1274), az egyház által szentté avatott katolikus teológus tanait éleszti újjá. E középkori skolasztikus nevétől nyerte elnevezését az új áramlat is.

A neotomizmus egyik neves képviselője, az amerikai Collins, „Isten mint funkció a modern filozófiai rendszerekben"[21] már címében is jellemző munkájában azt állítja, hogy „Szent Tamás pontosan látta a teológiai bölcsesség és a filozófiai bölcsesség vagy emberi filozófia különbségét", majd a továbbiakban így magyarázza gondolatát: „a teológiai bölcsesség Isten szemléletével kezdi, s ettől halad a teremtmények tanulmányozása felé, mivel azok az Istenre vonatkoznak és az istenihez hasonlóak"; „a filozófiai bölcsességben vagy emberi filozófiában a kezdetet maguknak az érzéki, teremtett lényeknek a tanulmányozása jelenti, amelyek tanulmányozása az ő tulajdon elveiknek megfelelően folyik, s csupán a végén érjük el Isten felfogását". Mint látjuk, a különbség csekély: a teológia istennel kezdi, a neotomisták filozófiája pedig istennel végzi.

A neotomista filozófia egyik fő eszméje a hit és a tudás, vagyis a vallás és a tudomány „harmóniájának" eszménye. A neotomisták kijelentik, hogy a tudomány és a vallás hatáskörének megállapításával sikerült megoldaniuk a kettő ellentmondását, összebékíteniük őket. Valójában azonban a hit és a tudás összhangjának neotomista elve alárendeli a tudományt a vallásnak, mivel a vallási dogmákat a neotomisták az értelem felett álló, istentől kapott legfelső igazságoknak tekintik. XII. Pius pápa az úgynevezett Pápai Tudományos Akadémia 25 éves fennállása alkalmából intézett üzenetében a tudománynak előírja, hogy fel kell tárnia isten tökéletességét; az ilyen „tudomány" által vezérelt tudatnak „fel kell fognia azokat a filozófiai érveket, amelyekkel a keresztény bölcsesség rendszerint bizonyítja Isten létét".

A perszonalistákhoz hasonlóan, a neotomisták is kijelentik, hogy filozófiájuk középpontjában az ember áll. Hosszú eszmefuttatásokat szőnek a „személyiség értékéről", s azt bizony-

[21] Lásd az „American Philosophers at Work" (Amerikai filozófusok munkái) c. gyűjteményt. New York 1956. 197. old.

gatják, hogy ismerik azt az utat, amelyen haladva elkerülhető a két „veszedelmes szélsőség"; az individualizmus és a kollektivizmus. Valójában a neotomistáknak az az igénye, hogy felül álljanak az individualizmuson és a kollektivizmuson, az „isteni akarat" előtti alázat hirdetésére, a valláserkölcs terjesztésére redukálódik. A neotomisták — a teológusok követelményének megfelelően — az embert halandó testre és halhatatlan lélekre osztják, de új kifejezéseket és fogalmakat találnak ki ezen vallási felosztás számára. Azt hangoztatják, hogy az ember egyrészt individuum, akinek léte fizikai és történelmi törvényeknek van alárendelve, másrészt személyiség, aki az isten felé törekszik és megismeri az istent. Collinsnak ilyenformán bizonyos fokig igaza van, amikor azt mondja, hogy a neotomizmus az idealista filozófiával kezdi, s a — legközépszerűbb — teológiával végzi.

Ugyanezen a módszeren alapulnak a természetre vonatkozó neotomista fejtegetések is. Jacques Maritain francia neotomista a „természetfilozófiáról" írt könyvében megpróbálja a modern természettudomány adatait beszorítani Aquinói Tamás skolasztikus sémáiba, és ily módon megalkotni a „modern természettudomány metafizikáját", hasonlóan ahhoz, ahogyan a skolasztikusok jártak el. A neotomisták azt állítják, hogy ők „az érzéki és változó lét lényegét" tanulmányozzák, de a vizsgálat során kiderül, hogy ez a „lényeg" „változatlan, megismerhetetlen", és nem egyéb, mint valamiféle szellemi szubsztrátum, amely egybefűzi a természetet és „teremtőjét".

A neotomisták a gondolkodás kérdéseinek fejtegetése során a vallási dogmákat ugyancsak a pszichológiából kölcsönzött frazeológiával leplezik. Magasztalják az „önmegfigyelést", s a pszichikai folyamatokat „belső megvilágosodásként" értelmezik, ily módon tehát eljutnak az „isteni kinyilatkoztatásról" szóló teológiai tan pszichológiai „megindokolásához".

A neotomizmus elsősorban a katolikus reakció filozófiája. A nyugat-európai és amerikai katolikus intézetek és egyetemek a neotomizmus elméleti központjai, s a neotomisták tevékenységét a Vatikán irányítja. A kapitalisták bőkezű támogatása és a katolikus egyház jelentős eszközei szilárd anyagi alapot te-

remtenek a neotomizmus propagandája számára. A neotomisták csaknem két tucat folyóiratot és évente több száz könyvet adnak ki. A neotomizmust nemcsak az egyházhoz fűzik szoros kapcsolatok, hanem a Franciaországban, Olaszországban és Nyugat-Németországban működő katolikus pártokhoz is. A neotomizmus politikai programja: a társadalom „keresztény" berendezése, a feudális hierarchia mintáján felépülő valamiféle „szakmai-rendi rendszer" létesítése. Elvonni a dolgozók figyelmét az osztályharcról, és bevinni tudatukba az „osztálybéke" eszméjét. A neotomizmus, akárcsak a keresztény perszonalizmus és a többi teológiai filozófiai áramlat, a monopolтőke által támogatott mai klerikalizmus, klerikális pártok és szervezetek ideológiájához tartozik; ezek a pártok és szervezetek a monopolтőke érdekében kihasználják a dolgozók vallásos érzelmeit, babonáit, előítéleteit. A Francia és az Olasz Kommunista Párt bírálja a katolikus teoretikusokat, leleplezi a marxizmus elleni rágalmazó kirohanásaikat, s kimutatja a katolikus elméleteknek — mint az imperialista reakció eszközeinek — osztálytermészetét.

A burzsoá filozófiai gondolat mélységes hanyatlása különösen világosan jut kifejezésre a társadalmi fejlődés mai burzsoá elméleteiben, a történelmi folyamatra vonatkozó tanokban.

3. A MAI BURZSOÁ TÖRTÉNETFILOZÓFIA

„A XIX. század vége — írta Bréhier francia filozófiatörténész — tanúja volt a történetfilozófia hanyatlásának. E filozófiának az volt a célja, hogy az emberiség korabeli helyzetét úgy mutassa be, mint valamilyen fejlődés egyik fázisát, és ily módon megmagyarázza az embert saját magának. A XX. század elején maga a történelem mint a múltról szerzett ismeret vált a támadások tárgyává . . ."[22]

A történelem mint tudomány ellen indított hadjáratot az újkantiánusok (Rickert, Windelband) kezdték meg, akik azt állították, hogy a történelem mindig egyes, egyedi jellegű,

[22] *Emile Bréhier:* Transformation de la philosophie française. (A francia filozófia átalakulása.) Párizs. 1950. 149. old.

nem tartalmaz semmit, ami megismétlődő, és ezért nem teszi lehetővé az általánosításokat. Dilthey német filozófus még ennél is tovább ment, s a történelemtudományról kijelentette, hogy az csupán az önmaga által ismert múltbeli gondolatokat a maga módján értelmező történész szubjektív élményeinek eredménye. Erről az álláspontról tekintve, a történelem csupán események felsorolása, s ezeket az eseményeket mindegyik történész a maga módján értékeli. Raymond Aron, mai francia szociológiatörténész és szélsőjobboldali közíró, Dilthey nézeteit népszerűsítve kijelenti: „Minden kor, minden közösség újból megalkotja magának a múltat."[23]

Számos mai burzsoá történész osztja ezt az álláspontot. Így fejeződnek ki nézeteikben a burzsoá világszemléletben a XX. század eleje óta uralkodó szubjektív idealista áramlatok. Az ilyen történetfilozófia a tudományos történelmi megismerés felszámolására vezet, mivel az a tudomány, amelyik látóteréből kirekeszti az objektív törvényszerűségeket, abszolút relativizmust hirdet és tagadja az objektív igazságot, nem tudomány többé.

A történelmi materializmus elismeri, hogy a történész társadalmi és filozófiai nézetei történelmi és osztályfeltételektől függnek, de ugyanakkor azt állítja, hogy lehetséges objektív, megbízható, igaz történettudomány, amely felülkerekedik az eleve elfogult szempontok hatásán és az osztályelőítéleteken. Ezt a társadalomtudományt az élenjáró osztálynak, annak az osztálynak képviselői alkotják meg, amelyik megszabadítja a társadalmat a kizsákmányolás bilincseitől. Ez a tudomány a marxizmus—leninizmus. A marxizmus—leninizmus éppen ezért képes arra, hogy a burzsoá történetírás elemzése során elválassza mindazt, ami a burzsoá történetírásban polgári művelőjének osztályszempontból korlátozott látókörével magyarázható, attól ami a tudomány igazi vívmánya. A restauráció korabeli francia történetíróknak az osztályokról és az osztályharcról kifejtett eszméi, minden történelmi és osztálykorlátuk ellenére is a tudo-

[23] *R. Aron:* La philosophie de l'histoire. (Történelemfilozófia.) Lásd „L'Activité philosophique contemporaine en France et aux Etats Unis" (Mai filozófiai tevékenység Franciaországban és az Egyesült Államokban) c. gyűjteményt. 2. köt. Párizs 1950. 327. old.

mány vívmányai voltak, amelyek utat törtek a tudomány előrehaladásának.

Ma a burzsoá filozófusok és szociológusok, szubjektív idealista tételekből kiindulva, különböző változatokban azt állítják, hogy nem lehet megismerni a történelmi folyamat objektív igazságát. Croce olasz filozófus kijelentette, hogy bármely történelmi ítélet korának gyakorlati szükségleteire támaszkodik, s kora diktálja a történelmi tények kiválogatását, valamint a kutató rájuk adott magyarázatát. Így tehát — vonja le következtetését — minden történelem „jelenkori-történelem". Nagyjából-egészéből hasonlóképpen vélekedett Dewey amerikai filozófus is, aki hangsúlyozta a történelmi anyag kiválogatása és a tudós által végrehajtott „rendszerezése" elvének jelentőségét, s azt állította, hogy a történelem „a jelenkor történelme", „annak történelme, amit a jelenkor szempontjából fontosnak tartanak". Ez az álláspont a prezentizmus nevet nyerte (a latin „praesens" — jelen — szóból), és sok hívet szerzett magának Nyugaton, különösen az Egyesült Államokban.

Kétségtelen, hogy a történettudomány nem topog egy helyben, hanem fejlődik. A múltra vonatkozó ismereteink mélyebbek és pontosabbak lesznek. Napjaink történésze, hasonlóan ahhoz az emberhez, aki magas hegycsúcsra ért fel, többet és mélyebben láthat a múltból, mint a XVIII. és XIX. századi történész. Az is kétségtelen, hogy a polgári történészeket osztályálláspontjuk sem segíti a történelmi folyamat körvonalainak feltárásában, hanem ellenkezőleg, arra készteti őket, hogy eltorzítsák a múltat, például mellőzzék a tömegek szerepét, felnagyítsák a hősök tevékenységét, a történelemben a szellem vagy az „isteni akarat" megnyilvánulását lássák stb. Abból a tényből azonban, hogy a burzsoá történészek önös osztályérdekeik kedvéért eltérnek az igazságtól, egyáltalán nem lehet leszűrni azt a filozófiai következtetést, hogy nincs és nem is lehet semmiféle történelmi igazság.

A mai burzsoá történetfilozófia nem haladás, hanem visszalépés a XVIII—XIX. századi filozófiai gondolat vívmányaitól. Ez a történetfilozófia újraéleszti a társadalmi folyamatra vonatkozó régi, idejétmúlt idealista nézeteket. Arnold Toynbee, híres

angol tudós példáján, aki fő művét a történetfilozófia általános kérdéseinek szentelte,[24] láthatjuk, milyen változásokon mentek át a burzsoázia korábbi történetfilozófiai koncepciói.

Toynbee tagadja a történelmi folyamat egységét. A régi történetfilozófia ellen intézett kirohanásában a következő hasonlattal él: az emberi társadalom egységes történelmi fejlődési folyamatának megkonstruálása egyet jelent azzal, mintha bambuszrudakat raknának egymáshoz, az ilyen művelet eredményeként hosszú rudat kapunk, de senki sem fogja elhinni, hogy így nőtt a bambusz. Toynbee szerint így járnak el, amikor Görögország történelmét, Róma történelmét vagy más országok és népek történelmét egységes történelmi folyamatba kapcsolják össze. Toynbee úgy véli, hogy a világtörténelem különálló civilizációkra esik szét, s mindegyik civilizációnak megvan a maga történelme, születése és halála. Stanley Casson angol történész, aki átvette Toynbee elméletét, azt ajánlotta, hogy a világtörténelmet „kísérleti civilizációk laboratóriumának" nevezzük el.[25]

Toynbee a történelmi folyamat egységének csupán a látszatát hozza létre, a körforgás, a ciklikusság elméletének segítségével. Ez az elmélet igen elterjedt a XX. század húszas éveiben, Spengler reakciós német filozófus könyvének megjelenése után, amelyben a szerző „a nyugati kultúra alkonyát" jósolja. Toynbee elmélete szerint egy civilizáció, miután elérte virágzását, hanyatlásnak indul, elhal, s másik civilizáció váltja fel, amelyik ugyanazt az utat kezdi meg; a történelmi folyamat ilyenformán kör alakjában megy végbe. Valamely civilizáció a „szociális egészben" beállott szakadás következtében, az éles társadalmi konfliktusok kifejlődése következtében pusztul el. A civilizáció fejlődése azonban Toynbee szerint végső soron a tudat, az eszmék fejlődésétől függ. S ebben a vezető szerepet a vallási eszmék játsszák. Toynbee itt az idealizmusnak ósdi és réges-régen megcáfolt alapgondolatait ismétli.

Toynbee elméletéből az az alapvető következtetés, hogy ha a

[24] *A. Toynbee:* A Study of History. (A történelem elmélete.)
[25] *S. Casson:* Progress and Catastrophe. (Haladás és katasztrófa.) London 1937. 114. old.

tőkés rend összeomlik, akkor a történelem nem előre megy, hanem visszafelé. Szabad-e ezek után a kizsákmányoló tőkés rend lerombolására törekedni?

Így a történelmi haladást tagadó elméletek felfedik igazi osztályjellegüket. Ezeknek a reakciós elméleteknek az a rendeltetésük, hogy elterelj ék az emberiség tekintetét a ragyogó jövőről, és megfosszák az emberek társadalmi tevékenységét az új társadalom felépítésének nagyszerű távlataitól. Az emberiségnek az a sorsa, hogy toldozza-foldozza a kapitalizmus épületét, amelyben állítólag örök időkig élnie kell.

Toynbee nem áll egyedül történetfilozófiai konstrukcióival. Sok burzsoá filozófus hátat fordított a társadalmi haladás fogalmának, és hadat üzent még magának a társadalmi haladás fogalmának is.

A történészek és szociológusok könyveiben gyakran olyan gondolatmenettel találkozhatunk, hogy a régi történetfilozófia eszméi illúziók voltak, és elégtek a valóság tüzében, s hogy nemcsak az ész végső győzelmét hirdető XVIII. századi francia felvilágosítók régi sémáival nem lehet mit kezdeni, de még Hegel történetfilozófiai sémája sem való semmire, mivel benne a fejlődésről van szó.

Ogburn neves amerikai szociológus századunk húszas éveiben kijelentette, hogy végezni kell a „haladás", az „evolúció", a „fejlődés" kifejezésekkel, mivel ezek a fogalmak a társadalmi fejlődésben egymás után következő szakaszok szükségszerűségének elismerésén alapulnak. Ogburn amellett tört lándzsát, hogy ezeket a fogalmakat ki kell űzni a modern szociológiából, s azt javasolta, hogy ragaszkodni kell a „társadalmi változások" „szigorúan tudományos" terminusához.[26] A társadalomban változások mennek végbe, de hogy ezek milyen irányban haladnak, azt szerinte nem tudjuk és nem is tudhatjuk, nem is szabad felvetni ezt a kérdést. Ez az elmélet a burzsoá szociológia számára az idők zászlaja lett.

Az, hogy a mai burzsoá filozófiában és szociológiában hasz-

[26] Lásd *W. Ogburn:* Social Change. (Társadalmi változás.) 1922. Lásd még „Social Change" című cikkét „Encyclopaedia of Social Sciences" (A társadalomtudományok enciklopédiája.) 3. köt. 330–334. old.

nálatossá vált a „társadalmi változás" fogalom, tág teret nyitott a történelmi folyamat idealista értelmezése számára. A tudósok azáltal, hogy ezzel a fogalommal operálnak — mint von Borch nyugat-németországi szociológus írja —, a történelmi levés (Werden) nagy folyamát „az olyan »társadalmi változások« szakadatlan áramlatává teszik, amelyek a »végtelen kicsiny« részfolyamatok végtelen nagy számából állnak".[27] Ez jogos megjegyzés, mivel a társadalmi változások fogalma révén a történelmi folyamat apró részfolyamatokra töredezik, megszűnik egysége, különálló darabkákra bomlik. A társadalmi haladás vonala a térben elszórt különálló pontokra esik szét. Bréhier francia filozófus ezzel kapcsolatban azt mondotta, hogy a történetfilozófia arra tanít, hogy a történelmi mozzanatot ne képzeljük el úgy, mint valamely egyenes vonalon fekvő pontot. S hozzátehetjük: nemcsak úgy nem szabad elképzelnünk, mint az egyenesen, hanem úgy sem, mint valamely görbén, például a spirálison fekvő pontot. A lényeg a jelen esetben nem a társadalmi fejlődés egyenesvonalú jellegének tagadása, hanem egyáltalában az előrehaladó fejlődés elméletének tagadása. „Széthullott az idők láncolata" — mint Hamlet, Shakespeare hőse mondotta. Ám nemcsak az idők láncolata hullott szét; a társadalmi élet jelenségeinek összefüggése nemcsak, hogy úgy mondjuk, vertikálisan esett szét, hanem horizontálisan is, a társadalom története adott szakaszának keretein belül. A burzsoá szociológus tudatában a társadalmi élet történelmi fejlődésének minden egyes szakaszán végtelenül kicsiny, önálló részfolyamatokra bomlott.

A társadalmi fejlődés menetére vonatkozó burzsoá, szubjektivista nézetek kifejeződnek a mai revizionisták elméleti okfejtéseiben, amelyek tagadják a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet egységes, minden országban érvényes törvényszerűségeit; a revizionisták ezt az átmenetet olyan külön „utak" összességének tekintik, amelyeken az emberiségnek véleményük szerint külön-külön kell haladnia a szocializmus felé.

[27] *H. von Borch:* Grundlagen der Geschichtssoziologie. (A történelemszociológia alapjai.) Lásd *A. Weber:* Einführung in die Soziologie. (Bevezetés a szociológiába.) München 1955. 201. old.

Az utóbbi időben azonban sok burzsoá szociológus észrevette, hogy amikor kirekesztik a társadalmi fejlődés gondolatát, a társadalmi jelenségek vizsgálatánál felmagasztalják az empirizmust és a neopozitivizmust, csupán növelik a nyugati értelmiség érdeklődését a marxizmus—leninizmus iránt, amely tudományos válaszokat ad a társadalomtudományok által felvetett elméleti kérdésekre, tartalmazza a társadalmi fejlődés általános elméletét. A burzsoá szociológusok észrevették, hogy nemcsak „a kezdeményezést engedték ki a kezükből" a társadalomelmélet területén, hanem — mint maguk is beismerik — nincs többé semmi joguk kijelenteni, hogy ők elméletileg kutatják a társadalmi fejlődés problémáit.

Egyszersmind az is kiderült, hogy a burzsoá ideológusok, amint eltérnek az empirizmustól, semmi újat sem tudnak mondani. Megpróbálják előszedni a XIX. század végi és XX. század eleji idealizmus epigonjainak régi elméleteit. Jelenleg például agyonreklámozzák Max Weber német szociológus műveit, aki elismerte, hogy a tudomány számára fontos a társadalom szerkezetének, a történelmi törvénynek a kategóriája. De Max Weber, miután elismeri a különböző társadalmi szerkezeteket, azzal a fenntartással él, hogy ezek csak „ideális típusok" — a tudós agymunkájának eredményei, a törvények pedig, köztük a gazdasági törvények is, csupán a jelenségek közötti kapcsolatok ideális típusai, amelyeket a tudós logikailag állapít meg. A mai burzsoá ideológusok számára Max Weber elmélete ezért nagyon megfelelő: ez az elmélet a valódi elméletnek csupán pótszere, leplezettebb formája a társadalmi törvények megismeréséről való lemondásnak, mint az empirizmus, a pozitivizmus.

Sok burzsoá szociológus a társadalmi fejlődés elméleteként ajánlja Rostow amerikai professzor elméletét, amelyet „Process of economic growth" („A gazdasági növekedés folyamata") és „Stages of economic growth" („A gazdasági növekedés szakaszai") című könyveiben fejt ki. Rostow, minthogy érzi, hogy a társadalmi-gazdasági alakulatokról mint a társadalmi fejlődés törvényszerű szakaszairól szóló marxista tanítás egyre újabb győzelmeket arat, és magára vonja a nyugati tudósok figyelmét, kieszelte a társadalmi fejlődés elméletének „pótszerét". Kifejt

egy kiagyalt sémát, amelynek kiindulópontja a „hagyományos társadalom" rendkívül homályos fogalma. Rostow ezzel a semmit sem jelentő terminussal igyekszik összefogni a társadalom történetének különböző szakaszait — az ősközösségi rendet, a rabszolgatartó társadalmat és a feudalizmust. Elmélete szerint ennek a „hagyományos társadalomnak" a méhében érlelődnek „a változás kezdetének előzetes feltételei". Ezek között az „előzetes feltételek" között a társadalmi élet különböző jelenségei szerepelnek: a tudomány, a kereskedelem fejlődése és a kapitalista viszonyok érlelődése, amelyet a „gazdasági aktivitás" homályos fogalma mögé rejt. Rostow szerint maga a „változás" 10—20 évet vesz igénybe, Oroszországban például körülbelül 1890—1914-re esik. Azután következik az „érés" folyamata, amely körülbelül 60 évig tart, majd az „ipari társadalom" belép „a tömegfogyasztás szakaszába". Nem nehéz észrevenni, hogy Rostow igyekszik összekeverni minden társadalmi alakulatot, összezavarni a különböző társadalmi szerkezeteket, hogy azután olyan fogalmakkal, mint az „ipari társadalom" vagy „a tömegfogyasztás korszaka" megpróbálja „egyesíteni" a kapitalizmust és a szocializmust. Rostow lényegében a kizsákmányoló rend védelmezőinek nótáját fújja a maga módján, amikor azt állítja, hogy a kapitalizmust nem fogja felváltani új társadalmi rendszer, hogy a kapitalista rendszer, miután belépett a „tömegfogyasztás korszakába", továbbra is fejlődni fog. Hogy „bebizonyítsa" ezt a bebizonyíthatatlan tételt, Rostow hallgat a a társadalom osztályszerkezetéről, a kizsákmányolásról és az osztályharcról.

4. A TÁRSADALMI ÉLET „TÉNYEZŐINEK" ÉS „SZFÉRÁINAK" ELMÉLETE

Már a XIX. század végén a szociológusok jelentős csoportja azt az elméletet vallotta, hogy a társadalmi életben végbemenő változásokat számos tényező határozza meg. Az ehhez az irányzathoz tartozó szociológusok tagadták, hogy a társadalmi lét határozza meg a társadalmi tudat fejlődését, s hogy a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődése határozza meg a társa-

dalom szerkezetét és fejlődésmenetét. Ezek a szociológusok hajlandók voltak elismerni a marxizmusnak azt az érdemét, hogy — mint mondották — kidolgozta a gazdasági tenyező jelentőségének kérdését, de a marxizmust „egyoldalúnak" tartották, s a történelmi materializmus monizmusa ellen, és a „tényezők sokasága" mellett szálltak síkra.

Az 1956-ban megrendezett III. Nemzetközi Szociológiai Kongresszuson, amelyet a „társadalmi változások" problémájának szenteltek, ezt az irányzatot egyenesen a mai szociológia „vezető" irányzatának nevezték. Von Wiese nyugat-németországi szociológus előadásában kijelentette, hogy „a történelmet egyetlen okból magyarázó" korábbi szemléletet, amely a XIX. század derekára volt jellemző, ma felváltotta a társadalmi jelenségek „több vonalon haladó értelmezése".[28] Itt azonban nem arról van szó, hogy a történelmi folyamat bonyolultságának és sokrétűségének eszméjét akarják megvédelmezni, hanem arról, hogy megkísérlik a történelmi folyamat egymással alig vagy egyáltalában nem összefüggő, különálló folyamatokra való felaprózását. A „tényezők sokaságát" hirdető elmélet megindokolásának szentelte kongresszusi előadását Ginsberg neves angol szociológus is. Ginsberg azt állította, hogy nem lehet egyes tényezőket fontosabbnak tartani másoknál. „A társadalmi változásokat — mondotta — gyakran olyan elemek összeolvadása vagy egybeesése váltja ki, amelyek különböző forrásokból származnak, de egy ponton metszik egymást."[29]

A társadalmi élet ilyen felfogásának hívei gyakran az eklekticizmus hibájába esnek. Nézetüket egyúttal áthatja a metafizika is, mivel lemondanak arról, hogy meglássák a történelmi jelenségek alapját, s ezeket a jelenségeket a különböző fajtájú okok mechanikus összegére vezetik vissza. Az efféle elméletek csupán elleplezik az idealista nézeteket.

Jelenleg az egységes társadalmi folyamat különböző tényezőiről alkotott elképzelés helyét a burzsoá szociológusok körében egyre inkább a társadalmi élet különálló, egymástól elkü-

[28] Transactions of the Third World Congress of Sociology. (A III. Nemzetközi Szociológiai Kongresszus jegyzőkönyve.) 1. köt. 5. old.
[29] Ugyanott, 17. old.

lönült szféráiról vagy folyamatairól szóló elképzelés foglalja el. Így például Nyugat-Németországban Alfred Weber[30] szociológus és mások kidolgozták a társadalmi élet különböző szféráinak vagy rendszereinek elméletét; ilyenek szerintük „a társadalmi, a technológia-civilizációs, valamint a kulturális" szférák. Weber azt állítja, hogy a társadalomnak (vagy a struktúrának) ezek a szférái vagy rendszerei Ptolemaiosz görög csillagász szféráihoz hasonlóan, külön-külön önmagukban keringenek. A szociológusnak — hangoztatja — az a feladata, hogy tanulmányozza ezeknek a rendszereknek egybeesési pontját, „konstellációját". „Nyilvánvalóan helyes úton járnak, amikor a Marx által megállapított evolúciót a lét különálló szociológiai szféráira osztják"[31] — írja Weber, s azt állítja, hogy le kell mondani a társadalom általános evolúciójának (fejlődésének) fogalmáról, s az egyes szférákat, valamint egymáshoz viszonyított kölcsönös elhelyezkedésüket kell tanulmányozni.

A mai burzsoá szociológusok tehát lemondanak a társadalmi élet jelenségeinek az alaphoz és a felépítményhez tartozó jelenségekre való marxista körülhatárolásáról, széttörik ezek ellentmondásos egységét és egyúttal a legnagyobb mértékben zavaros sémákat alkotnak a társadalmi élet különböző szféráinak kölcsönös viszonyáról. A társadalmi életet önkényesen részfolyamatokra vagy különálló tényezőkre és szférákra szabdalják szét, s e szférák mozgásáról úgy vélik, hogy az a tudatnak van alárendelve.

Egyes szociológusok, midőn a történelmi folyamatot különálló folyamatokra, szférákra vagy tényezőkre osztják, és felteszik maguknak a kérdést: milyen kölcsönös viszonyban vannak ezek a szférák, külön kiemelik a technika fejlődésének és szerepének problémáját. Hangsúlyozzák, hogy a különböző technikai tökéletesítések és újítások roppant nagy jelentőségűek az emberek társadalmi élete szempontjából. Ogburn éppenséggel a találmányokban látja a társadalmi változások alapvető okát, s a tényező jelentőségéről a következőket írja: „A mechanikai talál-

[30] Lásd *A. Weber:* Einführung in die Soziologie. München 1955.
[31] *A. Weber:* Das Weltbild unserer Zeit. (Korunk világképe.) Nürnberg 1954. 125. old.

mányok lökést adnak a társadalmi találmányoknak (újításoknak), a társadalmi találmányok pedig ösztönzik a mechanikai találmányokat."[32] Ogburn elismeri, hogy a társadalmi jelenségek és a technika között bizonyos kölcsönös függés áll fenn. De mi határozza meg a technika fejlődését, mi a társadalmi viszonyok szerepe a technika fejlődésében? Erre a kérdésre sem Ogburn, sem hasonló nézeteket valló kollégái nem adnak választ. Ők a technika fejlődését végső soron az ember szellemi erőinek és képességeinek fejlődésére vezetik vissza, s így megismétlik az idealizmus ábécéjét.

Ogburn véleménye szerint a társadalmi életben érvényesülő tényezők kölcsönhatásának sajátos törvénye, hogy a szellemi kultúra elmarad a technika fejlődése mögött. Az Ogburn által felvetett tétel ma már számos szociológiai elméletben közkeletűvé vált. Hasonló gondolatot fejt ki L. Mumford amerikai szociológus is, aki a technika mértéktelen fejlődésének „veszélyeit" és a technikai haladástól való elragadtatás „ártalmasságát" hangoztatja.

Ennek a szociológiai irányzatnak fő hibája az, hogy hívei a technikát a társadalmi viszonyokon és a tulajdonviszonyokon kívül szemlélik, és a technika fejlődését a szellem fejlődésére redukálják, holott semmiféle technikai fejlődés nem lehetséges a társadalmi viszonyokon kívül.

Annak az elméletnek a hívei, amely szerint a társadalmi életben a technikai tényező, a technikai találmányok az elsődlegesek, nem tudják megállapítani, hogy miért van kapcsolat a technikában végbemenő változások és a társadalmi változások között, s miben áll ez a kapcsolat, sem azt, hogy mi maguknak a társadalmi változásoknak a lényege. A burzsoá szociológusok képtelenek megmagyarázni azt a tényt, hogy az imperializmus korában a technikai haladást más területeken gyakran visszaesés kíséri, különösen az emberek szellemi életének területén, melyet könyörtelenül eltorzít a kapitalizmus. Ogburn és hasonló gondolkodású társai nem látják vagy nem akarják látni, hogy a kapitalizmus termelési viszonyai túlélték korukat, s ép-

[32] Lásd *Elmer:* Contemporary Social Thought. (Jelenkori társadalmi gondolat.) Pittsburgh 1956. 183. old.

pen itt a megoldása annak, hogy a mai kapitalista világban a kultúra „elmarad" a technika mögött.

Az imperialisták az atomenergiát nem az emberiség érdekében, hanem az emberek tömeges kiirtására szolgáló eszközök készítésére használják fel. Az itt említett szociológusok arra hajlanak, hogy ezért a tudományt és a technikát vádolják, s ne a kapitalizmust, amely a technika fejlődését eltorzítja, a társadalom érdekeinek ellentmondó irányba tereli.

Egy másik szociológiai irányzat, az úgynevezett *iparszociológia,* arra a nézetre épül, hogy a technika sajátos tényező, az a szféra, amelynek változásai meghatározzák a társadalmi élet egyéb szféráiban végbemenő változásokat. Ez az irányzat felveti a „mechanikai és technikai környezethez" való emberi „alkalmazkodás" kérdését, s a szociológusok különféle eszközöket agyalnak ki arra, hogy az „ember" (az ipari munkásról van szó) minél jobban és gyorsabban „alkalmazkodjék" a korszerű kapitalista vállalat feltételeihez, és ne gondoljon a kizsákmányoló társadalmi viszonyok alapvető megváltoztatására. E szociológusok véleménye szerint azért következnek be társadalmi konfliktusok, mert az emberek rosszul „alkalmazkodnak", szellemi kultúrájuk elmarad; az iparszociológia meg akarja gyorsítani az „alkalmazkodást". Ennek az irányzatnak egyik megalapítója az amerikai Elton Mayo, aki könyvet írt az „ipari civilizációról" és „problémáiról". Az iparszociológia képviselői a különböző vállalatoknál dolgoznak, a tőkés részvénytársaságok konzultánsai, felülvizsgálják az üzemek munkaszervezését, felkutatják a konfliktusok okait és elsimításuk módjait, továbbá tanácsokat adnak a vállalkozóknak a munkásokkal való viszonyuk „szabályozására".

Az iparszociológia irányzatának egyik programot adó cikke, amely a „Journal of Sociology of Education" („Nevelésszociológiai Szemle") 1950 novemberi számában jelent meg, a következőket mondja: „Az ipar területén folyó szociológiai kutatásnak ahhoz, hogy gyakorlati értékkel rendelkezzék, meg kell adnia azokat az alapelveket, amelyeken az alkalmazkodás és a konfliktus nyugszik." Itt arról van szó, hogy a kialakult helyzethez való „alkalmazkodásnak", az emberek tudata átalakulásának

kell győzedelmeskednie, s ezáltal a konfliktusok megszűnnének. A cikk szerzője beismeri, hogy bizonyos körök a szociológiának ettől a területétől „a robbanások, a konfliktusok és az osztályantagonizmusok orvoslását" várják. Az említett folyóirat 1955 decemberi számában cikket közölt, amelyben arra hívta fel a figyelmet, hogy „a munkások körében ébredezik annak a szükségességnek a tudata, hogy a legátfogóbban részt vegyenek a társadalmi fejlődésben", s ezért a szakszervezetekbe konzultánsokként szociológusokat kellene irányítani, akik felvilágosítanák a szakszervezeti vezetőket, és segítenének nekik abban, „hogy kialakítsák a munkások csoportjai és a főnökök között az együttműködés viszonyait".

Az iparszociológia képviselői abban reménykednek, hogy a „kultúra szférájának a technika szférájától való elmaradottsága" leküzdését célzó elmélet segítségével — miként az egyik szociológus kifejezte — „megismerik azoknak a feltételeknek a hálózatát, amelyekben eltévedhet a mai ember". Helyesebb lett volna, ha azt mondják, hogy a burzsoázia az ilyen elmélet segítségével tartósabbá igyekszik tenni a társadalmi viszonyoknak azt a hálózatát, amely befonja a mai munkást a kapitalista világban.

Emellett az iparszociológiai művekben megtaláljuk a mai kapitalista termelés olyan viszonyainak leírását amelyek „despiritualizálják" a munkás munkáját, megfosztják a munkát szellemi tartalmától.

Az „iparszociológia" mellett olyan irányzatok is fennállnak, mint a „városszociológia" és a „faluszociológia", amelyek szintén a társadalmi élet zárt, egymástól elkülönült szféráinak létezéséről alkotott feltételezésen alapulnak. A „városszociológia" a városi lakosság összetételét, a városépítés problémáit stb. kutatja. A „faluszociológia" a farmerek hangulatát, munkaszervezésük problémáit stb. vizsgálja. Mindkét irányzat felveti a társadalom adott részének (valamely meghatározott körzet lakosságának) a környezethez, különösen a földrajzi környezethez való viszonyát. A szociológiának ezt az irányzatát, a megfelelő biológiai diszciplina mintájára, amely a szervezetnek és a környezetnek egymásra gyakorolt befolyását vizsgálja, gyak-

ran *társadalmi ökológiának* nevezik. A kutatók számításba veszik az adott körzet földrajzi környezetét (éghajlat, talaj stb.), részben gazdaságát is, politikai intézményeit, lakosságának kulturális hagyományait, megvizsgálják a „természeti" vagy „térbeli" és a „társadalmi" vagy „kulturális" tényezők kölcsönhatását. Egyes ilyen komplex kutatások magától értetődően érdekes tényanyagot ölelhetnek fel. Ám a tények és adatok kiválogatásában alkalmazott szubjektív módszer, az objektív kritérium hiánya károsan fejeződik ki ezekben a munkákban. E művek következtetéseit gyakran nem a vizsgálódás tudományos adatai határozzák meg, hanem a kutató elfogult társadalmi és politikai filozófiája. A „társadalmi" (vagy „kulturális") tényezőn pedig rendszerint az emberek tudatát, pszichikumát értik.

Teljesen nyilvánvaló, hogy a tőkés társadalom életének különböző szféráit nem lehet a kizsákmányoló rend társadalmi életének minden területét átható antagonisztikus osztályellentétek figyelmen kívül hagyásával tanulmányozni. Ugyancsak lehetetlen ez a vizsgálódás, ha elhányagolják a termelési viszonyok és a termelőerők egységét és ellentétét, hiszen éppen ennek alapján jön létre a társadalmi élet egysége, a történelmi folyamat totalitása az adott szakaszon, továbbá e szakasz kapcsolata a megelőző és a későbbi korokkal. Az emberek társadalmi életében nincsen és nem is lehetnek olyan rész-törvényszerűségek, amelyek ne függnének össze az adott társadalmi-gazdasági alakulat alapvető, általános fejlődési törvényeivel. Nincs a társadalmi életnek egyetlen olyan részecskéje sem, ahol ezek az alapvető törvények meg ne nyilvánulnának valamilyen formában, egyáltalán nincsenek olyan elszigetelt tényezők, amelyekben ne az illető alakulatra jellemző törvényszerűségek jelennének meg.

5. A SZOCIOLÓGIA PSZICHOLÓGIAI IRÁNYZATA

Az egész mai burzsoá szociológia legfőbb irányzata a pszichológiai irányzat: a társadalom tanulmányozásának alapjául vagy az egyéni pszichikumot vagy pedig a kollektív pszichikumot te-

szik. Ennek megfelelően oszlik a pszichológiai irányzat egyes iskolákra vagy tanokra.

A pszichológiai szociológia hívei rendszerint kitérnek a filozófiai „hitvallás" elől, s azt hangsúlyozzák, hogy ők munkáiknak csupán „tudományos tartalmáról" gondoskodnak, nem pedig a filozófiai tartalmáról. Mégis, irányzatuk mindegyik rendszerében megjelennek az idealista kiinduló tételek. „Az elméleti alapok — írta Arndt nyugat-németországi szociológus — manapság csupán ritkán jelennek meg nyíltan, mégis meghatározzák a fogalmak sémáját, a módszert és terminológiát."[33]

A szociológia pszichológiai irányzatához tartozó iskolák túlnyomó többségének filozófiai alapja a szubjektív idealizmus. Egyes szociológusok, akik szélsőséges szubjektív idealista álláspontot foglalnak el, az egyén pszichikumát veszik alapul, és egészen addig az állításig jutnak el, hogy valóságosan csak az egyes szubjektum által átélt társadalmi szituációk léteznek. A társadalmi viszonyokat ilyenformán felcserélik az egyén élményeivel. Ebben az esetben az alapvető szociológiai kategóriák az „én" és a „nekem" (illetve az „engem"), vagyis az emberi pszichikum „önmagában" és „kifelé fordulva". Ennek az irányzatnak a hívei nem jutnak el a teljes szolipszizmushoz: van valami az individuum tudatán „kívül", de számukra nem ez a társadalmi élet fő eleme.

Ennek az irányzatnak az álláspontjáról tekintve, a társadalmi szituáció annyit jelent, hogy az egyén elfogadja azt a szerepet, amelyet a társadalmi környezet előír neki. Ezt feltételezi Mead amerikai szociológus, így vélekednek az egzisztencialista filozófia befolyása alatt álló nyugat-európai szociológusok is. A „társadalmi szerep" fogalmát a pszichológiai irányzathoz tartozó más szociológusok is használják.

Ezeknek a szociológusoknak álláspontja szerint a társadalmi jelenségeknek nincs objektív oksági alapjuk; az okságot a szubjektum cselekedeteinek pszichológiai indokolásaira redukálják.

A pszichológiai iskolához tartozó más szociológusok nem mennek ennyire messzire, hanem elismerik a társadalmi jelenségek

[33] *H. Arndt:* Die Soziologie in den Vereinigten Staaten. (A szociológia az Egyesült Államokban.) Lásd *A. Weber:* Einführung in die Soziologie. 426. old.

és a társadalmi kapcsolatok bizonyos realitását. Közéjük tartoznak például Talcott Parsons és Florian Znaniecki amerikai szociológusok, az *analitikus szociológia* hívei.

Parsons, akit az Egyesült Államok egyik leghíresebb szociológusának tartanak, azt írja például, hogy a haszon motívuma, amely annyira uralkodó szerepet játszik, egyáltalában nem pszichológiai kategória: a szabad vállalkozás rendszere olyan, hogy mindenkinek, aki üzlettel foglalkozik, a nyereséget kell céljául kitűznie, hogy létezhessék és lemérhesse sikereit. Parsons kidolgozta a „társadalmi cselekvés" elméletét, s ebben figyelmét azokra a társadalmi jelenségekre összpontosítja, amelyek az emberek tevékenységére hatnak, és végeredményben meghatározzák az emberek „szociális szerepét". Parsons azonban az emberi tevékenységre ható társadalmi jelenségeket végső soron tudati jelenségekre, a társadalomban uralkodó képzetekre redukálja.

Znaniecki szintén kijelenti, hogy a modern szociológia az emberek társadalmi kölcsönhatásának tanulmányozásán alapszik. Ebből a kölcsönhatásból — állítja — ki kell zárni minden olyan cselekvést, amely az emberen kívül, más tárgyakkal folyik. Így tehát kiderül, hogy a termelési eszközöknek és a termelési eszközökhöz való emberi viszonyoknak nincs semmi jelentőségük az emberek társadalmi kölcsönhatásában. A termelés kívül került Znaniecki látókörén, s a társadalmi viszonyokat „megszabadította" ballasztjuktól, valóságos tartalmuktól. Mire redukálódik tehát ebben az esetben a pszichológiai irányzat hívei szerint a társadalmi viszonyok lényege?

Erre a kérdésre Eubank amerikai szociológus azzal a kijelentéssel válaszol, hogy a „társadalmi" kifejezésen „az események olyan sorát kell érteni, amelyben az egyéni tudat mások gondolkodásával való kölcsönös viszonyai révén egyének közti (interindividuális) tudattá válik". Így tehát a „senki tudatát" nyilvánítják a társadalmi kapcsolatok és viszonyok alapjává.

L. Bernard, neves amerikai szociológus — aki szintén a pszichológiai irányzat híve — azt állítja, hogy a jelenkori szociológia igyekszik felkutatni a társadalom „pszichológiai alapját". Bernardnak ezt a megjegyzését úgy kell értenünk, hogy a mai

burzsoá szociológiai iskolák többségének véleménye szerint a társadalmi kapcsolatok alapját pszichikai viszonyok alkotják.

Minden „társadalmi szerepet" — írta Znaniecki — az emberek meghatározott társadalmi körén belül töltenek be; ezek az emberek erről vagy arról a személyiségről elismerik, hogy az adott szerep betöltésére a legalkalmasabb. A „társadalmi szerep" megválasztását — „a csoporton belüli viszonyok legfontosabb aktusát" — az egyén és a csoport között kialakult pszichikai viszonyok határozzák meg; más egyének felfogása — s ezek az egyének alakítják ki az individuumról alkotott kollektív véleményt — határozza meg az illető individuum „társadalmi presztízsét".

Nem nehéz felfedni ennek az elméletnek a tarthatatlanságát. Ha ugyanis erre az álláspontra helyezkednénk, akkor kiderülne, hogy az emberek a Rockefellereket ismerték el a legalkalmasabbaknak azon szerepre, amelyet az Egyesült Államok társadalmi életében játszanak, s ezért jött létre ez a hatalmas monopolista klikk. A presztízs eszméje lényegét tekintve nem egyéb, mint annak a régi idealista elméletnek a felelevenítése, hogy „a vélemények kormányozzák a világot". De vajon mi kormányozza a véleményeket? Erre a kérdésre az idealizmus nem tud választ adni.

A társadalmi jelenségek kauzalitását pedig a pszichológiai irányzathoz tartozó szociológusok végeredményben pszichikai impulzusokra vezetik vissza, amelyek az embert a „külső környezetből" érik és cselekvésre késztetik. A dolog lényege alig változik meg attól, hogy egyes szociológusok általánosítják ezeket a pszichikai impulzusokat, és egészüket „társadalmi energiának" nevezik el.

„A modern szociológiai gondolat bizonyára ott kezdődik, ahol a szociológiai kutatás alapja három probléma: 1. a társadalmi folyamat vagy folyamatok természete, 2. a társadalmi csoportok szerkezete és osztályozása és 3. az egyén, a csoport és a társadalmi folyamatok kölcsönös viszonya"[34] — olvassuk Howard Becker és Alvin Boskoff amerikai szociológusok „Modern socio-

[34] *H. Becker* és *A. Boskoff:* Modern szociológiai elmélet. Inosztrannaja lityeratura 1961. 25. old. (oroszul).

logical theory" („Modern szociológiai elmélet") című könyvében. Ámde hogyan válaszolhatnak ezekre a kérdésekre, ha figyelmen kívül hagyják a társadalom osztályszerkezetét és az osztályantagonizmusokat — amelyek végső soron meghatározzák a társadalmi folyamatok alapját —, a társadalmi csoportok létét és a csoportok kölcsönös viszonyát stb. Az ezzel kapcsolatos pszichológiai kutatásoknak nincs tudományos alapjuk, a „társadalmi konfliktusokról", vagyis az osztályantagonizmusokról szóló elmefuttatások ilyen — a valóságnak ellentmondó — „következtetésekre" redukálódnak: „A társadalmi folyamat a konfliktusnak az összhangba való fokozatos átmenetét tükrözi."[35] A mai burzsoá szociológusok elismerik, hogy a kapitalista társadalomban, ahogy ők mondják, „társadalmi szervezetlenség" van a szívüknek kedves „érdekek összhangja" helyett. Ezt a „szervezetlenséget" az egyén pszichikumának ilyen vagy olyan állapotával magyarázzák, és különféle pszichológiai recepteket ajánlanak, amelyeknek az a rendeltetésük, hogy növeljék a burzsoá illúziók hatását a dolgozók tudatára. Az ehhez az iskolához tartozó szociológusok egyikének-másikának a műveiben ugyanakkor nagy tényanyagot találunk a társadalmi pszichológiáról, azoknak az embereknek a hangulatáról és pszichikai állapotáról, akiket fojtogat „a gépi, mechanikai civilizáció", vagyis fojtogatnak a modern kapitalizmus körülményei.

6. A SZOCIOLÓGIA NEOPOZITIVISTA EMPIRIKUS MÓDSZERE

A mai szociológusok többsége azt tartja, hogy a szociológiát csakis a tapasztalat, sőt a kísérlet adataira kell építeni. A tapasztalatot, az empirikus adatokat azonban az egyén „pszichikai tapasztalatára" redukálják, és figyelmen kívül hagyják az objektív folyamatokat és jelenségeket. Az „empirikus módszer", amely igen divatos a modern polgári szociológusok körében, teljesen megfelel munkáik pszichológiai irányzatának. Ezért a mai szociológusok sajátosan, a maguk módján fogják fel a statisztikát is.

A statisztikának természetesen nagy jelentősége van a társa-

[35] Ugyanott, 27. old.

dalomtudományok szempontjából, de sok mai burzsoá szociológus a statisztikát is önkényesen, szubjektív módon közelíti meg, ami mind a felvételezendő tárgyak kiválogatásában, mind a számítás rendszerében, mind pedig az adatok általánosításában kifejezésre jut.

Az „empirikus módszerrel" dolgozó szociológusok leggyakrabban a neopozitivizmus vagy a pragmatizmus filozófiai alapjára helyezkednek; mindkét áramlat a szubjektív idealizmus válfaja, amely a tudományos ismeret cégérét aggatja magára és a „tapasztalat" szócskát fitogtatja.

Hogy miképpen fogják fel a neopozitivista és pragmatista burzsoá szociológusok a tapasztalatot, a kísérletet, arra fényt derítenek nagy számban közreadott munkáik, amelyek a lakosságnak feltett körkérdések rendszerére alapozódnak, és amelyekben kidolgozzák a kérdőíveket és a kapott válaszok értékelésének módszereit. Nézzük például R. Ellis amerikai szociológusnak az „American Sociological Review" („Amerikai Szociológiai Szemle") 1957 októberi számában megjelent munkáját, amely ennek az irányzatnak tipikus terméke. Ellis művét a társadalmi rétegeződésnek szenteli azoknak az adatoknak alapján, amelyeket a Jamaica szigetén folytatott kutatásaival szerzett. A szerző csupán mellékesen jegyzi meg, hogy a megvizsgált lakosság között találkozott néhány olyan emberrel, akinek évi jövedelme 18 000 dollárra rúgott, míg mások csak 100 dollárt kerestek. Úgy tűnhetnék, hogy a kutatót érdekelnie kellett volna azoknak a tényeknek elemzése, amelyek a lakosság különböző csoportjainak a termelési eszközökhöz való viszonyát mutatják, továbbá a tulajdon és a kizsákmányolás formáinak elemzése. Ám a neopozitivista szociológia nem így képzeli el a jelenkori kapitalista világban meglevő társadalmi egyenlőtlenség kutatását. Az Ellis által kidolgozott kérdőíven szerepel olyan kérdés, hogy a megkérdezett személy véleménye szerint vannak-e Jamaicán társadalmi rétegek, s ha igen, hány ilyen réteg van, továbbá olyan kérdés is, amely a megkérdezett személytől barátai megválasztása iránt érdeklődik. Ezzel a módszerrel a legjobb esetben néhány adatot lehet szerezni a lakosság különböző rétegei osztályöntudatának fokáról, de nem lehet arra szá-

mítani, hogy bármiféle objektív adatot lehet leszűrni az osztályrétegeződésről. A szerző nagy komolyan kimutatja, hogy egy hetvenéves öregember tagadóan válaszolt arra a kérdésre, vajon vannak-e társadalmi rétegek, mások három ilyen réteget soroltak fel, ismét mások egyenesen az osztályok létezéséről beszéltek. A szerző a továbbiakban, a statisztikai számításokban különféle „koefficiensek" felhasználásával, arra a következtetésre jutott, hogy Jamaicán négy osztály van: felső, felső-közép, közép és alsó-közép osztály, s hogy a szigeten megtalálható „a társadalmi egyenlőtlenség rendszere, amely hasonló a presztízs által meghatározott amerikai státusz-rendszerhez". Ellis azonban megfeledkezik arról, hogy megmondja, mi az a társadalmi presztízs. Ki, hogyan és mivel méri a presztízst — évi néhány tízezer dollár jövedelemmel vagy talán az ország szabadságáért és függetlenségéért, a dolgozók demokratikus jogaiért vívott harccal? Arról sem beszél Ellis, hogy hova lett Jamaicán a munkásosztály. Az efféle empirikus kutatások, amelyek a tudománytól távol álló, eleve elfogult álláspontot alapulnak, nem képesek az igazi megismerés céljait szolgálni.

Az „empirikus módszerrel" dolgozó szociológusokra igen jellemző John Cewber amerikai szociológus következő kijelentése: „Annak, amit az egyes kutató »mítosznak és előítéletnek« nevezhet, de ami reálisan létezik azon személy számára, aki ezt »igazságnak« tartja, objektív realitása van." Cewber például azt ajánlja, hogy a „kulturális jelenségeket" az objektív igazság kérdésének mellőzésével vizsgáljuk. Cewber azonban különböző dolgokat kever össze. Az előítéletek és a tévedések teljesen reális valamik, velük számolni kell a kutatásokban és az ideológiai harcban, de ettől még egyáltalán nem válnak igazsággá.

A pragmatista relativizmus nem segíti a tudóst, hanem megfosztja attól a lehetőségtől, hogy eligazodjék az ideológia és a kultúra jelenségei között. A pragmatista relativizmus, akárcsak a neopozitivizmus, az egyes egyének szubjektív adataival, nézeteivel és véleményével operál, s a kutató ezeket az adatokat ugyancsak a szubjektivizmus álláspontjáról dolgozza fel. „A társadalmi jelenségek — írja Elmer, neves amerikai szociológus — különbözők, s az az álláspont, amely az elvekhez való viszo-

nyukban előforduló rész-szituációkat illeti, individuális; ugyanannyi nézőpont lehetséges, ahány ember végez megfigyelést."[36] Ez a szubjektivizmus az empirikus módszer lényege.

A szociológia szubjektív módszere, amelyet Lenin megbírált, felelevenedik a mai burzsoá szociológusok műveiben. Ez a módszer a szociológiai munkákat megfosztja a tudományos kutatásra jellemző legfőbb tulajdonságtól — a megbízhatóságtól.

7. A BURZSOÁ SZOCIOLÓGUSOK A MODERN KAPITALIZMUS „TÁRSADALMI STRATIFIKÁCIÓJÁRÓL"

A társadalmi élet egyik fő problémája, amellyel a különböző irányzatokhoz tartozó burzsoá szociológusok foglalkoznak, a mai társadalom „stratifikációja", a társadalmi rétegek (a „strata" a geológiából kölcsönzött műszó) vagy csoportok meghatározása. A modern burzsoá szociológia szótárában gyökeret vert a „társadalmi csoport" szakkifejezés. Különösen állhatatosan terjesztette Edward Ross, az amerikai szociológia nemrég elhunyt pátriárkája. Ross véleménye szerint a társadalom a társadalmi csoportok összességéből áll. Az egyén társadalmi élete nem egyéb, mint élete a csoportban és részvétele a csoportok közti viszonyokban.

Helytelen lenne azonban, ha azt gondolnánk, hogy a burzsoá szociológusok az osztálytársadalom alapvető társadalmi csoportjairól — a társadalmi osztályokról — beszélnek. A mai kapitalista társadalmat a szubjektív módszer álláspontja a legönkényesebb módon osztja fel: területek, foglalkozás, az alkalmaztatások hasonlósága stb. szerint állítanak fel csoportokat. Ilyen osztályozás mellett például a vasöntők közé tartoznak a vasipar mágnásai is és a munkások is. Florian Znaniecki, az Amerikai Szociológiai Társaság volt elnöke, úgy írt az amerikai társadalom szociális összetételéről, hogy megkerülte az osztályok létezését, ellenben mintegy kétszáz vallási csoportot sorolt fel (s mindegyiket a maga sajátos alcsoportjával); az emigránsoknak és utódaiknak körülbelül ötven, eltérő kultúrájú etnikai vál-

[36] *Elmer:* Contemporary Social Thought. 157. old.

zatát különböztette meg; számos klubot, szakmai és kereskedői csoportot, néhány kormányzó csoportot, tudományos, irodalmi és művészi egyesületet emelt ki.

Az amerikai főiskolák számára a társadalom következő csoportokra osztását javasolták: „Közösségek és csoportjaik; családi csoportok; pihenés céljából alakult csoportok; vallási és erkölcsi csoportok; képzettség szerinti csoportok: foglalkozások neme szerinti csoportok és tagjaik; kulturális és faji csoportok; állampolgári csoportok és politikai szervezetek." A csoportok ilyen megkülönböztetésének az a rejtett célja, hogy az emberekbe beoltsák a tőkés társadalom egységének és összhangjának hamis eszméjét, s hogy elleplezzék a kapitalizmusban meglevő osztályellentmondásokat.

Moreno, a neves szociológus azt állítja, hogy a társadalom végső soron „mikrokozmoszokból" áll, amelyekhez a családi, életkori, szakmai, termelési és fogyasztási csoportok, baráti körök, vallási, politikai és sportegyesületek stb. tartoznak. Moreno szerint az ezeken a csoportokon belül végbemenő folyamatokat kell tanulmányozni, mert — mint mondja — az ilyen *mikroszociológia* segítségével lehet megmagyarázni a mai társadalom szerkezetét.

A marxisták nem tagadják, hogy a mai kapitalista társadalomban különböző szociális csoportok, rétegek és alrétegek vannak, s hogy különféle politikai, gazdasági és kulturális szervezetek léteznek. Ezek igazi társadalmi értelme és jelentősége azonban csak annak arányában tárható fel, amilyen mértékben megállapítják e csoportoknak a társadalom osztályszerkezetében elfoglalt helyét és az osztályharcban játszott szerepét. Bármely valóságosan létező szociális csoport tanulmányozása feltételezi — nem pedig megszünteti — a társadalom osztályszempontok alapján történő elemzését.

A mai burzsoá szociológusoknak a „csoporton belüli" és a „csoportok közti" viszonyokra vonatkozó vizsgálatában fontos helyet foglal el a „társadalmi kontroll"[37] meglehetősen elmosódott fogalma. Miként az egymással együttműködő „társadalmi

[37] Lásd *E. Ross:* Social Control. (Társadalmi kontroll.) 1901.

csoportok" fogalma arra szolgál, hogy elleplezze a valóságos osztályantagonizmusokat és elültesse az „integráció", az egység gondolatát, a tömörülésről mint a kapitalista társadalom életének alapvető irányáról szóló gondolatot, ugyanígy a „társadalmi kontroll" fogalma arra szolgál, hogy a tőkés rend viszonyai közt uralkodó kizsákmányolásról és a vagyonos kisebbségnek a lakosság többségén való uralmára jellemző politikai erőszakról alkotott tudományos nézetek helyébe lépjen, s egyúttal eltussolja az uralkodó osztályoknak különböző formákban a néptömegekre gyakorolt ideológiai hatását.

A „társadalmi kontrollt" azok a „szabályozó normák" alkotják, amelyeket a „csoport" állít fel abból a célból, hogy „szabályozza" a tagjai közötti viszonyokat. Az ilyen „kontroll" fogalmába belefoglalják a szokásokat, az erkölcsöket, a közvélemény befolyását, és rendszerint csak az utolsó helyen említik a nyílt vagy álcázott erőszak eszközeit. A „kontroll" fogalmának fel kell ölelnie az ősközösségi rendben létezett vének tanácsát is meg... az Amerikaellenes Tevékenységet Vizsgáló Bizottságot is. Ilyen módon kísérlik meg, hogy puszta absztrakcióval cseréljék fel a jog, a politika és az erkölcs területén fennálló valóságos osztályviszonyok elképzelését.

Ross, Bernard és számos más szociológus terjedelmes műveket szentelt a „társadalmi kontroll" fogalmának megalapozására. Az egyik mai amerikai szociológus így nyilatkozott e munkák jelentőségéről: „A társadalmi kontroll a szociológia és valamennyi társadalmi tudomány alapvető problémája és logikus befejezése." E nézetek szerint a „társadalmi kontroll" bevezetésében eredetileg a vallás és más előítéletek játszottak hatalmas szerepet. Ezek voltak „a társadalmi magatartás szankciói", és ezek irányították az emberek társadalmi cselekedeteit, ma viszont — hangoztatják — a tudomány és a közvélemény váltotta fel őket. Egyes szociológusok emellett rámutatnak, milyen óriási szerepet játszik a közvélemény megdolgozása: a burzsoá propaganda, amely befolyásolja az emberek társadalmi cselekedeteit. A „társadalmi kontroll" formáihoz tartozik még a nevelés is, amely „irányt ad az emberi tevékenységnek".

A burzsoá szociológusok a „társadalmi kontroll" eszméihez

folyamodnak akkor is, amikor arról beszélnek, hogy a kapitalista társadalomban lehetséges a termelés „tervezése".

A „társadalmi kontroll" eszméje végső soron a „csoporttudatról" vagy „csoportok közti tudatról", a „csoportok közti akaratról" mint a társadalmi viszonyok „szabályozó" erejéről kialakított idealista elképzelésből ered. Ez az eszme a mai burzsoá szociológia más hasonló elképzeléseivel együtt hamis, torz képet fest a tőkés társadalomról, amely szerint a kapitalizmus osztály nélküli társadalom, egyének harmonikus összessége, nem pedig antagonisztikus osztályokból álló társadalom. A burzsoá szociológia, miután a társadalmi viszonyok rendszeréből kizárta az osztályokat és az osztályharcot, a „társadalmi kontrollt" népszerűsíti, amely elleplezi az uralkodó osztály hatalmának és befolyásának a mai kapitalista világban fennálló igazi mechanizmusát.

Akik azt állítják, hogy a kapitalista társadalomban „elhalt" a kizsákmányolás és az erőszak, s nem veszik tekintetbe, hogy az imperialista államban a rendőrség, a bíróság és a hadsereg egyre növekvő, nem pedig csökkenő szerepet játszik, azok nem tesznek egyebet, mint védelmezik és igazolják a monopóliumok diktatúráját, „az általános jólét államá"-nak nyilvánítják a mai állammonopolista kapitalizmust. Ilyen módon eszkábálják össze az „elméleteket" az antikommunista propaganda számára.

Sok burzsoá szociológus nem tagadja a „társadalmi osztály" fogalmát, de igyekeznek úgy eltorzítani ezt a fogalmat, hogy ne a megismerés eszköze, hanem a tudomány meghamisításának és a kapitalista valóság leplezésének eszköze legyen. Egyes teoretikusok azt állítják, hogy a mai kapitalista társadalomban olyan folyamat megy végbe, amelynek során a társadalom összes rétegei fokozatosan egyetlen „egységes középosztályba" olvadnak össze, és ez az „egységes középosztály" felszívja az összes osztályokat. Szerintük teljesen eltűnt a munkásosztály, valamint a kis- és középburzsoázia közti különbség.

Ezt a nézetet különösen szívesen terjesztik a szociáldemokrata teoretikusok a reformizmus megalapozása céljából. Mint már a XIV. fejezetben megemlítettük, a reformisták a felismerhetetlenségig eltorzítják a marxista—leninista elméletet, s kijelentik, hogy a marxizmus szerint a középosztálynak már régen el kellett

volna tűnnie. Fölösleges is mondani, hogy a burzsoá szociológusok ebben az esetben sem a marxizmus ellen, hanem saját kitalálásaik ellen harcolnak. Valójában a marxisták azt állítják, hogy a tőkés termelés fejlődése a független kisárutermelők kiszorítására és a tulajdon nagytőkés formáinak túlsúlyára vezet. A kispolgárság kiszorul, de egyben újra is teremtődik. Köztudomású, hogy a monopoltőke számára nem előnyös, hogy bizonyos termelési funkciókat maga lásson el. A monopóliumok ezeket a funkciókat meghagyják a kistermelő, a kisvállalkozó tevékenységének szférájában. Ilyenek például bizonyos javító és segédmunkák stb.

Tudjuk továbbá, hogy az imperializmusban különösen megnövekszik a szolgáltató személyzet, amelyet a burzsoá szociológusok rendszerint a „középosztály" kategóriájába sorolnak. Ehhez a kategóriához számítják a műszaki értelmiséget és az adminisztrációs dolgozókat is. Ha figyelembe vesszük, mennyire különnemű rétegeket egyesítenek a burzsoá szociológusok a „középosztály" fogalmában, világosan kitűnik, mennyire értelmetlenek azok az állítások, hogy ez az osztály felszívja magába az összes egyéb osztályokat.

Az, hogy a társadalomban középrétegek vannak, nem szünteti meg és nem enyhíti az antagonisztikus osztályok ellentétét. Sőt, magukat a középrétegeket is sújtja a monopóliumok elnyomása. A nagytőke kalapácsa nemcsak a munkásosztályra csap le, hanem a középrétegekre is. Ez a munkásosztály és a középrétegek között mind a bel-, mind a külpolitika területén számos közös érdeket alakít ki. A munkásosztály, a kommunisták védelmezik ezeket a középrétegeket — a kisiparosokat és a kiskereskedőket — a mohó és ragadozó monopóliumok merényleteivel szemben.

Korunkban létrejönnek annak objektív feltételei, hogy a munkásosztály és forradalmi pártja vezetésével a lakosság legszélesebb rétegei egyesüljenek a békéért, a nemzeti függetlenség és a demokratikus szabadságjogok megvédéséért, a dolgozók életviszonyainak javításáért és a nemzeti érdekeket eláruló monopóliumok korlátlan hatalmának felszámolásáért folyó harcra.

Ettől a tűznél is jobban félnek a mai imperializmus ideológusai és a reformista vezérek. Elméleteikből az következik, hogy a

munkásosztály semmiképpen sem vezetheti a lakosság széles rétegeit a monopóliumok mindenhatósága elleni harcban, hiszen — mondják — maga a proletariátus „feloldódott" a kis- és középpolgárságban. Ebből pedig nyilvánvalóan azt a következtetést kell leszűrni, hogy nem a munkásosztály forradalmi pártja, hanem a burzsoá vagy szociálreformista csoportok és pártok fejezik ki a tőkésországokban élő lakosság többségének alapvető érdekeit. Szerintük az utóbbiak védelmezik a mítikus „egységes középosztály" érdekeit, s ezért a politikai élet előterében kell állniuk.

Ezért foglal el olyan nagy helyet a burzsoá szociológiában az osztályok közti határok eltörlésének kérdése. A burzsoá szociológusok emellett olyan tényeket hoznak fel, amelyek arról tanúskodnak, hogy néha a kispolgár (szerzett jövedelme stb. értelmében) körülbelül ugyanúgy él, mint a munkás. Természetesen ettől még nem változik meg a kispolgárság osztályjellege.

Bertrand-Serret katolikus író, a marxista osztályelmélet ellen írt polemizáló könyv[38] szerzője, hamis módszerek alkalmazásával azt állítja, hogy fokozatosan végbemegy magának a burzsoázia eltűnésének folyamata is. Burzsoázián — okoskodik — csak olyan emberek csoportját érthetjük, akik meghatározott életmódot folytatnak, de hasonló életmód jellemző számos munkásra is Amerikában.

A munkásosztály felső rétegének elpolgáriasodási folyamata természetesen végbemegy egy olyan imperialista országban, mint az Egyesült Államok, amely az egész világból kiszivatytyúzza a tőkés profitot, és amelyben rendszeresen hizlalják a munkásosztály felső rétegét. Ebből azonban csak egy szofista vonhat le olyan következtetést, hogy megváltozik a munkásosztály természete, és eltűnik a burzsoázia osztálya.

A mai burzsoá szociológusok azzal a ténnyel is mesterkednek, hogy egyes tőkés vállalatok munkásaik között részvényeket osztanak ki. Kijelentik, hogy ennek következtében a munkások a vállalat „társtulajdonosai" lesznek. A „középosztály" elméletének efféle megindokolása nem más, mint puszta misztifikáció.

[38] *R. Bertrand-Serret:* Le Mythe marxiste des „classes". (Az „osztályok" marxista mítosza.) Párizs 1955.

A XIV. fejezetben már kimutattuk, hogy ha a munkásnak néhány részvény van birtokában, ettől még nem válik a vállalat tulajdonosává, mert ez a legcsekélyebb lehetőséget sem nyújtja a munkásnak arra, hogy befolyásolja az ügyek menetét, és nem vezet arra sem, hogy ténylegesen részesedjék a haszonból. Mellesleg szólva, mint Mills amerikai szociológus kimutatja, az Egyesült Államokban a feldolgozó ipar munkásainak 98,6 százaléka nem rendelkezik részvényekkel.[39]

A másik ferdítés, amelyet a burzsoá szociológusok az osztály és az osztályviszonyok fogalmával operálva elkövetnek, az, hogy az osztályviszonyokat az úgynevezett társadalmi mobilitásra, az egyének társadalmi mozgékonyságára redukálják. Állításuk szerint a mai kapitalista társadalomban mindenki számára korlátlan lehetőség nyílt arra, hogy az egyik osztályból a másikba lépjen át, létrejöttek az úgynevezett „nyílt osztályok", kialakult a „nyílt társadalom". A régi kapitalizmus — mondják —, amely a munkások kizsákmányolásán alapult, meghalt, és teljesen „új" kapitalizmus született.

A burzsoáziának azok az ideológusai, akik a „társadalmi mobilitás" hamis kategóriáját használják, rendszerint kijelentik, hogy korunkban a tőkés társadalom osztályai „nyíltakká" váltak, míg azelőtt az osztályok „zártak" voltak.

A kapitalizmus természetesen nagyobb mozgékonyságot képvisel, mint a feudalizmus, amelyben számos rendi válaszfal emelkedett. Az osztályok közti válaszfalak azonban nem tűnnek el a kapitalizmusban, sőt megnövekednek az osztályellentétek. A kapitalizmus fejlődésének korai szakaszain az uralkodó osztályba bekerültek a nemesség képviselői is, falusi kulákok is stb., ma viszont egyáltalában nem könnyebb bekerülni az Egyesült Államok monopolistái közé, mint az abszolútizmus korszakában egy polgárnak nemességet kapni.

A mai osztályok — állítja sok burzsoá szociológus — olyan embercsoportok, amelyek csupán „társadalmi funkcióik" tekintetében különböznek egymástól. A kapitalizmus — mondják — maga rombolta szét a régi osztályszerkezetet, s ennek következ-

[39] Lásd *C. Wright Mills:* The Power Elite. (A hatalom elitje.) New York 1956.

tében olyan társadalom köszöntött be, amelyet hol „népi kapitalizmusnak", hol „jóléti államnak" neveznek. A tőkés kizsákmányolás azonban nem a kapitalista világban tűnt el, hanem csak a burzsoá szociológusok írásaiban.

A kapitalizmus ideológusai a legcsodálatosabb mutatványokat hajtják végre, csakhogy hallgatással menjenek el amellett, hogy a mai polgári társadalomban létezik kizsákmányolás és kizsákmányoló felső réteg. S mégha elismerik is, hogy a jelenlegi kapitalista társadalomban van egyenlőtlenség, gyorsan azzal a a fenntartással élnek, hogy ez az egyenlőtlenség főképp a lelkierőt és értelmi képességet illető dolgokra vonatkozik. Ebben a tekintetben az emberek természettől fogva egyenlőtlenek, s az emberek egyenlőtlen képességeinek ezen a pszichológiai alapján fejlődik ki a társadalom felső rétege, az úgynevezett „elit", a „kiválasztottak" rétege. S mivel a szociológusok a pszichikai viszonyokat nyilvánították minden társadalmi jelenség alapjának, így lehetőségük nyílik annak állítására, hogy a pszichikai viszonyok szférája mintegy felfelé taszítja azokat az egyéneket, akik képességeikkel kitűnnek.

Az „elit" elméletének történelmi gyökerei a „hősökről és a tömegről" szóló elmélethez nyúlnak vissza. A marxizmus már régen szétzúzta ezt az elméletet, amelyet még a Carlyle-típusú szubjektivista szociológusok hirdettek, majd a párizsi kommün leverése után Gabriel Tarde reakciós francia történész terjesztett. Az „elit" elmélete emellett az „urak rendjéről" szóló hitleri fasiszta elmélet legújabb átalakítása, csupán a fajbiológiai „megalapozást" cserélik fel „pszichológiai alappal".

Egyes szociológusok azt igyekeznek bizonyítani, hogy az igazgatók, a vezetők, a mérnökök és a technikusok alkotják a jelenlegi kapitalizmus „elitjét". A *technokrácia elméletének* hívei azt mondják, hogy a marxisták elmaradtak, hogy elkerülte figyelmüket a modern kapitalizmus — amelyben a hatalom a mérnökök, technikusok, igazgatók, vezetők stb. kezében összpontosul — egyik legfontosabb fejlődési folyamata.

A technokrácia elméletét, mint már a XIV. fejezetben mondottuk, széles körben népszerűsítette James Burnham amerikai publicista, az imperialista reakció egyik legbuzgóbb ügynöke,

s rajta kívül számos amerikai teoretikus terjeszti ezt az elméletet.

A technokrácia elméletét támogatják a mai reformisták is, akik valamiféle gazdasági „alapra" kívánják helyezni ezt az elméletet. Crossman, angol labourista politikus azt írja, hogy a kapitalista társadalomban a vezetés és a gazdasági ellenőrzés átkerült az új osztály — a tulajdonnal nem rendelkező vezetők osztálya — kezébe, és a tulajdonosok osztálya elvesztette hagyományos tőkés funkcióját.

Ilyen elméletet népszerűsít Friedman amerikai professzor, a Columbia Egyetem tanára, aki azt állítja, hogy „a modern ipari társadalomban egyre inkább az irányító és nem a tulajdonos uralkodik".[40]

Természetesen, a munkás a modern vállalatban a mérnököket, a vezetőket, a technikusokat látja, velük van dolga. A műszaki értelmiség szerepe állandóan növekszik. De vezető és vezető között különbség van. A mérnökök és igazgatók közt vannak nagytőkések, akik nagy mennyiségű részvénnyel rendelkeznek, s tiszteletdíjat és osztalékot kapnak, és vannak olyan mérnökök, akik társadalmi helyzetüket tekintve, alkalmazottak. A szociálreformisták azt igyekeznek elhitetni a munkásosztállyal, hogy éppen ezek az alkalmazottak a vállalatok gazdái. De „elfelejtik" megmondani, hogy az igazi gazdák azok, akik az egyszerű ember szeme elől rejtett dolgozószobákba zárkóztak. Ők a kapitalista társadalom fő alakjai, akik nem vesznek részt a termelési folyamatban, akik igazi élősdiek, és övék a bevétel oroszlánrésze.

A burzsoá teoretikusok érzik, hogy a kapitalista rendszer lejáratta magát, s hogy óriási mértékben megnőtt és egyre nő a szocializmus nagy eszméinek vonzereje. Ezért arról igyekeznek meggyőzni a népet, hogy a kapitalizmus „megváltozott". A kapitalizmust szocializmusnak próbálják feltüntetni. Némelyikük kijelenti, hogy megtalálták a szocializmus és a kapitalizmus közti „középutat". Ilyen elméletet fejtenek ki a neotomisták, az úgynevezett „kereszténységszocialisták", a szociáldemokrata teo-

[40] Lásd Transaction of the Third World Congress of Sociology. 2. köt. 177. old.

retikusok közül számosan, s ezeket egyes revizionisták is támogatják, népszerűsítve ezt az ún. „harmadik utat". A burzsoázia ideológusai azt a megdönthetetlen tényt szeretnék leplezni, hogy a történelem törvényszerű folyamata elvezet a kizsákmányoló rend összeomlásához és a szocialista társadalmi viszonyok győzelméhez.

8. A NEMZETKÖZI VISZONYOK NÉHÁNY PROBLÉMÁJA A BURZSOA SZOCIOLÓGIA MEGVILÁGÍTÁSÁBAN

A mai burzsoá szociológusok a kapitalista társadalom belső szerkezetével összefüggő problémákon kívül a nemzetközi és államok közti viszonyok kérdéseivel is foglalkoznak. Műveik többségében uralkodó helyet foglal el a „nemzetek feletti közösség" vagy a „nemzetek feletti együttműködés" létrehozásának eszméje. Ezek mögött a jelszavak mögött az a törekvés húzódik meg, hogy katonai tömböket kovácsoljanak össze a tőkés világban.

Az agresszív Atlanti Szövetség (NATO) alátámasztása céljából számos könyvet írtak, amelyek szerzői a tények ellenére, a történelemmel ellentétben azt igyekeznek bebizonyítani, hogy már a XVIII. vagy a XIX. században létrejött az „atlanti civilizáció", az „atlanti szellemi közösség". Pirenne francia történész ezt a hamis eszmét tette meg „világtörténetének" alapjául. Azt is bizonygatják, hogy a civilizáció központja az Egyesült Államokba helyeződött át, s ennek következtében szerintük elkerülhetetlen a nyugat-európai államoknak az amerikai kapitalizmustól való gazdasági, politikai és szellemi függősége.

Számos szociológiai munka népszerűsíti az Egyesült Államok nyugat-európai terjeszkedését, és azt hangoztatja, hogy az „új" amerikai kapitalizmus, amely állítólagosan mentes az osztályok konfliktusaitól, „megújulást és menedéket" hoz a „régi", európai kapitalizmusnak. Az európai kapitalizmusnak, mondják, tanulni kell a Wall Street mágnásaitól. Ilyen eszméket hirdet Straus-Hupé amerikai szociológus „The Zone of Indifference" című könyvében. Ehrenberg angol történész nem sokkal a háború befejezése után az új „reneszánsz korról" írt, amely ezúttal nem Leonardo da Vinci és Raffaello Itáliájából, hanem Mor-

gan és Rockefeller New Yorkjából érkezik a csatáktól elnéptelenedett európai kontinensre.

Azoknak a szociológusoknak az irományai, akik az imperialista terjeszkedés népszerűsítését tűzték ki célul, ilyen vagy amolyan mértékben összefüggnek a kozmopolitizmus hirdetésével, a nemzeti szuverenitás és a hazafiság tagadásával. Az ilyen nézeteket valló szociológusok és történészek a történelem valóságos folyamatának elferdítésével azt állítják, hogy a háborúk és a világnézeti konfliktusok forrása nem az imperialista hatalmak agresszív politikája, hanem a szuverén államok létezése. A burzsoázia ideológusai a szofisztikához folyamodnak s azt mondják, a Földön létező szuverén államok megszüntetése a kapitalizmus fennmaradása esetén a „megbékélést", az „amerikai béke" („pax americana") megteremtését eredményezi, éppúgy, ahogyan a Római birodalom korában a római légiók, mindenütt, ahol csak megjelentek, megteremtették a „római békét" („pax romana").

A nemzeti szuverenitás elavultságáról, anakronisztikus jellegéről alkotott hamis eszméken alapul egyes szociológusok kiállása a gyarmatosítás védelmében. Ilyenek H. Kohn amerikai szociológus művei.[41] Az efféle elméletek álláspontjáról szemlélve, a nemzeti szabadságharcot a történelmi folyamat „lefutott szakaszának" nyilvánítják, a gyarmatosítók és a gyarmati népek „kölcsönös függését" a történelmi sors parancsolatának hirdetik. Feldicsérik az imperialista hatalmaktól való függőséget, kijelentik, hogy ez a gyarmatok „európaizálódásának" vagy „amerikanizálódásának" progresszív útja, amelyen haladva, elnyerik a „társadalmi mobilitás", a „társadalmi harmónia" és a „népi kapitalizmus" minden jótéteményét. A burzsoá szociológiai elméleteknek a keleti országokhoz idomított propagandája, szervezőinek tervei szerint, arra szolgál, hogy szembe álljon a gyarmati rabsággal megismerkedett népek fokozódó antikapitalista beállítottságával.

Különböző módokon — nyíltan, de gyakran leplezetten — hirdetik azt a tételt, hogy a kapitalizmus a társadalmi élet szo-

[41] *H. Kohn:* Nationalism. Its Meaning and History. (A nacionalizmus jelentése és története.) New York 1955.

ciológiai normája, s hogy a kapitalista rendszertől való eltérés a norma megsértése, beteges jelenség. A „társadalomlélektan", a freudizmus és egyéb hasonló áramlatok felhasználásával tákolják össze a „tömegpszichózisok" reakciós elméletét és más rágalmazó elmeszüleményeket, amelyeket a dolgozó tömegek forradalmi mozgalma, a ragyogó jövőjükért és a kizsákmányolás megszüntetéséért folyó harcuk ellen fordítanak. A „társadalmi gyógymód" eszméjét a reakciós osztályok azért találták ki, hogy megindokolják a forradalmi mozgalommal való leszámolást, alátámasszák a szocializmus országai vagy a politikai függetlenségüket elnyert keleti országok elleni intervenció előkészítését. A „hidegháború" élesztgetésére mind a mai napig lépten-nyomon felhasználják a pszichorasszizmust, a neomalthusianizmust, a geopolitikát és néhány egyéb, reakciós szociológiai elméletet.

A burzsoá szociológia különböző elméleteit felhasználják az imperialista „erőpolitika" igazolására is. E népellenes politika filozófiai alátámasztását a mai voluntarizmusban és szubjektív idealizmusban keresik és találják meg, amelyek azt állítják, hogy visszafelé lehet forgatni a történelem kerekét. E nézet hívei a fegyverkezési hajszában és a háborúban látják a világ problémáinak egyetlen megoldási eszközét és a kapitalizmus megmentésének útját.

Ám a két rendszer — a kapitalizmus és a szocializmus — békés egymás mellett élésének haladó eszméje egyre inkább a burzsoá filozófusok és szociológusok elméjét is meghódítja. A legelőrelátóbb burzsoá filozófusok és szociológusok kiszakítják magukat az antikommunizmus dogmáinak rabságából, és arra a következtetésre jutnak, hogy küzdeni kell az új háború ellen, amely hatalmas veszélyt jelent az emberiségnek.

*

Miként a felsorolt példákból látható, a társadalom idealizmussal átitatott felfogása sohasem játszott oly káros szerepet, mint korunkban.

A reakciós burzsoázia a társadalom fejlődési folyamatának lényegéről és irányáról terjesztett hamis eszmékkel meg akarja

mérgezni a dolgozók tudatát, igyekszik megrendíteni a munkásosztálynak azt a meggyőződését, hogy képes felszabadítani magát és az emberiséget mindennemű társadalmi és szellemi elnyomástól. A jelenlegi antikommunizmus alapját a reakciós szociológiai eszmék alkotják. Az idealista koncepciók befolyására hamis útra terelődik a tőkésországokban sok értelmiségi, köztük a társadalmi élet kérdéseit tanulmányozó számos becsületes tudós is. A társadalmi jelenségek lényegéről és jellegéről alkotott burzsoá elképzelések hatással vannak néhány állhatatlan emberre is a kommunista és munkáspártokban, s az emberek gondolkodását a revizionizmus ártalmas szellemével mérgezik.

A marxisták—leninisták feladata abban áll, hogy bátran csatába szálljanak a valóságot eltorzító burzsoá elméletekkel, tanulmányozzák a mai burzsoá társadalom osztályviszonyairól szóló adatokat, és konkrét ismeretekkel felvértezve, leplezzék le a polgári társadalomban még uralkodó idealista dogmákat, amelyek a tőke politikai, gazdasági és szellemi hatalmának elméleti alapjai.

A marxizmus—leninizmus éppen azért mindenen diadalmaskodó tanítás, mert mélyrehatóan és helyesen tükrözi vissza az életet, s így lehetővé teszi, hogy sikeresen harcoljanak az ellen, ami elavult, megcsontosodott, ami akadályozza a társadalom fejlődését; segíti a munkásosztályt és minden dolgozót, hogy felszabaduljon az osztályelnyomás alól, győzelemre vigye a kommunizmus igaz ügyét, megteremtse a legigazságosabb társadalmi rendet és a tartós békét.

BEFEJEZÉS

A marxista filozófia alapvető kérdéseinek áttekintése után vonjunk le néhány általános következtetést.

1. A marxista filozófia, mint fentebb kimutattuk, nem a filozófia fejlődésének oldalhajtásaként keletkezett, hanem a haladó filozófiai és tudományos gondolkodás egész megelőző fejlődésének törvényszerű eredménye. A marxista filozófia kritikailag átdolgozott formában magába olvasztotta mindazt az értékes, tudományos és haladó elemet, amelyet a filozófia több mint kétezeréves fejlődése során elért. A dialektikus és történelmi materializmus létrejötte egyúttal minőségi ugrást, mélyreható forradalmat jelentett a filozófiában. A marxista filozófia a jelenkor leghaladóbb osztályának — a munkásosztálynak — filozófiájaként jött létre. Ez a filozófia mindig teljes összhangban volt és összhangban is lesz a természet- és társadalomtudományokkal, s ellenségesen áll szemben az idealizmus, a miszticizmus, a papi butítás minden formájával. A marxista filozófia a filozófiai gondolat fejlődésének legmagasabb foka.

A dialektikus és történelmi materializmus — amelyet Marx és Engels hozott létre, s Lenin és tanítványai az új tudományos adatok és az új történelmi tapasztalatok alapján tovább fejlesztettek — fennállásának száz esztendeje alatt bebizonyította tételeinek igaz voltát, széles körben elterjedt és világtörténelmi jelentőségűvé vált.

A dialektikus materializmus, mivel a megismerés egyedüli tudományos módszere, egyre szilárdabb állásokat vív ki magának a természettudományban. Lenin 1908-ban megírta „Materializmus és empiriokriticizmus" című nagyszerű művét, amelyben zseniálisan elemezte a természettudomány óriási forradalmát je-

lentő új tudományos felfedezéseket. A természettudomány azóta megtett fejlődése rendkívüli módon gazdagította ismereteinket, és megmutatta, hogy az emberi ész képes határtalanul behatolni a világmindenség titkaiba. A tudomány fejlődése egyúttal minden lépésével bebizonyítja a materialista dialektika elveinek igazságát, a jelenségek — e lenini műben oly mélyrehatóan és sokoldalúan kidolgozott — materialista megközelítésének igazságát.

Bármily bonyolult és tekervényes is a megismerés útja, ma már nem fér kétség hozzá, hogy az emberi megismerés haladásának útján az egyetlen igaz és megbízható iránytű nem az idealizmus és annak pozitivista változata, nem a metafizika, hanem korunk igazán tudományos filozófiája, a dialektikus materializmus. A dialektikus materializmus megóvja a tudományt a jelenségek magyarázatában elkövetett tévedésektől, zavarosságtól, és elősegíti a jelenségek helyes elméleti értelmezését. Ez a filozófia nem szab semmilyen határt az emberi megismerésnek, nem abszolútizálja a tudomány egyik vagy másik vívmányát, hanem szüntelen előrehaladást követel meg, azt követeli, hogy a természet feletti emberi uralom megnövelése, az emberiség előrehaladása érdekében a környező világ folyamatainak egyre újabb oldalait tárjuk fel. A természettudósok, akik látják a régi tudományos fogalmak összeomlását, a marxista filozófiában és az egyes tudományágakra való alkalmazásában megtalálják a tudományos megismerés fejlődése által felvetett kérdések megoldásának helyes útját.

2. A marxista—leninista filozófia nemcsak a modern természettudomány rohamos fejlődése során állta ki a próbát, hanem nagyszerű korunk egész világtörténelmi gyakorlatában is. A történelmi materializmus elmélete, amelyet Lenin a tudományos gondolat óriási vívmányának nevezett, elsőnek fedezte fel a társadalmi fejlődés legáltalánosabb törvényeit, s véget vetett a történelemre vonatkozó nézetekben mindaddig uralkodó káosznak és önkénynek. A történelmi materializmus létrejötte első ízben helyezte a tudomány talajára a társadalom történetét, a társadalom történetében érvényesülő általános törvények tanulmányozását, a társadalmi viszonyok különböző fajtáinak tanul-

mányozását, valamint a társadalmi tudat egyes formáinak történelmi fejlődésükben való tanulmányozását. A burzsoá szociológiai elméletek az elmúlt száz év folyamán létrejöttek, majd nyom nélkül eltűntek, nem állták ki az idő s a világtörténelmi gyakorlat próbáját. Ezt a próbát csak a dialektikus és történelmi materializmus állta ki és bizonyította be teljesen igaz voltát.

A szocializmus, amely a XIX. század közepén a jövőről való utópikus álmodozásból tudománnyá vált, ma sok százmillió ember számára valóságos ténnyé lett. Az oroszországi Nagy Októberi Szocialista Forradalommal megkezdődött a világtörténelem új korszaka. Ez a kor, „amelynek fő tartalma a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet — a két ellentétes társadalmi rendszer harcának korszaka, a szocialista és a nemzeti felszabadító forradalmak korszaka, az imperializmus összeomlásának és a gyarmati rendszer felszámolásának, egyre több nép szocialista útra térésének, a szocializmus és a kommunizmus világméretű diadalának korszaka".[1] A szocialista forradalmaknak először Oroszországban, majd számos európai és ázsiai országban aratott győzelme, valamint az imperializmus gyarmati rendszerének teljes szétesésére vezető nemzeti felszabadító mozgalom sikerei megcáfolhatatlanul bizonyítják a marxizmus—leninizmusnak, annak az elméletnek igazságát és lebírhatatlan erejét, amely teljes száz évvel ezelőtt előre látta a kapitalizmus összeomlásának és a szocializmus diadalának elkerülhetetlenségét.

3. A marxista filozófia a marxista pártok egész stratégiájának és taktikájának elméleti alapja. Lenin a következőket írta a munkásosztály taktikája és a dialektikus világszemlélet kapcsolatáról: „Marx a proletariátus alapvető taktikai feladatát materialista dialektikus világszemléletének valamennyi kiinduló tételével a legteljesebb összhangban határozta meg. Az élen haladó osztály taktikája csak akkor lehet helyes, ha arra támaszkodik, hogy objektív módon számbaveszi az adott társadalom kivétel nélkül valamennyi osztályának kölcsönös viszonyait egész összességükben, tehát ha számba veszi ennek a társadalomnak objektív fejlődési fokát és e társadalomnak más társa-

[1] Az SZKP XXII. kongresszusa. 713. old.

dalmakhoz való kölcsönös viszonyát is. Emellett minden osztályt és minden országot nem statikus, hanem dinamikus, vagyis nem mozdulatlan állapotában, hanem mozgásában kell vizsgálni (amely mozgásnak törvényei minden osztály gazdasági létfeltételeiből következnek). A mozgást viszont nemcsak a múlt, hanem a jövő szempontjából is kell vizsgálni, mégpedig nem az »evolucionisták« sekélyes felfogása szerint, akik csak lassú változásokat látnak, hanem dialektikusan... A proletariátus taktikájának a fejlődés minden fokán, minden időpontban számolnia kell az emberi történelemnek ezzel az elkerülhetetlen objektív dialektikájával."[2]

A marxista párt, a munkásosztály és az összes dolgozók élcsapata, az új társadalomért folyó harc és az új társadalom építésének vezetése során figyelembe veszi a történelem dialektikáját. A párt a társadalom történetében nemcsak a lassú változásokat látja, hanem a minőségi ugrásokat, az ellentmondásokat és a harcot, a régi tagadását és az új győzelmét is. A párt azt tanítja, hogy segíteni kell az újat, a fejlődőt, azt, amié a jövő. A párt arra tanít, hogy az életben és a politikában előre tekintsünk és ne hátrafelé. Nem a kapitalizmushoz való alkalmazkodás reformista taktikájára tanít, hanem a kapitalizmus megdöntését célzó forradalmi taktikára. Az opportunisták a történelemben csupán a lassú, fokozatos változások folyamatát látják, tagadják az ellentmondásokat, s ezért az osztályharc helyett az osztálybékét, a forradalmi taktika helyett a reformista taktikát hirdetik, teljesen hátat fordítanak a szocialista forradalmak és a proletárdiktatúra eszméjének. A marxista pártok határozottan bírálják a szociáldemokrácia ideológiai álláspontját és jobboldali opportunista gyakorlatát, leleplezik a jobboldali szociáldemokrata vezetőket, akik átpártoltak a burzsoáziához, megtagadták a munkásosztály szocialista követeléseit.

A marxista párt, amelyet a konkrét történelmi feltételek (az osztályok kölcsönös viszonya nemzeti és nemzetközi méretekben, a forradalmi mozgalmak tapasztalatai stb.) szigorú figyelembevételének követelménye vezérel, nem tűr el semmiféle

[2] *Lenin* Művei. 21. köt. 64. old.

doktrinérséget a politikában, nem köti le magát a harc egyik vagy másik formájához, hanem felhasználja az összes olyan formákat, amelyek az adott konkrét történelmi feltételek között célszerűek.

A szocializmusban, amikor a milliós tömegek tudatosan alakítják a történelmet, amikor csak úgy pezseg a tömegek kezdeményezése és öntevékenysége, különösen nagy jelentőségűvé válik az új jelenségek észrevétele és támogatása. A Szovjetunió Kommunista Pártjának ereje abban rejlik, hogy a kommunista építés törvényszerűségeinek beható ismerete alapján, a tömegek életének és alkotó munkásságának figyelmes tanulmányozásával, meg tudja találni a történelmi fejlődés döntő láncszemét, fel tudja tárni a távlatokat, mozgósítani tudja a tömegeket, idejekorán meg tudja választani az ország gazdasági, politikai és kulturális élete irányításának legrugalmasabb és leghatékonyabb formáit, miközben ingadozás nélkül elveti a konzervativizmust, a rutin-módszereket, az önelégültséget és az önhittséget.

A marxista pártokra jellemző újító szellem a forradalmi dialektikának, a marxista tanítás lelkének kifejezése.

4. A marxista—leninista filozófia élő tanítás, amely nem tűri a megkövült dogmákat, amelynek próbaköve a tömegek mozgalmának tapasztalata, s e tapasztalatok alapján kiegészül, gyarapszik és tovább fejlődik. A marxista elméletnek az életre, a gyakorlatra való alkalmazásában áll nemcsak ereje, hanem fejlődési forrása is. A marxista pártok minden országban harcolnak a dogmatizmus és betűrágás ellen, mert bennük a marxista—leninista elmélet fejlődésének és alkotó módon való alkalmazásának akadályozóját látják.

A burzsoá ideológusok előre megfontolt szándékkal rágalmazzák a marxizmust, amikor azt állítják, hogy dogmatikus. „Nem lehet dogmatizmus ott, ahol a tan legfőbb és egyetlen kritériuma az, hogy megfeleljen a közgazdasági fejlődés valóságos folyamatának."[3] A marxizmus lényegénél fogva ellensége a dogmatizmusnak, mivel a marxizmus legfontosabb elve az el-

[3] *Lenin* Művei. 1. köt. 312. old.

mélet és a gyakorlat kapcsolata, az elméleti tételek gyakorlati ellenőrzése, s az elmélet továbbfejlesztése a milliós tömegek által szerzett gyakorlati tapasztalatok általánosítása alapján. Éppen az elméletnek és a tömegek gyakorlati tapasztalatainak kapcsolata avatja a marxizmust eleven, alkotó elméletté, ez nem engedi meg, hogy a marxizmus megkövesedett dogmatikus tételek gyűjteményévé váljék, amelyeket csak be kell magolni és meg kell magyarázni. „Marx elméletét egyáltalán nem tekintjük befejezett és érinthetetlen valaminek — írta Lenin —; ellenkezőleg, meggyőződésünk, hogy ez az elmélet csak alapköveit rakta le annak a tudománynak, amelyet a szocialistáknak minden irányban tovább *kell* fejleszteniök, ha nem akarnak elmaradni az élettől... ez az elmélet csak általános *útmutató* tételeket nyújt, amelyeket *részleteikben* másképpen alkalmaznak Angliára, mint Franciaországra, másképpen Franciaországra, mint Németországra, másképpen Németországra, mint Oroszországra."[4]

A kommunista pártok, a leninizmus hagyományaival és egész szellemével összhangban, ma is, miként a múltban, az elmélet és a politika területén két fronton vívnak következetes és engesztelhetetlen harcot: a dogmatizmus ellen és a revizionizmus ellen. Malenkov, Molotov, Kaganovics és mások csoportja az élettől és a néptől elszakadt dogmatikusok csoportja. A szakadárok és frakciósok ezen csoportja visszafelé húzta a pártot, harcolt a párt lenini politikája ellen, s megpróbálta aláásni a párt egységét, felülbírálni a párt határozatait. Elméleti szempontból tekintve, ez a pártellenes csoport elárulta a dialektikát — a marxizmus élő lelkét, amely az életben keletkező új figyelembevételét és a megérett kérdések eldöntésének konkrét megközelítését követeli. Az SZKP e csoport leleplezésével és eszmei szétzúzásával a marxizmus—leninizmus zászlaja alatt még szorosabban tömörült Központi Bizottsága körül.

A kommunista pártok hozzáértően alkalmazzák a marxizmust a különböző országok fejlődésének konkrét viszonyaira, s arra tanítanak, hogy óvni kell a marxizmus elveinek tisztaságát, ame-

[4] *Lenin* Művei. 4. köt. Szikra 1953. 215—216. old.

lyek a szocialista forradalom és a szocialista építés minden országa számára közös, fő törvényszerűségeire vonatkoznak. A kommunista pártok küzdenek a marxista—leninista tanításnak valamint alapjának: a dialektikus és történelmi materializmusnak bármely formájú revíziója ellen.

A revizionizmus, akár a múltban mindig, ma is a burzsoá ideológia megnyilvánulása a kommunista és munkásmozgalomban, amely megbénítja a munkásosztály forradalmi erejét és megingatja a szocializmusba vetett hitet. A marxista pártok kötelességüknek, valamint a kommunista és munkásmozgalom sikerei igen fontos feltételének tekintik a revizionizmus elleni harcot. A marxista—leninista filozófia elvei és törvényei, valamint a marxista dialektikus módszer olyan megbízható eszköz, amellyel le lehet küzdeni a gondolat pangását, a revizionizmusra meg a dogmatizmusra jellemző egyoldalúságot és szubjektivizmust.

A politikában elkövetett hibáknak, a helyes politikai vonaltól való eltéréseknek nemcsak osztálygyökerei, hanem elméleti gyökerei is vannak. Lenin, amikor leleplezte a munkásmozgalomban jelentkező különféle opportunista elhajlásokat, az elhajlásoknak nemcsak osztálygyökereit tárta fel, hanem elméleti gyökereit is, s kimutatta: az opportunizmus elméleti lényege abban áll, hogy a dialektikát eklekticizmussal vagy szofisztikával cseréli fel, s eltér a társadalmi jelenségek dialektikus materialista elemzésétől, amelyet szubjektivizmussal vagy burzsoá objektivizmussal cserél fel.

A kommunista és munkáspártok egyik legfontosabb feladata a dialektikus materializmus alkalmazása a gyakorlati munkában, s a munkások, valamint a tömegek marxista—leninista szellemű nevelése.

Minden ország marxista pártja megköveteli kádereitől a marxista—leninista világnézet beható elsajátítását. A marxista—leninista elmélet elsajátítása, valamint a gyakorlattal történő szerves egyesítése elősegíti a forradalmi harcnak és az új társadalom építésének irányítása során felmerülő feladatok sikeres megoldását. A marxista pártok Engels hagyatékát követik, aki ezt írta: „... A szocializmus, amióta tudománnyá lett, meg-

követeli, hogy tudományként kezeljék, vagyis tanulmányozzák."[5]

A dialektikus és történelmi materializmus mint a tudományos szocializmus elméleti, filozófiai alapja lehetővé teszi a szocializmus és a kommunizmus fő problémáinak mélyebb megértését.

5. A marxista filozófia engesztelhetetlenül harcol a reakciós filozófia minden iskolája és irányzata ellen, amelyek miszticizmussal és idealizmussal akarják megmérgezni a dolgozók tudatát, útvesztőbe próbálják kergetni a tömegeket, hogy alárendeljék őket a burzsoáziának.

A burzsoá filozófia és szociológia nem képes helyes választ adni a jelenkor alapvető kérdéseire, amelyek az egész haladó emberiséget foglalkoztatják. A burzsoá elméleti gondolkodás a számára megoldhatatlan ellentmondásokba bonyolódott bele.

A történelmi fejlődés azokat az alapvető problémákat tűzte az emberiség elé, hogy vessen véget a kizsákmányolásnak, a társadalmi és nemzeti elnyomásnak, a munkanélküliségnek, a dolgozó tömegek létbizonytalanságának és nyomorának, a militarizmus szörnyűséges tehertételének, a nemzetközi feszültségnek, az új imperialista háborúk veszélyének, hogy biztosítsa a tartós békét és az összes népek közötti testvéri viszonyokat.

A jelenkor alapvető kérdéseire csak a történelmi materializmus és a marxizmus—leninizmus egésze ad tudományos, helyes választ. Ez az oka a marxista—leninista filozófia növekvő befolyásának. Ezért maradt és marad sikertelen a marxista filozófia ellenségeinek a marxista filozófiáról mondott nagyhangú bírálata. A marxista filozófia a harc hevében, a kritika tüzében csak még jobban erősödik, tökéletesedik és tovább fejlődik.

A marxista filozófia folytatja a harcos materializmus hagyományait, amely kérlelhetetlen a hazugsággal és az előítéletekkel szemben, s erős meggyőződéssel hisz az igazságnak a hazugságon, az észnek az előítéleteken való győzelmében. A marxista filozófia ebbe a harcba bevonja a tőkésországok összes haladó gondolkodóit, akik súlyos aggodalmat táplálnak a társadalom és a kultúra sorsa iránt. A nem marxista gondolkodók egy sorba

[5] *Marx—Engels:* Válogatott művek. I. köt. 634. old.

állhatnak a marxistákkal, a nyers erő és a háború imperialista kultuszával, az ember és az emberi ész megvetését hirdető reakciós „filozófiával", mindenfajta elnyomás hirdetésével és gyakorlatával (osztály-, nemzeti, faji elnyomással) szemben.

A humanizmus elvei a népek óriási történelmi tapasztalatainak és a haladó gondolkodók munkájának eredményei.

A kommunizmus a humanizmus legmagasabb rendű megtestesülése. A kommunizmus mindörökre megváltja az emberiséget attól az értelmi és erkölcsi eltorzulástól, amely elválaszthatatlan a kizsákmányolás rendjétől. A szocialista országok az ember mindenirányú fejlődésének és boldogságának érdekében fejlesztik termelőerőiket, törekednek az emberi munka megkönnyítésére, arra, hogy az ember teljesen úrrá legyen a természeten és kielégítse egyre növekvő anyagi és kulturális szükségleteit.

A szocialista társadalom az ember szolgálatába állította a tudomány és a kultúra összes vívmányait. A szocializmusban a tőke láncaitól mentes emberek nem ismernek maguk felett semmiféle hatalmat, csak saját egyesülésük hatalmát. A szocialista társadalom állandóan gondoskodik az emberről, születésétől késő öregségéig. Mindez az emberi személyiségnek, a társadalom minden tagjának páratlan felvirágzását eredményezi, amelyet nem ismert a társadalom egész előző történelme. A marxista—leninista filozófia a munkásosztálynak, az egész emberiségnek a legmagasabb rendű társadalmi rendért, a kommunizmusért folyó harcát szolgálja.

A marxista filozófia nagy feladata, hogy felvértezze a munkásosztályt, az imperializmus ellen küzdő haladó erőket a tudományos világnézettel, a társadalmi fejlődés törvényeinek, mozgatóerőinek és távlatainak ismeretével.

A Szovjetunió Kommunista Pártjának programja az egész emberiség számára tudományosan megalapozta a jövőbe vezető utat. Ez a jövő — a *kommunizmus*.

KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM KÖNYVTÁRA

TARTALOM

Előszó a második szovjet kiadáshoz 5

BEVEZETÉS

I. fejezet. A FILOZÓFIA TÁRGYA 13
1. A filozófia alapvető kérdése. A materializmus és az idealizmus mint a filozófia fő irányzatai 14
2. A filozófia és a többi tudomány viszonya. A marxista filozófia tárgya 29
3. A dialektikus és történelmi materializmus — a kommunizmusért folyó harc eszmei fegyvere 42

II. fejezet. A MARXISTA FILOZÓFIA KELETKEZÉSE ÉS FEJLŐDÉSE 52
1. A marxista filozófia keletkezésének történelmi feltételei. Marx és Engels a dialektikus és történelmi materializmus nagy megalkotói 52
2. A marxizmus által végrehajtott filozófiai forradalom lényege 70
3. A marxista filozófia alkotó jellege és lenini továbbfejlesztése 78

ELSŐ RÉSZ

A DIALEKTIKUS MATERIALIZMUS

III. fejezet. AZ ANYAG ÉS LÉTEZÉSI FORMÁI 91
1. Az anyag 91
2. Az anyag mozgása 105
3. A tér és az idő 119
4. A világ egysége 134

IV. fejezet. ANYAG ÉS TUDAT 144
1. A tudat a magasrendűen szervezett anyag tulajdonsága 144
2. A tudat az anyagi világ visszatükröződése 151
3. A „szimbólum-elmélet" bírálata. A világ tudati tükörképének adekvát jellege 172
4. A beszéd és a gondolkodás 180

V. fejezet. A VALÓSÁG JELENSÉGEINEK TÖRVÉNYSZERŰ ÖSSZEFÜGGÉSE 187
1. A dialektikus fejlődéselmélet 187
2. A jelenségek kölcsönös összefüggése. Ok és okozat 194
3. A törvény mint a jelenségek lényegi összefüggésének formája. Egyes, különös és általános 205
4. Szükségszerűség és véletlen 222
5. Lehetőség és valóság 228

VI. fejezet. A MENNYISÉGI VÁLTOZÁSOK MINŐSÉGI VÁLTOZÁSOKBA VALÓ ÁTCSAPÁSÁNAK TÖRVÉNYE 235
1. Mennyiségi és minőségi változások és átcsapásuk egymásba 235
2. A fejlődés evolúciós és revolúciós formáinak egysége. Ugrások 249
3. A régi minőségből az új minőségre való átmenet formáinak változatossága 256

VII. fejezet. AZ ELLENTÉTEK EGYSÉGÉNEK ÉS HARCÁNAK TÖRVÉNYE 264
1. A tárgyak és jelenségek mint ellentétek egységei. Az ellentétek harca a fejlődés forrása 265
2. Belső és külső ellentmondások 279
3. A különböző ellentmondások sajátszerűségei 285
4. Tartalom és forma. A köztük levő ellentmondások keletkezése és megoldódása 296

VIII. fejezet. A TAGADÁS TAGADÁSÁNAK TÖRVÉNYE 304
1. A dialektikus tagadás lényege és szerepe a fejlődés folyamatában 306
2. A fejlődés előrehaladó jellege és formái 312

IX. fejezet. A MEGISMERÉS FOLYAMATÁNAK DIALEKTIKÁJA 326
1. A dialektika mint ismeretelmélet. Dialektikus és formális logika 326
2. Objektív igazság. Az abszolút és a viszonylagos igazság dialektikája 334
3. A megismerés érzéki és racionális mozzanatainak kölcsönös viszonya. Lényeg és jelenség 344
4. Az absztrakt és a konkrét, a logikai és a történelmi dialektikája 358
5. A gondolkodás formái és a megismerésben játszott szerepük 366
6. A gyakorlat a megismerés alapja és az igazság kritériuma 375

A TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS

X. fejezet. A TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUS A TÁRSADALMI FEJLŐDÉS TÖRVÉNYEINEK TUDOMÁNYA 387
1. A történelmi materializmus tárgya 387
2. A történelmi materializmus létrejötte forradalom a társadalomtudományban 397
3. A társadalmi élet, a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek jellege 406
4. A történelmi törvényszerűség és az emberek tudatos tevékenysége. Szabadság és szükségszerűség 413
5. A történelmi materializmus pártossága 419

XI. fejezet. AZ ANYAGI TERMELÉS A TÁRSADALMI ÉLET ALAPJA 431
1. A munka szerepe a társadalom kialakulásában és életében 431
2. A természet és a társadalom 434
3. A gazdasági fejlődés és a népesség növekedése 443
4. Az anyagi javak termelési módja. Termelőerők és termelési viszonyok 452
5. A termelési mód meghatározó szerepe a társadalmi élet formáinak változásában 461

XII. fejezet. A TERMELŐERŐK ÉS A TERMELÉSI VISZONYOK DIALEKTIKÁJA 468
1. A termelési viszonyok a termelőerők jellegétől függnek 468
2. A termelési viszonyok hatása a termelőerők fejlődésére 473
3. A termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondások fejlődése a kapitalizmusban 481
4. A termelőerők és a termelési viszonyok kölcsönös kapcsolata a szocializmusban 489
5. A szocializmus kommunizmusba való átnövésének törvényszerűségei 500

XIII. fejezet. A TÁRSADALOM ALAPJA ÉS FELÉPÍTMÉNYE ... 513
1. A társadalom alapjának és felépítményének fogalma. Az alap meghatározó szerepe a felépítmény viszonylatában 513
2. Fordulat a társadalom alapjában és felépítményében 525
3. A felépítmény aktív szerepe 530

XIV. fejezet. OSZTÁLYOK, OSZTÁLYHARC, ÁLLAM 535
1. Az osztályok meghatározása 535
2. Az osztályok keletkezése. A társadalom osztályszerkezete. A társadalom osztályszerkezetének függése a termelési viszonyoktól 540

3. Osztályérdekek és osztályharc. Osztályok és pártok 548
4. Az állam az osztályok kibékíthetetlenségének terméke és az osztályuralom eszköze 555
5. A proletariátus osztályharcának és osztályszervezetének formái 566
6. A marxista párt szerepe a proletariátus osztályharcában 571
7. Az osztályok megszüntetésének szükségszerűsége. A proletariátus világtörténelmi küldetése 580

XV. fejezet. A TÁRSADALMI FORRADALOM 589
1. A társadalmi forradalmak, okaik és jelentőségük a társadalom történetében 589
2. A szocialista forradalom és a többi forradalom különbsége. A szocialista forradalom és a proletariátus diktatúrája 601
3. A szocialista forradalom feltételei a jelenkorban 608
4. A nemzeti felszabadító forradalmak és az imperializmus összeomlása 614
5. A demokratikus és a szocialista átalakulások kölcsönös viszonya korunkban 621
6. A fegyveres felkelésnek és a hatalomért folyó harc békés formáinak kölcsönös viszonya. A proletárdiktatúra formáinak sokfélesége 627
7 Az osztályok és az osztályharc a kapitalizmusból a szocializmusba való átmeneti időszakban 635
8. Osztályok és állam a szocializmusban. Az osztályhatárok elmosódása a kommunizmusba való átmenet folyamatában. A szocialista államiság átnövése kommunista társadalmi önigazgatásba 642
9. A kommunista párt a szocializmus és a kommunizmus építésének vezető ereje 652
10. A szocializmus és a kapitalizmus egymás mellett élése. A szocializmus világméretű győzelmének elkerülhetetlensége 658
11. A háború mint társadalmi jelenség. Harc a világháborúk elhárításáért és a társadalmi életből való kiiktatásáért. A kommunizmus történelmi küldetése: örök békét teremteni a földön 667

XVI. fejezet. A TÁRSADALMI TUDAT ÉS SZEREPE A TÁRSADALOM ÉLETÉBEN 682
1. A társadalmi tudat: a társadalmi lét tükröződése. Az ideológia osztályjellege 682
2. A társadalmi tudat formái 692
3. Társadalmi pszichológia és ideológia. Társadalmi és egyéni tudat 718
4. A társadalmi eszmék fejlődésének viszonylagos önállósága ... 726

5. Az eszmék szerepe a társadalmi fejlődésben 734
6. A marxista—leninista ideológia szerepe a kommunizmus győzelméért folyó harcban. A dolgozók kommunista nevelése 742

XVII. fejezet. A NÉPTÖMEGEK ÉS A SZEMÉLYISÉG SZEREPE A TÖRTÉNELEMBEN 751
1. A néptömegek a társadalom fejlődésének döntő erői és történelmi alkotói 752
2. A személyiség szerepe a történelemben 760
3. A munkásosztály vezéreinek szerepe a forradalmi mozgalomban 771

XVIII. fejezet. A MAI BURZSOÁ FILOZÓFIA ÉS SZOCIOLÓGIA FŐ IRÁNYZATAI 778
1. A mai burzsoá filozófia és szociológia jellemző vonásai 778
2. A mai szubjektív és objektív idealizmus 789
3. A mai burzsoá történetfilozófia 802
4. A társadalmi élet „tényezőinek" és „szféráinak" elmélete ... 809
5. A szociológia pszichológiai irányzata 815
6. A szociológia neopozitivista empirikus módszere 819
7. A burzsoá szociológusok a modern kapitalizmus „társadalmi stratifikációjáról" 822
8. A nemzetközi viszonyok néhány problémája a burzsoá szociológia megvilágításában 831

BEFEJEZÉS 835

FELELŐS KIADÓ A KOSSUTH KÖNYVKIADÓ IGAZGATÓJA. A FORDÍTÁST AZ EREDETIVEL EGYBEVETETTE: CSIBRA ISTVÁN ÉS HANGAY SÁNDOR. SZERKESZTETTE: DR. LAKATOS GYÖRGY. A BORÍTÓT DARVAS SÁNDOR KÉSZÍTETTE. MŰSZAKI VEZETŐ: SZÉCSI ANDOR. MŰSZAKI SZERKESZTŐ: RUDAS LÁSZLÓ. A SZEDÉST 1963. III. 18-ÁN KEZDTÉK MEG. MEGJELENT 1963. VIII. 31-ÉN 20 000 PÉLDÁNYBAN. TERJEDELEM 53 ¼ (A/5) ÍV. PL—86—C—6366.

63.1825 — Kossuth Nyomda Budapest, V., Alkotmány utca 3.
Felelős vezető: Lengyel Lajos igazgato.